

พระสุตตันตปิฎก

มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสกั

เล่มที่ ๑

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า

พระองค์นั้น

๑. มูลปริยายสูตร (๑)

(๑) ข้าพเจ้าได้สดับมาอย่างนี้

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ ณ ควงไม้พญารัง ใน
สุภควัน เขตเมืองอุกกัฏฐา. ณ ที่นั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส
เรียกภิกษุทั้งหลายว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย. ภิกษุเหล่านั้น ทูลรับพระ-
ผู้มีพระภาคเจ้าว่า พระเจ้าข้า. พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสพระพุท-
ทพจน์นี้ว่า.

คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงเหตุที่เป็นมูลของ
ธรรมทั้งปวงแก่พวกเธอ พวกเธอจงฟังเหตุ นั้น จง
ใส่ใจให้ดี เราจักกล่าว.

ภิกษุเหล่านั้นทูลรับพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า อย่างนั้น พระเจ้าข้า.

(๒) พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสพระพุทพจน์นี้ว่า คุณก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย ปุถุชนในโลกนี้ ไม่ได้สดับ ไม่ได้เห็นพระอริยะ ไม่ฉลาดใน
ธรรมของพระอริยะ ไม่ได้รับแนะนำในธรรมของพระอริยะ ไม่ได้เห็น

สัตว์นุษย์ ไม่ฉลาดในธรรมของสัตว์นุษย์ ไม่ได้รับแนะนำในธรรมของสัตว์นุษย์.

ย่อมหาญรัฐชาติดิน โดยความเป็นชาติดิน ครั้นมหาญรัฐชาติดินโดยความเป็นชาติดินแล้ว ย่อมสำคัญหมายชาติดิน ย่อมสำคัญหมายในชาติดิน ย่อมสำคัญหมายโดยความเป็นชาติดิน **ย่อมหาญรัฐชาติดินว่าของเรา** ย่อมยินดียิ่งซึ่งชาติดิน. **ข้อนั้นเพราะเหตุอะไร ?** เราตถาคตกล่าวว่า เพราะเขาไม่ได้กำหนดรู้.

ย่อมหาญรัฐชาติน้ำ โดยความเป็นชาติน้ำ ครั้นมหาญรัฐชาติน้ำโดยความเป็นชาติน้ำแล้ว ย่อมสำคัญหมายชาติน้ำ ย่อมสำคัญหมายในชาติน้ำ ย่อมสำคัญหมายโดยความเป็นชาติน้ำ **ย่อมหาญรัฐชาติน้ำว่าของเรา** ย่อมยินดียิ่งซึ่งชาติน้ำ. **ข้อนั้นเพราะเหตุอะไร ?** เราตถาคตกล่าวว่า เพราะเขาไม่ได้กำหนดรู้.

ย่อมหาญรัฐชาติไฟ โดยความเป็นชาติไฟ ครั้นมหาญรัฐชาติไฟโดยความเป็นชาติไฟแล้ว ย่อมสำคัญหมายชาติไฟ ย่อมสำคัญหมายในชาติไฟ ย่อมสำคัญหมายโดยความเป็นชาติไฟ **ย่อมหาญรัฐชาติไฟว่าของเรา** ย่อมยินดียิ่งซึ่งชาติไฟ **ข้อนั้นเพราะเหตุอะไร ?** เราตถาคตกล่าวว่า เพราะเขาไม่ได้กำหนดรู้.

ย่อมหาญรัฐชาติลม โดยความเป็นชาตูลม ครั้นมหาญรัฐชาตูลมโดยความเป็นชาตูลมแล้ว ย่อมสำคัญหมายชาตูลม ย่อมสำคัญหมายในชาตูลม ย่อมสำคัญหมายโดยความเป็นชาตูลม **ย่อมหาญรัฐชาตูลมว่าของเรา** ย่อมยินดียิ่งซึ่งชาตูลม. **ข้อนั้นเพราะเหตุอะไร ?** เราตถาคตกล่าวว่า เพราะเขาไม่ได้กำหนดรู้.

ย่อมหาญรัฐสัตว์ โดยความเป็นสัตว์ ครั้นมหาญรัฐสัตว์โดยความเป็นสัตว์แล้ว ย่อมสำคัญหมายสัตว์ ย่อมสำคัญหมายในสัตว์ ย่อมสำคัญหมายโดยความเป็นสัตว์ **ย่อมหาญรัฐสัตว์ว่าของเรา** ย่อมยินดีซึ่งซึ่งสัตว์ **ข้อนั้นเพราะเหตุอะไร ?** เราตถาคตกล่าวว่า เพราะเขาไม่ได้กำหนดรู้.

ย่อมหาญรัฐเทวดา โดยความเป็นเทวดา ครั้นมหาญรัฐเทวดาโดยความเป็นเทวดาแล้ว ย่อมสำคัญหมายเทวดา ย่อมสำคัญหมายในเทวดา ย่อมสำคัญหมายโดยความเป็นเทวดา **ย่อมหาญรัฐเทวดาว่าของเรา** ย่อมยินดีซึ่งซึ่งเทวดา **ข้อนั้นเพราะเหตุอะไร ?** เราตถาคตกล่าวว่า เพราะเขาไม่ได้กำหนดรู้.

ย่อมหาญรัฐปชาบดีมาร โดยความเป็นปชาบดีมาร ครั้นมหาญรัฐปชาบดีมารโดยความเป็นปชาบดีมารแล้ว ย่อมสำคัญหมายปชาบดีมาร ย่อมสำคัญหมายในปชาบดีมาร ย่อมสำคัญหมายโดยความเป็นปชาบดีมาร **ย่อมหาญรัฐปชาบดีมารว่าของเรา** ย่อมยินดีซึ่งซึ่งปชาบดีมาร **ข้อนั้นเพราะเหตุอะไร ?** เราตถาคตกล่าวว่า เพราะเขาไม่ได้กำหนดรู้.

ย่อมหาญรัฐพรหม โดยความเป็นพรหม ครั้นมหาญรัฐพรหมโดยความเป็นพรหมแล้ว ย่อมสำคัญหมายพรหม ย่อมสำคัญหมายในพรหม ย่อมสำคัญหมายโดยความเป็นพรหม **ย่อมหาญรัฐพรหมว่าของเรา** ย่อมยินดีซึ่งซึ่งพรหม. **ข้อนั้นเพราะเหตุอะไร ?** เราตถาคตกล่าวว่า เพราะเขาไม่ได้กำหนดรู้.

ย่อมหาญรัฐอภัสสรพรหม โดยความเป็นอภัสสรพรหม ครั้นมหาญรัฐอภัสสรพรหมโดยความเป็นอภัสสรพรหมแล้ว ย่อมสำคัญหมาย

อาภัสสรพรหม ย่อมสำคัญหมายในอาภัสสรพรหม ย่อมสำคัญหมายโดย
ความเป็นอาภัสสรพรหม ย่อมสำคัญหมายอาภัสสรพรหมว่าของเรา ย่อม
ยินดีซึ่งอาภัสสรพรหม. ข้อนั้นเพราะเหตุอะไร ? เราตถาคตกล่าวว่า
เพราะเขาไม่ได้กำหนดรู้.

ย่อมหมายรู้สุกฺกนิหพรหม โดยความเป็นสุกฺกนิหพรหม ครั้น
หมายรู้สุกฺกนิหพรหมโดยความเป็นสุกฺกนิหพรหมแล้ว ย่อมสำคัญหมาย
สุกฺกนิหพรหม ย่อมสำคัญหมายในสุกฺกนิหพรหม ย่อมสำคัญหมายโดย
ความเป็นสุกฺกนิหพรหม ย่อมสำคัญหมายสุกฺกนิหพรหมว่าของเรา ย่อม
ยินดีซึ่งสุกฺกนิหพรหม. ข้อนั้นเพราะเหตุอะไร ? เราตถาคตกล่าวว่า
เพราะเขาไม่ได้กำหนดรู้.

ย่อมหมายรู้เวหฬผลพรหม โดยความเป็นเวหฬผลพรหม ครั้น
หมายรู้เวหฬผลพรหมโดยความเป็นเวหฬผลพรหมแล้ว ย่อมสำคัญหมาย
เวหฬผลพรหม ย่อมสำคัญหมายในเวหฬผลพรหม ย่อมสำคัญหมายโดย
ความเป็นเวหฬผลพรหม ย่อมสำคัญหมายเวหฬผลพรหมว่าของเรา ย่อม
ยินดีซึ่งเวหฬผลพรหม ข้อนั้นเพราะเหตุอะไร ? เพราะตถาคตกล่าวว่า
เพราะเขาไม่ได้กำหนดรู้.

ย่อมหมายรู้อัสสนุญีสัตว์ โดยความเป็นอัสสนุญีสัตว์ ครั้นหมาย
รู้อัสสนุญีสัตว์โดยความเป็นอัสสนุญีสัตว์แล้ว ย่อมสำคัญหมายอัสสนุญีสัตว์
ย่อมสำคัญหมายในอัสสนุญีสัตว์ ย่อมสำคัญหมายโดยความเป็นอัสสนุญีสัตว์
ย่อมสำคัญหมายอัสสนุญีสัตว์ว่าของเรา ย่อมยินดีซึ่งอัสสนุญีสัตว์. ข้อนั้น
เพราะเหตุอะไร ? เราตถาคตกล่าวว่า เพราะเขาไม่ได้กำหนดรู้.

ย่อมหมายรู้อากาธานัญจายตนพรหม โดยความเป็นอากาธานัญ-

จายตนพรหม ครั้นหมายรู้^๕อากาศานัญจายตนพรหมโดยความเป็นอากาศานัญจายตนพรหมแล้ว ย่อมสำคัญหมายอากาศานัญจายตนพรหม ย่อมสำคัญหมายในอากาศานัญจายตนพรหม ย่อมสำคัญหมายโดยความเป็นอากาศานัญจายตนพรหม ย่อมสำคัญหมายอากาศานัญจายตนพรหมว่าของเรา ย่อมยินดียิ่งซึ่งอากาศานัญจายตนพรหม. ข้อ^๖นั้นเพราะเหตุอะไร ? เราตถาคตกล่าวว่า เพราะเขาไม่ได้กำหนดรู้.

ย่อมหมายรู้^๕วิญญาณัญจายตนพรหม โดยความเป็นวิญญาณัญจายตนพรหม ครั้นหมายรู้^๕วิญญาณัญจายตนพรหมโดยความเป็นวิญญาณัญจายตนพรหมแล้ว ย่อมสำคัญหมายวิญญาณัญจายตนพรหม ย่อมสำคัญหมายในวิญญาณัญจายตนพรหม ย่อมสำคัญหมายโดยความเป็นวิญญาณัญจายตนพรหม ย่อมสำคัญหมายวิญญาณัญจายตนพรหมว่าของเรา ย่อมยินดียิ่งซึ่งวิญญาณัญจายตนพรหม. ข้อ^๖นั้นเพราะเหตุอะไร ? เราตถาคตกล่าวว่า เพราะเขาไม่ได้กำหนดรู้.

ย่อมหมายรู้^๕อากิญจัญญายตนพรหม โดยความเป็นอากิญจัญญายตนพรหม ครั้นหมายรู้^๕อากิญจัญญายตนพรหมโดยความเป็นอากิญจัญญายตนพรหมแล้ว ย่อมสำคัญหมายอากิญจัญญายตนพรหม ย่อมสำคัญหมายในอากิญจัญญายตนพรหม ย่อมสำคัญหมายโดยความเป็นอากิญจัญญายตนพรหม ย่อมสำคัญหมายอากิญจัญญายตนพรหมว่าของเรา ย่อมยินดียิ่งซึ่งอากิญจัญญายตนพรหม ข้อ^๖นั้นเพราะเหตุอะไร ? เราตถาคตกล่าวว่า เพราะเขาไม่ได้กำหนดรู้.

ย่อมหมายรู้^๕เนวสัณฺณานาสัณฺณายตนพรหม โดยความเป็นเนวสัณฺณานาสัณฺณายตนพรหม ครั้นหมายรู้^๕เนวสัณฺณานาสัณฺณายตนพรหมโดย

ความเป็นเนวสัญญานาสัญญายตนพรหมแล้ว ย่อมสำคัญหมายเนวสัญญานาสัญญายตนพรหม ย่อมสำคัญหมายในเนวสัญญานาสัญญายตนพรหม ย่อมสำคัญหมายโดยความเป็นเนวสัญญานาสัญญายตนพรหม ย่อมสำคัญหมายเนวสัญญานาสัญญายตนพรหมว่าของเรา ย่อมยินดียิ่งซึ่งเนวสัญญานาสัญญายตนพรหม. ข้อนั้นเพราะเหตุอะไร ? เราตถาคตกล่าวว่า เพราะเขาไม่ได้กำหนดรู้.

ย่อมหมายรูรูปร่างที่ตนเห็น โดยความเป็นรูปที่ตนเห็น ครั้นหมายรูรูปร่างที่ตนเห็นโดยความเป็นรูปที่ตนเห็นแล้ว ย่อมสำคัญหมายรูปร่างที่ตนเห็น ย่อมสำคัญหมายในรูปร่างที่ตนเห็น ย่อมสำคัญหมายโดยความเป็นรูปร่างที่ตนเห็น ย่อมสำคัญหมายรูปร่างที่ตนเห็นว่าของเรา ย่อมยินดียิ่งซึ่งรูปร่างที่ตนเห็น. ข้อนั้นเพราะเหตุอะไร ? เราตถาคตกล่าวว่า เพราะเขาไม่ได้กำหนดรู้.

ย่อมหมายรูเสียงที่ตนฟัง โดยความเป็นเสียงที่ตนฟัง ครั้นหมายรูเสียงที่ตนฟังโดยความเป็นเสียงที่ตนฟังแล้ว ย่อมสำคัญหมายเสียงที่ตนฟัง ย่อมสำคัญหมายในเสียงตนฟัง ย่อมสำคัญหมายโดยความเป็นเสียงที่ตนฟัง ย่อมสำคัญหมายเสียงที่ตนฟังว่าของเรา ย่อมยินดียิ่งซึ่งเสียงที่ตนฟัง. ข้อนั้นเพราะเหตุอะไร ? เราตถาคตกล่าวว่า เพราะเขาไม่ได้กำหนดรู้.

ย่อมหมายรูอารมณ์ (กลิ่น รส โผฏฐัพพะ) ที่ตนทราบ โดยความเป็นอารมณ์ที่ตนทราบ ครั้นหมายรูอารมณ์ที่ตนทราบโดยความเป็นอารมณ์ที่ตนทราบแล้ว ย่อมสำคัญหมายอารมณ์ที่ตนทราบ ย่อมสำคัญหมายในอารมณ์ที่ตนทราบ ย่อมสำคัญหมายโดยความเป็นอารมณ์ที่ตนทราบ ย่อมสำคัญหมายอารมณ์ที่ตนทราบว่าของเรา ย่อมยินดียิ่งซึ่งอารมณ์ที่ตนทราบ. ข้อนั้นเพราะเหตุอะไร ? เราตถาคตกล่าวว่า เพราะเขาไม่

ได้กำหนดรู้.

ย่อมหาญรัฐธรรมารมณที่ตนรู้แจ้ง โดยความเป็นธรรมารมณที่
ตนรู้แจ้ง ครั้นมหาญรัฐธรรมารมณที่ตนรู้แจ้งโดยความเป็นธรรมารมณที่
ตนรู้แจ้งแล้ว ย่อมสำคัญหมายธรรมารมณที่ตนรู้แจ้ง ย่อมสำคัญหมายใน
ธรรมารมณที่ตนรู้แจ้ง ย่อมสำคัญหมายโดยความเป็นธรรมารมณที่ตนรู้
แจ้ง ย่อมสำคัญหมายธรรมารมณที่ตนรู้แจ้งว่าของเรา ย่อมยินดียิ่งซึ่ง
ธรรมารมณที่ตนรู้แจ้ง. **ข้อนั้นเพราะเหตุอะไร ?** เราตถาคคกล่าวว่า
เพราะเขาไม่ได้กำหนดรู้.

ย่อมหาญรัฐความที่สักกายทิฎฐิเป็นอันเดียวกัน โดยความเป็น
อันเดียวกัน ครั้นมหาญรัฐความที่สักกายทิฎฐิเป็นอันเดียวกันโดยความเป็น
อันเดียวกันแล้ว ย่อมสำคัญหมายความที่สักกายทิฎฐิเป็นอันเดียวกัน ย่อม
สำคัญหมายในความที่สักกายทิฎฐิเป็นอันเดียวกัน ย่อมสำคัญหมายโดย
ความที่สักกายทิฎฐิเป็นอันเดียวกัน **ย่อมหาญรัฐความที่สักกายทิฎฐิ
เป็นอันเดียวกันว่าของเรา** ย่อมยินดียิ่งซึ่งความที่สักกายทิฎฐิเป็นอันเดียว
กัน **ข้อนั้นเพราะเหตุอะไร ?** เราตถาคคกล่าวว่า เพราะเขาไม่ได้กา
หนดรู้.

ย่อมหาญรัฐความที่สักกายทิฎฐิต่างกัน โดยความเป็นของต่างกัน
ครั้นมหาญรัฐความที่สักกายทิฎฐิต่างกันโดยความเป็นของต่างกันแล้ว ย่อม
สำคัญหมายความที่สักกายทิฎฐิต่างกัน ย่อมสำคัญหมายในความที่สักกาย-
ทิฎฐิต่างกัน ย่อมสำคัญหมายโดยความที่สักกายทิฎฐิต่างกัน **ย่อมหาญ
รัฐความที่สักกายทิฎฐิต่างกันว่าของเรา** ย่อมยินดียิ่งซึ่งความที่สักกาย-
ทิฎฐิต่างกัน. **ข้อนั้นเพราะเหตุอะไร ?** เราตถาคคกล่าวว่า เพราะเขาไม่

ได้กำหนดรู้.

ย่อมหมายรู้สักกายทิฏฐิทั้งปวง โดยความเป็นสักกายทิฏฐิทั้งปวง
ครั้นหมายรู้สักกายทิฏฐิทั้งปวงโดยความเป็นสักกายทิฏฐิทั้งปวงแล้ว ย่อม
สำคัญหมายสักกายทิฏฐิทั้งปวง ย่อมสำคัญหมายในสักกายทิฏฐิทั้งปวง
ย่อมสำคัญหมายโดยความเป็นสักกายทิฏฐิทั้งปวง ย่อมสำคัญหมายสักกาย-
ทิฏฐิทั้งปวงว่าของเรา ย่อมยินดีซึ่งสักกายทิฏฐิทั้งปวง. ข้อนั้นเพราะ
เหตุอะไร? เราตถาคตกล่าวว่า เพราะเขาไม่ได้กำหนดรู้.

ย่อมหมายรู้พระนิพพาน โดยความเป็นพระนิพพาน ครั้นหมายรู้
พระนิพพานโดยความเป็นพระนิพพานแล้ว ย่อมสำคัญหมายพระนิพพาน
ย่อมสำคัญหมายในพระนิพพาน ย่อมสำคัญหมายโดยความเป็นพระนิพพาน
ย่อมสำคัญหมายพระนิพพานว่าของเรา ย่อมยินดีซึ่งพระนิพพาน. ข้อ
นั้นเพราะเหตุอะไร? เราตถาคตกล่าวว่า เพราะเขาไม่ได้กำหนดรู้.

กำหนดอุภินัยที่ ๑ ด้วยอำนาจปुरुชน.

(๑) คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย แม้ภิกษุใด เป็นเสขบุคคล ยังไม่บรรลु
พระอรหัตตผล เมื่อปรารธนาธรรมเป็นแดนเกษมจากโยคะซึ่งไม่มีธรรม
อื่นยิ่งกว่าอยู่ แม้ภิกษุนั้น ย่อมหมายรู้ชาติดินโดยความเป็นชาติดิน ครั้น
หมายรู้ชาติดินโดยความเป็นชาติดินแล้ว อย่าสำคัญหมายชาติดิน อย่า
สำคัญหมายในชาติดิน อย่าสำคัญหมายโดยความเป็นชาติดิน อย่าสำคัญ
หมายชาติดินว่าของเรา ย่อมยินดีซึ่งชาติดิน ข้อนั้นเพราะเหตุอะไร?
เราตถาคตกล่าวว่า เพราะเขาควรกำหนดรู้.

ย่อมหมายรู้ชาตุน้ำ_ชาตุนไฟ_ชาตุนลม_สัตว์_เทวดา_ปชาบดี-
มาร_พรหม_อาภัสสรพรหม_สุภกนิหพรหม_เวหุปผลพรหม_

อัสถุญีสัตว์__อากาศานัญญาตจนพรหม__วิญญาณัญญาตจนพรหม__อาภิญญา
จัญญาตจนพรหม__เนวสัจญานาสัจญญาตจนพรหม__รูปที่ตจนเห็น__เสียง
ที่ตจนฟัง อารมณที่ตจนทราบ__ธรรมารมณที่ตจนรู้แจ้ง__ความที่สัจกาย-
ทิจฐฐิเป็นอันเตียวกัน__ความที่สัจกายทิจฐฐิต่างกัน__สัจกายทิจฐฐิตั้งปวง.

ยอมหมายรู้พระนิพพาน โดยความเป็นพระนิพพาน ครั้นหมายรู้
พระนิพพานโดยความเป็นพระนิพพานแล้ว อย่าสำคัญหมายพระนิพพาน
อย่าสำคัญหมายในพระนิพพาน อย่าสำคัญหมายโดยความเป็นพระนิพพาน
อย่าสำคัญหมายพระนิพพานว่าของเรา อย่ายินดียั้งซึ่งพระนิพพาน. ข้อ
นั้นเพราะเหตุอะไร? เราตถาคตกล่าววว่า เพราะเขาควรกำหนดรู้.

กำหนดกณินัยที่ ๒ ด้วยอำนาจเสขบุคคล.

(๔) กุก่อนภิกษุทั้งหลาย แมภิกษุใด เป็นพระอรหันตจันตาสพ
อยู่จบพรหมจรรยั เสร็จกิจแล้ว ปลงภาระเสียงแล้ว บรรลุถึงประโยชน์
ตจนแล้ว สิ้นกิเลสเครื่องประกอบสัตว์ไว้ในภพแล้ว หลุดพ้นด้วยปัญญา
อันชอบแล้ว แมภิกษุนั้น ย่อมหมายรู้ธาตุคินโดยความเป็นธาตุคิน ครั้น
หมายรู้ธาตุคินโดยความเป็นธาตุคินแล้ว ย่อมไม่สำคัญหมายธาตุคิน ย่อมไม่
สำคัญหมายในธาตุคิน ย่อมไม่สำคัญหมายโดยความเป็นธาตุคิน ย่อมไม่
สำคัญหมายธาตุคินว่าของเรา ย่อมไม่ยินดียั้งซึ่งธาตุคิน. ข้อนั้นเพราะ
เหตุอะไร? เราตถาคตกล่าววว่า เพราะเธอกำหนดรู้แล้ว.

ยอมหมายรู้ธาตุน้ำ__ธาตุไฟ__ธาตุลม__สัตว์__เทวดา__ปชาบดี-
มาร__พรหม__อาภัสสรพรหม__สุภกัณหพรหม__เวห้ปผลพรหม__
อัสถุญีสัตว์__อากาศานัญญาตจนพรหม__วิญญาณัญญาตจนพรหม__
อาภิญญาจัญญาตจนพรหม__เนวสัจญานาสัจญญาตจนพรหม__รูปที่ตจนเห็น__

เสียงที่ตนฟัง__อารมณ์ (กลิ่น รส โผฏฐัพพะ) ที่ตนทราบ__ธรรมารมณ์
ที่ตนรู้แจ้ง__ความที่สักกายทิฐิเป็นอันเดียวกัน__ความที่สักกายทิฐิต่าง
กัน__สักกายทิฐิตั้งปวง.

ย่อมหมายรู้พระนิพพานโดยความเป็นพระนิพพาน ครั้นหมายรู้
พระนิพพานโดยความเป็นพระนิพพานแล้ว ย่อมไม่สำคัญหมายพระ
นิพพาน ย่อมไม่สำคัญหมายในพระนิพพาน ย่อมไม่สำคัญหมายโดยความ
เป็นพระนิพพาน ย่อมไม่สำคัญหมายพระนิพพานว่าของเรา ย่อมไม่ยินดี
ยิ่งซึ่งพระนิพพาน ชื่อนั้นเพราะเหตุอะไร ? เราตถาคตกล่าวว่ เพราะ
เธอกำหนดรู้แล้ว.

กำหนดกมฺมณียที่ ๓ ด้วยอำนาจพระจันตาสพ.

(๕) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย แม้ภิกษุใด เป็นพระอรหันตจันตาสพ
อยู่จบพรหมจรรย์ เสร็จกิจแล้ว ปลงภาระเสียแล้ว บรรลุถึงประโยชน์
ตนแล้ว สิ้นกิเลสเครื่องประกอบสัตว์ไว้ในภพแล้ว หลุดพ้นด้วยปัญญา
อันชอบแล้ว แม้ภิกษุนั้น ย่อมหมายรู้ธาตุดินโดยความเป็นธาตุดิน ครั้น
หมายรู้ธาตุดินโดยความเป็นธาตุดินแล้ว ย่อมไม่สำคัญหมายธาตุดิน ย่อม
ไม่สำคัญหมายในธาตุดิน ย่อมไม่สำคัญหมายโดยความเป็นธาตุดิน ย่อมไม่
สำคัญหมายธาตุดินว่าของเรา ย่อมไม่ยินดียิ่งซึ่งธาตุดิน. ชื่อนั้นเพราะเหตุ
อะไร ? เราตถาคตกล่าวว่ เพราะเธอปราศจากราคะ เหตุราคะสิ้นไป.

ย่อมหมายรู้ธาตุน้ำ__ธาตุไฟ__ธาตุลม__สัตว์__เทวดา__ปชชบดิ-
มาร__พรหม__อภัสสรพรหม__สุภกนิหพรหม__เวห้ปผลพรหม__
อัสัญญีสัตว์__อากาสนัญญาตนพรหม__วิญญาณัญญาตนพรหม__
อากัญญาตนพรหม__เนวสัญญานาตัญญาตนพรหม__รูปที่ตนเห็น__

เสียงที่ตนฟัง__อารมณ์ (กลิ่น รส โผฏฐัพพะ) ที่ตนทราบ__ธรรมารมณ์
ที่ตนรู้แจ้ง__ความที่สักกายทิฐิเป็นอันเดียวกัน__ความที่สักกายทิฐิ
ต่างกัน__สักกายทิฐิตั้งปวง.

ย่อมหมายรู้พระนิพพานโดยความเป็นพระนิพพาน ครั้นหมายรู้
พระนิพพานโดยความเป็นพระนิพพานแล้ว ย่อมไม่สำคัญหมายพระ
นิพพาน ย่อมไม่สำคัญหมายพระนิพพาน ย่อมไม่สำคัญหมายโดยความ
เป็นพระนิพพาน ย่อมไม่สำคัญหมายพระนิพพานว่าของเรา ย่อมไม่ยินดี
ยิ่งซึ่งพระนิพพาน. ข้อนี้เพราะเหตุอะไร ? เพราะเธอปราศจากราคะ
เหตุราคะสิ้นไป.

กำหนดอุทเทสนัยที่ ๔ ด้วยอำนาจพระชีนาสพ.

(๖) ลูกก่อนภิกษุทั้งหลาย แม่ภิกษุใด เป็นพระอรหันต์ชีนาสพ
อยู่จบพรหมจรรย์ เสร็จกิจแล้ว ปลงภาระเสียแล้ว บรรลุถึงประโยชน์
ตนแล้ว สิ้นกิเลสเครื่องประกอบสัตว์ไว้ในภพแล้ว หลุดพ้นด้วยปัญญา
อันชอบแล้ว แม่ภิกษุนั้น ย่อมหมายรู้ธาตุดินโดยความเป็นธาตุดิน ครั้น
หมายรู้ธาตุดินโดยความเป็นธาตุดินแล้ว ย่อมไม่สำคัญหมายในธาตุดิน
ย่อมไม่สำคัญหมายโดยความเป็นธาตุดิน ย่อมไม่สำคัญหมายธาตุดินว่าของ
เรา ย่อมไม่ยินดีซึ่งธาตุดิน. ข้อนี้เพราะเหตุอะไร ? เพราะเธอ
ปราศจากโทสะ เหตุโทสะสิ้นไป.

ย่อมหมายรู้ธาตุน้ำ__ธาตุไฟ__ธาตุลม__สัตว์__เทวดา__ปชาบดี-
มาร__พรหม__อภิสสรพรหม__สุภกนิหพรหม__เวหัพผลพรหม__
อัสถุญีสัตว์__อากาสนัญญาตนพรหม__วิญญาณัญญาตนพรหม__
อากัญญัญญาตนพรหม__เนวสัญญานาสัญญาตนพรหม__รูปที่ตนเห็น__

เสียงที่ตนฟัง__อารมณ์ (กลิ่น รส โผฏฐัพพะ) ที่ตนทราบ__ธรรม-
รรมณ์ที่ตนรู้แจ้ง__ความที่สักกายทิฐิเป็นอันเดียวกัน__ความที่สักกายทิฐิ
ต่างกัน__สักกายทิฐิตั้งปวง.

ย่อมหมายรู้พระนิพพานโดยความเป็นพระนิพพาน ครั้นหมายรู้
พระนิพพานโดยความเป็นพระนิพพานแล้ว ย่อมไม่สำคัญหมายพระ
นิพพาน ย่อมไม่สำคัญหมายในพระนิพพาน ย่อมไม่สำคัญหมายโดยความ
เป็นพระนิพพาน ย่อมไม่สำคัญหมายพระนิพพานว่าของเรา ย่อมไม่ยินดี
ยิ่งซึ่งพระนิพพาน ข้อนี้เพราะเหตุอะไร ? เพราะเธอปราศจากโทสะ
เหตุโทสะสิ้นไป.

กำหนดอุหมินัยที่ ๕ ด้วยอำนาจพระชีณาสพ.

(๗) คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย แม้ภิกษุใด เป็นพระอรหันตชีณาสพ
อยู่จบพรหมจรรย์ เสร็จกิจแล้ว ปลงภาระเสียแล้ว บรรลุถึงประโยชน์
ตนแล้ว สิ้นกิเลสเครื่องประกอบสัตว์ไว้ในภพแล้ว หลุดพ้นด้วยปัญญา
อันชอบแล้ว แม้ภิกษุนั้น ย่อมหมายรู้ธาตุดินโดยความเป็นธาตุดิน ครั้น
หมายรู้ธาตุดินโดยความเป็นธาตุดินแล้ว ย่อมไม่สำคัญหมายธาตุดิน ย่อม
ไม่สำคัญหมายในธาตุดิน ย่อมไม่สำคัญหมายโดยความเป็นธาตุดิน ย่อม
ไม่สำคัญหมายธาตุดินว่าของเรา ย่อมไม่ยินดียิ่งซึ่งธาตุดิน. ข้อนี้เพราะ
เหตุอะไร ? เพราะเธอปราศจากโมหะ เหตุโมหะสิ้นไป.

ย่อมหมายรู้ธาตุน้ำ__ธาตุไฟ__ธาตุลม__สัตว์__เทวดา__ปชาบดี-
มาร__พรหม__อภิสสรพรหม__สุภกนิหพรหม__เวหิปผลพรหม__
อัสถุณีสัตว์__อากาธานัญญาตนพรหม__วิญญาณัญญาตนพรหม__
อากัญญัญญาตนพรหม__เนวสัญญานาสัญญาตนพรหม__รูปที่ตนเห็น__

เสียงที่ตนฟัง__อารมณ์ (กลิ่น รส โผฏฐัพพะ) ที่ตนทราบ__ธรรมารมณ์
ที่ตนรู้แจ้ง__ความที่สักกายทิฐิเป็นอันเดียวกัน ความที่สักกายทิฐิต่าง
กัน__สักกายทิฐิตั้งปวง.

ย่อมหมายรู้พระนิพพานโดยความเป็นพระนิพพาน ครั้นหมายรู้
พระนิพพานโดยความเป็นพระนิพพานแล้ว ย่อมไม่สำคัญหมายพระ
นิพพาน ย่อมไม่สำคัญหมายในพระนิพพาน ย่อมไม่สำคัญหมายโดยความ
เป็นพระนิพพาน ย่อมไม่สำคัญหมายพระนิพพานว่าของเรา ย่อมไม่ยินดี
ยิ่งซึ่งพระนิพพาน ชื่อนั้นเพราะเหตุอะไร? เพราะเธอปราศจากโมหะ
เหตุโมหะสิ้นไป.

กำหนดกมณีนัยที่ ๖ ด้วยอำนาจพระจีณาสพ.

(๘) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย แม้พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธ-
เจ้า ทรงหมายรู้ธาตุดินโดยความเป็นธาตุดินจริง ครั้นทรงหมายรู้ธาตุดิน
โดยความเป็นธาตุดินจริงแล้ว ย่อมไม่ทรงสำคัญหมายธาตุดิน ย่อมไม่ทรง
สำคัญหมายในธาตุดิน ย่อมไม่ทรงสำคัญหมายโดยความเป็นธาตุดิน ย่อม
ไม่ทรงสำคัญหมายธาตุดินว่าของเรา ย่อมไม่ทรงยินดียิ่งซึ่งธาตุดิน. ชื่อนั้น
เพราะเหตุอะไร? เราตถาคตกล่าวว่ เพราะธาตุดินนั้น พระตถาคต
กำหนดรู้แล้ว.

ย่อมทรงหมายรู้ธาตุน้ำ__ธาตุไฟ__ธาตุลม__สัตว์__เทวดา__
ปชาบดีมาร__พรหม__อภัสสรพรหม__สุภกนิหพรหม__เวหัพผล-
พรหม__อัสถุญีสัตว์__อากาसानัญจายตนพรหม__วิญญาญญายตนพรหม
__อากิญจัญญายตนพรหม__เนวสัญญานาสัญญายตนพรหม__รูปที่ตนเห็น
__เสียงที่ตนฟัง__อารมณ์ (กลิ่น รส โผฏฐัพพะ) ที่ตนทราบ__

ธรรมารมณ์ที่ตนรู้แจ้ง__ความที่สักกายทิฐิเป็นอันเดียวกัน__ความที่
สักกายทิฐิต่างกัน__สักกายทิฐิตั้งปวง.

ย่อมทรงหมายรู้พระนิพพานโดยความเป็นพระนิพพาน ครั้นทรง
หมายรู้พระนิพพานโดยความเป็นพระนิพพานแล้ว ย่อมไม่ทรงสำคัญหมาย
พระนิพพาน ย่อมไม่ทรงสำคัญหมายในพระนิพพาน ย่อมไม่ทรงสำคัญ
หมายโดยความเป็นพระนิพพาน ย่อมไม่ทรงสำคัญหมายพระนิพพาน ย่อม
ไม่ทรงสำคัญหมายโดยความเป็นพระนิพพาน ย่อมไม่ทรงสำคัญหมายพระ
นิพพานว่าของเรา ย่อมไม่ทรงยินดียิ่งซึ่งพระนิพพาน ชื่อนั้นเพราะ
เหตุอะไร? เราตถาคตกล่าวว่า เพราะพระนิพพานนั้น พระตถาคตทรง
กำหนดรู้แล้ว.

กำหนดกณมินัยที่ ๗ ด้วยอำนาจพระศาสดา.

(๘) คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย แม้พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธ-
เจ้า ทรงหมายรู้ชาติคุณโดยความเป็นชาติคุณจริง ครั้นทรงหมายรู้ชาติคุณ
โดยความเป็นชาติคุณจริงแล้ว ย่อมไม่สำคัญหมายชาติคุณ ย่อมไม่สำคัญ
หมายชาติคุณในชาติคุณ ย่อมไม่สำคัญหมายโดยความเป็นชาติคุณ ย่อมไม่
สำคัญหมายชาติคุณว่าของเรา ย่อมไม่ยินดียิ่งซึ่งชาติคุณ. ชื่อนั้นเพราะ
เหตุอะไร? เพราะทรงทราบอย่างนี้ว่า นันทิ ความเพติดเพลินเป็นมูล
รากของทุกข์ เพราะภพจึงมีชาติ สัตว์ผู้เกิดแล้ว ก็มีชรามรณะ ด้วย
ประการอย่างนี้ (จึงไม่สำคัญชาติคุณ). คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะ
เหตุนี้แล พระตถาคตจึงตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ เพราะสิ้น
ตัณหา สාරอกตัณหา ดับตัณหา สละตัณหา สละกีนตัณหาเสียได้โดย
ประการทั้งปวง.

ย่อมทรงหมายรู้ชาตุน้ำ_ชาตไฟ_ชาตลม_สัตว์_เทวดา_
ปชาบดีมาร_พรหม_อภัสสรพรหม_สุภิกขพรหม_เวหัพผล-
พรหม_อัสถุญีสัตว์_ อากาสนัญญาตนพรหม_วิญญาณัญญาตน-
พรหม_อากิญจัญญาตนพรหม_วิญญาณัญญาตนพรหม_อากิญจัญ-
ญาตนพรหม_เนวสัญญานาสัญญาตนพรหม_รูปที่ตนเห็น_เสียงที่
ตนฟัง_อารมณ์ (กลิ่น รส โผฏฐัพพะ) ที่ตนทราบ_ธรรมารมณ์
ที่ตนรู้แจ้ง_ความที่สักกายะทวิภูตเป็นอันเดียวกัน_ความที่สักกายะทวิภูต
ต่างกัน_สักกายะทวิภูตทั้งปวง_.

ทรงหมายรู้พระนิพพานโดยความเป็นพระนิพพาน ครั้นทรงหมาย
รู้พระนิพพานโดยความเป็นพระนิพพานแล้ว ย่อมไม่ทรงสำคัญหมายพระ
นิพพาน ย่อมไม่ทรงสำคัญหมายในพระนิพพาน ย่อมไม่ทรงสำคัญหมาย
โดยความเป็นพระนิพพาน ย่อมไม่สำคัญหมายพระนิพพานว่าของเรา
ย่อมไม่ทรงยินดียิ่งซึ่งพระนิพพาน ข้อนั้นเพราะเหตุอะไร ? เพราะ
ทรงทราบอย่างนี้ว่า นันทิ เป็นมูลเหตุแห่งทุกข์ และว่า เพราะภพจึงมี
ชาติ สัตว์เกิดแล้วจึงมีชรามรณะ ด้วยประการอย่างนี้ (จึงไม่สำคัญชาติ
ดิน). คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนั้นแล พระตถาคตจึงตรัสรู้
อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ เพราะสิ้นตัณหา สාරอกตัณหา ดับตัณหา
สละตัณหา สละสิ้นตัณหาเสียได้ โดยประการทั้งปวง.

กำหนดกมุนัยที่ ๘ ด้วยอำนาจพระศาสดา.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสมูลปริยายนี้จบแล้ว ภิกษุเหล่านั้นชื่นชม
ยินดีภายิตของพระผู้มีพระภาคเจ้า ฉะนี้แล.

มูลปริยายสูตรที่ ๑ จบ.

อรรถกถามูลปริยายสูตร

เอวมุเม สุตฺติ ฯเปฯ สพุพฺพมฺมปริยายํ

บทนมัสการพระรัตนตรัย

ข้าพเจ้าขอวันทาพระสุคตเจ้า ผู้มีความมิด คือ โมหะอันกำจัด
แล้วด้วยแสงสว่าง คือปัญญา หลุดพ้นแล้วจากคติ (ทั้งปวง) มีพระ
หฤทัยเยือกเย็นด้วยพระกรุณา เป็นครูแห่งสัตว์โลกทั้งมนุษย์และเทวดา.

แม้องค์พระพุทธรเจ้าทรงเข้าถึงซึ่งพระธรรมอันปราศจากมลทินใด
จึงทรงทำให้เกิดและทำให้แจ้งซึ่งความเป็นพระพุทธร ข้าพเจ้าขอวันทา
พระธรรมอันเลิศนั้น.

ข้าพเจ้าขอวันทาพระอริยสงฆ์ คือ ชุมนุมแห่งพระอริยบุคคลทั้ง ๘
ผู้เป็นพระบุตร เกิดแต่พระอุระแห่งพระสุคตเจ้า ผู้ย้ายิมารและเสนามาร
เสียได้.

บุญอันสำเร็จด้วยการวันทาพระรัตนตรัยของข้าพเจ้า ผู้มีใจเลื่อมใส
ดังนี้อันใด ด้วยอนุภาพแห่งบุญนั้น ข้าพเจ้าเป็นผู้มีอันตรายอันขจัดเสีย
ได้ด้วยดีแล้ว อรรถกถาอันใดที่พระอรหันต์ผู้เชี่ยวชาญ ๕๐๐ องค์
สังคายนา (ร้อยกรอง) ไว้แต่เบื้องแรก และที่พระสังคีติกาจารย์ทั้งหลาย
สังคายนา (ร้อยกรอง) เพิ่มเติมในภายหลังก็ดี เพื่อประกาศ (อธิบาย)
เนื้อความแห่งพระสูตร มัชฌิมนิกาย ในคัมภีร์นี้ อันกำหนดหมายด้วย

พระสูตรขนาดกลาง (ไม่ยาวไม่สั้น) ที่พระพุทธองค์พระสาวก
กล่าวสังวรณาไว้ ย้ายเสียได้ซึ่งลัทธิอื่น ครั้นแล้วพระมหินทมหาเถระ
ผู้เชี่ยวชาญได้นำมาสู่เกาะสีหฬ ฐาปนา (จารึก) ไว้ในภาษาสีหฬ
เพื่อประโยชน์แก่ชาวเกาะ ข้าพเจ้าจักนำภาษาสีหฬออกแล้วยกขึ้นสู่ภาษา
อันเป็นที่รื่นรมย์ใจ สมควรที่จะเป็นแบบแผนได้ ปราศจากโทษ (คือ
ภาษามคร) อีกทอดหนึ่ง ประกาศ (อธิบาย) เนื้อความมิให้ขัดมติ
ของพระเถระคณะมหาวิหารผู้เป็นประทีปแห่งเถรวังศ์ มีการวินิจฉัยละเอียด
ดี โดยเว้นความที่ซ้ำ ๆ กันเสียบ้าง เพื่อความพอใจแห่งสาธุชน และ
เพื่อความตั้งอยู่นานแห่งพระธรรม.

ส่วนข้อธรรม คือ สีสกถา รุตธรรม (เรื่องรุตวงศ์) กรรมฐาน
ทุกอย่าง ฌานสมาบัติอย่างพิสดาร พร้อมทั้งจริยาวิธาน (แจ้งจริต
ของบุคคล) อภิญญาทั้งปวง การวินิจฉัย ปัญญาทั้งสิ้น ชั้นร้ ธาตุ
อายตนะ อินทรีย์ อริยสัจ ๔ การแสดง ปัจจัยการ (คือ ปฏิจ-
สมุปบาท) มินัยบริสุทธิ์ละเอียดดี พอเป็นแบบที่เชื่อได้ และวิปัสสนา-
ภาวนา ทั้งปวง (นี้) ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วในวิสุทธิมรรคอย่าง
หมดจดดี เหตุใด เหตุนี้ ข้าพเจ้าจักไม่วิจารณ์ข้อธรรมทั้งปวงนั้นยิ่งขึ้น
ไปละ.

วิสุทธิมรรคนั้น ข้าพเจ้ารณาทำด้วยคิดว่า วิสุทธิมรรคจักตั้งอยู่
ในท่ามกลางแห่งนิกายทั้ง ๔ แล้วประกาศเนื้อความตามที่ท่านภายิตไว้ใน
นิกายทั้ง ๔ นั้นได้ ดังนี้ เหตุนี้ ท่านทั้งหลายจงถือเอาแม้วิสุทธิมรรค
นั้นพร้อมทั้งอรรถกถานี้ ทราบเนื้อความแห่งมัชฌิมสังคีติ (คือ มัชฌิม-
นิกายทั้ง ๓ ปณาสก์) เกิด.

ศีลกถา ชุกกชกรรม กัมมัฏฐาน ความพิสดารของฉานและสมาบัติ ซึ่งประกอบด้วยวิธีการคล้อยตามจริต ๖ อภิญญาทั้งปวง คำวินิจฉัยที่ประมวลไว้ด้วยปัญญา ชั้นธ ชาติ อายุตนะ อินทรีย์ อริยสัจ ๔ ปัจจัยการเทศนาที่ไม่นอกแนวพระบาลี มีนัยที่ชื่อว่า มัชฌิมสังคีติ ในคำว่า มัชฌิมสังคีติยา นั้น ว่าโดยปิณณาสก์ ได้แก่การรวบรวมปิณณาสก์ ๓ หมวด คือมูลปิณณาสก์ มัชฌิมปิณณาสก์ และอุปปิณณาสก์ ว่าโดยวรรค ได้แก่การรวบรวมวรรคได้ ๑๕ วรรค เพราะแบ่งแต่ละปิณณาสก์ออกเป็น ๕ ว่าโดยสูตร มี ๑๕๒ สูตร ว่าโดยบทมี ๘๐,๕๒๓ บท เพราะเหตุนี้ ท่านโบราณจารย์จึงกล่าวไว้ว่า ท่านกล่าวกำหนดบทไว้ ๘๐,๕๒๓ บทอย่างนี้.

แต่ว่าโดยอักษรมี ๓๔๐,๐๕๓ อักษร. ว่าโดยภาณวาร มี ๘๐ ภาณวาร และกึ่งภาณวารมี ๒๓ บท. ว่าโดยอนุสนธิโดยย่อมี ๓ อนุสนธิ คือ ปุจฉาอนุสนธิ อชฌาสนาอนุสนธิ และ ยถาอนุสนธิ แต่เมื่อว่าโดยพิสดารในเรื่องนี้มี ๓,๕๐๐ อนุสนธิ. เพราะเหตุนี้ ท่านโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า ท่านประกาศนัยอนุสนธิแห่งมัชฌิมปิณณาสก์ เหล่านี้ไว้ ๓,๕๐๐ อนุสนธิ.

ในปิณณาสก์เหล่านั้น มูลปิณณาสก์ เป็นปิณณาสก์ต้น. ในวรรคทั้งหลาย มูลปริยายวรรค เป็นวรรคต้น และในสูตรทั้งหลาย มูลปริยายสูตร เป็นสูตรต้น.

อธิบายนิทานพจน์

(๑) คำนิทานว่า เอวมุเม สุตฺ ที่ท่านพระอานนทฺกล่าวไว้ใน

กาลปฐมมหาสังคีติ เป็นเบื้องต้นของมูลปริยายสูตรเมื่อนั้น. ก็ปฐมมหาสังคีตินี้ ท่านกล่าวไว้พิสดารแล้วในเบื้องต้นแห่งอรรถกถาที่มณิกาย ชื่อ สุมังคลวิลาสินี. เพราะฉะนั้น ปฐมมหาสังคีตินั้น บัณฑิตพึงทราบ โดยนัยที่กล่าวให้พิสดารแล้วในอรรถกถาที่มณิกายนั้นนั่นแล.

อธิบาย เอวมเม สุต

ก็คำว่า เอวมเม สุต เป็นต้นนี้ เป็นคำเริ่มต้น. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า เอว เป็นนิบาต. บทว่า เม เป็นต้น เป็นบทนาม. ในคำว่า อุกกุฏราชัย วิหริติ นี้ บัณฑิตพึงทราบการแยกบท โดยนัยนี้ ก่อนว่า บทว่า วิ เป็นบทอุปสรรค. บทว่า หริติ เป็นบทอาขยาต. แต่โดยใจความ เอว ศัพท์ มีใจความแยกออกได้หลายอย่างเป็นต้นว่า อุปมา อุปเทศ สัมปหังสนะ ครหณะ วจนสัมปฏิกคหะ นิตัสสนะ อวธารณะ.

จริงอย่างนั้น เอว ศัพท์ นี้ มาในอรรถว่า อุปมา ในประโยค เป็นต้นอย่างนี้ว่า กุศลเป็นอันมาก อันสัตว์ที่เกิดแล้ว พึงกระทำฉันนั้น ดังนี้.

มาในอรรถว่า อุปเทศ ในประโยคเป็นต้นว่า อันท่านพึงก้าวไปอย่างนี้ พึงถอยกลับอย่างนี้ ดังนี้.

มาในอรรถว่า สัมปหังสนะ ในประโยคเป็นต้นว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคำนี้ไว้อย่างนี้, พระสุตเจ้าตรัสคำนี้ไว้อย่างนี้.

มาในอรรถว่า ครหณะ ในประโยคเป็นต้นว่า ก็คนถ้อยนี้กล่าวสรรเสริญคุณพระสมณะศิระะโถ่นั้น อย่างนี้ๆ ในทุกๆ ที่ ดังนี้.

มาใน **วจนสัมปฏิกคหะ** ในประโยคเป็นต้นว่า กิษุเหล่านั้นแล
ทุลรับ**พระผู้มีพระภาคเจ้า**ว่าอย่างนั้น **พระเจ้าข้า** ดังนี้.

มาในอรรถว่า **อาการ** ในประโยคเป็นต้นว่า ท่าน**ผู้เจริญ**
ข้าพเจ้าทราบชัดพระธรรมที่**พระผู้มีพระภาคเจ้า**ทรงแสดงแล้วด้วยอาการ
อย่างนี้.

มาในอรรถว่า **นิทสสนะ** ในประโยคเป็นต้นว่า **ดูก่อนมาณพ**
ท่านจงมา จงเข้าไปหาท่าน**อนนท** ผู้สมณะถึงที่อยู่ ครั้นเข้าไปหาแล้ว
จงถามความไม่เจ็บไข้ ความมีโรคน้อย ความคล่องตัว กำลัง และการ
อยู่ผาสุกของท่าน**พระอนนท**ผู้สมณะ ตามคำของเรา และจงกล่าวอย่าง
นี้ว่า **สุภมาณพ โททยยบุตร** ย่อมถามถึงความไม่เจ็บไข้ ฯลฯ การ
อยู่ผาสุกของท่าน**พระอนนท**ผู้เจริญ ดังนี้. นัยว่า เป็นการดีที่ท่าน
พระอนนทผู้เจริญอาศัยความอนุเคราะห์เข้าไปหา**สุภมาณพ โททยยบุตร**
ถึงที่อยู่ ดังนี้.

มาในอรรถว่า **อวชารณะ** ในประโยคเป็นต้นว่า **ดูก่อนกาลามะ**
ทั้งหลาย พวกเธอจะสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน ? ธรรมเหล่านี้เป็นกุศลหรือ
อกุศล ? เป็นอกุศล **พระเจ้าข้า**. มีโทษหรือไม่มีโทษ ? มีโทษ **พระเจ้าข้า**.
บัณฑิตติเตียนหรือสรรเสริญ ? ติเตียน **พระเจ้าข้า**. ธรรมทั้งหลายที่ตน
สมาทานให้บริบูรณ์ ย่อมเป็นไปเพื่อสิ่งไม่ใช่ประโยชน์ และเป็นทุกข์
ย่อมมีแก่ข้าพระองค์ทั้งหลายในข้อนี้ อย่างนี้.

เอว ศัพท์นี้นั้น ในที่นี้ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็น (ใช้) ในอรรถว่า

อาการะ นิตัสสนะ อวธารณะ ใน ๓ อย่างนั้น พระอานนท์แสดงความ
นี้ด้วย เอวักขัฏฐ์ ซึ่งมีอาการเป็นอรรถว่า ใคร ๆ สามารถจะทราบ
พระคำรัสของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ซึ่งละเอียดอ่อนด้วยนัย
ต่าง ๆ เกิดขึ้นด้วยอหยาศัยอันกว้างขวางสมบูรณ์ด้วยอรรถและพยัญชนะมี
ปฏิหารีย์หลากหลาย ลึกซึ้งโดยธรรม โดยอรรถ โดยเทศนา แล
โดยปฏิเวธ มาสู่โสตประสาทของสัตว์ทั้งปวง โดยสมควรแก่ภาษาของ
ตน ๆ โดยประการทั้งปวง และทั้งให้เกิดความอยากฟังโดยเต็มกำลัง
ข้าพเจ้าได้ฟังมาแล้วอย่างนี้ คือ แม้ข้าพเจ้าได้ฟังมาแล้วด้วยอาการ
อย่างหนึ่ง. พระอานนทเถระเมื่อจะออกตัวด้วยอรรถว่า ชี้แจงว่า ข้าพเจ้า
ไม่ใช่สขัมภุ สุตระนี้ข้าพเจ้าไม่ได้ทำให้แจ้ง จึงแสดงสูตรทั้งสิ้นที่จะต้อง
กล่าวในบัดนี้ว่า ข้าพเจ้าได้ฟังอย่างนี้ คือว่า แม้ข้าพเจ้าได้ฟังมาแล้ว
อย่างนี้. พระอานนทเถระเมื่อจะแสดงกำลัง คือความทรงจำของตนที่
สมควรแก่ภาวะที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสรรเสริญอย่างนี้ว่า ภิกษุ
ทั้งหลาย บรรดาภิกษุสาวกของเราที่ทรงพหูสูต คืออานนท์ บรรดา
อุปัฏฐาก ที่มีคติ มีสติ มีจิตติ คืออานนท์ และที่พระธรรมเสนาบดีสรรเสริญ
อย่างนี้ว่า ท่านอานนท์ จลาคในอรรถ ในธรรม ในพยัญชนะ ในภาษา
และในอักษร เบื้องต้นและเบื้องปลาย ยังสัตว์ทั้งหลายเกิดความอยากฟัง
ด้วยอรรถว่า อวธารณะ ว่าข้าพเจ้าได้ฟังมาเท่านั้น และสูตรนั้นแล ไม่
ยิ่งไม่หย่อน โดยอรรถหรือพยัญชนะ ฟังเห็นว่าอย่างนี้เท่านั้น ไม่ฟังเห็น
เป็นอย่างอื่น ดังนี้.

เม ศักขัฏฐ์ ปราภุในอรรถ ๓ อย่าง. จริงอย่างนั้น เม ศักขัฏฐ์
นั้นมีความหมายว่า มยา (อันเรา) ในประโยคเป็นต้นว่า โภชนะที่

ได้มาด้วยการจับกล่อม เราไม่ควรบริโภค.

มีความหมายว่า มยฺหิ (แก่เรา) ในประโยคเป็นต้นว่า ข้าแต่ พระองค์ผู้เจริญ ขอประทานวโรกาส ขอพระผู้มีพระเจ้าทรงแสดงธรรม แก่ข้าพระองค์แต่โดยย่อเถิด.

มีความหมายว่า มม (ของเรา) ในประโยคเป็นต้นว่า ภิกษุ ทั้งหลาย ขอให้พวกเธอจงเป็นธรรมทายาทของเราเถิด ดังนี้.

แต่ในที่นี้ เม ศัพท์ ใช้ในอรรถ ๒ อย่างว่า อันข้าพเจ้าได้ฟัง มา และว่า สุตตะ ของเรา ดังนี้.

สุตตะ ศัพท์ ในคำว่า สุตฺ นี้ มีอุปสรรค และไม่มีอุปสรรค มีเนื้อความหลายอย่างเป็นต้นว่า คมน (การไป) วิสฺสุต (ปรากฏ) กิลินฺน (เปือก) อุปฺจิต (ตั้งสม) อนุโยค (ประกอบเนื่อง ๆ) โสตฺวิญญฺเยยฺย (รู้ทางหู) โสตฺทวารานุสฺสารวิญญฺญาณ (รู้ตามกระแส ทางหู).

จริงอย่างนั้น สุตตะ ศัพท์นั้น มีความหมายว่า ไป ในประโยค เป็นต้นว่า ไปแล้วโดยเสนา.

มีความหมายว่า มีธรรมอันตนสดับตรับฟังแล้วอย่างแจ่มแจ้ง ใน ประโยคเป็นต้นว่า. ผู้สดับธรรมแล้วเห็น (ธรรม) อยู่.

มีความหมายว่า เปี้ยกฺขุม ของบุคคลผู้เปี้ยกฺขุม ในประโยคเป็นต้น ว่า เปี้ยกฺขุมของบุคคลผู้เปี้ยกฺขุม.

มีความหมายว่า สะสม ในประโยคเป็นต้นว่า บุญมิใช่น้อย อัน ท่านทั้งหลายสะสมแล้ว.

มีความหมายว่า ประกอบเนื่อง ๆ ในฉานเนื่อง ๆ ในประโยค

เป็นต้นว่า. นักปราชญ์เหล่าใด ผู้ชวนชวายนในฉาน.

มีความหมายว่า เสียงที่จะฟังทราบทางโสตประสาท ในประโยค
เป็นต้นว่า เห็นแล้ว ฟังแล้ว ทราบแล้ว.

มีความหมายว่า ทรงความรู้คล้อยตามโสตทวาร ในประโยค
เป็นต้นว่า ทรงไว้ซึ่งสุตะ และสะสมสุตะ. แต่ในที่นี้ สุตะศัพท์นั้น
มุ่งเอาความหมายว่า ทรงจำ หรือ ความทรงจำ ตามแนวแห่งโสตทวาร
จริงอยู่ เมื่อ เม ศัพท์ มีเนื้อความเท่ากับ มยา ย่อมประกอบความ
ได้ว่า ข้าพเจ้าได้สดับมา คือ ทรงจำ ตามแนวแห่งโสตทวาร อย่างนี้
มีเนื้อความเท่ากับ มม ย่อมประกอบความได้ว่า การสดับของข้าพเจ้า
คือ ความทรงจำตามแนวแห่งโสตทวารของข้าพเจ้าอย่างนี้.

ในบททั้ง ๓ เหล่านั้น ดังกล่าวมานี้ คำว่า เอว เป็นการแสดง
กิจแห่งวิญญาณ มีโสตวิญญาณเป็นต้น. คำว่า เม เป็นการแสดงบุคคล
ผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยวิญญาณดังกล่าวแล้ว, คำว่า สุตฺ เป็น
การแสดงการถือเอาที่ไม่คิด ไม่หย่อน ไม่ยิ่ง เพราะห้ามการไม่ฟัง. อนึ่ง
คำว่า เอว เป็นการประกาศความเป็นไปในอารมณ์ แห่งวิญญาณวิถีที่
เป็นไปตามแนวแห่งโสตทวารนั้น โดยประการต่างๆ คำว่า เม เป็น
การประกาศตน. คำว่า สุตฺ เป็นการประกาศธรรมะ. จริงอยู่ ในคำ
ว่า เอวมฺเม สุตฺ นี้ มีความย่อดังต่อไปนี้ว่า ข้าพเจ้า ไม่ทำกิจอื่น
แห่งวิญญาณวิถีที่เป็นไปแล้วในอารมณ์โดยประการต่าง ๆ แต่ข้าพเจ้าทำ
กิจนี้, ธรรมนี้ข้าพเจ้าฟังแล้ว.

อนึ่ง คำว่า เอว เป็นการประกาศคำที่จะฟังแถลงไข. คำว่า เม
เป็นการประกาศบุคคล. คำว่า สุตฺ เป็นการประกาศกิจแห่งบุคคล. มี

คำอธิบายไว้ดังนี้ว่า พระสูตรที่ข้าพเจ้าจักแสดง ข้าพเจ้าได้ฟังมาแล้ว
อย่างนี้. อนึ่ง คำว่า เอว เป็นการไขอาการต่าง ๆ ของจิตสันดานที่มี
การถือเอาอรรถและพยัญชนะต่าง ๆ โดยการเป็นไปโดยประการต่าง ๆ กัน.

จริงอยู่ ศัพท์ว่า เอว นี้ เป็นการบัญญัติอาการ, ศัพท์ว่า เม
เป็นการแสดงกัตตา (ผู้ทำ). ศัพท์ว่า สุต เป็นการแสดงวิสัย. ด้วย
การอธิบายเพียงเท่านี้ ย่อมเป็นอันทำการสันนิษฐานได้ว่า ด้วยจิต-
สันดานที่เป็นไปโดยประการต่าง ๆ กัน พระเถระผู้ประกอบด้วยจิต-
สันดานนั้นจึงเป็นกัตตา และรับอารมณ์ได้.

อีกอย่างหนึ่ง ศัพท์ว่า เอว เป็นการแสดงกิจแห่งบุคคล. ศัพท์
ว่า สุต เป็นการแสดงกิจแห่งวิญญาณ. ศัพท์ว่า เม เป็นการแสดงถึง
บุคคลที่ประกอบด้วยกิจทั้ง ๒. ก็ในคำว่า เอวมเม สุต นี้ มีความ
ย่อว่า ข้าพเจ้าได้ฟังมาโดยโวหารแห่งสวนกิจที่ได้ด้วยอำนาจแห่งวิญญาณ
โดยบุคคลที่พร้อมเพียงด้วยสวนกิจและวิญญาณกิจ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า เอว เป็นอวิชชมานบัญญัติ โดย
อรรถว่า แจ่มแจ้ง และบทว่า เม เป็นอวิชชมานบัญญัติ โดยปรมัตถ์
ก็ในข้อนี้ยังมีข้อพิเศษอยู่อีก คือ ข้อที่พระเถระพึงได้การแถลงไขว่า
เอว หรือ เม มีอยู่โดยปรมัตถ์. บทว่า สุต เป็นวิชชมานบัญญัติ.
อธิบาย ในบทว่า สุต นี้ อารมณ์ที่ได้ทางโสตนี้ มีอยู่โดยปรมัตถ์
แล. อนึ่ง บทว่า เอว และ เม จัดเป็น อุปาทาบัญญัติ เพราะ
พระเถระกล่าวหมายเอาธรรมที่มากกระทบโสต และชั้นที่นับเนื่องใน
สันดานของตนนั้น. บทว่า สุต เป็นอุปนิธานบัญญัติ เพราะพระเถระ
กล่าวพาดพิงสิ่งที่เห็นแล้วเป็นต้น.

อนึ่ง ในข้อนี้ พระเถระแสดงความไม่โง่เขลา ด้วยคำว่า เอว อธิบายว่า ผู้โง่เขลาย่อมไม่สามารถแทงตลอดโดยประการต่าง ๆ ได้. ด้วยคำว่า สุตฺ พระเถระแสดงความไม่หลงลืมพระพุทฺทพจน์ที่ได้ฟังมาแล้ว อธิบายว่า สุตตะ ที่ผู้ใดหลงลืมแล้ว ผู้นั้นย่อมนึกไม่ออกกว่าเรา ได้ฟังมาแล้วโดยกาลอื่น. ความสำเร็จแห่งปัญญาของพระเถระนั้น ย่อมมีได้ เพราะความไม่โง่เขลา ส่วนความสำเร็จแห่งสติ ย่อมมีได้เพราะความไม่หลงลืม. บรรดา ๒ อย่างนั้น ความสามารถในการทรงจำ พยัญชนะ มีได้ด้วยสติ มีปัญญาเป็นตัวนำ ความสามารถในการเข้าใจ อรรถ มีได้ด้วยปัญญามีสติเป็นตัวนำ ความสำเร็จเป็นขุนคลังแห่งธรรม โดยสามารถในการเก็บรักษาคลัง ธรรมที่ถึงพร้อมด้วยอรรถ และพยัญชนะมีได้เพราะประกอบด้วยความสามารถทั้ง ๒ อย่างนั้น.

อีกนัยหนึ่ง ด้วยคำว่า เอว ท่านพระเถระแสดงการทำไว้ในใจ โดยแยกกาย เพราะบุคคลผู้ทำไว้ในใจโดยไม่แยกกาย จะไม่มีการแทงตลอดประการต่าง ๆ. ด้วยคำว่า สุตฺ ท่านแสดงความไม่ฟังชาน เพราะบุคคลผู้มีจิตฟังชานจะไม่เป็นอันฟัง. จริงอย่างนั้น บุคคลที่มีจิตฟังชาน แม้ถูกบอกด้วยคุณสมบัติทุกอย่าง ก็ยังกล่าวว่า ข้าพเจ้าฟังไม่ถนัด ขอท่านพูดอีกที. ก็ในข้อนี้ เพราะการฟังโดยการทำไว้ในใจโดยแยกกาย บุคคลย่อมยังการตั้งตนไว้โดยชอบ และความเป็นผู้มีบุญทำไว้ในปางก่อน ให้สำเร็จได้ เพราะบุคคลผู้มีได้ตั้งตนไว้โดยชอบ และไม่ได้ทำบุญไว้ในปางก่อน ไม่มีการทำไว้ในใจโดยแยกกายนั้น เพราะความไม่ฟังชาน บุคคลจึงยังการฟังพระสัทธรรม และการเข้าไปคบสัตบุรุษให้สำเร็จ. จริงอยู่ บุคคลผู้มีจิตฟังชาน ไม่อาจที่จะฟัง (ธรรมได้) และการฟัง

(ธรรม) ย่อมไม่เกิดมีแก่บุคคลผู้ไม่เข้าไปพบสัตว์บุรุษ.

อีกนัยหนึ่ง เพราะเหตุที่ท่านกล่าวไว้ว่า บทว่า เอว เป็นบทแสดงอาการต่าง ๆ ของจิตสันดานที่มีการรับเอาอรรถและพยัญชนะ โดยเป็นไปโดยประการต่างๆ กัน. และอาการที่คืออย่างนี้นั้น ย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้ไม่ตั้งตนไว้ชอบ หรือมิได้ทำบุญไว้ในปางก่อน. ฉะนั้น ท่านแสดงถึงความถึงพร้อมแห่งจักรทั้ง ๒ ข้างท้ายของตน ด้วยอาการอันเจริญนี้ ด้วยบทว่า เอว ท่านแสดงถึงความถึงพร้อมแห่งจักรทั้ง ๒ ข้างต้นของตน ด้วยบทว่า สุตฺ. จริงอยู่ การฟัง (ธรรม) ย่อมไม่เกิดมีแก่ผู้อยู่ในประเทศที่ไม่สมควร หรือผู้เว้นจากการคบหากับสัตว์บุรุษ. ความบริสุทธิ์แห่งอัสวกิเลสย่อมสำเร็จแก่บุคคลนั้น เพราะความสำเร็จแห่งจักรทั้ง ๒ ข้างท้าย ความบริสุทธิ์แห่งปโยคสมบัติ ย่อมมีเพราะความสำเร็จแห่งจักรทั้ง ๒ ข้างต้น ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง ความสำเร็จแห่งความฉลาดในอริยม (ปฏิเวธ) ย่อมมีแก่บุคคลนั้น เพราะความบริสุทธิ์แห่งอัสวกิเลส ความสำเร็จแห่งความฉลาดในอากม (ปริยัติ) ย่อมมีเพราะความบริสุทธิ์แห่งปโยคสมบัติ (ความเพียร) พระเถระเมื่อจะเรียงนิทานพจน์ไว้ในฐานะที่เหมาะสม คำของท่านผู้ถึงพร้อมด้วยอากมและอริยม ผู้มีอัสวกิเลสบริสุทธิ์ด้วยปโยคสมบัติ ย่อมควร เป็นพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคเจ้า คุณแสงเงินแสงทอง ชื่นนำพระอาทิตย์ที่กำลังอุทัยอยู่ และคุณการทำไว้ในใจโดยแยบคาย เป็นตัวนำ (การทำ) กุศลกรรม จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า เอวมฺเม สุตฺ ดังนี้.

อีกนัยหนึ่ง ด้วยคำนี้ว่า เอว ท่านพระเถระแสดงสภาวะคือ ความถึงพร้อมแห่งอรรถปฏิบัติสัมภิตาและปฏิภาณปฏิบัติสัมภิตาของตน ด้วยคำ

ที่แสดงถึงปฏิเวธมีประการต่าง ๆ ด้วยคำว่า **สุตฺ** นี้ ท่านแสดงสถานะ คือความถึงพร้อมแห่งสัมมปฏิสัมภทาและนิรุตติปฏิสัมภทา ด้วยคำที่แสดงถึงความแทงตลอดประเภทแห่งธรรมที่จะต้องฟัง อนึ่ง พระเถระเมื่อจะกล่าวคำที่แสดงการทำให้ในใจโดยแยกคายนี ว่า **เอวํ** ดังนี้ จึงแสดงว่า ธรรมเหล่านี้ อันข้าพเจ้าตามฟังด้วยใจ แทงตลอดด้วยดี ด้วยทิวฏฐิแล้ว เมื่อจะกล่าวคำที่แสดงการตามประกอบการฟังนี้ว่า **สุตฺ** ดังนี้ จึงแสดงว่า ธรรมเป็นอันมาก อันข้าพเจ้าฟังมาแล้ว ทรงจำไว้แล้ว ท่องบ่นแล้ว ดังนี้.

พระเถระเมื่อจะแสดงความบริบูรณ์แห่งอรรถและพยัญชนะด้วยคำ ทั้ง ๒ นั้น จึงยังความเอื้อเพื่อให้เกิดขึ้นในการฟัง. จริงอยู่บุคคลเมื่อไม่ฟังธรรมที่บริบูรณ์ด้วยอรรถและพยัญชนะโดยเอื้อเพื่อ ย่อมห่างจากประโยชน์เกื้อกูลอันยิ่งใหญ่ เพราะฉะนั้น ควรทำความเอื้อเพื่อให้เกิดแล้ว ฟังธรรมโดยเคารพเถิด.

ก็ด้วยคำทั้งหมดนี้ว่า **เอวมฺเม สุตฺ** (เป็นอันว่า) พระอานนทฺ เมื่อไม่วางธรรมที่พระตถาคตทรงประกาศแล้วไว้ห่างตน ชื่อว่าล่วงเลย ภูมิแห่งอัสตบรูช ปฏิญญาความเป็นสาวก ชื่อว่า ก้าวลงสู่ภูมิแห่ง สัตตบรูช. อนึ่ง ด้วยคำทั้งหมดนี้ว่า **เอวมฺเม สุตฺ** เป็นต้น เป็นอันว่า พระเถระย่อมยังจิตให้ออกจากอัสทธรรม ให้ดำรงอยู่ในสัทธรรม. พระเถระเมื่อแสดงว่า พระคำรัสของ**พระผู้มีพระภาคเจ้า**พระองค์นั้น นั้นเทียวนั้น ข้าพเจ้าฟังมาตลอดแล้วทีเดียว ชื่อว่าย่อมออกตัว อ้าง พระศาสดา แนบแน่นอยู่ในพระคำรัสของพระชินเจ้า ประดิษฐานเนติ- ธรรมไว้.

อีกอย่างหนึ่ง ด้วยคำว่า เอวมเม สุตฺ พระเถระ ยังความเป็นผู้ไม่มีศรัทธาในธรรมนี้ของเทวดาและมนุษย์ทั้งปวงให้หมดไป ให้เกิดความถึงพร้อมแห่งศรัทธา (โดย) ไม่อ้างว่า สุตฺรนั้นท่านให้เกิดเอง (และ) เปิดเผยมการฟังมาก่อนว่า สุตฺรนี้ ข้าพเจ้าได้รับมาต่อพระพักตร์ พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นผู้่องอาจด้วยเวฬุราชธรรม ๔ ทรงไว้ซึ่งพลญาณ ๑๐ ทรงดำรงอยู่ในฐานะผู้อาจหาญ บั่นถือสีหนาทได้ สูงสุดกว่าสัตว์ทุกจำพวก เป็นใหญ่โดยพระธรรม เป็นพระธรรมราชา เป็นพระธรรมราชาธิบดี เป็นประทีปโดยธรรม เป็นที่พึ่งโดยธรรม เป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้ประเสริฐโดยพระสัทธรรม ผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ ไม่ควรทำความสงสัย หรือความเคลือบแคลงในอรรถ ในธรรม ในบท หรือในพยัญชนะ ในสุตฺรนี้แล. เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวคำนี้ไว้ว่า

พระสาวกของพระโคตมกล่าวอยู่อย่างนี้ว่า ข้าพเจ้า
ได้ฟังมาแล้วอย่างนี้ ยังอศรัทธาให้พินาศ ยังศรัทธา
ในศาสนาให้เจริญ ดังนี้.

อธิบาย สมย ศัพท์

บทว่า เอกิ เป็นบทแสดงไขถึงจำนวนนับ. บทว่า สมยิ เป็นบทแสดงเวลาที่กำหนดไว้แล้ว สองบทว่า เอกิ สมยิ เป็นบทแสดงเวลาที่ไมกำหนดแน่นอน. สมย ศัพท์ ในบทว่า เอกิ สมยิ นั้น ย่อมปรากฏในอรรถว่า

สมวายะ (พร้อมเพรียง) ขณะ กาล สมุหะ (การประชุม) เหตุ ทิฏฐิ ปฏิลาภะ (การได้) ปหานะ (การละ) และปฏิเวธะ (การแทงตลอด).

จริงอย่างนั้น สมย ศัพท์นั้น มีความพร้อมเพรียงเป็นอรรถ
ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า ชื่อแม่โณ ในวันพรุ่งนี้ พวกเราอาศัย
กาลสมัย (ที่เหมาะสม) พึงเข้าไปหา ดังนี้. มีขณะเกินอรรถ ในประโยค
เป็นต้นว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็แล. ขณะ และสมัยหนึ่ง ย่อมมี
เพื่ออยู่ประพาศพิพรหมจรรย์ ดังนี้. มีกาลละเป็นอรรถ ในประโยค
เป็นต้นว่า เวลาร้อน เวลาเราร้อน ดังนี้. มีการประชุมเป็นอรรถ ใน
ประโยคเป็นต้นว่า ประชุมใหญ่ ในป่าใหญ่ มีเหตุเป็นอรรถ ในประโยค
เป็นต้นว่า คุณก่อนภททาลิ แม้เหตุแลท่านไม่ได้แทงตลอด, พระผู้มี-
พระภาคเจ้าแลประทับอยู่ในกรุงสาวัตถี แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าจรรู้จัก
เราว่า ภิกษุชื่อว่าภททาลิ ไม่ทำการศึกษาในพระศาสนาของพระศาสดา
ใช้บริบูรณ์ คุณก่อนภททาลิ เหตุแม้นี้แล อันท่านยังไม่ได้แทงตลอด
ดังนี้. มีทิลกฐิเป็นอรรถ ในประโยคเป็นต้นว่า ก็โดยสมัยนั้นแล ปริพาชก
ชื่อ อุกคาหมานะ เป็นบุตรของ สมณมุลทิกา อาศัยอยู่ในสวน
ดอกมะลิ ที่มีศาลาหลังเดียวเป็นที่สอนลัทธินานาแน่นด้วยต้นมะพลับ.
มีการได้เฉพาะเป็นอรรถ ในประโยคเป็นต้นว่า

นักปราชญ์ท่านเรียกว่า บัณฑิต เพราะได้รับ

ประโยชน์ทั้งในปัจจุบันและสัมปรายภพ.

มีการละเป็นอรรถ ในประโยคเป็นต้นว่า ได้กระทำที่สุดแห่งทุกข์ เพราะ
ละมานะได้โดยชอบ. มีการแทงตลอดเป็นอรรถ ในประโยคเป็นต้นว่า
ทุกข์ มีอรรถว่า เบียดเบียน ถูกปรุ้งแต่ง ทำให้เราร้อนแปรปรวน และมี
อรรถว่า ควรกำหนดรู้.

แต่ในที่นี้ สมยศัพท์นั้น มีกาลละเป็นอรรถ เพราะเหตุนี้ ท่าน

พระเถระจึงแสดงว่า ในสมัยหนึ่ง บรรดาสมัยที่แยกกาลออกเป็นปี ฤดู เดือน ครึ่งเดือน กลางคืน กลางวัน เวลาเช้า เวลาเที่ยง เวลาเย็น ยามต้น ยามกลาง ยามสุดท้าย และครู่หนึ่งเป็นต้น.

ในข้อนั้น สูตรใด ๆ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในปี ฤดู เดือน ปีกษ์ ภาคกลางคืน หรือภาคกลางวันใด ๆ ในบรรดาสมัยมีปี เป็นต้นเหล่านั้น สูตรนั้นทั้งหมด พระเถระรู้ดี ก็กำหนดไว้ด้วยดี ด้วยปัญญา แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น เพราะเหตุที่เมื่อท่านกล่าวอย่างนี้ว่า ข้าพเจ้าได้ฟังมาแล้วอย่างนี้ ในปีโน้น ฤดูโน้น เดือนโน้น ปีกษ์โน้น ภาคกลางคืนโน้น ภาคกลางวันโน้น ใคร ๆ ไม่อาจจะทรงจำได้ง่าย ไม่สามารถจะแสดงเองหรือให้คนอื่นแสดงได้ และจะต้องพูดกันมาก ฉะนั้น พระเถระจึงรวบรวมเนื้อความนั้นไว้ด้วยบทเดียวเท่านั้น แล้วกล่าวว่า เอกั สมัย ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง สมัยเหล่านี้ใด ของพระผู้มีพระภาคเจ้าแยกประเภท กาลเวลาออกมากมาย ที่ปรากฏชัดเหลือเกินในหมู่เทวดา และมนุษย์ เป็นต้นอย่างนี้คือ สมัยเสด็จลงสู่พระครรภ์ สมัยประสูติ สมัยเกิดความ สังกเวช สมัยเสด็จออกผนวช สมัยทรงกระทำทุกกรกิริยา สมัยชนะมาร สมัยตรัสรู้ สมัยอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน สมัยเทศนา สมัยเสด็จปรินิพพาน พระเถระแสดงว่า สมัยหนึ่ง กล่าวคือสมัยเทศนา ในบรรดาสมัยเหล่านี้.

อนึ่ง ท่านพระเถระหมายเอาสมัยแห่งกิจที่ประกอบด้วยกรุณา ใน บรรดาสมัยแห่งกิจที่ประกอบด้วยญาณ และกรุณา สมัยแห่งการปฏิบัติ เพื่อประโยชน์คนอื่น ในบรรดาสมัยแห่งการปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตนและ

คนอื่น สมัยแห่งธรรมิกถา ในบรรดาสมาชิกแห่งภคินีทั้ง ๒ ของผู้
ประชุมกัน สมัยแห่งเทศนา ในบรรดาสมาชิกแห่งการเทศนา และการ
ปฏิบัติ สมัยใดสมัยหนึ่งในบรรดาสมาชิกเหล่านั้น จึงกล่าวว่ เอก์ สมัย
ดังนี้.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร ในที่นี้ ท่านไม่ทำเหมือนอย่างในอภิธรรม
ท่านทำการแสดงใจด้วยสัตตมวิภักติว่า ยสุมี สมเย กามารจร และว่า
ยสุมี สมเย ภิกขเว ภิกขุ วิวิจเจว กามเมหิ ในสุดตบอื่นจาก
กัมภีร์นี้ และในวินัยท่านทำการแสดงใจด้วยตติยาวิภักติว่า เตน
สมเยน พุทโธ ภควาแต่ทำการแสดงใจด้วยทุติยาวิภักติว่า เอก์ สมัย
ตอบว่า เพราะในที่นั้นมีความหมายเป็นอย่างนั้น แต่ในที่นี้มีความหมาย
เป็นอย่างนี้ (มีความหมายคนละอย่าง). จริงอยู่ ในบรรดาอภิธรรม
เป็นต้นเหล่านั้น ในอภิธรรม และในสุดตบอื่นนอกจากนี้ สมัยศัพท์
มีความหมายในอธิการณะ (สัตตมวิภักติ) และมีความหมายภาวลักษณะโดย
ภาวะ. เพราะว่า สมยะ เป็นอธิการณะ มีกาละเป็นอรรถ และมีสมุหะ
เป็นอรรถ และท่านกำหนดว่าเป็นภาวะแห่งธรรมทั้งหลาย มีผัสสะ
เป็นต้น ที่ท่านกล่าวไว้แล้วในที่นั้น ๆ เวลานั้น โดยภาวะแห่งสมยะ
กล่าวคือ ขณะ การรวบรวมและเหตุ เพราะฉะนั้น เพื่อจะให้ใจความ
นั้นกระจ่าง ท่านจึงแสดงใจเป็นสัตตมวิภักติในบทนั้น. จริงอยู่
สมัยแห่งการบัญญัติสิกขาบทนั้นใด แม้ท่านพระสารีบุตรเป็นต้น ก็รู้
ได้ยาก.

พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงบัญญัติสิกขาบทโดยสมัยนั้น อัน
เป็นเหตุ และเป็นกรณี และเมื่อทรงเพ่งถึงเหตุการณ์บัญญัติสิกขาบท

ทรงประทับอยู่ที่นั่น ๆ. เพราะฉะนั้น เพื่อจะให้ใจความนั้นกระจ่าง
ท่านจึงทำการแสดงไขเป็นตติยวิภคติในบทนั้น.

แต่ในที่นี้ และในที่อื่น ที่มีใจความอย่างนี้ สมยศัพท์ลงในอรรถ
แห่งทุตติยวิภคติ จริงอยู่ ในสมัยใด พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดง
พระสูตรนี้หรือสูตรอื่น ในสมัยนั้น พระองค์ทรงประทับอยู่ด้วยธรรม
เป็นเครื่องอยู่ คือ กรุณาโดยส่วนเดียวทีเดียว. เพราะฉะนั้น เพื่อให้ใจ
ความนั้นกระจ่าง ท่านจึงทำการแสดงไขเป็นทุตติยวิภคติในบทนี้.
เหตุฉะนั้น ท่านจึงกล่าวคำนี้ไว้ว่า

เพ่งถึงใจความนั้น ๆ แล้ว ท่านกล่าว สมย ศัพท์

ไว้ในที่อื่นด้วย สัตตมวิภคติ และตติยวิภคติ แต่

ในที่นี้ท่านกล่าว สมย ศัพท์นั้นไว้ด้วยทุตติยวิภคติ.

ส่วนท่านโบราณจารย์ทั้งหลาย พรรณนาไว้ว่า สมย ศัพท์นั้น
มีประเภทที่แยกพูดได้ดังนี้ว่า ตสุมี สมย, เตน สมย, หรือว่า
คัม สมย แต่ว่าโดยใจความ ลงในอรรถแห่งสัตตมวิภคติ ในที่ที่ทั้งปวง
ดังนี้. เพราะฉะนั้น แม้เมื่อท่านกล่าวว่า เอก สมย ฟังทราบใจความ
ว่า เอกสุมี สมย ดังนี้.

อธิบาย ภควา

คำว่า ภควา เป็นคำกล่าวด้วยความเคารพ. เพราะว่าคนทั้งหลาย
เรียกครูในโลกว่า ภควา ก็พระผู้มีพระภาคเจ้านี้ ชื่อว่า เป็นครู ของ
สัตว์ทุกจำพวก เพราะเป็นผู้ประเสริฐด้วยพระคุณทุกอย่าง เพราะฉะนั้น
ฟังทราบครูว่า ภควา ดังนี้.

ถึงแม้ว่าท่านโบราณจารย์ทั้งหลายก็ได้กล่าวไว้ว่า

คำว่า ภควา เป็นคำประเสริฐ, คำว่า ภควา เป็น

คำสูงสุด เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกท่านผู้ประกอบ

ด้วยความเคารพนับถือว่า ภควา ดังนี้

อีกอย่างหนึ่งท่านกล่าวไว้ว่า ท่านกล่าวว่ ภควา

เพราะมีพระภาคยะ (บารมีธรรม). เพราะหักออก

เสียซึ่งกองกิเลส เพราะประกอบด้วยบุญศิริ (เพราะ

จำแนกกรรม) เพราะเสวยพรหมวิหารธรรม และ

เพราะคายเสียซึ่งการเวียนว่ายตายเกิดในภพทั้ง ๓.

พึงทราบเนื้อความของบทว่า ภควา นี้ ด้วยอำนาจคานานี้ โดย
พิสดาร. จริงอยู่ ศัพท์ว่า ภควา นั้น ท่านกล่าวไว้แล้วในพุทธา-
นุสสคินิเทศ ในวิสุทฺธิมรรค.

ก็ในอธิการนี้ ด้วยคำอธิบายเพียงเท่านี้ พระเถระเมื่อแสดงธรรม
ตามที่ตนได้ฟังมา ด้วยคำว่า เอวมมุเม สุตฺตํ ชื่อว่า ย่อมทำสรีระ คือ
พระธรรมของพระผู้มีพระภาคเจ้าให้ประจักษ์ เพราะนั้น พระเถระ
ย่อมยังชนที่เกิดความเบื่อหน่าย เพราะไม่เห็นพระศาสดาให้โล่งใจว่า
ปาพจน์ ที่ขาดศาสดาย่อมไม่มี นี้เป็นศาสดาของเราทั้งหลาย. พระเถระ
เมื่อแสดงความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่มีอยู่ ในสมัยนั้น ด้วยคำว่า
เอกํ สมยํ ภควา ยังการดับแห่งรูปกายให้แล่นไป. เพราะเหตุนั้น
พระเถระย่อมยังชนที่เมาในชีวิตให้สลัดว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า แม้
พระองค์นั้น ทรงแสดงอริยธรรม มีชื่ออย่างนี้ ทรงไว้ซึ่งกำลัง ๑๐

มีพระวรกายเสมอก่อนเพชร เสด็จปรินิพพานแล้วด้วยประโยชน์อะไรอื่น
ที่พวกเขาพึงยังความหวังในชีวิตใช้เกิดขึ้นและยังความอดุทธาหะของชนนั้น
ให้เกิดขึ้นในพระสังฆธรรม.

อนึ่ง พระเถระเมื่อกล่าวว่ เอว ย่อมแสดงใจถึงสมบัติคือเทศนา.
เมื่อกล่าวว่ เม สุตติ ย่อมแสดงใจถึงสาวกสมบัติ. เมื่อกล่าวว่ เอก
สมย ย่อมแสดงใจถึงกาลสมบัติ. เมื่อกล่าวว่ ภควา ย่อมแสดงใจถึง
เทศกสมบัติ.

ที่มาของชื่อเมืองอุกกัฏฐา

คำว่า **อุกกา** ในคำว่า **อุกกัฏฐาย วิหริติ** นี้ หมายถึงเอาดวง
ประทีป และเมืองนั้นเขาเรียกว่า **อุกกัฏฐา** เพราะชาวเมืองพากันชู
คบเพลิง สร้างเม้ในเวลากลางคืนด้วยหวังว่ วันมงคล ขณะดี ฤกษ์ดี
อย่าเลยไปเสีย. ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่ เพราะเมืองนั้นพวกชาวเมืองจุด
ประทีปมีค้ำต่อ่งให้สร้าง. โกล้เมืองชื่อ**อุกกัฏฐา**นั้น. บทว่ "**อุกกัฏฐ-**
ฐาย" เป็นสัทตมวิวิภัตติ ลงในอรรถว่ โกล้. บทว่ **วิหริติ** นี้ เป็น
คำแสดงการถึงการพร้อมเพรียงแห่งการอยู่ ในบรรดาการอยู่ด้วยการผัด
เปลี่ยนอิริยาบถ การอยู่อย่างเทพ, การอยู่อย่างพรหม และการอยู่อย่างพระ
อริยะ อย่างใดอย่างหนึ่งโดยไม่ต่างกัน. แต่ในที่นี้ เป็นการแสดงการ
ประกอบด้วยอิริยาบถอย่างใดอย่างหนึ่ง บรรดาอิริยาบถ (ทั้ง ๔) คือ
ยืน เดิน นั่ง และนอน.

เพราะเหตุนั้น **พระผู้มีพระภาคเจ้า**ประทับยืนก็ดี เสด็จดำเนิน
ก็ดี ประทับนั่งก็ดี บรรทมก็ดี ก็พึงทราบว่ ประทับอยู่ทั้งนั้น. จริงอยู่

พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงพ่อนคลายความปวดเมื่อยจาก อิริยาบถหนึ่งด้วยอิริยาบถหนึ่ง ย่อมทรงบริหาร คือยังทรงอัธภาพให้ เป็นไปมิให้ทรุดโทรม. เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่ ประทับอยู่ ดังนี้.

ที่มาของป่าสุกวัน

ในบทว่า สุกควเน นี้ พึงทราบวินิจฉัย ดังต่อไปนี้. ป่าชื่อว่า สุกคะ เพราะถึงความงาม อธิบายว่า เพราะสง่างาม และเพราะมีสิ่งที พึงประสงค์สวยงาม. ก็เพราะความสวยงามของป่านั้น ผู้คนทั้งหลายจึงพากัน ถือเอาข้าวและน้ำเป็นต้น ไปดื่มกินเที่ยวเล่นสนุกสนานอยู่ในป่านั้น นั้นแลตลอดทั้งวัน และปรารณาส่งที่เขาปรารณาคีๆ ในที่นั้นว่า ขอเราทั้งหลายจงได้ลูกชายลูกหญิงเถิด และสิ่งที่พึงปรารณานั้นเขาก็ได้ สมปรารณาทีเดียว ป่านั้นชื่อว่า สุกคะ เพราะสง่างาม และเพราะมี สิ่งทีพึงประสงค์สวยงาม ดังพรรณนามานี้. อีกอย่างหนึ่งชื่อว่า สุกคะ แม้เพราะคนส่วนมากติดใจ ชื่อว่า วนะ (ป่า) เพราะอรรถว่า สัตว์ ทั้งหลายชอบใจ คือทำให้สัตว์ทั้งหลายรักใคร่ด้วยคุณสมบัติของตัวมันเอง อธิบายว่า ให้เกิดความรักในตัวเอง ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า วนะ (ป่า) เพราะเรียกหา อธิบายว่า เหมือนเรียกร้องปวงสัตว์ด้วยเสียงร้องของนก มีนกโกกิลาเป็นต้น ที เพลิดเพลินอยู่กับกลิ่นดอกไม้ไม่นานาพรรณ และด้วยกิ่งก้านค่าคบใบแก่ ใบอ่อนของต้นไม้ที่สั้นไหว เพราะต้องลมอ่อนว่า มาเถิด มากินมาใช้ กันเถิด. ป่านั้นด้วย ถึงความงามด้วย ฉะนั้น จึงชื่อว่า สุกวัน. ใน ป่าสุกวันนั้น. ธรรมชาติป่า มี ๒ ชนิด คือ ป่าลูก และป่าเกิดเอง.

ในป่า ๒ ชนิดนั้น ป่าปลูก ได้แก่ป่าเวฬุวัน และป่าเชตวันเป็นต้น
ป่าเกิดเอง ได้แก่ป่าอันธวัน ป่ามหวัน และป่าอัญชนวันเป็นต้น.
ป่าสุกวัน แม้นี้ พึงทราบว่าเป็นป่าเกิดเอง.

แม่ต้นไม้ ในคำนี้ว่า สาตราขมุเล ท่านก็เรียกว่า ต้นสาละ.
สมดังพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ป่าสาละวัน
ใหญ่ ไม่ไกลบ้านหรือนิคม และป่าสาละวันใหญ่นั้นก็คาตายไปด้วย
ต้นละหุ่ง และตรัสว่า ระหว่างนางรังทั้งคู่. แม่ต้นไม้โตที่สุด ท่านก็
เรียกว่า ต้นไม้เจ้าป่า. สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

ข้าแต่พระองค์ผู้สมมติเทพ ในภาคพื้นพระราชอุทยาน
ในแวนแคว้นของพระองค์ มีต้นไม้ใหญ่หลายต้น
มีค่าคอบตรง เขียวช่อม นารีนรมย์.

ถึงแม้ว่าต้นไม้ต้นใดต้นหนึ่ง ก็เรียกต้นไม้เจ้าป่าได้. สมดังที่
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ครั้งนั้นแล
เมล็ดเถายานทราย พึงหล่นไปที่โคนต้นไม้ต้นใดต้นหนึ่ง ดังนี้เป็นต้น.
แต่ในที่นี้ท่านประสงค์เอาต้นไม้ใหญ่ที่สุด ชื่อว่า ต้นไม้เจ้าป่า.

อธิบาย ราช ศัพท

ส่วน ราชศัพท์ แห่งบทว่า สาตราขมุเล นั้น ย่อมยังต้นไม้
นั้นนั้นเทียวให้สำเร็จความเป็นต้นไม้ใหญ่ที่สุด อย่างประโยคเป็นต้นว่า
ดูก่อนพราหมณ์ผู้ตั้งอยู่ในธรรม ก็...แห่งต้นไม้ใหญ่ที่ยืนต้นอย่าง
มั่นคง แม้ในที่อื่น. ในคำว่า สาตราขมุเล นั้น แยกออกเป็นสมาส
๒ อย่าง (ถัญฐิตัปปริสสมาสว่า) สาถานิ ราชา (ราชาแห่งต้นไม้

ทั้งหลาย) เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า สาตราชาบั้ง และเป็น (วิเสสน-
บุพพทกัมมชารยสมาสว่า) **สตโล จ โส เชฏฐกกุเจน ราชา จ)**
ต้นสาละนั้นด้วย เป็นราชา เพราะหมายความว่าใหญ่ที่สุดด้วย เพราะเหตุ
นี้ จึงชื่อว่า สาตราชาบั้ง. บทว่า **มุล** แปลว่า **ไกล**. เพราะ
มูลศัพท์นี้ ใช้ในอรรถว่า **ไกลโคณ** ในประโยคมีอาทิว่า บุคคลพึง
ดอนโคณ โดยที่สุดแม้มาตราว่า ลำต้นแฝก. มูลศัพท์ ใช้ในเหตุที่ไม่
ทั่วไป ในประโยคเป็นต้นว่า ความโลภ เป็นรากเหง้าของอกุศล อนึ่ง
มูลศัพท์ ใช้ในอรรถว่า **ไกล** ในประโยคเป็นต้นว่า ในเวลาเที่ยงวันเงาทับตัว
ด้วยเหตุที่เงา (ของต้นไม้) จะทับตัวในเวลาเที่ยงวัน และใบไม้หล่น
ในเวลาสัจจลม เงาก็จะทับต้นไม้ ใบไม้ก็จะหล่นไกลต้นไม้. แต่ในที่นี้
มูลศัพท์ท่านประสงค์เอาอรรถว่า **สมิปะ (ไกล)** เพราะฉะนั้น พึง
ทราบเนื้อความในคำว่า **สาตราชมุเล** นี้ อย่างนี้ว่า ในที่ไกลแห่งต้นรังใหญ่.

ในข้อนี้ พึงมีคำถามว่า ถ้าว่า **พระผู้มีพระภาคเจ้า**ประทับอยู่
ในเมือง**อุกกัฏฐา**ก่อน**ไซรี** ก็ไม่ควรกล่าวว่ ที่ไกลต้นรังใหญ่ในป่า
สุภวัน ถ้าว่าประทับอยู่ที่ไกลต้นรังใหญ่ในป่าสุภวันนั้นไซรี ก็ไม่ควร
กล่าวว่ ในเมือง**อุกกัฏฐา**. เพราะว่ พระองค์ไม่อาจจะประทับอยู่
คราวเดียวกันในที่ ๒ แห่งได้ ตอบว่า ก็แลข้อนี้ ไม่พียงเห็นอย่างนี้.
เราทั้งหลายได้กล่าวไว้แล้วมิใช่หรือว่ สัตตมวิภักติ ลงในอรรถว่า **ไกล**.
เพราะฉะนั้น **ฝูงโค** เมื่อเที่ยวไปไกล**แม่น้ำคงคา**และ**ยมนา**เป็นต้น
ย่อมถูกเรียกว่าเที่ยวไปไกล**แม่น้ำคงคา** **ไกลแม่น้ำยมนา**จันใด แม้ในที่
นี้ก็ฉนั้น คือ **พระผู้มีพระภาคเจ้า**เมื่อประทับอยู่ในป่าสุภวันไกล
เมืองอุกกัฏฐา (และ) ในที่ไกลต้นรังใหญ่ ท่านก็เรียกว่า **ประทับอยู่**

ใกล้ต้นรังใหญ่ ในป่าสุภควันใกล้เมืองอุกกัฏฐา ดังนี้. ก็คำว่า **อุกกัฏฐา** เป็นคำมีความหมายบ่งถึงโจรคาม. ถึงคำว่า **สุภควัน** เป็นคำมีความหมายบ่งถึงสถานที่อยู่ที่เหมาะสมแก่บรรพชิต ใน ๒ คำนั้น ท่านพระอานนท์แสดงการทรงทำความอนุเคราะห์ต่อคฤหัสถ์ของพระผู้มีพระภาคเจ้า ด้วยการระบุดังเมืองอุกกัฏฐา แสดงการทรงทำความอนุเคราะห์ต่อบรรพชิต ด้วยการระบุดังป่าสุภควัน.

อนึ่ง ท่านพระอานนท์แสดงการเว้นอัตตกิลมาถานุโยค โดยทรงรับปัจจัยด้วยคำตัน (**อุกกัฏฐา**) แสดงการเว้นกามสุขัลลิกานุโยค โดยทรงละวัตถุกามด้วยคำหลัง (**สุภควัน**) ท่านแสดงพระวิริยะในการทรงแสดงพระธรรมด้วยคำตัน. แสดงพระอัธยาศัยที่น้อมไปในวิเวกด้วยคำหลัง. แสดงการเข้าถึงพระกรุณาคุณด้วยคำตัน. การเข้าถึงพระปัญญาคุณด้วยคำหลัง. แสดงความที่พระองค์มีพระอัธยาศัยที่น้อมไปในการยังประโยชน์เกื้อกูลและความสุขให้สำเร็จแก่สัตว์ทั้งหลายด้วยคำตัน. แสดงความเป็นผู้ไม่หวังผลตอบแทนในการทำประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ผู้อื่นด้วยคำหลัง. แสดงการประทับอยู่อย่างสุขสำราญ เสียดละความสุขที่ขอบธรรมเป็นเครื่องหมายด้วยคำตัน. แสดงการประทับอยู่อย่างสุขสำราญ มีการหมั่นประกอบในอุตตริมนุสสรธรรมเป็นเครื่องหมายด้วยคำหลัง. แสดงความเป็นผู้มีอุปการะมากแก่นุชย์ทั้งหลายด้วยคำตัน. แสดงความเป็นผู้มีอุปการะมากแก่เทวดาทั้งหลายด้วยคำหลัง. แสดงความที่พระองค์อุบัติในโลกแล้วเป็นผู้เจริญพร้อม (ทุกด้าน) ในโลกด้วยคำตัน. แสดงความเป็นผู้ไม่ติดอยู่กับโลกด้วยคำหลัง. ท่านพระอานนท์แสดงการยังประโยชน์ที่เป็นเหตุให้พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จอุบัติ

ขึ้นนั้นให้สำเร็จด้วยคำตัน เพราะบาลีว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย**
บุคคลเอก เมื่ออุบัติขึ้นในโลก ย่อมอุบัติขึ้นเพื่อประโยชน์สุขแก่ชน
มาก เพื่อความอนุเคราะห์แก่ชาวโลก เพื่อประโยชน์สุขแก่เทวดา
และมนุษย์ทั้งหลาย, บุคคลเอกคือใคร ก็พระตถาคตเจ้า ผู้เป็น
พระอรหันต์ ตรัสรู้เองโดยชอบ, แสดงการประทับอยู่อันสมควรแก่
สถานที่ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จอุบัติขึ้นด้วยคำหลัง.

ฟังทราบการประกอบความในคำว่า **ยทตถิ ภควา อุปุปฺปนโน**
ตทนุรูปิวหาริ นั้น โดยนัยเป็นต้นว่า **พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จอุบัติ**
ขึ้นที่เป็นโลกีย์และโลกุตตระ คือครั้งแรกประสูติที่ลุมพินีวัน ครั้งที่ ๒
ตรัสรู้ที่ควงไม้โพธิ์ เพราะเหตุนี้ **พระอานนทเถระ**จึงแสดงที่ประทับ
สำหรับ**พระผู้มีพระภาคเจ้า**นั้นในป่าทั้งหมด.

บทว่า **ตตฺร** เป็นบทแสดงถึงสถานที่และเวลา กอธิบายว่า **พระผู้-**
มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ในสมัชชใด **พระอานนทเถระ**แสดงสถานที่และ
เวลานั้นว่า ในสมัชชนั้น และประทับอยู่ในที่ใกล้ต้นรังใหญ่ใด ในที่ใกล้
ต้นรังใหญ่นั้น อีกอย่างหนึ่งย่อมทรงแสดงในสถานที่และเวลาที่ควรแสดง.
จริงอยู่ **พระผู้มีพระภาคเจ้า** ย่อมไม่ทรงแสดงธรรมในสถานที่หรือเวลา
ที่ไม่เหมาะ ก็ในข้อนี้มีคำเป็นต้นว่า **ดูก่อนพาหิยะ** เวลานี้ยังเป็นเวลา
ที่ไม่สมควรนะ ดังนี้ เป็นเครื่องสาธก. ศัพท์ว่า **โฆ** เป็นนิบาต ลงใน
อรรถว่า **ปทปุรณมัตตะ** (สักว่าเป็นเครื่องทำบทให้เต็ม) บ้าง ใน
อรรถว่า **อวธารณะ** (ห้ามความอื่น) บ้าง ในอรรถว่า **อาทิกาสะ**
(กาลอันเป็นเบื้องต้น) บ้าง. **ภควา** เป็นบทแสดงถึงว่า **พระผู้มีพระ-**
ภาคเจ้าทรงเป็นครูของโลก.

บทว่า ภิกขุ เป็นบทกล่าวถึงบุคคลที่ควรจะได้ฟังพระเทศนา. อีกอย่างหนึ่ง ในบทว่า ภิกขุ นี้ ฟังทราบความหมายของคำโดยนัย เป็นต้นว่า ชื่อว่า ภิกขุ เพราะอรรถว่า เป็นผู้ขอ คือ ชื่อว่า ภิกขุ เพราะอรรถว่า เข้าถึงการเที่ยวไปเพื่อศึกษา.

บทว่า อามนุเตสิ แปลว่า เรียก คือได้พูดด้วย (แต่) ใน ที่นี้มีความหมายอย่างนี้ว่า เตือนให้รู้สึก (ส่วน) ในที่อื่น ย่อมลงใน อรรถว่า ญาปนะ (ให้ทราบ) บ้าง สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตขอเตือนเธอทั้งหลาย ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตขอประกาศให้เธอทั้งหลายทราบ ดังนี้.** ลงในอรรถว่า เรียก บ้าง สมจริงดังพระองค์ตรัสไว้ว่า **ดูก่อนภิกษุ เธอจงมา จงไปเรียกพระสารีบุตรมาตามคำของเราตถาคต.**

บทว่า ภิกขโว เป็นบทแสดงอาการเรียกมา จริงอยู่ คำนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ เพราะสำเร็จมาแต่การประกอบคุณ คือความเป็นผู้มีปกติขอ (ของภิกษุเหล่านั้น) ก็นักศัพทศาสตร์ทั้งหลายสำคัญ อยู่ว่า ภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยคุณ คือความเป็นผู้ขอเป็นปกติบ้าง ชื่อว่า เป็นผู้ประกอบด้วยคุณมีความเป็นผู้ขอเป็นธรรมดาเป็นต้นบ้าง เป็นผู้ประกอบด้วยคุณ คือความเป็นผู้มีปกติกระทำคำอนุโมทนาว่า "สาธุ" ในการขอบ้าง.

ก็ด้วยคำที่สำเร็จจากการประกอบด้วยคุณ เช่นความเป็นผู้มีปกติขอเป็นต้นของภิกษุเหล่านั้น นั้น ชื่อว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าประกาศ จริยวัตร (ของภิกษุเหล่านั้น) ที่คนชั้นสูงและคนชั้นต่ำคุ้นเคยกันแล้ว (เป็นการ) บำราบความเป็นผู้ห่อเหิมและความหุดหู่ใจ (ของพวกเธอ)

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกภิกษุเหล่านั้นให้หันหน้ามาหาพระองค์ด้วย พระดำรัสที่มีการทอพระเนตรดูด้วยพระหฤทัยที่เยือกเย็นด้วยกระแสแห่ง พระกรุณาเป็นเบื้องหน้า ทรงให้ภิกษุเหล่านั้นเกิดความประสงค์จะฟัง ด้วยพระดำรัสที่แสดงความรักที่พระองค์ประสงค์จะตรัสสอนนั้นนั่นแล. และ ทรงประกอบภิกษุเหล่านั้นไว้ แม้ในการตั้งใจฟังด้วยดีด้วยพระดำรัสที่ทรง ประสงค์จะเตือน (ภิกษุทั้งหลาย) ให้รู้สึกนั้นนั่นแล เพราะคุณสมบัติ แห่งหลักคำสอนเกี่ยวเนื่องอยู่กับการตั้งใจฟังด้วยดี. ถ้าหากจะมีคำถาม สอดเข้ามาว่า เพราะเหตุไร เมื่อเทวดาและมนุษย์เหล่าอื่นมีอยู่ จึงตรัส เรียกภิกษุทั้งหลายเหล่านั้นมา. ตอบว่า เพราะภิกษุทั้งหลาย เป็นผู้เจริญ ที่สุด ประเสริฐที่สุด อยู่ใกล้ และอยู่พร้อมเพรียงกันตลอดเวลา. อธิบายว่า พระธรรมเทศนาของ**พระผู้มีพระภาคเจ้า** ทั่วไปแก่บริษัท ทุกเหล่า และภิกษุทั้งหลาย ชื่อว่าเจริญที่สุดในบริษัท เพราะเป็นผู้ เกิดขึ้นก่อนบริษัทอื่น ชื่อว่าประเสริฐที่สุด เพราะมุ่งความเป็นบรรพชิต เป็นเบื้องหน้า ประพฤติคล้อยตามอย่างพระศาสดา และรับเอาคำสั่งสอน ทั้งสิ้น ชื่อว่าอยู่ใกล้ เพราะเมื่อนั่งอยู่ในที่นั้น ชื่อว่าอยู่ในสำนักของ พระศาสดา ชื่อว่าพร้อมเพรียงกันอยู่ทุกเมื่อ เพราะเที่ยวไปใกล้สำนัก พระศาสดา.

อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุเหล่านั้น ชื่อว่าเป็นภาชนะแห่งพระธรรม- เทศนา เพราะให้เกิดการปฏิบัติตามที่**พระผู้มีพระภาคเจ้า**ทรงปราสาธน์ และเพราะเป็นบุคคลพิเศษ อนึ่ง เทศนาที่**พระผู้มีพระภาคเจ้า**ทรง แสดงเฉพาะ เจาะจง ภิกษุบางพวกเท่านั้น เพราะฉะนั้น พระองค์จึง ตรัสเรียกภิกษุเหล่านั้นมา ด้วยอาการอย่างนี้. ในข้อนั้น ฟังมีคำถาม สอดเข้ามาว่า ก็เพื่อประโยชน์อะไร **พระผู้มีพระภาคเจ้า**เมื่อจะทรง

แสดงธรรม จึงทรงเรียกภิกษุทั้งหลายมาก่อน ไม่ทรงขอแสดงธรรมเลย
ทีเดียว? ตอบว่า เพื่อให้เกิดสติ เพราะว่า ภิกษุทั้งหลายกำลังนั่งคิด
เรื่องอื่นอยู่บ้าง นั่งใจลอยอยู่บ้าง นั่งพิจารณาธรรมอยู่บ้าง นั่งมนสิการ
กรรมฐานอยู่บ้าง เมื่อ**พระผู้มีพระภาคเจ้า**ไม่ตรัสเรียกภิกษุเหล่านั้น
(ก่อนแล้ว) แสดงธรรม ภิกษุเหล่านั้นไม่อาจจะกำหนดได้ว่า พระ
ธรรมเทศนานี้ มีอะไรเป็นเหตุ เป็นปัจจัย พระองค์ทรงแสดงเพราะเกิด
เหตุอะไรขึ้น ฟังรับเอาผิด หรือว่ารับเอาไม่ได้เลย เหตุนั้น เพื่อเป็น
การเตือนสติภิกษุเหล่านั้น **พระผู้มีพระภาคเจ้า**จึงตรัสเรียกภิกษุทั้งหลาย
มาก่อนแล้วแสดงธรรมในภายหลัง.

คำว่า **ภทนต์** นั้น เป็นคำแสดงความเคารพ หรือเป็นการ
ถวายคำตอบแด่พระศาสดา อีกอย่างหนึ่งในเรื่องนี้ **พระผู้มีพระภาคเจ้า**
เมื่อตรัสว่า **ภิกขโว** ชื่อว่าตรัสเรียกภิกษุเหล่านั้นมา ภิกษุเหล่านั้น
เมื่อทูลว่า **ภทนต์** ชื่อว่าตอบรับ**พระผู้มีพระภาคเจ้า**. อนึ่ง **พระผู้มี-**
พระภาคเจ้าทรงประทานคำเรียกเฉพาะว่า **ภิกขโว** ภิกษุทั้งหลายถวาย
คำตอบว่า **ภทนต์**.

บทว่า **เต ภิกขุ** หมายถึงพวกภิกษุที่**พระผู้มีพระภาคเจ้า**ตรัส
เรียกมา.

บทว่า **ภควโต ปจฺจสุโสตฺถุ** ความว่า (ภิกษุเหล่านั้น) ทูลรับ
พระพุทธรักษา อธิบายว่า หันหน้ามาฟัง คือน้อมรับ ได้แก่ทูลรับ.

บทว่า **ภควา** **เอตทโวจ** ความว่า **พระผู้มีพระภาคเจ้า**ได้ตรัส

สูตรทั้งสิ้นนั้น ก็ที่จะพึงตรัสในบัดนี้.

กัณิทานพจน์ใด ที่ประดับประดาด้วยกาละ เทชะ ผู้แสดง เรื่องราว บริษัท และประเทศ เหมือนทำน้ำอันมีภูมิภาคขาวสะอาดเคี้ยวด้วยเมล็ดทรายคล้ายสุชาติอันเคลื่อนกล่นไปด้วยแก้วมุกดา มีบันไดอันพิลาสรจนาด้วยแผ่นศิลาที่ขัดไว้งนไรราคี เพื่อง่ายต่อการลงสู่สระโบกขรณีที่สร้างไปด้วยดอกบัวเขียว มีน้ำใสสะอาดรสจีดสนิท เหมือนบันไดอันมีชั้นละเอียดอ่อนสำเร็จด้วยงาช้าง งามรุ่งเรืองเกินแต่รัศมีของพวงแก้วมณีที่ร้อยด้วยลวดทองคำ เพื่อสะดวกต่อการก้าวขึ้นสู่พระมหาปราสาท มีฝาจัดได้สมส่วน แลกั้นด้วยไฟอันวิจิตรที่มีองค์ (คูเสมือน) จะเคลื่อนไหวได้ เสมือนมีประสงค์จะให้สูงเสียดทางเดินของดวงดาว เหมือนมหาทวารที่มีบานกว้างใหญ่อันติดตั้งไว้ดีแล้ว เพรศแพรว์เรื่องรองด้วยทองเงินมณี มุกดา และแก้วประพาฬเป็นอาทิ เพื่อสะดวกต่อการเข้าไปสู่กุหาสน์อัน โสภิตไปด้วยอิสสริยสมบัติ อัน โอฬาร เป็นสถานขวกไขว่ไปด้วยผู้คนทีพุดจาหัวเราะขยเสียงอันไพเราะประสานกับเสียงกระทบของกำไลทองที่คล้องไว้เป็นระเบียบ อันพระอนนทเถระเจ้ากล่าวไว้แล้ว การพรรณนาความแห่งนิทานพจน์นั้น เป็นอันจบบริบูรณ์ ด้วยประการฉะนี้.

เหตุเกิดพระสูตร ๔ อย่าง

บัดนี้ ถึงลำดับโอกาสที่จะพรรณนาพระสูตรที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยกขึ้นแสดงโดยนัยมีอาทิว่า สพุพหมุมมูลปริยาย ดังนี้ ก็การพรรณนาพระสูตรนี้ เพราะเมื่อได้พิจารณาเหตุที่ทรงยกพระสูตรขึ้นแสดงแล้ว จึงกล่าวย่อแม่มแจ้ง ฉะนั้น ข้าพเจ้าจักวิจารณ์เหตุที่ทรงยก

พระสูตรขึ้นแสดงก่อน อธิบายว่า เหตุที่ทรงยกพระสูตรขึ้นแสดงมี ๔ ประการ คือ

๑. อัตตัชฌาตยะ เป็นไปตามพระอัยยาศัยของพระองค์

๒. ปรัชฌาตยะ เป็นไปตามอัยยาศัยของผู้อื่น

๓. ปุจฉาตยะ เป็นไปด้วยอำนาจการถาม

๔. อัตตูปปัตติกะ เป็นไปโดยเหตุที่เกิดขึ้น

ในบรรดาเหตุ ๔ ประการนั้น พระสูตรเหล่านี้ที่คนอื่นมิได้ทูลอาราธนา พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเทศนาโดยพระอัยยาศัยของพระองค์ แต่ลำพังอย่างเดียวมีอาทิอย่างนี้คือ อากังขยสูตร วัตถสูตร มหาสติปัฏฐานสูตร มหาสพยตนวิกังคสูตร อริยวังสสูตร ส่วนแห่งสัมมปปธานสูตร ส่วนแห่งอิทธิบาท อินทริย์ พละ โพชฌงค์ และมรรค พระสูตรเหล่านั้น ชื่อว่ามีเหตุที่ทรงยกขึ้นแสดงเป็นไปตามอัยยาศัยของพระองค์.

อนึ่ง พระสูตรเหล่านี้ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเล็งดูอัยยาศัย ความพอใจ ความชอบใจ อภินิหาร และภาวะที่จะตรัสรู้ได้ของชนเหล่านี้เป็นอย่างอื่นว่า ธรรมะบ่มวิมุติของราहुลแก่กล้าแล้ว ถ้ากระไร เราตถาคตพึงแนะนำราहुลในอัสวักขยธรรมให้สูงขึ้น ดังนี้ (เป็นต้น) แล้วจึงตรัสด้วยอำนาจอัยยาศัยของผู้อื่น (นั่น) ตัวอย่างเช่น จุลล-ราหู โลวาทสูตร มหาราหู โลวาทสูตร ชัมมจักกัปปวัตตนสูตร ธาตุ-วิกังคสูตร พระสูตรเหล่านั้น ชื่อว่ามีเหตุที่ทรงยกขึ้นแสดง เป็นไปตามอัยยาศัยของผู้อื่น.

อนึ่ง พระสูตรเหล่านี้ ที่เหล่าสัตว์ทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้คือ บริษัท ๔

วรรณะ ๔ นาค ครุฑ คนธรรพ์ อสูร ยักษ์ ท้าวมหาราช เทวดา
ชั้นดาวดึงส์ เป็นต้น และท้าวมหาพรหมพากันเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระ
ภาคเจ้า แล้วทูลถามปัญหาโดยนัยมีอาทิว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ที่
เรียกว่า โภชณงค์ โภชณงค์ ดังนี้ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ที่เรียกว่า
นิวรณํ นิวรณํ ดังนี้ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อุปาทานจันท์ ๕ เหล่านี้
หนอแล ในโลกนี้ อะไรเป็นทรัพย์เครื่องปลื้มใจที่ประเสริฐสุดของคน
เมื่อถูกถามอย่างนี้แล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเทศนา มีโภช-
ณงคสังยุต เป็นต้น ก็หรือพระสูตรแม้อื่นเหล่าใด มีเทวดาสังยุต มาร-
สังยุต พรหมสังยุต สักกปัญหาสูตร จุลลเวทลลสูตร มหาเวทลลสูตร
สามัญญผลสูตร อาพวกสูตร สุจิโลมสูตร ขรโลมสูตร เป็นต้น พระสูตร
เหล่านั้น ชื่อว่ามีเหตุที่ทรงยกขึ้นแสดง เป็นไปด้วยอำนาจการถาม.

อนึ่ง พระสูตรเหล่านั้นใด ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอาศัยเหตุ-
การณ์ที่เกิดขึ้นตรัสเทศนา ตัวอย่างเช่น ฐัมมทาทายาสสูตร จุลลสีหนาทสูตร
จันฑูปมสูตร ปุคคมังสุปมสูตร ทารุกขันธูปมสูตร อคคิกขันธูปมสูตร
เขณปิณฑูปมสูตร ปาริฉัตตอุปมสูตร พระสูตรเหล่านั้น ชื่อว่ามีเหตุที่
ทรงยกขึ้นแสดง เป็นไปโดยเหตุที่เกิดขึ้น. ในบรรดาเหตุที่ยกขึ้นแสดง
๕ ประการ ดังพรรณนามานี้ มูลปริยายสูตรนี้ มีเหตุที่เกิดขึ้นแสดง
เป็นไปโดยเหตุที่เกิดขึ้น. ด้วยว่า มูลปริยายสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า
ทรงยกขึ้นแสดง ในเพราะเหตุที่เกิดขึ้น ในเพราะเหตุที่เกิขึ้นอย่างไร ?
ในเพราะมานะที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยปริยัติ.

มานะเกิดเพราะปริยัติ

ดังได้สดับมา พรหมณ์ ๕๐๐ คน เรียนจบไตรเพท ภายหลัง ได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อเห็นโทษในกามทั้งหลาย เห็นอนิสงส์ในการออกบวช จึงออกบวชอยู่ในสำนักของพระผู้มีพระภาคเจ้า ต่อกาลไม่นานเลย ก็เรียนเอาพระพุทธรพจน์ทั้งหมด เพราะอาศัยการศึกษาเล่าเรียน จึงเกิดมานะขึ้นว่า พวกเรารู้พระพุทธรพจน์ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้พลันทีเดียว เพราะว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าจะไม่ตรัสเรื่องอะไร ๆ นอกเหนือจากลึงค์ ๓ บท ๔ และวิภคติ ๗ ก็เมื่อพระองค์ตรัสอย่างนี้ ขึ้นชื่อว่าบทที่เป็นเงื่อนไข (ไม่เข้าใจ) สำหรับพวกเราอย่ามี ดังนี้. ภิกษุเหล่านั้น ไม่มีความเคารพในพระผู้มีพระภาคเจ้า จำเดิมแต่นั้น ก็ไม่ไปอุปัฏฐากพระผู้มีพระภาคเจ้าบ้าง ไม่ไปฟังธรรมเป็นประจำบ้าง. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบวารจิตนั้นของภิกษุเหล่านั้น ทรงดำริว่า ภิกษุเหล่านี้ ยังถอนตะปูคือมานะไม่ได้ ก็ไม่ควรเพื่อทำให้แจ้งมรรค หรือผล ทรงกระทำมานะที่เกิดขึ้น เพราะอาศัยการเล่าเรียนสุตะของภิกษุเหล่านั้น ให้เป็นต้นเหตุเกิดเรื่อง จึงเริ่มการแสดงธรรมว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นผู้ฉลาดในการแสดงมูลปริยายสูตรแห่งธรรมทั้งปวง เพื่อจะหลีกเสียซึ่งมานะ (ของภิกษุเหล่านั้น) ดังนี้.

ความหมายของมูลปริยายสูตรและธรรมมะ

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สพุพรมุมมูลปริยาย แปลว่า พระสูตรว่าด้วยเหตุที่เป็นมูลฐานแห่งธรรมทั้งปวง. บทว่า สพุเพถ แปลว่า

ไม่มีส่วนเหลือ จริงอยู่ ศัพท์ว่า ศัพพะ นี้ บ่งถึงความไม่มีส่วนเหลือ. ศัพท์ว่า ศัพพ นั้น ย่อมแสดงถึงสิ่งที่เกี่ยวข้องกันไม่ให้เหลือ เหมือนอย่างในประโยคเป็นต้นว่า รูปทั้งปวงไม่เที่ยง เวทนาทั้งปวงไม่เที่ยง ในบรรดาธรรมที่เกี่ยวข้องเนื่องในกายของตนทั้งหมด ดังนี้.

ส่วนศัพท์ว่า ัมมะ นี้ ย่อมปรากฏในศัพท์เป็นต้นว่า ปริยัตติ สัจจะ สมาธิ ปัญญา ปกติ สภาวะ สุขัญญา ปุญญา อาปัตติ และ ญะยะ.

จริงอยู่ ศัพท์ว่า ัมมะ ย่อมปรากฏในอรรถว่า ปริยัตติ ดังในประโยคเป็นต้นว่า ภิกษุในพระธรรมวินัย ย่อมเรียนธรรม คือ สุตตะ เคยยะ ดังนี้.

ปรากฏในอรรถว่า สัจจะ ดังในประโยคเป็นต้นว่า พระธรรม อันบัณฑิตเห็นแล้ว คือรู้แล้ว ดังนี้.

ปรากฏในอรรถว่า สมาธิ ดังในประโยคเป็นต้นว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าเหล่านั้น มีธรรมอย่างนี้.

ปรากฏในอรรถว่า ปัญญา ในประโยคเป็นต้นว่า

ดูก่อนพญาวานร ท่านผู้ใดมีธรรม ๔ เหล่านี้ คือ

สัจจะ ธรรมะ ธิติ และจาคะ ดูกท่าน ท่านผู้นั้น

ย่อมก้าวล่วง (ไม่ตกอยู่) ในอำนาจศัตรู ดังนี้.

ปรากฏในอรรถว่า ปกติ ในประโยคเป็นต้นว่า มีความเกิดเป็นธรรมดา มีความแก่เป็นธรรมดา ดังนี้.

ปรากฏในอรรถว่า สภาวะ ในประโยคเป็นต้นว่า กุศลธรรม ดังนี้.

ปรากฏในอรรถว่า สุธัญญา ในประโยคเป็นต้นว่า กิโนสมัย
นั้นแล พระธรรมทั้งหลาย ย่อมมี ดังนี้.

ย่อมปรากฏในอรรถว่า ปุญญา (บุญ) ในประโยคเป็นต้นว่า
พระธรรมที่ประพฤตินี้แล้ว (สะสมไว้ดีแล้ว) ย่อมนำสุขมาให้ ดังนี้.

ย่อมปรากฏในอรรถว่า อาปัตติ ในประโยคเป็นต้นว่า ธรรมทั้ง-
หลายที่เป็นอนิยต ๒ ประการ ดังนี้.

ปรากฏในอรรถว่า เญยยะ ในประโยคเป็นต้นว่า พระธรรมทั้ง -
ปวง ย่อมมาสู่กล้องในพระญาณของพระผู้มีพระภาคเจ้า โดยอาการ
ทั้งปวง ดังนี้.

แต่ในที่นี้ ชัมมะศัพท์นี้ ย่อมเป็นไปในอรรถว่า สภาวะ ในคำ
ว่า ธรรมนั้น มีอรรถพจน์ดังนี้ว่า สภาวะเหล่าใดย่อมทรงไว้ซึ่งลักษณะ
ของตน เหตุนั้น สภาวะเหล่านั้น ชื่อว่า ธรรมะ.

มูล ศัพท์ ท่านกล่าวไว้พิสดารด้วยทีเดียว. แต่ในที่นี้มูลศัพท์นี้
พึงทราบว่าเป็นอรรถว่า เหตุที่ไม่ทั่วไป.

ปริยาย ศัพท์ ย่อมลงในอรรถว่า เทศนา ดังในประโยคเป็นต้น
ว่า ท่านจงจำพระสูตรนั้นว่า มรุตปริยายสูตร ดังนี้.

ปริยายศัพท์ ลงในอรรถว่า การณะ (เหตุ) ดังในประโยคเป็น
ต้นว่า พระสมณโคดมผู้เป็นอกิริยวาที เพื่อตรัสโดยชอบ พึงตรัส
กะเราโดยเหตุใด ดูก่อนพราหมณ์ เหตุนั้นแล มีอยู่ ดังนี้.

ลงในอรรถว่า วาระ ในประโยคเป็นต้นว่า ดูก่อนอาณนท
วันนี้เป็นวาระของใครหนอแล เพื่อจะกล่าวสอนนางภิกษุณีทั้งหลาย
ดังนี้.

แต่ในที่นี้ (ปริยายศัพท์นั้น) ย่อมลงสู่ในอรรถว่า การณะบ้าง
เทศนาบ้าง. เพราะฉะนั้น ปริยายศัพท์ ในคำนี้ว่า สัพพชมมมูลปริยาย
ดังนี้ พึงทราบอย่างนี้ว่า การณะ ที่รู้กันว่า เหตุที่ไม่ทั่วไปแก่กรรมทั้ง-
ปวง หรือว่าเทศนา คือ การณะ (เหตุ) แห่งกรรมทั้งปวง ดังนี้.

อนึ่ง สภาวธรรมทั้งหลาย แม้ที่เป็นในภุมิ ๔ ไม่พึงเข้าใจว่า
ชื่อว่า ธรรมทั้งปวง เพราะเหตุที่สูตรนั้นมีเนื้อความที่จะต้องแนะนำ แต่
สภาวธรรมที่เป็นไปในภุมิ ๓ เท่านั้น ที่นับเนื่องในสัทธิกกายทิฎฐิ พึงเข้าใจ
ว่า ธรรมทั้งปวง โดยไม่มีส่วนเหลือ. ในข้อนี้มีการอธิบายความดังว่า
มานี้แล.

หลักการใช้ โว ศัพท์

โว ศัพท์ ในบทว่า โว นี้ ย่อมใช้ในปฐมวิภคตติ ทุคตวิภคตติ
ตติยาวิภคตติ จตุตถวิภคตติ ฉกฺขวิภคตติ และปทปฺปฺรณะ (ทำบทให้เต็ม).
อธิบายว่า

โว ศัพท์ ใช้ในปฐมวิภคตติ ดังในประโยคเป็นต้นว่า ดูก่อน
อนรุทชะ ก็เธอทั้งหลาย ยังเป็นผู้สามัคคี บันเทิงอยู่ ไม่โกรธกัน
อยู่หรือ ดังนี้.

ใช้ในตติยาวิภคตติ ดังในประโยคเป็นต้นว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
พวกเธอจงไป เรตถาคตขอประณามพวกเธอ ดังนี้.

ใช้ในจตุตถวิภคตติ ดังในประโยคเป็นต้นว่า อันพวกเธอไม่ควรอยู่
ในสำนักของเราตถาคต ดังนี้.

ใช้ในจตุตถวิภคตติ ดังในประโยคเป็นต้นว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย

เราตถาคต จักแสดงวนปทัตปริยายสูตรแก่พวกเธอ ดังนี้.

ใช้ในฉฬฐิติวิภคติ ดังในประโยคเป็นต้นว่า **ดูก่อนสารีบุตร และ โมคคัลลานะ** นี้เป็นสุภามิตของเธอต้งปวง ดังนี้.

ใช้ในอรรถว่า **สักว่าทำบพให้เต็ม** ดังในประโยคเป็นต้นว่า **ก็ พระอริยะเหล่าใดมีกายกรรมบริสุทธิ** ดังนี้. แต่ในที่นี้ **โว ศัพท์นี้** ฟังทราบว่าเป็นในจตุตถวิภคติ.

บทว่า **ภิกขเว** เป็นการตรัสเรียกภิกษุที่อยู่เฉพาะพระพักตร์ซ้ำอีก ด้วยการให้รับฟัง. บทว่า **เทเสสุตถามิ** เป็นการเตือนให้รู้ว่าจะแสดงธรรม. อธิบายไว้ดังนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงมูลเหตุแห่งธรรมต้งปวงแก่เธอต้งหลาย, เราจักแสดงเทศนาอันเป็นตัวเหตุโดยนัยที่ ๒ แก่พวกเธอ ดังนี้. สองบทว่า **ตํ สุณนถ** ความว่า เธอต้งหลายจงฟังใจความนั้น คือเหตุนั้น ได้แก่เทศนานั้นที่เราจะกล่าวอยู่. ก็ ๒ บทนี้ว่า **สาธุกํ สาธุ** ในคำนี้ว่า **สาธุกํ มนสิกาโรถ** ดังนี้ มีใจความอันเดียวกัน.

หลักการใช้ **สาธุ ศัพท์**

อนึ่ง **สาธุ ศัพท์นี้** ใช้ในบทต้งหลายเป็นต้นว่า **อายุจนะ (อ้อนวอน) สัมปฏิจจนะ (รับ) สัมปหังสนะ (ร่าเริง) สุนทระ (ดี) และทัฬหีกรรม (ทำให้มัน).** อธิบายว่า :-

สาธุ ศัพท์ ใช้ในอรรถว่า **อ้อนวอน** ดังในประโยคเป็นต้นว่า **ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ขอโรกาถ ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าจงทรงแสดงพระธรรมแก่ข้าพระองค์** โดยสังเขป ดังนี้. ใช้ในอรรถว่า **รับ** ดังในประโยคเป็นต้นว่า **ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้นแล ชื่นชม**

ยินดีสุภาพิตของพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า ดีละ พระพุทธเจ้าข้า ดังนี้.

ใช้ในอรรถว่า ร่าเริง ดังในประโยคเป็นต้นว่า ดีละ ๆ สารีบุตร ดังนี้.

ใช้ในอรรถว่า ดี ดังในประโยคเป็นต้นว่า

พระราชาผู้รักธรรม เป็นคนดี, คนที่มีปัญญา (ใช้

ปัญญาในทางดี) เป็นคนดี, คนที่ไม่ทำลายมิตร

เป็นคนดี การไม่ทำบาป เป็นความดี ดังนี้.

สาธุกัณฑ์ ก็เหมือนกัน ใช้ในอรรถว่า กระทำให้มัน ท่าน
กล่าวไว้ว่า ใช้ในอรรถว่า บังคับบ้าง ดังในประโยคเป็นต้นว่า ดูก่อน
พราหมณ์ ถ้าเช่นนั้น ท่านจงฟังให้ดี ดังนี้.

ถึงในพระสูตรนี้ ก็พึงเข้าใจความหมายอย่างเดียวกันนี้ ใช้ทั้งใน
การทำให้มัน ทั้งในการบังคับนี้แหละ แม้จะใช้ในอรรถว่า ดี ก็ควร.

จริงอยู่ ด้วยสาธุกัณฑ์ที่มีความหมายว่า ทำให้มัน พระผู้มีพระ-
ภาคเจ้าทรงแสดงแม้คำนี้ว่า เธอทั้งหลายเมื่อจะเรียนให้ดี จงฟังธรรม
นี้ให้มัน, ที่มีความหมายว่า บังคับ ทรงแสดงคำแม้นี้ว่า เธอทั้งหลาย
จงฟังตามอาณัติของเรา ที่มีความหมายว่า ดี ทรงแสดงคำแม้นี้ว่า เธอ
ทั้งหลายจงฟังธรรมนี้ให้ดี ให้งาม.

บทว่า มนสิกรโธ ความว่า สนใจ คือใส่ใจ อธิบายว่า มีจิต
ไม่ฟุ้งซ่าน พิจารณา คือกระทำไว้ในใจ ดังนี้.

บัดนี้ คำว่า ต่ สุณนถ นี้ ในอธิการนี้ เป็นการห้ามความฟุ้งซ่าน
แห่งโสตินทรีย์, คำว่า สาธุกั มนสิกรโธ เป็นการห้ามความฟุ้งซ่าน
แห่งมนินทรีย์ ด้วยการประกอบทำให้มันไว้ในใจ.

อนึ่ง ใน ๒ คำนี้ คำแรก เป็นการห้ามถือเอาผิดโดยพยัญชนะ

คำหลัง เป็นการห้ามถือเอาผิดโดยอรรถ. ดังในประโยคเป็นต้นว่า ท่านประกอบกรฟังธรรมด้วยคำแรก ประกอบกรทรงจำ และการใคร่ครวญธรรมะที่ได้สดับแล้วด้วยคำหลัง. อนึ่ง ท่านแสดงว่า พระธรรมนี้ ถึงพร้อมด้วยพยัญชนะด้วยข้อแรก เพราะฉะนั้น จึงเป็นสังควรฟัง และท่านแสดงว่า พระธรรมนี้ ถึงพร้อมด้วยอรรถด้วยคำหลัง เพราะฉะนั้น จึงเป็นสิ่งที่ควรใส่ใจ.

อีกอย่างหนึ่ง เพราะเอาบทว่า **สาธุกะ** ประกอบเข้าไว้ด้วยกันทั้ง ๒ บท บัณฑิตฟังทราบการประกอบความอย่างนี้ว่า เพราะเหตุที่พระธรรมนี้เป็นธรรมที่ลึกซึ้ง และเป็นเทศนาที่ลึกซึ้ง ฉะนั้น เธอทั้งหลายจงฟังให้ดี. เพราะเหตุที่พระธรรมนี้ มีความหมายอันลึกซึ้ง และมีปฏิเวธอันลึกซึ้ง ฉะนั้น เธอทั้งหลายจงใส่ใจไว้ให้ดี ดังนี้.

บทว่า **ภาสิตุสสามิ** แปลว่า เราตถาคตจักแสดง คือจักแสดงเทศนาที่ประกาศไว้ในคำนี้ว่า เธอทั้งหลายจงฟังเรื่องนั้นโดยไม่ย่อท้อทีเดียว. อีกประการหนึ่งแลมีอธิบายไว้ว่า เราจักกล่าวเรื่องนั้นแม้โดยพิสดาร ดังนี้. จริงอยู่ บทเหล่านี้ระบุเนื้อความทั้งโดยย่อและพิสดาร. สมดังที่พระวังคีสเถระกล่าวไว้ว่า

ท่านจะแสดงโดยย่อก็ตาม จะกล่าวโดยพิสดารก็

ตาม เสียงไม่ก้องกังวานจนกสาลิกา แต่ก็แสดง

อย่างมีปฏิภาณ ดังนี้.

เมื่อตรัสอย่างนี้แล้ว ภิกษุเหล่านั้นแล เกิดอุตสาหะรับพระพุทธานุสาสน์. อธิบายว่า รับเอา คือถือเอาพระคำรัสของพระศาสดาว่า อย่างนั้นพระองค์ผู้เจริญ.

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสคำนี้ คือได้ตรัสพระสูตร
ทั้งสิ้นนี้ คือที่จะต้องกล่าวต่อไปนี้ มีเป็นต้นว่า อธิ ภิกขเว ดังนี้. บทว่า
อธิ ในคำว่า อธิ ภิกขเว นั้น เป็นนิบาต ใช้ในการอ้างสถานที่.
ในที่บางแห่งพระองค์ตรัสหมายเอา โลก. สมดังพระธรรมสังคากาจารย์
กล่าวไว้ว่า พระตถาคตย่อมเสด็จอุบัติขึ้นในโลกนี้ ดังนี้. ในที่บางแห่ง
ท่านกล่าวหมายเอา ศาสนา. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ดูก่อน
ภิกษุทั้งหลาย สมณะ (ที่ ๑) ในพระศาสนานี้แลมีอยู่ สมณะที่ ๒
ในพระศาสนานี้มีอยู่ ดังนี้. ในที่บางแห่ง ท่านกล่าวหมายเอา โอกาส
ดังท่านกล่าวไว้ว่า.

ดูก่อนเพื่อร่วมทุกข์ เมื่อเราเกิดเป็นทเวาดำรงอยู่
ในโอกาสนี้ นั่นแล และเราได้อายุเพิ่มอีก ท่านจง
ทราบอย่างนี้ ดังนี้.

ในที่บางแห่ง ท่านกล่าวหมายเอาเพียงทำบทให้เต็มเท่านั้น. สมดังที่พระ-
ผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็เราตถาคตบริโภค
เสร็จแล้ว ห้ามภัตแล้ว ดังนี้. แต่ในที่นี้พึงทราบว่า ท่านกล่าวหมาย
เอา โลก ดังนี้.

บทว่า อธิ ภิกขเว ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกภิกษุ
ทั้งหลายมาอีก เพื่อทรงแสดงเทศนาตามที่ได้ทรงปฎิญาณไว้. แม้ด้วยบท
ทั้ง ๒ ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในโลกนี้ ดังนี้.

ความหมายของปุถุชน

ก็ในบทว่า อสฺสุตฺวา ปุถุชฺชโณ นี้ พึงทราบวินิจฉัยดังนี้ :-

ปุถุชน ชื่อว่า เญยยะ เพราะไม่มีอารมณ์ ชื่อว่า อสฺสุตฺวา เพราะไม่มี
อริคม. อธิบายว่า ปุถุชนใด ชื่อว่า ไม่มีอารมณ์ที่จัดการความรู้ เพราะ
ไม่รู้เหตุที่เว้นจากการเรียน การสอบถาม และการวินิจฉัยในชั้น ชาติ
อายตนะ ถัดจะ ปัจจัยการ และสติปัญญา เป็นต้น ชื่อว่า ไม่มีอริคม
เพราะไม่ได้บรรลุธรรมที่จะพึงบรรลุด้วยการปฏิบัติ ปุถุชนนั้นจึงชื่อว่า
เญยยะ เพราะไม่มีอารมณ์ ชื่อว่า อสฺสุตฺวา เพราะไม่มีอริคม.

ชนนี้นั้น ชื่อว่า ปุถุชน เพราะเหตุทั้งหลายมีการ

ยังกิเลสหนาให้เกิดเป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง ชนนี้

ชื่อว่า หนา (ปุถุ) เพราะหยั่งลงในกิเลสที่หนา.

จริงอยู่ ชนนั้น ซึ่งว่า ปุถุชน เพราะเหตุทั้งหลาย มีอาทิจคือ ยัง
กิเลสเป็นต้น ที่หนามีประการต่าง ๆ ให้เกิด. สมดังพระธรรมสังคาห-
กาจารย์กล่าวไว้ว่า ชนทั้งหลาย ซึ่งว่า ปุถุชน เพราะอรรถว่า กังกิเลส
หนาให้เกิด, ชื่อว่า ปุถุชน เพราะอรรถว่า ถูกสักกายทิฏฐิเบียดเบียน
มาก, ชื่อว่า ปุถุชน เพราะอรรถว่า ต้องคอยมองดูศาสดาบ่อย ๆ ชื่อ
ว่า ปุถุชน เพราะอรรถว่า ยังไม่หลุดพ้นไปจากคติที่งมงายที่หนาแน่น,
ชื่อว่า ปุถุชน เพราะอรรถว่า ประดังเครื่องประดังต่าง ๆ เป็นอัน
มาก, ชื่อว่า ปุถุชน เพราะอรรถว่า ถูกโอฆะต่าง ๆ เป็นอันมากพัดพา
ไป, ชื่อว่า ปุถุชน เพราะอรรถว่า เตือดร้อนด้วยความเดือดร้อนต่าง ๆ
เป็นอันมาก, ชื่อว่า ปุถุชน เพราะอรรถว่า เราเดือดร้อนด้วยความเร่าร้อน

ต่าง ๆ เป็นอันมาก ชื่อว่า ปุณฺณ เพราะอรรถว่า กำหนด คิดใจ
สยบ ลุ่มหลง ตัดขาด ขัดข้อง พัวพัน ในกามคุณ ๕ เป็นอันมาก.
ชื่อว่า ปุณฺณ เพราะอรรถว่า ถูกนิเวศน์ ๕ ร้อยรัดไว้ ปกคลุม ปิดบัง
ครอบงำไว้เป็นอันมาก, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ปุณฺณ เพราะอยู่ใน
หมู่ชนผู้มีธรรมจริยาต่ำ ผู้หันหลังให้กับอริยธรรม จำนวนมาก คือ
นับไม้ถ้าน ซึ่งหันหลังให้อริยธรรม, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ปุณฺณ
เพราะอรรถว่า ชนนี้ถึงการนับว่าแยกอยู่ต่างหาก คือ ไม่เกี่ยวข้องกับ
พระอริยเจ้าทั้งหลาย ผู้ประกอบด้วยคุณ มีศีล และสุตะเป็นต้น. ด้วย
๒ บทว่า อสฺสุตวา ปุณฺณชฺโณ นี้ ดังกล่าวมานี้

ในบรรดาปุณฺณ ๒ จำพวกที่พระพุทธเจ้าผู้เป็น
เผ่าพันธุ์พระอาทิตย์ได้ตรัสไว้ คือ อณฺฐปุณฺณ
พวกหนึ่ง กัลยาณปุณฺณพวกหนึ่ง ฟังทราบวาท่าน
กล่าวหมายถึงอณฺฐปุณฺณ.

อริยะ - สัตบุรุษ

คำว่า อริยะ ในคำเป็นต้นว่า อริยานํ อทฺธสาวิ ทานกล่าว
หมายเอา พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระพุทธรูป เพราะ
เป็นผู้ไกลจากกิเลส ไม่ดำเนินไปในทางเสื่อม ดำเนินไปในทางเจริญ
และอันชาวโลก พร้อมทั้งเทวโลก ฟังดำเนินตาม.

อีกอย่างหนึ่ง พระอริยะในที่นี้ก็คือพระพุทธเจ้านั่นเอง. สมดังที่
พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย พระตถาคตท่านเรียกว่า
อริยะ ในโลกพร้อมทั้งเทวโลก ฯลฯ.

อนึ่ง พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระสาวกกองพระตถาคตเจ้า พึงทราบว่า สัตบุรุษ ในคำว่า สปุริสา นี้. จริงอยู่ พระปัจเจกพุทธเจ้า เป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่า โสภณบุรุษ เพราะประกอบด้วยคุณอันเป็นโลกุตระ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า สัตบุรุษ. อีกอย่างหนึ่ง สัตบุรุษเหล่านั้นทั้งหมดเที่ยว ท่านกล่าวแยกออกเป็น ๒ พวก. จริงอยู่ พระพุทธเจ้าทั้งหลายก็ดี พระปัจเจกพุทธเจ้า และพุทธสาวกก็ดี เป็นทั้งพระอริยะ และสัตบุรุษ สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

บุคคลใดแล เป็นนักปราชญ์ ผู้กตัญญูทเวที เป็น
กัลยาณมิตร มีความรักดีมั่น กระทำการช่วยเหลือ
ผู้ตกทุกข์ได้ยาก โดยความเต็มใจ บัณฑิตทั้งหลาย
กล่าวผู้เช่นนั้นว่า สัตบุรุษ ดังนี้.

จริงอยู่ ด้วยคำมีประมาณเท่านั้นว่า กัลยาณมิตรโต ทพุหฺกตฺติ จ โหติ ดังนี้ ท่านกล่าวหมายเอาพระพุทธสาวก, ด้วยคำว่า กตัญญูตา เป็นต้น ท่านกล่าวหมายเอาพระปัจเจกพุทธเจ้า และพระพุทธเจ้า ดังนี้แล.

บัดนี้ ท่านผู้ใด มีปกติไม่เห็นพระอริยะเหล่านั้น และไม่ยินดีในการเห็น ผู้นั้น พึงทราบว่า มีปกติไม่เห็นพระอริยะเจ้าทั้งหลาย ดังนี้. และการเห็นนั้นแยกออกเป็น ๒ คือ ไม่เห็นด้วยตา ๑ ไม่เห็นด้วยญาณ ๑. ใน ๒ อย่างนั้น การไม่เห็นด้วยญาณ ท่านประสงค์เอาในที่นี้.

จริงอยู่ พระอริยะทั้งหลายถึงบุคคลจะเห็นด้วยมังสจักขุ หรือทิพยจักขุ ก็ยังไม่ชื่อว่าได้เห็น เพราะจักขุเหล่านั้นรับเอาเพียงอุปาทายรูป

ไม่ใช่ยึดเอาความเป็นพระอริยะเป็นอารมณ์ อนึ่ง แม่สุนัขบ้าน สุนัข
จิ้งจอกเป็นต้น ย่อมเห็นพระอริยะทั้งหลายด้วยจักขุ แต่ว่า สุนัขบ้าน
เป็นต้นเหล่านั้นจะชื่อว่าได้เห็นพระอริยะทั้งหลายหาไม่ได้. ในข้อนี้ มี
เรื่องนี้เป็นอุทาหรณ์

อยู่กับพระอริยะ แต่ไม่รู้จักพระอริยะ

ดังได้สดับมา อุปัฏฐากของพระเถระผู้ชีณาสพ ผู้อยู่ในจิตตลดา-
บรรพต บวขเมื่อแก่ อยู่มาวันหนึ่ง เทียวไปบิณฑบาตกับพระเถระ
รับเอาบาตรจีวรของพระเถระเดินตามหลังมา ถามพระเถระว่า ข้าแต่
ท่านผู้เจริญ บุคคลเช่นไรชื่อว่า พระอริยะ พระเถระตอบว่า บุคคล
บางคนในโลกนี้ เป็นคนแก่ รับเอาบาตรและจีวรของพระเถระ ทำวัตร
ปฏิบัติแม้เทียวไปกับพระอริยะ ก็ย่อมไม่รู้จักพระอริยะ โยม พระอริยะ
ทั้งหลาย รู้ได้ยากอย่างนี้ ดังนี้. เมื่อพระเถระแม่พูดอย่างนี้ อุปัฏฐาก
นั้น ก็ยังหาไม่รู้.

เพราะฉะนั้น การเห็นด้วยจักขุ ไม่ชื่อว่าเห็น การเห็นด้วย
ญาณเท่านั้น ชื่อว่าเห็น. สมดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า คุณก่อนวักกलि
ประโยชน์อะไรด้วยกายอันเปื่อยเน่านี้ อันเธอเห็นแล้ว, คุณก่อนวักกलि
ผู้ใดแล เห็นพระธรรม ผู้นั้นชื่อว่า เห็นเราตถาคต ดังนี้.

เพราะฉะนั้น บุคคลแม้เห็นอยู่ (ซึ่งพระอริยะ) ด้วยจักขุ แต่
ไม่เห็นอนิจจลักษณะ เป็นต้น ที่พระอริยะเจ้าทั้งหลายเห็นแล้วด้วยญาณ
และไม่บรรลุธรรมที่พระอริยะเจ้าบรรลุแล้ว ฟังทราบ ไม่เห็นพระ
อริยะเจ้าทั้งหลาย เพราะธรรมที่ทำให้พระอริยะ และความเป็นพระอริยะ

อันบุคคลนั้นยังไม่เห็น ดังนี้.

สองบทว่า อริยมุมต อโกลิโท ความว่า ไม่ฉลาดในอริย-
ธรรมอันแยกออกเป็นสติปัญญา เป็นต้น.

ก็ชื่อว่า วินัย มี ๒ อย่าง แต่ละอย่างในแต่ละ
ประเภท มี ๕ เพราะความไม่มีวินัยทั้ง ๒ นั้น อัน
นี้ท่านเรียกว่า อวินิต ในคำว่า อริยมุมเม อวินิต
นี้.

วินัย ๒ อย่าง

จริงอยู่วินัยนี้มี ๒ อย่าง คือ สังวรวินัย ๑ ปหานวินัย ๑. และวินัย
แต่ละอย่าง ในวินัยแม้ทั้ง ๒ นี้ แยกออกเป็น ๕. จริงอยู่ แม้สังวร-
วินัยมี ๕ คือ สีสังวร สติสังวร ญาณสังวร จันตีสังวร และวิริย-
สังวร. แม้ปหานสังวร ก็มี ๕ อย่างเหมือนกัน คือ ตทังคปหาน
วิกขัมภนปหาน สมุจเจตปหาน ปฏิปัสสัทธิปหาน และนิลสรณปหาน.

สังวรวินัยทั้ง ๕ นั้น สังวรที่ตรัสไว้ว่า ภิกษุเข้าถึงด้วยปาฏิโมกข์-
สังวรนี้ นี้เรียกว่า สีสังวร.

สังวรที่ตรัสไว้ว่า ภิกษุ ย่อมรักษาจกขุนทรีย์ คือ ถึงการ
ตำรวมในจกขุนทรีย์ นี้เรียกว่า สติสังวร.

สังวรที่ตรัสไว้ว่า

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ดูก่อนอชิตะ กระแส
(ตัณหา) เหล่าใด ในโลกมีอยู่ สติย่อมเป็นเครื่อง
ห้ามกระแสเหล่านั้น เราตถาคตกล่าวสติว่าเป็น

เครื่องระวางกระแสดังกล่าว กระแสเหล่านั้นอัน

บุคคลย่อมละด้วยปัญญา.

นี้เรียกว่า ญาณสังวร.

สังวรที่ตรัสไว้ว่า ภิกษุ ย่อมอดทนต่อหนาวและร้อน นี้เรียกว่า ขันติสังวร.

สังวรที่ตรัสไว้ว่า ภิกษุย่อมหยุดกามวิตก ที่เกิดขึ้นแล้วไว้ได้ นี้เรียกว่า วิริยสังวร

อนึ่ง สังวรนี้แม้ทั้งหมด ท่านเรียกว่า สังวร เพราะเป็นเครื่องระวางกายทุจริต และวจีทุจริต เป็นต้น ที่ตนต้องระวางตามหน้าที่ของตน และเรียกว่า วินัย เพราะเป็นเครื่องขจัดกายทุจริต และวจีทุจริต เป็นต้น ที่ตนต้องขจัดตามหน้าที่ของตน. สังวรวินัยพึงทราบว่าเป็น ๕ ดังอธิบายมานี้ก่อน.

ปะหานะ ๕

อนึ่ง การละองค์นั้นๆ ย่อมมีด้วยวิปัสสนาญาณนั้นๆ เพราะเป็นปฏิบัติในวิปัสสนาญาณ มีนามรูปปริเฉทญาณ เป็นต้น จุจการกำจัดความมืด ย่อมมีได้เพราะแสงสว่างแห่งประทีปจะนั้น. คือ ละสักกายทิฎฐิ ด้วยการกำหนดนามรูป, ละทิฎฐิที่ไม่มีเหตุและมีเหตุไม่เสมอกัน ด้วยการกำหนดปัจฉัย, ละความสงสัยด้วยการข้ามความสงสัย อันเป็นส่วนภายหลัง แห่งการกำหนดปัจฉัยนั้นนั่นเอง ละความยึดถือของเราของเรา ด้วยการพิจารณากาลาปะ (กลุ่ม, กอง), ละสัญญาในธรรมที่ไม่เป็นมรรคว่าเป็นมรรค ด้วยการกำหนดมรรคและอมรรค, ละอุจเฉททิฎฐิด้วยการเห็นความเกิดขึ้น, ละสัสสตทิฎฐิด้วยการพิจารณาเห็น

ความเสื่อม, ละความสำคัญว่าไม่น่ากลัวในสิ่งที่น่ากลัวด้วยการพิจารณาเห็นภัย, และความสำคัญว่าชอบใจ (ยินดี) ด้วยการพิจารณาเห็นโทษ, ละอภริตีสัญญา (ความสำคัญว่าน่ายินดียิ่ง) ด้วยนิพพิทานุปัสสนา, ละความเป็นผู้ไม่อยากจะหลุดพ้นด้วยญาณคือความเป็นผู้ใคร่จะพ้นไป, ละการไม่เพ่งด้วยอุเบกขาญาณ, ละปฏิโลมในธรรมฐิติ และในพระนิพพานด้วยอนุโลม, ละความยึดนิमितในสังขารด้วยโคตรภู อันนี้ ชื่อว่า ตทั้งคปหานะ.

อนึ่ง การละนิวรณ์ธรรม เป็นต้น นั้น ๆ ด้วยสมาธิแยกออกเป็นอุปจารสมาธิ เพราะห้ามความเป็นไป (แห่งนิวรณ์) จุกการแหวกสำหรับบนผิวน้ำ โดยใช้หม้อแหวกฉะนั้น อันนี้ชื่อว่าวิกขัมภนปหานะ.

ส่วนการละกองกิเลสในสันดานของตน อันนับเนื่องในสมุทัยที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้โดยนัยเป็นต้นว่า เพื่อละทักขณัฐทั้งหลายโดยที่กองกิเลสนั้นก็กลับเป็นไปไม่ได้อีกอย่างเด็ดขาด แห่งพระโยคาวจรผู้ชื่อว่า มิมรรคนั้น เพราะเหตุที่เจริญอริยมรรค ๔ ได้แล้ว อันนี้ชื่อว่า สมุจเฉทปหานะ.

อนึ่ง ข้อที่กิเลสทั้งหลายสงบระงับไปในขณะแห่งผล อันนี้ชื่อว่า ปฏิปัสสัทธิปหานะ. พระนิพพานที่ชื่อว่าละเครื่องปรุงแต่งทั้งปวงได้ เพราะสลัดเครื่องปรุงแต่งทั้งปวงแล้ว อันนี้ ชื่อว่า นิสสรณปหานะ.

อนึ่ง เพราะเหตุที่การละทั้งหมดนั้น ชื่อว่า ปหานะ โดยอรรถว่า สละ ชื่อว่า วินัย โดยอรรถว่า กำจัด ฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า ปหานวินัย. อีกอย่างหนึ่ง เพราะการละกิเลสนั้นด้วย เพราะทำให้เกิดมีการกำจัด (กิเลส) นั้น ๆ ด้วย การละทั้งหมดนั้น ท่านเรียกว่า ปหานวินัย. แม้

ปหานวินัย ฟังทราบว่าเป็น ๕ ประการ ด้วยประการฉะนี้.

วินัยนี้โดยย่อมี ๒ และโดยแยกแยะมี ๑๐ ดังพรรณนามาฉะนี้ เพราะเหตุที่ปุถุชนผู้มีได้สดับนั้น ไม่มีวินัยทั้ง ๒ อย่างนั้น ฉะนั้น ปุถุชนนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสเรียกว่า อวินิตะ (ผู้ไม่มีวินัย) เพราะขาดสังวร และเพราะยังละปหัตตพพกรรมไม่ได้.

ในชื่อว่า สปุปริสถาน อทสุตาวิ (ไม่เห็นสัตตบุรุษ) สปุปริส-
ธมฺมสุต อโกวิท (ไม่ฉลาดในธรรมของสัตตบุรุษ) สปุปริสธมฺเม
อวินิต (ไม่ถูกแนะนำในธรรมของสัตตบุรุษ) นี้ ก็นัยนี้เหมือนกัน.

ก็ข้อนี้ โดยความหมายไม่แตกต่างกันเลย สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า พระอริยะก็คือสัตตบุรุษ สัตตบุรุษก็คือพระอริยะ ธรรมของพระอริยะก็คือ ธรรมของสัตตบุรุษ ธรรมของสัตตบุรุษก็คือธรรมของพระอริยะ วินัยของพระอริยะก็คือวินัยของสัตตบุรุษ วินัยของสัตตบุรุษก็คือวินัยของพระอริยะ ศัพท์ว่า อริยะ หรือ สปุปุจริเส ก็คือ อริยธมฺเม หรือ สปุปริสธมฺเม ก็คือ อริยวินเย หรือ สปุปริสวินเย ก็คือ (ทั้งหมด) นั้นเป็นอันเดียวกัน มีเนื้อความอย่างเดียวกัน เสมอกัน มีค่าเท่ากัน กำเนิดเดียวกันทั้งนั้น.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตจักแสดงศัพท์มมูลปริยายสูตร แก่พวกเธอ แต่ไม่ทรงแสดงสูตรนั้น กลับทรงชี้แสดงถึงปุถุชนอย่างนี้ว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ปุถุชนในโลกนี้ไม่ได้สดับ ไม่เห็นพระอริยะทั้งหลาย ดังนี้. ตอบว่า เพื่อจะทำให้แจ้งซึ่งเนื้อความนั้น โดยธรรมเทศนาอันเป็น บุคคลลาธิษฐาน ดังนี้.

เทศนา ๔

จริงอยู่ การเทศนาของพระผู้มีพระภาคเจ้า อันดับแรกมี ๔ ประการ ด้วยอำนาจธรรมและบุคคลนั้นแล คือธรรมเทศนาที่ยกพระธรรมเป็นที่ตั้ง (สัมมาธิชญาณ) บุคคลเทศนาที่ยกพระธรรมเป็นที่ตั้ง (สัมมาธิชญาณ) บุคคลเทศนาที่ยกบุคคลเป็นที่ตั้ง (บุคคลาธิชญาณ) และพระธรรมเทศนา ยกบุคคลเป็นที่ตั้ง (บุคคลาธิชญาณ).

บรรดาเทศนา ๔ ประการนั้น เทศนาแบบนี้ว่า **ดูก่อนภิกษุ**ทั้งหลาย เวทนา ๓ เหล่านี้, เวทนา ๓ อะไรบ้าง คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอทุกขมสุขเวทนา **ดูก่อนภิกษุ**ทั้งหลาย เวทนาทั้ง ๓ เหล่านี้แล ฟังทราบว่าเป็นชื่อว่าธรรมเทศนาที่เป็นสัมมาธิชญาณ.

เทศนาแบบนี้ว่า **ดูก่อนภิกษุ**ทั้งหลาย บุรุษนี้ มีชาติ ๖ มี ผัสสาตนะ ๖ มีมโนปวิจาร ๑๘ มีอริชญาณธรรม ๔ ฟังทราบว่าเป็นชื่อว่าบุคคลเทศนาที่เป็นสัมมาธิชญาณ.

เทศนาแบบนี้ว่า **ดูก่อนภิกษุ**ทั้งหลาย สัตบุรุษบุคคล ๓ พวก เหล่านี้ มีอยู่ในโลก ๓ จำพวกเหล่าไหนบ้าง ? คือบอด, มีจักขุข้างเดียว และจักขุ ๒ ข้าง ภิกษุทั้งหลาย ก็บุคคลบอดเป็นไฉน ? ฟังทราบว่าเป็นชื่อว่าบุคคลเทศนาที่เป็นบุคคลาธิชญาณ.

เทศนาแบบนี้ว่า **ดูก่อนภิกษุ**ทั้งหลาย ก็ภัยในทุคติเป็นไฉน ? **ดูก่อนภิกษุ**ทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้ พิจารณาเห็นว่า กายทุจริตแลมีวิบากอันลามก อภิสัมปรายภพ ฯลฯ ย่อมบริหารตนอันสะอาด **ดูก่อนภิกษุ**ทั้งหลาย นี้เรียกว่า ภัยในทุคติ ฟังทราบว่าเป็นชื่อว่าธรรมเทศนาที่เป็นบุคคลาธิชญาณ.

พึงทราบอรรถาธิบายว่า ในที่นี้พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น เพื่อ
จะทรงแสดงปุถุชน ขยายเนื้อความแห่งเทศนาที่เป็นบุคคลาธิษฐานให้ชัด
จึงทรงแสดงซึ่งถึงปุถุชนอย่างนี้ว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ปุถุชนในโลกนี้
มิได้สดับ มิได้เห็นพระอริยเจ้าทั้งหลาย เพราะเหตุที่ปุถุชนมิได้
กำหนดรู้ขั้นซันซ์ และความสำคัญที่เป็นมูลรากของกรรมทั้งปวงที่ทรง
ประสงค์เอาในที่นี้ ก็มีความไม่กำหนดรู้เป็นมูลราก.**

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงปุถุชนอย่างนี้แล้ว บัดนี้
เมื่อจะทรงแสดงความสำคัญในวัตถุทั้งหลาย มีปฐวี (แผ่นดิน) เป็นต้น
อันให้เกิดกรรมที่นับเนื่องในสักกายทิฎฐิทั้งหมดของปุถุชนนั้น จึงตรัสคำ
เป็นต้นว่า **ปฐวี ปฐวีโต** ดังนี้.

ปฐวี ๔ อย่าง

ในคำว่า **ปฐวี ปฐวีโต**นั้น พึงทราบวินิจฉัยดังนี้ :- ปฐวีมี ๔
อย่าง คือ **ลักษณะปฐวี ๑ สัมภารปฐวี ๑ อารัมมณปฐวี ๑ และ
สัมมติปฐวี ๑.**

ในปฐวี ๔ อย่างนั้น ปฐวีธาตุที่ท่านกล่าวไว้ในประโยคเป็นต้น
**ดูก่อนผู้มีอายุ ก็ปฐวีธาตุภายในเป็นไฉน ? ได้แก่สิ่งที่แน่นแข็ง
(เป็นลักษณะ) เฉพาะตนอยู่ในตัวมันเอง** ชื่อว่า **ลักษณะปฐวี.**

**ปฐวีธาตุที่ท่านกล่าวไว้ในประโยคเป็นต้นว่า ภิกษุขุดเองก็ดี ให้
คนอื่นขุดก็ดี ซึ่งแผ่นดิน** ดังนี้ ชื่อว่า **สัมภารปฐวี.**

อนึ่ง ปฐวีธาตุ คือ โกฎกาสะ (ส่วน) ๒๐ มีผม เป็นต้น
และวัตถุภายนอกมีเหล็กและโลหะ เป็นต้น พร้อมทั้งคุณสมบัติมีสี่ เป็นต้น

รวมเรียกว่า สัมภารปฐวี.

ส่วนปฐวีธาตุ มาในประโยคเป็นต้นว่า คนหนึ่งรู้ชัดปฐวีกสิณ เรียกว่า อารัมมณปฐวี. บางท่านเรียกว่า นิमितตปฐวี.

ปฐวีธาตุที่ว่า บุคคลได้ฌานมีปฐวีกสิณเป็นอารมณ์ เกิดในเทวโลก ย่อมได้นามว่า ปฐวีเทวดา ด้วยอำนาจปฐวีกสิณเป็นเหตุให้มา (เกิด) นี้ ฟังทราบว่าเป็นสัมภารปฐวี.

ในอธิการนี้ ย่อมได้ปฐวีแม่ทั้งหมดนั้น. ปุถุชนนี้ย่อมหมายรู้ปฐวี อย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาปฐวีเหล่านั้น โดยเป็นปฐวี ย่อมหมายรู้ว่าเป็นปฐวี ย่อมรู้โดยส่วนแห่งปฐวี ครั้นถือเอาตามโวหารโลกแล้ว ย่อมหมายเอาด้วยสัญญาวิปัสสวาสว่า เป็นปฐวี เมื่อปล่อยวางส่วนแห่งปฐวี ไม่ได้อย่างนี้แหละ ย่อมหมายรู้เอาส่วนแห่งปฐวินั้นโดยนัยเป็นต้นว่า สัตว์ หรือว่าของสัตว์. เพราะเหตุไร ท่านจึงไม่ควรกล่าวไว้ว่า เอวัง สยขณาคติ. เพราะว่าปุถุชน เป็นเหมือนคนบ้า. เขาย่อมยึดถือสิ่งใด สิ่งหนึ่ง ด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่ง.

อีกอย่างหนึ่ง เหตุอันต่างด้วยความเป็นผู้ไม่เห็นพระอริยเจ้าทั้งหลาย เป็นต้น นั้นแหละจักเป็นตัวการในการกำหนดหมายนี้ ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะตรัสว่า อปริยุฎาต์ ตสฺส ข้างหน้าก็เป็นอันตรัสไว้แล้ว.

บทว่า ปฐวี ปฐวีโต สยขณาคฺวา ความว่า ปุถุชนนั้นกำหนดหมายแผ่นดินนั้นด้วยสัญญาที่วิปริตอย่างนี้แล้ว ต่อมาย่อมสำคัญ คือ กำหนดให้ต่างออกไป ได้แก่ยึดถือโดยประการต่าง ๆ คือโดยประการอื่น ด้วยกิเลสเครื่องเนิ่นช้า คือ ตัณหา มานะ และทิฏฐิ ที่มีกำลัง ซึ่ง

ท่านกล่าวไว้ด้วยนาม (รวม) ว่ามัญญาในที่นี้ ตามพระบาลีว่า ก็ ส่วนแห่งกิเลสเครื่องเนิ่นช้า มีสัญญาเป็นต้นเหตุ ดังนี้. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ปฐวี มนุสฺสตี ดังนี้.

ก็เพื่อจะทรงแสดงความสำคัญเหล่านั้นของผู้สำคัญอยู่เช่นนี้โดย นัยอันพิสดาร พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสปลฐวีในภายใน ๒๐ ประเภท โดยนัยเป็นต้นว่า เกสา โลมา ตรัสปลฐวีในคัมภีร์วิภังคก็อย่างนี้ว่า บรรดาปลฐวีธาตุ ๒ อย่างนั้น ปลฐวีธาตุภายนอกเป็นไฉน? คือ วัตถุ ภายนอกที่แข็งแรงแหยาบกระด้าง ไม่มีใจครอง เช่นเหล็ก โลหะ ดิบุกขาว ดิบุกดำ แร่เงิน มุกดา แก้วมณี แก้วไพฑูรย์ สังกข์ ศิลา แก้วประพาพ เงินตรา ทองรูปพรรณ แก้วแดง (ทับทิม) เพชร- ตาแมว หล้า ท่อนไม้ ก้อนกรวด ทราย กระเบื้อง แผ่นดิน หิน ภูเขา, และตรัสนิमितแผ่นดิน ในวัตถุอารมณ์ภายใน ท่านหมายเอา ปลฐวีนั้น ๆ กล่าวการประกอบความนี้ไว้.

บทว่า ปฐวี มนุสฺสตี ความว่า ปุถุชน ย่อมสำคัญว่า เราเป็น ดิน ว่า ดินเป็นของเรา ว่า คนอื่นเป็นดิน ว่า ดินของคนอื่น ดังนี้ ด้วยความสำคัญ ๓ อย่าง.

อีกอย่างหนึ่ง ย่อมสำคัญปลฐวี (แผ่นดิน) ภายใน ด้วยความ สำคัญ ด้วยอำนาจตัณหา มานะ และทิฏฐิ.

สำคัญอย่างไร?

จริงอยู่ ปุถุชนนี้ ยังฉันทราคะให้เกิดในผม เป็นต้น คือยินดี เพลิดเพลิน พร้าเพื่อ หลงไหล ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง ก็หรือ วัตถุซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนดอย่างใดอย่างหนึ่ง, ปุถุชนย่อมสำคัญ

ปลฐวิภายในด้วยความสำคัญอันเกิดจากอำนาจแห่งตัณหาอย่างนี้.

ก็หรือว่า เกิดความทะยานอยากในผมเป็นต้นนั้น โดยนัยเป็นต้นว่า ผมของเราพึงเป็นเช่นนี้ตลอดไป ขอนบองเราพึงเป็นเช่นนี้ตลอดไป ก็หรือว่า ตั้งจิตไว้ เพื่อจะได้สิ่งที่ตนยังไม่ได้ โดยนัยเป็นต้น ด้วยศีล หรือพรหมจรรย์ อันนี้ เราจักมีผมดำสนิทอ่อนนุ่ม ดังนี้. ปุถุชนย่อม สำคัญปลฐวิ (แผ่นดิน) ภายใน ด้วยความสำคัญด้วยอำนาจตัณหา แม้ดังอธิบายมานี้.

อนึ่ง ปุถุชน อภยสมบัติ (ความถึงพร้อม) หรือวิบัติสองผม เป็นต้นแห่งตน แล้วยังมานะให้เกิดขึ้นว่า เราดีกว่า เราเสมอกัน หรือ ว่าเราเลวกว่า ดังกล่าวมานี้ ชื่อว่า สำคัญปลฐวิ (แผ่นดิน) ภายใน ด้วยความสำคัญอันเกิดมาจากอำนาจมานะ. อนึ่ง ย่อมยึดมั่นผมว่าเป็น ชีวะ โดยนัยที่มาแล้วว่า ชีวะก็อันนั้น สรีระก่อนนั้น ดังนี้. (แม้) ในชนเป็นต้นกันยนี้. ปุถุชนย่อมสำคัญปลฐวิ (แผ่นดิน) ภายใน ด้วยความสำคัญอันเกิดมาจากอำนาจทิฏฐิดังกล่าวมา.

อีกอย่างหนึ่ง ปุถุชนย่อมยึดมั่นซึ่งปลฐวิ อันต่างด้วยผมเป็นต้น โดยนัยอันเป็นข้าศึกต่อพฤติกรรมนี้ว่า ดูก่อนอาวุธ ก็ปลฐวิธาตุภายใน อันใดแล และปลฐวิธาตุภายนอกอันใด ก็ปลฐวิธาตุ (ทั้ง ๒) นั้น ชื่อว่าปลฐวิธาตุเหมือนกัน อันนี้นั้นไม่ใช่ของเราว่า ของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอัตตาของเรา ชื่อว่าย่อมสำคัญปลฐวิภายในด้วยความสำคัญ อันเกิดมาจากอำนาจทิฏฐิแม้อย่างนี้. ปุถุชนย่อมสำคัญปลฐวิภายใน ด้วยความสำคัญ ๓ อย่าง ดังพรรณนามานี้ก่อน. พึงทราบว่าย่อม สำคัญปลฐวิภายนอกเหมือนอย่างปลฐวิภายใน.

อย่างไร ? จริงอยู่ ปุถุชนนี้ ยังฉันทราคะให้เกิดขึ้นในเหล็กและโลหะเป็นต้น เพลิดเพลิน พร่ำเพ้อ หลงใหล เหล็กและโลหะเป็นต้น ย่อมหวงแหนรักษา คุ่มครอง เหล็กเป็นต้นไว้โดยนัยเป็นต้นว่า เหล็กของเรา โลหะของเราชื่อว่า ย่อมสำคัญปฐวีภายนอก ด้วยความสำคัญด้วยอำนาจตัณหา ด้วยประการฉะนี้. ก็หรือว่าปุถุชนย่อมทะยานอยากในปฐวีภายนอกนี้ว่า ขอเหล็กและโลหะเป็นต้นของเรา พึงมีอยู่ อย่างนี้ตลอดไป หรือตั้งจิตไว้ เพื่อจะได้สิ่งที่ยังไม่ได้ว่า ด้วยศีลหรือพรหมจรรย์นี้ เราจักเป็นผู้มีอุปการณ มีเหล็ก และโลหะเป็นต้น ที่ถึงพร้อมแล้ว อย่างนี้. ปุถุชนชื่อว่า ย่อมสำคัญปฐวีภายนอก ด้วยความสำคัญอันเกิดมาจากอำนาจตัณหา แม้ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง ปุถุชนอาศัยสมบัติหรือวิบัติ แห่งเหล็กและโลหะเป็นต้นของตนแล้ว เกิดมานะขึ้นว่า ด้วยอุปการณนี้ เราจึงคิดว่าเขา เสมอเขา หรือเลวกว่าเขา ปุถุชนชื่อว่า ย่อมสำคัญปฐวีภายนอก ด้วยความสำคัญอันเกิดมาจากอำนาจมานะอย่างนี้.

ก็ปุถุชนเป็นผู้มีความสำคัญในเหล็กว่าชีวะ ย่อมยึดมั่นว่านี่เป็นชีวะ. นัยในโลหะเป็นต้นก็มีนัยนี้. ปุถุชนชื่อว่า ย่อมสำคัญปฐวีภายนอก ด้วยความสำคัญอันเกิดมาจากอำนาจทิฎฐิ ด้วยประการฉะนี้.

อีกประการหนึ่ง บุคคลบางคนในโลกนี้ พิจารณาเห็นปฐวีกสิณ โดยเป็นอตตะตา คือว่า ย่อมยึดมั่นนิमितปฐวีว่า อตตะตา โดยนัยที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทานันแล้ว ปุถุชนย่อมพิจารณาเห็นเนื้อความทั้ง ๒ คือ ปฐวีกสิณ และองคาพยพว่า ปฐวีกสิณอันใด เราก็อันนั้น

เราอันใด ปฐวีกสิณก่อนนั้น ดังนี้ ชื่อว่ายอมสำคัญปฐวีภายนอก ด้วยความสำคัญอันเกิดมาจากอำนาจทิวฐิติ ด้วยประการฉะนี้.

ปุถุชนยอมสำคัญปฐวีแม้ภายนอก ด้วยความสำคัญ ๒ อย่าง ดังอธิบายมานี้.

ในคำว่า ปฐวี มลฺลติ นี้ ฟังทราบความสำคัญหมายทั้ง ๓ ดัง พรรณนามานี้ก่อน. ต่อแต่นี้ไปข้าพเจ้าจักกล่าวแต่โดยย่อเท่านั้น. คำว่า ปฐวียา นี้ ในคำว่า ปฐวียา มลฺลติ นี้ เป็นสัตตมวิภักติ. เพราะฉะนั้น ในคำนี้ มีอธิบายดังนี้ว่า ปุถุชนยอมสำคัญว่า เรามีอยู่ในปฐวี, ย่อม สำคัญว่า ความกังวลผูกพันของเรามีอยู่ในปฐวี ย่อมสำคัญว่า บุคคลอื่นมี อยู่ในปฐวี ย่อมสำคัญว่า ความกังวลผูกพันของบุคคลอื่นในปฐวีมีอยู่ ดังนี้ อีกอย่างหนึ่ง นัยแห่งเนื้อความของสัตตมวิภักตินั้น ที่ได้ที่ท่านกล่าว ไว้ว่า ปุถุชนยอมพิจารณาเห็นอัตตาในรูปอย่างไร? ก็ปุถุชนบางคนใน โลกนี้ ย่อมพิจารณาเห็นเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ว่าเป็น อัตตา เขายอมพิจารณาเห็นอัตตาในรูปอย่างนี้ว่า ก็นี้แหละเป็นอัตตา ของเรา อัตตาของเรานี้มันแล มีอยู่ในรูปนี้ ดังนี้ โดยมันมันแล ปุถุชนจึงถือเอาเวทนาธรรมเป็นต้น ต่อแต่นี้ก็กำหนดเอาปฐวีชนิดใด ชนิดหนึ่ง ในบรรดาปฐวีทั้งภายในและภายนอก โดยความเป็นโอกาส แห่งอัตตานั้น สำคัญอยู่ว่า ก็อัตตาของเรานี้มันแล มีอยู่ ในปฐวีนี้ ดังนี้ ชื่อว่า ย่อมสำคัญในปฐวี. นี้ชื่อว่า ความสำคัญด้วยอำนาจแห่ง ทิวฐิติของปุถุชนนี้.

ก็เมื่อปุถุชนนั้น ยังความเสนาหาในอัตตา และมานะ อันมีอัตตา

เป็นที่ตั้งให้เกิดขึ้นในรูปนั้นนั่นแล ฟังทราบว่าเป็นความสำคัญด้วยอำนาจแห่งตัณหาและมานะ.

แต่ในกาลใด ปุถุชนยอมสำคัญโดยนัยนั้นนั่นแลว่า ก็อิตตาของคนอื่นนั้นนั่นแล มีอยู่ในปฐวี ในกาลนั้น ความสำคัญอันเกิดมาจากอำนาจแห่งทิวณินนั้นแล ย่อมถูก. ส่วนความสำคัญแม่นอกจากนี้ ท่านก็ปรารภนา (เอาเหมือนกัน).

ก็คำว่า **ปฐวีโต** ในคำว่า **ปฐวีโต มลฺลติ** เป็นปัญญาวิภคติ.

เพราะฉะนั้น ปุถุชน เมื่อสำคัญการเกิดขึ้น หรือการจากไปจากปฐวีมีประเภทตามที่กล่าวแล้วแห่งตนหรือแห่งบุคคลอื่น พร้อมทั้งทรัพย์ศฤงคาร หรือสำคัญว่า อิตตาอื่นจากปฐวี ฟังทราบว่าเป็นสำคัญจากปฐวี. นี่เป็นความสำคัญด้วยอำนาจแห่งทิวณินของปุถุชนนั้น.

ก็เมื่อปุถุชนนั้น ยังความสเนหาและมานะให้เกิดในวัตถุ ที่สำคัญกัน ด้วยความสำคัญด้วยอำนาจทิวณินนั้นนั่นแล ฟังทราบว่าเป็นความสำคัญด้วยอำนาจตัณหาและมานะ อาจารย์พวกอื่นกล่าวไว้ว่า ปุถุชนเจริญปฐวีภคิน อันเป็นปริตติกรรมณ์ และต่อจากนั้น ยึดเอาอิตตาอัน ไม่มีประมาณอื่นแล้วสำคัญอยู่ว่า อิตตาทองเรา (มี) แม้นในภายนอกจากปฐวี ดังนี้ ชื่อว่า ย่อมสำคัญจากปฐวี ก็ความสำคัญอันหนึ่งที่เป็นไปโดยนัยนี้ว่า ปุถุชนยอมยึดถือมหาปฐวีอย่างเดียว.

ก็ในคำนี้ว่า **ปฐวี เมตฺติ มลฺลติ** มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

ก็ความสำคัญที่เป็นไปโดยนัยนี้ว่า ย่อมหวังแหนมหาปฐวีด้วยอำนาจตัณหาถ่ายเดียว ฟังทราบว่าได้แก่ความสำคัญด้วยอำนาจตัณหาอย่างหนึ่งเหมือนกัน. ก็ความสำคัญด้วยอำนาจตัณหานี้ นั่น ควรประกอบ

เข้าในปฐวีทั้งภายในและภายนอกแม่ทั้งหมด มีประเภทตามที่กล่าวไว้แล้ว
อย่างนี้ว่า ผมของเรา ขนของเรา เหล็กของเรา ดังนี้.

บทว่า **ปฐวี อภินนุทติ** ความว่า ปุถุชน ย่อมเพติดเพติน
อธิบายว่า ยินดี ตัดใจปฐวี มีประการตามที่กล่าวแล้วนั้นแล ด้วย
กิเลสมีตัณหา เป็นต้น.

หากมีคำถามว่า เมื่อใจความนี้สำเร็จแล้ว ด้วย ๒ บทนี้นั้นแล้ว
ปฐวี มลฺยุตติ เพราะเหตุไรจึงกล่าวไว้อย่างนี้. ตอบว่า คำนั้น ท่าน
โบราณจารย์ทั้งหลายไม่ได้เก็บมาวิจารณ์ ก็มตินี้เป็นส่วนตัวของเรา จาก
ลีลาการแสดง หรือจากการเห็นโทษเพราะท่านถึงพร้อมด้วยลีลาแห่งการ
แสดงอันวิจิตรด้วยนัยต่าง ๆ เพราะแทงตลอดธรรมชาติอันใด ธรรมชาติ
อันนั้นนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแทงตลอดด้วยดีแล้ว เพราะฉะนั้น
ท่านครั้นแสดงความเกิดขึ้นแห่งกิเลส ด้วยอำนาจความสำคัญในเบื้องต้น
แล้ว บัดนี้ เมื่อจะแสดงด้วยอำนาจความยินดี เป็นต้น จึงกล่าวคำนี้ไว้
เพราะลีลาแห่งการแสดงบ้าง.

อีกอย่างหนึ่ง ปุถุชนใดสำคัญปฐวี สำคัญในปฐวี สำคัญจาก
ปฐวี สำคัญว่า ปฐวีของเรา ปุถุชนนี้ เพราะเหตุที่ตนไม่อาจจะละ
ตัณหา หรือทกฺขณฺที่อาศัยปฐวีได้ ฉะนั้น จึงยินดีปฐวีโดยส่วนเดียว.
อนึ่ง ปุถุชนใด ยินดีปฐวี ปุถุชนนั้น ย่อมยินดีทุกข์ และทุกข์เป็นโทษ
เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวคำนี้ไว้ แม้เพราะการเห็นโทษ. สมดังที่พระผู้-
มีพระภาคเจ้าตรัสพระดำรัสไว้ว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราตถาคต**
กล่าวว่า ผู้ใด ยินดีปฐวีธาตุ ผู้้นยินดีทุกข์ ผู้ใดยินดีทุกข์ ผู้้นยอม
ไม่พ้นไปจากทุกข์ ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสความสำคัญและความยินดี อันมี
ปฏิวัติเป็นที่ตั้งอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะทรงนำเหตุที่เป็นเหตุสำคัญ และยินดี
ของปุถุชนนั้น จึงตรัสว่า เรากล่าวว่า ข้อนั้น เป็นเหตุแห่งอะไร,
ความไม่รู้รอบ เป็นเหตุแห่งข้อนั้น ดังนี้.

ข้อนั้น มีเนื้อความดังต่อไปนี้ ถ้าว่ามีคำถามสอดเข้ามาว่า ปุถุชน
นั้น ย่อมสำคัญปฏิวัตินั้น เพราะเหตุอะไร ก็ว่า เพราะเหตุไร จึง
สำคัญยินดีปฏิวัตินั้น ดังนี้ไซ้. ตอบว่า (เพราะ**พระผู้มีพระภาคเจ้า**
ตรัสว่า) เราตถาคตกล่าวว่า ข้อนั้นอันปุถุชนนั้นมิได้กำหนดรู้แล้ว มี
อธิบายว่า เพราะเหตุที่ข้อนั้น อันปุถุชนนั้นมิได้กำหนดรู้แล้ว จริงอยู่
ปุถุชนใด ย่อมกำหนดรู้ปฏิวัติ ปุถุชนนั้นย่อมกำหนดรู้ด้วยปริญา ๓
คือ ญาตปริญา ตีรณปริญา และปหานปริญา.

ในปริญา ๓ อย่างนั้น ญาตปริญาเป็นไฉน ? คือปุถุชน
ย่อมรู้ปฏิวัติว่า ปฏิวัติคุณนี้ เป็นไปในภายใน ปฏิวัติคุณนี้เป็นไปใน
ภายนอก นี้เป็นลักษณะของปฏิวัตินั้น เหล่านี้เป็นกิจ เป็นปัจจุ-
ปฏิฐาน และเป็นปทัฏฐานของปฏิวัตินั้น ดังกล่าวมานี้ เรียกว่า
ญาตปริญา.

ตีรณปริญาเป็นไฉน? คือปุถุชนพิจารณาปฏิวัติคุณ กระทำให้เป็น
สิ่งที่ตนรู้แล้วอย่างนี้ ด้วยอาการ ๔๐ ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นโรค
เป็นต้น ดังกล่าวมานี้ เรียกว่า ตีรณปริญา.

ปหานปริญาเป็นไฉน ? คือบุคคลพิจารณาเห็นอย่างนี้แล้ว ย่อม
ละนันทราคะในปฏิวัติด้วยอรหัตตมรรค ดังกล่าวมานี้ เรียกว่า
ปหานปริญา.

อีกอย่างหนึ่ง การกำหนดนามและรูป ชื่อว่า ญาตปริยญา. การกำหนดรู้มีการพิจารณาคลาปะ เป็นเบื้องต้น และอนุโลมญาณ เป็นที่สุด ชื่อว่า ตีรณปริยญา. ญาณในอริยมรรค ชื่อว่า ปหานปริยญา.

ปุถุชนใด ย่อมกำหนดรู้ปฐวี ปุถุชนนั้นย่อมกำหนดรู้ด้วยปริยญา ๓ เหล่านี้. ก็ปริยญาเหล่านี้ ไม่มีแก่ปุถุชนนั้น เพราะฉะนั้น ปุถุชนชื่อว่า ย่อมสำคัญ ย่อมยินดีปฐวี เพราะไม่กำหนดรู้ด้วย เหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ปุถุชนในโลกนี้ ไม่ได้สดับ ฯลฯ ย่อมสำคัญปฐวี ย่อมสำคัญในปฐวี ย่อมสำคัญจากปฐวี ย่อมสำคัญว่า ปฐวีของเรา ชื่อว่า ย่อมยินดีปฐวี ชื่อนั้น เพราะเหตุอะไร เราตถาคตกล่าววว่า (เพราะ) ชื่อนั้นอันปุถุชนนั้น มิได้กำหนดรู้แล้ว.

จบ - ปฐวีวาร

แม้ในข้อนี้ว่า อาโป อาปโต พิงทราบอาโป ๔ อย่างคือ ลักษณะอาโป สัมภารอาโป อารัมมณอาโป และสมมติอาโป. บรรดาอาโป ๔ อย่างนั้น อาโปที่กล่าวไว้ในประโยคเป็นต้นว่า บรรดาอาโปธาตุ ๒ อย่างเหล่านั้น อาโปธาตุที่เป็นไปในภายในเป็นไหน? ได้แก่สิ่งที่เอิบอาบ ชุ่มซาบ เชื่อมประสาน (เป็นลักษณะ) เฉพาะตนอยู่ภายในตัวเอง คืออาโปธาตุที่มีใจครองในภายในรูป ชื่อว่า ลักษณะอาโป. อาโปกล่าวไว้ในประโยคเป็นต้นว่า บุคคลเรียนเอาอาโปกสิณ ย่อมถือเอา

นิมิตในอาโป ดังนี้ ชื่อว่า สัมภารอาโป. คำที่เหลือทั้งหมด เช่นเดียวกับที่ท่านกล่าวไว้ในปฐวิ (แผ่นดิน) นั้นแล แต่เมื่อว่าโดย นัยแห่งการประกอบความล้วน ๆ อาโปธาตุที่เป็นไปในภายใน ๑๒ อย่าง ที่ท่านกล่าวไว้โดยนัยว่า ดี เสมหะ ดังนี้เป็นต้น ฟังทราบวา อาโปธาตุ ภายใน และอาโปธาตุที่ท่านกล่าวไว้ว่า บรธาอาโปธาตุ ๒ อย่าง อาโปธาตุที่เป็นไปในภายนอกเป็นไฉน? คือสิ่งที่เอิบอาบ ชุ่มซาบ เชื้อมประสาน อยู่ภายนอก ได้แก่ความเอิบอาบสิ่งที่ถึงความเอิบอาบ อาโปธาตุที่ไม่มีใจครองภายนอกรูป คือรสเกิดจากรากเหง้า รสเกิดจาก ลำต้น รสเกิดจากเปลือก รสเกิดจากใบ รสเกิดจากดอก รสเกิดจากผล นมสด นมส้ม เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย น้ำที่แผ่นดิน หรือน้ำในอากาศ ฟังทราบวา อาโปธาตุภายนอก และอาโปนั้น ชื่อว่า นิมิตอาโปในหมวด ๓ แห่งอัมมัตตารมณั.

ในบทว่า เตชั เตชโต นี้ ฟังทราบความพิสดาร โดยนัยที่กล่าว แล้ว แม้ในวาระแห่งเตโชนั้นแล. แต่ในข้อนี้ เมื่อว่าโดยนัยแห่งการ ขยายความ เตโชธาตุ ๔ อย่าง ที่ท่านกล่าวไว้ว่า เตโชธาตุที่เป็น เหตุให้ร่างกายอบอุ่น ทรุคโทรม กระวนกระวาย และที่เป็นเหตุเผา อาหารให้ย่อย ฟังทราบวา เตโชธาตุภายใน และเตโชธาตุที่ท่านกล่าวไว้ อย่างนี้ว่า บรธาเตโชธาตุ ๒ อย่างนั้น เตโชธาตุที่เกินไปในภายนอก เป็นไฉน? คือสิ่งที่ร้อน อบอุ่นในภายนอก คือเตโชธาตุที่ไม่มีใจ ครองในภายนอก ได้แก่ไฟเกิดจากไม้ ไฟเกิดจากสะเก็ดไม้ ไฟเกิด จากหญ้า ไฟเกิดจากขี้วัว ไฟเกิดจากแกลบ ไฟเกิดจากกองขยะ ไฟเกิด จากเชื้อ ความร้อนเกิดจากไฟ ความร้อนเกิดจากแสงพระอาทิตย์ ความ

ร้อนเกิดจากการทับถมแห่งท่อนไม้ ความร้อนเกิดจากการทับถมแห่งหญ้า ความร้อนเกิดจากการทับถมแห่งข้าวเปลือก ความร้อนเกิดจากการทับถมแห่งสิ่งของ ดังนี้ พึงทราบว่าเป็นโทษธาตุภายนอก.

ก็ในนัยแห่งการอธิบายความแม่แห่งวาระนี้ว่า วาย วายโต มีอธิบายดังต่อไปนี้ วาโยธาตุ ที่ท่านกล่าวไว้ว่า ลมที่พัดขึ้น เบื้องบน ลมที่พัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในลำไส้ ลมที่แผ่ไป ช่างไปตามอวัยวะใหญ่ ลมมีพิษดุจศาสตรา ลมมีพิษดุจคมมีด ลมมีพิษดุจกำันบัว ลมหายใจออก ลมหายใจเข้า พึงทราบว่าเป็นวาโยธาตุภายใน และลมที่ท่านกล่าวไว้ว่า บรรดาวาโยธาตุ ๒ อย่างนั้น วาโยธาตุในภายนอกเป็นไฉน ? คือสิ่งที่ระพือพัดเคลื่อนไหวในภายนอก ได้แก่ วาโยธาตุภายนอกของรูปที่ไม่มีใจครอง คือลมทิศตะวันออก ลมทิศตะวันตก ลมทิศเหนือ ลมทิศใต้ ลมฝุ่น ลมไม่มีฝุ่น ลมหนาว ลมร้อน ลมอ่อน ลมแรง ลมหัวค้อน ลมที่เกิดจากนกบิน ลมที่เกิดจากครุฑบิน ลมวงว ลมเกิดจากการพัดวี พึงทราบว่าเป็นวาโยธาตุภายนอก. คำที่เหลือ มีนัยดังที่กล่าวแล้วนั้นแล.

หารนัยที่ชื่อว่า ลักษณะ นี้ใด (ที่มีมา) ในเนตติปกรณอย่างนี้ว่า เมื่อกล่าวถึงธรรมอย่างหนึ่งแล้ว ด้วยธรรมอย่างหนึ่งนั้น ก็เป็นอันกล่าวถึงธรรมทุกอย่าง ที่มีลักษณะอย่างเดียวกันด้วย ลักษณะหารนัยที่ท่านกล่าวไว้ว่าอย่างนี้ดังนี้ เป็นอันท่านกล่าวไว้ด้วยความประมาณเท่านี้ ด้วยอำนาจแห่งหารนัยนั้น เพราะเหตุที่เมื่อถือเอามหาภูตรูปทั้ง ๔ ก็ย่อมเป็นอันถือเอาอุปาทายรูปไว้ด้วย เพราะอุปาทายรูปไม่ล่วงพ้นลักษณะรูปไปได้ มหาภูตรูป และอุปาทายรูปอันใด อันนั้นเป็นรูปจันท์

ฉะนั้น พระผู้พระภาคเจ้าเมื่อตรัสว่า ปุถุชนผู้มีได้สดับ ย่อมสำคัญ
ปลฐิวี อาโป เตโฆ วาโย ก็ย่อมเป็นอันตรัสว่า เขาย่อมพิจารณาเห็น
รูปว่า เป็นอัตตาคัว.

เมื่อตรัสว่า ปุถุชนย่อมสำคัญในปลฐิวี อาโป เตโฆ วาโย ย่อม
เป็นอันตรัสว่า ย่อมพิจารณาเห็นอัตตาในรูป ดังนี้. เมื่อตรัสว่า ย่อม
สำคัญจากปลฐิวี อาโป เตโฆ วาโย ย่อมเป็นอันตรัสว่า ย่อมพิจารณา
เห็นอัตตา อันมีรูป และรูปในอัตตา เพราะสำเร็จความว่า อัตตา
เป็นอื่นจากรูป ดังนี้.

พึงทราบความสำคัญด้วยอำนาจแห่งสักกายทิฎฐิ อันมีรูปเป็นที่ตั้ง ๔๐
ประการเหล่านี้ ดังกล่าวมานี้.

ในข้อนี้พึงทราบความแตกต่างกันแม้เห็นว่า บรรดาทิฎฐิ ๔ ประการ
นั้น เป็นอุจเฉททิฎฐิ ๑ เป็นสัสสตทิฎฐิ ๒ ดังนั้น ทิฎฐิจึงมี ๒ อย่าง.
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสความสำคัญซึ่งมีสังขารเป็นที่ตั้ง โดยมีรูปหนึ่ง
ประธานอย่างนี้แล้ว บัดนี้ สัตว์ทั้งหลายเหล่าใดถูกบัญญัติขึ้น เพราะ
อาศัยสังขารทั้งหลาย เพราะเหตุที่ปุถุชนกระทำความสำคัญแม้ในสัตว์
ทั้งหลายเหล่านั้น ฉะนั้น เมื่อชี้แสดงสัตว์เหล่านั้นอยู่ จึงตรัสคำมีอาทิว่า
ชื่อว่าย่อมสำคัญภูตทั้งหลายโดยความเป็นภูต ดังนี้.

ความหมายของ ภูต สัพพ

ในข้อนี้ ภูตสัพพนี้ ใช้ในอรรถเป็นต้นว่า **ขันธ ๕, อมนุษย์,
ธาคู, มียู, พระชีณาสพ, สัตว์ และต้นไม้.**

จริงอยู่ ภูตสัพพนี้ใช้ในอรรถว่า ขันธ ๕ ดังในประโยคเป็นต้นว่า
คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงพิจารณาคว้า นี่เป็นภูต.

ใช้ในอรรถว่า **อมนุษย์** ดังในประโยคนี้นี้ว่า ภูตทั้งหลายเหล่าใด มาประชุมพร้อมกัน แล้วในที่นี้ ดังนี้.

ใช้ในอรรถว่า **ธาตุ ๔** ดังในประโยคนี้นี้ว่า คู่ก่อนภิกษุ มหาภูตรูป ๔ แล เป็นเหตุ... ดังนี้.

ใช้ในอรรถว่า **มีอยู่** ดังในประโยคเป็นต้นว่า เป็นปาจิตติย์ใน เพราะภูต ดังนี้.

ใช้ในอรรถว่า **พระวิณาสพ** ดังในประโยคนี้นี้ว่า ก็ภูตใดเป็นผู้ กินกาละ ดังนี้.

ใช้ในอรรถว่า **สัตว์** ดังในประโยคนี้นี้ว่า ภูตทั้งหลายทั้งปวงแล จักทิ้งร่างกายไว้ในโลก ดังนี้.

ใช้ในอรรถเป็นต้นว่า **ต้นไม้** ในประโยคนี้นี้ว่า ภูตคามปาตพวยตาย (พรากภูตคาม) ดังนี้.

แต่ในที่นี้ ภูตศัพท์นี้ ย่อมใช้ในสัตว์ทั้งหลาย. ก็แล ภูตศัพท์ จะเป็นไปโดยไม้แตกต่างกันเลยก็หาไม่ได้ เพราะว่าสัตว์ทั้งหลาย ต่ำกว่าชั้น จาตุम्मหาราช ท่านประสงค์เอาว่า ภูต ในที่นี้ ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ภูเต ภูตโต สยขานาติ เป็นต้น มีนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล.

ความสำคัญด้วยอำนาจตัณหา มานะ ทิฏฐิ

ก็ในคำเป็นต้นว่า ภูเต มลฺลยติ พึงประกอบความสำคัญแม้ ๓ อย่าง.

อย่างไร ? จริงอยู่ ปุณฺชนนี้ยึดเอาภูตทั้งหลายว่า งาม มีความสุข

โดยนัยที่กล่าวไว้แล้วว่า เขาเห็น คฤหบดี หรือบุตรคฤหบดี ผู้เพียบพร้อมด้วยกามคุณ ๕ ดังนี้ ย่อมกำหนด คือย่อมกำหนดภูตเหล่านั้นแม่เพราะเห็น และย่อมกำหนดแม่เพราะได้ยิน ได้ดมกลิ่น ได้ลิ้มรส ได้ถูกต้อง และได้ทราบ ปุถุชนย่อมสำคัญในภูตทั้งหลายด้วยความสำคัญด้วยอำนาจแห่งตัณหา ดังพรรณนามาจะนี้.

ย่อมตั้งจิตไว้เพื่อได้สิ่งที่ตนยังไม่ได้ โดยนัยเป็นต้นว่า ทำใจนอนเราพึงเข้าถึงความเป็นสหายแห่งขัตติยมหาศาลทั้งหลาย. ปุถุชนย่อมสำคัญในภูตทั้งหลายด้วยความสำคัญด้วยอำนาจแห่งตัณหา แม้ด้วยประการฉะนี้.

แต่เพราะอาศัยสมบัติและวิบัติของตนและของภูตทั้งหลาย ปุถุชนย่อมถือตัวว่าดีกว่าเขา ปุถุชนย่อมสำคัญภูตชนิดใดชนิดหนึ่งในภูตทั้งหลายว่าเร็วกว่าตน หรือย่อมสำคัญตนว่าเร็วกว่าภูตชนิดใดชนิดหนึ่ง ย่อมสำคัญภูตชนิดใดชนิดหนึ่งว่าดีกว่าตน (หรือย่อมสำคัญตนว่าดีกว่าภูตชนิดใดชนิดหนึ่ง) ย่อมสำคัญตนว่าเสมอกันกับภูต หรือย่อมสำคัญภูตว่าเสมอกันกับตน. สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ เมื่อก่อนถือว่าตนเสมอกันกับคนอื่น โดยชาติ ฯลฯ หรือโดยวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่ง ครั้นต่อมากลับสำคัญตนว่าดีกว่าเขา กลับสำคัญคนอื่นว่าเร็วกว่าตน มานะเห็นปานนี้ ท่านเรียกว่า มานาติมานะ. ปุถุชนย่อมสำคัญในภูตทั้งหลายด้วยความสำคัญด้วยอำนาจแห่งมานะ ดังพรรณนามาจะนี้.

ปุถุชนสำคัญอยู่ว่า ก็ภูตทั้งหลายเที่ยง ยั่งยืน แน่นอน มีธรรมดาไม่แปรปรวน หรือว่า สัตว์ทั้งปวง ปาณะทั้งปวง ภูตทั้งปวง ชีวะทั้งปวง ไม่มีอำนาจ ไม่มีกำลัง ไม่มีคามเพียร ผู้น้อมไปสู่ภาวะการ

ประสบโชคร้าย โชคดี ย่อมเสวยสุขทุกข์ในอภิชาติ ๖ ชาตินั้นแล ชื่อว่า ย่อมสำคัญด้วยความสำคัญด้วยอำนาจแห่งทิวฐิ.

ปุถุชนย่อมสำคัญในภุตทั้งหลายด้วยความสำคัญ ๓ อย่าง ด้วยประการฉะนี้.

ปุถุชนย่อมสำคัญในภุตทั้งหลายอย่างไร ? คือ หวังความเกิดขึ้นแห่งตน หรือการเกิดความสุขแก่ตนในภุตทั้งหลายเหล่านั้น ๆ ปุถุชนย่อมสำคัญในภุตทั้งหลายด้วยความสำคัญด้วยอำนาจแห่งตัณหาดังพรรณนามานี้ก่อน. หรือเมื่อความหวังความเกิดขึ้นในภุตทั้งหลาย จึงให้ทานสมาทานศีล รักษาอุโบสถกรรม, ปุถุชนย่อมสำคัญในภุตทั้งหลายด้วยความสำคัญด้วยอำนาจแห่งตัณหา แม้ด้วยประการฉะนี้.

ก็ปุถุชนยึดเอาภุตทั้งหลายโดยการถือเอาเหมือนกัน ย่อมสำคัญภุตทั้งหลายบางพวกในบรรดาภุตเหล่านั้นว่าดีกว่า หรือว่าสำคัญสัตว์บางพวกว่าเสมอกัน หรือเลวกว่า ปุถุชนย่อมสำคัญในภุตทั้งหลายด้วยความสำคัญด้วยอำนาจแห่งมานะ ด้วยประการดังกล่าวมานี้.

อนึ่ง ปุถุชนเมื่อสำคัญภุตบางพวกว่าเที่ยง ยั่งยืน ย่อมสำคัญภุตบางพวกว่าไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน หรือยอมสำคัญว่า แม้เรายอมเป็นภุตประเภทหนึ่งในบรรดาภุตทั้งหลาย ดังนี้ ชื่อว่า ย่อมสำคัญในภุตทั้งหลายด้วยความสำคัญด้วยอำนาจแห่งทิวฐิ ด้วยประการฉะนี้แล.

ก็ในคำนี้ว่า **ภุตโต มลฺลติ** มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

ปุถุชนเมื่อสำคัญความเกิดขึ้นแห่งตน หรือบุคคลอื่น พร้อมทั้งทรัพย์สินจากการจากภุตชนิดใดชนิดหนึ่ง ฟังทราบว่าย่อมสำคัญจากภุตดังนี้. นี้เป็นความสำคัญด้วยอำนาจแห่งทิวฐิของปุถุชนนั้น. ก็เมื่อ

ปุถุชนนั้น ยังความสืเนหาและมานะให้เกิดขึ้นในวัตถุที่สำคัญหมาย ด้วย
ความสำคัญด้วยอำนาจแห่งทิวณินั้นนั่นแล ฟังทราบว่าเป็นความสำคัญ
ด้วยอำนาจแห่งตัณหาและมานะด้วย

ก็ในชื่อว่า ภูเต เมติ มลฺลติ นี้ ย่อมได้ความสำคัญด้วยอำนาจแห่ง
ตัณหาอันหนึ่งแล. ก็ความสำคัญด้วยอำนาจแห่งตัณหานี้ ฟังทราบว่าเป็น
ย่อมเป็นไปโดยความยึดถือว่าเป็นของเรา โดยนัยเป็นต้นว่า บุตรของเรา
ธิดาของเรา แพะและแกะของเรา ไก่และสุกรของเรา ช้าง โค กระต่าย
และแมวมองเรา ดังนี้.

คำว่า ภูเต อภินนฺตติ มีนัยดังกล่าวแล้วอย่างนี้นั่นแล.

ก็ในชื่อว่า อปริยุฎาติ ตสฺส นี้ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

การบัญญัติภูตทั้งหลาย เพราะอาศัยสังขารเหล่าใด เพราะไม่กำหนด
รู้สังขารเหล่านั้น ภูตทั้งหลายฟังทราบว่า ย่อมเป็นอันปุถุชนไม่กำหนดรู้
ดังนี้. ส่วนการประกอบความ (ส่องความ) ฟังทำให้ โดยนัยดังกล่าว
แล้วนั่นแล.

เทพ ๓

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นแสดงที่ตั้งแห่งความสำคัญด้วยอำนาจ
แห่งสังขาร และด้วยอำนาจแห่งสัตว์โดยย่ออย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะแสดง
ที่ตั้งนั้นแม้โดยพิสดาร โดยประเภทเป็นต้นว่า ภูมิพิเศษ จึงตรัสคำมีอาทิว่า
เทพ เทวโต ดังนี้.

ในคำนั้นมีรูปวิเคราะห์ดังนี้ ที่ชื่อว่า เทพ เพราะอรรถว่า ย่อมเล่น
อธิบายว่า สนุกสนาน และรุ่งเรืองด้วยกามคุณ ๕ หรือด้วยฤทธิ์ของ
ตน. เทพเหล่านั้นมี ๓ จำพวก คือ สมมติเทพ อุปัตติเทพ และ

วิสุททธิเทพ. พระราชา พระมเหสี และพระราชกุมาร ชื่อว่า สมมติเทพ. เทพที่สูงกว่านั้น เริ่มตั้งแต่เทพชั้นจาตุम्मหาราช ชื่อว่า อุปปัตติเทพ. พระอรหันตชีนาสพทั้งหลาย ชื่อว่า วิสุททธิเทพ. แต่ในที่นี้พึงเห็นว่าท่าน ประสงค์เอาอุปปัตติเทพ ก็อุปปัตติเทพเหล่านั้น จะเห็นว่าไม่แตกต่างกันก็หาไม่ได้ คือเว้นมาร พร้อมบริษัท ในเทวโลกชั้นปรินิมิตตวสวัตติ เสย เทวดาชั้นกามาวจร ๖ ชั้นที่เหลือ ท่านประสงค์เอาว่า เทพ ใน ที่นี้. การพรรณานี้เพื่อความทั้งหมดในข้อนี้ พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ แล้วในภูตวาระนั้นแล.

ท้าวปชาบดีคือพญามาร

ก็ในบทว่า ปชาบดี นี้ มาร พึงทราบว่า ปชาบดี. แต่อาจารย์ บางพวกกล่าวว่า คำว่า ปชาบดี นี้ เป็นชื่อของท้าวมหาราชเป็นต้น ผู้ เป็นใหญ่กว่าเทวดาเหล่านั้น ๆ. คำนั้นท่านปฏิเสธไว้ในมหาอรรคกถาว่า ไม่ถูก เพราะว่า มหาราชเป็นต้นเหล่านั้น ท่านถือเอาด้วย เทว ศัพท์ นั้นเอง ส่วนพญามารนั้นแล ท่านประสงค์เอาว่า ปชาบดี ในที่นี้ โดยความเป็นใหญ่กว่า ปชา กล่าวคือหมู่มัจฉั.

ถามว่า พญามารนั้น ย่อมอยู่ ณ ที่ไหน ? ตอบว่า ย่อมอยู่ ในเทวโลกชั้นปรินิมิตตวสวัตติ.

จริงอยู่ พญามารวสวัตติ ครองราชย์อยู่ในเทวโลกนั้น. อาจารย์ บางพวกกล่าวว่า พญามารประทับครองความยิ่งใหญ่ในบริษัทของตน ณ ส่วนหนึ่ง (ของเทวโลกนั้น) จุจราชโอรสของพระราชาผู้เรืองนาม ประทับอยู่ ณ ปลายแดนราชอาณาจักรนั้น. ก็ในข้อนี้ พึงทราบว่า ท่านจัดเอาบริษัทมารเข้าไว้ด้วย มาร ศัพท์นั้นเอง. ส่วนในข้อนี้ ในนัย

แห่งการขยายความมีอธิบายดังนี้ ปุถุชนได้เห็นกัถิ ได้ยินกัถิ ซึ่งปชาบดี ผู้มีผิวพรรณงาม มีอายุยืน มีความสุขมาก ย่อมไฝ่ฝืนราชสมบัติด้วย อำนาจแห่งตัณหา ก็หรือว่า แม้ตั้งใจไว้เพื่อจะให้สิ่งที่ตนยังไม่ได้โดย นัยเป็นต้นว่า ทำไฉนหนอ เราพึงเข้าถึงความเป็นสหายแห่งปชาบดี ชื่อว่า ย่อมสำคัญปชาบดีด้วยความสำคัญด้วยอำนาจแห่งตัณหา.

แต่เมื่อปุถุชนถึงความเป็นปชาบดีแล้ว ยังมานะให้เกิดขึ้นว่า เรา ย่อมเป็นใหญ่ เป็นอธิบดีกว่าปชาทั้งหลาย พึงทราบว่ ชื่อว่า ย่อมสำคัญ ปชาบดีด้วยความสำคัญด้วยอำนาจแห่งมานะ.

แต่เมื่อปุถุชนสำคัญอยู่ว่า ปชาบดี เทียง ยั่งยืน หรือขาดสูญ พินาศ หรือว่า ไม่มีอำนาจ ไม่มีกำลัง ไม่มีคามเพียร น้อมไปสู่ความประสพ โชคดี โชคร้าย ย่อมเสวยสุขทุกข์ในอภิชาติ ๖ ชาตินั้นแล พึงทราบว่ ชื่อว่า ย่อมสำคัญปชาบดีด้วยความสำคัญด้วยอำนาจแห่งทัญญิ.

แต่ในคำว่า ในปชาบดี นี้ ความสำคัญด้วยอำนาจแห่งทัญญิชนิด หนึ่งนั้นแล ย่อมถูก. พึงทราบความเป็นไปแห่งความสำคัญนั้น อย่างนี้. บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมสำคัญว่า ธรรมเหล่าใด มีอยู่ในปชาบดี ธรรมเหล่านั้นทั้งหมด เทียง ยั่งยืน แน่นอน ไม่มีการแปรผันเป็น ธรรมดา. อีกอย่างหนึ่ง ย่อมสำคัญว่า บาบย่อมไม่มีในปชาบดี กรรม อันลามกทั้งหลาย ย่อมหาไม่ได้ในปชาบดีนั้น.

ในคำว่า **ปชาปติโต** นี้ ย่อมได้ความสำคัญแม่ทั้ง ๓.

อย่างไร? คือบุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมสำคัญข้อที่ตนหรือคน อื่น พร้อมทั้งทรัพย์ศฤงคารเกิดขึ้น หรือจากไปจากปชาบดี นี้เรียกว่า ความสำคัญด้วยอำนาจแห่งทัญญิของบุคคลนั้น.

ก็เมื่อบุคคลนั้น ยังความเสนาหาและมานะให้เกิดขึ้นในวัตถุที่สำคัญ ด้วยความสำคัญด้วยอำนาจแห่งทิวณินันันแล พึงทราบว่าเป็นความสำคัญด้วยอำนาจแห่งตณหาและมานะ.

ก็ในบทว่า **ปชาบดี เม** นี้ ย่อมได้ความสำคัญด้วยอำนาจแห่งตณหาชนิดหนึ่งนั้นแล. และความสำคัญด้วยอำนาจแห่งตณหานี้ นั้น พึงทราบว่าย่อมเป็นไปแก่บุคคลผู้ยึดถือว่า ของเรา โดยนัยเป็นต้นว่า ปชาบดีเป็นครูของเรา เป็นนายของเรา ดังนี้. คำที่เหลือมีนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล.

ความหมายของพรหม

ในบทนี้ว่า **พฺรหฺมํ พฺรหฺมโต** มีวินิจฉัยดังนี้ :-

ชื่อว่า พรหม เพราะอรรถว่า เจริญแล้วด้วยคุณวิเศษนั้น ๆ

อีกอย่างหนึ่งท้าวมหาพรหมก็ดี พระตถาคตก็ดี พรหมณ์ก็ดี มารดาบิดาก็ดี สิ่งทีประเสริฐที่สุดก็ดี ท่านก็เรียกว่า พรหม.

จริงอยู่ ท้าวมหาพรหม ท่านเรียกว่า พรหม (ดัง) ในประโยคเป็นต้นว่า พรหม ๑,๐๐๐ ๒,๐๐๐.

พระตถาคต ท่านก็เรียกว่า พรหม (ดัง). ในประโยคนี้ว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย คำว่า พรหมนี้ เป็นชื่อของพระตถาคตนั้นแล.

พรหมณ์ ท่านเรียกว่า พรหม (ดัง) ในประโยคนี้ว่า

พระพุทเจ้า ผู้บรรเทาความมืด ผู้มีพระจักรครอบคอบ
ผู้ถึงที่สุดแห่งโลก ผู้ก้าวล่วงภพทั้งปวง ผู้ไม่มีอาสวะ
ผู้ละทุกข์ทั้งปวงได้แล้ว ผู้กล่าวสัจจะ ผู้อันพรหม

บ่าเรอแล้ว ดังนี้.

มารดาบิดา ท่านเรียกว่า พรหม (ดัง) ในประโยคนี้ว่า มารดา-
บิดา ท่านเรียกว่า พรหม, มารดาบิดา ท่านเรียกว่า บุพพจารย์. สิ่งที
ประเสริฐที่สุด ท่านเรียกว่า พรหม (ดัง) ในประโยคนี้ว่า พระผู้มี
พระภาคเจ้ายังจักรอันประเสริฐให้เป็นไป ดังนี้.

แต่ในที่นี้ ท่านประสงค์เอาพรหมที่เกิดขึ้นต้นกลับ. อนึ่ง แม้
พรหมปุโรหิต และพรหมปาริสาชชะ พึงทราบว่ ท่านถือเอาด้วย พรหม
ศัพท์นั้นนั่นแล แต่การพรรณนาเนื้อความในข้อนี้ พึงทราบโดยที่
กล่าวแล้วในปชาบดีวาระนั้นแล.

อธิบายอาภัสสรพรหม

ในวาระว่าด้วยอาภัสสรพรหม พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

รัศมีแผ่ช่นออกจากร่างกายของพรหมเหล่านั้นเหมือนกับขาดตกไป
คล้ายเปลวไฟขาดตกไปจากคบเพลิงฉะนั้น เพราะเหตุนั้น พรหมเหล่านั้น
จึงชื่อว่าอาภัสสร. ด้วยการกำหนดอาภัสสรพรหมเหล่านั้น (เป็นเกณฑ์)
จึงเป็นอันท่านกำหนดเอาภูมิของทุกขัตถานแม่ทั้งหมดด้วย. ก็พรหมที่สถิต
อยู่ในชั้นเดียวกันแม่ทั้งหมดนั่นแล พึงทราบว่า (ได้แก่) ปรีตตภา-
พรหม อัมปมาณาภาพรหม (และ) อาภัสสรพรหม.

อธิบายสุภิกขพรหม

ในวาระว่าด้วยสุภิกขพรหม พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

พรหมที่ชื่อว่า สุภิกขหา เพราะหมายความว่า แพรวพราวไปด้วยสี

ที่สว่างงามคือด้วยรัศมีกายอันโสภา จึงสว่างงามดังทองแห่ง เปล่งแสงประกาย
อันเขาเก็บไว้ในหีบทองแห่งหีบ. ด้วยการกำหนดเอาสุภกนิหพรหมเหล่านั้น
(เป็นเกณฑ์) เป็นอันท่านกำหนดเอาภูมิของตติยฌานแม่ทั้งหมดด้วย.
ก็พรหมที่สถิตอยู่ในชั้นเดียวกันแม่ทั้งหมดนั้นแล พึงทราบว่า (ได้แก่)
ปริตตสุภพรหม อัปปมาณสุภพรหม สุภกนิหพรหม.

อธิบายเวหัพผลพรหม

ในวาระว่าด้วยเวหัพผลพรหม พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

พรหมที่ชื่อว่า เวหัพผล เพราะหมายความว่า มีผลอันไพบุลย์
ท่านกล่าวว่าได้แก่พรหมชั้นจตุตถฌาน. ส่วนการอธิบายขยายความประกอบ
ในวาระทั้ง ๓ นี้ พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในภูตวาระนั้นแล.

อธิบายอภิญญาพรหม

ในวาระว่าด้วยอภิญญา พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

ที่ชื่อว่า อภิญญาเพราะหมายความว่า ครอบงำ ถามว่า ครอบงำซึ่ง
อะไร? ตอบว่าครอบงำซึ่งรูปขันธ์ ๔. คำว่า อภิญญา นั้นเป็นชื่อของ
อัสัญญิภพ. เหล่าเทพ (พรหม) อัสัญญิสัตว์สถิตอยู่ในชั้นเดียวกับเวหัพ-
ผลพรหม (แต่ว่าแยก) สถิตอยู่ในโอกาสแห่งหนึ่ง (และ) ท่านบังเกิด
(ตายจากโลกมนุษย์) ด้วยอิริยาบถใด ก็สถิตอยู่ด้วยอิริยาบถนั้นนั้นแล
ตราบอายุขัยคล้ายภาพจิตรกรรม ในที่นี้ท่านหมายถึงเวหัพผลพรหม และ
อัสัญญิสัตว์แม่ทั้งหมดนั้นด้วยคำว่า อภิญญา. อาจารย์บางพวกยกย่องพรหมผู้
เป็นใหญ่ในชั้นนั้น ๆ (ว่าอภิญญา) โดยนัยมีอาทิอย่างนี้ว่า พรหม ๑,๐๐๐

ชื่อว่า อภิภู. แต่ฟังทราบว่าเป็นใครบ้างของอาจารย์บางพวกนั้นไม่ถูก เพราะพรหมผู้เป็นใหญ่ในนั้น ท่านระบุถือเอาด้วยศัพท์ว่า "พรหม" แล้วนั้นแล.

อนึ่ง ในวาระนี้ ฟังทราบนัยแห่งการอธิบายขยายความว่า บุคคล ได้สดับแล้วว่า พรหม อภิภู มีวรรณะ (สวยงาม) มีอายุยืน ดังนี้ แล้วเกิดความยินดีพอใจในพรหมอภิภูนั้น ชื่อว่า ย่อมสำคัญพรหมอภิภู ด้วยความสำคัญด้วยอำนาจตัดหา ก็หรือว่า แม่ตั้งจิต (ปรารถนา) เพื่อให้ได้ (เกิดในพรหมอภิภู) ที่ตนยังไม่ได้โดยนัยมีอาทิว่า ทำไฉน-หนอ เราจะพึงเข้าถึงความเป็นสหายของพรหมอภิภู ชื่อว่า ย่อมสำคัญพรหมอภิภูด้วยความสำคัญด้วยอำนาจตัดหา, อนึ่ง เมื่อสำคัญตนว่าเลวกว่า (พรหมอภิภู) หรือสำคัญว่าพรหมอภิภู คิดว่าตน ชื่อว่า ย่อมสำคัญพรหมอภิภูด้วยความสำคัญด้วยอำนาจมานะ เมื่อยึดถือโดยนัยมีอาทิว่า พรหมอภิภู เทียง ยั่งยืน ชื่อว่า ย่อมสำคัญพรหมอภิภูด้วยความสำคัญด้วยอำนาจทิฎฐิ. คำที่เหลื่อมินัยดังกล่าวแล้วในปชาบดีวาระนั้นแล.

สุทธาวาสกมฺมิ

พระผู้มีพระภาคเจ้า แม้เมื่อทรงแสดงเทวโลกโดยลำดับอย่างนี้ ครั้นทรงแสดงสัญญาภพด้วยคำว่า อภิภู บัดนี้ เพราะเหตุที่กล่าวด้วยวิภูฏกัปป และเทวดา คือ พระอนาคามี และพระจันตาสพชั้นสุทธาวาสผู้ดำรงอยู่ในฝ่ายวิภูฏกัปป หรือเพราะเหตุที่เทวดาเหล่านั้น มีอายุตั้ง ๒,๐๐๐ - ๓,๐๐๐ กัลป์ ย่อมมีเฉพาะในเวลาทีพระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติขึ้นเท่านั้น ก็พระพุทธเจ้าทั้งหลายไม่ทรงอุบัติขึ้นแต่ตลอดอสงไขยกัลป์ในกาลนั้น ภูมินั้น วางเปล่าภพชั้นสุทธาวาส ย่อมมีเฉพาะ (กาลที่) พระพุทธเจ้าทั้งหลาย (อุบัติ

เท่านั้น) คุณที่ประทับแรมมิไว้สำหรับพระราชานั้น และด้วยเหตุ
นั้นนั่นแหละ ภูมินั้น ท่านจึงมิได้จัดเป็นวิญญานฐิติ ทั้งมิได้จัดเป็น
สัตตาวาส แต่ความสำคัญเหล่านี้มีอยู่ทุกเมื่อ ฉะนั้น เมื่อจะทรงแสดงภูมิ
ของความสำคัญเหล่านั้น ซึ่งมีอยู่ในกาลทุกเมื่อ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึง
ละชั้นสุทธาวาสแล้วตรัสคำเป็นต้นว่า อากาธานัญจายตนํ ดังนี้

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อากาธานัญจายตนํ ได้แก่ชั้น ๔
ที่เป็นกุศลวิบาก และกิริยาอันเป็นไปในอากาธานัญจายตนภูมินั้น. และ
ชั้นทั้งหลายเหล่านั้น พึงเห็นว่า เกิดขึ้นในภูมินั้นนั่นแหละ เพราะเหตุว่า
กถานี้เป็นการกล่าวถึงกำหนดคภ. ในวิญญานัญจายตนะเป็นต้น ก็นัยนี้
ก็ในบรรดาอาระ ๔ วาระนั้นแล การขยายความพึงทราบโดยนัยที่กล่าว
ไว้ในอภิฏวาระ และความสำคัญด้วยอำนาจแห่งมานะ ในข้อนี้ ย่อมใช้
ได้แม้โดยนัยที่กล่าวไว้แล้วในปชาบดีวาระ.

แก้บท ทิฏฺฐํ สุนฺ มุตฺ วิญฺญาคฺ

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงที่ตั้งของความสำคัญ โดย
ประเภทมีความแตกต่างกันระหว่างภูมิเป็นต้นนั้น แม้โดยพิสดารอย่าง
นี้แล้ว ดังนี้ เมื่อจะประมวลแสดงประเภทแห่งธรรมอันเป็นไปในภูมิ ๓
อันนับเนื่องในสักกายทิฐิ อันเป็นที่ตั้งแห่งความสำคัญทั้งหมด ด้วยเหตุ
๔ อย่าง มีรูปารมณฺ์ที่ตนเห็นเป็นต้น จึงตรัสคำเป็นต้นว่า ทิฏฺฐํ
ทิฏฺฐโถ ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ทิฏฺฐํ หมายถึงสิ่งที่มองเห็นด้วยมังส-
จักขุบ้าง ทิพยจักขุบ้าง. คำว่า ทิฏฺฐํ นั้นเป็นชื่อของรูปายตนะ. บรรดา

บทเหล่านั้น บทว่า **ทิวฐุ มลฺลติ** ความว่า ปุถุชนย่อมสำคัญด้วยความสำคัญทั้ง ๓.

อย่างไร ? คือ ปุถุชนเมื่อรูปรูปร่างด้วยสุกัญญาและสุขัญญา ชื่อว่า ย่อมยังฉันทราคะให้เกิดในรูปาตนะนั้น คือยอมยินดีเพติดเพติน ซึ่งรูปรูปร่างนั้น สมจริงดังพระดำรัสที่**พระผู้มีพระภาคเจ้า**ได้ตรัสไว้ดังนี้ว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลาย กำหนดยินดี หลงไหล คิดใจในรูปหญิง สัตว์เหล่านั้น ตกอยู่ในอำนาจของรูปหญิง ย่อม เสร้าโศกสิ้นกาลนาน ดังนี้.** ปุถุชน ชื่อว่า ย่อมสำคัญรูปารมณที่ตน เห็นแล้วด้วยความสำคัญด้วยอำนาจแห่งตัณหาอย่างนี้ ก็หรือว่า ปุถุชนยอม ทะยานอยากในรูปนี้ว่า ขอรูปรของเราพึงเป็นอย่างนี้ตลอดกาล หรือว่า ปุถุชนเมื่อหวังรูปสมบัติ ย่อมให้ทาน ความพิศดารดังว่ามานี้แล. ปุถุชน ย่อมสำคัญรูปารมณที่ตนเห็นแล้วด้วยความสำคัญด้วยอำนาจแห่งตัณหาแม้ อย่างนี้.

อนึ่ง ปุถุชนอาศัยรูปสมบัติและรูปวิบัติของตน และของบุคคลอื่น ย่อมยังมานะให้เกิด คือ ย่อมสำคัญรูปารมณที่ตนเห็นด้วยความสำคัญด้วย อำนาจมานะอย่างนี้ว่า เราดีกว่าผู้นี้ เราเสมอกับผู้นี้ หรือว่า เราเลวกว่า ผู้นี้ ดังนี้.

อนึ่ง ปุถุชนยอมสำคัญรูปรูปร่างว่า เทียง ยั่งยืน แน่นอน ย่อมสำคัญว่าเป็นอตฺตา เนื่องในอตฺตา ย่อมสำคัญในรูปาตนะที่เป็น มงคล ว่าเป็นอมงคล ปุถุชนยอมสำคัญรูปรูปร่างที่ตนเห็นด้วยความสำคัญ ด้วยอำนาจแห่งทิฎฐิ ด้วยประการฉะนี้.

ปุถุชน ชื่อว่า ย่อมสำคัญรูปรูปร่างที่ตนเห็นด้วยความสำคัญทั้ง ๓ ด้วยประการฉะนี้.

ย่อมสำคัญในรูปายตนะที่ตนเห็นแล้วอย่างไร ? คือ ปุณฺณเมื่อสำคัญโดยนัยพิจารณาเห็นอัตตาในรูป ชื่อว่า ย่อมสำคัญในรูปายตนะที่ตนเห็น. แม้สำคัญอยู่ว่า รากะเป็นต้น ย่อมเกิดมีในรูป เหมือนกับน้ำนมเกิดมีในเต้านมฉะนั้น ชื่อว่า ย่อมสำคัญในรูปายตนะที่ตนเห็น. นี้ชื่อว่า ความสำคัญด้วยอำนาจแห่งทิวฐิของปุณฺณนั้น.

อนึ่ง เมื่อปุณฺณนั้น ยังความเสนาหาและมานะให้เกิดขึ้นในวัตถุที่สำคัญด้วยความสำคัญด้วยอำนาจแห่งทิวฐินั้นนั่นแล. ฟังทราบว่าเป็น ความสำคัญด้วยอำนาจแห่งศัณหาและมานะด้วย. ปุณฺณ ชื่อว่า ย่อมสำคัญในรูปายตนะที่ตนเห็น ด้วยประการฉะนี้. คำที่เหลือฟังทราบตามนัยที่กล่าวไว้แล้วในปฐวีวาระ.

บทว่า **สุตฺ** หมายถึงได้ยินด้วยมังสโสตบ้าง ทิพยโสตบ้าง. คำว่า **สุตฺ** นั้น เป็นชื่อของสัททายตนะ.

บทว่า **มุตฺ** ได้แก่ทราบ และรู้แล้วรับเอา อธิบายว่า เข้าไปกระทบรับเอา. ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า รู้แจ้ง ในเพราะการประจวบกันแห่งอินทรีย์ และอารมณ์ทั้งหลาย.

คำว่า **มุตฺ** นั้น เป็นชื่อของคันธายตนะ รสายตนะ และโผฏฐัพพายตนะ.

บทว่า **วิญฺญาตฺ** แปลว่า รู้ทางใจ. และคำว่า **วิญฺญาตฺ** นั้น เป็นชื่อของอายตนะ ๗ เหลือ. อีกอย่างหนึ่ง เป็นชื่อของธรรมารมณ์ (ก็ได้) แต่ในที่นี้ได้เฉพาะอารมณ์ที่นับเนื่องในกายของตน. (สัkkาย-ทิวฐิ)

ก็ในข้อนี้ ฟังทราบความพิสดารโดยนัยที่กล่าวไว้แล้ว ในทิวฐิวาระ.

แก้บท เอกตตฺ นานตตฺ

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงประเภทแห่งสักกายทิฏฐิทั้งหมดด้วยอารมณ์ ๔ ประการ มีรูปารมณฺ์ที่ตนเห็นแล้วเป็นต้นอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงประเภทของสักกายทิฏฐินั้นนั้นแหละ ออกเป็น ๒ ประการ คือ โดยวาระของท่านผู้เข้าสมาบัติ ๑ ของท่านผู้มีได้เข้าสมาบัติ ๑ จึงตรัสคำเป็นต้นว่า เอกตตฺ นานตตฺ ดังนี้.

ด้วยบทว่า เอกตตฺ นี้ พระองค์ทรงแสดงวาระของท่านผู้เข้าสมาบัติ.

ด้วยบทว่า นานตตฺ นี้ พระองค์ทรงแสดงวาระของท่านผู้มีได้เข้าสมาบัติ.

ทั้ง ๒ คำนั้น มีความหมายเฉพาะคำดังต่อไปนี้ :-

ภาวะที่เป็นหนึ่งชื่อว่า เอกตตฺ ภาวะที่แยกกัน ชื่อว่า นานตตฺ.

ส่วนการขยายความในข้อนี้ บัณฑิตพึงแยกวาระของท่านผู้เข้าสมาบัติด้วยขันธ ๔ และวาระของท่านผู้มีได้เข้าสมาบัติด้วยขันธ ๕ แล้วพิจารณาทราบตามสมควรโดยศาสนนัย (พระบาลี) เป็นต้นว่า ปุณฺณยอมพิจารณาเห็นรูปโดยเป็นอัตตา และโดยนัยแห่งอรรถกถาที่ท่านกล่าวไว้ในปฐวีวาระเป็นต้น. ส่วนอาจารย์บางพวกยอมกล่าวเอกตตฺนัย ด้วยบทนี้ว่า เอกตตฺ. กล่าวนัยที่แยกกัน ด้วยบทนี้ว่า นานตตฺ ดังนี้.

อาจารย์พวกอื่นกล่าวความยึดมั่นด้วยอำนาจทิฏฐิอย่างนี้ว่า อัตตาย่อมมีสัญญาอันเดียวกันไม่สูญสลาย ครั้นตายแล้วอัตตาย่อมมีสัญญาต่างกัน. คำนั้นทั้งหมด ย่อมไม่ถูกเลย เพราะท่านมิได้ประสงค์เอาในที่นี้.

แก้บท สพุพ สพุพโต

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงสักกายทิฏฐิทั้งหมดโดยเป็น ๒ อย่าง อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะทรงประมวลแสดงสักกายทิฏฐินั้น แหะและเป็นอันเดียวกัน จึงตรัสคำเป็นต้นว่า สพุพ สพุพโต ดังนี้.

ส่วนนัยขยายความในข้อนี้ บัณฑิตพึงทราบดังนี้ว่า ปุถุชน เมื่อชอบใจสิ่งทั้งปวง ชื่อว่า ย่อมสำคัญสิ่งทั้งปวงด้วยความสำคัญด้วยอำนาจแห่งตัณหา เมื่อสำคัญสิ่งที่ตนสร้างขึ้นโดยนัยเป็นต้นว่า สัตว์เหล่านี้เราสร้างขึ้น ดังนี้ พึงทราบว่า ชื่อว่า ย่อมสำคัญสิ่งทั้งปวงด้วยความสำคัญด้วยอำนาจแห่งมานะ เมื่อสำคัญโดยนัยเป็นต้นว่า สิ่งทั้งปวงมีกรรมที่ตนกระทำไว้ในปางก่อนเป็นเหตุ สิ่งทั้งปวงมีการสร้างของพระอิศวรเป็นเหตุ สิ่งทั้งปวงไม่มีเขต ไม่มีปัจจัย สิ่งทั้งปวงมีอยู่ สิ่งทั้งปวงไม่มี ดังนี้ ชื่อว่า ย่อมสำคัญสิ่งทั้งปวงด้วยความสำคัญด้วยอำนาจแห่งทิฏฐิ.

ปุถุชนย่อมสำคัญในสิ่งทั้งปวงอย่างไร ? คือว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ มีความเห็นอย่างนี้ว่า อตตาของเรานี้ใหญ่ บุคคลนั้นกำหนดโลกสันนิวาสนี้ทั้งหมดโดยเป็นโอกาสแห่งอัตตานี้ ย่อมสำคัญว่า ก็อัตตาของเรานี้แน่แท้ มีอยู่ในโลกสันนิวาสนี้ทั้งปวง. นี้ชื่อว่า ความสำคัญด้วยอำนาจแห่งทิฏฐิของบุคคลนั้น.

ก็เมื่อเขายังความเส่นหาในอัตตานี้แน่แท้ ยังมานะอันมีอัตตานี้เป็นที่ตั้งให้เกิดขึ้นอยู่ในตน พึงทราบว่า แม้ความสำคัญด้วยอำนาจตัณหาและมานะ (ก็เกิดขึ้นด้วย). คำที่เหลือพึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้แล้วในปฐวีวาระนั้นแน่.

แก้บท นิพพาน์ นิพพานโต

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงสักกายทิฏฐิทั้งหมดให้เป็นอันเดียวกันอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงสักกายทิฏฐินั้นให้เป็นอันเดียวโดยนัยแม้อันอื่นอีก จึงตรัสคำเป็นต้นว่า นิพพาน์ นิพพานโต ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า นิพพาน์ ความว่า พิงทราบบรมนิพพานในปัจจุบันอันมาแล้วโดยส่วน ๕ (มีอยู่ ๕ อย่าง) โดยนัยเป็นต้นว่า ดูก่อนท่านผู้เจริญ เพราะเหตุที่อตตะตาเอิบอิม เพียบพร้อมด้วยกามคุณ ๕ ให้เขาบำเรออยู่ด้วยกามคุณ ๕ ดูก่อนท่านผู้เจริญ ฉะนั้นแล อตตานี้ จึงบรรลุถึงนิพพานในปัจจุบัน.

ในข้อนั้น ปุถุชนเมื่อยินดีนิพพาน พิงทราบว่า ชื่อว่า ย่อมสำคัญด้วยความสำคัญด้วยอำนาจแห่งตัณหา. ปุถุชนเมื่อยังมานะให้เกิดขึ้นด้วยมานะว่า เราย่อมบรรลุนิพพาน พิงทราบว่า ชื่อว่า ย่อมสำคัญด้วยความสำคัญด้วยอำนาจแห่งมานะ. เมื่อยึดถืออัสสาทะ (ความพอใจ) อันมิใช่ในนิพพานเลย ว่าเป็นนิพพาน และยึดถือนิพพานว่าเป็นอัสสาทะ พิงทราบว่า ชื่อว่า ย่อมสำคัญด้วยความสำคัญด้วยอำนาจแห่งทิฏฐิ.

ส่วนปุถุชน ครั้นยึดถืออตตะตาต่างไปจากนิพพาน สำคัญอยู่ว่า ก็อตตะตาของเรานี้แน่แล ย่อมมีในนิพพานนี้ ชื่อว่า ย่อมสำคัญในนิพพาน นี้เป็นความสำคัญด้วยอำนาจแห่งทิฏฐิของปุถุชนนั้น.

ก็เมื่อปุถุชนนั้นเกิดความเส่นหาในอตตานี้แน่แล และเกิดมานะอันมีอตตานี้เป็นที่ตั้งอยู่ พิงทราบว่า แม้ความสำคัญด้วยอำนาจแห่งตัณหาและมานะ (ก็เกิดขึ้นด้วย).

นัยแม้ในความสำเร็จจากนิพพานกันนี้. จริงอยู่ แม้ในข้อนั้น
ปุถุชนเมื่อยึดถืออัตตาว่าเป็นอื่นจากนิพพาน สำคัญอยู่ว่า นี่นิพพาน
นี้อัตตา ก็อัตตาของเรานี้นั้น อื่นต่างหากจากนิพพานนี้ ชื่อว่า ย่อม
สำคัญจากนิพพาน. นี่เป็นความสำเร็จด้วยอำนาจทิวฐิของปุถุชนนั้น.

ก็เมื่อปุถุชนเกิดความเส่นหาในอัตตานั่นนั้นแล และเกิดมานะอันมี
อัตตานั่นเป็นที่ตั้ง แม้ค้นหาและมานะก็พึงทราบว่าเป็น (เกิดขึ้นด้วย) แต่
เมื่อสำคัญว่า โอ นิพพานของเราสุขจริง พึงทราบว่า ชื่อว่า ย่อมสำคัญว่า
นิพพานว่าเป็นของเรา ดังนี้. คำที่เหลือมีนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล. ก็ใน
ข้อนี้ มีคำร้อยกรองในภายหลังดังต่อไปนี้ :-

กายของตนนี้เป็นเช่นไร เมื่อปุถุชนไม่รู้กายของตนนั้น

ตามความเป็นจริง ความสำคัญ (ผิด) ทุกอย่างย่อม

เกิดขึ้นในกายของตน กายของตนนี้น่าเกลียด มีการ

แตกไปเป็นธรรมดา เป็นบ่อเกิดแห่งทุกข์ ไม่ใช่ผู้นำ.

คนพาล เมื่อยึดถือกายนั้นโดยเป็นข้าศึก (ต่อความ

เป็นจริง) ชื่อว่า ย่อมยึดถือความสำคัญ (ผิด)

เมื่อปุถุชนพิจารณาเห็นกายของตน โดยความเป็น

ของงาม และโดยเป็นความสุข ย่อมมีความสำคัญ

ผิดด้วยอำนาจค้นหา เมื่อการสำคัญผิดในไฟของ

แมลงเม่าจะนั้น เมื่อปุถุชนยึดนิจจสัญญา เห็น

สมบัติของกายของตนนั้น เขาย่อมมีความสำคัญผิด

ด้วยอำนาจมานะ เหมือนสุนัขเห็นคูดแล้วเกิดสุภ-

สัญญาในขณะนั้น เมื่อปุณฺณพิจารณาเห็นกายของ
ตนนั้นว่าเป็นอตฺตา เนื่องในอตฺตา ไม่เข้าใจตาม
ความเป็นจริง ย่อมมีความสำคัญผิดด้วยทิฏฐิ เหมือน
คนสำคัญรูปในกระจกขณะนั้น ก็คำว่า ความสำคัญนี้
เป็นคำที่ละเอียดเป็นเครื่องผูกของมาร หย่อม แต่
แก้ได้ยาก เพราะเป็นเครื่องผูกที่ผูกปุณฺณไว้ ปุณฺณ
แม้จะพยายามดิ้นรนโดยวิธีต่าง ๆ มากมายก็ไม่ล่วง
พ้นกายของตนไปได้ ย่อมถูกรัดของตานั้นผู้รัดไว้
อย่างแน่น เหมือนสุนัขที่ถูกล่ามโซ่ไว้ที่หลักอันมั่น
ที่เขาตอกไว้อย่างดี คนที่เหลื่อมัวหมกมุ่นอยู่ในกาย
ของตน ย่อมเดือดร้อนอยู่เป็นนิตย์ ด้วยชาติ ชรา
และทุกข์มีโรคเป็นต้น เหมือนปลาติดเบ็ดขณะนั้น
ฉะนั้น เราจึงขอกล่าวกะท่านผู้เจริญทั้งหลายว่า ท่าน
ทั้งหลายพิจารณากายของตนที่สวยงามให้เห็นว่า ไม่
น่าชบใจ ไม่งาม มีอันแตกไป (เป็นธรรมดา)
และไม่ใช่อตฺตา เพราะกายของตนนั้น มีสภาพ
อย่างนี้ ผู้รู้พิจารณาเห็นกายนี้้อย่างนี้อยู่ ละความ
สำคัญผิดทั้งหมดเสียได้ ย่อมหลุดพ้นจากทุกข์ทั้ง-
ปวง ดังนี้.

จบกล่าวด้วยนัยที่ ๑ ข้อที่ ๒๔ ด้วยอำนาจปุณฺณ.

เสขบุคคล

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงความเป็นไปของปุถุชนซึ่งมี
ธรรมคือสักกายทิฐิทั้งหมดเป็นมูลในวัฏธวาคามีปฏิวัติเป็นต้นดังพรรณนา
มาละนี้ บัดนี้ เมื่อจะแสดงความเป็นไปของพระเสขบุคคลในวัฏธวาคู
เหล่านั้นเหมือนกัน จึงตรัสคำเป็นต้นว่า โยปี โส ภิกขุ เสโข ดังนี้
บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า โย เป็นคำขึ้นต้น. คำว่า โส เป็นคำแสดง
ไป. ปี อักษร มีการประมวลมาเป็นอรรถ จุจในประโยคว่า ธรรมแม้นี้
ไม่เที่ยง ดังนี้.

ก็ด้วย ปี ศัพท์นั้น ย่อมประมวลมาซึ่งบุคคล โดยความเสมอกัน
ทางอารมณ์ หาได้ประมวลมาด้วยความเสมอกันแห่งบุคคลไม่ แต่โดย
กำหนดอย่างต่ำ ได้แก่บุคคลผู้มีทิฐิวินิบติ ในที่นี้มุ่งเอาบุคคลผู้สมบูรณ์
ด้วยทิฐิ ความเสมอกันของบุคคลทั้ง ๒ นั้นไม่มี แต่อารมณ์ของบุคคล
พวกแระ (ผู้มีทิฐิวินิบติ) เป็นอย่างไร อารมณ์ของคนพวกหลังเหล่านี้
(ผู้สมบูรณ์ด้วยทิฐิ) ก็เป็นเช่นนั้นเหมือนกันแท้ ด้วยเหตุนี้ ท่าน
จึงกล่าวไว้ว่า ย่อมประมวลมาซึ่งบุคคลด้วยความเสมอกันแห่งอารมณ์ หา
ได้ประมวลมาด้วยความเสมอกันแห่งบุคคลไม่.

พึงทราบว่ **พระผู้มีพระภาคเจ้า**ทรงแสดงพระเสขบุคคลที่จะพึง
กล่าว ในบัดนี้ ด้วยทำทั้งสิ้นนี้ว่า โยปี โส. บทว่า ภิกขเว ภิกขุ
นี้ มีนัยดังกล่าวนั้นแล.

บทว่า **เสโข** ความว่า ที่ชื่อว่า เสขะ เพราะอรรถว่าอะไร ?

ตอบว่า ที่ชื่อว่า เสขะ เพราะได้เสขธรรม. สมจริงดังพระดำรัสที่

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลายทูลถามว่า ข้าแต่พระองค์ผู้
เจริญ ที่ชื่อว่าเป็นเสขะ ด้วยธรรมมีประมาณเท่าใด พระพุทธเจ้า
ตรัสตอบว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ประกอบ
ด้วยสัมมาทิฏฐิอันเป็นเสขะ ฯลฯ เป็นผู้ประกอบด้วยสัมมาสมาธิ
อันเป็นเสขะ ภิกษุ ชื่อว่าเป็นเสขะด้วยธรรมมีประมาณเท่านี้แล.

อีกอย่างหนึ่ง บุคคล ชื่อว่า เสขะ เพราะอรรถว่า ยังศึกษาอยู่
ดังนี้บ้าง. สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ภิกษุศึกษา
อยู่อย่างนี้แล ฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า เสขะ ถามว่า พระเสขบุคคล
ย่อมศึกษาอะไร ? ตอบว่า ย่อมศึกษาอริสัจสี่ศึกษาบ้าง อริจิตตศึกษา
บ้าง อธิปัญญาศึกษาบ้าง ภิกษุย่อมศึกษาอย่างนี้แล เพราะฉะนั้น
ท่านจึงเรียกว่า เสขะ.

บุคคลแม้ใด เป็นกัลยาณปุถุชน เป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ด้วย
อนุโลมปฏิบัติทา มีศีลสมบูรณ์ มีทวารอันคุ้มครองแล้วในอินทรีย์ทั้งหลาย
รู้จักประมาณในการบริโภคโภชนะ ตามประกอบความเพียรของบุคคลผู้ตื่น
อยู่ ตามประกอบภาวนานุโยคซึ่งโพธิปักขิยธรรม ตลอดราตรีตื่น และ
ราตรีปลายอยู่ด้วยความคิดว่า เราจักบรรลุสามัญญผลอย่างใดอย่างหนึ่งใน
วันนี้หรือพรุ่งนี้ บุคคลนั้นเรียกว่า เสขะ เพราะกำลังศึกษา.

แต่ในเนื้อความนี้ บุคคลผู้บรรลุปฏิเวธนั้นเท่านั้น ท่านประสงค์เอาว่า
เสขะ หาใช่ประสงค์เอาปุถุชนไม่.

อธิบายคำว่า มานัส

มานัส อันบุคคลนั้น ยังไม่บรรลุแล้ว ฉะนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า
ผู้มีมานัสอันยังไม่บรรลุ. รากะก็ดี จิตก็ดี พระอรหัตก็ดี ชื่อว่า
มานัส.

ความจริง รากะ ชื่อว่า มานัส ดังในประโยคนี้นี้ว่า มานสนี้ใด
ย่อมเที่ยวไป เหมือนบ่วงที่เที่ยวไปในอากาศฉะนั้น.

จิต ชื่อว่า มานัส ดังในประโยคนี้นี้ว่า จิต มโน มานัส.

พระอรหัต ชื่อว่า มานัส ดังในประโยคว่า :-

ข้าแต่ท่านผู้เป็นใหญ่ในหมู่ชน พระเสขะมีพระอรหัตอันยังไม่ได้
บรรลุ พึงทำกาละ ดังนี้.

พระอรหัตเท่านั้น ท่านประสงค์เอาว่า มานัสในที่นี้ ด้วยเหตุนี้
จึงมีคำอธิบายที่ท่านกล่าวไว้ว่า ผู้มีพระอรหัตอันไม่บรรลุแล้ว. บทว่า
อนุตฺตรํ แปลว่า ประเสริฐที่สุด อธิบายว่า ไม่มีธรรมอะไรเทียบได้.
พระอรหัตเท่านั้น ท่านประสงค์เอาว่า ธรรมอันเป็นแดนเกษมจากโยคะ
เพราะหมายความว่า เกשמจากโยคะ ๔ คือโยคะ ๔ ไม่ประทุษร้ายแล้ว.

บทว่า ปตฺถอยมาโน มีวินิจฉัยว่า ความปรารถนามี ๒ อย่าง คือ
ความปรารถนาด้วยอำนาจตัณหา และความปรารถนาด้วยอำนาจฉันทะ.
ปรารถนาด้วยอำนาจตัณหา ย่อมได้ในประโยคว่า

ก็เมื่อบุคคลยังปรารถนาอยู่ ตัณหากระชิบหุ่ย่อมเกิด

อีกทั้งจิตก็ยังมีหมกมุ่นอยู่ในอารมณ์ที่ตัณหาและทิวฐิ-

กำหนดแล้ว ดังนี้.

ความเป็นผู้ประสงค์จะทำ คือความปรารถนาด้วยอำนาจันตะอัน
เป็นกุศล ย่อมได้ในประโยคว่า

กระแสนแห่งตัณหาของบุคคลผู้มีจิตชั่วช้า ขาดไปแล้ว

อันเขาขจัดได้แล้ว กระทำให้พินาศไปแล้ว ภิกษุ

ทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเป็นผู้มากด้วยความปรา-

โมทย์ พึงปรารถนาธรรมอันเป็นแดนเกษมจากโยคะ

เถิด ดังนี้.

ความปรารถนาด้วยอำนาจันตะนี้เท่านั้น ท่านประสงค์เอาในที่นี้.

บทว่า เตน ปตฺตยมาโน ความว่า บุคคลผู้มีความประสงค์จะทำ
คือปรารถนาจะบรรลุธรรมอันเป็นแดนเกษมจากโยคะนั้น พึงทราบว่าเป็น
ผู้น้อมไป โอนไป เอนไป (เพื่อบรรลุธรรมอันเป็นแดนเกษมจากโยคะ).

บทว่า วิหฺรติ ความว่า บำบัดทุกข์ซึ่งบังเกิดในอริยาบถอย่างอื่น
ด้วยอริยาบถอีกอย่างหนึ่ง รักษาร่างกายมิให้ทรุดโทรม. อีกอย่างหนึ่ง
พึงเห็นเนื้อความในข้อนี้โดยนิตินัยเป็นต้นว่า บุคคลผู้น้อมจิตไปด้วย
การพิจารณาว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง ดังนี้ ชื่อว่า ย่อมอยู่ด้วย
ศรัทธา.

บทว่า ปฺลฺหฺวี ปฺลฺหฺวิทฺโต อภิชานาติ ความว่า ย่อมรู้ชัดปลฺหฺวี โดย
เป็นปลฺหฺวี คือย่อมไม่รู้ด้วยสัญญาอันตรงกันข้ามจากอาการทั้งปวงเหมือน
บุดูชน อีกอย่างหนึ่ง ย่อมรู้ชัดด้วยญาณอันพิเศษยิ่ง.

ในบทว่า ปฺลฺหฺวี มีคำที่ท่านอธิบายไว้ว่า บุคคลเมื่อปล่อยวาง
ความเป็นปลฺหฺวีได้อย่างนี้ ก็ย่อมรู้ชัดความเป็นปลฺหฺวินั้นอย่างนี้ว่า ไม่เที่ยง

บ้าง เป็นทุกข์บ้าง เป็นอนัตตาบ้าง และมีคำที่ท่านกล่าวอธิบายไว้อีกว่า
เสขบุคคล ครั้นทราบความเป็นปฐวีอย่างนี้แล้ว ย่อมไม่สำคัญปฐวี. ก็
เสขบุคคล จะกล่าวว่ามีค่าสำคัญก็ไม่ใช่ จะกล่าวว่ามีค่าสำคัญก็
ไม่ใช่. ก็ในอรรถนี้พึงทราบว่า ท่านกล่าวทิ้งบั้นไว้.

เมื่อมีผู้กล่าวว่า ก็ในบั้นนี้มีอธิบายอย่างไร? ตอบว่า อันดับแรก
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถึงปุถุชนว่า สำคัญปฐวี (ผิด) อยู่ เพราะ
ความสำคัญ (ผิด) ทุกอย่าง ปุถุชนยังละไม่ได้ พระชีณาสพ ย่อมไม่
สำคัญผิด เพราะท่านละความสำคัญ (ผิด) ทุกอย่างได้แล้ว ความสำคัญ
ด้วยอำนาจทิวัญญิ พระเสขบุคคลละได้ แม้ความสำคัญอย่างอื่น ๆ ก็ถึง
ความเบาบางลง ด้วยเหตุนี้ พระเสขะนั้น ใคร ๆ ไม่ควรกล่าวว่า ย่อม
สำคัญ (ผิด) เหมือนปุถุชน ทั้งไม่ควรกล่าวว่า ย่อมไม่สำคัญ (ผิด)
เหมือนพระชีณาสพ.

บทว่า **ปริญญะยุยฺย ตสฺส** ความว่า ที่ตั้งแห่งความสำคัญ (ผิด)
นั้น อันพระเสขะพึงกำหนดรู้ได้ด้วยปริญญาทั้ง ๓ เพราะท่านยังลงสู่
ความแน่นอนแล้ว และเพราะมีการตรัสรู้ (ในมรรคผลที่สูงไป) เป็น
เบื้องหน้า ที่ตั้งแห่งความสำคัญ (ผิด) ที่ยังไม่ควรกำหนดรู้ ไม่ใช่
ท่านไม่ต้องกำหนดรู้เหมือนกับปุถุชน ทั้งไม่ใช่ท่านได้กำหนดรู้หมดแล้ว
เหมือนกับพระชีณาสพ. คำที่เหลือในบททั้งปวงมีนัยดังกล่าวแล้วเหมือน
กัน.

จบกล่าวด้วยนัยที่ ๒ ด้วยอำนาจเสขบุคคล.

อธิบายพระอริยบุคคล

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงความเป็นไปของพระเสขะใน
วัตตธาคูมิปฐวีเป็นต้น ดังพรรณนาอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดง
ความเป็นไปของพระชีณาสพ จึงตรัสคำเป็นต้นว่า โยปิ โส ภิกขเว
ภิกขุ อรหํ ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น ปี ศัพท์ ในบทว่า โยปิ มีการประมวลมา
เป็นอรรถ. ด้วย ปี ศัพท์นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงว่า ในที่นี้
ย่อมได้ความเสมอกันโดยส่วนทั้ง ๒. อธิบายว่า พระเสขะ ชื่อว่า เป็นผู้
เสมอด้วยพระชีณาสพ เพราะความเป็นอริยบุคคล ด้วยเหตุนี้ ท่าน
จึงได้ความเสมอกันโดยบุคคล. ส่วนความเป็นผู้เสมอกันโดยทางอารมณ์
ก็มีนัยดังกล่าวแล้วเหมือนกัน.

บทว่า อรหํ ความว่า ผู้มีกิเลสอยู่ไกล อธิบายว่า ผู้มีกิเลสห่างไกล
คือมีกิเลสอันท่านละได้แล้ว. สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสไว้ว่า ภิกขุทั้งหลาย ภิกขุเป็นอรหนต์ได้อย่างไร คือ อกุศลธรรม
ทั้งหลาย อันลามก เสรำหอง อันเป็นเหตุให้เกิดภพใหม่ มีความ
เร่าร้อน มีผลเป็นทุกข์ เพื่อชาติ ชรา และมรณะ ต่อไปของท่านผู้
ห่างไกลจากกิเลสย่อมไม่มี ภิกขุทั้งหลาย ภิกขุยอมเป็นพระอรหนต์
อย่างนี้แล.

บทว่า ชีณาสโว มีวินิจฉัยว่า อาสวะมี ๔ คือ กามาสวะ
ภวาสวะ ทิฏฐาสวะ อวิชชาสวะ อาสวะทั้ง ๔ เหล่านี้ ของพระอรหนต์
สิ้นแล้ว คือท่านละได้ ถอนขึ้นได้ สงบระงับ เป็นของไม่ควรเกิดขึ้นอีก

อันท่านเผาแล้วด้วยไฟคือญาณ ด้วยเหตุนี้ พระอรหันต์นั้น ท่านจึงเรียกว่า พระชีณาสพ.

บทว่า วุสิตวา ความว่า พระอรหันต์นั้นอยู่แล้ว คืออยู่จบแล้ว ในธรรมเครื่องอยู่ของครุบั้ง ในธรรมเครื่องอยู่คืออริยมรรคบั้ง ในธรรมเครื่องอยู่ของพระอริยะ ๑๐ ประการบั้ง พระอรหันต์นั้น อยู่แล้ว คืออยู่จบแล้ว ได้แก้มิธรรมเครื่องอยู่อันจบแล้ว มีจระอันประพฤติแล้ว ฉะนั้น จึงชื่อว่าผู้อยู่จบแล้ว.

บทว่า กตกรรมโย ความว่า พระเสขะทั้ง ๗ จนกระทั่งกัลยาณ-
บุรุษน ชื่อว่า ย่อมทำกิจที่ควรทำด้วยมรรค ๔ กิจที่จะพึงทำทุกอย่าง พระชีณาสพทำแล้ว ทำเสร็จสิ้นแล้ว กิจที่จะพึงทำอันยิ่งของพระชีณาสพ นั้น เพื่อการบรรลุความสิ้นไปแห่งทุกข์ ย่อมไม่มีฉะนั้น พระอรหันต์ นั้น จึงชื่อว่าผู้มีกิจที่จะต้องทำอันทำเสร็จเรียบร้อยแล้ว. สมจริงดังคำที่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

การสั่งสมกิจที่ต้องทำอันทำเรียบร้อยแล้ว ของภิกษุ

ผู้มีจิตสงบ หลุดพ้นแล้วโดยชอบนั้น ย่อมไม่มี

(และ) กิจที่พึงทำอีกก็ไม่มี ดังนี้.

ในบทว่า โอิหิตภาโร มีวินิจฉัยว่า ภาวะมี ๓ คือ ชันชภาวะ กิเลสภาวะ อภิสังขารภาวะ ภาวะ ๓ เหล่านี้ พระอรหันต์นั้น ปลงลงแล้ว ยกลงแล้ว วางแล้ว ทำให้ตกไปแล้ว ด้วยเหตุนี้ พระอรหันต์นั้น ท่านจึงเรียกว่า ผู้มีภาวะอันปลงลงแล้ว.

บทว่า อนุปตฺตสทฺตฺโต ความว่า ผู้ตามบรรลุประโยชน์ตนแล้ว อธิบายว่า ตามบรรลุประโยชน์อันเป็นของตน. ก อักษร แปลงเป็น

ท อักษร. ก็พระอรหันต์พึงทราบว่ ประโยชน์ของตน. จริ่งอยู่ พระอรหันต์นั้น ท่านเรียกว่า ประโยชน์ของตน คือประโยชน์ตน เพราะอรรถว่ เกี่ยวเนื่องกับตน เพราะอรรถว่ ไม่ละตน และเพราะอรรถว่ เป็นประโยชน์อย่างยั้งของตน.

บทว่ **ปริกขิณภวตัโยชน** มีวินิจฉัยยว่ สัังโยชน ๑๐ คือ กามราคะ ปฏิกษะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา สัตถัพพตปรามาส ภวราคะ อิศสา มัจฉริยะ และอวิชา เรียกว่ สัังโยชนั์เครื่องผูกสัตว์ไว้ในภพ เพราะสัังโยชนั์เหล่านี้ ย่อมผูก คือตามผูกสัตว์ทัั้งหลายไว้ในภพ อีกอย่างหนึ่ง ย่อมเชื่อมภพไว้ด้วยภพ สัังโยชนั์เครื่องผูกสัตว์ไว้ในภพเหล่านี้ ของพระอรหันต์ สิ้นรอบแล้ว อันท่านละได้แล้ว อันท่านเผาแล้วด้วยไฟคือญาณ ด้วยเหตุนี้ พระขิณาสพนั้น ท่านจึงเรียกว่ ผู้มีสัังโยชนั์เครื่องผูกสัตว์ไว้ในภพอันสิ้นรอบแล้ว.

บทว่ **สมุมทญญา** ในบทว่ **สมุมทญญา วิมุตุโต** นี้ ความว่ เพราะรู้โดยชอบ. ท่านกล่าวอธิบายไว้้อย่างไร ? ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่ เพราะรู้ คือทราบ ได้แก่พิจารณา ตรวจตรา เปิดเผย กระทำให้แจ้ง ซึ่งอรรถแห่งขันธว่เป็นขันธ อรรถแห่งอายตนะว่เป็นอายตนะ อรรถแห่งธาตุว่เป็นธาตุ อรรถแห่งทุกขัว่เป็นการบีบคั้น อรรถแห่งสมุทัยว่เป็นบ่อเกิดทุกขั อรรถแห่งทุกขัว่เป็นความสงบ อรรถแห่งมรรคว่เป็นทัสสนะ มีประเภทอย่างนี้ว่ สัังขารทัั้งปวงไม่เที่ยง ดังนี้ โดยชอบ คือตามความเป็นจริง.

บทว่ **วิมุตุโต** มีวินิจฉัยยว่ วิมุติมี ๒ อย่าง คือ ความหลุดพ้นแห่งจิต ๑ พระนิพพาน ๑ พระอรหันต์ ชื่อว่ ผู้หลุดพ้นแล้วแม้ด้วย

ความหลุดพ้นแห่งจิต เพราะความมีจิตของท่านหลุดพ้นแล้วจากกิเลสทั้งปวง ชื่อว่า หลุดพ้นแล้วแม้ในพระนิพพาน เพราะความที่ท่านมีจิต น้อมไปสู่พระนิพพาน ด้วยเหตุนี้ พระอรหันต์ท่านจึงเรียกว่า ผู้หลุดพ้นแล้วเพราะรู้โดยชอบ.

บทว่า **ปริยญาตนุตสฺส** ความว่า ที่ตั้งแห่งความสำคัญ (ผิด) นั้นอันพระอรหันต์กำหนดรู้แล้วด้วยปริยญาทั้ง ๓ ฉะนั้น พระอรหันต์นั้นจึงไม่สำคัญที่ตั้งนั้น อีกอย่างหนึ่ง อธิบายว่า พระอรหันต์ย่อมไม่สำคัญความสำคัญ (ผิด) นั้น. คำที่เหลือมีนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล.

ส่วนวาระ ๓ เป็นต้นว่า **ขยา รากฺสฺส** ดังนี้ ท่านกล่าวไว้แล้วในนิพพานวาระ วาระเหล่านั้น ก็ควรให้พิสดารแม้ในวาระว่าด้วยปฐวี เป็นต้น. ก็ปริยญาตวาระนี้ ก็ควรให้พิสดารแม้ในนิพพานวาระ. ก็บัณฑิตเมื่อจะให้ความพิสดาร พึงประกอบคำว่า **ปริยญาตนุตสฺส** ด้วยทุก ๆ บท แล้วพึงประกอบความอีกว่า **ขยา รากฺสฺส วิตฺราคฺคตา** ดังนี้ ในบทนอกจากนั้นก็นัยนี้. ก็เทศนาท่านย่อไว้ว่า คำที่กล่าวแล้วในบทเดียว ก็เป็นอันกล่าวแล้วในทุก ๆ บทแท้.

ก็ในบทว่า **ขยา รากฺสฺส วิตฺราคฺคตา** นี้ ความว่า เพราะเหตุที่นักบวชนอกศาสนาเป็นผู้ปราศจากความกำหนัดในกาม (แต่) ไม่ใช่เพราะหมดราคะ ส่วนพระอรหันต์ ชื่อว่า เป็นผู้ปราศจากความกำหนัดในกาม เพราะความสิ้นราคะ ฉะนั้น **พระผู้มีพระภาคเจ้า**จึงตรัสคำว่า **ขยา รากฺสฺส วิตฺราคฺคตา** ดังนี้. แม้ในโทสะและโมหะก็มีนัยนี้. เหมือนอย่างว่า แม้เมื่อ**พระผู้มีพระภาคเจ้า**ตรัสว่า เราตถาคตกล่าวว่าการ **ปริยญาตํ ตสฺส** ดังนี้ ย่อมได้ความว่า พระอรหันต์นั้นย่อมไม่สำคัญ

วัตถุนั้นหรือความสำคัญนั้น เพราะท่านได้กำหนดรู้แล้วฉันใด แม้ในที่นี้ ก็ฉันนั้น พระอรหันต์นั้นบังจิตเห็นว่า ย่อมไม่สำคัญวัตถุนั้น หรือ ย่อมไม่สำคัญความสำคัญ (ผิด) นั้น เพราะท่านหมดราคะแล้ว.

ก็ในบรรดาวาระเหล่านั้น วาระนี้ว่า ปริณญาติ ตสฺส นี้ ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงความบริบูรณ์แห่งมรรคภาวนา. วาระนอกนี้ ฟังเห็นว่า ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงความบริบูรณ์แห่งการกระทำให้แจ้งซึ่งผล.

อีกอย่างหนึ่ง พระอรหันต์ย่อมไม่สำคัญด้วยเหตุ ๒ ประการ เพราะความที่วัตถุท่านกำหนดได้แล้ว และเพราะอกุศลมูลท่านถอนขึ้นได้แล้ว ด้วยเหตุนี้ พระอรหันต์จึงแสดงการกำหนดรู้วัตถุของ พระอรหันต์นั้นด้วยวาระแห่งปริณญาติ และแสดงการถอนขึ้นซึ่งอกุศลมูล ด้วยวาระนอกนี้ ฉะนั้นแล.

ในบรรดาวาระเหล่านั้น ฟังทราบความแปลกกันในวาระ ๓ ข้อ ข้างปลายดังต่อไปนี้. พระอรหันต์นั้น ท่านเห็นโทษในความกำหนัดใน วาระทั้ง ๓ นั้นแล้ว พิจารณาเห็นทุกข์อยู่ เป็นผู้หลุดพ้นแล้วด้วยอัปปนิหิตวิโมกข์ ย่อมมีราคะปราศจากไป เพราะความสิ้นไปแห่งราคะ. ท่านเห็นโทษในโทสะ พิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นผู้หลุดพ้นแล้วด้วยอนิมิตตวิโมกข์ ย่อมเป็นผู้มีโทสะปราศไป เพราะความสิ้นโทสะ. ท่านเห็นโทษในโมหะ พิจารณาโดยความเป็นอนัตตาอยู่ หลุดพ้นแล้ว ด้วยสุญญตวิโมกข์ ย่อมเป็นผู้ปราศจากโมหะ เพราะสิ้นโมหะ.

หากมีคำถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น บุคคลคนเดียวย่อมหลุดพ้นด้วย วิโมกข์ ๓ (คราวเดียวกัน) ไม่ได้ เพราะฉะนั้น ไม่ควรกล่าว ๒ วาระ ไว้.

ฟังตอบว่า ข้อนั้นหาเป็นเช่นนั้นไม่.

เพราะเหตุไร?

เพราะว่ายังมีได้กำหนดแน่นอน.

ความจริงพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้โดยไม่แน่นอนว่า โยปี โส
ภิกขเว ภิกขุ อรหํ ดังนี้ แต่หาตรัสไว้ว่า ย่อมเป็นผู้หลุดพ้นด้วย
อัปณิหิตวิโมกข์ หรือหลุดพ้นด้วยวิโมกข์นอกนี้ ดังนี้ไม่. ฉะนั้น สิ่ง
ใดย่อมสมควรแก่พระอรหันต์ สิ่งนั้นทั้งหมดควรกล่าวแท้ ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อว่าโดยไม่แตกต่างกัน พระอรหันต์ทุกรูป เมื่อกิเลสมี
ราคะเป็นต้นสิ้นไป ท่านก็เรียกว่า ผู้มีราคะไปปราศ เพราะราคะสิ้นไป
เหตุที่ท่านกำหนดรู้วิปริณามทุกข์. ท่านเรียกว่าผู้ปราศจากโทสะ เพราะ
โทสะสิ้นไป เหตุที่ท่านกำหนดรู้ทุกข์ในทุกข์ ชื่อว่าผู้ปราศจากโมหะ
เพราะโมหะสิ้นไป เหตุที่ท่านกำหนดรู้สังขารทุกข์.

อีกอย่างหนึ่ง ท่านชื่อว่าปราศจากราคะ เพราะราคะสิ้นไป เหตุที่
ท่านกำหนดรู้อิฏฐารมณ์ ชื่อว่าปราศจากโทสะ เพราะโทสะสิ้นไป เหตุที่
ท่านกำหนดรู้อนิฏฐารมณ์ ชื่อว่าปราศจากโมหะ เพราะโมหะสิ้นไป
เหตุที่ท่านกำหนดรู้มัชฌัตตารมณ์.

อีกอย่างหนึ่ง ท่านชื่อว่าปราศจากราคะ เพราะราคะสิ้นไป เหตุที่
ท่านถอนราคานุสัยในสุขเวทนาเสียได้ ชื่อว่าปราศจากโทสะและปราศจาก
โมหะ ท่านถอนปฏิกขานุสัยและโมหานุสัยในทุกขเวทนาและอุเบกขาเวทนา
เสียได้ ฉะนั้นแล ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงความต่าง
กันนั้น จึงตรัสว่า ขยา รากสุต วิตราตตะตา ฯเปฯ ขยา โมหสุต
วิตโมหตตะตา ดังนี้.

จบกล่าวด้วยนัยที่ ๓-๔-๕-๖ ด้วยอำนาจพระชินาสพ.

อธิบายคำว่า ตถาคต

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงความเป็นไปของพระปัจเจกสัมมาสัมพุทธเจ้า ในวัฏธรรมาวัฏหลายมีปฏิวัติเป็นต้น อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงความเป็นไปของพระองค์เอง จึงตรัสคำเป็นต้นว่า **ตถาคโตปิ ภิกขเว** ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น ในบทว่า **ตถาคโต** มีวินิจฉัยดังนี้ **พระผู้มีพระภาคเจ้า** ท่านเรียกว่า ตถาคต ด้วยเหตุ ๘ อย่างคือ (๑) เรียกว่า ตถาคต เพราะอรรถว่า เสด็จมาแล้วอย่างนั้น (๒) เรียกว่า ตถาคต เพราะอรรถว่า เสด็จไปแล้วอย่างนั้น, (๓) เรียกว่า ตถาคต เพราะอรรถว่า เสด็จมาสู่ลักษณะอันแท้, (๔) เรียกว่า ตถาคต เพราะอรรถว่า ตรัสรู้พร้อมเฉพาะซึ่งธรรมอันแท้ตามเป็นจริง, (๕) เรียกว่า ตถาคต เพราะทรงเห็นแท้จริง, (๖) เรียกว่า ตถาคต เพราะตรัสวาจาจริง, (๗) เรียกว่า ตถาคต เพราะทรงทำจริง, (๘) เรียกว่า ตถาคต เพราะอรรถว่า ครอบงำ.

ตถาคตผู้เสด็จมาแล้วอย่างนี้

ถามว่า **พระผู้มีพระภาคเจ้า**ทรงพระนามว่า ตถาคต เพราะอรรถว่า เสด็จมาแล้ว อย่างนั้น อย่างไร?

ตอบว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าองค์ก่อน ๆ ทรงถึงการขวนขวายเสด็จมาเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่ชาวโลกทั้งปวงโดยประการใด เหมือนอย่างว่า **พระผู้มีพระภาคเจ้า**ทรงพระนามว่า **วิปัสสี** ๑ ทรงพระนามว่า **สิหิ** ๑ ทรงพระนามว่า **เวสสภู** ๑ ทรงพระนามว่า **กกุสันธะ** ๑ ทรง

พระนามว่า โจนาคมนะ ๑ ทรงพระนามว่า กัสสปะ ๑ เสด็จมาเพื่อ
ประโยชน์เกื้อกูลแก่ชาวโลกนั้ไน (พระผู้มีพระภาคเจ้าของเรา นี้ ก็
เสด็จมาเพื่อประโยชน์สุขแก่ชาวโลกนั้ไนเหมือนกัน).

ท่านกล่าวอธิบายไว้อย่างไร.

ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าเหล่านั้น เสด็จมา
ด้วยอภินิหารใด พระผู้มีพระภาคเจ้าของเราทั้งหลาย ก็เสด็จมาด้วย
อภินิหารนั้ไนเหมือนกัน.

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า วิปัสสิ ๗๗
พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า กัสสปะ ทรงบำเพ็ญทานบารมี
ศีลบารมี เนกขัมมบารมี ปัญญาบารมี วิริยบารมี ขันติบารมี สัจจบารมี
อธิษฐานบารมี เมตตาบารมี อุเบกขาบารมี ได้ทรงบำเพ็ญบารมี ๓๐
ทัศนี้ คือ บารมี ๑๐ อุปบารมี ๑๐ ปรมัตถบารมี ๑๐ ทั้งได้ทรง
บำเพ็ญมหาบริจาต ๕ อย่างเหล่านี้ คือ ทรงบริจาตอวัยวะ ดวงพระเนตร
พระราชทรัพย์ ราชสมบัติ โอรสและมเหสี ทรงบำเพ็ญบุพพประโยชน์
บุพพจริยา การสอนธรรม และญาติตถจริยา เป็นต้น มาจนถึงที่สุดด้วย
พุทธจริยานั้ไน พระผู้มีพระภาคเจ้าแม่ของเรา ก็เสด็จมานั้ไน

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า วิปัสสิ ๗๗ พระผู้
มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า กัสสปะ เสด็จมาบำเพ็ญเพิ่มพูนสติปัฏ-
ฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ มรรคมี
องค์ ๘ นั้ไน แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าของเราทั้งหลายก็เสด็จมานั้ไน
พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จมาแล้วโดยประการนั้ไน อย่างนี้ เพราะฉะนั้น
พระองค์จึงทรงพระนามว่า พระตถาคต.

พระมุนีทั้งหลายมีวิปัสสีพุทธเจ้าเป็นต้น ได้เสด็จมา
ถึงความเป็นพระสัพพัญญูในโลกนี้ โดยประการใด
แม้พระศากยมุนีก็เสด็จมาโดยประการนั้น ด้วยเหตุ
นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้มีจักขุ ท่านจึงเรียกว่า
พระตถาคต ดังนี้แล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จมาแล้ว โดยประการนั้น ดังพรรณนามา
อย่างนี้ ฉะนั้น จึงทรงพระนามว่า พระตถาคต.

ตถาคตผู้เสด็จไปแล้วอย่างนั้น

ถามว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงได้นามว่า ตถาคต เพราะเสด็จ
ไปแล้วอย่างนั้น อย่างไร ?

ตอบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า วิปัสสี ฯลฯ
พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า กัสสปะ ประสูติได้ครู่เดียวก็เสด็จ
ดำเนินไปได้ฉับไฉน พระผู้มีพระภาคเจ้าของเราที่เสด็จดำเนินไปได้ฉับนั้น
ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าของเรานั้น เสด็จดำเนินไปได้อย่างไร ?
(อย่างนี้คือ) ประสูติได้ครู่เดียว ประทับยืนอยู่บนพื้นปฐพี ด้วย
พระบาทอันเรียบเสมอ ผินพระพักตร์ตรงต่อทิศอุดร ย่างพระบาทดำเนิน
ไปได้ ๗ ก้าว เหมือนอย่างที่เราองค์ตรัสไว้ว่า อานนท์ พระโพธิสัตว์
ประสูติได้ครู่เดียว ประทับยืนบนปฐพีอยู่ด้วยพระบาทอันเรียบเสมอ
ผินพระพักตร์ต่อทิศอุดร ย่างพระบาทดำเนินไปได้ ๗ ก้าว โดยมี
เทวดากันแสดฉัตรติดตามไป ทรงตรวจดูรอบทิศ เปล่งอาสภิวาจาว่า
เราเป็นผู้เลิศ เป็นผู้เจริญที่สุด ประเสริฐที่สุดของโลก ชาตินี้เป็น

ชาติสุดท้าย บัดนี้ ภพใหม่ไม่มีอีกแล้ว ดังนี้

ก็การเสด็จไปนั้นของพระองค์นั้น เป็นอย่างนั้น ไม่ผิดจากนั้น โดยเป็นบุพพนิมิตแห่งการบรรลุคุณวิเศษอย่างมากมาย.

ก็ข้อที่พระองค์ประสูติได้ครู่หนึ่ง และประทับยืนอยู่บนพื้นปฐพี ด้วยพระบาทอันเรียบเสมอนี้ นั้น เป็นบุพพนิมิตแห่งการได้อิทธิบาท ๔.

ข้อที่พระองค์หันพระพักตร์ไปทางทิศอุดรนั้น เป็นบุพพนิมิตแห่งความที่พระองค์เป็นผู้ข้ามพ้นโลกทั้งหมด.

การย่างพระบาทดำเนินได้ ๗ ก้าว เป็นบุพพนิมิตแห่งการได้รัตนะ คือโพชฌงค์ ๗ ประการ.

การยกจามร ที่กล่าวไว้ในบทว่า จามรมีค้ำเป็นทองผ่านไปดังนี้ ขึ้น เป็นบุพพนิมิตแห่งการย้ายอิภวกเคียรถีย์ทั้งหมด.

การที่ทรงเสวตฉัตร เป็นบุพพนิมิตแห่งการได้เสวตฉัตรอันประเสริฐวิเศษ ปราศจากมลทิน คือการหลุดพ้นด้วยอำนาจความเป็นพระอรหันต์.

การที่ทรงตรวจดูไปทั่วทิศนั้น เป็นบุพพนิมิตแห่งการได้ญาณอันประเสริฐ คือพระสัพพัญญุตญาณ.

การที่ทรงเปล่งอาสภิวาจา เป็นบุพพนิมิตแห่งการประกาศธรรมจักรอันประเสริฐไม่มีใครคัดค้านได้.

แม้พระผู้มีพระภาคเจ้านี้เสด็จไปโดยประการนั้น และการเสด็จไปของพระองค์นั้น เป็นอย่างนั้น ไม่ผิดจากนั้น โดยเป็นบุพพนิมิตแห่งการได้บรรลุคุณวิเศษมากมาย. ด้วยเหตุนี้ ท่านพระโบราณณาจารย์จึงกล่าวไว้ว่า:-

พระโคตมฉันนพอประสูติแล้วครู่เดียวเท่านั้น ก็
เหยียบพื้นพสุธาด้วยพระบาทอันเรียบเสมอแล้ว
เสด็จดำเนินไปได้ ๗ ก้าว เหมือนโคผู้นำฝูงเดินนำ
หน้าฝูงโคไปฉะนั้น และหมู่เทวดาทั้งหลาย ก็ได้กาง
กั้นเศวตฉัตรถวายพระโคตมฉันน ครั้นย่างพระบาท
ไปได้ ๗ ก้าวแล้ว ทรงตรวจดูทั่วทุกทิศอย่างสม่ำเสมอ
โดยรอบ ได้เปล่งพระสุรเสียงอันประกอบด้วย
องค์ ๘ เหมือนพญาราชสีห์ยืนอยู่บนยอดภูเขาเปล่ง
สีหนาทฉะนั้น ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จไปแล้วโดยประการนั้น
ดังพรรณนามาอย่างนี้ ฉะนั้นพระองค์จึงทรงพระนาม
ว่า ตถาคต.

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า วิปัสสี ฯลฯ
พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า กัสสปะ เป็นฉันใด พระผู้มี-
พระภาคเจ้าของเราแม้นี้ก็เช่นกันนั่นเหมือนกัน คือพระองค์ทรงละ
กามฉันทด้วยเนกขัมมะเสด็จไปแล้ว, ทรงละพยาบาทด้วยความไม่พยาบาท
ทรงละถีนมิทระด้วยอาโลกสัญญา ทรงละอุทธัจจกุกกุจจะด้วยความไม่
ฟุ้งซ่าน ทรงละวิจิกิจฉาด้วยการกำหนดธรรมเสด็จไปแล้ว. ทรงทำลาย
อวิชชาด้วยญาณเสด็จไปแล้ว, ทรงบรรเทาความไม่ยินดีด้วยความปราโมทย์
ทรงเพิกถอนเครื่องกั้นคือนิวรณ์ด้วยปฐมฌาน ยิ่งความมืดคือวิตก
พิจารณาให้สงบระงับด้วยทุติยฌาน ทรงสාරอกปีติด้วยตติยฌาน ทรงละสุข
และทุกข์ด้วยจตุตถฌาน ทรงล่วงพ้นรูปสัญญา ปฐมสัญญา และนันทต-
สัญญาด้วยอากาसानัญญาจนสมาบัติ ทรงล่วงพ้นอากาसानัญญาจน-

สัญญาด้วยวิญญาณ์ญายตนสมาบัติ ทรงล่วงพ้นวิญญาณ์ญายตนสัญญาด้วย
อากิญจัญญายตนสมาบัติ ทรงล่วงพ้นอากิญจัญญายตนสัญญาด้วยเนว-
สัญญาสนาสัญญาตนสมาบัติเสด็จไปแล้ว, ทรงละนิจสัญญาด้วย
อนิจจานุปีตสนาญาณ ทรงละสุขสัญญาด้วยทุกขานุปีตสนาญาณ ทรง
ละอึดคตสัญญาด้วยอนัตตานุปีตสนาญาณ ทรงละความเพลิตเพลิตด้วย
นิพพิทานุปีตสนาญาณ ทรงละระคะด้วยวิราคานุปีตสนาญาณ ทรงละ
สมุทัยด้วยนิโรธานุปีตสนาญาณ ทรงละการถือมั่นด้วยปฏินิสัคคานุปีตสนา
ญาณ ทรงละฉนสัญญาด้วยขยานุปีตสนาญาณ ทรงละการประมวตมา
ด้วยขยานุปีตสนาญาณ ทรงละฐุสัญญาด้วยวิปริณามานุปีตสนาญาณ ทรง
ละนิमितตสัญญาด้วยอนิมิตทานุปีตสนาญาณ ทรงละความปรารถนาด้วย
อัปปณิหิตานุปีตสนาญาณ ทรงละอภินิเวสด้วยสุญญมานุปีตสนาญาณ ทรง
ละการยึดถือโดยเป็นสาระด้วยอริปัญญารัมมวิปีตสนาญาณ ทรงละการ
ยึดมั่นเพราะความหลงด้วยยถากุตญาณทัสสนญาณ ทรงละความยึดถือด้วย
ความอาลัยด้วยอาทินวานุปีตสนาญาณ ทรงละการไม่พิจารณาด้วย
ปฏิสังขานุปีตสนาญาณ ทรงละการยึดมั่นด้วยอำนาจสังโยชน์ด้วยวิวิญญา-
นุปีตสนาญาณ ทรงหักรานกิเลสในปัจจุบันด้วยโสคาปัตติมรรค ทรงละ
กิเลสอย่างหยาบด้วยสกทาคามิมรรค ทรงเพิกถอนกิเลสซึ่งยังเหลืออยู่
เล็กน้อยด้วยอนาคามิมรรค ทรงตัดขาดกิเลสทุกอย่างด้วยอรหัตตมรรค
เสด็จไปแล้ว. **พระผู้มีพระภาคเจ้า**เสด็จไปแล้วอย่างนั้น ด้วยอาการ
ดังพรรณนามาอย่างนี้ ฉะนั้น จึงทรงพระนามว่า ตถาคต.

ตถาคตผู้เสด็จมาสู่ลักษณะอันแท้จริง

ถามว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงพระนามว่า ตถาคต เพราะเสด็จมาสู่ลักษณะอันแท้จริงนั้น อย่างไร?

ตอบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า เสด็จมาแล้ว ก็ถึงโดยไม่ผิด ได้แก่บรรลुโดยลำดับ ซึ่งลักษณะแห่งปฐวีธาตุว่าเป็นความเข้มแข็ง อย่างถูกต้องไม่ผิด ซึ่งลักษณะแห่งอาโปธาตุว่าเป็นเครื่องไหล ลักษณะแห่งเตโชธาตุว่าเป็นของร้อน ลักษณะแห่งวาโยธาตุว่าเคลื่อนไหว ลักษณะอากาศธาตุว่าถูกต้องไม่ได้ ลักษณะแห่งวิญญูณธาตุว่าเป็นเครื่องรู้ ลักษณะแห่งรูปว่าการย่อยยับไป ลักษณะแห่งเวทนาว่าการเสวยอารมณ์ ลักษณะสัญญาว่าความจำได้ ลักษณะแห่งสังขารว่าเป็นเครื่องปรุงแต่ง ลักษณะแห่งวิญญูณว่าความรู้แจ้ง ลักษณะของวิตกว่าการยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ ลักษณะของวิจาร์ว่าการเคล้าอารมณ์ ลักษณะปีติว่าการแผ่ชานไป ลักษณะแห่งสุขว่าความยินดี ลักษณะแห่งจิตเอกัคคตาว่าความไม่ฟุ้งชาน ลักษณะแห่งผัสสะว่าการถูกต้อง ลักษณะของสัทธินทรีย์ว่าการน้อมใจเชื่อ ลักษณะของวิริยินทรีย์ว่าการประคองจิต ลักษณะของสติ-นทรีย์ว่าความปรากฏชัด ลักษณะแห่งสมาธินทรีย์ว่าความที่จิตไม่ฟุ้งชาน ลักษณะของปัญญินทรีย์ว่าการที่จิตรู้ชัด ลักษณะของสัทธาพละว่าความที่จิตไม่หวั่นไหวในเพราะสิ่งไม่ควรเชื่อ ลักษณะของวิริยพละว่าความที่จิตไม่หวั่นไหวในเพราะความเกียจคร้าน ลักษณะแห่งสติพละว่าความที่จิตไม่หวั่นไหวในเพราะความหลงลืมสติ ลักษณะแห่งสมาธิพละว่าความที่จิตไม่หวั่นไหวในเพราะอุทธัจจะ ลักษณะแห่งปัญญาพละว่าความที่จิตไม่

หวั่นไหวในเพราะอวิชา ลักษณะของสติสัมโพชฌงค์ว่าความปรากฏชัด
ลักษณะแห่งธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ว่าการพิจารณา ลักษณะของวิริย-
สัมโพชฌงค์ว่าการประคองจิตไว้ ลักษณะของปีติสัมโพชฌงค์ว่าการแผ่
จิตไป ลักษณะของปีสัททิสัมโพชฌงค์ว่าการสงบจิต ลักษณะของสมาธิ
สัมโพชฌงค์ว่าความไม่ฟุ้งซ่านของจิต ลักษณะของอุเบกขาสัมโพชฌงค์
ว่าการพิจารณา ลักษณะของสัมมาทิฐิว่าการเห็น ลักษณะของสัมมา-
สังกัปปะว่าการยกจิตขึ้น ลักษณะของสัมมาวาจาว่าการกำหนดจิต ลักษณะ
ของสัมมากรรมันตะว่าความขยันหมั่นเพียร ลักษณะของสัมมาอาชีวะว่า
ความฟ่องแผ้วของจิต ลักษณะของสัมมาวายามะว่าการประคองจิต
ลักษณะของสัมมาสติว่าความปรากฏชัด ลักษณะของสัมมาสมาธิว่าการที่
จิตไม่ฟุ้งซ่าน ลักษณะของอวิชาว่าความไม่รู้ ลักษณะของสังขารว่า
เจตนา ลักษณะของวิญญานว่าความรู้ชัด ลักษณะของนามว่าการน้อม
จิตไป ลักษณะของรูปว่าความย่อยับไป ลักษณะของอายตนะ ๖ ว่า
บ่อเกิด ลักษณะของผัสสะว่าการถูกต้อง ลักษณะของเวทนาว่าการ
เสวยอารมณ์ ลักษณะของคันหาว่าเหตุแห่งทุกข์ ลักษณะของอุปาทานว่า
ความยึดถือ ลักษณะของภพว่าการประมวลไว้ ลักษณะของชาติว่า
การเกิด ลักษณะของชราว่าความแก่ ลักษณะของมรณะว่าจตุติ ลักษณะ
ของชาติว่าความว่างเปล่า ลักษณะของอายตนะว่าบ่อเกิด ลักษณะของ
สติปัญญาว่าความปรากฏชัด ลักษณะของสัมมัปปธานว่าการตั้งความเพียร
ลักษณะของอิทธิบาทว่าความสำเร็จ ลักษณะของอินทรีย์ว่าความเป็นใหญ่
ลักษณะของพละว่าการไม่หวั่นไหว ลักษณะของโพชฌงค์ว่าธรรม
เครื่องนำสัตว์ออกจากทุกข์ ลักษณะของมรรคว่าเป็นเหตุให้ถึงความ

ดับทุกข์ ลักษณะของสัจจะว่าความจริง ลักษณะของสมณะว่าความไม่
ฟุ้งซ่าน ลักษณะของวิปัสสนาว่าพิจารณาเห็น ลักษณะของสมณะและ
วิปัสสนาว่ามีกิจอย่างเดียวกัน ลักษณะของสิ่งที่เป็นคู่กันว่าไม่ละกัน
ลักษณะของศีลวิสุทธิตว่าการระวังรักษา ลักษณะของจิตวิสุทธิตว่าความ
ไม่ฟุ้งซ่าน ลักษณะของทัญญูวิสุทธิตว่าการเห็น ลักษณะของญาณใน
ธรรมเป็นที่สิ้นไปว่าสมุจเฉท ลักษณะของญาณในธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นว่า
ความสงบ ลักษณะของนันทะว่ามูลเหตุ ลักษณะของมนสิการว่าความขยัน
หมั่นเพียร ลักษณะของผัสสะว่าที่รวม ลักษณะของเวทนาว่าที่ประชุม
ลักษณะของสมาธิว่าธรรมที่เป็นประธาน ลักษณะของสติว่าความเป็นใหญ่
ลักษณะของปัญญาว่าสูงกว่าธรรมทั้งหมด ลักษณะของวิมุตติว่าแก่น
ลักษณะของนิพพานที่ยังลงสู่อมตะว่าที่สิ้นสุด **พระผู้มีพระภาคเจ้า**
เสด็จมาถึง คือถึง ได้แก่บรรลู่ซึ่งลักษณะที่เป็นจริงอย่างนี้ อย่างแท้จริง
คือไม่ผิด ฉะนั้น พระองค์จึงทรงพระนามว่า ตถาคต.

พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จมาถึง ลักษณะอันแท้จริงอย่างนี้ ฉะนั้น
จึงทรงพระนามว่า ตถาคต.

ตถาคตผู้ตรัสรู้ธรรมที่แท้จริง

ถามว่า **พระผู้มีพระภาคเจ้า**ทรงพระนามว่า ตถาคต เพราะ
ตรัสรู้พร้อมเฉพาะซึ่งธรรมที่แท้จริงตามความเป็นจริงอย่างไร ?

ตอบว่า ที่ชื่อว่าธรรมที่จริงแท้ ได้แก่อริยสัจ ๔. เหมือนอย่าง
ที่**พระผู้มีพระภาคเจ้า**ตรัสไว้ว่า คุณอนภิกขุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ เหล่านี้
เป็นของจริงแท้ ไม่แปรผัน ไม่เป็นอย่างอื่น. อริยสัจ ๔ อะไรบ้าง ?

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้อที่ว่า นี้ทุกข์ นั้นเป็นของจริงแท้ ไม่แปรผัน ไม่เป็นอย่างอื่น ดังนี้เป็นต้น. ความพิสดาร (นักศึกษาพึงตรวจดูเอาเอง).

ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสรู้พร้อมเฉพาะซึ่งอริยสัจ ๔ เหล่านั้น เพราะเหตุนี้ จึงได้รับขนานพระนามว่า ตถาคต เพราะตรัสรู้พร้อมเฉพาะ อริยสัจทั้งหลายที่จริงแท้.

แท้จริง คต ศัพท์ ในคำว่า ตถาคต นี้ มีความหมายว่า "ตรัสรู้พร้อมเฉพาะ."

อีกอย่างหนึ่ง สภาวะที่ขราและมรณะเกิดมีเพราะมีชาติเป็นปัจจัย เป็นสภาวะที่แท้จริง ไม่แปรผัน ไม่เป็นอย่างอื่น ฯลฯ สภาวะที่สังขารทั้งหลายเกิดมีเพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย เป็นสภาวะที่จริงแท้ ไม่แปรผัน ไม่เป็นอย่างอื่น.

อนึ่ง สภาวะที่อวิชชาเป็นปัจจัยแห่ง (ให้เกิด) สังขารทั้งหลาย สภาวะที่สังขารทั้งหลายเป็นปัจจัยแห่ง (ให้เกิด) วิญญาณ ฯลฯ สภาวะที่ชาติเป็นปัจจัยแห่ง (ให้เกิด) ขราและมรณะเป็นสภาวะที่จริงแท้ ไม่แปรผัน ไม่เป็นอย่างอื่น.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสรู้พร้อมเฉพาะซึ่งสภาวะนั้นทั้งหมด แม้ เพราะเหตุนี้ จึงได้รับขนานนามว่า ตถาคต.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า ตถาคต เพราะตรัสรู้พร้อมเฉพาะซึ่งธรรมที่จริงแท้ตามความเป็นจริง ด้วยประการดังพรรณนามา ฉะนี้.

ตถาคตผู้ปกติเห็นอารมณ์ที่จริงแท้

ถามว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า ตถาคต เพราะทรงมีปกติเห็นอารมณ์ที่จริงแท้ได้อย่างไร ?

ตอบว่า อารมณ์ใดที่ชื่อว่า รูปารมณ์ (อารมณ์คือรูป) ซึ่งมาปรากฏในจักขุทวารของสัตว์ทั้งหลาย ไม่มีปริมาณ มีอยู่ทั้งในโลกกับทั้งเทวโลก ฯลฯ ในหมู่สัตว์กับทั้งเทวดาและมนุษย์ (และ) ในโลกธาตุ ไม่มีปริมาณ (กำหนดนับไม่ได้) อารมณ์นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรู้ คือทรงเห็นโดยอาการทั้งหมด.

อารมณ์นั้นพระผู้มีพระภาคเจ้านั้นทรงรู้และทรงเห็นอยู่อย่างนี้ จำแนกออกไปตามชื่อเป็นอนก ตามวาระ ๑๓ วาระ (และ) ตามนัย ๕๒ นัย โดยนัยมีอาทิว่า รูป คือรูปายตนะนั้นเป็นไฉน? รูปใดที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ เป็นรูปที่มีวรรณะ (สี) มองเห็นได้ ถูกต้องได้ เป็นรูปสีเขียว เป็นรูปสีเหลือง (นี้แหละเรียกว่ารูป) ด้วยอำนาจเป็นรูปที่น่าปรารถนา และไม่น่าปรารถนาเป็นต้นบ้าง ด้วยอำนาจที่จะได้ในรูปที่ได้เห็น เสียงที่ได้ยิน กลิ่น รส โผฏฐัพพะที่ได้ทราบ และธรรมารมณ์ที่ได้รู้แจ้งบ้าง ย่อมเป็นของจริงแท้ทีเดียว ไม่มีแปรผัน. ในบรรดาอารมณ์มีเสียงเป็นต้น ที่มาปรากฏในโสตทวารเป็นต้นก็นัยนี้. สมจริงด้วยพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดังนี้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อารมณ์ใดที่โลกกับทั้งเทวโลก ฯลฯ ที่หมู่สัตว์กับทั้งเทวดาและมนุษย์ ๒ ได้เห็น ๒ ได้สดับ ๒ ได้ทราบ ๒ ได้รู้แจ้ง ๒ ได้บรรลุ ๒ ได้แสวงหา ๒ ได้คิดค้น ตถาคตรู้อารมณ์ ตถาคตรู้อย่างแท้จริงซึ่งอารมณ์นั้น อารมณ์นั้น

ตถาคตรู้ อารมณ์นั้นปรากฏแล้วในตถาคต.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า ตถาคต เพราะทรงมีปกติ เห็นอารมณ์ที่แท้จริง ด้วยประการดังพรรณนามาจะนี้.

ในบทว่า ตถาคต นั้น นักศึกษาพึงทราบการใช้บทว่า ตถาคต ลงในความหมายว่า ผู้มีปกติเห็นอารมณ์ที่จริงแท้

ตถาคตผู้มีปกติตรัสวาทะที่จริงแท้

ถามว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า ตถาคต เพราะทรงมีปกติตรัสวาทะที่จริงแท้ อย่างไร ?

ตอบว่า การที่พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับนั่งบนอปราจิตบัลลังก์ (บัลลังก์ที่มารไม่สามารถทำให้พ่ายแพ้ได้, บัลลังก์ของผู้ชนะ) ภายใต้วงไม้โพธิ์ ทรงบำเพ็ญสมาธิทั้ง ๓ แล้วตรัสรู้พร้อมเฉพาะซึ่งอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณก็ดี การที่พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ณ ระหว่างนางรังทั้งคู่อีกในต่อนกลางคืนก็ดี ตลอดระยะเวลา ๔๕ ปี ในระหว่างนี้ (ช่วงหลังตรัสรู้และก่อนปรินิพพาน) คือในระยะเวลาครั้งปฐมโพธิกาลบ้าง ครั้งมัชฌิมโพธิกาลบ้าง ครั้งปัจฉิมโพธิกาลบ้าง พระพุทธพจน์ใดที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ จะเป็นสุตตะ เกยยะ ฯลฯ เวทลละก็ตาม พระพุทธพจน์นั้นทั้งหมดอัน วิญญูชนกล่าวดำหาไม่ได้ทั้งโดยอรรถ (ความหมาย, เนื้อหาสาระ) ทั้งโดยพยัญชนะ (ตัวหนังสือ) ไม่ขาดไม่เกิน บริบูรณ์ด้วยอาการทุกอย่าง ย่ำยีความเมาด้วยราคะ ย่ำยีความเมาด้วยโทสะและโมหะ ความผิดพลาดในพระพุทธพจน์นั้นแม้เพียงปลายขนทรายก็ไม่มีดี ทั้ง

หมคนั้นเป็นของจริงแท้ ไม่แปรผัน ราวกับประทับตราด้วยพระราช-
ลัญจกรอันเดียวกัน ราวกับว่าดวงด้วยเทียนเดียวกัน และราวกับว่าซึ่ง
ด้วยตาซึ่งกันเดียวกันฉะนั้น.

เพราะเหตุนี้ พระโหราจารย์จึงกล่าวว่า การที่พระตถาคตตรัสรู้
พร้อมเฉพาะซึ่งพระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณในตอนกลางคืนก็ดี การ
ที่พระตถาคตปรินิพพานด้วยอนุภาทิเสสนิพพานธาตุในตอนกลางคืน
ก็ดี การที่พระตถาคตตรัสสนทนาศีแจรงระหว่างนี้ก็ดี ทั้งหมดนั้น
เป็นของจริงแท้ ไม่เป็นอย่างอื่น เพราะฉะนั้น จึงได้รับขนานพระ-
นามว่า ตถาคต.

แท้จริง คต ศัพท์ ในคำว่า ตถาคต นี้ มีความหมายเท่ากับ
คทะ (ตรัส, พูด).

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า ตถาคต เพราะทรงมีปกติ
ตรัสวาทีที่จริงแท้ ด้วยประการดังพรรณนามาจะนี้.

อนึ่ง การกล่าว ชื่อว่า อากทะ อธิบายว่า ได้แก่คำพูด. การ
ตรัสของพระตถาคตนั้นจริงแท้ คือไม่วิปริต เพราะเหตุนี้ จึงได้รับ
ขนานพระนามว่า ตถาคต เพราะแปลง ท อักษรให้เป็น ต อักษร
และนักศึกษาพึงทราบบรรลุรูปในความหมายนี้ดังพรรณนามาจะนี้.

ตถาคต - ผู้มีปกติทำจริง

ถามว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า ตถาคต เพราะทรง
เป็นผู้มีปกติทำจริงอย่างไร ?

ตอบว่า ก็กายกรรมของพระผู้มีพระภาคเจ้าย่อมคล้อยตามวจีกรรม ทั้ง

วชิกรรมก็คล้ายตามกายกรรม เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้ามีปกติ
ตรัสอย่างไร สิ่งทรงมีปกติทำอย่างนั้น และมีปกติทำอย่างไร ก็ทรงมีปกติ
ตรัสอย่างนั้น อธิบายว่า วชิกรรมของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้นผู้ทรงเป็น
อย่างนี้ เป็นฉันใด แม้กายกรรมก็เป็นไปฉันนั้น เพราะเหตุนี้ จึงทรง
พระนามว่า ตถาคต.

ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
ตถาคตมีปกติพูดอย่างไร ก็มีปกติทำอย่างนั้น มีปกติทำอย่างไร ก็มี
ปกติพูดอย่างนั้น เพราะเหตุที่มีปกติพูดอย่างไร จึงมีปกติทำอย่างนั้น
มีปกติทำอย่างไร จึงมีปกติพูดอย่างนั้น ฉะนั้น จึงได้รับขนาดพระ
นามว่า ตถาคต.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า ตถาคต เพราะเป็นผู้มีปกติ
ทำจริงดังพรรณนามาฉะนี้.

ตถาคต - ผู้ครอบงำ

ถามว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า ตถาคต เพราะหมาย
ความว่า ครอบงำอย่างไร ?

ตอบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าย่อมครอบงำ (มีอำนาจเหนือ)
ในเบื้องในตั้งแต่ภวัคคพรหมลงมา ในเบื้องล่างตั้งแต่เวจิมหานรกขึ้นไป
ในด้านขวางย่อมครอบงำ (มีอำนาจเหนือ) สรรพสัตว์ในโลกธาตุ
อันหาปริมาณมิได้ด้วยศีลบ้าง สมาธิบ้าง ปัญญาบ้าง วิมุติบ้าง วิมุติ-
ญาณทัสสนะบ้าง การชั่งหรือการกำหนดวัด (พระคุณมีศีลเป็นต้น)
ของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้นไม่มี พระองค์มีพระคุณอันใด ๆ ชั่งไม่ได้

กะประมาณไม่ได้ ไม่มีใครยิ่งไปกว่า เป็นราชาของราชา เป็นเทวดาของเทวดา เป็นท้าวสักกะเหนือท้าวสักกะทั้งหลาย เป็นพรหมเหนือพรหมทั้งหลาย.

เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ตถาคตเป็นผู้ครอบงำ (แต่) ไม่มีใครครอบงำได้ เป็นผู้เห็นอย่างถ่องแท้ เป็นผู้แผ่อำนาจได้ในโลกกับทั้งเทวโลก ฯลฯ ในหมู่มสัตว์กับทั้งเทวดาและมนุษย์. เพราะเหตุนั้น จึงได้รับขนานพระนามว่า ตถาคต. ในบทว่า ตถาคต นั้น พึงทราบบทสำเร็จรูปอย่างนี้.

สิ่งที่เป็เหมือนโอสถ ชื่อว่า อคทะ. ก็โอสถนั้นคืออะไร ? คือการยกย้ายเทศนา (ตามอุปนิสัยของผู้ฟัง) และการเพิ่มพูนแห่งบุญ. ก็เพราะโอสถนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นจึงเป็นหมอที่มีอานุภาพมาก ทรงครอบงำผู้ที่ยึดถือลัทธิอื่นทั้งหมดและโลกกับทั้งเทวโลก เหมือนกับปราบงู (พิษ) ด้วยทิพโอสถฉะนั้น. โอสถในการครอบงำโลกทั้งหมด ของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น อันสำเร็จมาจากการยกย้ายเทศนา และสำเร็จมาจากบุญเป็นของจริงแท้ ไม่แปรผัน เพราะเหตุนี้ พึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าได้รับขนานพระนามว่า ตถาคต เพราะแปลง ท อักษร เป็น ต อักษร ด้วยประการดังกล่าวมานี้. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า ตถาคต เพราะหมายความว่าครอบงำ ดังพรรณนามาจะนี้.

ตถาคต - ผู้ถึงด้วยความจริงแท้

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า ตถาคต เพราะ
หมายความว่า ทรง (เข้า) ถึงด้วยความจริงแท้บ้าง ทรง (เข้า)
ถึงความจริงแท้บ้าง. บทว่า โคโต หมายความว่า หยั่งถึง พ้นแล้ว
บรรลุแล้ว ดำเนินไปถึงแล้ว. ในคำเหล่านั้นพึงทราบอธิบายดังต่อไปนี้:-

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงถึงแล้ว คือหยั่งถึงแล้วซึ่งโลกทั้งหมด
ด้วยความจริงแท้ คือศีรณปริยญา เพราะเหตุนี้ จึงทรงพระนามว่า
ตถาคต.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงถึงแล้ว คือพ้นแล้วซึ่งเหตุเกิดของโลกด้วย
ความจริงแท้ คือปหานปริยญา เพราะเหตุนี้ จึงทรงพระนามว่า ตถาคต.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงถึงแล้ว คือบรรลุแล้วซึ่งความดับของ
โลกด้วยความจริงแท้ คือการกระทำให้แจ้ง เพราะเหตุนี้ จึงทรงพระ
นามว่า ตถาคต.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงถึงแล้ว คือ ดำเนินไปถึงแล้วซึ่งความจริง
แท้ คือข้อปฏิบัติอันเป็นเหตุให้ถึงความดับโลก เพราะเหตุนี้ จึงทรง
พระนามว่า ตถาคต.

เพราะเหตุนี้ คำใดที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ดูก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย โลกอันตถาคตตรัสรู้พร้อมเฉพาะแล้ว ตถาคตหลุดพ้นไป
แล้วจากโลก ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เหตุเกิดของโลกอันตถาคตตรัสรู้
พร้อมเฉพาะแล้ว ตถาคตละเหตุเกิดของโลกได้แล้ว ดูก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย ความดับโลกอันตถาคตตรัสรู้พร้อมเฉพาะแล้ว ตถาคตทำ
ให้แจ้งความดับโลกได้แล้ว ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้อปฏิบัติซึ่งเป็น

เหตุให้ถึงความดับโปกอันตถาคตตรัสรู้พร้อมเฉพาะแล้ว ตถาคตเจริญ
ข้อปฏิบัติซึ่งเป็นเหตุให้ถึงความดับโลกิได้แล้ว ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
สิ่งใด (มีอยู่) แก่โลกกับทั้งเทวโลก สิ่งนั้นทั้งหมดอันตถาคตตรัสรู้
พร้อมเฉพาะแล้ว เพราะฉะนั้น จึงได้รับขนานพระนามว่า ตถาคต
ความหมายแห่งคำนั้นนักศึกษาพึงทราบแม้อย่างนี้.

และแม้ถ้อยคำดังกล่าวมานี้ ก็เป็นเพียงมุขกถาในการแสดงถึงภาวะ
ที่พระตถาคตเป็นผู้เข้าถึงความจริงแท้เท่านั้น. ก็พระตถาคตเท่านั้นพึง
พรรณนาภาวะที่พระตถาคตเป็นผู้เข้าถึงความจริงได้โดยอาการทุกอย่าง.

อธิบาย อรหิ สมมาสมพุทฺโธ

ส่วนใน ๒ บทว่า อรหิ สมมาสมพุทฺโธ พึงทราบอธิบายดังต่อไปนี้:-

อันดับแรก พระผู้มีพระภาคเจ้าพึงทราบว่าเป็นพระอรหันต์
ด้วยเหตุเหล่านี้คือ

๑. เพราะทรงไกล (จากกิเลส)
๒. เพราะทรงกำจัด วิชาศึกทั้งหลาย
๓. เพราะทรงหักชื่อกำ (แห่งสังสารจักร) ทั้งหลาย
๔. เพราะเป็นผู้ควรแก่ปัจจัยเป็นต้น
๕. เพราะไม่มีความลับในการทำบาป

ส่วนที่ชื่อว่า สัมมาสมพุทฺธะ เพราะตรัสรู้ธรรมทั้งปวงโดยชอบ
และด้วยพระองค์เอง ความย่อในที่นี้มีเท่านี้. แต่บททั้ง ๒ (คือ อรหิ

สมุทสาสมุพุทธ) นี้ พระพุทธโฆษาจารย์ได้อธิบายไว้แล้วโดยพิสดารในการพรรณนาพุทธธานุสสติในวิสุทธิมรรค.

ปริญาตวาระ

ก็ในบทว่า ปริญาตนุตฺ ตถาคตสฺส นี้ ฟังทราบอธิบายว่า วัตถุ (ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่ง) การสำคัญยึดถือ นั้น พระตถาคตกำหนดรู้แล้ว ดังนี้ ก็ได้. วัตถุนั้นชื่อว่า ตถาคตกำหนดรู้แล้ว ก็มิวาระอันพระองค์ทรงรู้อย่างรอบคอบแล้ว มีที่สุดอันพระองค์ทรงรู้อย่างรอบคอบแล้ว อธิบายว่า ทรงรอบรู้อย่างไม่มีอะไรเหลือ.

อันที่จริง พระพุทธเจ้าทั้งหลายกับเหล่าพระสาวกไม่มีความแตกต่างกันในการละกิเลสด้วยมรรคนั้น ๆ ก็จริง ถึงกระนั้นก็ยังมีความแตกต่างกัน อยู่ในเรื่องปริญา (ความรอบรู้) เพราะเหล่าพระสาวกพิจารณาธาตุ ๔ เพียงบางส่วนเท่านั้นก็บรรลุนิพพานได้ แต่สำหรับพระพุทธเจ้าทั้งหลาย สังขารแม้มีประมาณน้อย ที่ยังมีให้เห็น ยังมีได้โดยตรง ยังมีได้พิจารณา ยังมีได้ทำให้แจ้งด้วยพระญาณ ย่อมไม่มี.

ส่วนวาระว่าด้วยนิพพาน คือวาระมีอาทิว่า นันฺทิ (ความเพลิด-เพลิน) เป็นมูลรากของทุกข์ นี้ใด ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้แล้ว วาระนั้น ควรขยายความให้พิสดารแม้ในวาระว่าด้วยปฐวีธาตุ เป็นต้น วาระนี้เป็นวาระว่าด้วยสิ่งที่ทรงกำหนดรู้ และเมื่อจะขยายความให้พิสดารออกไป วาระที่ว่า ปริญาตนุตฺ ตถาคตสฺส ควรประกอบเข้ากับบททุกบท (ทั้ง) คำว่า นันฺทิ เป็นมูลรากของทุกข์ เป็นต้น ก็ควรประกอบเข้ามาอีก ส่วนเทศนา พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงย่อไว้ด้วยทรงสำคัญว่า วัตถุ (ซึ่ง

เป็นที่ตั้งแห่งการสำคัญยึดถือ) เป็นอันกล่าวไว้ในทุกบททีเดียว.

แก้บท นนฺทิ ทุกฺขสฺส มฺลํ

อนึ่ง ในบทว่า นนฺทิ ทุกฺขสฺส มฺลํ เป็นต้น พึงทราบอธิบาย
ดังต่อไปนี้ :-

บทว่า นนฺทิ ได้แก้ตถาคตครั้งแรก. บทว่า ทุกฺขํ ได้แก้เบญจ-
ขันธ์ ทว่า มฺลํ ได้แก้รากเหง้า. บทว่า อิติ วิทิตฺวา ความว่า
เพราะทราบนันทิ (ความเพลิดเพลิน, ยินดี) ในภพครั้งแรกนั้นอย่าง
นี้ว่า เป็นมูลรากของทุกข์นี้. บทว่า ภวา ได้แก้เพราะกรรมภพ.
บทว่า ชาติ ได้แก้วิบากขันธ์ (ขันธ์ที่เป็นวิบาก คือ เวทนา สัญญา
สังขาร วิญญาณ). แท้จริง วิบากขันธ์เหล่านั้น เพราะเหตุที่เกิด ฉะนั้น
จึงตรัสเรียกว่า ชาติ. อีกอย่างหนึ่ง เทศนาน พระผู้มีพระภาคเจ้า
แสดงไว้โดยยกถึงชาติ (การเกิดของวิบากขันธ์) เป็นหัวข้อ. แม้เมื่อ
เป็นอย่างนี้จึงควรประกอบเข้ากับคำนี้ว่า อิติ วิทิตฺวา. ก็ในคำนี้ มีอธิบาย
ดังนี้ว่า ก็เพราะทราบอย่างนี้ว่า เพราะกรรมภพ (เจตนาที่ทำกรรม)
จึงมีอุปปีตติภพ. บทว่า ภูตสฺส แปลว่า ของสัตว์. บทว่า ชรามรณํ
แปลว่า ชราและมรณะ. มีคำอธิบายอย่างนี้ว่า ก็เพราะทราบอย่างนี้ว่า
ชราและมรณะย่อมมีแก่ขันธ์ของสัตว์ผู้เกิดมาแล้ว เพราะอุปปีตติภพนั้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับนั่งโดยอปราจิตบัลลังก์ ณ โคนต้นโพธิ์
ทรงพิจารณาปฏิจัสมุပ္บาทใด จึงได้บรรลุพระสัพพัญญุตญาณ เพราะทรง
แทงตลอดซึ่งปฏิจัสมุပ္บาทนั้น เมื่อจะทรงแสดงเหตุแห่งความไม่มีแห่ง
ความสำคัญยึดถือทั้งหลาย จึงทรงแสดงปฏิจัสมุပ္บาทนั้นแล ซึ่งมีสังเขป

(การข่มย่อ) ๔ สังเขป มีสนธิ ๓ สนธิ มีอัทธา (กาล) ๓ อัทธา
มีอาการ ๒๐.

อธิบายปฏิจสุมุปบาท

ถามว่า ก็ปฏิจสุมุปบาททั้งหมดนั้น ย่อมเป็นอันพระผู้มีพระภาค-
เจ้าทรงแสดงแล้วด้วยคำเพียงเท่านี้อย่างไร ?

ตอบว่า ก็ในคำว่า นนุทิ ทุกฺขสฺส มฺลํ นี้ มีอธิบายว่า ศัพท์ว่า
นนุทิ นี้เป็นสังเขปที่ ๑ ทุกฺขเป็นสังเขปที่ ๒ เพราะพระบาลีว่า
ทุกฺขสฺส ภพเป็นสังเขปที่ ๓ เพราะพระบาลีว่า ภวา ชาติ ชาติ
ชราและมรณะเป็นสังเขปที่ ๔. ฟังทราบสังเขป ๔ ด้วยคำเพียงเท่านี้ดัง
พรรณนามาจะนี้. (บทว่า สังเขป) อธิบายว่า ได้แก่ส่วนทั้งหลาย.

ระหว่างคณหากับทุกฺข เป็นสนธิที่ ๑ ระหว่างทุกฺขกับภพเป็น
สนธิที่ ๒ ระหว่างภพกับชาติเป็นสนธิที่ ๓ ฟังทราบสนธิ ๓ ระหว่าง
สังเขป ๔ ซึ่งเหมือนกับระหว่างนิ้วมือทั้ง ๔ ดังพรรณนามาจะนี้.

ในปฏิจสุมุปบาทนั้น นันทิเป็นอดีตัทธา (กาลที่เป็นอดีต)
ชาติ ชรา และมรณะ เป็นอนาคตัทธา. (กาลที่เป็นอนาคต) ทุกฺขและ
ภพเป็นปัจจุปันนัทธา (กาลที่เป็นปัจจุบัน) ฟังทราบอัทธา ๓ ดัง
พรรณนามาจะนี้แล.

อนึ่ง ในอดีตัทธา ในบรรดาอาการ ๕ ด้วยคำว่า นันทิ คณหา
จึงมาแล้วหนึ่ง แม้คณหา นั้น จะยังไม่มา (อาการ ๔ คือ) อวิชชา
สังขาร อุปาทาน และภพก็เป็นอันจัดเข้าแล้วทีเดียว ด้วยลักษณะที่เป็น
ปัจจุ. อนึ่ง ด้วยคำว่า ชาติ ชรา และมรณะ เพราะเหตุที่อธิบายไว้ว่า

ชั้นร่ำเหล่าใดมีชาติ ชราและมรณะนั้น ชั้นร่ำเหล่านั้นพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสไว้แล้วทีเดียวในอนาคตัตถา จึงเป็นอันรวมเอาวิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนาเข้าไว้ด้วยเช่นกัน.

ในกรรมภพซึ่งเป็นภพแรกมีกรรม ๕ ประการนี้คือ โมหะ ได้แก่ อวิชชา การประมวลมา ได้แก่สังขาร ความใคร่ ได้แก่ตัณหา การเข้าไปยึดถือ ได้แก่อุปาทาน เจตนา ได้แก่ภพ เป็นปัจจัยของ ปฏิสนธิในปัจจุบันนัตถา ในเพราะกรรมภพซึ่งเป็นภพแรก.

ในปัจจุบันนัตถามีกรรม ๕ ประการนี้คือ ปฏิสนธิ คือวิญญาณ สิ่งที่กำลังเกิดคือนามรูป ปสาทรูปคืออายตนะ. อาการที่ถูกต้องคือผัสสะ อาการที่เสวยอารมณ์คือเวทนา เป็นปัจจัยของกรรมที่ทำไว้ก่อน ในเพราะอุปปัตติภพในปัจจุบันนัตถา.

แต่เพราะในปัจจุบันนัตถา อายตนะทั้งหลายเจริญได้ทีแล้วจึงมี กรรม ๕ ประการเหล่านี้คือ โมหะคืออวิชชา การประมวลมาคือสังขาร ความใคร่คือตัณหา การเข้าไปยึดถือคืออุปาทาน เจตนาคือกรรมภพ เป็นปัจจัยของปฏิสนธิในอนาคตัตถา ในเพราะกรรมภพในปัจจุบันนัตถา.

ในอนาคตัตถามีกรรม ๕ ประการนี้คือ ปฏิสนธิคือวิญญาณ สิ่งที่กำลังเกิด (เกิดขึ้น) คือนามรูป ปสาทรูปคืออายตนะ อาการที่ถูกต้อง คือผัสสะ อาการที่เสวยอารมณ์คือเวทนา เป็นปัจจัยของกรรมที่ทำไว้แล้วในปัจจุบันนัตถา ในเพราะอุปปัตติภพในอนาคตัตถา.

พึงทราบอาการ ๒๐ เหล่านี้ ในปฏิจจสมุปบาทนี้ ซึ่งมีลักษณะ ดังแสดงไว้แล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้แล.

ปฏิจสมุปบาทซึ่งมีสังเขป ๔ มีสนธิ ๓ มีอัทธา ๓ (และ) มี
อาการ ๒๐ แม้ทั้งหมดพึงทราบว่าย่อมเป็นอันพระผู้มีพระภาคเจ้า
ทรงแสดงแล้วด้วยพระคำรัสเพียงเท่านี้ว่า เพราะทราบอย่างนี้ว่า นันทิ
(ความเพลิดเพลิน. ยินดี) เป็นรากเหง้าของทุกข์ จึงทราบต่อไปว่า
เพราะภพจึงมีชาติ สัตว์ที่เกิดมาแล้วย่อมมีชราและมรณะ ด้วยประการ
ดังพรรณนามาจะนี้.

แก้บท ขยา วิราคะ ปฏินสุตคคา

บัดนี้ ข้าพเจ้าจักกระทำการพรรณนาไปตามลำดับบท ในบทนี้ว่า
ตสุมา ติห ภิกขเว ฯเปฯ อภิสมฺพุทฺโธติ วทามิ แล้วสรุปข้อความ
ด้วยบทโยชนา.

บทว่า ตสุมา ติห มีอธิบายว่า ได้แก่ ตสุมา (เพราะเหตุนี้)
นั่นเอง. (เพราะว่า) ติ อักษร และ ห อักษร เป็นนิบาต. คำว่า
สพุทฺโธ นัน เป็นคำกล่าวไม่มีส่วนเหลือ. บทว่า ตณฺหณํ ได้แก่ค้นหา
ทั้งหมดที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้อย่างนี้ว่า นันทิ. บทว่า ขยา
แปลว่า เพราะความสิ้นไปโดยเด็ดขาดด้วยโลกุตตรมรรค. คำว่า วิราคะ.
(สำรอก) เป็นต้น เป็นไวพจน์ของคำว่า ขยะ (ความสิ้นไป).
อธิบายว่า ค้นหาเหล่าใดในรูปแล้ว ค้นหาเหล่านั้นย่อมเป็นอันสำรอก
แล้วบ้าง ดับแล้วบ้าง สละทิ้งแล้วบ้าง สลัดคืนบ้าง. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า
ขยา นั้น เป็นคำใช้ทั่วไปแก่กิจของมรรคทั้ง ๔. เพราะเหตุนี้ จึงควร
อธิบายประกอบความว่า เพราะสำรอกได้ด้วยมรรคที่ ๑ (โสดาปัตติมรรค)
มรรคที่ ๒ (สกทาคามีมรรค) เพราะสละทิ้งได้ด้วยมรรคที่ ๓ (อนา-

คามิมรรค) เพราะสละคืน (เต็มขาด) ด้วยมรรคที่ ๔ (อรหัตตมรรค).

อีกอย่างหนึ่ง พึงทำอธิบายประกอบความในพระดำรัสตอนนี้ (อีก)
อย่างนี้ว่า ปุถุชนพึงหมายรู้ปฐวีธาตุนั้นว่าเป็นปฐวีธาตุนั้นด้วยตัณหาเหล่าใด
เพราะความสิ้นไปแห่งตัณหาเหล่านั้น ปุถุชนพึงสำคัญซึ่งปฐวีธาตุนั้นด้วยตัณหา
เหล่าใด เพราะสาร์อกเสียได้ซึ่งตัณหาเหล่านั้น ปุถุชนพึงสำคัญในปฐวี
ธาตุนั้นด้วยตัณหาเหล่าใด เพราะดับตัณหาเหล่านั้นเสียได้ ปุถุชนพึงสำคัญ
จากปฐวีธาตุนั้นด้วยตัณหาเหล่าใด เพราะสละทิ้งซึ่งตัณหาเหล่านั้นเสียได้
ปุถุชนพึงสำคัญว่า ปฐวีธาตุนั้นของเราด้วยตัณหาเหล่าใด เพราะสละคืนตัณหา
เหล่านั้นเสียได้ อีกอย่างหนึ่ง ปุถุชนพึงสำคัญปฐวีธาตุนั้นด้วยตัณหาเหล่าใด
เพราะความสิ้นไปแห่งตัณหาเหล่านั้น ฯ ล ฯ ปุถุชนพึงยินดีปฐวีธาตุนั้นด้วย
ตัณหาเหล่าใด เพราะสละคืนตัณหาเหล่านั้นเสียได้. (ความทั้งสองนี้)
ไม่มีอะไรที่ขัดแย้งกัน.

บทว่า **อนุตฺตร** คือเว้นจากบุคคลผู้ยิ่งกว่า ได้แก่ประเสริฐกว่า
คนอื่นทั้งหมด.

ความหมายของคำว่า "โพธิ"

บทว่า **สมฺมาสมฺโพธิ** แปลว่า การตรัสรู้โดยชอบและด้วยพระ
องค์เอง อีกอย่างหนึ่ง (หมายความว่า) การตรัสรู้ที่บัณฑิตสรรเสริญ
และดี. บทว่า **โพธิ** หมายถึง ต้นไม้บ้าง มรรคบ้าง สัพพัญญุตญาณ
บ้าง นิพพานบ้าง. อธิบายว่า ต้นไม้เรียกว่า **โพธิ** (เช่น) ในอากาศ-
สถานที่ว่า **โพธิรุกขมูเล ปฐมภิสมพุทฺโธ** (แปลว่า แรกตรัสรู้
ณ โคนต้นโพธิ์) และว่า **อนุตฺตรา จ โพธิ อนุตฺตรา จ คย**

(แปลว่า ระหว่างต้นโพธิ์กับตำบลกยา). มรรคเรียกว่า โพธิ (เช่น) ในอากตสถานที่ว่า จตุมกุคสุ ญาณ (แปลว่า ญาณในมรรค ๔) สัพพัญญุตญาณเรียกว่า โพธิ (เช่น) ในอากตสถานที่ว่า ปโปโปติ โพธิ วรรณุมิ เมธโส (แปลว่า พระผู้มีปัญญาอันประเสริฐจอมปราชญ์ ทรงบรรลुพระโพธิญาณ). นิพพานเรียกว่า โพธิ (เช่น) ในอากต- สถานที่ว่า ปตวาน โพธิ อมตํ อสงฺขตํ (แปลว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงบรรลुโพธิอันเป็นอมตะไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง). แต่ในที่นี้ ประสงค์ เอาอรหัตมรรคญาณของพระผู้มีพระภาคเจ้า. อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าว ว่า ประสงค์เอาสัพพัญญุตญาณ ดังนี้บ้าง.

ถามว่า อรหัตมรรคของพระสาวกทั้งหลายจัดเป็นโพธิญาณอันยอด เยี่ยมหรือไม่ ?

ตอบว่า ไม่จัด.

ถามว่า เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะให้คุณไม่ได้ทุกอย่าง.

เป็นความจริง บรรดาพระสาวกเหล่านั้น อรหัตมรรคของบางท่านให้ได้ เฉพาะอรหัตผลเท่านั้น. ของบางท่านให้วิชา ๓ ของบางท่านให้ อภิญญา ๖ ของบางท่านให้ปฏิสัมภิตา ๔ ของบางท่านให้สาวกบารมีญาณ. แม้ของพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย ก็ให้เฉพาะปัจเจกโพธิญาณเท่านั้น ส่วน อรหัตมรรคของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ย่อมให้คุณสมบัติทุกอย่าง เปรียบ เหมือนการอภิเษก (ในราชสมบัติ) ของพระราชาย่อมให้ความเป็นใหญ่ ในโลกทั้งหมด เพราะฉะนั้น โพธิญาณของใคร ๆ อื่นจึงไม่จัดว่ายอด เยี่ยม.

บทว่า **อภิสมสุพุทฺโธ** หมายความว่า รู้ยิ่งแล้ว คือ เวางตลอดแล้ว อธิบายว่า ถึงแล้ว คือบรรลุแล้ว. บทว่า **อิติ วทามิ** หมายความว่า เราตถาคตย่อมกล่าว คือบอก แสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนกกระทำให้ง่าย ด้วยประการฉะนี้. ในคำนั้มีอธิบายขยายความดังนี้ว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย แมตถาคต ฯลฯ ย่อมไม่สำคัญปฐวีธาตุ ฯลฯ ย่อมไม่ยินดีปฐวีธาตุ** ข้อนี้เพราะเหตุไร? เพราะทราบอย่างนี้ว่า **นันทิ** (ความเพลิดเพลิน, ยินดี) เป็นรากเหง้าของทุกข์ เพราะภพจึงมีชาติ **สัตว์ที่เกิดมาแล้วมีชราและมรณะ.**

อิติ อักษร ในบทว่า **อิติ วิทิตฺวา** (ที่มา) ในคำว่า **นันทิ ทุกฺขสฺส มূলํ** ฯลฯ **ชรา มรณฺหนฺติ อิติ วิทิตฺวา** นั้น มีความว่า การณะ (เป็นเหตุ) เพราะเหตุนี้ จึงมีอธิบายว่า เพราะรู้แจ้ง คือเพราะวางตลอดซึ่งปฏิจสมุปบาทนี้.

พึงทราบเพิ่มเติมขึ้นอีกนิดหน่อย. เพราะเหตุที่พระตถาคตทรงรู้แจ้งปฏิจสมุปบาทนี้ อย่างนี้ จึงทรงละค้นหาที่ตรัสไว้ว่า **นันทิ** นั้นได้ แม้ทุกประการ และเพราะค้นหาเหล่านั้นสิ้นไปทั้งหมด พระตถาคตจึงได้ตรัสรู้พร้อมเฉพาะซึ่งพระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ เพราะฉะนั้น ตถาคตจึงกล่าวว่า **พระตถาคตย่อมไม่สำคัญปฐวีธาตุ ฯลฯ ไม่ยินดีปฐวีธาตุ** อธิบายว่า เพราะตรัสรู้พร้อมเฉพาะอย่างนี้ ตถาคตจึงกล่าวว่า **พระตถาคตไม่สำคัญ ไม่ยินดี (ซึ่งปฐวีธาตุ).**

อีกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุที่พระตถาคตทรงรู้แจ้งปฏิจสมุปบาทโดยนัยมีอาทิว่า **นันทิ** เป็นรากเหง้าของทุกข์ จึงทรงถึงความสิ้นไปแห่งค้นหาโดยประการทั้งปวง ฉะนั้นแล **ภิกษุทั้งหลาย** ตถาคตจึงกล่าวว่า พระ-

ตถาคตได้ตรัสรู้พร้อมเฉพาะ ฯลฯ เพราะความสิ้นไปแห่งตัณหาโดย
ประการทั้งปวง เพราะได้ตรัสรู้พร้อมเฉพาะอย่างนี้ พระตถาคตจึงไม่
สำคัญปฐวีธาตุ ฯลฯ ไม่ยินดี. ก็ในที่ใด ๆ พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่
ได้ตรัส ยสุมา (เพราะเหตุใด) ไว้ ตรัสไว้แต่ ตสุมา (เพราะเหตุ
นั้น) ในที่นั้น ๆ ต้องนำ ยสุมา มาประกอบเข้าด้วย. วิธีนี้เป็นวิธีที่ยุติ
กันแล้วในทางศาสนา. ในทุกบทก็มีนัยอย่างเดียวกันนี้.

เหตุที่พระไม่ชื่นชมภษิตของพระพุทธเจ้า

บทว่า อิทมโวจ ภควา ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะ
ทรงแสดงพระสัมพันธคุณอันลึกซึ้งอย่างยิ่ง มีการหยั่งถึง ไม่เพียง
ได้ช่วยปัญญาของคนเหล่านี้ (ปัญญาคนอื่นหยั่งรู้ไม่ถึง) จึงทรง
ประดับด้วยวาระของปฐุชน ๑ วาระ ด้วยวาระของเสขบุคคล ๑ วาระ
ด้วยวาระของพระชีนาสพ ๔ วาระ (และ) ด้วยวาระของพระตถาคต
๒ วาระ รวมเป็นประดับด้วยวาระใหญ่ (สำคัญ) ๘ วาระ และ
ในวาระ (ใหญ่) แต่ละวาระทรงประดับด้วยวาระในระหว่าง (วาระ
ย่อย) ๒๔ วาระ มีวาระว่าด้วยปฐวีธาตุเป็นต้น แล้วในตรัสพระสูตร
ทั้งหมด ซึ่งเริ่มต้นแต่ตอนจบคำเริ่มต้นจนกระทั่งถึงคำว่า ยาว อภิสม-
พุทฺโธ วทามิ ด้วยปริยัติจำนวน ๒ ภาณวาร.

ก็แล พระผู้มีพระภาคเจ้าแม้จะตรัสพระสูตรนี้อันประกอบด้วยนัย
อันวิจิตร และความวิลาสแห่งเทศนาด้วยพระสุรเสียงดุจเสียงพรม ซึ่ง
ไพเราะดุจเสียงของนกกการเวก (และ) เป็นเช่นกับได้ทรงรাত্রดหทัย
ของชนด้วยน้ำอมฤต เพราะระรื่นหูอยู่อย่างนี้ (ภิกษุเหล่านั้นก็ยังมีได้

ขึ้นชมพระภายิต).

บทว่า น เต ภิกขุ ภควโต ภาสิตํ อภินนุทฺ ความว่า ภิกขุ ๕๐๐ รูปเหล่านั้นมิได้อนุโมทนาพระคำรัสของ**พระผู้มีพระภาคเจ้า**นี้เลย.

ถามว่า เพราะเหตุไร?

ตอบว่า เพราะไม่เข้าใจ. ว่ากันว่า ภิกขุเหล่านั้นไม่เข้าใจเนื้อหาของสูตรนี้ ฉะนั้นจึงไม่ชื่นชม. จริงอยู่ ในสมัยนั้นพระสูตรนั้นแม้จะประกอบด้วยนัยอันวิจิตร และความวิลาสแห่งเทศนาอย่างนี้ สำหรับภิกขุเหล่านั้นได้เป็นเหมือนคนที่เขาเอาผืนผ้าหนา ๆ ผูกปากไว้แล้วเอาของกินที่ถูกใจมาวางตรงหน้า (ไม่สามารถจะกินได้) ฉะนั้น.

ถามว่า ก็**พระผู้มีพระภาคเจ้า**ทรงบำเพ็ญพระบารมีมาถึง ๔ อสง-
ไชย แล้วได้บรรลุพระสัพพัญญุตญาณก็เพื่อสอนคนอื่นให้เข้าใจธรรมที่
พระองค์ทรงแสดงมิใช่หรือ ไฉนพระองค์จึงทรงแสดงธรรมแก่ภิกขุเหล่า
นั้น โดยที่ภิกขุเหล่านั้นไม่เข้าใจ (เนื้อหา) เล่า?

ตอบว่า คำตอบนี้ ท่านกล่าวไว้แล้วในการวิจารณ์บทตั้งของสูตร
นี้ว่า **พระผู้มีพระภาคเจ้า**ทรงเริ่มเทศनावิธีอย่างนี้ว่า สพุทฺธมฺมุ-
ลปริยายํ ก็เพื่อหักรานมานะ (ของภิกขุเหล่านั้น) ฉะนั้น ในที่นี้ จึงไม่มี
อะไรที่ต้องกล่าวซ้ำอีก.

ก็แฉ ครั้นได้ฟังสูตรนี้ที่**พระผู้มีพระภาคเจ้า**ทรงแสดง เพื่อหักราน
มานะอย่างนี้แล้ว ภิกขุเหล่านั้นจึงคิดกันว่า ได้ยินว่า ปุณฺณมมี (มิจฉา-
ทิฎฺฐิ) ทิฎฺฐิเป็นแนวดำเนิน ย่อมหมายรู้ปฏิสนธิที่นั่นนั่นแล ฝ่ายพระเสขะ
พระอรหันต์ และพระตถาคตย่อมทราบอย่างแน่ชัดว่า สิ่งนี้คืออะไร สิ่ง
นี้เป็นอย่างไร ดังนี้ เป็นผู้หมดมานะ เหมือนอสรพิษที่ถูกถอนเขี้ยวแล้ว

ฉะนั้น ด้วยระลึกได้ว่า เมื่อก่อนพวกเราขอมรู้ทั่วถึงพระคำรัสอย่างใด อย่างหนึ่งที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วอย่างรวดเร็วพลันทีเดียว แต่มาบัดนี้ กลับไม่รู้ไม่เห็นที่สุดหรือเงื่อนแห่งมูลปริยายสูตรนี้เลย น้าอัสจรรย์จริง พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรง (มีพระปัญญา) ที่ใคร ๆ ประมาณไม่ได้ ทรง (มีพระปัญญาที่ใคร ๆ ชั่งไม่ได้) ดังนี้แล้วได้พากันไปสู่ที่บำรุง พระพุทธเจ้า และไปฟังธรรมโดยเคารพ.

ภิกษุ ๕๐๐ รูปได้บรรลุอรหัตผล

ก็แลสมัยนั้น ภิกษุทั้งหลายนั่งประชุมกันในธรรมสภาสนทนากันถึง เรื่องนี้ว่า น้าอัสจรรย์จริง อานุภาพของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย พราหมณ์ บรรพชิตเหล่านั้นมัวเมาแล้วด้วยความเมาในมานะ ยังถูกทำให้หมดมานะ ได้ด้วยมูลปริยายเทศนาของพระผู้มีพระภาคเจ้า. แต่บัดนี้ ภิกษุเหล่านั้น ยังพุดคุยกันค้างอยู่. ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จออกจากพระ คันธกุฎีไปประทับนั่งบนบรรพชิตอาสน์ที่ปูลาดไว้ในธรรมสภา ด้วยปาฏิ- หารีย์ที่เหมาะสมกับขณะนั้น แล้วได้ตรัสกับภิกษุเหล่านั้นว่า ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายสนทนากันด้วยเรื่องอะไรหนอ. ภิกษุเหล่านั้นได้ทูลบอกเนื้อ ความนั้นแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า. พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสค้ำว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ไซ้แต่บัดนี้เท่านั้น แม้ในกาลก่อน เราตถาคต ก็ได้ทำภิกษุเหล่านี้ซึ่งเที่ยวล้าพองอยู่ด้วยมานะให้หมดมานะแล้ว เหมือนกัน. จากนั้น เพราะเกิดเรื่องนี้เป็นเหตุ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงทรงนำอดีตนิพพานนี้มาเล่าว่า:-

ภิกษุทั้งหลาย เรื่องเคยมีมาแล้ว พราหมณ์ทิสปาโมกข์คนหนึ่ง

อาศัยอยู่ในเมืองพาราณสี เรียนจบไตรเพทพร้อมทั้งนิฆัณฺฑศาสตร์ และ
เกฏฺฐศาสตร์ และประเภทอักษรสมัยมีคัมภีร์อิติहाสะเป็นที่ ๕ เป็นผู้ชำนาญ
ในคัมภีร์ไวยากรณ์ และมหาปฺริสถลักษณะ ในคัมภีร์โลกยัตติ. พราหมณ์
นั้นได้สอนมนต์ให้มาณพ ๕๐๐ คน. พวกมาณพที่เป็นคนฉลาดย่อมเรียน
ได้มาก จำได้เร็ว และเมื่อย่า มนต์ที่มาณพเหล่านั้นเรียนแล้วไม่เลอะ
เลือนเลย. แม้พราหมณ์นั้นก็มิได้หวงแหนวิชาเป็นเหมือนเทน้ำลงไปใน
หม้อให้น่าอนพเหล่านั้นเรียนศิลาปะจนหมดแล้ว ได้กล่าวกะมาณพเหล่านั้น
ดังนี้ว่า ศิลาปะนี้เพียงเท่านี้ ก็เป็นประโยชน์ทั้งในปัจจุบันและภายภาคหน้า.
มาณพเหล่านั้นก็เกิดมานะขึ้นมาว่า อาจารย์ของพวกเราอย่ารู้อะไรเลย แม้
พวกเราที่รู้อะไรนั้น บัดนี้แม้พวกเราที่เป็นอาจารย์ได้แล้ว ตั้งแต่นั้นมาก็
ขาดความเคารพทอดทิ้งวัตรในอาจารย์อยู่. อาจารย์ทราบแล้วคิดว่า เรา
จักทำการข่มมานะของมาณพเหล่านั้น. วันหนึ่ง ท่านอาจารย์ได้กล่าวกะ
มาณพเหล่านั้นผู้มายังสถานที่บำรุงไฟแล้วนั่งอยู่ว่า พ่อคุณทั้งหลายเอ๋ย
อาจารย์จักถามปัญหากะพวกพ่อ (สักข้อหนึ่ง) พวกพ่อจะสามารถกล่าว
แก้ได้ไหม ? มาณพเหล่านั้นก็พากันรีบเรียนอย่างคนที่เฝ้าการศึกษาว่า
ถามเลย ท่านอาจารย์ ถามเลย ท่านอาจารย์. อาจารย์จึงกล่าววว่า

กาลย่อมกินสรรพสัตว์กับทั้งตัวมันเอง แต่ว่าสัตว์ใด

เล่า ที่กินกาล ได้เผาไหม้ตัณหาที่เผาไหม้สัตว์ไป

ด้วยได้ ?

แล้วกล่าวต่อไปว่า พ่อคุณทั้งหลาย พวกพ่อจงแก้ปัญหานี้ซิ.

มาณพเหล่านั้นคิดแล้วแต่ไม่รู้ (คำตอบ) จึงได้พากันนั่งเงียบ.

อาจารย์จึงกล่าวว่า เอาละพ่อทั้งหลาย วันนี้กลับไปก่อน พรุ่งนี้ค่อย (มา) กล่าวแก่ ดังนี้แล้วส่งมาณพเหล่านั้นกลับไป. มาณพเหล่านั้น (จากอาจารย์มาแล้ว) จับกลุ่มกัน ๑๐ คนบ้าง ๒๐ คนบ้าง (พิจารณา ปัญหา) ก็ยังมองไม่เห็นเบื้องต้น ไม่เห็นเบื้องปลายแห่งปัญหานั้น. พวกเขาจึงได้พากันมาบอกอาจารย์ว่า พวกผมไม่เข้าใจความหมายของปัญหานี้เลย. เพื่อต้องการข่มมาณพเหล่านั้น อาจารย์จึงได้กล่าวคานานี้ว่า

ศิระของคนจำนวนมากมีผมหงอกและใหญ่อยู่บนคอ

ในเขาเหล่านี้ใครเล่าเป็นผู้มีหู.

คานา (นี้) มีอธิบายว่า ศิระของคนจำนวนมากปรากฏอยู่ และ ศิระเหล่านั้นทั้งหมดก็มีผมหงอกทั้งหมดเป็นศิระใหญ่ตั้งอยู่บนคอ แต่ว่า มือเอื้อมไม่ถึง เช่นเดียวกับผลตาล (ที่มือเอื้อมไม่ถึง) ฉะนั้น ศิระเหล่านั้นกับศิระเหล่านี้ ไม่มีความแตกต่างกัน. แต่ในที่นี้ อาจารย์กล่าวว่า โภจิวา กณฺณวา ดังนี้ หมายถึงเอาตนเอง. บทว่า กณฺณวา แปลว่า ผู้มีปัญหา. ก็ใครกันเล่าที่ไม่มีหู?

มาณพเหล่านั้นได้ฟังคานานั้นแล้ว เป็นผู้เก้อเขิน คอดก (นั่ง) ก้มหน้านั่งเอานิ้วมือขีดดิน. ลำดับนั้น อาจารย์เห็นว่ามาณพเหล่านั้นมีความ ละอายใจ แล้วจึงกล่าวว่า พ่อคุณทั้งหลาย พวกพ่อจงเรียนเอาปัญหาเถิด ดังนี้แล้ว ได้แก่ปัญหา (ให้มาณพเหล่านั้นฟัง).

บทว่า กาล ได้แก่กาลมีอาทิอย่างนี้คือ เวลาก่อนอาหารบ้าง เวลาหลังอาหารบ้าง. คำว่า ภูตานิ นั้น เป็นชื่อเรียกสัตว์. กาลหาได้ เกี่ยวกินเนื้อและหนังเป็นต้นของสัตว์ทั้งหลายไม่. ที่แท้แลกลับทำให้อายุ

วรรณะ และพละของสัตว์เหล่านั้นสิ้นไป ย่ำยีความเป็นหนุ่มความเป็นสาว ความเป็นผู้ไม่มีโรคให้พินาศไป จึงเรียกว่า กิน คือเคี้ยวกิน.

บทว่า สพุพานเว สหตุตนา ความว่า และกาลเมื่อกินอยู่อย่างนั้น ย่อมไม่เว้นอะไร ๆ ย่อมกินทั้งหมดทีเดียว และใช้ว่าจะกินแต่สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ที่แท้แล้วยังกินตัวมันเองไปพร้อมกับตัวมันเอง (อีก) ด้วย (คือ) เวลาก่อนอาหาร (ผ่านไป) จะมาเป็นเวลาหลังอาหาร (อีก) ไม่ได้. ในเวลาหลังอาหารเป็นต้นก็มีนัยแบบนี้.

บทว่า โย จ กาลมโส ภูโต นั้น เป็นชื่อเรียกพระจิณาสพ. ก็พระจิณาสพนั้นเรียกว่า ผู้กินกาล เพราะท่านกินปฏิสนธิกาลในภพต่อไปจนหมดสิ้นแล้วดำรงอยู่.

บทว่า สกุตปจนี ปจิ ความว่า ตัณหานี้ได้ยอมเผาสัตว์ทั้งหลายในอบายทั้งหลาย พระจิณาสพนั้นเผาตัณหานี้ด้วยไฟคือญาณ ได้แก่ทำให้เป็นเถ้าถ่านไปแล้ว. เพราะเหตุนี้จึงกล่าวว่า สกุตปจนี ปจิ (แปลว่า เผาตัดหาที่เผาสัตว์). (ในคำว่า ปจนี) บาลีเป็น ปชฺชนี ก็มี. หมายความว่า ให้เกิด คือให้บังเกิด.

ลำดับนั้น มาณพเหล่านั้น เห็นเนื้อความของปัญหาปรากฏชัดความคำแก้ของอาจารย์เหมือนคนเห็นที่เรียบและที่ขรุขระในตอนกลางคืนด้วยแสงสว่างของประทีปพันดวง จึงคิดว่า บัดนี้พวกเราจักอยู่ร่วมกับอาจารย์จนตลอดชีวิต ขึ้นชื่อว่า อาจารย์แล้ว เป็นผู้ยิ่งใหญ่ ก็พวกเราเกิดความถือตัวว่า ได้ศึกษามากจึงไม่รู้ความหมายของคาถาแม่เพียง ๔ บท ขจัดมานะได้แล้ว (หันกลับ) มาทำวัตรปฏิบัติแก่อาจารย์เหมือนเมื่อก่อนแล้ว ได้เป็นผู้มีสวรรค์เป็นที่ไปในเบื้องหน้า. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย

ในสมัยนั้นเราตถาคตได้เป็นอาจารย์ ภิกษุเหล่านี้ได้เป็นมาณพ แม้ในกาลก่อน ตถาคตก็ได้ทำภิกษุเหล่านี้ซึ่งมีมานะจัดท่องเที่ยวไปอยู่อย่างนี้ให้หมดมานะ ด้วยประการฉะนี้.

ภิกษุเหล่านั้นได้ฟังชาดกนี้แล้วคิดว่า แม้เมื่อก่อนพวกเราถูกมานะครอบงำแล้ว จึงขจัดมานะออกให้ยิ่งขึ้นไปอีกได้ เป็นผู้มุ่งหน้า (ปฏิบัติ) ธรรมเนียมที่เป็นอุปการะแก่ตน. ต่อมาคราวหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จเที่ยวจาริกไปในชนบทถึงเมืองไพศาลี แล้วประทับ อยู่ที่โคตมกเจดีย์ ทรงทราบว่าภิกษุ ๕๐๐ รูปเหล่านั้นมีญาณแก่กล้าแล้ว จึงตรัสโคตมกสูตรนี้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตย่อมแสดงธรรมเพื่อความรู้อย่าง ไม่ใช่แสดงเพื่อความไม่รู้ยิ่ง เราตถาคตแสดงธรรมมีเหตุ ฯลฯ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตแสดงธรรมมีปาฏิหาริย์ ไม่ใช่แสดงธรรมไม่มีปาฏิหาริย์ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อตถาคตนั้นแสดงธรรมเพื่อความรู้อย่าง ฯลฯ ให้ใช่แสดงธรรมไม่มีปาฏิหาริย์ โอวาทจึงเป็นสิ่งที่ควรทำตามอนุสาสนีเป็นสิ่งที่ควรทำตาม คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็แลเธอทั้งหลาย อย่าเพ่งยินดี อย่าเพ่งเฝือกอิมใจ อย่าเพ่งโสมนัสใจว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสรู้อย่างถูกต้องด้วยพระองค์เอง พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดีแล้ว พระสงฆ์ (สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า) ปฏิบัติดีแล้ว.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสพระสูตรนี้ ก็แลเมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไวยารมณ์นี้อยู่ หมิ่นโลกธาตุก็ได้หวั่นไหวแล้ว.

ก็ภิกษุ ๕๐๐ รูปเหล่านั้นได้สดับพระสูตรนี้แล้ว ได้บรรลุเป็นพระอรหันต์พร้อมด้วยปฏิสัมภิทาทั้งหลายในเวลาจบ (พระสูตร) นั้นเอง.

พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสกั เล่ม ๑ ภาค ๑ - หน้าที่ 137
เทศนานี้ได้จบลงในที่นั้นด้วยอาการอย่างนี้แล.

จบอรรถกถามูลปริยายสูตร ในอรรถกถามัชฌิมนิกาย ชื่อปัญจ-
สุทนี.

จบสูตรที่ ๑

๒. สัพพาสวสังวรสูตร °

[๑๐] ข้าพเจ้าได้สดับมาอย่างนี้.

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จประทับ ณ พระวิหารเชตวัน อารามของอนาถปิณฑกเศรษฐี เขตพระนครสาวัตถี ณ ที่นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่านั้นทูลรับพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า พระเจ้าข้า. พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสพระพุทฺธพจน์นี้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงปริยายว่าด้วยการสังวรอาสวะทั้งปวงแก่พวกเธอ พวกเธอจงฟัง จงใส่ใจให้ดี เราจักกล่าว. ภิกษุเหล่านั้นทูลรับพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า อย่างนั้น พระเจ้าข้า.

[๑๑] พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวความสิ้นอาสวะไว้ สำหรับภิกษุผู้รู้อยู่ เห็นอยู่ เราไม่กล่าวความสิ้นอาสวะไว้สำหรับภิกษุผู้ไม่รู้ไม่เห็น. คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ความสิ้นอาสวะจะมีได้แก่ภิกษุผู้รู้อะไร เห็นอะไร ? ความสิ้นอาสวะจะมีได้แก่ภิกษุผู้เห็น โยนิโสมนสิการและอโยนิโสมนสิการ. คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุมนสิการโดยไม่แยบคาย อาสวะทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น และที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเจริญ. คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุมนสิการโดยแยบคาย อาสวะทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ย่อมไม่เกิดขึ้น และที่เกิดขึ้นแล้ว เธอย่อมละเสียได้. คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย (๑) อาสวะที่จะพึงละได้เพราะการเห็นก็มี (๒) ที่จะพึงได้เพราะการสังวรก็มี (๓) ที่จะพึงละได้เพราะเสพเฉพาะก็มี (๔) ที่จะพึงละได้เพราะความอดกลั้นก็มี

๑. ในอรรถกถา เรียกสัพพาสวสูตร.

(๕) ที่จะพึงละได้เพราะเว้นรอบกัมมิ (๖) ที่จะพึงละได้เพราะบรรเทากัมมิ (๗) ที่จะพึงละได้เพราะอบรมกัมมิ.

(๑) อาสวะที่จะได้เพราะการเห็น

[๑๒] คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็อาสวะเหล่าไหน ที่จะพึงละได้ เพราะการเห็น? คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ปุถุชนในโลกนี้ ผู้ไม่ได้สดับ ไม่ได้เห็นพระอริยะทั้งหลาย ไม่ฉลาดในธรรมของพระอริยะ ไม่ได้รับแนะนำในธรรมของพระอริยะ. ไม่ได้เห็นสัตบุรุษ ไม่ฉลาดในธรรมของสัตบุรุษ ไม่ได้รับแนะนำในธรรมของสัตบุรุษ ย่อมไม่รู้ธรรมอันตนควรมนสิการ. เมื่อเขาไม่รู้ธรรมที่ควรมนสิการ ไม่รู้ธรรมที่ไม่ควรมนสิการ ย่อมมนสิการธรรมที่ไม่ควรมนสิการ ไม่มนสิการธรรมที่ควรมนสิการ.

คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่ไม่ควรมนสิการ ที่ปุถุชนมนสิการอยู่ เป็นไฉน? เมื่อปุถุชนมนสิการธรรมเหล่าใดอยู่ กามาสวะก็ดี ภวาสวะก็ดี อวิชชาสวะก็ดี ที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเจริญ ธรรมเหล่านี้ไม่ควรมนสิการ ซึ่งเขามนสิการอยู่.

คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ธรรมที่ควรมนสิการ ที่ปุถุชนไม่มนสิการอยู่ เป็นไฉน. เมื่อปุถุชนมนสิการธรรมเหล่าใดอยู่ กามาสวะก็ดี ภวาสวะก็ดี อวิชชาสวะก็ดี ที่ยังไม่เกิด ย่อมไม่เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเสื่อมสิ้นไป ธรรมเหล่านี้ ควรมนสิการ ซึ่งเขาไม่มนสิการอยู่ อาสวะทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเจริญแก่ปุถุชนนั้น เพราะมนสิการธรรมที่ไม่ควรมนสิการ และเพราะไม่มนสิการธรรมที่ควรมนสิการ.

ปุถุชนนั้นมนสิการโดยไม่แยกคายอย่างนี้ว่า เราได้มีแล้วในอดีตกาลอันยี่ดยาวนาน หรือหนอ หรือเราไม่ได้มีแล้วในอดีตกาลอันยี่ดยาวนาน ในอดีตกาลอันยี่ดยาวนาน เราได้เป็นอะไรหนอ ในอดีตกาลอันยี่ดยาวนาน เราได้เป็นอย่างไรหนอ ในอดีตกาลอันยี่ดยาวนาน เราได้เป็นอะไรแล้วจึงเป็นอะไรหนอ ในอนาคตกาลอันยี่ดยาวนาน เราจักเป็นหรือหนอ ในอนาคตกาลอันยี่ดยาวนาน เราจักไม่เป็น ในอนาคตกาลอันยี่ดยาวนาน เราจักเป็นอะไรหนอ ในอนาคตกาลอันยี่ดยาวนาน เราจักเป็นอย่างไรหนอ ในอนาคตกาลอันยี่ดยาวนาน เราจักเป็นอะไรแล้ว จึงจักเป็นอะไรหนอ หรือว่า ปรารภกาลปัจจุบันอันยี่ดยาวนาน ในบัดนี้ มีความสงสัยขึ้นภายในว่า เรามีอยู่หรือ หรือเราไม่มี เราเป็นอะไรหนอ เราเป็นอย่างไรหนอ สัตว์นี้มาแต่ไหนหนอ และจักไปไหน?

เมื่อปุถุชนนั้นมนสิการโดยไม่แยกคายอย่างนี้ บรรดาทิวฐิ ๖ ทิวฐิ อย่างใดอย่างหนึ่งย่อมเกิดขึ้น. ทิวฐิโดยจริงโดยแท้ ย่อมเกิดขึ้นแก่ปุถุชน นั้นว่า อตฺตาของเรามีอยู่ หรือว่า อตฺตาของเราไม่มีอยู่ หรือว่า เราขอมรู้ อตฺตาด้วยตนเอง หรือว่า เราขอมรู้สภาพมิใช่ อตฺตาด้วยตนเอง หรือว่า เราขอมรู้ อตฺตาด้วยสภาพมิใช่ตน. อีกอย่างหนึ่ง ทิวฐิย่อมเกิดมีแก่ปุถุชน นั้นอย่างนี้ว่า อตฺตาของเรานี้ได้เป็นผู้ (บงการ) เสวย ย่อมเสวยวิบาก ของกรรมทั้งดีทั้งชั่วในอภิมันนั้น ๆ ก็ อตฺตาของเรานี้เป็นของเที่ยง ยั่งยืน ติดต่อ ไม่แปรปรวนเป็นธรรมดา จักตั้งอยู่อย่างนั้นเสมอด้วยสิ่งยั่งยืนแท้. คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เรากล่าวว่า ทิวฐิ ชัฏคือทิวฐิ กันดารคือทิวฐิ เสียนหนามคือทิวฐิ ความคืนรนคือทิวฐิ สิ่งประกอบสัตว์ไว้คือ ทิวฐิ. คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่าปุถุชนผู้ไม่ได้สดับ ผู้ประกอบ

ด้วยทิฏฐิสังโยชน์ ย่อมไม่พ้นจากชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส ย่อมไม่พ้นจากทุกข์.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ส่วนอริยสาวกผู้สดับ ผู้เห็นพระอริยเจ้าทั้งหลาย จลตาดในธรรมของพระอริยเจ้า ได้รับแนะนำด้วยดีในธรรมของพระอริยเจ้า ผู้เห็นสัตบุรุษ จลตาดในธรรมของสัตบุรุษ ได้รับแนะนำด้วยดีในธรรมของสัตบุรุษ ย่อมรู้ธรรมที่ควรมนสิการ และไม่ควรมนสิการ. เมื่ออริยสาวกนั้นรู้ธรรมที่ควรมนสิการ และไม่ควรมนสิการ ย่อมไม่มนสิการธรรมที่ไม่ควรมนสิการ และมนสิการธรรมที่ควรมนสิการ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่ไม่ควรมนสิการเหล่าไหน ที่อริยสาวกไม่มนสิการ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย (คือ) เมื่ออริยสาวกมนสิการธรรมเหล่าใดอยู่ กามาสวะก็ดี ภวาสวะก็ดี อวิชชาสวะก็ดี ที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเจริญ ธรรมเหล่านั้นที่ไม่ควรมนสิการ ซึ่งอริยสาวกไม่มนสิการ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่ควรมนสิการเหล่าไหน ที่อริยสาวกมนสิการอยู่? คือ เมื่ออริยสาวกมนสิการธรรมเหล่าใดอยู่ กามาสวะก็ดี ภวาสวะก็ดี อวิชชาสวะก็ดี ที่ยังไม่เกิด ย่อมไม่เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเสื่อมสิ้นไป ธรรมเหล่านี้ที่ควรมนสิการ ซึ่งอริยสาวกมนสิการอยู่. อาสวะทั้งหลายที่ยังไม่เกิด จะไม่เกิดขึ้น และที่เกิดขึ้นแล้ว จะเสื่อมสิ้นไป เพราะอริยสาวกนั้น ไม่มนสิการธรรมที่ไม่ควรมนสิการ และเพราะมนสิการธรรมที่ควรมนสิการ.

อริยสาวกนั้น ย่อมมนสิการโดยแยกคายว่า นี้ทุกข์ นี้เหตุให้เกิดทุกข์ นี้ความดับทุกข์ นี้ปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ เมื่ออริยสาวกนั้นมนสิการ

อยู่โดยแยกคายอย่างนี้ สังโยชน์ ๓ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพต-
ปรามาสย่อมเป็นอันชงเละได้. คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย อาสวะเหล่านี้ เรา
ตถาคคกล่าวว่าจะพืงละได้ เพราะการเห็น.

(๒) อาสวะที่ละได้ เพราะการสังวร

[๑๓] คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็อาสวะเหล่าไหนด ที่จะพืงละได้เพราะ
การสังวร? คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย คือภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ พิจารณา
โดยแยกคายแล้วเป็นผู้สำรวมแล้วด้วยความสำรวมในจักขุนทรีย์อยู่. คู่ก่อน
ภิกษุทั้งหลาย ก็อาสวะและความเรำร้อนอัน กระทำควมคับแค้นเหล่าใด
พืงเกิดขึ้นแก่ภิกษุนั้น ผู้ไม่สำรวมจักขุนทรีย์ อาสวะและความเรำร้อน
อันกระทำควมคับแค้น เหล่านั้น ย่อมไม่มีแก่ภิกษุนั้น ผู้สำรวมจัก ขุนทรีย์
อยู่อย่างนี้.

ภิกษุพิจารณาโดยแยกคายแล้ว เป็นผู้สำรวมด้วยความสำรวมใน
โสคินทรีย์อยู่...

ภิกษุพิจารณาโดยแยกคายแล้ว เป็นผู้สำรวมด้วยความสำรวมใน
ฉานินทรีย์อยู่...

ภิกษุพิจารณาโดยแยกคายแล้ว เป็นผู้สำรวมด้วยความสำรวมใน
ชีวหินทรีย์อยู่...

ภิกษุพิจารณาโดยแยกคายแล้ว เป็นผู้สำรวมด้วยความสำรวมใน
กายินทรีย์อยู่...

ภิกษุพิจารณาโดยแยกคายแล้ว เป็นผู้สำรวมด้วยความสำรวมใน
มณินทรีย์อยู่...

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย. ก็อาสวะและความเร่าร้อนอันกระทำความคับ
แค้นเหล่าใด พึงบังเกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้ไม่สำรวมในมโนทริย้อยู่ อาสวะและ
ความเร่าร้อนอันกระทำความคับแค้นเหล่านั้น ย่อมไม่มีแก่ภิกษุผู้สำรวม
ในมโนทริย้อยู่อย่างนี้. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อาสวะเหล่านี้ เราตถาคต
กล่าวว่ จะพึงละได้เพราะการสังวร.

(๓) อาสวะที่ละได้เพราะการพิจารณา

[๑๔] ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็อาสวะเหล่าไหน ที่จะพึงละได้
เพราะการพิจารณาเสพ ? ก็ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระธรรมวินัย
นี้ พิจารณาโดยแยกกายแล้ว เสพจิรวรเพื่อกำหนดนาม ร้อน สัมผัส
แห่งเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลาน เพียงเพื่อจะปกปิดอวัยวะ
ที่ให้ความละเอียดกำเริบ พิจารณาโดยแยกกายแล้ว เสพบิณฑบาตมิใช่เพื่อ
จะเล่น มิใช่เพื่อมัวเมา มิใช่เพื่อประดับ มิใช่เพื่อตกแต่ง เพียงเพื่อให้
กายนี้ดำรงอยู่ เพื่อให้เป็นไป เพื่อกำจัดความลำบาก เพื่ออนุเคราะห์แก่
พรหมจรรย์ ด้วยคิดว่า จะกำจัดเวทนาเก่าเสียด้วย จะไม่ให้เวทนาใหม่
เกิดขึ้นด้วย ความเป็นไป ความไม่มีโทษ และความอยู่สบายด้วย จักมี
แก่เรา ฉะนี้. พิจารณาโดยแยกกายแล้ว เสพเสนาสนะ เพียงเพื่อกำจัด
นาม ร้อน สัมผัส แห่งเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลาน
เพียงเพื่อบรรเทาอันตรายแต่ฤดู เพื่อรื่นรมย์ในการหลีกออกเร้นอยู่
พิจารณาโดยแยกกายแล้ว เสพบริขาร คือยาอันเป็นปัจจัยแก่คนไข้ เพียง
เพื่อกำจัดเวทนาที่เกิดแต่อาพาธต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นแล้ว เพื่อความเป็นผู้ไม่มี
อาพาธเบียดเบียนเป็นอย่างยิ่ง.

คู่ออนภิกษุทั้งหลาย อาสวะและความเร่าร้อน อันกระทำความ
คับแค้นเหล่าใด พึงบังเกิดขึ้นแก่ภิกษุนั้นผู้ไม่พิจารณาเสพปัจจัยอันใด
อันหนึ่ง อาสวะและความเร่าร้อนอันกระทำความคับแค้นเหล่านั้น ย่อม
ไม่มีแก่ภิกษุผู้พิจารณาเสพอยู่อย่างนี้. คู่ออนภิกษุทั้งหลาย อาสวะเหล่านี้
เราตถาคตกล่าวว่่า จะพึงละได้เพราะการพิจารณาเสพ.

(๔) อาสวะที่ละได้เพราะความอดกลั้น

[๑๕] คู่ออนภิกษุทั้งหลาย ก็อาสวะเหล่าไหนที่จะพึงละได้เพราะ
ความอดกลั้น? คู่ออนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ พิจารณา
โดยแยกกายแล้ว เป็นผู้อดทนต่อหนาว ร้อน หิว กระจาย สัมผัสแห่ง
เหล็กอบ ขุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลาน เป็นผู้มิชาติของผู้อดกลั้นต่อ
ถ้อยคำที่ผู้อื่นกล่าวชั่ว ร้ายแรง ต่อเวทนาที่มีอยู่ในตัว ซึ่งบังเกิดขึ้น
เป็นทุกข์ หนา แข็ง กล้า ไม่เป็นที่ยินดี ไม่เป็นที่ชอบใจ อาจพร่าชีวิต
เสียได้.

คู่ออนภิกษุทั้งหลาย อาสวะและความเร่าร้อน อันกระทำความ
คับแค้นเหล่าใด พึงบังเกิดขึ้นแก่ภิกษุนั้นผู้ไม่อดกลั้นอยู่ อาสวะและความ
เร่าร้อนอันกระทำความคับแค้นเหล่านั้น ย่อมไม่มีแก่ภิกษุนั้น ผู้อดกลั้น
อยู่อย่างนี้. คู่ออนภิกษุทั้งหลาย อาสวะเหล่านั้น เราตถาคตกล่าวว่่า จะพึง
ละได้เพราะความอดกลั้น.

(๕) อาสวะที่ละได้เพราะการเว้น

[๑๖] คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็อาสวะเหล่าไหน ที่จะพึงละได้เพราะความเว้นรอบ ? คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ พิจารณาโดยแยกคายแล้วหลีกหนีช้างที่ดุร้าย ม้าที่ดุร้าย โคที่ดุร้าย สุนัขที่ดุร้าย งู หลักตอ สถานที่มีหนาม บ่อ เหว ที่เต็มด้วยของไม่สะอาด โสโครก. เพื่อนพรหมจรรย์ ผู้เป็นวิญญูชนทั้งหลาย พึงกำหนดลงซึ่งบุคคลผู้หนึ่ง ที่มีใจอาสวะเห็นปานใด ผู้เที่ยวไปในที่มีใจโจรเห็นปานใด ผู้คบมิตรที่ลามกเห็นปานใด ในสถานทั้งหลายอันลามก. ภิกษุนั้นพิจารณาโดยแยกคายแล้ว เว้นที่มีใจอาสวะนั้น ที่มีใจโจรนั้น และมิตรผู้ลามกเหล่านั้น. คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย จริงอยู่ อาสวะและความเร่าร้อน อันกระทำความคับแค้นเหล่าใด พึงบังเกิดขึ้นแก่ภิกษุนั้น ผู้ไม่เว้นสถานหรือบุคคลอันใดอันหนึ่ง อาสวะและความเร่าร้อน อันกระทำความอับแค้นเหล่านั้นย่อมไม่มีแก่ภิกษุ ผู้เว้นรอบอยู่อย่างนี้. คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย อาสวะเหล่านี้ เราตถาคตกล่าวว่าจะพึงละได้เพราะความเว้นรอบ.

(๖) อาสวะที่ละได้เพราะการบรรเทา

[๑๗] คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็อาสวะเหล่าไหน ที่จะพึงละได้เพราะความบรรเทา? คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ พิจารณาโดยแยกคายแล้ว ย่อมอดกลั้น ย่อมละ ย่อมบรรเทา กามวิตกที่เกิดขึ้นแล้ว ทำให้สิ้นสูญ ให้ถึงความไม่มี ย่อมอดกลั้น ย่อมละ ย่อมบรรเทา พยาบาทวิตกที่เกิดขึ้นแล้ว ทำให้สิ้นสูญ ให้ถึงความไม่มี ย่อม

อดกลั้น ย่อมละ ย่อมบรรเทาพยาบาลทวิตกที่เกิดขึ้นแล้ว ทำให้สิ้นสูญ ให้ถึงความไม่มี ย่อมอดกลั้น ย่อมละ ย่อมบรรเทาวิหิงสาวิตกที่เกิดขึ้นแล้ว ทำให้สิ้นสูญ ให้ถึงความไม่มี ย่อมอดกลั้น ย่อมละ ย่อมบรรเทาธรรมที่เป็นบาปอกุศลที่บังเกิดขึ้นแล้ว ทำให้สิ้นสูญ ให้ถึงความไม่มี.
 คุก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็อาสวะและความเร่าร้อน อันกระทำความคับแค้น เหล่าใด พึงบังเกิดขึ้นแก่ภิกษุนั้น ผู้ไม่บรรเทาธรรมอันใดอันหนึ่ง อาสวะและความเร่าร้อน อันกระทำความคับแค้นเหล่านั้น ย่อมไม่มีแก่ภิกษุผู้บรรเทาอยู่อย่างนี้ คุก่อนภิกษุทั้งหลาย อาสวะเหล่านั้น เราตถาคตกล่าวว่ จะพึงละได้เพราะความบรรเทา.

(๗) อาสวะที่ละได้เพราะการอบรม

[๑๘] คุก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็อาสวะเหล่าไหน ที่จะพึงละได้เพราะอบรม? คุก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ พิจารณาโดยแยกคายแล้ว เจริญสติสัมโพชฌงค์ อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในความสลัดออก เจริญมัทธิยสัมโพชฌงค์... เจริญวิริยสัมโพชฌงค์... เจริญปีติสัมโพชฌงค์... เจริญปีสัทธสัมโพชฌงค์... เจริญสมาธิสัมโพชฌงค์... เจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์
 อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในความสลัดออก คุก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็อาสวะและความเร่าร้อน อันกระทำความคับแค้น เหล่าใด พึงเกิดขึ้นแก่ภิกษุนั้น ผู้ไม่อบรมธรรมอันใดอันหนึ่ง อาสวะและความเร่าร้อน อันกระทำความคับแค้นเหล่านั้น ย่อมไม่มีแก่ภิกษุนั้น ผู้อบรมอยู่อย่างนี้. คุก่อนภิกษุทั้งหลาย อาสวะเหล่านี้ เราตถาคตกล่าวว่

จะฟังจะได้เพราะอบรม.

[๑๕] คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะเหตุว่า อาสวะเหล่านี้ อันภิกษุใดจะฟังจะได้เพราะการเห็น อาสวะเหล่านั้น เป็นอันภิกษุนั้นจะได้แล้วเพราะการเห็น อาสวะเหล่านี้ อันภิกษุใดจะฟังจะได้เพราะการสังวร อาสวะเหล่านั้น เป็นอันภิกษุนั้นจะได้แล้วเพราะการสังวร อาสวะเหล่านี้ อันภิกษุจะฟังจะได้เพราะการพิจารณาเสพ อาสวะเหล่านั้น เป็นอันภิกษุนั้นจะได้แล้วเพราะการพิจารณาเสพ อาสวะเหล่านี้ อันภิกษุใดจะฟังจะได้เพราะความอดกลั้น อาสวะเหล่านั้น เป็นอันภิกษุนั้นจะได้แล้วเพราะความอดกลั้น อาสวะเหล่านี้ อันภิกษุใดจะฟังจะได้เพราะความเว้นรอบ อาสวะเหล่านั้น เป็นอันภิกษุนั้นจะได้แล้วเพราะความเว้นรอบ อาสวะเหล่านี้ อันภิกษุใดจะฟังจะได้เพราะความบรรเทา อาสวะเหล่านั้น เป็นอันภิกษุนั้นจะได้แล้วเพราะความบรรเทา อาสวะเหล่านี้ อันภิกษุใดจะฟังจะได้เพราะการอบรม อาสวะเหล่านั้น เป็นอันภิกษุนั้นจะได้แล้วเพราะการอบรม. คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนี้เรากล่าวว่า เป็นผู้สำรวมด้วยความสังวรในอาสวะทั้งปวงอยู่ ตัดค้นหาได้แล้ว ยังสังโยชน์ให้ปราศไปแล้ว ได้ทำที่สุดทุกข์เพราะความตรัสรู้ ด้วยการเห็นและการละมานะโดยชอบ.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสสังวรปริยายนี้แล้ว ภิกษุเหล่านั้นชื่นชมยินดีภายิตของพระผู้มีพระภาคพระเจ้า ฉะนั้นแล.

จบ สัพพาสวสังวรสูตรที่ ๒

อรรถกถาสัพพาสวสังวรสูตร

อธิบายที่มาของคำว่า สาวัตถิ

[๑๐] สัพพาสวสูตรเริ่มต้นว่า ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้
ฯลฯ กรุงสาวัตถิ.

ในสัพพาสวสังวรสูตรนั้น มีอรรถกถาแก้ตามลำดับบท ดังต่อไปนี้.
นักอักษรศาสตร์วิจารณ์กันไว้ก่อนว่า คำว่า สาวัตถิ คือพระนคร
อันเป็นสถานที่อยู่ของฤาษี ชื่อ สวัตละ เหมือนคำว่า กากนุที มากนุที
ฉะนั้น. ส่วนพระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า วัตถุเครื่องอุปโภค
และบริโภคของมนุษย์ทุกอย่างมีอยู่ในเมืองนี้ ฉะนั้น เมืองนี้จึงชื่อว่า
สาวัตถิ. ในเมื่อเอาคำว่า "สุตถ" มารวมไว้ด้วย จึงชื่อว่า สาวัตถิ
เพราะอาศัยเหตุที่ว่า เมื่อถูกเขาถามว่า มีของอะไรอยู่บ้าง ก็ตอบว่า มี
ครบทุกอย่าง.

เครื่องอุปโภคบริโภคทุกอย่างมารวมกัน อยู่ในเมือง
สาวัตถิตลอดเวลา ฉะนั้น ท่านมุ่งเอาความสมบูรณ์
ด้วยเครื่องอุปโภคบริโภคทุกอย่างจึงเรียก (เมืองนั้น)
ว่า สาวัตถิ. นี่เป็นเมืองของชาวโกศล นำขึ้นชม
นำรินรมย์ นำผลิตผลิตเจริญใจ อีกทั้งไปด้วย
เสียง ๑๐ ประการ เป็นเมืองอยู่ช้ำอู่น้ำ. เป็นเมือง
ถึงความเจริญไพบุลย์ มั่งคั่ง กว้างขวาง นำขึ้นชม
และอุดมสมบูรณ์ เหมือนเทพบุรีชื่อ อาลกมันทา.

ในเมืองสาวัตถีนั้น.

ในบทว่า **เซตวน** อธิบายว่า พระราชกุมารทรงพระนามว่า **"เซตะ"** เพราะทรงรับชนะข้าศึกของพระองค์ หรือเพราะประสูติในเวลาที่พระชนกทรงมีชัยต่อข้าศึกของพระองค์. อีกอย่างหนึ่ง ทรงพระนามว่า **"เซตะ"** เพราะพระนามอย่างนี้ พระชนกชนนีทรงตั้งไว้เพื่อความเป็นสิริมงคล. พระอุทยานของพระราชกุมารพระนามว่า **เซตะ** ชื่อว่า **เซตวัน**. เพราะพระอุทยานเซตวันนั้น อันพระราชกุมารทรงพระนามว่า **"เซตะ"** นั้น ทรงปลูกสร้างทะนุบำรุงให้เจริญงอกงาม ทั้งพระองค์ก็ทรงเป็นเจ้าของพระอุทยานนั้นด้วย ฉะนั้นจึงเรียกว่า **เซตวัน**. ในพระวิหารเซตวันนั้น.

ในบทว่า **อนาถปิณฑิกสุต อาราม** นี้ มีอธิบายว่า คฤหบดีนั้น ชื่อว่า **"สุทัตตะ"** โดยเป็นชื่อที่บิดามารดาตั้งให้ แต่มาได้ชื่อว่า **อนาถปิณฑิกะ** โดยเหตุที่ได้ให้อาหารแก่คนอนาถทั้งหลายเป็นประจำ เพราะเป็นผู้มั่งคั่งด้วยสมบัติทุกอย่าง และเพราะปราศจากความตระหนี่ ทั้งเพียบพร้อมด้วยคุณธรรมมีความกรุณาเป็นต้น. สัตว์ทั้งหลายโดยเฉพาะบรรพชิตย่อมยินดีในสวนนี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **อาราม**. อธิบายว่า สัตว์ทั้งหลายมาแต่ที่ต่าง ๆ กัน ย่อมยินดี เพลิดเพลิน อยู่อย่างสบาย เพราะสวนนั้นงามไปด้วยไม้ดอกไม้ผล เป็นต้น สมบูรณ์ไปด้วยองค์ประกอบแห่งเสนาสนะ ๕ ประการมีไม้ไผ่ไกลไม้ไถ่ (โคจรคาม) เกินไปนัก. อีกประการหนึ่ง ชื่อว่า **อาราม** เพราะคิงคูดสัตว์ผู้ไปถึงสถานทีนั้นไว้ภายในบริเวณของตนนั่นเอง แล้วให้เพลิดเพลินไปด้วยสมบัติมีประการดังกล่าวแล้ว. ความจริง **อาราม**นั้น **อนาถปิณฑิกคฤหบดี** ได้มอบถวาย

สงฆ์ มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข ด้วยการบริจาคทรัพย์ถึง ๕๔ โกฏิ คือ บริจาคซื้อที่ดินจากพระหัตถ์ของพระราชกุมารทรงพระนามว่า "เซตะ" ด้วยการเอาเงิน ๑๘ โกฏิ ปลูก (เต็มบริเวณพื้นที่) บริจาคเป็นค่าก่อสร้าง เสนาสนะต่าง ๆ ๑๘ โกฏิ บริจาคเป็นค่าทำการฉลองพระวิหารอีก ๑๘ โกฏิ ฉะนั้นจึงได้ชื่อว่า อารามของอนาถปิณฑิกะ. ในอารามของอนาถปิณฑิกคฤหบดีนั้น คำว่า เซตวเน ในคำว่า เซตวเน อนาถปิณฑิกคฤหบดี อาราม นั้น เป็นคำระบุดังเจ้าของคนแรก. คำว่า อนาถปิณฑิกคฤหบดี อาราม เป็นคำระบุดังเจ้าของคนหลัง.

ถามว่า จะมีประโยชน์อะไรในการระบุดังเจ้าของทั้ง ๒ นั้น

ตอบว่า มีประโยชน์คือจะทำให้เป็นเยี่ยงอย่างของผู้ต้องการบุญ

จริงอยู่ ในข้อนั้น ท่านพระอานนท์เมื่อจะแสดงว่า ผู้ต้องการบุญ ทั้งหลายย่อมทำบุญเพราะกิตติศัพท์ของท่านทั้ง ๒ นั้นว่า พระราชกุมาร พระนามว่าเซตะนั้นทรงบริจาคทรัพย์ ๑๘ โกฏิ ที่พระองค์ได้มาด้วยการ ขายสถานที่ในการสร้างซุ้มประตูและปราสาท และทรงบริจาคต้นไม้ซึ่ง มีค่าหลายโกฏิ (ส่วน) อนาถปิณฑิกคฤหบดีได้บริจาคทรัพย์ ๕๔ โกฏิ ดังนี้แล้ว ชักชวนชนผู้ต้องการบุญเหล่าอื่นให้ถือชนทั้ง ๒ นั้นเป็นแบบ อย่าง.

อธิบายคำว่า อาสวะ

ถามว่า เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสพระสูตรนี้ว่า สัพพาสวสัรรปริยาย โว ภิกขเว ดังนี้ ?

ตอบว่า เพื่อทรงแสดงถึงข้อปฏิบัติเพื่อความสิ้นอาสวะ เริ่มต้น

ตั้งแต่การชำระอุปกิเลสแก่ภิกษุเหล่านั้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **สพฺพาสวสัรวปรียาย** ความว่า เป็นเหตุสำรวม คือว่า เป็นเหตุให้ระมัดระวังอาสวะทุกอย่าง อธิบายว่า เป็นเหตุให้อาสวะเหล่านี้ที่ภิกษุระวังปกปิดแล้ว ย่อมถึงความสิ้นไป กล่าวคือ ความดับไปโดยไม่เกิดขึ้น (อีก) คือ อันภิกษุยอมละได้ ได้แก่ยอมไม่เป็นไป. ในบทว่า **อาสวาน** นั้น ที่ชื่อว่า อาสวะ เพราะอรรถว่า ไหลไป ท่านอธิบายว่า อาสวะเหล่านั้นย่อมไหลไป คือไหลออกทางจักษุบ้าง ฯลฯ ทางใจบ้าง ดังนี้. อีกอย่างหนึ่ง อาสวะเหล่านั้น เมื่อว่าโดยธรรม ย่อมไหลไปจนถึงโคตรภู. เมื่อว่าโดยโอกาสโลก ย่อมไหลไปจนถึงภวคัพพรม. เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า อาสวะ. อธิบายว่า อาสวะเหล่านั้นทำกรรมเหล่านั้นและโอกาสนั้นไว้ภายใน (อำนาจ) แล้วเป็นไป. จริงอยู่ อา อักษรนี้มีความหมายว่า ทำไว้ในภายใน. ที่ชื่อว่า อาสวะ. เพราะเป็นเหมือนของหมักคอง มีน้ำเมาเป็นต้น โดยความหมายว่า หมักอยู่นาน ดังนี้บ้าง. ความจริง ในทางโลก น้ำเมาที่หมักไว้นาน เขาก็เรียกว่า อาสวะ ดังนี้. ก็ถ้า น้ำเมาเป็นต้นเรียกว่า อาสวะ ได้ เพราะความหมายว่า หมักไว้นานไซ้ กิเลสเหล่านี้ก็ควรจะเป็นเช่นนั้นเหมือนกัน. สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เจือนต้นของอวิชชา ไม่ปรากฏ (คือไม่ปรากฏว่า) ในกาลก่อนแต่มี มิได้มีอวิชชา ดังนี้. อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า อาสวะ เพราะอรรถว่า ไหลไป คือไหลออกไปสู่สังสารทุกข์ ต่อไป ดังนี้บ้าง. ก็คำอธิบาย คำแรกๆ ในรูปวิเคราะห์เหล่านี้ ย่อมใช้ในที่ที่ กิเลสทั้งหลายมาโดยชื่อว่า อาสวะ (ส่วน) คำอธิบายคำหลังใช้ในกรรม ก็ได้. ก็ไม่ใช่เพียงแต่กรรมกิเลสอย่างเดียวเท่านั้น ที่เป็นอาสวะ โดยที่

แท้แล แม้อุปีทวะน่านปการ ก็ชื่อว่า อาสวะได้ (เหมือนกัน). ความจริง
ในพระสูตรทั้งหลาย กิเลสทั้งหลายซึ่งเป็นมูลเหตุให้ก่อการทะเลาะวิวาทก็
มาโดยชื่อว่า อาสวะ ในคำนี้ว่า จุนทะ เราไม่แสดงธรรมเพื่อการสังวร
ระวังเหล่าอาสวะอันเป็นไปในทิฏฐุธรรมเท่านั้น ดังนี้. กรรมอันเป็นไป
ในภุมิ ๓ และเหล่าอกุศลธรรมที่เหลือทั้งหลาย ก็ชื่อว่าอาสวะในคำนี้ว่า
อาสวะทั้งหลายของเราที่เป็นเหตุให้เข้าถึงความเป็น
เทพหรือคนธรรพ์ ที่เหาะเหินได้ และเป็นเหตุให้เรา
พึงไปสู่ความเป็นยักษ์ ความเป็นมนุษย์ และพึงไป
สู่อันทักษกำเนิด ลึ้นไปแล้ว อันเราจัดแล้ว ทำให้
พินาศแล้ว ดังนี้.

การเข้าไปว่าร้ายผู้อื่น ความเคืองร้อน การฆ่า และการจองจำ
เป็นต้น และอุปีทวะน่านปการที่เป็นเหตุให้สัตว์เสวยทุกข์ในอบาย ก็ชื่อ
ว่า อาสวะ. (เช่น) ในประโยคนี้ว่า (เราตถาคตจะแสดงธรรม) เพื่อ
ระมัดระวังอาสวะอันเป็นไปในทิฏฐุธรรม (และ) เพื่อบำบัดอาสวะอัน
เป็นไปในสัมปรายภพ ดังนี้. ก็ในที่ใดอาสวะเหล่านั้นนั้นมาโดยประการใด
ในที่นั้นก็พึงทราบโดยประการนั้น. ก็ในพระวินัย อาสวะทั้งหลายเหล่านี้
มีมาแล้ว ๒ อย่าง เช่นในประโยคว่า (เราตถาคตจะแสดงธรรม) เพื่อ
ป้องกันอาสวะอันเป็นไปในทิฏฐุธรรม เพื่อบำบัดอาสวะอันเป็นไปใน
สัมปรายภพ ดังนี้ก่อน. ในสพายตนวรรค มีมาแล้ว ๓ อย่าง (เช่นใน
ประโยค) ว่า ผู้มีอายุ อาสวะเหล่านี้มี ๓ อย่าง คือกามาสวะ ภวาสวะ
อวิชชาสวะ ดังนี้. ในสุตตันตปิฎกแห่งอื่น และพระอภิธรรมปิฎก อาสวะ
๓ เหล่านี้แล รวมกับทิฏฐาสวะเข้าด้วยมีมาแล้วเป็น ๔ อย่าง

ว่าโดยบรรยายที่จำแนกอาสวะทั้งหลายมีมา ๕ อย่าง คือ ภิกษุทั้งหลาย อาสวะซึ่งเป็นเหตุยังสัตว์ให้เข้าถึงนรกก็มีอยู่ อาสวะซึ่งเป็นเหตุให้สัตว์ไปสู่กำเนิดสัตว์ดิรัจฉานก็มีอยู่ อาสวะซึ่งเป็นเหตุให้สัตว์ไปสู่วิสัยแห่งเปรตก็มีอยู่ อาสวะซึ่งเป็นเหตุให้สัตว์ไปสู่มนุษยโลกก็มีอยู่ และอาสวะอันเป็นเหตุยังสัตว์ให้ไปสู่เทวโลกก็มี. ในลักกณินาต อาสวะมีมา ๖ อย่าง โดยนัยเป็นต้นว่า ภิกษุทั้งหลาย อาสวะที่ต้องละด้วยสังวรมีอยู่. ส่วนในสูตรนี้ อาสวะ ๖ เหล่านั้นนั่นแล พร้อมด้วยอาสวะที่ต้องละด้วยทัตสนะ มีมา (รวม) เป็น ๙ อรรถพจน์ และประเภท (แห่งอาสวะ) ในบทว่า อาสวะ มีเพียงเท่านี้ก่อน.

อธิบายสังวร

ส่วนในบทว่า สังวร มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :- ที่ชื่อว่า สังวร เพราะอรรถว่า สังวร อธิบายว่า ปิด คือห้าม ได้แก่ไม่ให้เป็นไป. สมจริงดังคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตอนุญาตให้ภิกษุผู้ต้องการพักผ่อนในกลางวัน ต้องปิดประตูเสียก่อนแล้วจึงพักผ่อนดังนี้. พระอาจารย์กล่าว สังวร ด้วยอรรถว่า ปิดในคำเป็นต้นว่า

ตถาคต เรากล่าวสติว่าเป็นเครื่องห้ามกระแส กระแส

เหล่านั้นบุคคลย่อมปิดกันได้ด้วยปัญญา ดังนี้.

สังวรนั้นมี ๕ อย่างคือ สีสังวร สติสังวร ญาณสังวร ชันติสังวร วิริยสังวร. บรรดาสังวรเหล่านั้น สังวรที่ตรัสไว้ว่า ภิกษุประกอบด้วยปาฏิโมกขสังวรนี้ นี้ชื่อว่าสีลสังวร. ความจริงปาฏิโมกขสีลท่าน

กล่าวว่า สังวร ในที่นี้. สังวรในคำเป็นต้นว่า ภิกษุยอมถึงความสำรวม
ในจกขุนทรีย์ ชื่อว่า สติสังวร. ก็สติ ท่านกล่าวว่า สังวร ในที่นี้.

สังวรที่ตรัสไว้ว่า เราตถาคตกล่าวญาณว่าเป็นเครื่องกั้นกระแส
กระแสเหล่านั้นบุคคลย่อมปิดกั้นได้ด้วยปัญญา นี้ชื่อว่าญาณสังวร. ก็ใน
ที่นี้ท่านกล่าวญาณว่า สังวร ด้วยอรรถว่าปิดไว้ได้ ด้วยบทว่า ปิถิเยร.
ขันติสังวรและวิริยสังวรมาในสูตรนี้โดยนัยเป็นต้นว่า ภิกษุเป็นผู้อดทน
ต่อความหนาว ฯลฯ ไม่ยอมให้วิตกซึ่งเกิดขึ้นครอบงำได้ ดังนี้. ก็พึง
ทราบความที่ขันติและวิริยะ ชื่อว่า สังวร เพราะท่านสงเคราะห์ด้วยอุเทศ
นี้ว่า สพุพาสวสังวรปริยาย นี้.

อีกอย่างหนึ่ง สังวรแม่ทั้ง ๕ อย่างนี้ ก็มาในสูตรนี้เหมือนกัน.
บรรดาสังวรทั้ง ๕ อย่างนั้น ขันติสังวรและวิริยสังวรท่านกล่าวไว้ก่อน
แล้วทีเดียว. ก็สังวรที่ตรัสไว้ว่า ภิกษุ นั้นพิจารณาที่อันมิใช่อาสนะนั้นและ
อโคจรนั้นโดยแยกตายแล้ว นี้ชื่อว่า สิลสังวรในที่นี้. สังวรที่ตรัสไว้ว่า
ภิกษุพิจารณาโดยแยกตายแล้ว สำรวมระวังจกขุนทรีย์ดังนี้ นี้ชื่อว่า สติ
สังวร. การพิจารณาด้วยญาณในธรรมทั้งปวง ชื่อว่า ญาณสังวร. ส่วน
การเห็น การส่องเสพ การเจริญ ก็ชื่อว่า ญาณสังวร ด้วยศัพท์ที่ท่านมิได้
ถือเอา. ที่ชื่อว่า ปริยาย เพราะเป็นเหตุเครื่องกำหนดแห่งธรรมทั้งหลาย
อธิบายว่า ธรรมทั้งหลายยอมถึงการเกิดขึ้นหรือดับไป. คำใดที่ควรกล่าว
ในคำนี้ว่า สพุพาสวสังวรปริยาย คำนั้นท่านกล่าวอธิบายไว้ด้วยคำมี
ประมาณเพียงเท่านี้.

อธิบายญาณทัสสนะ

[๑๑] บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **ชานโต** **อหิ** เป็นต้นดังต่อไปนี้. บทว่า **ชานโต** คือรู้อยู่. บทว่า **ปสฺสโต** คือเห็นอยู่. บทแม่ทั้งสองมีเนื้อความอย่างเดียวกัน พญูชนะเท่านั้นที่ต่างกัน. เมื่อเป็นเช่นนั้น **พระผู้มีพระภาคเจ้า**แสดงถึงบุคคล โดยมุ่งถึงลักษณะของญาณด้วย บทว่า **ชานโต**. ความจริง ญาณมีความรู้เป็นลักษณะ. ทรงแสดงบุคคล โดยมุ่งถึงอำนาจของญาณด้วยบทว่า **ปสฺสโต**. ความจริง ญาณมีอำนาจในการเห็น. บุคคลผู้พร้อมด้วยญาณ ย่อมเห็นธรรมที่พระพุทธเจ้า ทรงเปิดเผยไว้ด้วยญาณนั้นแล เปรียบเหมือนคนตาดีมองเห็นรูปด้วยจักขุ ฉะนั้น. อีกอย่างหนึ่ง เพื่อให้โยนิโสมนสิการเกิดขึ้น โยนิโสมนสิการ จะไม่เกิดขึ้นแก่ผู้เห็นอยู่ เหมือนจะไม่เกิดขึ้นแก่ผู้รู้อยู่ ฉะนั้น สารสำคัญ ในคำทั้ง ๒ นี้มีเพียงเท่านั้น. ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวเย็นเยื่อไว้มาก. ข้อความเหล่านั้นไม่เหมาะในอรรถนี้.

บทว่า **อาสวานํ ขยิ** ความว่า การละอาสวะ คือการเกิดความสิ้นไปโดยไม่มีเหลือ ได้แก่แก่อาการคือการสิ้นไป หมายความว่าภาวะคือการ ไม่มีแห่งอาสวะทั้งหลาย. **ขยะ** ศัพท์นี้แล มีความหมายว่าสิ้นอาสวะ ทั้งในสูตรนี้ และทั้งในประโยคเป็นต้นว่า **อาสวานํ ขยา อนาสวญเจโต-วิมุตฺตี**. ส่วนในสูตรอื่น แม้มรรค-ผล-นิพพาน ท่านเรียกว่าธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะ. จริงอย่างนั้น มรรคท่านเรียกว่า ธรรมเป็นที่สิ้นอาสวะ (เช่น) ในประโยคเป็นต้นว่า

ในเพราะการสิ้นไปแห่งอาสวะของพระเสขบุคคล

ผู้กำลังศึกษา ผู้ดำเนินตามทางสายตรง (คือมรรค

มีองค์ ๘) ญาณ (สัมมาทิฏฐิ) ย่อมเกิดก่อน

ต่อแต่นั้น อรหัตตผลจึงมีในลำดับต่อไป ดังนี้.

ผล ท่านกล่าวว่า ธรรมเป็นที่สิ้นอาสวะ (เช่น) ในประโยคเป็นต้นว่า บุคคลเป็นสมณะได้เพราะการในรูปแห่งอาสวะ. นิพพานท่านกล่าวว่า ธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะ (เช่น) ในประโยคเป็นต้นว่า

อาสวะทั้งหลาย ย่อมเจริญแก่บุคคลผู้ตามเห็นโทษ

ของผู้อื่น ผู้มีปกติฟังโทษเป็นนิจนั้น เขาย่อมอยู่

ห่างไกลจากธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะ ดังนี้.

บทว่า โน อชานโต น อปสฺสโต ความว่า ก็ผู้ใดไม่รู้ไม่เห็นอยู่ เราตถาคตไม่กล่าวการสิ้นไปแห่งอาสวะของบุคคลนั้น. ชนเหล่าใด กล่าวถึงความบริสุทธิ์ด้วยสังวรเป็นต้น แม้ของบุคคลผู้ไม่รู้ไม่เห็น ชนเหล่านั้น เป็นอันท่านคัดค้านด้วยบทว่า โน ชานโต โน ปสฺสโต นี้. อีกอย่างหนึ่ง ด้วย ๒ บทแรก (ชานโต ปสฺสโต) เป็นอันพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ ตรัสอธิบายไว้แล้ว, ด้วย ๒ บทหลังนี้ (โน อชานโต น อปสฺสโต) เป็น อันพระองค์ได้ตรัสการปฏิเสธอธิบายไว้แล้ว เพราะฉะนั้น ในที่นี้ ญาณ เป็นอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงว่าเป็นธรรมเครื่องปิดกั้นอาสวะ ทั้งหมดโดยสังเขป.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงมีพระประสงค์จะทรงแสดงธรรม ที่เมื่อภิกษุรู้อยู่จึงมีความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย จึงทรงเริ่มปฐจนาว่า กิณฺณจิ กิณฺณเว ชานโต ดังนี้. ในบทว่า กิณฺณจิ กิณฺณเว ชานโต นั้น

ความรู้มีหลายอย่าง ความจริงภิกษุกลางรูปผู้มีชาติฉลาดย่อมรู้วิธีทำกลด
กลางรูปย่อมรู้วิธีทำจิรวเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง เมื่อภิกษุนั้นดำรงอยู่ใน
ข้อวัตรกระทำกรรมเช่นนี้อยู่ ความรู้เช่นนั้นไม่ควรจะกล่าวว่า ไม่เป็น
ปทัฏฐานของมรรคและผล. ส่วนภิกษุใดบวชในศาสนาแล้วรู้วิธีทำเวช-
กรรมเป็นต้น เมื่อภิกษุนั้นรู้อย่างนี้ อาสวะทั้งหลาย ย่อมเจริญขึ้นทีเดียว.
เพราะฉะนั้น เมื่อภิกษุรู้เห็นธรรมใด ความสิ้นอาสวะจึงเกิดมิได้ เมื่อ
จะทรงแสดงธรรมนั้นนั่นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า โยนิโส จ
มนสิการํ อโยนิโส จ มนสิการํ ดังนี้.

โยนิโสมนสิการกับอโยนิโสมนสิการทั้ง ๒ อย่างนั้น ที่ชื่อว่า โยนิโส
มนสิการ ได้แก่การทำไว้ในใจโดยถูกอุบาย=การทำไว้ในใจโดยถูกทาง
=การนึก=การน้อมนึก=การผูกใจ=การใส่ใจ=การทำไว้ในใจ ซึ่งจิตใน
อนิจจลักษณะเป็นต้น โดยนัยเป็นต้นว่า ไม่เที่ยง หรือโดยสังขยานุโลมิ-
ญาณ นี้เรียกว่า โยนิโสมนสิการ ที่ชื่อว่า อโยนิโสมนสิการ ได้แก่
การทำไว้ในใจโดยไม่ถูกอุบาย ได้แก่การทำไว้ในใจโดยไม่ถูกทาง คือ
การทำไว้ในใจโดยไม่แยบคาย=การทำไว้ในใจโดยผิดทาง ในสิ่งที่ไม่เที่ยง
ว่าเที่ยง ในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข ในสิ่งที่ไม่ใช่อัตตาว่าเป็นอัตตา หรือ
คือการนึก=การน้อมนึก=การผูกใจ=การใส่ใจ=การทำไว้ในใจซึ่งจิตโดย
การกลับกันกับสังขจะ นี้เรียกว่าอโยนิโสมนสิการ ความสิ้นไปแห่งอาสวะ
ทั้งหลาย ย่อมมีแก่ภิกษุผู้รู้อยู่ เพื่อยังโยนิโสมนสิการให้เกิดขึ้น และ
แก่ภิกษุผู้เห็นอยู่ โดยประการที่อโยนิโสมนสิการจะไม่เกิดขึ้น ดังที่
พรรณนามานี้.

บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงข้อยุติแห่งเนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า
จึงตรัสว่า อโยนิโส ภิกขเว ฯลฯ ปหิยฺยนฺติ.

ถามว่า ด้วยคำว่า อโยนิโส ภิกขเว ฯลฯ ปหิยฺยนฺติ นั้น ท่าน
กล่าวอธิบายไว้อย่างไร.

ตอบว่า ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า เพราะอาสวะทั้งหลาย ย่อมเกิดขึ้น
แก่ภิกษุผู้ใส่ใจโดยไม่แยบคาย เมื่อภิกษุใส่ใจโดยแยบคาย เขาย่อมละ
อาสวะทั้งหลายได้ เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงเข้าใจว่า ความในรูปแห่ง
อาสวะทั้งหลาย ย่อมมีแก่ภิกษุผู้รู้อยู่ เพื่อยังโยนิโสมนสิการให้เกิดขึ้น
และแก่ภิกษุผู้เห็นอยู่ โดยประการที่โยนิโสมนสิการจะไม่เกิดขึ้น ดัง
ที่พรรณนามาน. ในข้อนี้มีการพิจารณาโดยสังเขปเพียงเท่านี้ก่อน ส่วน
ความพิสดารมีดังต่อไปนี้. พระสูตรทั้งสิ้นข้างหน้ามีความเกี่ยวเนื่องกันกับ
ด้วย ๒ บทนี้ คือ โยนิโส อโยนิโส ก่อน. ความจริง พระสูตรทั้งหมด
ข้างหน้า ท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจวิภูฏะและวิวิภูฏะ. ก็วิภูฏะมีการไม่ใส่ใจ
โดยแยบคายเป็นมูลราก. วิวิภูฏะมีการใส่ใจโดยแยบคายเป็นมูลราก. คือ
อย่างไร ? อธิบายว่า การใส่ใจโดยไม่แยบคายเมื่อเจริญขึ้นย่อมให้ธรรม
๒ อย่าง คือ อวิชา และภวตณฺหาบริบูรณ์. ก็เมื่อมีอวิชา สังขาร
ทั้งหลายจึงเกิดมีขึ้นเพราะมีอวิชาเป็นปัจจัย ฯลฯ กองทุกข์จึงมีการ
เกิดขึ้น. เมื่อมีตณฺหา อุปาทานก็เกิดมี เพราะมีตณฺหาเป็นปัจจัย ฯลฯ
กองทุกข์จึงมีการเกิดขึ้น. ฉะนั้น บุคคลผู้มากด้วยการไม่ใส่ใจโดยแยบคาย
อย่างนี้ ย่อมเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในภพกำเนิด คติ ฐิติ และ สัตตาวาส
อยู่รำไป เปรียบเหมือนเรือซึ่งถูกแรงลมพัดทำให้โคลง และเปรียบเหมือน
ฝูงโคซึ่งตกลงไปในแม่น้ำไหลวน และเหมือนโคพลีพท์ที่เขาเทียมรถไว้

ฉะนั้น. วัฏฏะมีการไม่ใส่ใจโดยแยกกายเป็นมูลรากดังว่ามานี้ก่อน.

ส่วนการใส่ใจโดยแยกกาย เมื่อเจริญขึ้นย่อมทำมรรคมืองค์ ๘ มีสัมมาทิฐิเป็นข้อแรกให้บริบูรณ์ เพราะพระบาลีว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้สมบูรณ์ด้วยการใส่ใจโดยแยกกาย พึงหวังข้อนี้ได้ คือ เชอกัจจกเจริญ อริยมรรคมืองค์ ๘ จักกระทำให้มากซึ่งอริยมรรคมืองค์ ๘. ด้วยบทว่า ยาจ สมฺมาทิฐิ สทา วิชชา นี้ บัณฑิตพึงทราบวิวัฏฏะซึ่งมีการใส่ใจโดยแยกกายเป็นมูลรากอย่างนี้ว่า เพราะอวิชาเกิดขึ้น และอวิชาดับไป ความดับแห่งสังขารจึงเกิดมีแก่ภิกษุนั้น ฯลฯ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ย่อมมีได้ด้วยอาการอย่างนี้. พระสูตรทั้งหมดข้างหน้ามีความเกี่ยวเนื่องกันด้วยบททั้ง ๒ นี้ดังกล่าวมานี้. ก็ในสูตรนี้ที่เกี่ยวเนื่องกันอย่างนี้ เพราะเหตุที่แสดงการละอาสวะไว้ก่อนแล้ว จะกล่าวการเกิดขึ้นทีหลังไม่เหมาะ เนื่องจากว่าอาสวะที่ละได้แล้วย่อมไม่เกิดขึ้นอีก แต่ที่ถูก (คือกล่าว) การละอาสวะทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว (ต่างหาก) ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า อโยนิโส ภิกษุเว มนสิกรโรโต เป็นต้น แม้โดยย่อนอูทเทศ. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อโยนิโส มนสิกรโรโต ความว่า ผู้ยังการใส่ใจโดยไม่แยกกายมีประการดังกล่าวแล้วให้เกิดขึ้น. ในบทว่า ออุปฺปยุนา เจว อาสวา ออุปฺปชฺชนฺติ นี้ ความว่า เมื่อภิกษุได้ปัจจัยมีจิวรเป็นต้น ซึ่งตนไม่เคยได้มาก่อน หรือได้วัตถุอันน่าพอใจอย่างใดอย่างหนึ่งของอุปฺปญฺจ สัทธวิหาริกและอันเตวาสิกแล้ว ไม่ใส่ใจโดยแยกกายซึ่งปัจจัยหรือวัตถุนั้นว่า งาม เป็นสุข ก็หรือเมื่อภิกษุไม่ใส่ใจโดยแยกกายซึ่งอารมณ์อย่างอื่น ๆ ซึ่งตนไม่เคยไค้เสวยมาก่อน โดยประการใดประการหนึ่ง อาสวะเหล่านี้ย่อมเกิดขึ้น. อาสวะเหล่านั้น

ซึ่งยังไม่เกิดขึ้น ฟังทราบว่าย่อมเกิดขึ้น ดังนี้. ความจริง อาสวะทั้งหลาย ที่ชื่อว่า ไม่เกิดขึ้นในสังสารวัฏซึ่งมีที่สุดแห่งเบื้องต้นที่ใครตามไปไม่รู้ แล้วโดยประการอื่น ย่อมไม่มี. อาสวะทั้งหลายของภิกษุใดในกาลก่อนไม่ เกิดขึ้นในวัฏฏหรือในอารมณ์ที่ตนไม่เคยได้เสวยมาก่อน โดยความบริสุทธิ์ ตามปกติหรือด้วยอำนาจการอุทเทส ปริจฺจลา ปริยัติ นวกรรม และ โยนิโสมนสิการ อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ย่อมเกิดขึ้นโดยฉับพลันด้วย ปัจจัยเช่นนั้น ในภายหลัง อาสวะทั้งหลายของภิกษุนั้นฟังทราบว่า ยัง ไม่ (เคย) เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเกิดขึ้นดังนี้. ส่วนอาสวะทั้งหลายซึ่งกำลัง เกิดขึ้นบ่อย ๆ ในวัฏฏและในอารมณ์เหล่านั้นนั้นแล ท่านเรียกว่า เกิดขึ้น แล้ว ย่อมเจริญ. ขึ้นชื่อว่า ความเจริญแห่งอาสวะทั้งหลายซึ่งเกิดขึ้น ครั้งแรกโดยประการอื่นจากนี้ หามีไม่เลย.

ในบทว่า โยนิโส จ โข ภิกฺขเว นี้ ความว่า อาสวะทั้งหลาย ของภิกษุใด ย่อมไม่เกิดขึ้น โดยความบริสุทธิ์ ตามปกติ หรือโดยเหตุ มีอุทเทส และปริจฺจลาเป็นต้น เหมือนไม่เกิดขึ้นแก่ท่านมหากัสสปะ และนางภัททกาปิลาณี ภิกษุนั้นย่อมรู้แจ้งชัดว่า อาสวะทั้งหลายของเรา ยังไม่ถึงการเพิกถอนด้วยมรรคหรือหนอ อยู่กระนั้นเลย เราจะปฏิบัติเพื่อ เพิกถอนอาสวะเหล่านั้น. ต่อแต่นั้น เธอย่อมเพิกถอนอาสวะทั้งหมดนั้น ด้วยมรรคภาวนา อาสวะทั้งหลายเหล่านั้นของเธอท่านกล่าวว่า ที่ยังไม่ เกิดย่อมไม่เกิดขึ้น. ส่วนภิกษุใด มีสติอยู่ห่างไกล อาสวะทั้งหลายย่อม เกิดขึ้นโดยเร็วพลัน เพราะความหลงลืมแห่งสติ ต่อแต่นั้น เชนั้นก็ถึง ความสังเวช เริ่มตั้งความเพียรโดยแยบคาย ย่อมเพิกถอนอาสวะเหล่านั้น ได้ อาสวะซึ่งเกิดขึ้นแก่ภิกษุนั้นเรียกว่า อันเธอย่อมละได้ เหมือน

พระมหาติสสคุตเถระผู้ อยู่ในมณฑลาราม.

ได้ยินว่า ท่านเริ่มอุทเทศในวิหารนั้นนั่นเอง ครั้งนั้น กิเลสก็
เกิดขึ้นแก่ท่านผู้เที่ยวบิณฑบาตในหมู่บ้านเพราะอารมณ์อันเป็นวิสภาคกัน.
ท่านข่มอารมณ์นั้นด้วยวิปัสสนาแล้วกลับไปวิหาร. อารมณ์นั้นได้ปรากฏ
แก่ท่านแม้ในความฝัน. ท่านเกิดความสังเวชขึ้นว่า กิเลสนี้เจริญขึ้นแล้ว
ย่อมเป็นเรื่องทำให้ตกไปในอบาย ดังนี้แล้ว อลาอาจารย์แล้วออก
จากวิหารไปเรียนอสุกัมมัญฐาน ซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อราคะในสำนักของ
พระมหาสังฆรักจิตเถระ เข้าไปสู่ระหว่างพุ่มไม้ ลาดผ้าบังสุกุลรองนั่ง
ตัดเสียดซึ่งราคะอันประกอบด้วยกามคุณ ๕ ด้วยอนาคามิมรรค ลุกขึ้นแล้ว
ไหว้อาจารย์ ในวันรุ่งขึ้นได้บรรลुอุทเทศมรรค. ก็อาสวะทั้งหลายเหล่าใด
กำลังเป็นไปยังไม่เกิดขึ้น ขึ้นชื่อว่า การละอาสวะทั้งหลายเหล่านั้น ด้วย
ข้อปฏิบัติข่มไม่มี.

บัดนี้ **พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงถือเอาบทนี้ว่า อุปปยุหา จ**
อาสวา ปหิยุหนติ ดังนี้แล้ว ทรงขยายเทศนาให้พิสดาร เพื่อจะทรง
ชี้แจงเหตุแห่งการละ ซึ่งอาสวะที่ละได้ แม้อย่างอื่นโดยประการต่าง ๆ
จึงตรัสคำเป็นต้นว่า ภิกษุทั้งหลาย อาสวะที่พึงละด้วย ทัสสนะ มีอยู่ ดังนี้
สมกับที่พระองค์เป็นพระธรรมราชา ผู้ฉลาดในประเภทแห่งเทศนา.
บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ทสฺสนา ปหาตพฺพา** ความว่า พึงละด้วย
ทัสสนะ ในทุกบทกัณยนี้.

พรรณนาอาสวธรรมที่พึงละด้วยทัสสนะ

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้ามีพระประสงค์จะทรงจะกระทำให้แจ้งซึ่ง บทเหล่านั้น โดยลำดับ จึงทรงตั้งปัญหาว่า ภิกษุทั้งหลาย ก็อาสวะเหล่าไหน ที่ควรละด้วยทัสสนะ ดังนี้แล้ว ทรงเริ่มเทศนาอันเป็นปุคคลาธิฎฐานว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ปุถุชนผู้มีได้ลำดับในธรรมวินัยนี้ โดยนัยดังกล่าวแล้ว ในอรรถกถามูลปริยายสูตร. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า มนสิกรณียะ ชมุเม นปฺปชานาติ ความว่า ย่อมไม่รู้จักธรรมที่ควรน้อมนึก คือที่ควร นำมาพิจารณา. บทว่า อนนสิกรณียะ ความว่า ย่อมไม่รู้จักธรรมที่ตรง กันข้าม ในบทที่เหลือก็เช่นนี้. ก็เพราะการกำหนดโดยธรรมว่า ธรรม เหล่านี้ควรใส่ใจ ธรรมเหล่านี้ไม่ควรใส่ใจ ดังนี้ ไม่มี แต่การกำหนด โดยอาการมีอยู่ คือธรรมทั้งหลายที่ภิกษุใส่ใจอยู่โดยอาการใด จึงเป็น ปทัฏฐานแห่งการยังเกิดขึ้นแห่งกุศลธรรม ภิกษุไม่ควรทำ การใส่ใจ ธรรมเหล่านั้นโดยอาการนั้น ธรรมทั้งหลายที่ภิกษุใส่ใจโดยอาการใด จึงเป็นปทัฏฐานแห่งการยังเกิดขึ้นแห่งกุศลธรรม ธรรมเหล่านี้ภิกษุควร ใส่ใจโดยอาการนั้น ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสคำเป็นต้นว่า ยสุต ภิกขเว ชมุเม มนสิกรโธ อหุปฺปนุโน วา กามาสโว ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ยสุต ความว่า อาสวะเหล่าใดของ ปุถุชนผู้มีได้ลำดับแล้วนั้น. บทว่า มนสิกรโธ ความว่า ผู้ระลึก คือ นำมาพิจารณา. วา ศัพท์ ในบทว่า อหุปฺปนุโน วา กามาสโว นี้ มี สมุจจะยะเป็นอรรถ หาได้มีวิภัตเป็นอรรถไม่. ฉะนั้น พึงเห็นเนื้อความ ในที่นี้ว่า กามาสวะ ที่ยังไม่เกิดขึ้นย่อมเกิดขึ้น กามาสวะที่เกิดขึ้นแล้ว

ย่อมเจริญ เหมือนเมื่อพระองค์ตรัสว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลาย ไม่มีเท่าก็ตาม มี ๒ เท่าก็ตาม มีประมาณเท่าใด ฯลฯ ตถาคตกล่าว รอยเท้าข้างว่าเป็นยอดแห่งสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ดังนี้ ย่อมได้ความว่า สัตว์ไม่มีเท้าและสัตว์ ๒ เท้า. และเหมือนเมื่อพระองค์ตรัสว่า เพื่อความ ดำรงอยู่แห่งสัตว์ทั้งหลายผู้เกิดมาแล้วบ้าง เพื่ออนุเคราะห์สัตว์ผู้เป็นสัมภ- เวสีบ้าง ย่อมได้ความว่า ภูตและสัมภเวสี และเหมือนเมื่อพระองค์ ตรัสว่า จากไฟบ้าง จากน้ำบ้าง จากการขาดความสามัคคีบ้าง ย่อมได้ ความว่า จากไฟ จากน้ำ และจากการขาดความสามัคคี ดังนี้. แม้ใน บทนี้ว่า ยสฺส ภิกฺขเว ฌมฺเม มนสิโกโรโต อนุปฺปนฺโน วา กามาสโว ก็พึงเห็นเนื้อความอย่างนี้ว่า อนุปฺปนฺโน จ กามาสโว อุปฺปชฺชติ อุปฺปนฺโน จ กามาสโว ปวทุตฺติ (กามาสวะที่ยังไม่เกิดย่อมเกิดขึ้น และกามาสวะที่เกิดขึ้นแล้วย่อมเจริญ). ในบทที่เหลือก็อย่างนี้เหมือนกัน. บรรดาอาสวะเหล่านั้น ความกำหนดอันประกอบด้วยกามคุณ ๕ ชื่อว่า กามาสวะ. ความกำหนดด้วยอำนาจความพอใจในรูปภพ และความพอ ใจในฉนอันประกอบด้วยสัตตตทิกฺขณฺฐิ และ อุจฺเจททิกฺขณฺฐิ ชื่อว่า ภาวสวะ. แม้ทิกฺขณฺฐาสวะ. ย่อมรวมลงในภาวสวะเหมือนกันด้วยอาการอย่างนี้. ความ ไม่รู้ในสังขจะทั้ง ชื่ออวิชาสวะ. บรรดาอาสวะเหล่านั้น กามาสวะ ซึ่งยังไม่เกิดขึ้น และที่เกิดขึ้นแล้วย่อมเจริญแก่ผู้ที่ยินดีคือใส่ใจในกามคุณ. ภาวสวะที่ยังไม่เกิดขึ้นย่อมเกิดขึ้น และที่เกิดขึ้นแล้วย่อมเจริญแก่ผู้ที่ยินดี ชอบใจคือใส่ใจในมหัคคตธรรม. อวิชาสวะที่ยังไม่เกิดย่อมเกิด ที่เกิด แล้วก็ย่อมเจริญแก่ผู้ที่ใส่ใจในธรรมอันเป็นไปในภุมิ ๓ โดยธรรมเป็น ปทักฺขณฺฐานแห่งวิปัลลาส ๔ พึงทราบเนื้อความดังกล่าวมาอย่างนี้. ธรรม

ฝ่ายขาวควรให้พิสดารโดยความเป็นข้าศึกกับธรรมตามนัยที่กล่าวแล้ว.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไรในพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัส
อาสวะไว้ ๓ เท่านั้น?

ตอบว่า เพราะเป็นข้าศึกต่อวิโมกข์.

ความจริง กามาสวะเป็นปฏิปักษ์ต่ออัปปณิหิตวิโมกข์. ภวาสวะ
และอวิชชาสวะนอกนี้ เป็นปฏิปักษ์ต่ออนิมิตตวิโมกข์ และสุญญตวิโมกข์
ฉะนั้น พึงทราบว่ พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงเนื้อความนี้ว่า
เหล่าชนผู้ให้อาสวะทั้ง ๓ เหล่านี้เกิดขึ้น ย่อมเป็นผู้ไม่มีส่วนแห่งวิโมกข์ทั้ง ๓
เหล่านั้น ชนที่ไม่ให้อาสวะเหล่านี้เกิดขึ้น ย่อมเป็นผู้มีส่วนแห่งวิโมกข์
ทั้ง ๓ ดังนี้ จึงตรัสวิโมกข์ไว้ ๓ เท่านั้น. คำนี้ว่า อีกอย่างหนึ่ง แม้
ทิฏฐาสวะก็เป็นอันพระองค์ตรัสไว้แล้วในอัสวกถานี้เหมือนกัน ดังนี้ เป็น
อันพรรณนาไว้แล้ว. บทว่า ตสฺส อมนสิกรณียานํ ฆมฺมานํ มนสิการา
ความว่า เพราะเหตุแห่งการใส่ใจ อธิบายว่า เพราะเหตุที่ใส่ใจซึ่งธรรม
เหล่านั้น. แม้ในบทที่ ๒ ก็นัยนี้. คำว่า อาสวะทั้งหลายที่ยังไม่เกิดขึ้น
ย่อมเกิดขึ้น และอาสวะทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเจริญ ดังนี้ นี้เป็น
คำกล่าวย่อโดยไม่แตกต่างกันแห่งอาสวะทั้งหลายที่กล่าวแล้วในหนหลัง.

ปุถุชนนี้ใด ผู้มิได้สดับอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้ว เพื่อ
ทรงชี้แจงอาสวะที่พึงละด้วยเทศนาอันเป็นบุคคลาธิฏฐาน เพราะเหตุ
ที่ปุถุชนนั้นเป็นที่ตั้งแม่แห่งอาสวะทั้งหลาย มีกามาสวะเป็นต้นที่มีการ
ใส่ใจโดยอุบายไม่แยบคาย เป็นปัจจัยซึ่งตรัสไว้โดยเป็นสามัญธรรมดา
อย่างนี้ว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุใส่ใจโดยอุบายไม่แยบคาย
อาสวะทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น ฉะนั้น ครั้นทรงแสดงอาสวะ

แม่เหล่านั้ โดยบุคคลนั้นนั้นแล ด้วยคำเพียงเท่านี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงอาสวะที่พึงละด้วยทัสสนะ จึงตรัสคำเป็นต้นว่า โส เอว อโยนิโสมนสิการิ อโหสิ นุ โข อหิ ดังนี้. ก็ในสูตรนี้ เมื่อจะทรงแสดงแม่ที่ภูฐาสวะด้วยยกวิจิจจนาขึ้นเป็นประธาน พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงเริ่มเทศนานี้. เนื้อความแห่งคำนั้นว่า อาสวะโดยนัยที่ตรัสแล้วอย่างนี้ย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้ใด ผู้นั้นชื่อว่าปญฺชน ก็ปญฺชนนี้ใด พระองค์ตรัสไว้โดยนัยเป็นต้นว่า อสฺสุตฺวา ดังนี้ ปญฺชนนั้นยอมใส่ใจโดยไม่แยบคาย คือโดยไม่ถูกอุบาย ได้แก่ไม่ถูกทาง.

ถามว่า ใส่ใจอย่างไร ?

ตอบว่า คือยอมใส่ใจว่า เราได้มีแล้วหรือหนอ ฯลฯ สัตว์จักไปไหน ดังนี้.

ถามว่า ท่านอธิบายไว้อย่างไร ?

ตอบว่า ท่านอธิบายไว้ว่า บุคคลนั้นยอมใส่ใจโดยไม่แยบคาย โดยประการที่เขาวิจิจจนาทั้ง ๑๖ อย่าง ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้โดยนัยว่า อหิ อโหสิ นุ โข ดังนี้ เกิดขึ้น. บรรดาข้อกังขาเหล่านั้ ข้อกังขาว่า อโหสิ นุ โข น นุ โข (เราได้มีแล้วหรือหนอหรือไม่ได้มีแล้ว) ความว่า ปญฺชน สงสัยความมีและความไม่มีแห่งอัตตาในอดีตเพราะอาศัยอาการคือ สัสสตทวิญฺญูและอาการที่เกิดขึ้นลอย ๆ คำว่า กิ การณิ (เหตุไร ?) ไม่จำเป็นต้องกล่าว (เพราะ) พาลปญฺชนมีพฤติกรรมคุ่มคิคุ้มร้ายเหมือนคนบ้า. อีกอย่างหนึ่ง อโยนิโสมนสิการนั้นเองเป็นเหตุในเรื่องนี้.

ถามว่า อะไรเป็นเหตุแห่งอโยนิโสมนสิการอย่างนี้.

ตอบว่า ความเป็นปุถุชนนั่นเองหรือกิจอันมีการไม่เห็นพระอริยเจ้า
ทั้งหลายเป็นต้นเป็นเหตุ.

ถามว่า ก็แม้ปุถุชนย่อมนำใจโดยแยบคาย (มีโยนิโสมนสิการ
เหมือนกัน) มิใช่หรือ หรือใครเล่ากล่าวอย่างนี้ว่า ปุถุชนไม่ทำไว้ในใจ
โดยแยบคาย (ไม่มีโยนิโสมนสิการ). ความเป็นปุถุชนไม่เป็นเหตุสำคัญ
ในข้อนั้น กรรมคือการฟังธรรมและความมีกัลยาณมิตรเป็นต้น (ต่างหาก)
เป็นเหตุสำคัญในข้อนี้. ความจริง ตามปกติของตน สัตว์มีปลาและเนื้อ
เป็นต้นไม่ได้มีกลิ่นหอม แต่กลายเป็นสัตว์มีกลิ่นหอมได้ เพราะมีเครื่อง
ปรุงแต่งเป็นปัจจัย.

บทว่า ก็ **นุ โข อโหสิ** ความว่า ปุถุชนอาศัยชาติ (กำเนิด)
เพศและการอุบัติจึงสงสัยว่า เราได้เป็นกษัตริย์แล้วหรือหนอแล ได้เป็น
บรรดาพราหมณ์ แพศย์ สุทร กฤหสถ์ บรรพชิต เทวดา มนุษย์
อย่างไรอย่างหนึ่งแล้วหรือหนอแล.

บทว่า **กถิ นุ โข** ความว่า ปุถุชน ได้อาศัยอาการแห่งทรวดทรง
จึงสงสัยว่าเราได้เป็นคนสูงแล้วหรือหนอ ได้เป็นคนเตี้ย คนขาว คนดำ
คนมีขนาดพอดี คนที่ไม่ได้ขนาดแล้วหรือหนอแล. ส่วนอาจารย์บางพวก
ย่อมกล่าวว่า ปุถุชนอาศัยเหตุการณ์เนรมิตของพระอิศวรเป็นต้น แล้วสงสัย
โดยเหตุว่า เราได้มีแล้วเพราะเหตุอะไรหนอแล.

บทว่า ก็ **หุตฺวา ก็ อโหสิ** ความว่า ปุถุชนอาศัยชาติ (กำเนิด)
เป็นต้น ย่อมสงสัยความสืบต่อของตนว่า เราเป็นกษัตริย์แล้วจึงได้มาเป็น
๑. ปาฐะ เป็น โกว เอวมานะ มนสิกรโสติติ แต่ฉบับพม่าเป็น โกว เอวมานะ น มนสิกรโสติติ
เห็นว่าจะถูกต้องดีกว่า จึงได้แปลตามฉบับพม่า.

พราหมณ์หรือหนอแล. ฯลฯ เป็นทวดแล้วจึงได้มาเป็นมนุษย์หรือ
หนอแล. คำว่า **อทุธาน** ในทุก ๆ บท เป็นคำที่ระบุดึงกาลเวลา.

บทว่า **ภวิสุตถามิ นุโช น นุโช** ความว่า ย่อมสงสัยความที่ตน
จะมีหรือจะไม่มีในอนาคตเพราะอาศัยอาการแห่งสัตตตทัญญู และอาการ
อจเจตทัญญู. คำที่เหลือในสูตรนี้มีนัยดังกล่าวแล้วเหมือนกัน.

บทว่า **เอตริหิ วา ปจฺจุปฺปนุโน อทุธาน** ความว่า หรือยึดปัจจุบัน
กาล แม้ทั้งหมดมีปฏิสนธิเป็นต้น มีจุดเป็นที่สุดในปัจจุบัน.

บทว่า **อชฺชตฺตํ กถํถิ โหติ** ความว่า ปุถุชนย่อมเป็นผู้มีความ
สงสัยในขั้นทั้งหลายของตน. สงสัยอย่างไร? สงสัยความที่ตนมีอยู่ว่า
เรามีอยู่หรือหนอแล.

ถามว่า ก็ข้อนี้ถูกแล้วหรือ?

ตอบว่า ในคำว่า ถูกหรือไม่ถูก นี้ จะมีความคิด (กังขา) ไป
ทำไม เออ ก็ในเรื่องนี้ มีเรื่องดังต่อไปนี้ เป็นอุทาหรณ์. ได้ยินว่า ลูก
ของแม่เล็กโกนหัว (ส่วน) ลูกของแม่ใหญ่ไม่ได้โกนหัว พอลูกของแม่
ใหญ่นั้นหลับ ญาติทั้งหลายจึงช่วยกันโกนหัว. ลูกแม่ใหญ่นั้นพอตื่นขึ้น
ก็คิดว่า เราเป็นลูกของแม่เล็กหรือหนอ. ความสงสัยที่ว่า เรามีอยู่หรือ
หนอแล ก็เป็นอย่างนี้แหละ.

บทว่า **โน นุ โชสุมิ** ได้แก่ปุถุชนย่อมสงสัยความที่ตนไม่มี.
แม้ในข้อนั้น มีเรื่องดังต่อไปนี้ เป็นอุทาหรณ์. ได้ยินว่า คนจับปลา
คนหนึ่งคิดเห็นขาของตนซึ่งยื่นเพราะแช่อยู่ในน้ำนานว่าเป็นปลา จึงได้ดี
อีกคนหนึ่งเฝ้านาอยู่ใกล้ป่าช้ารู้สึกกลัวจึงนอนขดตัว. เขาตื่นขึ้นมาคิดว่า
๑. ฉ. กิณฺติ สทุโท นตฺถิ.

เข้าของตนเป็นยักษ ๒ ตน จึงได้ดี. เขาย่อมมีความสงสัยว่า หรือว่าเราไม่มี (ไม่ใช่ตัวเรา) ดังนี้.

บทว่า ก็ นุโฆ ได้แก่เขาเป็นกษัตริย์ (แต่) สงสัยความเป็นกษัตริย์ของตน. ในบทที่เหลือก็เช่นนี้. ส่วนผู้เกิดเป็นเทวดา ชื่อว่าไม่รู้ความเป็นเทพย่อมไม่มี แม้เทวดานั้นก็ย่อมมีความสงสัยความเป็นเทวดานั้น โดยนัยเป็นต้นว่า เรามีรูปหรือไม่มีรูปหนอ.

หากมีคำถามว่า กษัตริย์เป็นต้นไม่รู้ความเป็นกษัตริย์เป็นต้นเพราะเหตุอะไร?

พึงตอบว่า ความอุบัติในตระกูลนั้นๆ ของกษัตริย์เป็นต้นเหล่านั้นไม่ประจักษ์. แม้คฤหัสถ์ทั้งหลาย มีพราหมณ์ไปภูริทัตเป็นต้น ก็มี ความสำคัญตัวเองว่า เป็นบรรพชิต แม้บรรพชิตก็มีความสำคัญตัวเองว่า เป็นคฤหัสถ์ โดยนัยเป็นต้นว่า กรรมของเรากำเรียบแล้วหนอ อนึ่ง แม้มนุษย์ทั้งหลายย่อมมีความสำคัญในคนว่าเป็นสมมติเทพ เหมือนพระราชา.

คำว่า ถล นุ โขสุมิ นี้ มีนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล. ก็ในบทว่า ถล นุ โขสุมิ นี้ มีอธิบายว่า ปุถุชนเมื่อยึดถือว่า ในภายในมีแต่ชีวะล้วนๆ ดังนี้ แล้วอาศัยอาการแห่งทรวดทรงของชีวะนั้น สงสัยอยู่ว่า เราเป็นคนสูงหรือหนอแล หรือว่า เรามีรูปร่างเตี้ย ๔ ส่วน ๖ ส่วน ๘ ส่วน ๑๖ ส่วนเป็นต้น ประการใดประการหนึ่ง ดังนี้ พึงทราบว่าจะสงสัยว่า เราเป็นอย่างไรหนอแล. ขึ้นชื่อว่าบุคคลผู้ไม่รู้สรีรสถฐานอันเป็นปัจจุบันไม่มีเลย.

บทว่า กุโธ อากโต โส กุหิ คามิ ภวิสฺสติ ได้แก่สงสัยที่มาและที่ไปของอัตภาพ.

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งทรงแสดงวิจิติจณา ๖ อย่าง ดังพรรณนามาฉะนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงทิวฐาสวะใด โดยหัวข้อคือวิจิติจณานี้ พระองค์ได้ทรงเริ่มเทศนาน เมื่อจะทรงแสดงทิวฐาสวะนั้น จึงตรัสคำเป็นต้นว่า **ตสฺส เอว อโยนิโต มนสิโรโต จนฺนํ ทิวฐินํ** ดังนี้ .

มีคำอธิบายไว้ว่า วิจิติจณานี้ ย่อมบังเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้นโดยประการใด บรรดาทิวฐิ ๖ อย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมบังเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้นนั่นเอง ผู้ไม่ใส่ใจโดยแยกกาย มีความล่งเลงสงสัยโดยประการนั้น เพราะอโยนิโต มนสิการ ถึงความเป็นสภาพมีกำลัง. วา ศัพท์ ในทุก ๆ บทนั้นเป็นวิภัตติยะ. อธิบายว่า ทิวฐิย่อมเกิดขึ้นอย่างนี้บ้าง อย่างนี้บ้าง. ก็ สัสสตทิวฐิในบทว่า อตฺตาของเรามีอยู่นี้ ย่อมยึดถือว่า อตฺตาของตนมีอยู่ในกาลทุกเมื่อ.

บทว่า **สจฺจโต** **เอตโต** ความว่า โดยจริงและโดยแท้. อธิบายว่า โดยการยึดถืออย่างมั่นด้วยดีว่า อย่างนี้เท่านั้นจริง. ส่วนทิวฐินี้ว่า อตฺตาของเราไม่มี ชื่อว่าอุจเฉททิวฐิ เพราะถือว่าสัตว์ที่มีอยู่ขาดสูญในภพนั้นๆ.

อีกอย่างหนึ่ง ทิวฐิแม้ข้อแรกชื่อว่า **สัสสตทิวฐิ** เพราะยึดถือว่ามีอยู่ในกาลทั้ง ๓. ทิวฐิที่ยึดถืออยู่ว่า สิ่งที่เป็นปัจจุบันเท่านั้นมีอยู่ ชื่อว่า **อุจเฉททิวฐิ**. อนึ่ง ทิวฐิข้อหลังชื่อว่า **อุจเฉททิวฐิ** เพราะยึดถือในอดีตและอนาคตว่าไม่มี เหมือนทิวฐิของบุคคลผู้ยึดถือทิวฐิว่า การบูชาทั้งหลายมีเด้าเป็นที่สุด ฉะนั้น (ส่วน) ทิวฐิที่ยึดถือในอดีตเท่านั้นว่าไม่มี ชื่อว่า **สัสสตทิวฐิ** **คฺจฺจ**ทิวฐิของสัตว์ผู้เกิดขึ้นลอยๆ เท่านั้น.

บทว่า **อตุตฺตา** **ว อตุตฺตา** **สญฺชานามิ** ความว่า เมื่อปุถุชนยึดถือขั้นทั้งหลายโดยมีสัญญาขั้นเป็นประธานว่า นั้นอัตตา แล้ว

หมายรู้ชั้นที่เหลืองด้วยสัญญา ย่อมมีความเข้าใจว่า เราย่อมหมายรู้อัตตานี้ด้วยอัตตานี้.

บทว่า **อตุตทาว อตุตทานิ** ความว่า เมื่อปุถุชนยึดถือสัญญาชั้นนั้นแล้วเป็นอัตตา และยึดถือชั้น นอกนี้ว่าเป็นอนัตตา แล้วหมายรู้ชั้น เหล่านั้นด้วยสัญญา ย่อมมีความเข้าใจอย่างนี้ว่า (เราหมายรู้อนัตตาด้วยอัตตา).

บทว่า **อนตุตทาว อตุตทานิ** ความว่า เมื่อปุถุชนยึดถือสัญญาชั้นว่าอนัตตา และยึดถือชั้น ๔ นอกนี้ว่าอัตตา แล้วหมายรู้ชั้น ๔ เหล่านั้นด้วยสัญญา ย่อมมีความเข้าใจอย่างนี้ว่า (เราหมายรู้อัตตาด้วยอนัตตา). ทัฎฐิทุกอย่าง (ดังกล่าวมา) จัดเป็นสัสสตทัฎฐิและอจเจททัฎฐิทั้งนั้น.

อาการทั้งหลายมีอาทิว่า **วโท เวทยโย** เป็นอาการของการยึดมั่นด้วยสัสสตทัฎฐินั้นเอง. ใน ๒ คำนั้นพึงทราบวินิจฉัยดังนี้. ที่ชื่อว่า **วโท** เพราะอรรถว่า ผู้บงการ อธิบายว่า ผู้ทำกิจกรรม. ที่ชื่อว่า **เวทยโย** เพราะอรรถว่า รู้ อธิบายว่า ทั้งรู้ทั้งเสวย.

ถามว่า เสวยซึ่งอะไร ?

ตอบว่า เสวยผลของกรรมดีและกรรมชั่วในภพนั้น ๆ.

บทว่า **ตตฺร ตตฺร** ความว่า ในกำเนิด คติ ฐิติ นิवास และนิกาย หรือในอารมณฺ์นั้น ๆ.

บทว่า **นิจฺจโ** คือเว้นจากการบังเกิดขึ้นและการเสื่อมไป.

บทว่า **ฐโว** คือมั่นคง ได้แก่เป็นสาระ.

บทว่า **สสุตฺโต** คือมีอยู่ตลอดกาลทั้งปวง.

บทว่า **อวิปริณามธมฺโม** ความว่า มีการไม่ละความเป็นปกติของตน

เป็นธรรมดา คือยอมไม่ถึงความเป็นประการต่าง ๆ เหมือนกิ่งก้านนั้น.

บทว่า สุตตติสม์ ความว่า พระจันทร์ พระอาทิตย์ สมุทรมหาปฐพี และภูเขาท่านเรียกว่า สัสติ (สิ่งที่เที่ยง) ตามโวหารของชาวโลก. เสมอด้วยสิ่งที่เที่ยงทั้งหลาย ชื่อว่าสัสติสมะ. ทิฏฐิอย่างนี้ยอมมีแก่บุคคลผู้ยึดถือว่า สิ่งที่เที่ยงทั้งหลายยอมตั้งอยู่ตราบใด อัตตาก็จักตั้งอยู่เหมือนอย่างนั้นตราบนั้น.

บทว่า อิห ในคำว่า อิห วุจติ ภิกขเว ทิฏฐิคติ ดังนี้ เป็นต้น เป็นคำชี้แจงคำที่จะพึงกล่าวในบัดนี้อย่างชัดเจน. ก็บทว่า อิห นี้ ท่านกล่าวไว้โดยความเกี่ยวเนื่องกับทิฏฐิคติ หากกล่าวไว้โดยความเกี่ยวเนื่องกับทิฏฐิไม่. ก็ในที่นี้ทิฏฐินั้นเอง ชื่อทิฏฐิคติเหมือนอุคคตะ อีกอย่างหนึ่ง การดำเนินไปในทิฏฐิ ชื่อทิฏฐิคติ. ทัสสนะนี้เพราะเหตุที่ยังลงในภายในแห่งทิฏฐิ ๖๒ ฉะนั้น จึงชื่อว่า ทิฏฐิคติ. อีกอย่างหนึ่ง การดำเนินไปของทิฏฐิก็ชื่อว่า ทิฏฐิคติ. คำว่า อตุลิม อตุตา เป็นต้นนี้ สักว่าเป็นเครื่องดำเนินไปแห่งทิฏฐิ. อธิบายว่า อัตตา หรือใคร ๆ ที่เที่ยงไม่มีในที่นี้. อนึ่ง ทิฏฐินั้น ชื่อว่า รกชฎ เพราะอรรถว่า ปราบได้ยาก ชื่อว่ากัณดาร เพราะอรรถว่า ข้ามได้ยาก และเพราะอรรถว่ามีภัยเฉพาะหน้า เหมือนความกัณดารเพราะทูปภิกขภัย และเพราะสัตว์ร้าย เป็นต้น ฉะนั้น. ทิฏฐินั้น ชื่อว่าเป็นข้าศึก เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องเสียดแทง หรือเพราะอรรถว่า เป็นเครื่องขัดสัมมาทิฏฐิ. ชื่อว่าคินรนไปต่าง ๆ เพราะอรรถว่า คินรนผิตรูป เพราะบางคราวยึดถือสัสตติทิฏฐิ บางคราวยึดถืออุจเจททิฏฐิ. ชื่อว่าสังโยชน เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องผูก. ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าววาทิฏฐิคิน ๗เปฯ ทิฏฐิสังโยชน ดังนี้.

บัดนี้ เมื่อจะแสดงอรรถคือการผูกนั้นนั่นแหละของสังโยชน์ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสคำเป็นต้นว่า ทิฏฐิสังโยชนลยตุโต ดังนี้, ข้อนั้นมีเนื้อความสังเขปต่อไปนี้เป็นต้นว่า ปุถุชนผู้ประกอบด้วยทิฏฐิสังโยชน์นี้ ย่อมไม่พ้นจากชาติเป็นต้นเหล่านี้. อีกอย่างหนึ่ง ไม่จำเป็นต้องพุดมาก (คือกล่าวว่) เขาย่อมไม่พ้นไปจากวิภูฏทุกข์ทั้งหมดก็ได้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงทิฏฐาสวะซึ่งมี ๖ ประเภท ดังพรรณนามาฉะนี้แล้ว เพราะเหตุที่สลัฟตปรามาส พระองค์ทรงแสดงไว้ด้วยสามารถมาสาวะเป็นต้นนั้นนั่นแหละ ความจริง สมณพราหมณ์ทั้งหลาย ภายนอกจากพระพุทธศาสนานี้ ถูกอวิชาครอบงำยอมพากันยึดถือศีลและพรต เพื่อความสุขในกามและเพื่อความสุขในภพ และความบริสุทธิ์ในภพ ฉะนั้น ครั้นไม่ทรงแสดงสลัฟตปรามาสนั้น (ซ้ำอีก) หรือไม่ทรงแสดงสลัฟตปรามาสนั้น (อีก) เพราะสลัฟตปรามาสนั้น พระองค์ทรงถือเอาด้วยศัพท์ว่า ทิฏฐิแล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงบุคคลผู้ละอาสวะอันจะพึงละด้วยทัสสนะนั้น แล้วแสดงวิธีการละอาสวะเหล่านั้น หรือเพื่อทรงแสดงการบังเกิดขึ้นแห่งอาสวะเหล่านั้นของปุถุชนผู้ไม่ได้ใส่ใจโดยแยบคาย แล้วจึงทรงแสดงวิธีการละของบุคคลผู้ผิดตรงกันข้ามนั้น ในบัดนี้จึงตรัสคำว่า สุตวา จ โข ภิกขเว ดังนี้เป็นต้น. เนื้อความของคำนั้นบัณฑิตพึงทราบโดยนัยแห่งคำที่ทรงแสดงไว้ในหนหลัง จนถึงบาลีประเทศว่า โส อิถิ ทุกฺขํ ดังนี้ และโดยบุคคลที่ตรงกันข้ามจากบุคคลที่กล่าวมาแล้ว. ก็บุคคลนี้พึงทราบว่าเป็นอริยสาวกผู้ได้สดับ เป็นผู้ฉลาดในอริยธรรมและถูกแนะนำด้วยดีในอริยธรรมโดยปัจฉินัย คือ โดยความเป็นข้าศึกต่อบุคคลผู้ไม่รู้และไม่ได้ถูกแนะนำในอริยธรรมโดย

อาการทั้งปวง. อีกอย่างหนึ่งแล บุคคลนี้พึงทราบว่าเป็นอริยสาวกด้วย
อรรถอันสมควรแก่เหตุ นั้น ตั้งแต่วิปัสสนาที่ถึงยอดจนถึงโคตรภู.

ก็ในชื่อว่า โส อิทํ ทุกขนุติ โยนิโส มนสิกรติ ดังนี้เป็นต้นนี้
มีการบรรยายความให้ชัดเจนดังต่อไปนี้. อริยสาวกผู้เจริญกัมมัฏฐานใน
สังขะ ๔ นั้น ในขั้นแรกทีเดียว ต้องเรียนกัมมัฏฐานประกอบด้วยสังขะ ๔
ในสำนักของอาจารย์อย่างนี้ว่า ขั้นที่เป็นไปในภุมิ ๓ ชื่อว่า เป็นทุกข์
เพราะโทษคือตัณหา ตัณหาชื่อว่าเป็นบ่อเกิดแห่งทุกข์ ความไม่เป็นไป
แห่งทุกข์และทุกข์สมุทัยทั้ง ๒ ชื่อว่านิโรธ ทางให้ถึงความดับชื่อว่ามรรค
ดังนี้แล้ว โดยสมัยต่อมา เธอก้าวขึ้นสู่ทางแห่งวิปัสสนา ย่อมใส่ใจถึง
ขั้นอันเป็นไปในภุมิ ๓ เหล่านั้นโดยแยกคายว่า สิ่งนี้เป็นทุกข์ คือ ย่อม
รำพึง และพิจารณาเห็นแจ้งโดยอุบาย คือโดยถูกทาง. ก็ในที่นี้ พระผู้มี
พระภาคเจ้าตรัสวิปัสสนาโดยกมนสิการเป็นสำคัญทีเดียว จนถึงโสคา-
ปัตติมรรค. พระโยคาวจรย่อมใส่ใจโดยแยกคายว่า ก็ตัณหานี้ใดเป็น
สมุฏฐาน ก็เป็นเหตุให้เกิดทุกข์นั้นแหละ ตัณหานี้ชื่อว่าสมุทัย.
พระโยคาวจรย่อมใส่ใจโดยแยกคายว่า ก็เพราะทุกข์นี้ด้วยทั้งสมุทัยนี้ด้วย
ครั้งมาถึงฐานะนี้แล้วย่อมดับไป คือไม่เป็นไป ฉะนั้น ฐานะนี้จึงชื่อว่า
นิพพาน นี้แลชื่อทุกขนิโรธ. พระโยคาวจรย่อมใส่ใจโดยแยกคายถึงมรรค
มีองค์ ๘ อันเป็นเหตุให้ถึงนิโรธว่า นี้คือปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์
คือย่อมพิจารณาและย่อมเห็นแจ้งโดยอุบาย คือโดยถูกทาง. ในขั้นนั้น
มีอุบาย (กำหนด) ดังนี้ :-

ชื่อว่าความยึดมั่นย่อมมีในวิภูฏะ หามิในวิภูฏะไม่. ฉะนั้น พระ
โยคาวจรกำหนดกฎรูป ๔ ในสันตติของตนโดยนัยเป็นต้นว่า ปฐวีธาตุ

อาโปธาตุ นี้มีอยู่ในกายนี้ ดังนี้ และกำหนดอุปาทายรูปตามทำนองแห่ง
ภูตรูปนั้นแล้วกำหนดว่า นี้เป็นรูปขันธ์ ดังนี้ เมื่อกำหนดรูปขันธ์นั้น
ก็ย่อมกำหนดกรรม คือจิตและเจตสิก อันมีรูปขันธ์นั้นเป็นอารมณ์เกิด
ขึ้นแล้ว ว่า ธรรม ๔ ประการนี้เป็นอรูปขันธ์ ต่อแต่นั้นย่อมกำหนด
ว่าขันธ์ ๔ เบญจขันธ์เหล่านี้เป็นทุกข์ ก็เบญจขันธ์เหล่านี้ โดยสังเขป
มี ๒ ส่วนเท่านั้น คือนามและรูป และนามรูปนี้มีเหตุปัจจัยเกิดขึ้น
พระโยคาวจรย่อมกำหนดเหตุและปัจจัยของนามรูปนั้น มีอวิชชา ภพ
ตัณหา กรรมและอาหารเป็นต้นว่า นี้เป็นปัจจัย. ต่อแต่นั้นพระโยคาวจร
กำหนดกิจและลักษณะของตนตามความเป็นจริงของปัจจัย และธรรมซึ่ง
อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นเหล่านั้นแล้วยกขึ้นสู่อัจฉลักษณะว่า ธรรมเหล่านั้นไม่มี
แล้วเกิดมีขึ้น. ยกขึ้นสู่ทุกขลักษณะว่า ธรรมเหล่านี้เป็นทุกข์ เพราะ
ความที่ถูกความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปบีบคั้น. ยกขึ้นสู่อันตตลักษณะว่า
ธรรมเหล่านี้ชื่อว่าป้อนัตตา เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ. พระโยคาวจร
ครั้นยกธรรมเหล่านั้นขึ้นสู่ไตรลักษณ์อย่างนี้แล้วให้วิปัสสนาเป็นไปโดยลำดับ
ย่อมบรรลुโสคาปัตติมรรคได้. ในขณะนั้นเธอ่อมแทงตลอดสัจจะทั้ง ๔
ด้วยการแทงตลอดด้วยญาณดวงเดียวเท่านั้น ย่อมตรัสรู้ด้วยอาการตรัสรู้
ด้วยญาณดวงเดียว ย่อมแทงตลอดทุกข์ด้วยการแทงตลอดโดยการกำหนดรู้
ย่อมแทงตลอดสมุทัยด้วยการแทงตลอดโดยการละ ย่อมแทงตลอดนิโรธด้วย
การแทงตลอดโดยการทำให้แจ้ง ย่อมแทงตลอดมรรคด้วยการแทงตลอด
โดยการเจริญ. อนึ่ง เธอ่อมตรัสรู้ทุกข์ด้วยการตรัสรู้โดยการกำหนดรู้
 ฯลฯ ย่อมตรัสรู้มรรคด้วยการตรัสรู้โดยการเจริญ หาใช่ตรัสรู้สัจจะ
อีกข้อหนึ่งด้วยญาณอีกญาณหนึ่งไม่. ความจริง พระโยคาวจรนี้ ย่อม

แห่งตลอดและย่อมตรัสรู้นิโรธสัจจะโดยความเป็นอารมณ์ และสัจจะ
ที่เหลือโดยความเป็นกิจด้วยญาณดวงเดียวเท่านั้น. ก็ในสมัยนั้นเธอยอม
ไม่มีความคิดอย่างนี้ว่าเรายอมกำหนดรู้ทุกข์ ดังนี้ หรือ ฯลฯ หรือว่า
เรายอมขังมรรคาให้เจริญ ดังนี้. อีกอย่างหนึ่งแล เมื่อเธอทำให้แจ้งซึ่งนิโรธ
ด้วยสามารถแห่งปฏิเวธ โดยทำให้เป็นอารมณ์อยู่นั้นแหละ ญาณนั้นชื่อว่า
ยอมทำหน้าที่กำหนดรู้ทุกข์บ้าง ทำหน้าที่ละสมุทัยบ้าง และทำหน้าที่เจริญ
มรรคบ้าง. เมื่อเธอใส่ใจโดยแยกกายโดยอุบายอย่างนี้ เธอย่อมละ
สังโยชนได้ ๓ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิมีวัตถุ ๒๐ วิจิกิจจามีวัตถุ ๘
ศีลัพพตปรามาส เพราะลูปคล้ำศีลและพรตว่า ความบริสุทธิ์มีได้เพราะศีล
ความบริสุทธิ์มีได้เพราะพรต. บรรดาอาสวะทั้ง ๔ เหล่านั้น สักกายทิฏฐิ
ศีลัพพตปรามาสท่านสงเคราะห์ด้วยทิฏฐาสวะ คือเป็นทั้งอาสวะเป็น
ทั้งสังโยชน วิจิกิจจเป็นสังโยชนอย่างเดียว ไม่เป็นอาสวะ. แต่ชื่อว่า
เป็นอาสวะเพราะนับเนื่องในบาลีนี้ว่า ทสฺสนา ปหัตตพฺพา อาสวา ดังนี้
เหตุนี้ ธรรมเหล่านี้ จึงเรียกว่า ปหัตตพพฺพม. พระผู้มีพระภาคเจ้า
เมื่อจะทรงแสดงสักกายทิฏฐิเป็นต้นเหล่านี้ว่า เป็นอาสวะที่ชื่อว่า ทสฺสน-
ปหัตตพพฺพม จึงได้ตรัสไว้. อีกอย่างหนึ่ง สักกายทิฏฐินี้ใด ที่ท่าน
จำแนกไว้โดยสรุบนั้นแลอย่างนี้ว่า บรรดาทิฏฐิ ๖ อย่าง ทิฏฐิอย่างใด
อย่างหนึ่ง เกิดขึ้น ดังนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายเอาสักกายทิฏฐินั้น
จึงตรัสว่า อิม วุจฺจนฺติ ภิกฺขเว ดังนี้. ก็เพราะสักกายทิฏฐินั้น พระ
โยคาวจรย่อมละได้พร้อมกับวิจิกิจจและศีลัพพตปรามาสที่เกิดร่วมกันและ
มีความหมายอย่างเดียวกันด้วยการละ. ความจริง เมื่อพระโยคาวจรละ
ทิฏฐาสวะได้แล้ว กามาสวะก็ดี อวิชาสวะก็ดี ในจิตที่เป็นทิฏฐิสัมปยุต

๔ ดวง ซึ่งเกิดร่วมกับทิวาสวะนั้น พระโยคาวจรย่อมละได้เช่นเดียวกัน. ส่วนทิวาสวะซึ่งเกิดขึ้นได้ด้วยสามารถแห่งความสำเร็จความปรารถนาของ นาคและครุฑเป็นต้น ในจิตซึ่งเป็นทิวาสวะวิปยุต ๔ ดวงชื่อว่าธรรม ที่ มีความหมายอย่างเดียวกันด้วยการละ อาสวะทั้ง ๓ ที่เหลืออย่างนี้ คือ อวิชชาสวะที่สัมปยุตด้วยทิวาสวะนี้ก็ดี อวิชชาสวะอันเป็นตัวทำให้บังเกิด อกุศลกรรมมีปาณาติบาตเป็นต้นในโทมนัสจิต ๒ ดวงก็ดี อวิชชาสวะ ซึ่งสัมปยุตด้วยวิจิกิจจาดิตเช่นเดียวกันก็ดี พระโยคาวจรย่อมละได้โดย ประการทั้งปวง. เพราะฉะนั้น ท่านจึงทำนิทเทศเป็นพหุจนะไว้ละนี้แล. ในที่นี้เนื้อความพึงทราบดังว่ามานี้. คำอธิบายของท่านพระโบราณจารย์ ก็เช่นนี้.

บทว่า ทสฺสนา ปหาตพฺพา ความว่า โสคาปัตติมรรค ชื่อว่า ทสฺสนะ อธิบายว่า อาสวะเหล่านั้น อันทสฺสนะนั้นพึงละ.

ถามว่า เพราะเหตุไร โสคาปัตติมรรคจึงชื่อว่า ทสฺสนะ ?

ตอบว่า เพราะเห็นพระนิพพานครั้งแรก.

ถามว่า โคตรภูญาณย่อมเห็นก่อนกว่ามิใช่หรือ ?

ตอบว่า โคตรภูญาณย่อมไม่เห็นเลยก็ไม่ใช่. แต่ว่า โคตรภูญาณนั้น ครั้นเห็นแล้วจะทำกิจที่ควรกระทำไม่ได้ เพราะละสังโยชน์ไม่ได้ ฉะนั้น จึงไม่ควรกล่าวว่าย่อมเห็น ดังนี้. ก็ในเรื่องนี้มีบุรุษชาวบ้านแม่ได้เห็น พระราชาในที่บางแห่งแล้วถวายเครื่องบรรณาการกล่าวอยู่ว่า แม่ในวันนี้ เราก็ไม่ได้พบพระราชา เพราะความสำเร็จกิจตนมองไม่เห็นเป็นตัวอย่าง.

(๒) อาสวะที่ละได้เพราะสังวร

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งทรงแสดงอาสวะอันจะพึงได้ด้วยทสสนะ
อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะแสดงอาสวะอันพระโยคาวจรพึงละด้วยสังวรซึ่ง
ทรงแสดงไขไว้ในลำดับต่อไป จึงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ก็อาสวะเหล่าไหนที่
พระโยคาวจรพึงละด้วยสังวร ดังนี้. ในบททั้งปวงพึงทราบการสัมพันธ์
กันอย่างนี้. ก็เบื้องหน้าแต่นี้ ข้าพเจ้าจักพรรณนาเพียงเนื้อความเท่านั้น.

ถามว่า ก็ขึ้นชื่อว่า อาสวะที่พระโยคาวจรพึงละไม่ได้ด้วยกิจ ๒
อย่างเหล่านี้คือ ด้วยทสสนะและด้วยภาวนาไม่มีมิใช่หรือ ? เมื่อเป็นเช่น
นั้น เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงแสดงอาสวะที่พระโยคาวจร
พึงละด้วยกิมิสังวรเป็นต้นไว้แผนกหนึ่งเล่า.

ตอบว่า เพราะอาสวะทั้งหลายที่พระโยคาวจรข่มไว้ได้ในส่วน
เบื้องต้นด้วยกิมิการสังวรเป็นต้น ย่อมถึงการเพิกถอนด้วยมรรค ๔
ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงการละอาสวะเหล่านี้ในส่วน
เบื้องต้นแห่งมรรคเหล่านี้ด้วยการข่มไว้ด้วยอาการ ๕ อย่าง จึงตรัส
อย่างนี้. ฉะนั้น โสคาปัตติมรรคข้อแรกที่พระองค์ตรัสไว้แล้วนี้คือ
และมรรค ๓ ซึ่งพระองค์จักตรัสโดยชื่อว่าภาวนาในบัดนี้ กล่าวด้วย
อาสวะที่พึงละเพราะสังวรเป็นต้นนี้ บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นบุพพภาค-
ปฏิบัติของโสคาปัตติมรรค และของมรรคทั้ง ๓ เหล่านี้แม้ทั้งหมด.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อธิ คือ ในศาสนานี้. บทว่า ปฏิสงฺขา
แปลว่า พิจารณาแล้ว. สงฺขา ศัพท์ ในบทว่า ปฏิสงฺขา นั้น ย่อมใช้
ในญาณ โภจฺจฺฐาสะ บัญญัติและการนับ. อธิบายว่า สงฺขา ศัพท์ ใช้
ในญาณ (ดู) ในประโยคเป็นต้นว่า พิจารณาแล้วจึงเสพปัจจัยอย่าง

หนึ่ง ใช้ในโกฏฐาสะ (จุจ) ในประโยคเป็นต้นว่า ส่วนแห่งธรรมเครื่อง
เนิ่นช้ำมีสัญญาเป็นเหตุ ย่อมฟังไป. ใช้ในบัญญัติ (จุจ) ในประโยค
เป็นต้นว่า การบัญญัติเป็นชื่อของธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ๆ. ใช้ในการ
นับ (จุจ) ในประโยคเป็นต้นว่า การนับไม่ใช่ทำได้โดยง่ายเลย. ส่วน
ในที่นี้พึงเห็นความหมายว่าใช้ในญาณ.

ความจริง บทว่า **ปฏิสงขา โยนิโส** ความว่า พิจารณา คือ
ทราบ ได้แก่เห็นเฉพาะ โดยอุบาย คือโดยถูกต้อง. ก็ในที่นี้ การพิจารณา
โทษในอสังวร พึงทราบว่า การพิจารณาโดยแยกคาย. ก็การพิจารณา
โทษในอสังวรนี้ นั้น พึงทราบโดยนัยแห่งอาทิตตปริยายสูตรเป็นต้นว่า
ภิกษุทั้งหลาย จักขุนทรีย์ที่ภิกษุทะเลวงแล้วด้วยหลาวเหล็กอันร้อน โชน
รุ่งโรจน์โชติช่วง ยังประเสริฐกว่า ส่วนการถือเอานิมิตโดยอนุพยัญชนะ
ในรูปที่จะพึงรู้ด้วยจักขุไม่ประเสริฐเลย.

ในบทว่า **จกขุนุทริยสัวรสูโต วิหริติ** นี้ มีอธิบายว่า อินทรีย์
คือจักขุ ชื่อจักขุนทรีย์ ที่ชื่อว่า สังวร เพราะกั้นไว้ อธิบายว่า เพราะ
ปิด คือกั้นไว้ได้. คำว่า สังวรนี้ เป็นชื่อของสติ. การสำรวมในอินทรีย์
คือจักขุ ชื่อว่าการสำรวมจักขุนทรีย์ จุจประโยคเป็นต้นว่า กาทันท่าน้ำ
เต่าในบ่อน้ำ กระบือในป่า.

ในบทว่า **จกขุนุทริยสัวรสูโต วิหริติ** นั้น การสำรวมหรือการไม่
สำรวมในจักขุนทรีย์ ย่อมไม่มีแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น สติ หรือความหลง
ลืมสติ ย่อมไม่เกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุประสาท. อีกอย่างหนึ่ง ในกาลใด
รูปารมณฺ์มาสู่คลองจักขุ ในกาลนั้น เมื่อภวังคจิตเกิดขึ้น ๒ ครั้งแล้วดับไป
มโนธาตุฝ่ายกิริยาเกิดขึ้นให้กิจแห่งอาวัชชนะสำเร็จแล้วดับไป ต่อแต่นั้น

จักขุวิญญาณเกิดขึ้นให้ทัศนกิจสำเร็จแล้วดับไป ต่อแต่นั้น มโนธาตุฝ่าย
วิบากเกิดขึ้นให้สัมปฏิฉันทกิจสำเร็จแล้วดับไป ต่อแต่นั้น มโนวิญญาณ-
ธาตุอันเป็นเหตุกวิบากเกิดขึ้นให้สันติธรรมกิจสำเร็จแล้วดับไป ต่อแต่นั้น
มโนวิญญาณธาตุอันเป็นเหตุกฝ่ายกิริยาเกิดขึ้นให้ไวภูมัพพกิจสำเร็จแล้ว
ดับไป. ในลำดับนั้น ชวนจิตย่อมเล่นไป. อนึ่ง ในบทว่า จกฺขุณฺหุทฺธิย-
ถฺวรสฺสวฺโต วิหฺรติ นั้น การสำรวจหรือการไม่สำรวจย่อมไม่มีในสมัยแห่ง
ภวังคจิต ทั้งในสมัยแห่งอวิชชาจิต เป็นต้น สมัยใดสมัยหนึ่ง การสำรวจ
หรือการไม่สำรวจย่อมไม่มีเช่นเดียวกัน. แต่ในขณะแห่งชวนจิต ถ้าโทษ
เครื่องทูล ความเป็นผู้มีสติหลงลืม ความไม่รู้ ความไม่อดทน หรือความ
เกียจคร้านเกิดขึ้นไซ้ นี่เป็นการไม่สำรวจ. ความไม่สำรวจนั้น แม้เป็น
อย่างนี้ ท่านก็เรียกว่าความไม่สำรวจในจักขุทฺธิย.

ถามว่า เพราะเหตุไร?

ตอบว่า เพราะเมื่อมีการไม่สำรวจในจักขุทฺธิยนั้น. ทวารก็ดี
ภวังคจิตก็ดี วิถีจิตมีอวิชชาเป็นต้นก็ดี ย่อมเป็นอันพระโยคาวจรไม่คุ้ม
ครองแล้ว.

เปรียบเหมือนอะไร ?

เปรียบเหมือนเมื่อประตูทั้ง ๔ ด้านในพระนครอันบุคคลไม่คุ้มครอง
แล้ว ภายในเรือนชุ่มประตูและห้องเป็นต้นอันบุคคลคุ้มครองดีแล้วแม้ก็จริง
ถึงอย่างนั้น สิ่งของทุกอย่างในพระนครเป็นอันไม่ได้รักษาไม่ได้คุ้มครองเลย.
เพราะโจรทั้งหลายเข้าไปทางประตูพระนครพึงลักสิ่งทีตนปรารถนาได้ฉันท
เมื่อโทษเครื่องทูลบังเกิดขึ้นในชวนจิต เมื่อมีการไม่สำรวจในชวนจิตนั้น
ทวารก็ดี ภวังคจิตก็ดี วิถีจิตมีอวิชชาเป็นต้นก็ดี เป็นอันกักขฬไม่
คุ้มครองนั้นนั่นแน่แล.

แต่เมื่อศีลเป็นต้นเกิดขึ้นในชวนจิตนั้น ทวารก็ดี ภาวังคจิตก็ดี วิถีจิต มีอวัชชวนจิตเป็นต้นก็ดี ย่อมเป็นอันภิกษุคุ้มครองดีแล้ว. เปรียบเหมือนอะไร ? เปรียบเหมือนเมื่อประตูประนครอันบุคคลคุ้มครองดีแล้ว ภายในเรือนเป็นต้น อันบุคคลคุ้มครองไม่ดีแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น สิ่งของทุกอย่างภายในพระนครเป็นอันบุคคลรักษาดีแล้ว. เพราะเมื่อปิดประตูประนครแล้ว โจรทั้งหลายก็เข้าไปไม่ได้ฉันทใด เมื่อศีลเป็นต้นบังเกิดขึ้นในชวนจิต ทวารก็ดี ภาวังคจิตก็ดี วิถีจิตมีอวัชชวนจิตเป็นต้นก็ดี เป็นอันภิกษุคุ้มครองดีแล้วฉันทนั้นเหมือนกัน. เพราะฉะนั้น สังวรแม่ที่เกิดขึ้นในขณะแห่งชวนจิต ท่านเรียกว่า การสำรวมในจักขุนทริย์. ก็ในที่นี้ สติสังวรนี้พึงทราบ ว่า พระองค์ทรงประสงค์เอาแล้ว. บุคคลผู้สำรวมแล้วด้วยการสำรวมจักขุนทริย์ ชื่อว่า จักขุนทริย์สังวรสังวุโต ผู้เข้าถึงแล้วด้วยการสำรวมจักขุนทริย์. จริงอย่างนั้น คำใดที่ท่านกล่าวไว้ในวิภังค์แห่งบทว่า ปาฏิโมกข์สังวุโต นี้ว่า ภิกษุผู้เข้าถึง ฯลฯ ประกอบแล้วด้วยการสำรวมปาฏิโมกข์นี้ คำนั้นบัณฑิตพึงรวมเข้าเป็นอันเดียวกันแล้วทราบโดยเนื้อความอย่างนี้ว่า ภิกษุเป็นผู้สำรวมด้วยการสำรวมจักขุนทริย์. อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า ผู้สำรวมแล้วเพราะอรรถว่า สังวรระวัง อธิบายว่า กั้น คือปิด. ภิกษุผู้สังวรระวังในจักขุนทริย์ คือผู้มีจักขุนทริย์อันระวังรักษาแล้ว อธิบายว่า กั้น คือปิด บานประตูคือสติที่รู้กันว่าการสำรวมทางจักขุนทริย์ในจักขุนทวาร เหมือนคนปิดบานประตูที่ประตูเรือนนั้น. ก็ในข้อนี้ เนื้อความนี้เท่านั้นดีกว่า. จริงอย่างนั้น เนื้อความนี้นั้นแลย่อมปรากฏใน ๒ บทนี้ว่า ผู้ไม่สำรวมระวังจักขุนทริย์อยู่ และว่า ผู้สำรวมระวังจักขุนทริย์อยู่ ดังนี้แล.

บทว่า วิหริติ ความว่า ผู้สำรวมระวังทางจักขุนทริย์อย่างนี้อยู่ ด้วยการอยู่ด้วยอิริยาบถอย่างใดอย่างหนึ่ง.

ในบทว่า **ยลฺหิสฺส** เป็นต้น พึงทราบเนื้อความอย่างนี้ว่า เมื่อภิกษุหนึ่งไม่สำรวมระวังจักขุนทรีย์ใด คือไม่กั้นไม่ปิดการระวังทางจักขุนทรีย์อยู่. อีกอย่างหนึ่งอาเทศ **เย** อักษร เป็น **ย** ก็ได้ ส่วน **หิ** อักษร เป็นปทปุรณะ ความว่า **เย อสฺส**.

บทว่า **อุปฺปชฺเชยฺย** แปลว่า พึงบังเกิดขึ้น.

บทว่า **อาสวา วิมาณฺฐปริพาหา** ได้แก่อาสวะ ๔ และความเร่าร้อน เพราะกิเลสหรือความเร่าร้อนเพราะวิบากอันทำความคับแค้นเหล่านี้. ความจริงกามาสวะย่อมบังเกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้ชอบใจเพติดเพลินใจซึ่งอิฏฐารมณ์อันมาปรากฏในจักขุทวารด้วยอำนาจความชอบใจในกาม ภวาสวะย่อมบังเกิด แก่ภิกษุผู้ยินดีด้วยความปรารถนาในภพว่า เราจักได้สมบัติ เช่นนี้ในสุคติภพแม้อื่น ทิฏฐาสวะย่อมบังเกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้ยึดถือว่าเป็นสัตว์หรือว่าของสัตว์ ความไม่รู้ซึ่งบังเกิดพร้อมกับอาสวะทั้งหมดนั้นแหละ ชื่อว่าอวิชาสวะ อาสวะ ๔ ย่อมบังเกิดขึ้นอย่างว่ามานี้. แม้กิเลสทั้งหลายเหล่านี้ซึ่งสัมปยุตด้วยอาสวะเหล่านั้น ความเร่าร้อนอัน กระทบความคับแค้นหรือวิบากในภพต่อไปของกิเลสเหล่านั้นเหล่านี้ใด แท้จริง กิเลสเป็นต้น แม้เหล่านั้น ท่านกล่าวว่า พึงเกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้ไม่สำรวมอยู่เหมือนกัน.

บทว่า **เอวํส เต** ความว่า ด้วยอุบายนี้ อาสวะเหล่านั้นนั้นแหละ หามีแก่ภิกษุหนึ่งผู้สำรวมอยู่อย่างนี้ไม่ อธิบายว่า ไม่ใช่มีโดยประการอื่น.

ในบทเป็นต้นว่า **ปฏฺิสงฺขา โยนิโส โสตินุทฺทริยสํวรํสูโต** ก็นัย (เดียวกัน) นี้. ชื่อว่า **อิเม วุจฺจนฺติ** อาสวา สํวรา ปหาตพฺพา ความว่า อาสวะเหล่านั้นเพราะแยกในทวารทั้ง ๖ เป็นทวารละ ๔ อาสวะ จึงรวมเป็นอาสวะ ๒๔ เรากล่าวว่า พระโยคาวจรควรละเสียด้วยสังวร. ก็ในที่นี้ สติสังวรนั้นแล พึงทราบทั่วว่า สังวรในทุกๆ บทนั้นแล.

(๓) อาสวะที่ละได้เพราะการพิจารณา

[๑๔] คำที่จะพึงกล่าว ในบทว่า ปฏิสงฺขา โยนิโส จีวร เป็นต้น ทั้งหมด ท่านกล่าวไว้แล้วในสีลลภา ในปกรณ์พิเศษชื่อวิสุทฺธิมรรค นั้นแล.

บทว่า ยถุหิสฺส ความว่า อาสวะและความเร่าร้อนอันทำความ กัปแค้นใจ (พึงเกิดขึ้น) แก่ภิกษุ (ผู้ไม่พิจารณาแล้วเสพ) ปัจจย หรือบรรดาจิรวินิบาตเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง.

บทว่า อปฏิเสวโต ความว่า ผู้ไม่ (พิจารณา) โดยแยบคาย แล้วเสพอย่างนี้. คำที่เหลือมีนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล ก็ในที่นี้ พึงทราบการ บังเกิดขึ้นแห่งกามาสวะของภิกษุผู้ปรารถนาจิรวินิบาตเป็นต้นที่คนไม่ได้ หรือผู้ ยินดีจิรวินิบาตเป็นต้นที่ตนได้แล้วอย่างเดียว. พึงทราบการบังเกิดขึ้นแห่งภวาสวะ ของภิกษุผู้ยินดีด้วยความปรารถนาในภพว่า เราจักได้สมบัติเช่นนี้ ใน สัมปัตตภพ คือสุคติภพแม้อื่น พึงทราบการบังเกิดขึ้นแห่งทิฏฐาสวะของ ภิกษุผู้ตั้งความสำคัญในคนว่า เราจะได้ ดังนี้ หรือว่า สิ่งนี้จักเป็นของเรา ดังนี้. ก่อวิชชาสวะเกิดพร้อมทั้งอาสวะทั้งปวง พึงทราบการบังเกิดขึ้นแห่ง อาสวะทั้ง ๔ อย่างดังว่ามานี้แล. ส่วนความเร่าร้อนเพราะวิบาก พึงทราบ แม้โดยการบังเกิดขึ้นแห่งเวทนาใหม่. ชื่อว่า อิม วุจฺจนฺติ ภิกฺขเว อาสวา ปฏิเสวนา ปหาตพฺพา ความว่า อาสวะเหล่านี้มี ๑๖ อย่าง เพราะแยกอาสวะในปัจจยแต่ละปัจจย (มีจิรวินิบาต) เป็นปัจจยละ ๔ อาสวะ. อาสวะเหล่านี้เรากล่าวว่า พระโยคาวจรพึงละได้ด้วยการ พิจารณาแล้วเสพ กล่าวคือการสำรวจด้วยญาณนี้ ฉะนั้นแล.

(๔) อาสวะที่ละได้ด้วยความอดกลั้น

[๑๕] ชื่อว่า ปฏิสงฺขา โยนิโส จโม โหติ สีตสุส ความว่า

ภิกษุพิจารณาโดยอุบายถูกทางแล้วยอมเป็นผู้ทนต่อความหนาว คือ ย่อมอดทนอดกลั้นความหนาว จะสั่นสะท้านเพราะความหนาวแม้เพียงเล็กน้อย เหมือนบุรุษผู้ไม่มีความกล้าหาญก็หาไม่ ท่านไม่ยอมละทิ้งกัมมัญฐาน. อีกอย่างหนึ่งแล ท่านถูกความหนาวจัดสัมผัสก็ไม่สั่นสะท้าน ย่อมใส่ใจเฉพาะกัมมัญฐานเหมือนพระโสมสณากเถระฉะนั้น. ได้ยินว่า พระเถระอยู่ในเรือนบำเพ็ญเพียรในถ้ำปิยงฺกุ ฌ เจตียบรรพต พิจารณาโลกันตริยนรกที่ตั้งอยู่ในระหว่าง (ทวีป) ในสมัยหิมะตก ไม่ยอมละทิ้งกัมมัญฐานเลย ให้เวลาผ่านไปในกลางแจ้ง. แม้ในฤดูร้อนเป็นต้น ก็พึงทราบการอธิบายขยายความอย่างนี้. ความจริง ภิกษุใดยอมอดกลั้นความร้อนแม้มีประมาณยิ่งได้อย่างเดียว ภิกษุนั้นบัณฑิตพึงทราบว่าเป็นผู้อดทนต่อความร้อนได้เหมือนพระเถระนั้นนั่นแล. ได้ยินว่า ในเวลาหลังภัตตาหารในฤดูกินหันท์ พระเถระนั่งอยู่ภายนอกที่จงกรม. เมื่อท่านใส่ใจถึงกัมมัญฐานแห่งอภีไหลออกจากรักแร้. ที่นั่น อันตเวาสิกจึงเรียนท่านว่า ท่านผู้เจริญ นิมนต์ท่านนั่งในที่นี้เกิด โอกาสนี้เย็นสบาย. พระเถระกล่าวว่า เราจะไม่นั่งในที่นั้นหรือเพราะกลัวความร้อน ผู้มีอายุ ดังนี้ แล้วนั่งพิจารณาอเวจีมหานรก. ก็ในที่นี้ความเร่าร้อนเพราะไฟพึงทราบว่าเป็น อุนฺหิ. ก็เรื่องนั้นท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจความเร่าร้อนอันเกิดจากพระอาทิตย์. ก็ภิกษุใดแม้เมื่อไม่ได้ภัตหรือน้ำดื่มเพียง ๒-๓ มื้อแล้ว พิจารณาการเกิดขึ้นในเปตวิสัยของตนในสงสารอันมีที่สุดเบื้องต้นที่ตามไปไม่รู้แล้ว ไม่

ไม่หวั่นไหว ไม่ละทิ้งกัมมัญฐานและถูกสัมผัสแห่งเหลือบยุงและแดคแม้มี
ประมาณยิ่งถูกต้อง ก็พิจารณาการเข้าถึงกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานไม่หวั่นไหว
ไม่ละทิ้งกัมมัญฐานเลย และแม้จะถูกสัมผัสแห่งสัตว์เลื้อยคลานถูกต้อง
ก็พิจารณาถึงอรรถภาพในกาลก่อน ซึ่งกลิ้งเกลือกอยู่หลายวาระที่ปากของ
ราชสีห์และเสือโคร่งเป็นต้น ในสงสารที่มีที่สุดเบื้องต้นที่ตามไปไม่รู้แล้ว
ไม่หวั่นไหวไม่ละทิ้งกัมมัญฐานเหมือนพระปธานียเถระ ภิกษุนั้นพึง
ทราบว่าเป็นผู้อดทนต่อความหิว ฯลฯ สัมผัสแห่งสัตว์เลื้อยคลานเป็นต้น.
ได้ยินว่า ฐุพิษตัวหนึ่งได้กัดพระเถระผู้กำลังฟังอริยวังสสูตร ในเรือน
ทำความเพียรชื่อกรรมกรในมหาวิหารชื่อชัมพวละ. พระเถระแม้รู้
แล้วมีจิตเลื่อมใสนั่งฟังธรรมตามปกติ. กำลังพิษได้แรงกล้าขึ้น (ตาม
ลำดับ). พระเถระได้พิจารณาถึงศีลเริ่มต้นแต่มณฑลอุปสมบทแล้วเกิด
ปีติขึ้นว่า เรามีศีลบริสุทธิ์. พร้อมกับการบังเกิดขึ้นแห่งปีติ พิชได้เล่น
กลับเข้าแผ่นดินไป. พระเถระได้เอ่อกคคาจิตในที่นั้นนั่นเองเจริญวิปัสสนา
แล้วบรรลุพระอรหัต. ก็ภิกษุใดฟังคำพูดหยาบคาย และคำพูดอันสหรรค
ด้วยอันเดิมวัตถุ ซึ่งมาจากที่ไกลเพราะเป็นคำพูดที่หยาบคายแล้ว พิจารณา
ถึงคุณของขันติ ไม่หวั่นไหวด้วยอำนาจการดำตอบเหมือนพระทีฆภาณก-
อภัยเถระ. ภิกษุนั้นนั้นบัณฑิตพึงทราบว่า เป็นผู้อดทนต่อถ้อยคำหยาบ
ซึ่งมาแต่ไกลได้. ได้ยินว่า พระเถระกล่าวมหาอริยวังสปฏิปทาเพื่อความ
เป็นผู้ยินดีในการเจริญสันโดษด้วยปัจจัย. ชาวบ้านทั้งหมดต่างพากันมา.
มหาสักการะจึงได้เกิดมีแก่พระเถระ พระมหาเถระบางรูปอดกลั้นสักการะ
นั้นไม่ได้จึงดำโดยนัยเป็นต้นว่า พระทีฆภาณกจะก่อความวุ่นวายขึ้นตลอด
คืน ด้วยกล่าวว่าเราจะกล่าวอริยวงศ์. ก็พระเถระทั้ง ๒ รูป (เวลาเดิน

ทาง) กลับไปสู่วิหารของตน ๆ และได้เดินร่วมทางเดียวกันไปสิ้นหนทาง
ประมาณคาวุตหนึ่ง. พระเถระนั้นก็ได้อำพระที่มณฑกเถระแม่ทุก ๆ
คาวุต. ครั้นแล้ว พระที่มณฑกเถระยืนอยู่ในที่ที่หนทางของวิหารทั้ง ๒
แยกกัน ให้อำพระเถระนั้นแล้วกล่าวว่า ท่านผู้เจริญ นี่เป็นทางของท่าน
ดังนี้. พระเถระนั้นเดินจากไปทำเหมือนไม่ได้ยิน. ฝ่ายพระที่มณฑกเถระ
ไปถึงวิหารล้างเท้าแล้วนั่งลง. อันเดวาสิกจึงได้กล่าวกะท่านว่า

ท่านผู้เจริญ อะไรกัน ทำไมท่านจึงไม่กล่าวอะไร ๆ กะพระเถระ
นั้นซึ่งค่าบริภายท่านทุก ๆ คาวุต. พระเถระตอบว่า

อาวุโส ความอดทนเป็นหน้าที่ของเรา ความไม่อดทนหาใช่เป็น
หน้าที่ของเราไม่ เราเองไม่ (เคย) เห็นการพลาดจากกัมมัฏฐาน (ของ
เรา) แม้ในเพราะการยกเท้าข้างหนึ่ง. ในที่นี้ควรทราบว่าย่อมค้ำนั้น
แหละชื่อว่าถูกต้องตามทำนองคลองธรรม.

เวทนาร่างกาย ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้ถึงทุกข์
ชื่อว่าหนา เพราะอรรถว่า หนาแน่น ชื่อว่าแข็ง เพราะอรรถว่า หยาบ
ชื่อว่ากล้า เพราะอรรถว่า คม ชื่อว่าไม่น่ายินดี เพราะเว้นจากความยินดี
ชื่อว่าไม่น่าชอบใจ เพราะอรรถว่า ไม่เป็นที่เจริญใจ ชื่อว่าเป็นเครื่องคร่า
ชีวิตได้ ภิกษุใดอดค้ำเวทนานั้นได้ คือไม่หวั่นไหว ได้แก่ดำรงอยู่
ตามปกติ เหมือนพระปธานิยเถระผู้อยู่ที่จิตตดาบรพต ภิกษุนีพึงทราบว่าเป็น
ผู้มีปกติอดค้ำสิ่งต่าง ๆ ซึ่งเกิดขึ้น ฯลฯ.

ได้ยินว่า เมื่อพระเถระยืนบำเพ็ญเพียรอยู่ตลอดคืน ลมในต้องก็เกิด
ขึ้น. ท่านไม่สามารถจะอดค้ำลมนั้นได้จึงได้บิดไปบิดมา. พระเถระผู้

๑. ปาฐะว่า ทุกขาวหนุเจเน พมาเป็น พหุลคฺเชเน เห็นว่าเหมาะจึงแปลแบบพมา.

ถือการเที่ยววิณฑชบาตเป็นวัตรรูปหนึ่งยืนอยู่ข้างที่จงกรม จึงกล่าวกะท่าน
ว่า อาวุโส ธรรมดาบรรพชิตเป็นผู้มีปกตอดกถัน ดังนี้. พระเถระนั้น
รับว่า ดีละ ผู้เจริญ ดังนี้แล้ว ได้นอน (สงบนิ่ง) ไม่ไหวติง.
ลมได้เล่นเสียดหัวใจไปจนถึงนาภี. พระเถระข่มเวทนาเจริญวิปัสสนาเพียง
ชั่วครู่ก็ได้เป็นพระอนาคามีแล้วปรินิพพาน ฉะนั้นแล.

บทว่า **ยถุหิสฺส** ความว่า (อาสวะทั้งหลายย่อมเกิด) แก่ภิกษุ
นั้นผู้อดกถันความหนาวเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งไม่ได้.

บทว่า **อนธิวาสโย** ความว่า ผู้อดกถันไว้ไม่ได้ คือทนไว้ไม่ได้.
คำที่เหลือมีนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล. ก็ในเรื่องนี้พึงทราบการบังเกิดขึ้นแห่ง
อาสวะอย่างนี้. กามาสวะย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้ถูกความหนาวถูกต้องแล้ว
ปรารถนาความอบอุ่น. ในบททั้งปวงก็เช่นนี้. อธิบายว่า ภาสวะย่อมมี
แก่ภิกษุผู้ปรารถนาภพว่า ความหนาวหรือความอบอุ่นของเราในสัมปัตติ-
ภพย่อมไม่มีดังนี้ ความยึดถือว่า ความหนาว ความอบอุ่น ย่อมมีแก่เรา
ดังนี้ ชื่อว่าทัญญาสวะ อาสวะซึ่งสัมปยุตด้วยอาสวะทั้งปวง ชื่อว่าอวิชา-
สวะ. บทว่า **อิเม วุจฺจนฺติ ฯลฯ อธิวาสนา ปหาตพฺพา** ความว่า
อาสวะเหล่านี้มีมากมาย เพราะแยกเป็นอย่างละ ๔ ด้วยสามารถแห่งธรรม
มีความหนาวเป็นต้น แต่อย่างพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ควรละเสียด้วย
การอดกถัน กล่าวคือขันติสังวร. ก็ในที่นี้ เพราะขันตินี้ย่อมอดกถันธรรม
มีความหนาวเป็นต้นได้ คือยกให้อยู่เหนือตนที่เดียว ได้แก่ไม่ใช่ว่า
จะอดกถันไว้ไม่ได้แล้วสลัดทิ้งเสีย ฉะนั้น ขันตินี้พึงทราบว่า อธิวาสนา.

(๕) อาสวะที่ละได้เพราะการเว้น

[๑๖] ชื่อว่า ปฏิสงขา โยนิโส จณฺทํ หตุถิ ปริวชฺเชติ

ความว่า ภิกษุไม่พึงยืนอยู่ในที่ใกล้ซึ่งตัวคูร้าย ด้วยคิดว่า เราเป็นสมณะ
ดังนี้ เพราะว่าทั้งความตายทั้งความทุกข์ปางตายซึ่งมีซึ่งนั้นเป็นเหตุพึงมี
ได้. ภิกษุพิจารณาโดยอุบายคือโดยถูกทางอย่างนี้แล้ว ย่อมเว้น คือถอยหนี
ซึ่งตัวคูร้าย. ในบททั้งปวงกัณฺยนี้.

บทว่า จณฺทํ คือตัวที่คูร้าย อธิบายว่า ร้ายกาจ.

บทว่า ขาณฺฏํ ได้แก่แก้วไม้ตะเคียนเป็นต้น.

บทว่า กณฺฏกฺกฺกฺจฺจํ ความว่า สถานที่มีหนาม อธิบายว่า โอกาส
ซึ่งมีหนามอยู่จำนวนมาก.

บทว่า โสพฺภํ ได้แก่สถานที่ที่มีตลิ่งชันทั่วไปหมด (บ่อ).

บทว่า ปปาตํ ได้แก่สถานที่ที่มีตลิ่งชันเพียงข้างเดียว (เหว).

บทว่า จนฺทนิคฺคํ ได้แก่สถานที่เป็นที่ทิ้งของสกปรกมีน้ำที่เป็นเดน
เป็นต้น (บ่อน้ำครำ).

บทว่า โอปิคลลํ ได้แก่โอกาสอันเป็นที่รวมแห่งเปือกตมเป็นต้น
เหล่านั้น. สถานที่นั้นเป็นสถานที่ที่เรียดด้วยของไม่สะอาดแม้มีประมาณ
ถึงหัวเข่า. ก็สถานที่เหล่านั้นแม้ทั้ง ๒ แห่งเป็นสถานชั่วร้ายคล้ายมี
อมนุษย์ ฉะนั้น สถานที่เหล่านั้นควรเว้นเสีย. ก็อาสนะอันไม่สมควร ชื่อว่า
อนาสนะ.

ในบทว่า อนาสนนํ นี้ โดยเนื้อความ อนาสนะนั้นพึงทราบว่าได้แก่
อาสนะช่อนอยู่ในที่ลับมีทัพพสัมภาระที่ไม่แน่นอน. ก็ที่เกี่ยวไปอันไม่
สมควร ชื่ออโคจร แม้ในบทว่า อโคจรํ นี้. ที่อโคจรนั้นมี ๕ อย่าง

โดยแยกประเภทเป็นหญิงเพศชายเป็นต้น.

บทว่า ปาปเก มิตฺเต ได้แก่มิตรปฏิรูป หรือมิตรผู้ชั่วช้า คือผู้
ทุศีล.

บทว่า ภษนฺตุ แปลว่า เสพอยู่.

บทว่า วิญญู สพรหมจารี ความว่า เพื่อนสพรหมจารีทั้งหลาย
ผู้เป็นบัณฑิต คือผู้สมบูรณ์ด้วยความรู้. คำนี้เป็นชื่อของภิกษุทั้งหลาย.
เพราะว่าภิกษุเหล่านั้นย่อมประพฤติธรรมอันเสมอด้วยพรหมนี้ ด้วยคิดว่า
เราจะเป็นผู้มีกรรมร่วมกัน และเรียนอุเทศร่วมกัน และมีความเป็นผู้มี
สิกขาเสมอกัน ฉะนั้น ภิกษุเหล่านั้นท่านจึงเรียกว่าสพรหมจารี.

บทว่า ปาปเกสุ จาเนสุ ความว่า ในสถานที่ทั้งหลายที่ลามก.

บทว่า โอกปฺเปยฺยํ ความว่า ฟังเชื่อได้ คือฟังน้อมใจเธอได้ว่า
ท่านผู้มีอายุนี้ได้กระทำหรือจักกระทำแน่ ดังนี้.

บทว่า ยญฺหิสฺส ความว่า เมื่อภิกษุนั้นไม่เว้นบรรดาอันตรายมี
ข้างเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง. คำที่เหลือมีนัยดังกล่าวนั้นแหละ. ก็ในที่นี้
ฟังทราบการบังเกิดขึ้นแห่งอาสวะอย่างนี้. กามาสวะย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้
ประสบทุกข์ซึ่งมีข้างเป็นต้นเป็นเหตุแล้วปรารถนาความสุขอยู่. กวาสวะ
ย่อมเกิดมีแก่ภิกษุผู้ปรารถนาภพว่า ทุกข์เช่นนี้ของเราไม่มีในสัมปัตติภพ
คือในสุคติภพ. การยึดถือว่า ข้างจะเหยียบเรา ม้าจะเหยียบเรา ดังนี้ ชื่อว่า
ทิฏฐาสวะ. อาสวะที่สัมปยุตด้วยอกุศลธรรมทุกอย่าง ชื่อว่าวิชชาสวะ.

ชื่อว่า อิเม วุจฺจนฺติ ฯลฯ ปริวชฺชนา ปหาตพฺพา ความว่า
อาสวะมีมากอย่าง เพราะแยกอาสวะเหล่านี้ออกเป็นอย่างละ ๔ ด้วย
อำนาจอันตรายมีข้างเป็นต้นแต่ละอย่าง ฟังทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า

ตรัสว่า พระโยคาวจรพึงละเสียด้วยการเว้น กล่าวคือสี่สัจธรรมนี้.

(๖) อาสวะที่ละได้เพราะการบรรเทา

[๑๗] ข้อนั้นว่า ปฏิสงฺขมา โยนิโส อุปฺปนฺนํ กามวิตกฺกํ นาธิวาเสติ

ความว่า พระโยคาวจรพิจารณาเห็นโทษในกามวิตกโดยแยบคาย โดย
นัยเป็นต้นว่า วิตกนี้เป็นอกุศลแม้เพราะเหตุนี้ วิตกนี้มีโทษแม้เพราะเหตุ
นี้ และวิตกนั้นแหล่ยอมเป็นไปแม้เพื่อความเบียดเบียนตนเอง ดังนี้แล้ว
ยับยั้งไว้ไม่ได้ซึ่งกามวิตกที่เกิดขึ้น ได้แก่บังเกิดขึ้นแล้วในอารมณ์นั้น ๆ
อธิบายว่า ยกจิตขึ้นเสียแล้วให้กามวิตกหยุดอยู่ไม่ได้ หรือไม่ให้กามวิตก
หยุดอยู่ภายในได้.

ถามว่า ภิกษุเมื่อยับยั้งไว้ไม่ได้จะทำอย่างไร ?

ตอบว่า ย่อมละ. คือทิ้งวิตกนั้นเสีย.

ถามว่า ภิกษุจะละทิ้งวิตกเหมือนคนเอาตะกร้าตักหยากเยื่อทิ้งหรือ ?

ตอบว่า ห้ามได้.

อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุยอมบรรเทา คือถอน ได้แก่แทง หมายความว่า
นำออกไปซึ่งกามวิตกนั้น.

ถามว่า แทะเหมือนกับบุคคลเอาปฏักแทงโคพลีพท์หรือ ?

ตอบว่า หาใช่เช่นนั้นไม่. โดยที่แท้แล้วจะทำกามวิตกนั้นให้ย่อยยับ
ไป คือทำกามวิตกนั้นให้ปราศจากไป ได้แก่ทำกามวิตกนั้น (ให้เป็น)
โดยที่มันไม่เหลืออยู่แม้ในภายในของภิกษุนั้น โดยที่สุดแม้เพียงในภวังคจิต
(ก็ไม่มี).

ถามว่า ภิกษุจะทำวิตกนั้น ให้เป็นอย่างนั้น ได้อย่างไร ?

ตอบว่า ย่อมยังกามวิตกนั้นให้ถึงความไม่มี คือยอมให้ถึงความไม่มีทีละน้อยๆ มีอธิบายว่า ย่อมทำโดยประการที่วิตกเป็นอันระงับไว้ได้อย่างดีด้วยวิกขัมภนปหาน. ในพยาบาทวิตกและวิหิงสาวิตกก็เช่นเดียวกัน.

ก็ในวิภังค์ท่านกล่าวไว้ว่า ในบทว่า กามวิตกโก นี้ วิตกที่ปฏิสังขตด้วยกาม คือความดำริผิด ชื่อกามวิตก. ในที่อื่น ๆ ก็เช่นนี้.

บทว่า อุปฺปนฺนูปฺปนฺเน ความว่า เกิดแล้ว คืออุบัติแล้ว อธิบายว่า พอแต่สักว่าเกิดขึ้นแล้วเท่านั้น. อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุบรรเทาอกุศลวิตกทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นคราวเดียวได้แล้ว ในวาระที่ ๒ ถึงเธอจะไม่ได้ฟังเสียง เธอก็ยอมบรรเทาอกุศลวิตกทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว ๆ แม้ ๗ ครั้งก็ได้ทีเดียว.

บทว่า ปาปเก อกุสเล ความว่า ที่ชื่อว่าชั่วช้า เพราะอรรถว่าลามก ที่ชื่อว่าอกุศล เพราะความเป็นกรรมที่ทำด้วยความไม่ฉลาด.

บทว่า ธมฺเม ได้แก่กามวิตกเป็นต้นเหล่านั้นนั่นเอง อีกอย่างหนึ่ง ได้แก่มหาวิตก ๘ อย่างแม้ทั้งหมด. บรรดามหาวิตก ๘ อย่างเหล่านั้น ๓ อย่างกล่าวไว้แล้ว. วิตกที่เหลืออีก ๖ เหล่านี้ ได้แก่วิตกถึงญาติ วิตกถึงชนบท วิตกถึงเทวดา วิตกที่ประกอบด้วยความเป็นผู้เอ็นดูต่อผู้อื่น วิตกที่ปฏิสังขตด้วยลาภสักการะและเกียรติยศ และวิตกที่ประสังขตด้วยสิ่งอื่น.

บทว่า ยถุหิสฺส ความว่า อาสวะและความเร่าร้อนเพราะความคับแค้นใจ ฟังเกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้บรรเทาไม่ได้ซึ่งวิตกอย่างไรอย่างหนึ่ง ในบรรดาวิตกเหล่านั้น. คำที่เหลือมีนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล.

ก็ในที่นี้ กามาสวะนั้นแลคือกามวิตก อาสวะซึ่งแปลกออกไปจาก กามวิตกนั้น ชื่อว่ากวาสวะ. อาสวะที่สันปยุตด้วยกวาสวะนั้นแล ชื่อทัญญา- สวะ. ความไม่รู้ในวิตกทั้งหมด ชื่ออวิชชาสวะ. พึงทราบแม้การบังเกิดขึ้น แห่งอาสวะเหล่านี้ ด้วยประการดังพรรณนามาน . ชื่อว่า อิมะ วุจฺจนฺติ ฯลฯ วิโนทนา ปหาตพฺพา ความว่า อาสวะ ประการดังกล่าวแล้วด้วย อานาจกามวิตกเป็นต้นเหล่านี้ พึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ภิกษุจะพึงละได้ด้วยการบรรเทา กล่าวคือวิริยสังวรซึ่งสหระคตด้วยการ พิจารณาโทษในวิตกนั้น ๆ นี้.

(๗) อาสวะที่ละได้เพราะการอบรม

[๑๘] ชื่อว่า ปฏิสงฺขา โยนิโส สติสมุโพชฌงฺคฺ ภาเวติ

ความว่า ภิกษุพิจารณาเห็นโทษแห่งการไม่อบรมและอานิสงส์แห่งการ อบรมโดยอุบายคือโดยถูกทางแล้วควรเจริญสติสัมโพชฌงค์. ในบททั้งปวง ก็นัยนี้. ก็เนอริการแห่งโพชฌงค์นี้ โพชฌงค์ที่เป็นโลกุตตระเท่านั้นที่ เกิดขึ้น เพราะได้บรรลุมรรค ๓ ข้างต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประ- สงค์เอาแล้วในที่นี้แม้โดยแท้ ถึงอย่างนั้น เพื่อความไม่หลงงมงายใน โพชฌงค์ทั้งหลายของเหล่าภิกษุผู้ทำความเพียรเป็นครั้งแรก ข้าพเจ้าจัก พรรณาโดยนัยแห่งโพชฌงค์เหล่านั้นโดยปะปนกันไปทั้งฝ่ายโลกิยะและ ฝ่ายโลกุตตระ. แต่ในที่นี้ข้าพเจ้าจะละนัยที่เป็นโลกิยะเสีย แล้วถือเอา เฉพาะนัยฝ่ายโลกุตตระเท่านั้น. ในอริการแห่งโพชฌงค์นั้น บัณฑิตพึง ทราบวินิจฉัยขบพทข้างต้นทั้ง ๗ ซึ่งท่านกล่าวไว้โดยนัยเป็นต้นว่า สติสมุ- โพชฌงฺคฺ ก่อน โดยเนื้อความโดยลักษณะเป็นต้น โดยลำดับและโดยไม่หย่อน

ไม่ยิ่ง. ในโพชฌงค์ ๗ นั้น พึงทราบวินิจฉัยในสติสัมโพชฌงค์ก่อน. ที่ชื่อว่าสติ เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องระลึก. ก็สตินี้มันมีการปรากฏเป็นลักษณะหรือมีการเสนอแนะเป็นลักษณะ. สนจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า มหาบพิตร บุคคลซึ่งของพระราชาย่อมกราบทูลถึงทรัพย์สินสมบัติของพระราชานี้ว่า ข้าแต่มหाराช เงินมีเท่านี้ ทองมีเท่านี้ สมบัติมีเท่านี้ ดังนี้ฉันใด มหาบพิตร สติก็ฉันนั้นเหมือนกันแล เมื่อเกิดขึ้น ย่อมเสนอแห่งธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศล อกุศลมีโทษ ไม่มีโทษ เลวประณีต คำ ขาว และมีส่วนเป็นปฏิปักษ์กัน. ความพิสดารว่าสติปฏิฐานมี ๔ เหล่านี้. สตินั้นมีการเสนอแนะเป็นกิจ. ก็ลักษณะของสตินั้น พระเถระกล่าวไว้ด้วยอำนาจกิจแท้. อีกอย่างหนึ่ง สตินั้นมีการไม่หลงเป็นกิจ. มีภาวะมุ่งหน้าต่ออารมณ์เป็นเครื่องปรากฏ. องค์แห่งธรรมเครื่องตรัสรู้คือสติ ชื่อสติสัมโพชฌงค์.

ในบทว่า โพชฌงฺโก นั้น มีวิเคราะห์ว่า องค์แห่งการตรัสรู้หรือแห่งธรรมเครื่องตรัสรู้ ฉะนั้น จึงชื่อว่าโพชฌงค์. ท่านกล่าวอธิบายไว้อย่างไร ? (ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า) ธรรมสามัคคีนี้คือ สติ ธรรมวิจยะ วิริยะ ปิติ ปัสสัทธิ สมาธิ อุเบกขา ซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่ออุปัทวะมากมาย มีความหุดหู่ ความฟุ้งซ่าน ความหยุด ความประมวลมา กามสุขัลลิกานุโยค อตตกิลมณานุโยค ความยึดมั่นว่าขาดสูญและเที่ยงแท้ซึ่งบังเกิดขึ้นในขณะแห่งมรรคทั้งฝ่ายโลกิยะและโลกุตตระที่เป็นเหตุตรัสรู้แห่งพระอรียสาวก ท่านเรียกว่า โพธิ เพราะทำอธิบายดังที่กล่าวมานี้.

บทว่า พุชฺฌติ ความว่า ย่อมตื่นจากความหลับด้วยอำนาจกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ อธิบายว่า ย่อมแทงตลอดอริยสัจทั้ง ๔ หรือทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานนั่นเอง. เหมือนอย่างที่พระองค์ตรัสไว้ว่า เจริญโพชฌงค์

๗ แล้วขอมตรัสรู้เฉพาะซึ่งปัญญาเครื่องตรัสรู้อันยอดเยี่ยม. ที่ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะเป็นองค์ของปัญญาเครื่องตรัสรู้ กล่าวคือธรรมสามัคคีนั่นเอง เปรียบเหมือนองค์ฌานและองค์มรรคเป็นต้นฉะนั้น.

ก็อริยสาวกนี้ใด ขอมตรัสรู้ด้วยธรรมสามัคคีนี้นี้ประการดังกล่าวแล้ว เพราะทำอธิบายดังว่ามานี้ อริยสาวกนั้นท่านจึงเรียกว่า โพธิ (ผู้ตรัสรู้) ที่ชื่อว่าโพชฌงค์แม้เพราะเป็นองค์ประกอบของพระอริยสาวกผู้ตรัสรู้นั้น ประคององค์ประกอบแห่งเสนาและองค์ประกอบแห่งรถฉะนั้น. ด้วยเหตุนี้ พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะเป็นองค์ประกอบของบุคคลผู้ตรัสรู้. อีกอย่างหนึ่ง ฟังทราบเนื้อความแม้โดยนัยแห่งปฏิสัมภิทามรรคเป็นต้นว่า

ถามว่า ในบท โพชฌงฺกา นี้ ที่ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะอรรถว่า ภาวะไร?

ตอบว่า ที่ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะอรรถว่า ข่อมเป็นไปเพื่อการตรัสรู้.

ที่ชื่อว่า โพชฌงค์ เพราะอรรถว่า ข่อมตรัสรู้.

ที่ชื่อว่า โพชฌงค์ เพราะอรรถว่า ข่อมตรัสรู้ตาม

ที่ชื่อว่า โพชฌงค์ เพราะอรรถว่า ข่อมตรัสรู้เฉพาะ.

ที่ชื่อว่า โพชฌงค์ เพราะอรรถว่า รู้พร้อม.

ฟังทราบวินิจฉัยโดยอรรถและโดยลักษณะเป็นต้นของโพชฌงค์ข้อแรกข้อเดียวก่อนอย่างนี้ว่า โพชฌงค์อันประเสริฐ คือดี ชื่อว่าสัมโพชฌงค์ เมื่อเป็นเช่นนี้ สัมโพชฌงค์คือสติ ชื่อว่าสติสัมโพชฌงค์ ซึ่งสติสัมโพชฌงค์นั้น.

ก็ฟังทราบวินิจฉัยในโพชฌงค์ข้อที่ ๒ เป็นต้น ดังต่อไปนี้:-

ที่ชื่อว่า **ธัมมวิจยะ**. เพราะอรรถว่า เลือกเฟ้นสังขธรรมทั้ง ๔ ประการ.

ธัมมวิจยะ นั้น มีการเลือกเฟ้นเป็นลักษณะ มีการให้ความสว่าง เป็นกิจ มีความไม่หลงมงายเป็นเครื่องปรากฏ.

ที่ชื่อว่า **วิริยะ** เพราะความเป็นสภาวะที่แก่ล้าคล้า และเพราะให้ ธรรมดำเนินไปโดยถูกวิธี. วิริยะนั้นมีการประดับประคองจิตเป็นลักษณะ มีการอุปถัมภ์จิตเป็นกิจ มีความไม่ท้อแท้แห่งจิตเป็นเครื่องปรากฏ.

ที่ชื่อว่า **ปีติ** เพราะอรรถว่า เอบอิม. ปีตินั้นมีการแผ่ไปเป็น ลักษณะ หรือมีความยินดีเป็นลักษณะ มีการเอบอิมของกายและจิตเป็นกิจ มีการฟูขึ้นแห่งกายและจิตนั้นเป็นเครื่องปรากฏ.

ที่ชื่อว่า **ปัสสัทธิ** เพราะสงบความกระวนกระวายทางกายและจิต. ปัสสัทธินั้นมีการเข้าไปสงบเป็นลักษณะ มีการข้ายความกระวนกระวาย ทางกายและจิตเป็นกิจ มีความเยือกเย็นอันเกิดจากความไม่คั่นรนแห่งกาย และจิตเป็นเครื่องปรากฏ.

ที่ชื่อว่า **สมาธิ** เพราะตั้งมั่น. สมาธินั้นมีความไม่ฟุ้งซ่านเป็น ลักษณะ หรือมีการไม่แผ่ไปในอารมณ์เป็นลักษณะ มีการประมวลมาซึ่งจิต และเจตสิกเป็นกิจ มีความตั้งมั่นแห่งจิตเป็นเครื่องปรากฏ.

ที่ชื่อว่า **อุเบกขา** เพราะวางเฉย. อุเบกขานั้นมีการพิจารณาเป็น ลักษณะ หรือมีการเป็นไปโดยสม่ำเสมอเป็นลักษณะ มีการหักห้ามความ หย่อนและยิ่งแห่งจิตเป็นกิจ หรือมีการตัดขาดการตกไปเป็นฝักฝ่ายเป็นกิจ มีการวางตนเป็นกลางเป็นเครื่องปรากฏ. คำที่เหลือมีนัยดังกล่าวแล้ว นั้นแล. พึงทราบวินิจฉัยแม้แห่งบทที่เหลือทั้งโดยอรรถและโดยลักษณะ เป็นต้นอย่างนี้แล.

ก็ในคำว่า กมโต นี้ ฟังทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

สติสัมโพชฌงค์ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ก่อน เพราะสติสัมโพชฌงค์นั้นเป็นอุปการะแก่โพชฌงค์ที่เหลือทั้งหมด เพราะพระบาลีว่า ภิกษุทั้งหลายก็เรตตาคตกถว่าสตินั้นแล้วมีประโยชน์แก่ธรรมทั้งปวง ดังนี้ .
เบื้องหน้าแต่นั้น ประโยชน์ในการกล่าวโพชฌงค์ที่เหลือไว้ก่อนไว้หลังได้กล่าวไว้แล้วในสุดตะนั้นเอง โดยนัยเป็นคั้นว่า เธอมีสติอยู่อย่างนั้น .
เลือกเฟ้นธรรมนั้นด้วยปัญญา ดังนี้ . ในที่นี้ฟังทราบวินิจฉัยแม้โดยลำดับดังกล่าวมานี้ .

ฟังทราบวินิจฉัยในบทว่า อุนฺนาธิกโต ดังต่อไปนี้ :-

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสโพชฌงค์ไว้เพียง ๗ ประการเท่านั้นไม่ขาดไม่เกิน?

ตอบว่า เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อความหดหู่และความฟุ้งซ่าน และเพราะประโยชน์แก่โพชฌงค์ทุกข้อ . อธิบายว่า ในอริการแห่งโพชฌงค์นี้ โพชฌงค์ ๓ ข้อ เป็นปฏิปักษ์ต่อความหดหู่ . เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ในสมัยใดแลจิตเป็นธรรมชาติหดหู่
ในสมัยนั้นเป็นเวลาเหมาะที่จะเจริญธัมมวิจยสัม-
โพชฌงค์ เหมาะที่จะเจริญวิริยสัมโพชฌงค์ เหมาะ
ที่จะเจริญปีติสัมโพชฌงค์ ดังนี้ .

โพชฌงค์ ๓ ข้อ เป็นปฏิปักษ์ต่อความฟุ้งซ่าน . เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า

๑. ปาฐะว่า ตถาคโต แต่ฉบับพม่าเป็น ตถา สโต จึงแปลตามพม่าเพราะเห็นว่าเหมาะกว่า .

ก็ในสมัยใด จิตเป็นธรรมชาติฟุ้งซ่าน ในสมัยนั้นเป็นเวลาเหมาะที่จะเจริญปีศาจทัตสัมโพชฌงค์ เหมาะที่จะเจริญสมาธิสัมโพชฌงค์ เหมาะที่จะเจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์ ดังนี้. ก็ในบรรดาโพชฌงค์เหล่านี้ สติสัมโพชฌงค์เป็นเอกให้สำเร็จประโยชน์แก่โพชฌงค์ทุกข้อ. เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ก็เรากล่าวสติแล้วว่ามีประโยชน์แก่โพชฌงค์ทุกข้อ ดังนี้ บาลีว่า สพุทฺตถกฺกํ ดังนี้ก็มี. บาลีทั้ง ๒ (นั่น) ความหมายก็คือว่า จำต้องปรารภในโพชฌงค์ทุกข้อ (เหมือนกัน). ฟังทราบวินิจฉัยในโพชฌงค์นี้แม้โดยไม่ขาดไม่เกินอย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสโพชฌงค์ไว้ ๗ ประการเท่านั้นไม่ขาดไม่เกิน เพราะ ๓ ข้อเป็นปฎิปกษต่อความหดหู่, ๓ ข้อเป็นปฎิปกษต่อความฟุ้งซ่าน, และเพราะสติเป็นประโยชน์แก่โพชฌงค์ทุกข้ออย่างนี้.

บัณฑิตครั้งทราบอรรถธรรมนาของบททั้ง ๗ ที่กล่าวโดยนัยเป็นต้นว่า สติสัมโพชฌงค์ อย่างนี้ก่อนแล้ว บัดนี้ ฟังทราบอรรถธรรมนาอย่างนี้ ในประโยคเป็นต้นว่า ภาเวติ วิเวกนิสฺสุติ ดังนี้ (ต่อไป).

บทว่า ภาเวติ ความว่า ย่อมให้เจริญ อธิบายว่า ย่อมให้เกิดขึ้น คือให้บังเกิดขึ้นเฉพาะในจิตสันดานของตนบ่อย ๆ.

บทว่า วิเวกนิสฺสุติ คืออาศัยวิเวก. ความสงัด ชื่อว่าวิเวก. วิเวกนั้นมี ๕ อย่างคือ ตทังควิเวก วิกขัณณวิเวก สมุจเฉทวิเวก ปฏิปัสสัทธิวิเวก และนิสสรณวิเวก ความที่วิเวกนั้นเป็นต่าง ๆ กัน ฟังทราบโดยนัยที่ท่านกล่าวไว้ในคำนี้ว่า อริยมุเม อวินีโต ดังนี้. ความจริงวิเวกนี้นั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า วินัย ในบทว่า อริยมุเม

อวินีโต นั้น. ในวิเวกทั้ง ๕ อย่างนี้ดังกล่าวมานี้ พึงทราบความดังนี้ว่า:-

บทว่า วิเวกนิสฺสิตี ความว่า เจริญสติสัมโพชฌงค์ อาศัยตทั้งควิเวก อาศัยสมุจเฉทวิเวก อาศัยนิสฺสรณวิเวก. จริงอย่างนั้น พระโยคาวจรผู้ตามประกอบการเจริญโพชฌงค์นี้ ในขณะที่แห่งวิปัสสนา ย่อมเจริญสติสัมโพชฌงค์ซึ่งอาศัยตทั้งควิเวกโดยกิจ อันอาศัยนิสฺสรณวิเวกโดยอหยาศัย แต่ในกาลแห่งมรรคย่อมเจริญสติสัมโพชฌงค์อันอาศัยสมุจเฉทวิเวกโดยกิจ และอาศัยนิสฺสรณวิเวกโดยอารมณ์. อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า อาศัยวิเวกทั้ง ๔ อย่างดังนี้บ้าง. เพราะว่าอาจารย์เหล่านั้นไม่ยกโพชฌงค์ขึ้นมาเฉพาะในขณะที่แห่งวิปัสสนาที่มีกำลัง และในขณะที่แห่งมรรคและผลอย่างเดียวกันนั้น แต่แม้ในกสิณฌาน อานาปานสติกัมมัฏฐาน และในพรหมวิหารฌานซึ่งเป็นบาทของวิปัสสนาก็ยกขึ้นมาด้วย ทั้งพระอรธกถาจารย์ทั้งหลายก็ไม่ได้คัดค้าน. เพราะฉะนั้น ตามมติของอาจารย์เหล่านั้นควรกล่าวว่า พระโยคาวจรย่อมเจริญสติสัมโพชฌงค์ที่อาศัยวิกขัมภนวิเวกโดยกิจอย่างเดียว ในขณะที่เป็นไปแห่งฌานเหล่านั้น. และท่านกล่าวว่าในขณะที่แห่งวิปัสสนา พระโยคาวจรย่อมเจริญสติสัมโพชฌงค์อันอาศัยนิสฺสรณวิเวกโดยอหยาศัย ดังนี้ฉันใด พระโยคาวจรย่อมเจริญสติสัมโพชฌงค์แม้อันอาศัยปฏิบัติสัททวิเวกก็ฉันนั้น. ในสติสัมโพชฌงค์อันอาศัยวิราคะเป็นต้นก็ฉันนี้ความจริง ธรรมมีวิราคะเป็นต้นก็มีวิเวกเป็นอรธทั้งนั้น. ก็ในธรรมทั้งหลายมีวิราคะเป็นต้นนี้ โวสสัคคะอย่างเดียวกันที่แบ่งออกเป็น ๒ อย่างคือการปล่อยวางโดยการสละ (ปริจจาคโวสสัคคะ) ๑. การปล่อยวางโดยการเล่นไป (ปิกขันทนโวสสัคคะ) ๑. บรรดาการปล่อยวางทั้ง ๒ อย่างนั้น ๑. ปาฐะเป็น เอวิ แต่ตามฉบับพม่าเป็น เอว เห็นว่าเหมาะ จึงแปลตามฉบับพม่า.

การละกิเลสด้วยสามารถตักขฬานในขณะแห่งวิปัสสนาและด้วยสมุจเฉท-
ขฬานในขณะแห่งมรรค เชื่อว่าการปล่อยวางโดยการสละ. ส่วนการ
เล่นไปสู่พระนิพพาน โดยการน้อมไปสู่พระนิพพานนั้นในขณะแห่งวิปัสสนา
เชื่อว่าการสละโดยการเล่นไป แต่ในขณะแห่งมรรคการเล่นไปสู่พระ
นิพพานจะมีได้ด้วยสามารถแห่งการทำให้เป็นอารมณ์. แม้โอสถศคคะทั้งคู่
นั้นย่อมเหมาะสมในนัยแห่งอรรถกถาอันเจือด้วยโลกียะและโลกุตระนี้.
จริงอย่างนั้น สติสัมโพชฌงค์นี้ย่อมสละกิเลสและยอมเล่นไปสู่พระนิพพาน
โดยประการตามที่กล่าวแล้ว. ก็ด้วยถ้อยคำทั้งสิ้นนี้ว่า โอสถศคคะปริณามิ
นี้ มีคำอธิบายที่ท่านกล่าวไว้ว่า กำลังน้อมไป และน้อมไปแล้ว ก็จะงอม
และงอมแล้ว เพื่อการปล่อยวาง ดังนี้. อธิบายว่า ภิกษุนี้ผู้ประกอบ
เนื่อง ๆ ซึ่งการเจริญโพชฌงค์ ย่อมเจริญสติสัมโพชฌงค์นั้น โดยที่สติ-
สัมโพชฌงค์จะงอม และงอมแล้ว เพื่อการปล่อยวางโดยการสละกิเลส
และเพื่อการปล่อยวางโดยการเล่นไปสู่พระนิพพาน ฉะนั้นแล. ในโพช-
ฌงค์ที่เหลือก็เช่นนี้.

แต่ว่าในที่นี้ นิพพานนั่นเอง ท่านกล่าวว่า วิเวก เพราะสังัดจาก
สังขตธรรมทั้งปวงท่านกล่าวว่า วิราคะ เพราะภาวะแห่งสังขตธรรมทั้งหมด
คลายกำหนดแล้ว และท่านกล่าวว่า นิโรธ เพราะภาวะคือความดับแห่ง
สังขตธรรมทั้งหลาย. ก็มรรคนั้นแลมีปกติน้อมไปเพื่อการสละ ฉะนั้น พระ
โยคาวจรย่อมเจริญสติสัมโพชฌงค์อันอาศัยวิเวก เพราะกระทำวิเวกให้เป็น
อารมณ์แล้วเป็นไป. พระโยคาวจรย่อมเจริญสติสัมโพชฌงค์อันอาศัยนิโรธ
ก็อย่างนั้น. พระโยคาวจร ย่อมเจริญสติสัมโพชฌงค์อันงอมแล้ว คืองอม
รอบโดยภาวะคือการสละ และโดยภาวะคือการเล่นไปสู่พระนิพพาน

โดยการถอนกิเลสได้เด็ดขาด เพราะเกิดขึ้นในขณะที่แห่งอริยมรรคนั้นแล. ฟังเห็นเนื้อความดังกล่าวมานี้. ในโพชฌงค์ที่เหลือก็ดังนี้.

บทว่า **ยถุหิสฺส** ความว่า อาสวะทั้งหลายและความเร่าร้อนอัน ทำความคับแค้นใจทั้งหลายย่อมมีแก่ภิกษุผู้ไม่เจริญในบรรดาโพชฌงค์ทั้งหลายเหล่านั้นข้อใดข้อหนึ่ง. คำที่เหลือมีนัยดังกล่าวแล้วแล. ก็ในการบังเกิดขึ้นแห่งอาสวะในสูตรนี้พึงทราบนัยดังนี้ อาสวะทั้ง ๓ คือ กามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะเหล่าใดพึงเกิดขึ้น เพราะเหตุที่ภิกษุไม่ได้อบรมโพชฌงค์ซึ่งสัมปยุตด้วยมรรคเบื้องปลายเหล่านี้ อาสวะเหล่านั้นย่อมไม่มีแก่ภิกษุนั้นผู้เจริญโพชฌงค์เหล่านั้น ดังนี้. ชื่อว่า **อิเม วุจฺจนฺติ** ฯลฯ **ภาวนา ปหาตพฺพา** ความว่า อาสวะทั้ง ๓ เหล่านี้พึงทราบว่า **พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า** อันภิกษุพึงละเสียด้วยการเจริญโพชฌงค์ซึ่งสัมปยุตด้วยมรรค ๓ นี้.

บัดนี้ **พระผู้มีพระภาคเจ้า**เมื่อทรงชมเชยภิกษุผู้ละอาสวะได้ด้วยอาการ ๗ เหล่านี้ และเมื่อจะทรงแสดงอานิสงส์ในการละอาสวะของภิกษุนั้น และเมื่อจะให้เกิดความขวนขวายแก่สัตว์ทั้งหลาย โดยการละอาสวะด้วยเหตุเหล่านั้นเอง จึงตรัสว่า **ยโต โข ภิกฺขเว** ฯลฯ **อนุตมกาตี ทฺถุขสฺส** ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น **โต** อักษร ในคำว่า **ยโต โข** ใช้ในภักฐิ-วิภัตติ อธิบายว่า เท่ากับ **ยสฺส โข** (ของกาลใดแล) ดังนี้. ส่วนพระโหราณาจารย์ทั้งหลายย่อมพรรณนาว่า เท่ากับ **ยมุหิ กาล** (ในกาลใด) ดังนี้. ชื่อว่า **เย อาสวา ทสฺสนา ปหาตพฺพา** ความว่า อาสวะทั้งหลายเหล่าใดที่ภิกษุละได้แล้วด้วยทัสสนะ อาสวะทั้งหลายเหล่านั้นเป็น

อันภิกษุ นั้นละได้แล้วด้วยทัสสนะนั้นแล และเธอย่อมมีความสำคัญ ใน
อาสวะที่ยังละไม่ได้ นั้นแลว่า อันตนละได้แล้วก็ห้ามได้. ในบททั้งปวง
มีความพิสดารอย่างนี้.

บทว่า สพุพาสวสัรสูโต ความว่า เป็นผู้ปิดแล้วด้วยการปิด
อาสวะทุกอย่าง. อีกอย่างหนึ่ง เป็นผู้ปิดแล้วด้วยเครื่องปิดซึ่งอาสวะทุก
อย่าง..

บทว่า อจฺเจชฺชิตถฺตฺถํ ความว่า ตัดแล้ว หรือถอนขึ้นได้แล้ว
ซึ่งตัณหาหมดทุกอย่าง.

บทว่า วิวตฺตติ สโยชนํ ความว่า ย่อมหมุนกลับซึ่งสังโยชน
แม้ทั้ง ๑๐ คือทำให้หมดมลทิน.

บทว่า สมฺมา คือโดยเหตุ ได้แก่โดยกาล.

บทว่า มานาภิสมยา ความว่า เพราะบรรลุด้วยการเห็น และเพราะ
บรรลุด้วยการละมานะ. ความจริง อรหัตตมรรคย่อมเห็นแจ้งมานะด้วย
อำนาจกิจ. นี่เป็นการบรรลุด้วยการเห็นของภิกษุ นั้น. ก็อรหัตตมรรค
อันภิกษุเห็นแล้วด้วยทัสสนะนั้นอันเธอยอมละได้ในขณะนั้นนั่นเอง เหมือน
การกลับได้ชีวิตของสัตว์ผู้ถูกงูพิษกัดฉะนั้น. นี่เป็นการบรรลุโดยการละ
ของภิกษุ นั้น.

บทว่า อนุตฺตมาตี ทฺถุขสุตฺต ความว่า ที่สุด ๔ อย่างนี้ คือ
ที่สุดคือเขตแดนอันมีในที่สุด ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ปลาย
ประคดเอวเก่าแล้ว หรือยอดของเขี้ยวสดเหี้ยวแล้ว และที่สุดที่เลวทราม
ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย นี่เป็นที่สุดแห่ง
ชีวิต และที่สุดคือส่วนที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ อย่างนี้ว่า สักกายะ

(ทีฎฐิ) ก็เป็นที่สุดอันหนึ่ง และที่สุดของการนับ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้อย่างนี้ว่า นี่เป็นที่สุดแห่งทุกข์ เพราะนับปัจจัยทุกอย่างในบรรดาที่สุดทั้ง ๔ อย่างนั้น ภิกษุได้กระทำที่สุดข้อที่ ๔ โนนแห่งวิภูทุกข์ทั้งปวงได้ เพราะความที่แห่งมานะอันตนเห็นและละได้ด้วยอหัตตมรรคอย่างนี้. อธิบายว่า เธอได้ทำการขาดตอน คือทำให้หมดไปได้แก่ทำทุกข์ให้เหลืออยู่เพียงร่างกายชาติสุดท้าย.

บทว่า อุตตมมา เต ภิกขุ ความว่า ภิกษุเหล่านั้นมีใจเป็นของตน คือมีใจยินดี หรือเป็นผู้มีใจอันสัมปยุตด้วยปีติและโสมนัส.

บทว่า ภควโต ภาสิตํ อภินนุํ ความว่า ภิกษุทั้งหลายรับด้วยเสียรเกล้าแล้วทูลชมเชยพระพุทธภายิต คือพระพุทธดำรัสที่ตรัสดีแล้วได้แก่ที่ทรงปราศรัยแล้ว มีการทำที่สุดทุกข์เป็นปริโยสานว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสซึ่งคำนี้อย่างนี้ พระสุตเจ้าตรัสคำนี้อย่างนี้ ดังนี้.

คำที่เหลืออันใดที่ข้าพเจ้ามิได้กล่าวไว้ในที่นี้ ข้าพเจ้าจะไม่กล่าวคำนั้นซ้ำอีก เพราะกล่าวไว้ก่อนแล้ว และเพราะเข้าใจได้ง่าย เพราะฉะนั้นผู้ศึกษาพึงพิจารณาคำทั้งหมดตามลำดับที่ โดยทำนองแห่งคำที่กล่าวแล้วเทอญ.

จบ อรรถกถาแห่งสัพพาสวสังวรสูตร

จบ สูตรที่ ๒

๓. ธรรมทายาทสูตร

(๒๐) ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ :-

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ ณ พระวิหารเชตวัน อารามของอนาถปิณฑิกเศรษฐี กรุงสาวัตถี ณ ที่นั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย. ภิกษุเหล่านั้นทูลรับพระพุทธพจน์แล้ว.

(๒๑) พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเป็นธรรมทายาท อย่าเป็นอามิสทายาทของเราตถาคตเลย เราตถาคตมีความอนุเคราะห์ในเธอทั้งหลายอยู่ว่า ทำอย่างไรหนอ? สาวกทั้งหลายของเราตถาคตจึงจะเป็นธรรมทายาท ไม่เป็นอามิสทายาท คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็เธอทั้งหลายจะพึงเป็นอามิสทายาท ไม่เป็นธรรมทายาทของเราตถาคต ข้อที่เธอทั้งหลายเป็นอามิสทายาท ไม่เป็นธรรมทายาทของเราตถาคตนั้น จะพึงเป็นเหตุให้ถูกวิญญูชนติเตียนเอาได้ว่า สาวกทั้งหลายของพระศาสดาพากันเป็นอามิสทายาท ไม่เป็นธรรมทายาทอยู่ ถึงเราตถาคตก็คงถูกวิญญูชนติเตียนได้ว่า สาวกของพระศาสดาเป็นอามิสทายาท ไม่เป็นธรรมทายาทอยู่ ดังนี้. คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย แต่ถ้าเธอทั้งหลายพึงเป็นธรรมทายาท ไม่เป็นอามิสทายาทของเราตถาคตไซ้ แม้เธอทั้งหลายจะไม่พึงถูกวิญญูชนติเตียนว่า สาวกทั้งหลายของพระศาสดาเป็นธรรมทายาท ไม่เป็นอามิสทายาทอยู่. ถึงเราตถาคตก็คงไม่ถูกวิญญูชนติเตียนว่า สาวกทั้งหลายของพระศาสดาเป็นธรรมทายาท ไม่เป็น

อามิสทายาทอยู่ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนี้แล เธอทั้งหลาย จึงเป็นธรรมทายาทของเราตถาคตเถิด อย่าเป็นอามิสทายาทเลย เรา ตถาคตมีความอนุเคราะห์ในเธอทั้งหลายอยู่ว่า ทำอย่างไรหนอ? สาวก ทั้งหลายของเราตถาคตจึงจะเป็นธรรมทายาท ไม่เป็นอามิสทายาท.

ธรรมทายาทและอามิสทายาท

(๒๒) คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตฉันเสร็จแล้ว ห้ามภัตรแล้ว เสร็จบริบูรณ์แล้ว อิ่มแล้ว เพียงพอแก่ความต้องการแล้ว แต่บิณฑบาต ของเราตถาคตยังมีเหลืออยู่ มีอันจะต้องทิ้งเป็นธรรมดา. เวลานั้น ภิกษุ ๒ รูป ถูกความหิวและความอ่อนเพลียครอบงำแล้ว หิวโหยมาก พวกนั้นมา เราฟังกล่าวกะเธอทั้งหลายนั้นอย่างนี้ว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย เราตถาคต ฉันเสร็จแล้ว ห้ามภัตรแล้ว เสร็จบริบูรณ์แล้ว อิ่มแล้ว เพียงพอ แก่ความต้องการแล้ว แต่บิณฑบาตนี้ของเราตถาคตยังมีเหลืออยู่ มีอันจะ ต้องทิ้งเป็นธรรมดา ถ้าเธอทั้งหลายประสงค์จะฉันก็จงฉันเถิด ถ้าเธอ ทั้งหลายไม่ประสงค์จะฉันก็อย่าฉัน เราจักทิ้งเสียในที่ที่ปราศจากของ เขียวสด หรือจักทิ้งเสียในน้ำที่ไม่มีตัวสัตว์ ณ บัดนี้.

ภิกษุผู้เป็นธรรมทายาท

บรรดาภิกษุ ๒ รูป รูปหนึ่งมีความคิดอย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาค เจ้าสหายเสร็จแล้ว ห้ามภัตรแล้ว เสร็จบริบูรณ์แล้ว ทรงอิ่มแล้ว พอพระ ประสงค์แล้ว ก็บิณฑบาตของพระผู้มีพระภาคเจ้านี้ยังมีเหลืออยู่ มีอันจะ ต้องทิ้งเป็นธรรมดา ถ้าเราทั้งหลายจักไม่ฉัน พระผู้มีพระภาคเจ้าก็จัก

ทรงทิ้งในที่ที่ปราศจากของเขียวสด หรือจกทรงเทเสียในน้ำที่ไม่มีตัวสัตว์
ณ บัดนี้ แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสอนไว้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย
เธอทั้งหลายจงเป็นธรรมทายาทของเราตถาคตเถิด อย่าเป็นอามิสทายาท
เลย ก็บิณฑบาตนี้เป็นอามิสทายาทอย่างหนึ่ง อย่ากระนั้นเลย เราจะไม่
ฉันทบิณฑบาตนี้ จะปล่อยวันคืนนั้นให้ล่วงไปอย่างนี้ ทั้งที่ยังมีความหิว
และความอ่อนเพลียอยู่นั้นแหละ.

ภิกษุผู้เป็นอามิสทายาท

ส่วนภิกษุรูปที่ ๒ มีความคิดอย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าเสวย
เสร็จแล้ว ห้ามภัตแล้ว เสร็จบริบูรณ์แล้ว ทรงอิ่มแล้ว พอพระ
ประสงค์แล้ว ก็บิณฑบาตของพระผู้มีพระภาคเจ้านี้ ยังมีเหลืออยู่
มีอันจะต้องทิ้งเป็นธรรมดา ถ้าเราทั้งหลายไม่ฉันทบิณฑบาตนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจก
ทรงทิ้งในที่ที่ปราศจากของเขียวสด หรือจกทรงเทเสียในน้ำที่ไม่มีตัวสัตว์
ณ บัดนี้ อย่ากระนั้นเลย เราควรฉันทบิณฑบาตนี้ บรรเทาความหิว
และความอ่อนเพลีย แล้วปล่อยวันคืนนั้นให้ล่วงไปอย่างนี้. เธอจึงฉันท
บิณฑบาตนั้น บรรเทาความหิวและความอ่อนเพลีย แล้วปล่อยวันคืนนั้น
ให้ล่วงไปอย่างนี้.

คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนั้น แม้จะฉันทบิณฑบาตนั้น บรรเทา
ความหิวและความอ่อนเพลีย แล้วปล่อยวันคืนนั้นให้ล่วงไปอย่างนี้ก็จริง
ถึงอย่างนั้น ภิกษุรูปแรกโน้นแหละ ของเรตถาคตเป็นผู้ควรบูชา ควร
สรรเสริญมากกว่า. ข้อนั้นเพราะเหตุอะไร? คุณก่อนภิกษุทั้งหลายเพราะ
ข้อนั้นจักเป็นไปเพื่อความมักน้อย สันโดษ ขัดเกลา เลี้ยงง่าย ปราศภ

ความเพียร แก่ภิกษุเหล่านั้น ลิ่นกาลนาน. คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุ
นั้นแล เธอทั้งหลายจงเป็นธรรมทายาทของเราเถิด อย่าเป็น
อามิสทายาทเลย เราเถิดเถิดมีความอนุเคราะห์ในเธอทั้งหลายว่า ทำ
อย่างไรหนอ สาวกทั้งหลายของเราเถิดจึงจะเป็นธรรมทายาท ไม่เป็น
อามิสทายาท พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสพระพุทฺธพจน์นี้แล้ว พระ
สุกตเจ้าครั้นตรัสพระพุทฺธพจน์นี้แล้ว จึงเสด็จจากอาสนะเข้าสู่พระ
วิหาร.

พระสารีบุตรอธิบาย

(๒๓) ครั้งนั้น เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จหลีกไปไม่นาน
ท่านพระสารีบุตรเถระ จึงเรียกภิกษุทั้งหลายมาว่า คุณก่อนท่านผู้มีอายุ
ทั้งหลาย. ภิกษุเหล่านั้นรับคำท่านพระสารีบุตรเถระว่า ขอรับ ดังนี้.
ท่านพระสารีบุตรเถระได้กล่าวคำนี้ว่า คุณก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย เมื่อ
พระศาสดาประทับอยู่อย่างผู้สังคแล้ว สาวกทั้งหลายย่อมไม่ศึกษาความ
สังคความ ด้วยเหตุมีประมาณเท่าไรหนอแล? ก็แล เมื่อพระศาสดา
ประทับอยู่อย่างผู้สังคแล้ว สาวกทั้งหลายย่อมศึกษาความสังคตาม ด้วยเหตุ
มีประมาณเท่าไรหนอแล?

ภิกษุเหล่านั้นเรียนว่า อาวุโส แม้ผมทั้งหลายก็มาแต่ที่ไกล เพื่อ
จะทราบเนื้อความแห่งภยิตข้อนี้ ในสำนักท่านพระสารีบุตรเถระ ขอ
โอกาสเถิดครับ เนื้อความแห่งภยิตข้อนี้คงแจ่มแจ้งเฉพาะท่านพระ
สารีบุตรเถระองค์เดียว ภิกษุทั้งหลายได้สดับต่อท่านพระสารีบุตรเถระ
แล้ว จักทรงจำไว้. ท่านพระสารีบุตรเถระจึงกล่าวว่า คุณก่อนท่านผู้มี-

อายุทั้งหลาย ถ้าอย่างนั้น ท่านทั้งหลายจงตั้งใจฟังให้ดี ผมจักกล่าว.
ภิกษุเหล่านั้นตอบรับคำท่านพระสารีบุตรเถระว่า อย่างนั้นขอรับ.

อามิสทายาทถูกตำหนิดด้วยเหตุ ๓ สถาน

(๒๔) ท่านพระสารีบุตรได้กล่าวคำนี้ว่า คุณก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย เมื่อพระศาสดาประทับอยู่อย่างผู้สงัดแล้ว สาวกทั้งหลายย่อมไม่ศึกษาความสังคตตาม ด้วยเหตุมีประมาณเท่าไรหนอ คุณก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย เมื่อพระศาสดาประทับอยู่อย่างผู้สงัดแล้ว สาวกทั้งหลายในพระธรรมวินัยนี้ ไม่ศึกษาความสังคตตาม คือไม่ละธรรมทั้งหลายที่พระศาสดาตรัสให้ละ เป็นผู้มักมาก (ด้วยปัจฉัยลาก) และเป็นผู้อย่อนตกอยู่ในอำนาจนิวรรณ์ ๕ ทอดธุระในความสังค. คุณก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย บรรดาภิกษุเหล่านั้น ภิกษุผู้เถระเป็นผู้อันวิญญูชนพึงติเตียนได้ด้วยเหตุ ๓ สถาน คือ ภิกษุผู้เถระทั้งหลายเป็นผู้อันวิญญูชนพึงติเตียนได้ด้วยเหตุสถานที ๑ นี้ว่า เมื่อพระศาสดาประทับอยู่อย่างผู้สงัดแล้ว พระสาวกทั้งหลายไม่ศึกษาความสังคตตาม ภิกษุผู้เถระทั้งหลายเป็นผู้อันวิญญูชนพึงติเตียนได้ด้วยเหตุสถานที ๒ นี้ว่า (สาวกทั้งหลาย) ไม่ละธรรมทั้งหลายที่พระศาสดาตรัสให้ละ และภิกษุผู้เถระทั้งหลาย เป็นผู้อันวิญญูชนพึงติเตียนได้ด้วยเหตุสถานที ๓ นี้ว่า สาวกทั้งหลายเป็นผู้มักมาก (ด้วยปัจฉัยลาก) อยู่น้อย ตกอยู่ในอำนาจนิวรรณ์ ๕ ทอดทั้งธุระในความสังค. คุณก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ภิกษุผู้เถระเป็นผู้อันวิญญูชนติเตียนได้ด้วยเหตุ ๓ สถานเหล่านี้.

คุณก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย บรรดาภิกษุเหล่านั้น ภิกษุผู้ปานกลาง

๗๗๗ ภัทท ๗๗๗ ภัททผู้ยังใหม่ทั้งหลายเป็นผู้อันวิญญูชนพึง
ได้ด้วยเหตุ ๓ สถาน คือ ภัททผู้ยังใหม่ทั้งหลายเป็นผู้อันวิญญูชน
พึงได้ด้วยเหตุสถานที ๑ นี้ว่า เมื่อพระศาสดาประทับอยู่อย่างผู้
สังคแล้ว สาวกทั้งหลายไม่ศึกษาความสังคตาม ภัททผู้ยังใหม่
ทั้งหลาย อันวิญญูชนพึงได้ด้วยเหตุสถานที ๒ นี้ว่า (สาวก
ทั้งหลาย) ไม่ละกรรมทีพระศาสดาตรัสให้ละ และ
ภัททผู้ยังใหม่ทั้งหลายเป็นผู้อันวิญญูชน
พึงได้ด้วยเหตุสถานที ๓ นี้ว่า สาวกทั้งหลายเป็นผู้มักมาก
ด้วย (ปัจฉัจฉลาภ) และเป็นผู้ย่อหย่อน ตกอยู่ในนิวรรณ์ ๕
ทอดทิ้งธุระในความสังค. คุณก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ภัทท
ผู้ยังใหม่เป็นผู้อันวิญญูชนพึงได้ด้วยเหตุ ๓ สถานเหล่านี้.

คุณก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย เมื่อพระศาสดาประทับอยู่
อย่างผู้สังคแล้ว สาวกทั้งหลายชื่อว่าไม่ศึกษาความสังคตาม
ด้วยเหตุเพียงเท่านี้แล.

ธรรมทายาทได้รับสรรเสริญด้วยเหตุ ๒ สถาน

(๒๕) คุณก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็เมื่อพระศาสดา
ประทับอยู่อย่างผู้สังคแล้ว สาวกทั้งหลายย่อมศึกษาความ
สังคตาม ด้วยเหตุมีประมาณเท่าไร? คุณก่อนท่านผู้มีอายุ
ทั้งหลาย เมื่อพระศาสดาประทับอยู่อย่างผู้สังคแล้ว
สาวกทั้งหลายในพระธรรมวินัยนี้ ย่อมศึกษาความสังคตาม
คือ (สาวกทั้งหลาย) ย่อมละกรรมทีพระศาสดาตรัสให้
ละ ไม่เป็นผู้มักมาก (ด้วยปัจฉัจ ฉด้วยลาภ) ไม่เป็นผู้ย่อ
หย่อน ไม่ตกอยู่ในอำนาจนิวรรณ์ ๕ มีใจน้อมไป
ในความสังค.

คุณก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย บรรดาภัททเหล่านี้ ภัททผู้
เระ อัน

วิญญูชนพึงสรรเสริญด้วยเหตุ ๓ สถาน คือ ภิกษุผู้เถระเป็นผู้อันวิญญูชนพึงสรรเสริญด้วยเหตุสถานที่ ๑ นี้ว่า เมื่อพระศาสดาประทับอยู่อย่างผู้สังคแล้ว สาวกทั้งหลายศึกษาความสังคตาม ภิกษุผู้เถระเป็นผู้อันวิญญูชนพึงสรรเสริญด้วยเหตุสถานที่ ๒ นี้ว่า สาวกทั้งหลายย่อมละกรรมทั้งหลายที่พระศาสดาตรัสให้ละ ภิกษุผู้เถระทั้งหลายเป็นผู้อันวิญญูชนพึงสรรเสริญด้วยเหตุสถานที่ ๓ นี้ว่า สาวกทั้งหลายไม่เป็นผู้มักมาก ไม่เป็นผู้ย่อหย่อน ไม่ตกอยู่ในอำนาจนิรณ ๕ มีใจน้อมไปในความสังค. คุณก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ภิกษุผู้เถระเป็นผู้อันวิญญูชนพึงสรรเสริญด้วยเหตุ ๓ สถานเหล่านี้.

คุณก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย บรรดาภิกษุเหล่านั้น ภิกษุทั้งหลายผู้ปานกลาง ฯลฯ ภิกษุทั้งหลายผู้ยังใหม่ เป็นผู้อันวิญญูชนพึงสรรเสริญด้วยเหตุ ๓ สถาน คือ ภิกษุผู้ยังใหม่ทั้งหลายเป็นผู้อันวิญญูชนพึงสรรเสริญด้วยเหตุสถานที่ ๑ นี้ว่า เมื่อพระศาสดาประทับอยู่อย่างผู้สังคแล้ว สาวกทั้งหลายศึกษาความสังคตาม ภิกษุผู้ยังใหม่ทั้งหลายเป็นผู้อันวิญญูชนพึงสรรเสริญด้วยเหตุสถานที่ ๒ นี้ว่า (สาวกทั้งหลาย) ละกรรมทั้งหลายที่พระศาสดาตรัสให้ละ และภิกษุผู้ใหม่ทั้งหลายเป็นผู้อันวิญญูชนพึงสรรเสริญด้วยเหตุสถานที่ ๓ นี้ว่า สาวกทั้งหลายไม่เป็นผู้มักมาก (ด้วยปัจจัยลาภ) ไม่ตกอยู่ในอำนาจนิรณ ๕ มีใจน้อมไปในความสังค. คุณก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ภิกษุผู้ยังใหม่ อันวิญญูชนพึงสรรเสริญด้วยเหตุ ๓ สถานเหล่านี้.

คุณก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย เมื่อพระศาสดาประทับอยู่อย่างผู้สังคแล้ว สาวกทั้งหลายชื่อว่าศึกษาความสังคตาม ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแล.

มัชฌิมาปฎิปทา

[๒๖] คุณก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย บรรดาธรรมดังกล่าวแล้วนั้น โลกะ และ โทสะ เป็นธรรมลามก แต่มัชฌิมาปฎิปทา เพื่อละโลกะ และโทสะ มีอยู่ เป็นธรรมทำให้เกิดดวงตา ทำให้เกิดญาณ ย่อมเป็นไปเพื่อความสงบระงับ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เพื่อพระนิพพาน. คุณก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็มัชฌิมาปฎิปทานั้น ที่เป็นธรรมทำให้มีดวงตา ทำให้เกิดญาณ ย่อมเป็นไปเพื่อความสงบระงับ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เพื่อพระนิพพาน คืออะไร ? คืออริยมรรคมีองค์ ๘ นี้เอง ได้แก่ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การเจรจาชอบ การงานชอบ การเลี้ยงชีพชอบ ความพยายามชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจชอบ. คุณก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย มัชฌิมาปฎิปทานั้นนั้นแล เป็นธรรมทำให้เกิดดวงตา ทำให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบระงับ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เพื่อพระนิพพาน.

คุณก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย บรรดาธรรมดังกล่าวแล้วนั้น ความโกรธ และความผูกโกรธ เป็นธรรมลามก...ความริษยา และความตระหนี่ เป็นธรรมลามก...มายาและความโอ้อวด เป็นธรรมลามก...ความห้าวคือ และความแข็งดี เป็นธรรมลามก...ความถือตัวและความคูหมีน เป็นธรรมลามก...ความเมาและความเลินเล่อ เป็นความลามก แต่มัชฌิมาปฎิปทาเพื่อละความเมาและความเลินเล่อมีอยู่ เป็นธรรมทำให้เกิดดวงตา ทำให้เกิดญาณ ย่อมเป็นไปเพื่อความสงบระงับ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เพื่อพระนิพพาน. คุณก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย มัชฌิมาปฎิปทานั้น เป็น

ธรรมทำให้เกิดดวงตา ทำให้เกิดญาณ ย่อมเป็นไปเพื่อความสงบระงับ
เพื่อความรู้อย่าง เพื่อตรัสรู้ เพื่อพระนิพพาน คืออะไร คืออริยมรรค
มีองค์ ๘ นี้แล ได้แก่ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การเจรจาชอบ
การงานชอบ การเลี้ยงชีพชอบ ความพยายามชอบ ความระลึกรู้ชอบ ความ
ตั้งใจชอบ. คุณก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย มัชฌิมาปฏิปทานี้แล เป็นธรรม
ทำให้เกิดดวงตา ทำให้เกิดญาณ ย่อมเป็นไปเพื่อความสงบระงับ เพื่อ
ความรู้อย่าง เพื่อตรัสรู้ เพื่อพระนิพพาน.

ท่านพระสารีบุตรได้กล่าวภายิตนี้แล้ว ภิกษุเหล่านั้นมีใจชื่นชม
ยินดีภายิตของท่านพระสารีบุตร ฉะนั้นแล.

จบ ธรรมทนายาสุตต ที่ ๔

อรรถกถาธรรมทนายาทสูตร

เหตุเกิดพระสูตร

[๒๐] ธรรมทนายาทสูตรมีคำเริ่มต้นว่า เอวมุเม สุตฺ. ก็เพราะเหตุที่ธรรมทนายาทสูตรนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยกขึ้นแสดงตามที่มีเรื่องเกิดขึ้น ฉะนั้น ข้าพเจ้า (พระอรรถกถาจารย์) จึงแสดงเหตุเกิดพระสูตรนั้นแล้ว จึงจะกระทำการขยายความพระสูตรนั้นไปตามลำดับบท.

ถามว่า ก็ธรรมทนายาทสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยกขึ้นแสดง เพราะมีเรื่องอะไรเกิดขึ้นเล่า ?

ตอบว่า เรื่องลาภสักการะ.

ดังได้สดับมาว่า ลาภสักการะเป็นอันมากเกิดขึ้นแก่พระผู้มีพระภาคเจ้า โดยที่ได้ทรงสั่งสมทานบารมีให้บริบูรณ์แล้วดัง ๔ อสงไขยเป็นความจริง (เพราะ) พระบารมีทุกข้อเป็นเหมือนมาจับกลุ่ม (ตกลงกัน) ว่า จักให้ผลในอรรถภาพเดียวกันนี้แหละ ดังนี้แล้วให้บังเกิดเป็นห้วงน้ำใหญ่คือลาภสักการะ ประคუმหามเมฆที่จับกลุ่มกันเป็นคู่ ๆ ก่อตัวขึ้นในทุกทิศแล้ว (ตกลงมา) ให้บังเกิดเป็นห้วงน้ำใหญ่ฉะนั้น.

ประชาชนต่างวรรณะมีกษัตริย์และพราหมณ์เป็นต้นมีมือถือข้าว น้ำยาน ผ้า พวงดอกไม้ ของหอม และเครื่องได้ทำเป็นต้นมาจากที่นั้นๆ (ที่ต่าง ๆ กัน) แล้วพากันถามหาพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า พระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่ไหน? พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ที่ไหน? พระผู้เป็นเทพของเทพ พระผู้เป็นนระผู้อาจหาญ พระผู้เป็นบุรุษประคจราชสีห์

ประทับอยู่ที่ไหน ?

ประชาชนเหล่านั้นแม้ใช้เกวียนตั้งหลายร้อยเล่มบรรทุกปัจฉัยมา เมื่อยังไม่ได้โอกาสเข้าเฝ้าก็จะจอดเกวียนคอยเรียงรายติดกันโดยรอบ กินเนื้อที่เป็นคาวต เช่นอันธกวินทพราหมณ์ เป็นต้น เป็นตัวอย่าง. รายละเอียดทั้งหมด นักศึกษาจะพึงทราบได้ ตามนัยที่มาแล้วในชั้นชกะ (หมวด) และในสูตรนั้น.

และพระผู้มีพระภาคเจ้ามีลาภสักการะเกิดขึ้นมากนั้นใด พระภิกษุสงฆ์ก็มีฉันนั้นเหมือนกันแล. ข้อนี้สมด้วยคำอ้างที่พระอานนทเถระกล่าวไว้ดังนี้ว่า ก็ในสมัยนั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นผู้อันมหาชนถวายสักการะแสดงความเคารพนับถือบูชาอบน้อม (และ) ทรงได้รับจีวรบิณฑบาตเสนาสนะและคิลาณปัจฉัยเกสัชบริหารอยู่เป็นประจำ ฝ่ายภิกษุสงฆ์แล (ก็เช่นกัน) คือ เป็นผู้อันมหาชนถวายสักการะ ฯลฯ (และ) ได้รับ.....บริหารอยู่ประจำ.

พระผู้มีพระภาคองค์ตรัสไว้เหมือนกันว่า คู่ก่อนจุนทะ หมูหรือคณเฑาะที่อุบัติขึ้นในโลกในบัดนี้ มีอยู่จำนวนเท่าใด (บรรดาหมูหรือคณเฑาะเหล่านั้น) หมูหรือคณเฑาะอื่นแม้แต่หมูหนึ่ง ตถาคตก็ยังมองไม่เห็นเลยที่จะได้รับลาภอันเลิศและยศอันเลิศเหมือนกับหมูภิกษุ นะจุนทะ ลาภสักการะนี้นั้นที่เกิดขึ้นแก่พระผู้มีพระภาคเจ้าและภิกษุสงฆ์ รวมกันแล้วเป็นของประมาณไม่ได้ เหมือนน้ำของแม่น้ำใหญ่ ๒ สายที่ไหลมารวมเป็นสายเดียวกันก็เป็นของประมาณไม่ได้ฉะนั้น.

ภิกษุทั้งหลายได้กลายเป็นผู้หนักในปัจฉัย ติดในปัจฉัย หมกมุ่นในปัจฉัย ตามลำดับ แม้เมื่อเวลาหลังภัตร (หลังฉันอาหารแล้ว) เมื่อ

ประชาชนนำไทยธรรม มีน้ำมัน น้ำผึ้ง และน้ำอ้อยเป็นต้น มาถวาย
ภิกษุเหล่านั้นครั้งเกาะระฆังแล้ว ก็ส่งเสียงเอ็ดอึงว่า ถวายแก่อาจารย์ของ
อาตมานะ ถวายแก่อุปัชฌาย์ของอาตมานะ และพฤติกรรมนั้นของภิกษุเหล่า
นั้นก็ได้ปรากฏ (ล่วงรู้) ถึงพระผู้มีพระภาคเจ้า ลำดับนั้น พระผู้มี
พระภาคเจ้าทรงเกิดธรรมสังเวชว่า ช่างไม่เหมาะเอาเสียเลย แล้วทรง
ดำริว่า ตถาคตไม่สามารถจะบัญญัติสิกขาบท (ห้าม) ว่า ปัจจัยเป็นของ
ไม่สมควร เนื่องจากการบำเพ็ญสมณธรรมของกุลบุตรทั้งหลายต้องอาศัย
ปัจจัย แต่เอาถอะตถาคตจักแสดงธรรมทายาทปฏิบัติ (ข้อปฏิบัติของผู้
เป็นธรรมทายาท) ซึ่งก็จักเป็นเหมือนการบัญญัติสิกขาบทแห่งกุลบุตร
ทั้งหลายผู้ใคร่ต่อการศึกษา และจักเป็นเหมือนกระจกสำหรับส่องดูได้ทั่ว
ตัวที่ติดตั้งไว้ที่ประตูเมือง.

อธิบายว่า ประชาชน ๔ วรรณะ เห็นเงา (รูป) ของตนใน
กระจกสำหรับส่องดูได้ทั่วตัวซึ่งติดตั้งไว้ที่ประตูเมือง ย่อมขจัดโทษ (สิ่ง
ที่ทำให้หมดความสวยงาม) แล้วกลับกลายเป็นผู้ไม่มีโทษจันใด กุลบุตร
ทั้งหลาย ผู้ใคร่ต่อการศึกษาที่ฉันนั้นเหมือนกัน (คือ) ประสงค์จะ
ประดับประดาตนด้วยเครื่องประดับคือความเพียร มาน้อมนึกลงถึงเทศนาซึ่ง
อุปมาด้วยกระจกส่องดูได้ทั่วตัว แล้วต่างพากันละเว้นอามิสทายาทปฏิบัติ
หันมาบำเพ็ญธรรมทายาทปฏิบัติ ก็จัก (สามารถ) ทำชาติขรามรณะให้
สิ้นสุดไปได้โดยฉับพลันทีเดียว พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสพระสูตรนี้ไว้
ก็เพราะมีเรื่องอย่างนี้เกิดขึ้น.

ธรรมทายาท และอามิสทายาท

ในพระสูตรนั้น พระคำรัสที่ว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลาย จงเป็นธรรมทายาทของตถาคตเถิด อย่าเป็นอามิสทายาทเลย ดังนี้ มีคำอธิบายว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ขอเธอทั้งหลายจงเป็นทายาทแห่งธรรมของตถาคตเถิด อย่าเป็นทายาทแห่งอามิสเลย คือ ธรรมะของตถาคตอันใด ขอเธอทั้งหลายจงเป็นผู้รับไว้ซึ่งธรรมะอันนั้นเถิด ส่วนตถาคตมีอามิสใดแล ขอเธอทั้งหลายอย่ารับซึ่งอามิสนั้นเลย.

ในพระคำรัสนั้น แม้ธรรมก็มีอยู่ ๒ อย่าง คือ นิปปริยายธรรม (ธรรมโดยตรง) ๑ ปริยายธรรม (ธรรมโดยอ้อม) ๑ ฝ่ายอามิสก็มีอยู่ ๒ อย่าง (เช่นกัน) คือ นิปปริยายอามิส (อามิสโดยตรง) ๑ ปริยายอามิส (อามิสโดยอ้อม) ๑.

ทั้งธรรมและอามิสนั้น มีอธิบายเป็นอย่างไร ?

มีอธิบายว่า โลกุตตรธรรมทั้ง ๕ อย่างซึ่งแยกประเภทเป็นมรรค (๔) ผล (๔) และนิพพาน (๑) ชื่อว่า นิปปริยายธรรม คือธรรมที่ผู้ปฏิบัติให้บังเกิด (กับตนได้โดยตรง) ที่เดียว ไม่ใช่เป็นธรรมโดยปริยาย (โดยอ้อม) คือ โดยเหตุหรือโดยเลสอะไร. ส่วนกุศลที่อิงอาศัยวิวัฏฐะ (นิพพาน) นี้ เช่นคนบางคนในโลกนี้ปรารถนาอยู่ซึ่งวิวัฏฐะ จึงให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถ ทำการบูชาพระรัตนตรัยด้วยสักการะทั้งหลายมีเครื่องหอมและพวงดอกไม้เป็นต้น ฟังธรรม (และ) แสดงธรรม ทำมานและสมาบัติให้บังเกิด เขาทำอยู่อย่างนี้ ย่อมได้ นิปปริยายธรรม คืออมตนิพพานโดยลำดับ. ก็ธรรมดั่งว่ามานี้แหละ ชื่อว่าปริยายธรรม.

ปัจจัย ๔ จีวรเป็นต้นก็ทำนองนั้น ชื่อว่านิปปริยายอมิสแท้ทีเดียว ไม่ใช่เป็นอมิสเพราะปริยายอย่างอื่น หรือเพราะเลสอย่างอื่นเลย ส่วน กุศลที่นำไปสู่วิภูฏะ (ภพ ๓) นี้ เช่นคนบางคนในโลกนี้ปรารถนาวิภูฏะ มุ่งหมายภพที่มีสมบัติ (พร้อมมูล) จึงให้ทาน ฯลฯ ทำสมาบัติให้ บังเกิด เขาทำอยู่อย่างนี้ ย่อมได้เทวสมบัติมนุษย์สมบัติโดยลำดับ กุศล ดังว่ามานี้ ชื่อว่าปริยายอมิส.

ในเรื่องธรรมและอมิสนั้น (เมื่ออธิบายเพิ่มเติมอีกว่า) แม้นิปปริยายธรรมก็ชื่อว่าเป็นธรรมของพระผู้มีพระภาคเจ้า เนื่องจากว่าเพราะธรรมนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสอนไว้ ภิภุทั้งหลายจึงได้บรรลุมรรคผล และนิพพาน ข้อนี้สมด้วยคำอ้างที่มีกล่าวไว้ดังนี้ว่า พราหมณ์ก็พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงยังมรรคที่ยังไม่อุบัติให้อุบัติขึ้น ทรงยังมรรคที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ฯลฯ ส่วนพระสาวกทั้งหลายในบัดนี้มาที่หลังดำเนินไปตามมรรค (ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าให้อุบัติแล้ว) อยู่ ดังนี้ และว่า คุณก่อนอาวโธ พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น เมื่อ (ทรงมีพระประสงค์) จะทรงทราบก็ทราบได้ เมื่อทรง (มีพระประสงค์) จะเห็นก็เห็นได้ พระองค์ทรงมีพระจักขุ ทรงมีพระญาณ ทรงมีธรรม ทรงเป็นพรหม ทรงเป็นผู้บอกกล่าว ทรงเป็นผู้แนะนำไปสู่ประโยชน์ ทรงประทานอมตะ ทรงเป็นธรรมสามี เป็นพระตถาคต.

แม้ปริยายธรรมก็ชื่อว่าเป็นของพระผู้มีพระภาคเจ้าโดยแท้ เนื่องจากว่าเป็นเพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสอนไว้ สาวกทั้งหลายจึงรู้อย่างนี้ว่า คนผู้ปรารถนาวิภูฏะแล้วให้ทาน ฯลฯ ทำสมาบัติให้บังเกิด ได้นิพพานอันเป็นอมตะโดยลำดับ.

ฝ่ายนิปปริยายามิสกัชื่อว่า เป็นของ**พระผู้มีพระภาคเจ้า**เหมือนกัน.
เนื่องจากว่าเป็นเพราะ**พระผู้มีพระภาคเจ้า**ทรงอนุญาตไว้นั่นเอง ภิกษุ
ทั้งหลายจึงได้จิวรอันประณีต เพราะทรง (ปรารภ) **เรื่องหมอชีวก**
เป็นตัวอย่าง **พระผู้มีพระภาคเจ้า**เองก็ตรัสไว้เป็นหลักฐานดังนี้ว่า คู่ก่อน
ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตอนุญาตคหบดีจิวร (จิวรที่คหบดีถวาย) ภิกษุรูป
ใดปรารธนา (จะสมათานหรือครองผ้าบังสุกุลเป็นวัตร) ก็จงเป็นผู้ถือ
ครองผ้าบังสุกุลเป็นวัตรไปเถิด ภิกษุรูปใดปรารธนาคหบดีจิวร ก็จงยินดี
คหบดีจิวรไปเถิด ภิกษุทั้งหลาย แต่ว่าตถาคตสรรเสริญความสันโดษ
ด้วยจิวรตามได้ นะ.

อนึ่ง ในกาลก่อน ภิกษุทั้งหลายยังไม่ได้บิณฑบาตอัน ประณีต จึง
ได้สรรเสริญค่าข้าวที่แสวงหาด้วยลำแข้งโดยการเที่ยวไปตามลำดับตรอก
เท่านั้น เป็นเพราะ**พระผู้มีพระภาคเจ้า**เมื่อประทับอยู่ในกรุงราชคฤห์ได้
ทรงอนุญาตไว้เองอย่างนี้ว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ตถาคตอนุญาตสังฆภัตร
อุทเทศภัตร นิมันตณภัตร สลากภัตร ปักขิกภัตร อุโบสถิกภัตร ปาฏิ-
ปทิกภัตร ภิกษุเหล่านั้นได้โภชนะอันประณีต เสนาสนะก็ทำนองเดียวกัน
แม้ในกาลก่อน ภิกษุทั้งหลายได้อาศัยอยู่ตามที่ต่าง ๆ อาทิตามเงื้อมเขาที่ไม่
ได้ตกแต่ง และตามควางไม้ (ร่มไม้) เป็นเพราะ**พระผู้มีพระภาคเจ้า**
ทรงอนุญาตไว้เอง อย่างนี้ว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ตถาคตอนุญาต
เสนาสนะ ๕ ชนิด ภิกษุเหล่านั้นจึงได้เสนาสนะเหล่านั้นคือ วิหาร เฝิง
ปราสาทมียอด ปราสาทไม่มียอด เรือนโถ้น และถ้ำ.

อนึ่ง ในกาลก่อน ภิกษุทั้งหลายได้ใช้สมอดองด้วยน้ำมูตรทำเป็น
ยา เป็นเพราะ**พระผู้มีพระภาคเจ้า**นั้นแหละที่ทรงอนุญาตไว้โดยนัยมีอาทิ

อย่างนี้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ตถาคตอนุญาตเกสัช ๕ ชนิด คือ เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย ภิกษุเหล่านั้นจึงได้เกสัชนานาชนิด.

ถึงปริยายอามิสก็ชื่อว่าเป็นของพระผู้มีพระภาคเจ้าเหมือนกัน เนื่องจากรู้ว่าเป็นเพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสสอนไว้ สาวกทั้งหลายจึงรู้อย่างนี้ว่า คนที่ปรารถนาภพที่มีสมบัติ (พร้อมมูล) ให้ทาน สมาทาน ศีล ฯลฯ ทำสมบัติให้บังเกิดแล้ว ย่อมได้ปริยายอามิสคือทิพยสมบัติ มนุษยสมบัติโดยลำดับ.

เพราะเหตุที่ทั้งนิปปริยายธรรม ทั้งปริยายธรรม ทั้งนิปปริยายอามิส ทั้งปริยายอามิส ชื่อว่าเป็นของพระผู้มีพระภาคเจ้าทั้งนั้น ฉะนั้น เมื่อจะทรงแสดงภาวะที่พระองค์ทรงเป็นเจ้าของทั้งในธรรมและอามิสนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเป็นธรรมทายาทของตถาคตเถิด อย่าเป็นอามิสทายาทเลย อธิบายว่า ธรรมทั้ง ๒ อย่างซึ่งเป็นของตถาคตอันใด ขอเธอทั้งหลายจงเป็นทายาทแห่งธรรมนั้นเถิด ส่วนอามิสนั้นใด ซึ่งเป็นของตถาคตเหมือนกัน ขอเธอทั้งหลายจงอย่าเป็นทายาทแห่งอามิสนั้นเลย คือ ขอเธอทั้งหลายจงเป็นเจ้าของแต่เฉพาะส่วนแห่งธรรมเท่านั้นเถิด อย่าเป็นเจ้าของส่วนแห่งอามิสเลย ด้วยว่า ภิกษุรูปใดบวชในศาสนาของพระชินเจ้า มีปัจจัยเป็นยอดเยี่ยม คือเห็นแก่ปัจจัย ๔ ซึ่งเป็นเหตุเกิดตัณหา ทอดทิ้งธุระในการปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมอยู่ ภิกษุรูปนี้ชื่อว่าอามิสทายาท ขอเธอทั้งหลายจงอย่าเป็นเช่นนั้นเลย ส่วนภิกษุรูปใดอาศัยคุณธรรมมีความเป็นผู้มักน้อยเป็นต้นในปัจจัยที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอนุญาตไว้ให้พิจารณาอย่างละเอียดก่อนแล้วจึงเสพ (บริโภค) มีข้อปฏิบัติยอดเยี่ยมเห็นเอง (ดำรงอยู่) ใน

อริยวงศ์ ๔ ภิกขุรูปนี้ชื่อว่าธรรมทายาท ขอเธอทั้งหลายจงเป็นเช่นนั้น
เถิด.

ตถาคตอนุเคราะห์สาวก

บัดนี้ ก็ชนเหล่าใดได้มีความวิตกดังนี้ว่า ในอนาคตกาลจักมีหรือ
ไม่หนอ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ไม่ทรงประสงค์ให้พระสาวกทั้งหลายได้
ลาภจึงตรัสอย่างนี้ เพื่อจะทรงแสดงแก่ชนเหล่านั้นว่า พระตถาคตเจ้า
ประสงค์จะให้พระสาวกทั้งหลายได้ลาภอันประณีตยิ่ง (กว่านี้) จึงกล่าว
อย่างนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า อตุลฺลิมํ ทุมฺหฺสฺสุ ๑ ล ๑ ใน
อามิสทายาทา ดังนี้ (เราตถาคตมีความอนุเคราะห์ในเธอทั้งหลาย ๑ ล ๑
ไม่เป็นอามิสทายาท).

พระพุทธดำรัสนั้นมีอรรถาธิบายดังนี้ว่า ตถาคตมีความอนุเคราะห์
ความเอ็นดู ความมุ่งหวัง เกื้อกูล ในเธอทั้งหลายว่า ด้วยเหตุอะไรหนอ
ด้วยอุบายอะไรหนอ พระสาวกทั้งหลายจึงจะเป็นธรรมทายาท เป็นเจ้าของ
ส่วนแห่งธรรม ไม่เป็นอามิสทายาท.

อนึ่ง ท่านอธิบายไว้ดังนี้ว่า ได้ยินว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรง
เห็นนักบวชหลายร้อยจำพวก เป็นต้นว่าภิกษุภิกษุณีและนางสิกขมานาใน
อดีตกาล (ในศาสนาของพระพุทธเจ้าพระองค์ก่อน) มีหลักฐานปรากฏ
มาโดยนัยว่า แม้สังฆาฏิของกบิลภิกษุก็ถูกไฟลุกลไหม้ ดังนี้ เป็นต้น และ
นักบวชในศาสนาของพระองค์เองเช่นพระเทวทัต เป็นต้น ซึ่งเป็นผู้เห็น
แก่อามิสถล่ำเข้าไปในอามิส (ตายแล้วไปบังเกิดในอบายภูมิ จนเต็ม
อบายภูมิ) แต่ทรงเห็นพระสาวกผู้หนักในธรรมมีพระสารีบุตร พระ

มหาโมคคัลลานะและพระมหากัสสปะ เป็นต้น กลับได้บรรลุคุณมี
อภิญญาและปฏิสัมภิทาเป็นอาทิ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรง
ปรารภนาให้พระสาวกเหล่านั้นหลุดพ้นอย่างสิ้นเชิงไปจากอบายภูมิและ
ได้บรรลุคุณธรรมทั้งหมดจึงตรัสว่า อตฺถิ เม ตุมฺเหสุ อฺนุกมฺปา
กิณฺหิติ เม สวากา ฌมฺมทายาทา ภเวยฺย โน อามิสทายาทา
(ตถาคตมีความอนุเคราะห์ในเธอทั้งหลาย ทำอย่างไรหนอ สาวกของ
ตถาคตจึงจะเป็นธรรมทายาท ไม่เป็นอามิสทายาท) ดังนี้.

ก็ภิกษุผู้เห็นแก่ปัจจัย ย่อมสิ้นเดชอับแสงระหว่างบริษัท ๔ คล้ายกับ
กหาปณะแก่และถ้ำถ่านไฟที่ดับแล้วฉะนั้น (ส่วน) ภิกษุผู้มีจิตหวนกลับ
จากปัจจัยนั้น เป็นผู้หนักในธรรม ประพฤติครอบงำอามิสอยู่เป็นนิตย์ ย่อม
มีเดช (สง่าราศี) คล้ายกับราชสีห์ฉะนั้น เพราะเหตุนี้เอง พระผู้มี-
พระภาคเจ้าจึงตรัสอย่างนี้ว่า อตฺถิ เม ฯเปฯ โน อามิสทายาทา
ดังนี้ (เราตถาคตมี ฯลฯ อย่าเป็นอามิสทายาท).

ครั้งทรงชี้แจงให้เข้าใจว่า พระพุทธดำรัสนี้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย
ขอเธอทั้งหลายจงเป็นธรรมทายาทของตถาคตเถิด อย่าเป็นอามิสทายาท
เลย ตถาคตปรารภนาให้เหล่าพระสาวกได้ลาภที่ประณีตกว่า ตรัส
ไว้แล้วด้วยความอนุเคราะห์ หาใช่ไม่ต้องการให้พระสาวกได้ลาภไม่
อย่างนี้แล้ว เมื่อจะทรงแสดงโทษในเพราะไม่ยอมทำตามพระโอวาทนี้ ใน
บัดนี้จึงตรัสว่า ตุมฺเห จ เม กิณฺหเว ฯเปฯ โน ฌมฺมทายาทา
ดังนี้ (คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย แต่ถ้าเธอทั้งหลาย ฯลฯ ไม่พึงเป็นธรรม
ทายาทของตถาคตไซ้).

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ตุมฺเหปิ เตน อาทิสฺสา ภเวยฺยถ

มีความว่า แม้พวกเธอก็จะพึงถูกรังเกียจโดยความเป็นอามิสทายาทนั้น หากถูกรังเกียจโดยความเป็นธรรมทายาทไม่ มีคำอธิบายว่า เธอทั้งหลายพึงถูกเหยียดหยาม คือถูกกระทำ ได้แก่กำหนดไว้ต่างหาก (ถูกกันไว้ต่างหาก) หมายความว่า ถูกวิญญูชนติเตียน.

ติเตียนว่าอย่างไร ?

ติเตียนว่า เหล่าสาวกของพระศาสดาเป็นอามิสทายาทอยู่ หากเป็นธรรมทายาทอยู่ไม่.

บทว่า อหมิปิ เตน อาทิสุโส ภเวยฺย ความว่า ถึงเราตถาคตก็จะพึงถูกตำหนิได้ โดยที่ทำให้เธอทั้งหลายเป็นอามิสทายาทนั้น หากถูกตำหนิโดยที่เธอทั้งหลายเป็นธรรมทายาทไม่.

ถูกตำหนิว่าอย่างไร ?

ถูกตำหนิว่า เหล่าสาวกของพระศาสดาอยู่อย่างเป็นอามิสทายาท หากอยู่อย่างเป็นธรรมทายาทไม่.

คำตำหนินี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ก็เพื่อทำให้ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้นกลายเป็นคนอ่อนโยนอย่างยิ่งทีเดียว.

ก็ในพระพุทธานุชาตตอนนี้มีอธิบายดังนี้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าเธอทั้งหลายจักลุ่มหลงในอามิสท่องเที่ยวไป ในเพราะความลุ่มหลงอามิสของพวกเธอนั้น วิญญูชนทั้งหลายก็จักพากันติเตียนตถาคตว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเป็นพระสัพพัญญู (รู้ทุกสิ่ง) ไฉนจึงไม่สามารถทำให้เหล่าสาวกของพระองค์ให้เป็นธรรมทายาท ไม่ให้เป็นอามิสทายาทได้เล่า เปรียบเหมือน (เมื่อ) ชาวโลกเห็นพระมีมรรยาทไม่เหมาะสม

ข้อมติเตียนถึงอาจารย์และอุปัชฌาย์ว่า ท่านเหล่านี้เป็นสัทธวิहारิกของใคร? เป็นอันตเวาสิกของใคร? อีกอย่างหนึ่ง เปรียบเหมือน (ผู้ใหญ่) เห็นเด็กชายหรือเด็กหญิงที่มีตระกูล เป็นคนไม่ดีมีความประพฤติเสียหาย ข้อมติเตียนถึงบิดามารดาว่า เด็กพวกนี้เป็นลูกชายลูกสาวของใคร? ฉันทิ วิญญูชนทั้งหลายก็จักติเตียนตถาคต. ฉันทันั้นเหมือนกัน คือ จักติเตียนว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเป็นพระสัพพัญญู โฉนจึงไม่ทรงสามารถทำเหล่าสาวกของพระองค์ให้เป็นธรรมทายาท ไม่ให้เป็นอามิสทายาทได้เล่า?

ครั้นทรงแสดงโทษในการไม่ยอมทำตามพระพุทธโอวาทนี้ อย่างนี้แล้ว เมื่อจะทรงแสดงอานิสงส์ในการยอมทำตาม พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า **ตุมฺเห จ เม** ดังนี้ เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อหฺมปิ เตน อทิสฺโส น ภเวยฺย** ความว่า อุปมาเสมือนว่าชาวโลกเห็นพวกภิกษุหนุ่มประพฤติวัตรบริบูรณ์ ถึงพร้อมด้วยอุเทศและปริปุจจา (การเรียนและการสอบถาม) มี อากัปปฏิริยาเหมาะสมเหมือนหนึ่งพระเถระร้อยพรรษา จึงถามว่า ท่านเหล่านี้เป็นสัทธวิहारิกของใคร? เป็นอันตเวาสิกของใคร? เมื่อมีคนบอกว่า ของอาจารย์และอุปัชฌาย์รูปโน้นก็จะพากันสรรเสริญว่า พระเถระช่างอาจสามารถตักเตือนพราสอน อาจารย์และอุปัชฌาย์ยอมไม่ถูกตำหนิ ไม่ถูกติเตียนฉันทิ แม้เราตถาคต ก็ฉันทันั้นเหมือนกัน คือ โดยความที่เธอทั้งหลายเป็นธรรมทายาทนั้น ไม่ใช่โดยความที่เธอทั้งหลายเป็นอามิสทายาท ชาวโลกก็จะพากันถามว่า สาวกของใครกันนะปฏิบัติเนกาล-ปฏิบัติปทา ปฏิบัติคฺวุฏกปฏิบัติปทา ปฏิบัติจันทุปมปฏิบัติปทา ปฏิบัติรณินิต-ปฏิบัติปทา ปฏิบัติมหาโคสิงคสาละปฏิบัติปทา ปฏิบัติมหาสุญฺยตาปฏิบัติปทา เป็น

พยานในอริยวงศ์ ซึ่งมีความสันโดษในปัจจัย ๔ และภาวนาเป็นที่มา ยินดี มีใจหลีกออกจากความกำหนดในปัจจัยอยู่ไป เปรียบเหมือน ดวงจันทร์ที่พ้นจากเมฆหมอก เมื่อมีคนบอกว่า สาวกของพระสมณโคดม ก็จะพากันสรรเสริญว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเป็นพระสัพพัญญูแน่นอน ได้ทรงสามารถแน่นอน ที่จะทรงแนะนำเหล่าสาวกให้ละทิ้งอามิสทายาท ปฏิปทาแล้วหันมาบำเพ็ญข้อปฏิบัติของผู้เป็นธรรมทายาท พระองค์ย่อม ไม่ถูกวิญญูชนทั้งหลายตำหนิติเตียนอย่างนี้แล นักศึกษาทราบคำอธิบาย ในบทนี้ อย่างนี้ รายละเอียดที่ยังเหลือ ฟังทราบโดยนัยที่ตรงกันข้ามจาก นัยที่กล่าวแล้วในกัณห์ (ฝ่ายที่ไม่ดี).

ปวารณา ๔

ครั้นทรงแสดงอานิสงส์ในการยอมทำตามพระโอวาทนี้อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะทรงมอบพระโอวาทนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ตสมาทิห เม ภิกขเว ฯ เป ฯ โน อามิสทายาทา ดังนี้.

[๒๒] พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงมอบพระพุทฺธโอวาทนี้อย่างนี้ แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงชมเชยเหล่าภิกษุผู้บำเพ็ญข้อปฏิบัติของผู้เป็นธรรม ทายาทนั้น จึงมีพุทฺธดำรัสมีอาทิว่า อิธ่าหิ ภิกขเว ดังนี้.

จริงอยู่ ภิกษุทั้งหลายพอได้ฟังคำตรัสชมของพระผู้มีพระภาคเจ้า แล้ว ต่างยอมพากันปฏิบัติเพื่อความเป็นอย่างนั้นทีเดียว.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อิธ นี้ เป็นบทนิบาต.

บทว่า ภูตฺตาวี แปลว่า เสวยแล้วเสร็จ อธิบายว่า ทรงกระทำ ภัตตกิจแล้ว.

บทว่า ปวาริโต แปลว่า (พระผู้มีพระภาคเจ้า) ทรงห้ามภักตร
แล้วด้วยการปวารณา (การห้าม) เมื่อพอแก่ความต้องการแล้ว อธิบาย
ว่า เสด็จจนพอแก่ความต้องการแล้ว จึงทรงห้ามโภชนะหรือทรงอัมแล้ว.

อธิบายว่า ปวารณา (การยอมให้ตัดเดือน การยอมให้ขอ การ
ห้าม). มี ๔ อย่าง คือ ปวารณาของภิกษุผู้อยู่จำพรรษาแล้ว ๑ ปวารณา
ด้วยปัจจัย ๑ ปวารณาทั้งที่มีของอยู่พร้อม ๑ ปวารณาเมื่อพอแก่ความ
ต้องการแล้ว ๑.

ในบรรดาปวารณา ๔ นั้น ปวารณานี้ว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย
เราผู้ตถาคตอนุญาตให้ภิกษุอยู่จำพรรษาแล้วปวารณากันได้ ย่อมให้
ตัดเดือนโดยเหตุ ๓ สถาน ดังนี้ ชื่อว่าปวารณาของภิกษุผู้อยู่จำพรรษา
แล้ว.

ปวารณานี้ว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้าปรารถนาจะปวารณา
(ยอมให้ขอ) สงฆ์ด้วยเภสัชตลอด ๔ เดือน และปวารณานี้คือ ปวารณา
ยกเว้น ปวารณาซ้ำอีก ยกเว้นปวารณาเป็นนิตย์ ชื่อว่าปวารณาด้วย
ปัจจัย.

ปวารณานี้คือ ภิกษุชื่อว่า (ห้ามภักตร) แล้ว คือ การฉัน
ปรากฏอยู่ ๑ โภชนะปรากฏอยู่ ๑ คนอยู่ในหัตถบาส ๑ น้อมของ
เข้าไป ๑ การห้ามปรากฏ ๑ ภิกษุนี้อันชื่อว่า ห้ามภักตรแล้ว ชื่อว่าปวารณา
ทั้งที่มีของพร้อม.

ปวารณานี้คือ ทายกเลี้ยงภิกษุสงฆ์ให้อัมหน้าสำราญด้วยขาทนียะ
(ของเคี้ยว) และ โภชนียะ (ของฉัน) ด้วยมือของตน (จน) ให้
บอกห้าม (ภักตร) ชื่อว่าปวารณาเมื่อพอแก่ความต้องการ.

ปวารณาเมื่อพอแก่ความต้องการนี้ ท่านประสงค์เอาแล้วในที่นี้ ด้วยเหตุนั้น จึงได้กล่าวไว้ว่า:-

บทว่า ปวาริโต แปลว่า (พระผู้มีพระภาคเจ้า) ทรงห้ามกัฏฐแล้วด้วยการปวารณาเมื่อพอแก่ความต้องการแล้ว.

บทว่า ปริบุญโณ แปลว่า ทรงบริบูรณ์แล้วด้วยโภชนะ.

บทว่า ปริโยสิตโต แปลว่า มีโภชนะอันพระองค์ให้สิ้นสุดแล้ว (ฉันเสร็จแล้ว). (ในบทว่า ปริโยสิตโต นี้) พึงเห็นว่าท่านลบบทหลัง (โภชนะ) ออกเสีย อธิบายว่า เราตถาคตพึงฉันได้เท่าใด ก็ฉันเท่านั้น กิริยาคือการฉันของเราตถาคตสิ้นสุดลงแล้ว .

บทว่า สุหิตโต แปลว่า ทรงอิ่มแล้ว อีกอย่างหนึ่งหมายความว่า ทรงสำราญแล้ว เพราะไม่มีทุกข์คือความหิว.

บทว่า ยาวทตฺโต ความว่า ความต้องการด้วยโภชนะของตถาคต มีอยู่เท่าใด ความต้องการนั้นทั้งหมดตถาคตได้บรรลุ (ถึงที่สุด) แล้ว.

ก็ในคำเหล่านี้ (คือคำว่า กุตุตาวิ ปวาริโต ปริบุญโณ ปริโยสิตโต สุหิตโต ยาวทตฺโต) ๓ คำหลังมีความหมายเท่ากับ ๓ คำแรก อธิบายว่า ภิกษุผู้มีโภชนะอันตนให้สิ้นสุดแล้ว ชื่อว่ามีโภชนะอันตนฉันแล้ว ภิกษุผู้อิ่มแล้ว ชื่อว่าห้ามกัฏฐแล้วด้วยการห้ามเมื่อพอแก่ความต้องการแล้ว ภิกษุผู้เพียงพอแก่ความต้องการแล้ว ชื่อว่าบริบูรณ์แล้ว อีกอย่างหนึ่ง ๓ คำแรกมีความหมายเท่ากับ ๓ คำหลัง. อธิบายว่า เพราะเหตุที่ภิกษุฉันเสร็จ ฉะนั้น จึงชื่อว่ามีโภชนะอันตนให้สิ้นสุดแล้ว เพราะเหตุที่ภิกษุห้ามกัฏฐแล้ว ฉะนั้น จึงชื่อว่าอิ่มแล้ว เพราะเหตุที่ภิกษุบริบูรณ์แล้ว ฉะนั้น จึงชื่อว่าพอแก่ความต้องการ ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ผู้ศึกษาพึงทราบ

เถิดว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกำหนด (ความหมายของ) คำทุกคำนั้นไว้แล้ว จึงตรัสไว้.

บทว่า สียา ใช้ในอรรถว่า เป็นส่วนหนึ่ง ๆ และในอรรถว่า คาคาหมาย.

ใช้ในอรรถว่า เป็นส่วนหนึ่ง ๆ คือ (ในประโยคที่ว่า) ปจฺวิชาตฺตฺสียา อชฺฌตฺตฺติกา สียา พาหิรา (ปจฺวิชาตฺตฺสียาที่เป็นภายในก็มี ที่เป็นภายนอกก็มี).

ใช้ในอรรถว่า คาคาหมาย คือ (ในประโยคที่ว่า) สียา อญฺญตรสฺส ภิกฺขุโน อาปตฺตฺติวตีทุกฺโก (คงจะมีภิกษุรูปใดรูปหนึ่งล่วงละเมิดอาบัติ) ในที่นี้ ใช้ได้ทั้งสองความหมาย.

บิณฑบาตมากเกินนั่นเอง ชื่อว่าเป็นของเหลือเพื่อเป็นธรรมดา และธรรมดาก็จะต้องทิ้งไป. อธิบายว่า ทั้งเป็นของเหลือเพื่อ ทั้งเป็นของจะต้องทิ้ง จึงไม่ต้องทำอะไรอย่างอื่น.

บทนิบาตว่า อถ คือ ตมฺหิ โยค กาล (แปลว่า ในกาลนั้น).

บทว่า ชิมฺจฺฉาทุพฺพลยปรเตตา ความว่า อันความหิวและความอ่อนกำลังครบง่าแล้ว คือประทุษร้ายแล้ว ได้แก่ติดตามแล้ว.

ในบรรดาภิกษุเหล่านั้น ภิกษุบางเหล่าแม้หิวมาตั้ง ๘ วันบ้าง ๑๐ วันบ้างก็ยังไม่อ่อนกำลัง ยังสามารถข่มความหิวไว้ได้ แต่ภิกษุ (๒ รูป) นี้ไม่เป็นเช่นนั้น เพื่อแสดงเหตุผลดังกล่าวมาแล้วนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ทั้งสองอย่าง (ทั้งความหิวและความอ่อนกำลัง).

บทว่า ตฺยาคฺคํ ตັตฺตบฺท เป็น เต อหิ (แปลว่า เราตถาคคกะภิกษุ ๒ รูปนั้น).

คำจำกัดความที่ที่ปราศจากของสขเขียว

บทว่า สเจ อากงฺขล ความว่า ถ้าเธอทั้งสองปรารถนาไซริ

บทว่า อปฺปหริเต แปลว่า ปราศจากของเขียวสดที่งอกขึ้นแล้ว
อธิบายว่า ในที่ที่ไม่มีหญ้าซึ่งธรรมดาจะต้องตายไปเพราะถูกก้อนข้าวที่ตกลง
ลงไปทับ ในที่ที่แม้จะทิ้งบิณฑบาตไปเป็นเล่มเกวียน หญ้าทั้งหลายก็
ไม่ตายหมด ที่นั้นจะไม่มีหญ้าเลยก็ตาม มีหญ้ามามากก็ตาม ย่อมเป็นอัน
พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกำหนดถึงแล้วด้วยบทว่า อปฺปหริเต นั้น ก็บท
ว่า อปฺปหริเต นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้เพื่อไม่ให้ภิกษุละเมียด
ภูตคามสิกขาบท.

บทว่า อปฺปปาณเก แปลว่า ไม่มีสัตว์เล็ก คือนำจำนวนมาก
ซึ่งปราศจากสัตว์เล็กที่จะต้องตาย เพราะถูกก้อนข้าวที่ตกลงไป เป็นความ
จริง เมื่อน้ำน้อยคละเคล้า ด้วยการใส่ข้าวลงไปเท่านั้น พวกสัตว์เล็ก ๆ
จึงจะตาย (แต่) ในสถานที่ทั้งหลายมีสระใหญ่เป็นต้น พวกสัตว์เล็ก ๆ
จะไม่ตาย เพื่อบุรุษย์สัตว์มีชีวิตตั้งกล่าวมานี้แล พระผู้มีพระภาคเจ้า
จึงตรัสไว้อย่างนี้.

บทว่า โอปิลาเปสุตฺตานิ แปลว่า จักทิ้ง ความว่า จักให้จมลง

บทว่า ตตฺตฺเรกสุตฺต ความว่า ในบรรดาภิกษุ ๒ รูปนั้น รูปหนึ่ง
(ได้มีความคิดอย่างนี้ว่า...) แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายเอาภิกษุ
รูปนั้น คือรูปที่ตั้งใจฟังธรรมเทศนาน แล้วน้อมนึกถึงบ่อย ๆ

ความหมายของวุตฺตศัพท์

ในคำว่า วุตฺต โข ปเนตฺ มีอธิบายว่า วุตฺต ศัพท์นี้ (ใช้ใน

ความหมายต่าง ๆ กัน) คือ :-

๑. ใช้ในความหมายว่า ปลงผม บ้าง (เช่น) ในประโยค
เป็นต้นว่า มาณพหนุ่มชื่อว่า กาลติกะ โคนหัวแล้ว.

๒. ใช้ในความหมายว่า เพาะปลูก บ้าง (เช่น) ในประโยค
เป็นต้นว่า พืชที่งอกในสรวทกาลปลูกลงไปไนไร่นาแล้วย่อมงอกขึ้น ฉนั้นใด.

๓. ใช้ในความหมายว่า กล่าว บ้าง (เช่น) ในประโยคเป็นต้น
ว่า คำนี้ อันพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสไว้แล้ว.

แต่ในที่นี้ นักศึกษาพึงเห็นว่าใช้ในความหมายว่า กล่าว. ก็คำว่า
วุฑฺฒิ โข ปเนตฺ นันมือธิบายดังนี้ว่า กลิตฺ โข ปเนตฺ แปลว่า
(แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสคำนี้ไว้แล้วนะว่า...).

บทว่า อามิสฺสญฺญตฺร ความว่า อามิสคือปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่ง
บรรดาอามิสคือปัจจัย ๔ อธิบายว่า อามิสคือปัจจัยอย่างหนึ่ง.

บทว่า ยทิทํ เป็นนิบาต (และ) มีรูปเป็นเช่นนั้นนั้นแหละ
ในทุกลึงค์ วิภคฺติ และทุกวจนะ นักศึกษาพึงใช้ให้ถูกความหมาย ในลึงค์
วิภคฺติและวจนะนั้น ๆ. แต่ว่าในที่นี้ บทว่า ยทิทํ นั้น มีความหมายเท่า
โย เอโส. นี้คำอธิบายไว้ว่า ชื่อว่าบิณฑบาต นั้นใด บิณฑบาตนี้เป็น
อามิสอย่างหนึ่ง.

บทว่า ынฺนุหนาทิ ได้แก่ สาธุ วตาทิ (แปลว่า ดีละหนอ
เรา...).

บทว่า เอว ความว่า แม้ปล่อยวันคืน (ให้ล่วงไป) เหมือน
อย่างที่บุคคลปล่อยขณะนี้ให้ล่วงไปอยู่ในบัดนี้.

บทว่า วิตินาเมยฺย แปลว่า พึง... ให้สิ้นไป คือ พึงให้ล่วง

เลยไป.

บทว่า โส ตํ ปิณฑปาตํ ความว่า ภิกษุณั้ไม่ฉันบิณฑบาต นั้น แบบที่ชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลกพึงรับไว้ด้วยเสียรเกล้าที่เหลือจากที่ พระสุคต (เสวย) หวังอยู่ซึ่งความเป็นธรรมทายาท พิจารณาถึงข้อ อุปมาด้วยบุคคลที่ถูกไฟไหม้ศีรษะแล้ว พึงปล่อยให้คืนและวันนั้นล่วงไป อย่างนั้น ด้วยความหิวและความอ่อนกำลังนั่นเอง.

บิณฑบาตที่ไม่ควรฉัน ๕ อย่าง

ก็ในวาระนี้ว่า อถ ทุกติยิสฺส มีความย่อดังต่อไปนี้ ถ้าภิกษุณั้เมื่อ จะคิดว่า ดีละ เรา ฯลฯ พึงยังคืนและวันให้ล่วงไป ก็พึงคิดอย่างนี้ด้วยการ ที่บรรพชิตจะแสวงหาบิณฑบาตในหมู่บ้านที่เคลื่อนกล่นด้วยสัตว์ร้ายคือ เบนจกามคุณเป็นการยากลำบาก เช่นเดียวกับการแสวงหาเกสรในป่าซึ่ง ชุกชุมไปด้วยสัตว์ร้าย แต่ว่าบิณฑบาตนี้พ้นโดยสิ้นเชิงจากโทษในการ แสวงหาดังว่ามานี้ และเป็นบิณฑบาตที่เป็นเดนของพระสุคต เพราะฉะนั้น จึงเป็นเหมือนขัตติยกุมารผู้ถูกโศสชาติ (มีพระราชสมภพดีแล้วจากทั้ง สองฝ่าย คือฝ่ายพระชนกและฝ่ายพระชนนี).

อนึ่ง บิณฑบาตเป็นของภิกษุไม่ควรฉัน เพราะเหตุ ๕ ประการ เหล่าใดคือ.

๑. เป็นของไม่ควรฉัน เพราะบุคคล (ผู้ถวาย) มีข้อนำดำหนิ คือเป็นบิณฑบาตของบุคคลอสังขี.

๒. เป็นของไม่ควรฉัน เพราะบิณฑบาตมีการเกิดขึ้นไม่บริสุทธิ์ คือ เกิดขึ้นมาจากการแนะนำของนางภิกษุณี และจากการสรรเสริญคุณที่ไม่มี

จริง (ในตน).

๓. เป็นของไม่ควรฉันทเพื่อเป็นการอนุเคราะห์เจ้าของ คือภิกษุ
เจ้าของบิณฑบาตที่กำลังหิว.

๔. (แม่) ภิกษุเจ้าของบิณฑบาตนั้นจะอิ่มแล้ว แต่บิณฑบาต
ก็ยังเป็นของไม่ควรฉันท เพื่อเป็นการอนุเคราะห์อันเตวาสิกเป็นต้นของท่าน
นั่นเอง (เนื่องจาก) อันเตวาสิกหรือคนอื่นๆ ที่อาศัยบิณฑบาตนั้น
ยังหิวอยู่.

๕. แม้คนเหล่านั้นจะอิ่มหน้าสำราญแล้ว แต่ว่าบิณฑบาตก็ยังเป็น
ของไม่ควรฉันทเพราะความไม่มีศรัทธา คือ ภิกษุเจ้าของบิณฑบาตยัง
ไม่มีศรัทธา.

บิณฑบาตนี้ก็พินแล้วโดยสิ้นเชิงจากเหตุ ๕ ประการเหล่านั้น
ความจริงแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเป็นยอดของลัทธิบุคคลทั้งหลาย
บิณฑบาตมีความเกิดขึ้นโดยบริสุทธิ์ และพระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงอิ่ม
หน้าสำราญแล้ว ทั้งบุคคลอื่นที่หวังเฉพาะเจาะจงในบิณฑบาตก็ไม่มี คน
เหล่าใดเป็นผู้มีศรัทธาในโลก พระผู้มีพระภาคเจ้าก็เป็นยอดของคนเหล่า
นั้น ดังนี้ และภิกษุนั้นครั้นคิดอย่างนี้แล้ว จึงฉันทบิณฑบาตนั้นแล้ว
 ฯลฯ ปล่อยให้คืนและวันล่วงไป.

ด้วยเหตุผลดังกล่าวมาเพียงเท่านี้ แม้ภิกษุใดไม่ฉันท (บิณฑบาต
ที่เป็นเดนพระสุต) แต่บำเพ็ญสมณธรรม ภิกษุนั้นชื่อว่าไม่ฉันทบิณฑบาต
ที่ควรฉันททีเดียว ส่วนภิกษุใดฉันทแล้ว (บำเพ็ญสมณธรรม) ภิกษุนั้น
ชื่อว่าฉันทบิณฑบาตที่ควรฉันทโดยแท้.

ความแปลกกันในบิณฑบาตไม่มี แต่มีความแปลกกันอยู่ในบุคคล

เพราะฉะนั้น เมื่อจะแสดงความแปลกกันนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า กิฏจาปี โส ดังนี้ เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า กิฏจาปี เป็นนิบาต ใช้ในความหมายว่า ยอมรับ และใช้ในความหมายว่า สรรเสริญ.

ถามว่า ยอมรับซึ่งอะไร ?

ตอบว่า ซึ่งการฉันทันไม่มีโทษนั้นของภิกษุณั้น.

ถามว่า สรรเสริญซึ่งอะไร ?

ตอบว่า ซึ่งการฉันทันแล้วบำเพ็ญสมณธรรม.

มีคำกล่าวอธิบายไว้ดังนี้ว่า ถ้าภิกษุรูปนั้นฉันทบิณฑบาตที่ควรฉันทแล้วบำเพ็ญกิจที่ควรบำเพ็ญไชรั ชื่อว่าโดยที่แท้แล้วภิกษุรูปแรกโน้นแหละของเราตถาคต ความว่า ภิกษุรูปแรกผู้ปฏิบัติเสขบิณฑบาตนั้นแล้วบำเพ็ญสมณธรรมโน้นนั้นแลของตถาคต คุณเหมือนจะเป็นผู้แก่ล้าวกว่าในบรรดาสาวก ๒ รูป ของตถาคตซึ่งเป็นผู้แก่ล้าวกว่า และคุณเหมือนจะเป็นบัณฑิตกว่าในบรรดาสาวก ๒ รูปผู้เป็นบัณฑิตของเราตถาคต ชื่อว่าเป็นผู้นำชากว่าและนำสรรเสริญกว่า มีคำอธิบายไว้ว่า นำชากว่าและนำสรรเสริญยิ่งกว่าภิกษุรูปที่ ๒.

เหตุที่นำชากว่าและนำสรรเสริญกว่า

บัดนี้ เมื่อจะยกเหตุ (การณะ) ขึ้นมาขยายความนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสคำว่า ตัม กิสฺส เหตุ ดังนี้ เป็นต้น.

คำนั้นมีอธิบาย (เพิ่มเติม) ว่า ในข้อนั้น เธอทั้งหลายคงมี (ข้อกังขา) ว่า เพราะเหตุไร ภิกษุณั้นจึงเป็นผู้นำชากว่านำสรรเสริญ

กว่าของพระผู้มีพระภาคเจ้า ?

คำตอบก็คือ **ตถุหิ ตสฺส** ความว่า เพราะการห้ามบิณฑบาต นั้นจักเป็นไปเพื่อความมักน้อย ฯลฯ เพื่อความปรารถนาความเพียรสิ้นกาลนานสำหรับภิกษุ นั้น.

จักเป็นไปอย่างไร?

คือภิกษุ นั้น ถ้าสมยอมต่อมาจักเกิดความมักได้ ความปรารถนาลามก หรือความมักมากในปัจจุบันทั้งหลายขึ้น ลำดับนั้น ภิกษุ (รูปอื่น) พิจารณา เห็นอยู่อย่างนั้นจักกันเธอไว้ด้วยตาขอ คือการห้ามบิณฑบาตนี้ว่า นี่แน่ท่าน ท่านปฏิบัติบิณฑบาตแม้ที่เป็นเดนของพระสุคต แล้วก็ยังเกิดความปรารถนาเช่นนี้ขึ้นจนได้ นี่เป็นนัยในการห้ามความไม่ขัดเกลากิเลสที่เกิดขึ้นแล้ว เมื่อเป็นเช่นนี้ การปฏิบัติบิณฑบาตนั้นจักเป็นไปเพื่อความมักน้อย ความสันโดษ (และ) ความขัดเกลากิเลสสำหรับเธอก่อน.

ในคำว่า **สุภตาย** (เพื่อความเป็นผู้เลี้ยงง่าย) นี้ มีการพรรณนา ดังต่อไปนี้ :-

ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้เลี้ยงยากบำรุงยากทั้งแก่ตนเอง ทั้งแก่อุปัฏฐาก (ส่วน) บางรูปเป็นผู้เลี้ยงง่ายบำรุงง่ายทั้งแก่ตนเอง ทั้งแก่อุปัฏฐาก.

เป็นอย่างไร ?

อธิบายว่า ภิกษุรูปใดได้อาหารที่เปรี้ยวเป็นต้นแล้วยังแสวงหาอาหารอื่น มีอาหารที่มีรสไม่เปรี้ยวเป็นต้น ทั้งสิ่งของที่ได้ในเรือนของคนหนึ่งไว้ในเรือนของอีกคนหนึ่ง เทียวจาริกไปจนหมดเวลา (บิณฑบาต) แล้วมีบาตรเปล่ากลับเข้าวัดนอน ภิกษุรูปนี้จัดว่าเป็นผู้เลี้ยงยากสำหรับตนเอง ส่วนภิกษุรูปใดแม้ทายกจะถวายข้าวสาติเนื้อและข้าวสุกเป็นต้น จนเต็มบาตรแล้วก็ยังแสดงสีหน้าบึ้งตึงและความไม่พอใจ ยิ่งไปกว่านั้น

เมื่อจะดูแคลนบิณฑบาตนั้นต่อหน้าคนเหล่านั้นว่า พวกท่านถวายของอะไร ดังนี้ จึงให้แก่อนุปสัมบันมีสามเณรและภคหัตถ์ (อื่น) เป็นต้นไป (เป็นการประชด) ภิกษุรูปนี้จัดว่าเป็นผู้เลี้ยงยากสำหรับผู้อุปัฏฐากทั้งหลาย พวกชาวบ้านเห็นเธอเข้าก็จะพากันหลีก (หลบหน้า) เสียแต่ไกลทีเดียว ด้วยนึกตำหนิว่า พระเลี้ยงยาก พวกเราไม่สามารถจะเลี้ยงดูท่านได้หรอก.

ส่วนภิกษุใด ได้อาหารอย่างใดอย่างหนึ่งจะเป็นของชนิดดีหรือชนิดเลวก็ตาม มีจิตสันโดษนั้นอาหารนั้นแล้วกลับวัดไปทำงานของตน (ต่อไป) ภิกษุรูปนี้จัดว่าเป็นผู้เลี้ยงง่ายสำหรับตน. และภิกษุรูปใดไม่ดูหมิ่นทานของคนอื่นจะน้อยหรือมากจะดีหรือเลวก็ตาม มีจิตยินดีสีหน้ายิ้มแย้มแจ่มใส จินตต่อหน้าคนเหล่านั้นแล้วจึงค่อยไป ภิกษุรูปนี้จัดว่าเป็นผู้เลี้ยงง่ายสำหรับผู้อุปัฏฐาก พวกชาวบ้านครั้งเห็นพระรูปนั้นแล้วต่างก็พากันดีใจอย่างยิ่งว่า พระคุณเจ้าของพวกเราเป็นผู้เลี้ยงง่าย สันโดษแม้ด้วยอาหารเล็ก ๆ น้อย ๆ พวกเราจักเลี้ยงดูท่าน ครั้นตกลงแล้ว ก็พากันบำรุงเลี้ยงดู. ในพฤติกรรมนั้น ถ้าสมัยต่อมาเธอจักเกิดความคิดขึ้นในทำนองจะเป็นผู้เลี้ยงยากทั้งแก่ตนเองหรืออุปัฏฐากทั้งหลายไซ้ ครานั้นภิกษุรูปอื่นพิจารณาเห็นอย่างนี้จักช่วยกันเธอไว้ด้วยตาขอคือการปฏิเสธบิณฑบาตนี้ว่า นี่แน่ท่าน ท่านปฏิเสธบิณฑบาตที่เป็นเดนของพระสุตแล้ว ยังนาเกิดความคิดเช่นนี้ขึ้นจนได้. เมื่อเป็นอย่างนี้การปฏิเสธบิณฑบาตก็จักเป็นไปเพื่อความเป็นผู้เลี้ยงง่ายสำหรับเธอ.

อนึ่ง ถ้าเธอจักเกิดความเกียจคร้านขึ้น ภิกษุรูปอื่นก็จักช่วยกันไว้ด้วยตาขอ นั้นเหมือนกันว่า นี่แน่ท่าน ท่านปฏิเสธบิณฑบาตที่เป็นตน

ของพระสุคตแล้ว คราวนั้นแม้จะถูกความหิวและความอ่อนกำลังครอบงำ ก็ยังบำเพ็ญสมณธรรมได้ (โฉน) วันนี้จึงหันมาหาความเกียจคร้าน เสียเล่า เมื่อเป็นอย่างนี้ การปฏิเสธบิณฑบาตจักเป็นไปเพื่อการปรารภ ความเพียรสำหรับเธอ การปฏิเสธบิณฑบาตนี้ของภิกษุ นั้นจักเป็นไปเพื่อความมกน้อย ฯลฯ เพื่อการปรารภความเพียรตลอดกาลนานดังกล่าวมานี้.

คุณ ๕ ประการ

คุณ ๕ นี้ (ความมกน้อย ความสันโดษ ความขัดเกลากิเลส ความเป็นผู้เลี้ยงง่าย และการปรารภความเพียร) ของภิกษุ นั้นบริบูรณ์ อย่างนี้แล้ว ก็จักช่วยให้กถาวัตถุ ๑๐ บริบูรณ์อย่างไร?

อธิบายว่า ในจำนวนคุณธรรมทั้ง ๕ นั้น กถาวัตถุ ๓ ประการ คือความเป็นผู้มกน้อย ความสันโดษ และการปรารภความเพียรที่มาใน พระบาลีนี้ นั้นแล รวมกันเข้าได้กับสัลดชธรรม. เพราะว่าสัลดชธรรมนี้ เป็นชื่อของกถาวัตถุเหมือนกันทุกข้อ สมด้วยพระดำรัสที่พระผู้มีพระ ภาคเจ้าตรัสไว้ว่า คุณอนอานนท ก็แลกถานี้ นั้นเป็นเครื่องขัดเกลากิเลส อย่างยิ่ง สะดวกแก่การเปิดเผยจิต (ออกจากกิเลส) เป็นไปพร้อมเพื่อ นิพพิทาโดยส่วนเดียว เพื่อวิราคะ (การสํารอกกิเลส) เพื่อนิโรธะ (การดับกิเลส) เพื่ออุปสมะ (การสงบระงับกิเลส) เพื่ออภิญญา (ปัญญาอันยิ่ง) เพื่อสัมโพธิระ (การตรัสรู้) เพื่อพระนิพพาน ความดับ สนิทแห่งกิเลส กถานี้ นั้นคืออะไร ? ได้แก่ อัปปัจจกถา (กถาว่าด้วย ความมกน้อย).

ความพิสดารเป็นดังว่ามานี้ คุณ ๕ ประการบริบูรณ์ก็จักช่วยให้ กถาวัตถุ ๑๐ บริบูรณ์ได้ อย่างนี้.

กถาวัตถุ ๑๐ บริบูรณ์ก็จักช่วยให้ศึกษา ๓ บริบูรณ์.

อย่างไร ?

อธิบายว่า ในกถาวัตถุทั้ง ๑๐ นั้น กถา ๔ นี้คือ อับปัจจนกถา (กล่าวด้วยความมกน้อย) สันโตสกถา (กล่าวด้วยความสันโดษ) อสังสัคคกถา (กล่าวด้วยความไม่ระคนด้วยหมู่คณะ) สีตกถา (กล่าวด้วยเรื่องศีล) สงเคราะห์เข้าในอริสีตสิกขาเท่านั้น กถา ๓ นี้ ปวิเวกกถา (กล่าวด้วยความสงัด) วิริยารัมภกถา (กล่าวด้วยการปรารภความเพียร) สมาธีกถา (กล่าวด้วยเรื่องสมาธิ) สงเคราะห์เข้าในอริจิตตสิกขา กถา ๓ นี้คือ ปัญญากถา (กล่าวด้วยเรื่องปัญญา) วิมุตติกถา (กล่าวด้วยเรื่องวิมุตติ) วิมุตติญาณทัสสนกถา (กล่าวด้วยเรื่องวิมุตติญาณทัสสนะ) สงเคราะห์เข้าในอริปัญญาสิกขา กถาวัตถุ ๑๐ บริบูรณ์จักช่วยให้ศึกษา ๓ บริบูรณ์อย่างนี้. สิกขา ๓ บริบูรณ์จักช่วยให้กองแห่งอเสกขธรรม ๔ อย่างบริบูรณ์.

อย่างไร ?

อธิบายว่า อริสีตสิกขาบริบูรณ์ก็จะเป็นหมวดศีลที่เป็นอเสกขะที่เดียว อริจิตตสิกขาบริบูรณ์ก็จะเป็นหมวดสมาธิที่เป็นอเสกขะ อริปัญญาสิกขาบริบูรณ์ก็จะเป็นหมวดแห่งปัญญาวิมุตติและวิมุตติญาณทัสสนะที่เป็นอเสกขะที่เดียว รวมความว่า สิกขา ๓ บริบูรณ์จักช่วยให้หมวดแห่งอเสกขธรรม ๕ บริบูรณ์อย่างนี้. (และ) หมวดแห่งอเสกขธรรม ๕ บริบูรณ์ก็จักช่วยให้มตนิพพานบริบูรณ์. เปรียบเหมือนเมฆก่อนมหิมา กลั่นตัวเป็นน้ำฝนตกกระหน่ำลงบนยอดเขาไหลลงมาเต็มชอกเขา ลำธาร ละหาน. ชอกเขา ลำธาร ละหานเหล่านั้นเต็มแล้ว ก็ไหลป่าออกมาเต็ม

หนอง หนองเต็มแล้ว ก็ไหลบ่าออกมาเต็มบึง บึงเต็มแล้ว ถึงไหลบ่าออกมาเต็มแม่น้ำน้อย (แคว) แม่น้ำน้อย (แคว) เต็มแล้ว ก็ไหลบ่าออกมาเต็มแม่น้ำใหญ่ แม่น้ำใหญ่เต็มแล้ว ก็ไหลบ่าออกมาเต็มสมุทรสาครฉนใดคุณ ๕ ข้อนี้ของภิกษุนั้นก็ฉนนันเหมือนกัน คือ บริบูรณ์แล้วก็จักช่วยให้คุณธรรมเริ่มตั้งแต่กถาวัตถุ ๑๐ จนกระทั่งถึงอมตนิพพานให้บริบูรณ์ภิกษุนี้ปฏิบัติปฏิบัติแห่งธรรมทายาทแล้วจักได้เป็นธรรมทายาทอย่างยอดเยี่ยม ด้วยประการดังกล่าวมานี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเห็นประโยชน์อย่างนี้แลจึงได้ตรัสไว้ว่า **ตํ กิสุต เหตุ ตถุหิ ตสุต ภิกขเว ภิกขุโน** ดังนี้เป็นต้น (แปลว่า ข้อนั้นเพราะเหตุอะไร ? เพราะข้อนั้นจักเป็นไปเพื่อ ... สำหรับภิกษุนั้นนะภิกษุทั้งหลาย).

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงยกเหตุที่ทำให้ภิกษุนั้นเป็นผู้นำบูชาและนำสรรเสริญกว่าขึ้นมาอธิบายประกอบอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะทรงตำทับภิกษุเหล่านั้นเพื่อให้เป็นอย่างนั้น จึงตรัสว่า **ตสุมาติห เม ภิกขเว** ดังนี้ เป็นต้น.

ตรัสไว้ว่าอย่างไร ?

ตรัสไว้ว่า เพราะเหตุที่ภิกษุผู้ฉนบิณฑบาตนั้นแล้ว บำเพ็ญสมณธรรม เป็นผู้เห็นห่างจากคุณธรรมที่เป็นรากเหง้า ๕ ประการเหล่านี้ ส่วนภิกษุผู้ไม่ฉนแล้วบำเพ็ญ จะเป็นผู้มีส่วนแห่งคุณธรรมเหล่านั้น ฉนนันแลภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเป็น ฯลฯ ของเรา อย่าเป็นอามิสทายาท.

บทว่า **อิหมโวจ ภควา** ความว่า **พระผู้มีพระภาคเจ้า** ได้ตรัสคำนี้คือ อุปเทศแห่งพระสูตรว่า ตั้งแต่ทำยนิทานจนกระทั่งถึงอย่าเป็นอามิสทายาท.

๑. ปาฐะเป็น นิพพานปริโยสานโต ฉบบพม่าเป็น นิทานปริโยสานโต แปลตามฉบบพม่า.

บทว่า **อิทํ วตฺวาน สุกฺโต ความว่า** และครั้งตรัสอุปเทศ
แห่งพระสูตรนี้แล้ว **พระผู้มีพระภาคเจ้าจึง**ได้รับการถวายพระนามว่า
พระสุกตนั้นแหละ เพราะทรงดำเนินไปด้วยปฏิบัติอันงาม.

บทว่า **อุฏฺฐายาสนา วิหารํ ปาวิสิ ความว่า** เสด็จลุกขึ้นจาก
บวรพุทธอาสน์ที่มีผู้ปลาดถวายไว้แล้วก็เสด็จเข้าไปสู่วิหาร ก็อมหากันชกฏี
ของพระองค์.

เหตุที่พระพุทธเจ้าเสด็จกลับก่อน

ถามว่า ในเมื่อบริษัทยังไม่แยกย้ายกันกลับเลย เพราะเหตุไร
(**พระผู้มีพระภาคเจ้าจึง**เสด็จลุกขึ้นจากพุทธอาสน์เข้าไปสู่วิหารเล่า) ?

ตอบว่า เพื่อจะทรงยกย่องพระธรรม ได้สดับมาว่า พระพุทธเจ้า
ทั้งหลายเมื่อจะเสด็จเข้าไปสู่วิหารในเมื่อเทศนายังไม่ทันจบ ก็จะเสด็จเข้าไป
ด้วยเหตุ ๒ ประการ คือเพื่อจะทรงยกย่องบุคคล ๑ เพื่อจะทรงยกย่อง
พระธรรม ๑.

เมื่อเสด็จเข้าไปเพื่อทรงยกย่องบุคคล จะทรงดำริอย่างนี้ว่า เหล่าภิกษุ
ผู้รับเอาธรรมเรียนเอาอุทเทศนี้ ที่เราตถาคตแสดงโดยย่อแล้ว แต่ยังไม่ได้
จำแนกให้พิสดาร จักพากันเข้าไปเรียนถามพระอานนท์หรือไม่ก็พระมหา-
กัจจายนะ เธอทั้งสองนั้นก็จักอธิบายสอดคล้องกับญาณของเราตถาคต
จากนั้นเหล่าภิกษุผู้รับเอาธรรม จักกลับมาถามเราตถาคตอีก เราตถาคตก็
จักชมเธอทั้งสองนั้น แก่เหล่าภิกษุผู้รับเอาธรรมนั้นอย่างนี้ว่า ดูก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย **อานนท์อธิบายดีแล้ว กัจจายนะก็อธิบายดีแล้ว** ความข้อนี้อัน
พวกเธอทั้งหลายจะพึงมาถามเราตถาคตไซ้ เราตถาคตก็จักอธิบายความ
๑. ปาฐะเป็น กุญฺจานน เห็นว่าควรจะเป็น กุญฺจายนน จึงได้แปลอย่างนั้น.

ข้อนั้นแบบเดียวกันนั้นแหละ จากนั้นภิกษุทั้งหลายก็จักเกิดความเคารพ ในเธอทั้งสองแล้วพากันเข้าไปหา. แม้เธอทั้งสองก็จักแนะนำภิกษุทั้งหลาย ไว้ในอรรถและธรรม ภิกษุเหล่านั้นอันเธอทั้งสองนั้นแนะนำแล้วก็จักพากัน บำเพ็ญศึกษา ๓ กระทำที่สุดทุกข้อได้.

เมื่อจะเสด็จเข้าไปเพื่อยกย่องพระธรรม จะทรงพระดำริเหมือนที่ได้ ทรงพระดำรินที่นั่นนั่นเองว่า เมื่อเรตถาคตเข้าไปสู่วิหารแล้ว พระสารี- บุตรนั่งอยู่ในท่ามกลางบริษัทนี้นั้นแล จักแสดงธรรมตำหนิอามิสทายาท และยกย่องธรรมทายาทนั้นเหมือนกัน เทศสนานี้ที่เราทั้งสองแสดงแล้ว อย่าง นี้ตามมติที่เป็นไปในแนวเดียวกัน จักเป็นเทศนาที่เลิศและหนัก (มีความ สำคัญ) เฉกเช่นฉัตรหิน จักเป็นเหมือนเรือที่จอดอยู่ที่ท่าแล้ว เพราะหมาย ความว่าข้ามโอฆะ ๔ ได้ และจักเป็นเหมือนรถเทียมด้วยม้าอาชาไนย ๔ ตัว เพราะหมายความว่า เป็นเหตุให้ไปสู่สวรรค์.

อนึ่ง เปรียบเหมือนเมื่อพระราชาทรงออกพระราชบัญญัติในที่ประ- ชุมว่า คนที่ทำความผิดอย่างนี้ต้องถูกปรับสินไหมเท่านี้ แล้วเสด็จลุกจาก พระราชาสน์ขึ้นสู่ปราสาท เสนาบดีที่นั่งอยู่ในที่นั่นนั้นแลจะรักษาการณ์ ให้เป็นไปตามพระบัญญัตินั้นฉันใด เทศนาที่เราแสดงแล้วก็ฉันนั้นเหมือน กัน สารีบุตรนั่งอยู่ในที่ประชุมนี้นั้นแหละจักแสดงยกย่อง. เทศนาที่ ตถาคตกับสารีบุตรแสดงแล้วตามมติของเราทั้งสองจักรุ่งเรืองมีกำลัง คุณ พระอาทิตย์ยามเที่ยงวันฉะนั้น.

เพื่อทรงยกย่องธรรมในที่นี้อย่างนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงเสด็จลุก ขึ้นจากพุทธอาสน์เข้าไปสู่วิหาร.

อนึ่ง ในฐานะเช่นนี้พึงทราบว่ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหายพระ

องค์ไปบนพุทธอาสน์ที่ประทับนั่งนั่นเอง เสด็จเข้าไปสู่วิวหารด้วยการเสด็จ
ไปด้วยอำนาจจิต เพราะถ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าจะพึงเสด็จไปด้วยการไป
ด้วยพระกายไซ้ร้ บริษัททั้งหมด (ที่ประชุมอยู่ในที่นั้น) ก็คงจะพากัน
แวดล้อมพระผู้มีพระภาคเจ้าไว้. บริษัท (ที่ประชุมกันอยู่) นั้นแตกกลุ่ม
กันชั่วคราวแล้วก็ยากที่จะมาชุมนุมกันได้อีก (เพราะฉะนั้น) พระผู้มี
พระภาคเจ้าจึงเสด็จเข้าไปด้วยการเสด็จไปด้วยอำนาจจิตนั่นเอง (หายตัว
ไป).

พระสารีบุตรเถระแสดงธรรม

[๒๓] ก็แล ครั้นเมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จเข้าไป (สู่วิวหาร)
ด้วยอาการอย่างนั้นแล้ว ท่านพระสารีบุตร (นั่ง) อยู่ ณ ที่นั้นแล ประสงค์
จะยกย่องธรรมนั้นให้สอดคล้องกับพระประสงค์ของพระผู้มีพระภาคเจ้า
จึงได้กล่าวคำนี้ไว้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อายุสุมา** เป็นคำเรียกคนที่รัก.

คำว่า **สารีบุตรโศ** เป็นนามของพระเถระนั้น ก็แล นามนั้นได้มา
จากข้างฝ่ายมารดา มิใช่ได้มาจากข้างฝ่ายบิดา เพราะพระเถระนั้นเป็น
บุตรของพราหมณ์ชื่อรูปสารี ฉะนั้น จึงชื่อว่า **สารีบุตร**.

คำว่า **อจิรปกุณทุตฺส** แปลว่า เพิ่งหลีกไปได้ไม่นาน.

ก็ในคำว่า **อาวุโส ภิกฺขเว** นี้ มีวินิจฉัยดังนี้. **พระผู้มีพระ
ภาคเจ้า**ทั้งหลายเมื่อจะทรงเรียกสาวก (ของพระองค์) ก็จะทรงเรียกว่า
ภิกฺขเว (คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย) ฝ่ายสาวกทั้งหลายคิดว่า เราทั้งหลายจง
อย่าเสมอกับพระพุทธเจ้าทั้งหลายเลย ดังนี้แล้ว (เมื่อจะร้องทักกัน)
ก็กล่าวว่า **อาวุโส** (แปลว่า คู่ก่อนผู้มีอายุ) ก่อนแล้ว จึงกล่าวว่า

ภิกขเว (ลูกก่อนภิกษุทั้งหลาย) ทีหลัง. อนึ่ง ภิกษุสงฆ์ที่พระพุทธเจ้า
ทั้งหลายตรัสเรียกแล้วก็จะทูลรับว่า ภาณุเต (พระเจ้าข้า) สงฆ์ที่
พระสาวกทั้งหลายเรียกจะตอบรับว่า อาวุโส (ลูกก่อนผู้มีอายุ).

คำว่า กิตฺตาวตา ในบทว่า กิตฺตาวตา นุ โข อาวุโส นี้
เป็นคำแสดงความกำหนด แปลว่า ด้วยเหตุเท่าไร ? นุ อักษรใช้ใน
อรรถแห่งคำถาม. โข อักษรเป็นเพียงนิบาต.

บทว่า สตฺถุ ปวิวิตฺตสฺส วิหโรติ ความว่า เมื่อพระศาสดา
ประทับอยู่ด้วยวิเวก ๓ คือ กายวิเวก จิตตวิเวก และอุปธิวิเวก.

บทว่า วิเวกนฺนานุสฺสึกฺขนฺติ ความว่า ไม่ศึกษาตามซึ่งวิเวกทั้ง ๓
แม้แต่วิเวกข้อใดข้อหนึ่ง.

บทว่า อามิสฺสทายาทาว โหหนฺติ ความว่า ท่านพระสารีบุตร
ถามเนื้อความนี้กะภิกษุทั้งหลาย. แม้ในสุกกปิภย (ฝ่ายที่ดี) ก็นัยนี้.
เมื่อพระเถระกล่าวอย่างนี้แล้ว ภิกษุทั้งหลายประสงค์จะสดับเนื้อความนั้น
จึงได้กล่าวว่า ทฺวโรปิ โข คังนี้เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ทฺวโรปิ ความว่า จากภายนอกแคว้น
แคว้นข้าง จากภายนอกชนบทข้าง อธิบายว่า จากที่ไกลนับได้หลาย
ร้อยโยชน์ข้าง.

บทว่า สนฺตฺติเก แปลว่า ในที่ใกล้.

บทว่า อญฺญาตุ แปลว่า เพื่อรู้ คือเพื่อเข้าใจ.

บทว่า อายสฺมฺนฺตฺตฺยเยว สาริปฺุตฺตํ ปฏฺฐิภาตุ ความว่า จงเป็นหน้าที่
ส่วนของท่านพระสารีบุตรเถิด อธิบายว่า ขอให้ท่านพระสารีบุตรช่วย
แจกแจง (ขยายความ) ให้เป็นส่วนของตนด้วยเถิด.

ในข้อนี้มีอธิบายดังต่อไปนี้ว่า การขยายความเป็นหน้าที่ของท่าน พระสารีบุตร ส่วนการฟังเป็นหน้าที่ของพวกกระผม คำอธิบายอย่างนี้ สัมกับลักษณะของศัพท์. ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวว่า บทว่า ปฏิภาตุ คือ ทิสฺสุตฺต (จงแสดง). อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า อุปฏฺฐาตุ (จงปรากฏ).

บทว่า ธารสฺสุตฺตติ (จักทรงจำไว้) ได้แก่จักเรียน.

ลำดับนั้น พระเถระประสงคฺจะแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น จึงกล่าวคำว่า เตนฺหิ ดังนี้ เป็นต้น.

ในคำว่า เตนฺหิ นั้น มีอธิบายว่า บทว่า เตนฺ เป็นตติยาวิภคฺติ. หิ อักษร เป็นนินฺบาต. มีคำอธิบายว่า เพราะเหตุที่ท่านทั้งหลายประสงคฺจะฟังและบอกกล่าวให้เป็นภาระของผมนั้น ขอท่านทั้งหลายจงฟังเถิด. เหล่าภิกษุรับรองคำพูดของพระเถระแล้ว. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่ เอมมาวุโส ๑ เป ๑ ปจฺจสฺสุตฺตํ ดังนี้.

[๒๔] ลำดับนั้น ท่านพระสารีบุตรเมื่อจะแสดงเนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงดำหนิความเป็นอมิสทายาท ตรัสไว้แล้วโดยอาการอย่างเดียวกันนั่นเองว่า แม้เธอทั้งหลายก็จะฟังถูกดำหนิ โดยความเป็นอมิสทายาทนั้น ดังนี้ โดยอาการ ๓ อย่างแก่ภิกษุเหล่านั้น จึงได้กล่าว คำนี้ว่า อธิราวุโส ๑ เป ๑ สวกา วิเวกํ นานุสสิกฺขนฺตติ.

ด้วยคำเพียงเท่านี้ พระเถระได้กล่าวไว้แล้วว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงดำหนิปฏิปทาของผู้เป็นอมิสทายาทอันใด แม้ท่านทั้งหลายก็จะฟังถูกดำหนิด้วยปฏิปทาของผู้เป็นอมิสทายาทนั้น. และพระเถระได้ถามก็จะถามไต่ด้วยตนเองว่า กิตฺตาวตา นุโฆ ๑ เป ๑ นานุสสิกฺขนฺตติ. ความหมายแห่ง

คำถามนั้นแบบพิสดารเป็นอันพระเถระได้แจกแจงไว้ดีแล้ว.

ก็แต่ว่า ความหมายนั้นมิได้พาดพิงถึงว่า**พระผู้มีพระภาคเจ้า**จะต้องถูกตำหนิด้วยเลย. เพราะพระพุทธรูปที่ตรัสไว้แล้วว่า **อหฺมปิ เตน อาทิสฺโส ภวิสฺสานิ** (แม้เราตถาคตก็จักถูกตำหนิด้วยความเป็นอามิส ทายาทนั้นด้วย) เป็นพระดำรัสที่ถูกต้องแล้วของ**พระผู้มีพระภาคเจ้า**เอง ซึ่งทรงประสงค์จะสงเคราะห์สาวก ไม่ใช่เป็นถ้อยคำของพระสาวก. แม้ในฝ่ายที่ดี (สุกกปักษ์) ก็นัยนี้. ในตอนนี้มีโยชนา (การประกอบความ) ลำดับแห่งอนุสนธิเท่านี้ก่อน.

ส่วนการขยายความในเรื่องนี้ ดังต่อไปนี้:-

บทว่า **อิธ** แปลว่า ในศาสนานี้.

บทว่า **สตฺถุ ปวิวิตฺตสตฺ** ความว่า เมื่อพระศาสดาผู้ทรงสังคแล้วอย่างแท้จริงด้วยวิเวก ๓.

บทว่า **วิเวกํ นานุสสิขฺขนฺติ** ความว่า ไม่ตามศึกษา คือไม่บำเพ็ญให้บริบูรณ์ซึ่งกายวิเวก. ก็ถ้าว่าพระเถระจะพึงกล่าวหมายถึงวิเวกทั้ง ๓ ไชรี คำถามก็คงไม่มีเป็นพิเศษ เพราะว่าวิเวกในคำว่า **วิเวกํ นานุสสิขฺขนฺติ** นี้เป็นฝ่ายแห่งคำพยากรณ์อยู่แล้ว เพราะฉะนั้น ท่านจึงแสดงกายวิเวกด้วยบทนี้ว่า (วิเวกํ นานุสสิขฺขนฺติ) แสดงจิตวิเวกด้วยบทว่า **เยสญจ ฐมฺมานํ** และแสดงอุปริวิเวกด้วยว่า **พาหุลลิกา** ดังนี้ เป็นต้น. ในตอนนี้พึงทราบความโดยย่อดังพรรณนามาจะนี้.

ด้วยบทว่า **เยสญจ ฐมฺมานํ** พระเถระกล่าวหมายเอาอกุศลธรรมมีโลภะเป็นต้น ซึ่งจะกล่าวถึงข้างหน้าโดยนัยเป็นต้นว่า คู่ก่อนอาวุโส บรรดาอกุศลธรรมเหล่านั้น โลภะเป็นบาป.

บทว่า **นปฺปชหนฺติ** ได้แก่ไม่ละทิ้ง อธิบายว่า ไม่บำเพ็ญให้
บริบูรณ์ซึ่งจิตตวิเวก.

บทว่า **พาหุสุลิกา** แปลว่า ปฏิบัติเพื่อความเป็นผู้หมกมุ่น ด้วย
ปัจจัยมีจิวรเป็นต้น. ภิกษุเหล่านั้นชื่อว่า สาลิกา เพราะนับถือศาสนา
แบบย่อหย่อน.

ในบทว่า **โอกกมเน ปุพฺพุงคมา** นี้ มีอธิบายว่า นีวรณ ๕
เรียกว่า โอกกมณะ เพราะเป็นเหตุให้ตกต่ำ ภิกษุเหล่านั้น นับว่าเป็น
แนวหน้า (นำ) ด้วยการทำนีสวรณ ๕ ให้บริบูรณ์นั้น.

บทว่า **ปวิเวก** คือในอุปธิวิเวก ได้แก่แก่นนิพพาน.

บทว่า **นิกฺขิตฺตธฺรธา** ความว่า มีฐานะอันปลงลงแล้ว คือไม่ทำการ
เริ่มความเพียรเพื่อบรรลุนิพพานนั้น. ด้วยคำเพียงเท่านี้เป็นอันท่านกล่าว
ไว้แล้วว่า ไม่บำเพ็ญอุปธิวิเวกให้บริบูรณ์. **พระสารีบุตร**เถระครั้งนั้นกล่าว
โดยไม่จำกัดแน่นอนด้วยคำมีประมาณเท่านี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะจำกัดเทศนา
ให้แน่นอน จึงกล่าวคำว่า **ตตฺตฺราวุโส** ดังนี้เป็นต้น.

ถามว่า เพราะเหตุไร? เมื่อพระเถระกล่าวไม่จำกัดแน่นอนลงไป
ไปอย่างนี้ว่า สาวกทั้งหลาย (ย่อมถูกตำหนิ) โดยเหตุ ๓ สถาน
ภิกษุเหล่านั้นย่อมพากันบ่นว่า เรื่องนั้นพระเถระพูดว่า คนอื่นไม่ได้ว่า
พวกเรา แต่เมื่อพระเถระกล่าวกำหนดแน่นอนลงไปอย่างนี้ว่า เถระ
(สาวกที่เป็นพระเถระ) **นวา** (สาวกที่เป็นนวกะ) **มชฺฌิมา** (สาวกที่มี
พรรษาปานกลาง) ภิกษุเหล่านั้นพากันทำความเอื้อเฟื้อว่า เรื่องนี้พระ
เถระว่าพวกเรา.

ตอบว่า อุปมาเหมือนเมื่อเหล่าราชอำมาตย์แม้จะบอกว่าประชาชน

ต้องช่วยกันทำความสะอาดถนนในเมือง ต่างพากันสงสัยอยู่ว่า ใครกันนะ
ต้องทำความสะอาด แล้วไม่ (มีใคร) ลงมือทำความสะอาด ต่อเมื่อ
ติ๊กลองบ่าวประกาศว่า ประชาชนต้องทำความสะอาดประเรือนของตน ๆ
ชาวเมืองทั้งหมดต่างก็จะช่วยทำความสะอาด และประดับประดาให้สวยงาม
โดยใช้เวลาเพียงชั่วครู่ฉันใด อุปไมยก็พึงทราบฉันนั้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ตตุร ได้แก่ เตสุ โยค สวเกสุ
(บรรดาสวากเหล่านั้น).

ภิกษุทั้งหลายที่ถูกเรียกว่าเป็นพระเถระ เพราะหมายเอาผู้มีพรรษา
๑๐ ขึ้นไป.

ฐานศัพท์ที่ใช้ในความหมายต่าง ๆ

บทว่า ตีหิ ฐานหิ ได้แก่โดยเหตุ ๓ อย่าง

ก็ฐานศัพท์นี้ ใช้ในอรรถว่า ตำแหน่ง (อิสุตริย) เป้าหมาย
= ที่ตั้งอยู่, ที่ดำรงอยู่, (ฐิติ) ขณะ และเหตุ (การณ) (มีตัวอย่างดัง
ต่อไปนี้):-

ฐานศัพท์ ใช้ในอรรถว่า ตำแหน่ง (เช่น) ในประโยคเป็นต้น
ว่า ก็ทำวสัถกะจอมเทพนี้ทำกรรมอะไรไว้จึงได้รับตำแหน่งนี้.

ฐานศัพท์ ใช้ในอรรถว่า เป้าหมาย (เช่น) ในประโยคเป็น
ต้นว่า เป็นผู้ฉลาดในเป้าหมาย เป็นผู้ยิงทันสายฟ้า (ยิงไม่ขาดระยะ).

ฐานศัพท์ ใช้ในอรรถว่า ขณะ (เช่น) ในประโยคเป็นต้นว่า
ก็คำนี้แจ่มแจ้งเฉพาะพระผู้มีพระภาคเจ้าโดยขณะ (โดยนับพลัน).

ฐานศัพท์ ใช้ในอรรถว่า เหตุ (เช่น) ในประโยคเป็นต้นว่า

รู้จักเหตุที่เป็นไปได้โดยความเป็นไปได้.

แต่ในที่นี้ ใช้โน้รรถว่า เหตุ เท่านั้น. อธิบายว่า เหตุเรียกว่า ฐานะเพราะเป็นที่ตั้งอยู่แห่งผล โดยมีความเป็นไปเกี่ยวเนื่องกันกับผลนั้น. ด้วยเหตุข้อที่ ๑ นี้ พระเถระยอมแสดงว่า บทว่า การยฺหา ในคำว่า เถรา ภิกฺขุ การยฺหา นี้ แปลว่า ฟังถูกคำหนิ. พระเถระทั้งหลายจะต้องถูกนินทาอย่างนี้ว่า ชื่อว่าเป็นพระเถระแล้ว ยังไม่เข้าไปสู่เสนาสนะ อันเป็นแนวไพร คืออันสงัดในป่า ไม่ยอมละทิ้งเสนาสนะใกล้บ้าน เทียวคลุกคลีด้วยหมู่คณะอยู่ ไม่บำเพ็ญกายวิเวกเลย, ในเวลาที่เป็นภิกษุณวกะและมัชฌิมะ ท่านเหล่านี้ (ประพฤติ) เป็นเช่นไรมาแล้ว? คือพระเถระทั้งหลายยอมได้รับคำนินทานี้ละ ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย.

แม้ในบทว่า ทฺติเยน (ด้วยเหตุข้อที่ ๒) นี้ พระเถระทั้งหลายจะต้องถูกนินทาอย่างนี้ว่า ภิกษุเหล่านี้ถึงจะเป็นพระเถระ แต่ก็ยังไม่ยอมละธรรม มีความโลภเป็นต้นที่พระศาสดาตรัสให้ละ นั่งในที่สมควรส่วนข้างหนึ่ง ก็ไม่ได้ความแน่วแน่สงบนิ่งแห่งจิตแม้เพียงชั่วลัดนิ้วมือ ในเวลาที่เป็นภิกษุณวกะและมัชฌิมะ ท่านเหล่านี้ (ประพฤติ) เป็นเช่นไรมาแล้ว ? คือพระเถระทั้งหลายยอมได้รับคำนินทานี้ละ ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย. ควรทำการประกอบความดั่งพรรณนามาอย่างนี้.

แม้ในบทว่า ตติเยน (ด้วยเหตุข้อที่ ๓) นี้ พระเถระยอมแสดงว่า อาวุโส พระเถระทั้งหลายจะต้องถูกนินทาอย่างนี้ว่า ภิกษุเหล่านี้ ถึงจะเป็นพระเถระ แต่ก็ยังไม่ยังอัธกาพาให้เป็นไปด้วยปัจจัยตามมิตามได้ ยังมัวประดับประดาตกแต่งจิวร บาตร เสนาสนะ และร่างกายที่เปื่อยเน่าอยู่ ไม่ยอมบำเพ็ญอุปธิวิเวก ในเวลาที่เป็นภิกษุณวกะและมัชฌิมะ ท่านเหล่านี้

เป็นเช่นไรมาแล้ว? คือพระเถระทั้งหลายย่อมได้รับคำนิทานนี้ละ ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย. นักศึกษาพึงทราบการประกอบความดังพรรณนามานี้.

ในวาระเป็นมัชฌิมภิกษุและนวกภิกษุก็เช่นนี้.

ส่วนความแปลกกันมีดังต่อไปนี้ :-

ภิกษุทั้งหลายที่ชื่อว่า มัชฌิมะ พระเถระกล่าวหมายเอาภิกษุที่มีพรรษา ๕ พรรษา จนกระทั่งถึงภิกษุมีพรรษาครบ ๘ พรรษา ดังนี้. ภิกษุทั้งหลายที่ชื่อว่านวะ พระเถระกล่าวว่า ได้แก่ภิกษุที่มีพรรษา ๕ ลงมา ดังนี้. เหมือนอย่างว่า เวลาเป็นพระเถระนั้น ท่านกล่าวว่า ภิกษุทั้งหลายที่เป็นเถระ ในเวลาที่เป็นนวกภิกษุและมัชฌิมภิกษุได้เป็นเช่นไรมาแล้วฉันใด ในเวลานี้ก็ฉันนั้น คือภิกษุผู้ปานกลางและผู้ใหม่ พึงประกอบอธิบายว่า ในกาลเป็นภิกษุใหม่ได้เป็นเช่นไรมาแล้ว ในกาลเป็นพระเถระจักเป็นเช่นไร ในกาลเป็นมัชฌิมภิกษุและเป็นพระเถระจักเป็นเช่นไร. และความหมายในสุกกปัคฆ์ (ฝ่ายดี) ก็พึงทราบตามนัย อันตรงข้ามจากที่กล่าวมาแล้วในกัณ्हปัคฆ์ (ฝ่ายไม่ดี) นี้. ส่วนในที่นี้มีความย่อ ดังต่อไปนี้ :-

[๒๕] อีกอย่างหนึ่ง พระเถระทั้งหลายย่อมเป็นผู้ควรสรรเสริญ คือ ย่อมได้รับการสรรเสริญด้วยเหตุสถานที่ ๑ นี้ว่า ภิกษุเหล่านี้แม้จะเป็นพระเถระ แต่ก็ยังอยู่ในเสนาสนะที่เป็นแนวไพรในป่าที่อยู่ห่างไกลกันเป็นโยชน์ แม้ถึงเวลาที่จะเข้าไปใกล้เสนาสนะใกล้บ้านก็ไม่เข้าไป ถึงจะมีร่างกายชราอย่างนี้ ก็ยังสุ่ปรารภความเพียร ทำให้ผู้ถวายเป็นปัจจัยเกิดความเลื่อมใส ในกาลที่เป็นนวกภิกษุและมัชฌิมภิกษุได้เป็นเช่นไรมาแล้ว ดังนี้, ท่านเหล่านั้นย่อมละอกุศลธรรมมีโลภะเป็นต้น บำเพ็ญจิตตวิเวกอยู่ให้

บริบูรณ์.

ด้วยเหตุสถานที่ ๒ นี้ ภิกษุทั้งหลายผู้เป็นพระเถระย่อมเป็นผู้ควรสรรเสริญ คือย่อมได้รับการสรรเสริญว่า ภิกษุนี้ถึงจะเป็นพระเถระผู้ใหญ่ ้วยเช่นนี้ เป็นเวลาควรจะนั่งให้สัททวิหาริกและอันเตวาสิกห้อมล้อมได้แล้ว ฉันทเสร็จแล้วก็ยังเข้า (ห้องบำเพ็ญธรรม) ตอนเย็นจึงค่อยออกมา เข้าไปตอนเย็นแล้วตอนเช้าจึงค่อยออกมา กระทำบริกรรมกสิณให้สมาบัติเกิด บรรลุมรรคผล บำเพ็ญจิตตวิเวกให้บริบูรณ์โดยประการทั้งปวง.

ด้วยเหตุสถานที่ ๓ นี้ พระเถระย่อมเป็นผู้ควรสรรเสริญ คือย่อมได้รับการสรรเสริญว่า ในกาลที่พระเถระควร (ใช้) จีวรเบาซึ่งมีสัมผัสสบาย เช่นผ้าธรรมดาผ้าทำด้วยเปลือกไม้และผ้าแพรเป็นต้น พระมหาเถระนี้ก็ยังนุ่งห่มผ้าบังสุกุล. ท่านนับถือศาสนาอย่างเคร่งครัดปราศจากนิวรรณาเข้าผลสมาบัติ บำเพ็ญอุปริวิเวกให้บริบูรณ์อยู่ (ในบัดนี้ยังปฏิบัติได้ถึงขนาดนี้) ในกาลที่เป็นนวกภิกษุและมัชฌิมภิกษุได้เป็น (ปฏิบัติ) เช่นไรมาแล้ว. ในวาระที่เป็นมัชฌิมภิกษุก็มีนัยนี้.

[๒๖] ถามว่า ในบทว่า ตตุราวุโส มือนุสนธิ (การสืบต่อของเรื่อง) เป็นอย่างไร ?

ตอบว่า พระสารีบุตรเถระเมื่อดำหนิปฏิบัติทาของผู้เป็นอมิสทายาทด้วยอาการ ๕ อย่าง (และ) ยกย่องปฏิบัติทาของผู้เป็นธรรมทายาทด้วยอาการ ๕ อย่าง ยังเทศนาให้จับลงด้วยอาการ ๑๘ อย่างนี้แล้ว เพื่อจะแสดงถึงธรรมที่ควรละที่ท่านได้กล่าวไว้ว่า พระศาสดาตรัสการละธรรมเหล่าใดไว้ ธรรมเหล่านั้นภิกษุยังละไม่ได้ แก่ภิกษุเหล่านั้น โดยสรุปว่าได้แก่ธรรมเหล่านั้นนั้น จึงได้กล่าวคำนี้ไว้ว่า ตตุราวุโส

โลก จ ดังนี้เป็นต้น นี่คือนุสนธิ (ในสองบทนั้น). อีกอย่างหนึ่ง
ธรรมทั้งหลาย ท่านได้กล่าวไว้โดยอ้อมแล้วในตอนต้นนั้นแล. ส่วน
อามิสก็ได้กล่าวไว้แล้วทั้งโดยอ้อมทั้งโดยตรง.

บัดนี้ เพื่อจะกล่าวธรรมโดยตรง คือโลกุตตรมรรค พระเถระจึง
ได้กล่าวคำนี้ไว้ และในคำนี้ก็มือนุสนธิดังต่อไปนี้ :-

บทว่า ตตฺร เป็นบทแสดงถึงเทศนาที่ผ่านมาแล้ว. มีคำอธิบายว่า
ในเทศนาที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้โดยนัยเป็นต้นว่า เมื่อพระศาสดา
ทรงอยู่อย่างสงัด เหล่าพระสาวกกลับไม่ศึกษาตาม ซึ่งวิเวก (การอยู่
อย่างสงัด). ด้วยคำว่า โลกะเป็นบาปกรรมและโทสะก็เป็นบาปกรรม
พระเถระยอมแสดงว่า ธรรมทั้ง ๒ ประการนี้เป็นบาป คือต่ำช้า ฉะนั้น
ธรรมเหล่านี้จึงต้องละเสีย.

ในบรรดาโลกะและโทสะทั้ง ๒ นั้น โลกะมีลักษณะอยากได้ โทสะ
มีลักษณะประทุษร้ายใจ.

ในจำนวนโลกะและโทสะนั้น โลกะมีแก่ภิกษุผู้เป็นอามิสทายาท
ในเพราะการได้ปัจจัยทั้งหลาย. ส่วนโทสะมีเพราะอลาภะ คือต้องการสิ่งที่ยัง
ไม่ได้ (ไม่ต้องการสิ่งที่ได้อยู่แล้ว) หรือมีเพราะโทสะ (โดยตรง)
คือเมื่อไม่ได้ก็นำความคับแค้นใจมาให้.

โลกะมีในเพราะโทษกรรม (ของทำบุญ). ส่วนโทสะมีในเพราะ
บุคคลที่ไม่ถวายหรือในบุคคลที่ถวายของที่ไม่ถูกใจ. เพราะโลกะจึงทำ
ให้ (อกุศล) ธรรมซึ่งมีตัณหา ๘ อย่างเป็นมูลบริบูรณ์. เพราะโทสะจึง
ทำให้มัจฉริยะ ๕ อย่างบริบูรณ์.

บัดนี้ เมื่อจะแสดงอุปมาเป็นเครื่องละโลกะและโทสะเหล่านั้น พระ

สารีบุตรเถระจึงกล่าวว่ โลกุตส จ โทสุตส จ ปหานาย ดังนี้
เป็นต้น. คำของพระเถระนั้นเมื่ออธิบายความว่ ก็ข้อปฏิบัติสายกลางเพื่อ
ละโลกะและโทสะอันเป็นบาปนั้นมียู่. คำนี้ พระเถระกล่าวหมายถึงมรรค.

เพราะว่ามรรคจะไม่เข้าใกล้ คือไม่เข้าไปใกล้ที่สุดทั้ง ๒ นี้ คือโลกะ
ก็เป็นที่สุดอันหนึ่ง โทสะก็เป็นที่สุดอันหนึ่ง พ้นแล้วอย่างสิ้นเชิงจาก
ที่สุดทั้ง ๒ นี้ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา (ข้อปฏิบัติ
สายกลาง). ที่ชื่อว่ามัชฌิมา เพราะอยู่ในระหว่างกลางที่สุดทั้ง ๒ นั้น
ที่ชื่อว่าปฏิปทา เพราะอันบุคคลผู้ต้องการนิพพานพึงปฏิบัติ

อนึ่ง กามสุขัลลิกานุโยคก็เป็นที่สุดอันหนึ่ง อตตกิลมถานุโยคก็เป็นที่
ที่สุดอันหนึ่ง สัสสตทัญญูก็เป็นที่สุดอันหนึ่ง อูจเฉททัญญูก็เป็นที่สุดอันหนึ่ง
เพราะเหตุนี้ บัณฑิตพึงให้พิสดารโดยนัยแรกนั้นเถิด.

ผลของมัชฌิมาปฏิปทา

ก็พระสารีบุตรเถระย่อมยกข้อปฏิปทานั้นนั่นเอง ด้วยคำว่า จกขุ-
กรณี เป็นต้น เพราะว่ ปฏิปทานั้นยอมเป็นไปพร้อมเพื่อการเห็นสัจจะ
ทั้งหลาย โดยหมายความว่เป็นตัวนำในการเห็น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า
จกขุกรณี, ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อรู้ซึ่งสัจจะทั้งหลาย โดยหมายความว่
เป็นเหตุทำให้รู้แจ้ง เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า ญาณกรณี.

อนึ่ง ชื่อว่ายอมเป็นไปพร้อมเพื่อความสงบ เพราะทำให้กิเลส
ทั้งหลายมีรากเป็นต้นสงบ ชื่อว่ายอมเป็นไปพร้อมเพื่ออภิญญา (ความ
รู้อย่าง) เพราะเป็นเหตุเห็นว่สัจจะทั้ง เป็นธรรมที่ควรรู้อย่าง.

มรรค ชื่อว่าสัมโพธิ (การตรัสรู้) มัชฌิมาปฏิปทาย่อมเป็น

ไปเพื่อสัมโพธิะ เพราะเป็นไปพร้อมเพื่อประโยชน์แก่มรรคนั้น, แท้จริงมรรคนั้นเอง ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อประโยชน์แก่มรรค.

ธรรมดา ชื่อว่าพระนิพพาน เพราะทำกิจที่มรรคต้องทำ แต่ปฏิบัติท่านกล่าวว่า ชื่อว่าเป็นไปพร้อมเพื่อพระนิพพาน เพราะเป็นไปพร้อมเพื่อกระทำให้แจ้ง คือทำให้ประจักษ์ชัดซึ่งนิพพานนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เป็นไปพร้อมเพื่อนิพพาน. ใจความสำคัญในเรื่องนี้มีเท่านี้. การพรรณนาอย่างอื่นนอกไปจากนี้จะทำให้เน้นเข้าไป.

บัดนี้ พระเถระประสงค์จะแสดงมัชฌิมาปฏิปทานั้นโดยสรุปจึงถามว่า กตนาวุโส ดังนี้แล้ว วิชชนาโดยนัยเป็นต้นว่า อยเมว.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อยเมว (แปลว่านี่เท่านั้น) เป็นคำอวชารณะ (ห้ามคำอื่น). พระเถระกล่าวคำนี้ไว้เพื่อเป็นการปฏิเสธมรรค (ทางไปสู่นิพพาน) สายอื่น เพื่อจะได้แสดงว่ามรรคนั้นเป็นของมีทั่วไปแก่พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระสาวกของพระพุทธเจ้า. ข้อนี้สมด้วย พระพุทธคำรัสที่ตรัสไว้ว่า

มรรค (ทาง) สายนี้เท่านั้น ไม่มีมรรคอื่น

เพื่อความบริสุทธิ์แห่งทัสสนะ.

ความหมายของมรรค

มรรคนั้น ชื่อว่าอริยะ เพราะทำกิเลสให้อยู่ห่างไกลบ้าง เพราะเป็นไปพร้อมเพื่อละขันธ์ (กิเลส) บ้าง เพราะเป็นมรรคที่พระอริยะแสดงไว้บ้าง เพราะเป็นไปพร้อมเพื่อให้ได้ความเป็นพระอริยะบ้าง. (มรรค) ชื่อว่ามีองค์ ๘ เพราะประกอบด้วยองค์ ๘ และพ้นไปจากองค์หาได้

ไม่ เปรียบเหมือนเครื่องดนตรีประกอบด้วยองค์ ๕ เป็นต้น ฉะนั้น

ที่ชื่อว่ามรรค เพราะหมายความว่า ฆ่ากิเลสทั้งหลายไปบ้าง ดำเนิน
ไปสู่นิพพานบ้าง อันบุคคลผู้ต้องการนิพพานแสวงหาบ้าง อันบุคคลผู้
ต้องการนิพพานเหล่านั้นดำเนินไป คือปฏิบัติบ้าง.

บทว่า **เสยฺยถิทํ** เป็นนิบาต. นิบาตว่า **เสยฺยถิทํ** นั้น มีความ
หมายเท่ากับ **กตโม โส** (แปลว่า มรรคนั้นคืออะไรบ้าง) หรือมี
ความหมายเท่ากับ **กตมานิ ตานิ อฏฺฐจฺจนานิ** (แปลว่า องค์ ๘ นั้น
คืออะไรบ้าง).

ความจริงแล้ว องค์แต่ละองค์ก็คือมรรคนั่นเอง. สมด้วยคำที่ท่าน
กล่าวไว้ว่า สัมมาทิฏฐิเป็นมรรคด้วย เป็นเหตุด้วย. แม้โบราณจารย์
ทั้งหลายก็กล่าวไว้ว่า สัมมาทิฏฐิเป็นทางเป็นเหตุให้เห็น สัมมาสังกัปปะ
เป็นทางเป็นเหตุให้ใส่ใจ (ในอารมณ์) ฯลฯ สัมมาสมาธิเป็นทางเป็นเหตุ
ไม่ให้ฟุ้งซ่าน.

อนึ่ง ในบรรดาองค์มรรคทั้งหลายมีสัมมาทิฏฐิเป็นต้นเหล่านี้
สัมมาทิฏฐิมีความเห็นชอบเป็นลักษณะ สัมมาสังกัปปะมีความใส่ใจโดย
ชอบเป็นลักษณะ สัมมาวาจามีการหวนแค้นโดยชอบเป็นลักษณะ สัมมา-
กัมมันตะมีการตั้งขึ้นพร้อมโดยธรรมเป็นลักษณะ สัมมาอาชีวะมีความ
ผ่องแผ้วโดยชอบเป็นลักษณะ สัมมาวายามะมีการระคอง (จิต) โดย
ชอบเป็นลักษณะ สัมมาสติมีความปรากฏโดยชอบเป็นลักษณะ สัมมาสมาธิ
มีความตั้งมั่นแห่งจิตโดยชอบเป็นลักษณะ แม้วิเคราะห์มรรคเหล่านั้นก็พึง
ทราบโดยนัยนั้นนั่นเหมือนกันว่า ที่ชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ เพราะเห็นโดยชอบ.

๑. ปาฐะว่า **สมฺมาทญฺญิสฺสุ จบฺบพฺมา** เป็น **สมฺมาทญฺญฐาทีสุ** แปลตามฉบับพม่า

ในจำนวนมรรคเหล่านั้น

(๑) สัมมาทิฏฐิ เมื่อเกิดขึ้นย่อมละมิจฉาทิฏฐิ กิเลสที่เป็นข้าศึกต่อสัมมาทิฏฐินั้นและอวิชาได้ กระทำนิพพานให้เป็นอารมณ์ เห็นสัมปยุตธรรมทั้งหลาย และเห็นสัมปยุตธรรมเหล่านั้นโดยความไม่มุงมาย ไม่ใช่เห็นโดยความเป็นอารมณ์ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่าสัมมาทิฏฐิ.

(๒) สัมมาสังกัปปะ (เมื่อเกิดขึ้น) ย่อมละมิจฉาสังกัปปะ และกิเลสที่เป็นข้าศึกต่อสัมมาสังกัปปะนั้นได้ กระทำนิพพานให้เป็นอารมณ์และปลุกฝังสัมปยุตธรรมทั้งหลายไว้ในใจโดยชอบ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่าสัมมาสังกัปปะ.

(๓) สัมมาวาจา (เมื่อเกิดขึ้น) ย่อมละมิจฉาวาจาและกิเลสที่เป็นข้าศึกต่อสัมมาวาจา นั้นได้กระทำนิพพานให้เป็นอารมณ์ หวงแหนสัมปยุตธรรมทั้งหลายโดยชอบ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่าสัมมาวาจา.

(๔) สัมมากัมมันตะ (เมื่อเกิดขึ้น) ย่อมละมิจฉากัมมันตะและกิเลสที่เป็นข้าศึกต่อสัมมากัมมันตะนั้นได้ กระทำนิพพานให้เป็นอารมณ์ และย่อมยังสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้ตั้งขึ้นโดยชอบ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่าสัมมากัมมันตะ.

(๕) สัมมาอาชีวะ (เมื่อเกิดขึ้น) ย่อมละมิจฉาอาชีวะและกิเลสที่เป็นข้าศึกต่อสัมมาอาชีวะนั้นได้ กระทำนิพพานให้เป็นอารมณ์ และย่อมยังสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้ผ่องแผ้วโดยชอบ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่าสัมมาอาชีวะ.

(๖) สัมมาวายามะ (เมื่อเกิดขึ้น) ย่อมละมิจฉายายามะ ธรรมที่เป็นข้าศึกต่อสัมมาวายามะนั้นและความเกียจคร้านได้ กระทำนิพพานให้

เป็นอารมณ์ และย่อมรับไว้โดยชอบ ซึ่งสัมปยุตธรรมทั้งหลาย เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า สัมมาวายามะ.

(๗) สัมมาสติ (เมื่อเกิดขึ้น) ย่อมละมิจฉาสติและกิเลสที่เป็นข้าศึกต่อสัมมาสตินั้นได้ ย่อมกระทำนิพพานให้เป็นอารมณ์ และย่อมยังสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้ปรากฏโดยชอบ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า สัมมาสติ.

(๘) สัมมาสมาธิ (เมื่อเกิดขึ้น) ย่อมละมิจฉาสมาธิ กิเลสที่เป็นข้าศึกต่อสัมมาสมาธิและความฟุ้งซ่านนั้นได้ กระทำนิพพานให้เป็นอารมณ์ และย่อมตั้งมั่นสัมปยุตธรรมทั้งหลายไว้โดยชอบ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า สัมมาสมาธิ.

บัดนี้ พระเถระเมื่อจะกล่าวย้ำปฏิปทานั้นนั้นแลจึงกล่าวว่า อัย โข ฐา อวูโส ดังนี้ เป็นต้น คำที่กล่าวนั้นมีอธิบายว่า มรรคมืองค์ ๘ นี้ ไค ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสรวมโลกุตตรมรรคทั้ง ๔ เข้าด้วยกันว่า คู่ก่อนอวูโส มรรคมืองค์ ๘ นี้แล คือ มัชฌิมาปฏิปทานั้น ย่อมเป็นไปพร้อม ๆ ละฯ เพื่อนิพพาน.

ธรรมที่ต้องละเหล่านี้อีก

ครั้นแสดงโลกะ โทสะ และอุบายเป็นเครื่องละโลกะและโทสะนั้น ในจำนวนธรรมทั้งหลายที่ต้องละอย่างนี้แล้ว บัดนี้ พระสารีบุตรเถระ เมื่อจะแสดงธรรมที่ต้องละเหล่านี้อีกและอุบายเป็นเครื่องละธรรมเหล่านี้ จึงกล่าวคำว่า ตตุราวูโส โกโธ จ ดังนี้ เป็นต้น บรรดาธรรมที่ต้องละเหล่านี้.

(๑) โกรธะ มีลักษณะ (เฉพาะ) คือความเดือดดาลหรือความดุร้าย มีหน้าที่คือผูกอาฆาต (และ) ผลที่ปรากฏออกมาคือความประทุษร้าย

(๒) อุปนาหะ มีลักษณะ (เฉพาะ) คือความผูกโกรธ มีหน้าที่คือไม่ยอมสละทิ้งการจองเวร (และ) ผลที่ปรากฏออกมาคือโกรธติดต่อเรื่อยไป สมด้วยคำที่พระโบราณจารย์กล่าวไว้ว่า โกรธะเกิดก่อน อุปนาหะจึงเกิดภายหลัง เป็นต้น.

(๓) มัถฆะ มีลักษณะ (เฉพาะ) คือ ลบหลู่คนอื่น มีหน้าที่คือทำคุณของคนอื่นนั้นให้พินาศ (และ) ผลที่ปรากฏออกมาคือการปกปิดคุณของคนอื่นนั้น.

(๔) ปพาสะ มีลักษณะ (เฉพาะ) คือการถือเป็นคู่แข่ง (ตีเสมอ) มีหน้าที่คือการทำคุณของตนให้เสมอกับคุณของคนอื่น (และ) ผลที่ปรากฏออกมาคือความปรากฏโดยการชอบประมาณ (ตีค่า) เทียบคุณของคนอื่น.

(๕) อิสสา มีลักษณะ (เฉพาะ) คือความริษยาต่อสมบัติของคนอื่น หรือไม่ก็ทนไม่ได้ต่อสมบัติของคนอื่นนั้น มีหน้าที่คือความไม่ยินดียิ่ง ในสมบัติของคนอื่นนั้น (และ) ผลที่ปรากฏออกมาคือความเบือนหน้าหนีจากสมบัติของคนอื่นนั้น.

(๖) มัจฉะระ มีลักษณะ (เฉพาะ) คือการซ่อนเร้นสมบัติของตน มีหน้าที่คือความไม่สบายใจ เมื่อสมบัติของตนมีคนอื่นร่วมใช้สอยด้วย (และ) ผลที่ปรากฏออกมาคือความเคืองแค้น.

(๗) มายา มีลักษณะ (เฉพาะ) คือปกปิดบาปที่ตนเองกระทำแล้ว หน้าที่คือซ่อนเร้นบาปที่ตนเองกระทำแล้วนั้น (และ) ผลที่ปรากฏ

ออกมาคือการปิดกั้นบาปที่ตนเองกระทำแล้วนั้น.

(๘) **สากะ** มีลักษณะ (เฉพาะ) คือการชอบเปิดเผยคุณที่ตนเองไม่มี มีหน้าที่คือการประมวลมาซึ่งคุณที่ตนเองไม่มีเหล่านั้น (และ) ผลที่ปรากฏออกมาคือการทำคุณที่ตนเองไม่มีเหล่านั้นให้ปรากฏออกมาแม้โดยอาการทางร่างกาย.

(๙) **ถัมภะ** มีลักษณะ (เฉพาะ) คือความที่จิตผยอง มีหน้าที่คือพฤติกรรมที่ไม่ยำเกรง (และ) ผลที่ปรากฏออกมาคือความไม่อ่อนโยน.

(๑๐) **สาร์หมะ** มีลักษณะ (เฉพาะ) คือการทำความดีให้เหนือไว้ มีหน้าที่คือแสดงตนเป็นข้าศึกต่อคนอื่น (และ) ผลที่ปรากฏออกมาคือความไม่เคารพ.

(๑๑) **มานะ** มีลักษณะ (เฉพาะ) คือความเย่อหยิ่ง มีหน้าที่คือความถือตัวว่า เป็นเรา (และ) ผลที่ปรากฏออกมาคือความจองหอง

(๑๒) **อติมานะ** มีลักษณะ (เฉพาะ) คือความเย่อหยิ่ง มีหน้าที่คือความถือตัวว่า เป็นเราจัด (และ) ผลที่ปรากฏออกมาคือความหยิ่งจองหอง.

(๑๓) **มทะ** มีลักษณะ (เฉพาะ) คือความมัวเมา มีหน้าที่คือความยึดถือด้วยการมัวเมา (และ) ผลที่ปรากฏออกมาคือความคลั่งไคล้

(๑๔) **ปมาทะ** มีลักษณะ (เฉพาะ) คือการปล่อยจิตไปในเบญจกามคุณ มีหน้าที่คือการกระตุ้นให้ปล่อยจิตมากขึ้น (และ) ผลที่ปรากฏออกมาคือความขาดสติ.

นักศึกษาพึงทราบถึงลักษณะเป็นต้น ของธรรมเหล่านี้ดังกล่าวมานี้เถิด ที่กล่าวมานี้เป็นความย่อในข้อนี้ ส่วนความพิสดารนักศึกษาพึง

ทราบตามนัยที่กล่าวแล้วในคัมภีร์วิภังคันั้นเองว่า **ตตฺถ กตฺโม โกโธ**
ดังนี้ เป็นต้น.

ตัวอย่างพฤติกรรมที่เกิดจากบาปกรรมเหล่านั้น

อนึ่ง ในธรรมที่ต้องละเหล่านี้พึงทราบความโดยพิเศษขึ้นไปอีก
ดังต่อไปนี้ :-

ภิกษุผู้เป็นอามิสทายาท ย่อมโกรธคนอื่นที่ได้ลาภ เพราะตนเอง
ไม่ได้ ความโกรธที่เกิดขึ้นครั้งเดียวของภิกษุผู้เป็นอามิสทายาทนั้น ชื่อว่า
โกรธอย่างเดียว โกรธที่เกิดขึ้นมากกว่าครั้งเดียวขึ้นไป ชื่อว่า อุปนาหะ.

ภิกษุผู้เป็นอามิสทายาทนั้นนั่นแล เมื่อโกรธแล้วด้วย และผูกโกรธ
ด้วย ย่อมหลู่คุณของคนอื่นที่มีลาภและถือเป็นคู่แข่ง และว่าแม้เราก็ต้องเป็น
เช่นนั้นให้ได้ อันนี้เป็นมักกะ (ความลบหลู่) และปพาสะ (ตีเสมอ)
ของภิกษุผู้เป็นอามิสทายาทนั้น.

ภิกษุผู้เป็นอามิสทายาทนั้นมีปกติลบหลู่ มีปกติตีเสมอดังกล่าวมาแล้ว
นี้ ย่อมริษยา ย่อมประทุษร้ายในลาภและสักการะ เป็นต้น ของผู้มีลาภนั้น
ว่าภิกษุนี้จะมีประโยชน์อะไรด้วยสิ่งนี้ อันนี้เป็นอิสสา (ความริษยา).

ก็ถ้าว่าเธอมีสมบัติบางอย่าง ย่อมทนไม่ได้ที่สมบัตินั้นมีคนอื่นนั้น
ร่วมใช้ อันนี้เป็นมัจเจระ (ความตระหนี่) ของภิกษุผู้เป็นอามิสทายาท
นั้น.

ก็เพราะลาภเป็นเหตุแท้ ๆ เธอย่อมปกปิดโทษของตนที่มีอยู่เสีย

๑. ปาฐะเป็น อลภนุโต เป็นธุมาริภัตติ เข้าใจว่าจะเป็นอลภนุโต คือโตปัจจัยที่ใช้แทน
ปัญญาวิภังคิได้ จึงได้แปลตามที่เข้าใจ.

อันนี้เป็นมายาของภิกษุ ผู้เป็นอามิสทายาทนั้น.

เธอย่อมอวดคุณที่ไม่มีอยู่จริง อันนี้เป็นสาถะยะ (ความโอ้อวด) ของภิกษุผู้เป็นอามิสทายาทนั้น.

เธอปฏิบัติอยู่อย่างนี้ ถ้าได้ลากตามทีประสงค์ ย่อมเป็นผู้แข็งกระด้างมีจิตใจไม่อ่อนโยนเพราะลาภนั้น เป็นผู้ที่ใคร ๆ ไม่สามารถจะว่ากล่าวได้ ว่า ท่านไม่ควรทำกรรมนี้อย่างนี้ อันนี้เป็นถัมกะ (ความห้าวค้ำ) ของเธอ.

แต่ถ้าจะมีใครว่ากล่าวอะไรเธอ ว่า ท่านไม่ควรทำกรรมนี้อย่างนี้ เธอเป็นผู้มีจิตใจปรารมภ์ ค้ำถ่วงนั้น ทำหน้านิ้วกิ้วขมวด พุดข่มขู่ว่า ท่านเป็นอะไรกับผม อันนี้เป็นสารัมกะ (ความแข็งดี) ของภิกษุผู้เป็นอามิสทายาทนั้น .

ต่อจากนั้นไป เพราะถัมกะ (ความค้ำ) เธอจะสำคัญตัวอยู่ ว่า เรานี้แหละดีกว่าคนอื่น เป็นผู้ถือตัวเพราะสารัมกะ (ความแข็งดี) เธอกลับดูถูกคนอื่นว่า พวกนี้เป็นใครกัน เป็นผู้ถือตัว อันนี้เป็นมานะ (ความถือตัว) และอติมานะ (ดูหมิ่นท่าน) ของภิกษุผู้เป็นอามิสทายาทนั้น.

เพราะมานะและอติมานะเหล่านี้ เธอย่อมเกิดความเมาหลายแบบ มีความเมาในชาติ (กำเนิดตระกูล) เป็นต้น เธอเมาแล้วย่อมประมาท (เปลอสติ) ในวัตถุทั้งหลายแยกประเภทออกไป มีกามคุณ เป็นต้น อันนี้เป็นมทะ (ความเมา) และปมาทะ (ความเปลอสติ) ของภิกษุผู้เป็นอามิสทายาทนั้น.

รวมความว่า ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ เธอย่อมไม่พ้นจากความเป็น

อามิสหายาทไปได้ นักศึกษาพึงทราบธรรมที่ต้องละในการเป็นอามิสหายาท โดยธรรมที่เป็นบาปเหล่านี้ และโดยธรรมเหล่าอื่นแบบนี้อย่างนี้ก่อน. ส่วนอุบายเป็นเหตุละ ว่าโดยบาปและเนื้อหาสาระแล้วก็ไม่มีพิเศษอะไรเลยในธรรมทุกข้อ.

ความแตกต่าง ลำดับ และวิธีแห่งการเจริญ

แต่เพื่อความแจ่มชัดแห่งการประมวลความรู้ ผู้ศึกษาควรทราบความแตกต่าง ลำดับ และวิธีแห่งการเจริญ ในอุบายเป็นเครื่องละดังต่อไปนี้ :-

บรรดาความแตกต่าง ลำดับ และวิธีแห่งการเจริญเหล่านั้น จะอธิบายถึงความแตกต่างก่อน ก็มีขณิมาปฏิปัตตานี้ ได้แก่มรรค ซึ่งบางครั้งก็มีองค์ ๘ บางคราวก็มีองค์ ๗ เพราะว่ามีมรรคนี้เมื่อเกิดขึ้นด้วยอำนาจปฐมฌานที่เป็นโลกุตระระย่อมีองค์ ๘ ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจฌานที่เหล็ยย่อมีองค์ ๗ แต่ในที่นี้เป็นกรอธิบายความชันสูงสุด ท่านจึงกล่าวว่ามรรคมีองค์ ๘. ก้องค์มรรคที่เกินจากนั้นไปไม่มี นักศึกษาพึงทราบความแตกต่างกันในที่นี้เท่านี้ก่อน.

ก็เพราะเหตุที่สัมมาทิฎฐิ ประเสริฐที่สุดในบรรดาคุณธรรมทั้งปวง ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า ท่านผู้ฉลาดทั้งหลายกล่าวว่า ปัญญาแลประเสริฐที่สุด. และสัมมาทิฎฐินั้นก็เป็นประธาน (ตัวนำ) ในวาระแห่งการทำกุศล ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็สัมมาทิฎฐิเป็นประธานอย่างไร? คือ (เป็นประธานเพราะ) รู้ชัดเจนซึ่งสัมมาทิฎฐิวา เป็นสัมมาทิฎฐิ ซึ่งมิจฉาทิฎฐิวา เป็นมิจฉาทิฎฐิ ดังนี้

และว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็แล วิชชาเป็นประธานแห่งกุศลธรรม
ทั้งหลาย ในสมวัตติ ดังนี้.

อนึ่ง องค์ (มรรค) ที่เหลือทั้งหลายก็เกิดขึ้นเพราะมีสัมมาทิฐิ
นั้นเกิดก่อน ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า คนที่มีสัมมาทิฐิย่อม
มีสัมมาสังกัปปะ ๗ ล ๗ และคนที่มีสัมมาสติ ย่อมมีสัมมาสมาธิ. ฉะนั้น
องค์ทั้งหลายเหล่านี้ท่านจึงกล่าว. ไว้แล้วโดยลำดับนี้ นักศึกษาพึงทราบ
ลำดับ (แห่งองค์มรรค) ในอุบายเป็นเครื่องละเนื้ออย่างนี้แล.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า วิธีแห่งการเจริญ (สมถะและวิปัสสนา)
ต่อไป พระโยคาวจรบางท่านเจริญวิปัสสนามีสมถะนำหน้า บางท่านเจริญ
สมถะมีวิปัสสนานำหน้า เจริญอย่างไร ? (เจริญอย่างนี้คือ) พระโยคาวจร
บางรูปในพระศาสนานี้ ทำสมถะอุปจารสมาธิ หรืออัปปนาสมาธิให้เกิด
ขึ้น นี้เป็นสมถะ (ต่อมา) พระโยคาวจรนั้น พิจารณาเห็นซึ่งสมาธินั้น
และธรรมที่สัมปยุตด้วยสมาธินั้น โดยภาวะทั้งหลายมีความเป็นของไม่
เที่ยงเป็นต้น นี้เป็นวิปัสสนา อย่างนี้ สมถะเกิดก่อน วิปัสสนาเกิดทีหลัง
อย่างนี้ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า เจริญวิปัสสนามีสมถะ
นำหน้า.

เมื่อเธอเจริญวิปัสสนามีสมถะนำหน้าอยู่ มรรคย่อมเกิด เธอต้อง
เสพ เจริญ กระทำให้มากซึ่งมรรคนั้น ย่อมละสังโยชน์ทั้งหลายได้ อนุสัย
ทั้งหลายย่อมหมดสิ้นไป อย่างนี้พระโยคาวจร ชื่อว่า เจริญวิปัสสนาแบบ
มีสมถะนำหน้า.

แต่ว่า พระโยคาวจรบางรูปในพระศาสนานี้ไม่ยังสนถะมีประการ
ดังกล่าวแล้วให้เกิดขึ้น พิจารณาเห็นอุปาทานจันท์ ๕ โดยสภาวะมีความ

เป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น นี่เป็นวิปัสสนา. เอกัคคตาแห่งจิตจะเกิดขึ้นจาก
อารมณ์ คือการสลัดธรรมที่เกิดขึ้นในวิปัสสนานั้น เพราะความบริบูรณ์
แห่งวิปัสสนาของเธอ นี่เป็นสมณะ อย่างนี้ วิปัสสนาเกิดก่อน สมณะ
เกิดทีหลัง เพราะเหตุนี้ **พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า** เจริญสมณะมี
วิปัสสนานำหน้า เมื่อเธอเจริญสมณะมีวิปัสสนานำหน้าอยู่ มรรคย่อมเกิด
เธอต้องเสพ เจริญ กระทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้น เมื่อเธอต้องเสพมรรคนั้น
อยู่ ฯลฯ อนุสัยทั้งหลายย่อมหมดสิ้นไป อย่างนี้แหละพระโยคาวจร
ชื่อว่า เจริญสมณะมีวิปัสสนานำหน้า เจริญวิปัสสนาแบบมีสมณะนำหน้า ก็
เมื่อเธอเจริญวิปัสสนาแบบมีสมณะนำหน้าอยู่ก็ดี เจริญสมณะแบบมีวิปัสสนา
นำหน้าอยู่ก็ดี ในขณะที่แห่งโลกุตตรมรรคแล้ว สมณะและวิปัสสนาย่อม
อยู่เป็นคู่กัน (อย่างแยกไม่ออก) นักศึกษาพึงทราบนัยแห่งการเจริญ
(สมณะและวิปัสสนา) ในที่นี้เป็นอย่างนี้แล.

จบ อรรถกถาแห่งธรรมทายาทสูตร.

จบ พระสูตรที่ ๓

๔. กยเถรวสูตร

[๒๗] ข้าพเจ้าได้ฟังมาอย่างนี้ :-

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ ณ พระวิหารเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี กรุงสาวัตถี. ครั้งนั้นแล ชาณุตโสณิพราหมณ์เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า ปราศรัยกับพระผู้มีพระภาคเจ้า ตามธรรมเนียมแล้ว จึงนั่ง ณ ที่ควรข้างหนึ่ง.

[๒๘] ชาณุตโสณิพราหมณ์ครั้งนั้น ณ ที่ควรข้างหนึ่งแล้ว ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า ข้าแต่ท่านพระโคตมผู้เจริญ กุลบุตรเหล่านี้ใครมีศรัทธา ออกบวชเป็นบรรพชิต อุทิศเฉพาะท่านพระโคตมผู้เจริญ ท่านพระโคตมผู้เจริญทรงเป็นหัวหน้าของกุลบุตรเหล่านั้น ทรงมีอุปการะมากแก่กุลบุตรเหล่านั้น ทรงชักชวนกุลบุตรเหล่านั้น และประชุมชนนั้นย่อมปฏิบัติตามแบบอย่างของท่านพระโคตมผู้เจริญหรือ ? พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ลูกก่อนพราหมณ์ ข้อนี้เป็นอย่างนั้น กุลบุตรเหล่านี้ใครมีศรัทธา ออกบวชเป็นบรรพชิตอุทิศเฉพาะเรา เราเป็นหัวหน้าของกุลบุตรเหล่านั้น มีอุปการะมากแก่กุลบุตรเหล่านั้น ชักชวนกุลบุตรเหล่านั้น และประชุมชนนั้นย่อมปฏิบัติตามแบบอย่างของเรา.

[๒๙] ชาณุตโสณิพราหมณ์ กราบทูลว่า ข้าแต่ท่านพระโคตม เสนาสนะอันสงัดที่เป็นป่าและเป็นป่าเปลี่ยว ยากที่จะเป็นอยู่ได้ ในภาวะที่โคดเคี้ยว ยากที่จะทำได้ ยากที่จะยินดีได้ ป่าทั้งหลายประหนึ่งว่า จะชักพาใจของภิกษุผู้ยังไม่ได้สมาธิให้เขวไป.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ข้อนี้เป็นอย่างนั้นพราหมณ์ ข้อนี้เป็นอย่างนั้นพราหมณ์ เสนาสนะอันสงัดที่เป็นป่าและเป็นป่าเปลี่ยว ยากที่จะ

เป็นอยู่ได้ในภาวะที่โดดเดี่ยว ความสงัดกาย ยากที่จะทำได้ ยากที่จะยินดีได้ ป่าทั้งหลายประหนึ่งว่า จะชักพาใจของภิกษุผู้ยังไม่ได้สมาธิให้เขวไป.

[๓๐] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า แม้เราเมื่อเป็นโพธิสัตว์ ยังมิได้ตรัสรู้ ก่อนตรัสรู้นั้นเองได้มีความดำริตั้งนี้ว่า เสนาสนะอันสงัดที่เป็นป่าและป่าเปลี่ยว ยากที่จะเป็นอยู่ได้ ในภาวะที่โดดเดี่ยว ความสงัดกาย ยากที่จะทำได้ ยากที่จะยินดีได้ ป่าทั้งหลายประหนึ่งว่า จะชักพาใจของภิกษุผู้ยังไม่ได้สมาธิให้เขวไป.

[๓๑] คุณก่อนพราหมณ์ เรานั้นได้มีความดำริตั้งนี้ว่า สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง มีกายกรรมไม่บริสุทธิ์ เสพเสนาสนะอันสงัดที่เป็นป่าและเป็นป่าเปลี่ยว สมณพราหมณ์ผู้เจริญเหล่านั้น ย่อมเรียกร้องความกลัวและความขลาดอันเป็นอกุศลเพราะโทษของตน คือมีกายกรรมไม่บริสุทธิ์ เป็นเหตุ. ส่วนเราหาใช่ผู้มีกายกรรมไม่บริสุทธิ์ เสพเสนาสนะอันสงัดที่เป็นป่าและป่าเปลี่ยวไม่ เราเป็นผู้มีกายกรรมบริสุทธิ์. พระอริยะเหล่าใดมีกายกรรมบริสุทธิ์ ย่อมเสพเสนาสนะอันสงัดที่เป็นป่าและเป็นป่าเปลี่ยว บรรดาพระอริยะเหล่านั้น เราก็เป็นพระอริยะองค์หนึ่ง คุณก่อนพราหมณ์ เราเห็นชัดซึ่งความมีกายกรรมอันบริสุทธิ์นี้ในคน จึงถึงความเป็นผู้มีชนเรียบโดยยิ่ง เพื่ออยู่ในป่า.

[๓๒] คุณก่อนพราหมณ์ เรานั้นได้มีความดำริตั้งนี้ว่า สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง มีวจีกรรมไม่บริสุทธิ์ ... มีมโนกรรมไม่บริสุทธิ์ ... มีอาชีวะไม่บริสุทธิ์ เสพเสนาสนะอันสงัดที่เป็นป่าและเป็นป่าเปลี่ยว สมณพราหมณ์ผู้เจริญเหล่านั้น ย่อมเรียกร้องความกลัวและความขลาดอันเป็นอกุศลเพราะโทษของตน คือมีอาชีวะไม่บริสุทธิ์เป็นเหตุ.

ส่วนเราหาใช้ผู้มีอาชีพะไม่บริสุทธิ์ เสพเสนาสนาสนะอันสังคตที่เป็นป่า และเป็นป่าเปลี่ยวไม่ เราเป็นผู้มีอาชีพะบริสุทธิ์. พระอริยะเหล่าใดมีอาชีพะบริสุทธิ์ เสพเสนาสนะอันสังคตที่เป็นป่าและเป็นป่าเปลี่ยว บรรดาพระอริยะเหล่านั้น เราก็เป็นองค์หนึ่ง คู่ก่อนพราหมณ์ เราเห็นชัดซึ่งความมีอาชีพะบริสุทธิ์นี้ในตน จึงถึงความเป็นผู้มีขนเรียบโดยยิ่ง เพื่ออยู่ในป่า

[๓๓] คู่ก่อนพราหมณ์ เรานั้นได้มีความดำริดังนี้ว่า สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง มีความอยากได้มาก มีราคะกล้า ในกามทั้งหลาย เสพเสนาสนะอันสังคตที่เป็นป่าและเป็นป่าเปลี่ยว สมณพราหมณ์ผู้เจริญเหล่านั้น ย่อมเรียกร้องความกลัวและความขลาดอันเป็นอกุศล เพราะโทษของตน คือมีความอยากได้มาก และมีราคะกล้าในกามทั้งหลายเป็นเหตุ. ส่วนเราหาใช้ผู้มีความอยากได้มาก มีราคะกล้าในกามทั้งหลาย เสพเสนาสนะอันสังคตที่เป็นป่าและเป็นป่าเปลี่ยวไม่ เราเป็นผู้ไม่มีความอยากได้มาก. พระอริยะเหล่าใด ไม่มีความอยากได้มาก เสพเสนาสนะอันสังคตที่เป็นป่าและเป็นป่าเปลี่ยว บรรดาพระอริยะเหล่านั้น เราก็เป็นองค์หนึ่ง คู่ก่อนพราหมณ์ เราเห็นชัดซึ่งความไม่มีความอยากได้มากนี้ในตน จึงถึงความเป็นผู้มีขนเรียบโดยยิ่ง เพื่ออยู่ในป่า.

[๓๔] คู่ก่อนพราหมณ์ เรานั้นได้มีความดำริดังนี้ว่า สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง มีจิตพยาบาทมีความดำริในใจชั่วเสพเสนาสนะอันสังคตที่เป็นป่าและเป็นป่าเปลี่ยว สมณพราหมณ์ผู้เจริญเหล่านั้น ย่อมเรียกร้องความกลัวและความขลาดอันเป็นอกุศลเพราะโทษของตน คือความมีจิตพยาบาทและมีความดำริในใจชั่วเป็นเหตุ. ส่วนเราหาไม่มีจิตพยาบาท มีความดำริในใจชั่ว เสพเสนาสนะอันสังคตที่เป็นป่าและเป็น

ป่าเปลี่ยวไม้ เราเป็นผู้มีจิตประกอบด้วยเมตตา. พระอริยะเหล่าใด มีจิตประกอบด้วยเมตตา เสพเสนาสนะอันสงัดที่เป็นป่าและเป็นป่าเปลี่ยว บรรดาพระอริยะเหล่านั้น เราก็เป็นองค์หนึ่ง คุณก่อนพราหมณ์ เราเห็นชัดซึ่งความมีจิตประกอบด้วยเมตตานี้ในตน จึงถึงความเป็นผู้มีขณเรียบโดยยิ่ง เพื่ออยู่ในป่า.

[๑๕] คุณก่อนพราหมณ์ เรานั้นได้มีความดำริดังนี้ว่า สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง อันถิ่นมัทธกะกลุ่มรุมแล้ว เสพเสนาสนะอันสงัดที่เป็นป่าและเป็นป่าเปลี่ยว สมณพราหมณ์ผู้เจริญเหล่านั้นย่อมเรียกรื่องความกลัวและความขลาดอันเป็นอกุศลเพราะโทษของตน คือถูกถิ่นมัทธกะกลุ่มรุมเป็นเหตุ. ส่วนเราหาถูกถิ่นมัทธกะกลุ่มรุมแล้ว เสพเสนาสนะอันสงัดที่เป็นป่าและเป็นป่าเปลี่ยวไม้ เราเป็นผู้ปราศจากถิ่นมัทธกะ. พระอริยะเหล่าใด ปราศจากถิ่นมัทธกะ เสพเสนาสนะอันสงัดที่เป็นป่าและเป็นป่าเปลี่ยว บรรดาพระอริยะเหล่านั้น เราก็เป็นองค์หนึ่ง คุณก่อนพราหมณ์ เราเห็นชัดซึ่งความปราศจากถิ่นมัทธกะนี้ในตน จึงถึงความเป็นผู้มีขณเรียบโดยยิ่ง เพื่ออยู่ในป่า.

[๑๖] คุณก่อนพราหมณ์ เรานั้นได้มีความดำริดังนี้ว่า สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ฟุ้งซ่าน มีจิตไม่สงบระงับ เสพเสนาสนะอันสงัดที่เป็นป่าและเป็นป่าเปลี่ยว สมณพราหมณ์ผู้เจริญเหล่านั้นย่อมเรียกรื่องความกลัวและความขลาดอันเป็นอกุศลเพราะโทษของตน คือความฟุ้งซ่านและมีจิตไม่สงบระงับเป็นเหตุ. ส่วนเราหาฟุ้งซ่าน มีจิตไม่สงบระงับ เสพเสนาสนะอันสงัดที่เป็นป่าและเป็นป่าเปลี่ยวไม้ เราเป็นผู้มีจิตสงบระงับแล้ว. พระอริยะเหล่าใด มีจิตสงบระงับ เสพเสนาสนะ

อันสงัดที่เป็นป่าและเป็นป่าเปลี่ยว บรรดาพระอริยะเหล่านั้น เราก็เป็นองค์หนึ่ง คุณก่อนพราหมณ์ เราเห็นชัดซึ่งความมีจิตสงบระงับนี้ในตน จึงถึงความเป็นผู้มีขนเรียบโดยยิ่ง เพื่ออยู่ในป่า.

[๓๗] คุณก่อนพราหมณ์ เรานั้นได้มีความดำริดังนี้ว่า สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง มีความสงสัยเคลือบแคลง เสพเสนาสนะอันสงัดที่เป็นป่าและเป็นป่าเปลี่ยว สมณพราหมณ์ผู้เจริญเหล่านั้น ย่อมเรียกร้องความกลัวและความขลาดอันเป็นอกุศลเพราะโทษของตน คือมีความสงสัยและเคลือบแคลงเป็นเหตุ. ส่วนเราหามีความสงสัยเคลือบแคลง เสพเสนาสนะอันสงัดที่เป็นป่าและเป็นป่าเปลี่ยวไม่ เราเป็นผู้ข้ามพ้นความเคลือบแคลงเสียแล้ว. พระอริยะเหล่าใด ข้ามพ้นความเคลือบแคลงเสียแล้ว เสพเสนาสนะอันสงัดที่เป็นป่าและเป็นป่าเปลี่ยว บรรดาพระอริยะเหล่านั้น เราก็เป็นองค์หนึ่ง คุณก่อนพราหมณ์ เราเห็นชัดซึ่งความข้ามพ้นความเคลือบแคลงนี้ในตน จึงถึงความเป็นผู้มีขนเรียบโดยยิ่ง เพื่ออยู่ในป่า.

[๓๘] คุณก่อนพราหมณ์ เรานั้นได้มีความดำริดังนี้ว่า สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ยกตนข่มผู้อื่น เสพเสนาสนะอันสงัดที่เป็นป่าและเป็นป่าเปลี่ยว สมณพราหมณ์ผู้เจริญเหล่านั้น ย่อมเรียกร้องความกลัวและความขลาดอันเป็นอกุศลเพราะโทษของตน คือความยกตนและข่มผู้อื่นเป็นเหตุ. ส่วนเราหายกตนข่มผู้อื่น เสพเสนาสนะอันสงัดที่เป็นป่าและเป็นป่าเปลี่ยวไม่ เราเป็นผู้ไม่ยกตน ไม่ข่มผู้อื่น. พระอริยะเหล่าใด เป็นผู้ไม่ยกตน ไม่ข่มผู้อื่น เสพเสนาสนะอันสงัดที่เป็นป่าและเป็นป่าเปลี่ยว บรรดาพระอริยะเหล่านั้น เราก็เป็นองค์หนึ่ง คุณก่อน

พราหมณ์ เราเห็นชัดซึ่งความไม่ยกตน ไม่ข่มผู้อื่นนี้ในตน จึงถึงความเป็นผู้มีขณเรียบโดยยิ่ง เพื่ออยู่ในป่า.

[๓๕] คุณก่อนพราหมณ์ เรานั้นได้มีความดำริดังนี้ว่า สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง เป็นผู้หวาดหวั่น มีชาติแห่งความขลาด เสพเสนาสนะอันสงัดที่เป็นป่าและเป็นป่าเปลี่ยว สมณพราหมณ์ผู้เจริญเหล่านั้น ย่อมเรียกรื่องความกลัวและความขลาดอันเป็นอกุศลเพราะโทษของตน คือมีความหวาดหวั่นและมีชาติแห่งคนขลาดเป็นเหตุ. ส่วนเราหาเป็นผู้หวาดหวั่น มีชาติแห่งคนขลาด เสพเสนาสนะอันสงัดที่เป็นป่าและเป็นป่าเปลี่ยวไม่ เราเป็นผู้ปราศจากความหวาดกลัว พระอริยะเหล่าใดปราศจากความหวาดกลัว เสพเสนาสนะอันสงัดที่เป็นป่าและเป็นป่าเปลี่ยว บรรดาพระอริยะเหล่านั้น เราก็เป็นองค์หนึ่ง คุณก่อนพราหมณ์ เราเห็นชัดซึ่งความปราศจากความหวาดกลัวนี้ในตน จึงถึงความเป็นผู้มีขณเรียบโดยยิ่ง เพื่ออยู่ในป่า.

[๔๐] คุณก่อนพราหมณ์ เรานั้นได้มีความดำริดังนี้ว่า สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ปราศจากลาภสักการะและความสรรเสริญ เสพเสนาสนะอันสงัด ที่เป็นป่าและเป็นป่าเปลี่ยว สมณพราหมณ์ผู้เจริญเหล่านั้น ย่อมเรียกรื่องความกลัวและความขลาดอันเป็นอกุศลเพราะโทษของตน คือ ความปราศจากลาภสักการะและความสรรเสริญเป็นเหตุ. ส่วนเราหาปราศจากลาภสักการะและความสรรเสริญ เสพเสนาสนะอันสงัดที่เป็นป่าและเป็นป่าเปลี่ยวไม่ เราเป็นผู้มีความปราศจากน้อย. พระอริยะเหล่าใดมีความปราศจากน้อย เสพเสนาสนะอันสงัดที่เป็นป่าและเป็นป่าเปลี่ยว บรรดาพระอริยะเหล่านั้น เราก็เป็นองค์หนึ่งคุณก่อนพราหมณ์ เราเห็นชัดซึ่งความปราศจากน้อยนี้ในตน จึงถึงความเป็นผู้มีขณเรียบโดยยิ่งเพื่ออยู่ในป่า.

[๔๑] คุณก่อนพราหมณ์ เรานั้นได้มีความดำริดังนี้ว่า สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง เป็นผู้เกียจคร้าน มีความเพียรเลวทราม ย่อมเสพเสนาสนะอันสงัด ที่เป็นป่าและเป็นป่าเปลี่ยว สมณพราหมณ์ผู้เจริญเหล่านั้น ย่อมเรียกร่องความกลัวและความขลาดอันเป็นอกุศล เพราะโทษของตน คือความเป็นผู้เกียจคร้านและมีความเพียรเลวทรามเป็นเหตุ ส่วนเราหาเป็นผู้เกียจคร้าน มีความเพียรเลวทราม เสพเสนาสนะอันสงัดที่เป็นป่าและเป็นป่าเปลี่ยวไม่ เราเป็นผู้ปรารภความเพียร. พระอริยะเหล่าใด ปรารภความเพียร เสพเสนาสนะอันสงัด ที่เป็นป่าและเป็นป่าเปลี่ยว บรรดาพระอริยะเหล่านั้น เราก็เป็นองค์หนึ่ง คุณก่อนพราหมณ์ เราเห็นชัดซึ่งความเป็นผู้ปรารภความเพียรนี้ในตน จึงถึงความเป็นผู้มีขนเรียบโดยยิ่ง เพื่ออยู่ในป่า.

[๔๒] คุณก่อนพราหมณ์ เรานั้นได้มีความดำริดังนี้ว่า สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง มีสติหลงลืม ไม่มีสัมปชัญญะ ย่อมเสพเสนาสนะอันสงัด ที่เป็นป่าและเป็นป่าเปลี่ยว สมณพราหมณ์เหล่านั้น ย่อมเรียกร่องความกลัวและความขลาดอันเป็นอกุศล เพราะโทษของตน คือ ความเป็นผู้มีสติหลงลืมและไม่มีสัมปชัญญะเป็นเหตุ. ส่วนเราหา มีสติหลงลืมไม่มีสัมปชัญญะ เสพเสนาสนะอันสงัด ที่เป็นป่าและเป็นป่าเปลี่ยวไม่ เราเป็นผู้มีสติตั้งมั่น. พระอริยะเหล่าใด มีสติตั้งมั่น เสพเสนาสนะอันสงัด ที่เป็นป่าและเป็นป่าเปลี่ยว บรรดาพระอริยะเหล่านั้น เราก็เป็นองค์หนึ่ง คุณก่อนพราหมณ์ เราเห็นชัดซึ่งความเป็นผู้มีสติตั้งมั่นนี้ในตน จึงถึงความเป็นผู้มีขนเรียบโดยยิ่ง เพื่ออยู่ในป่า.

[๔๓] คุณก่อนพราหมณ์ เรานั้นได้มีความดำริดังนี้ว่า สมณะหรือ

พราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง มีจิตไม่ตั้งมั่น มีจิตหมุนไปผิด ย่อมเสพเสนาสนะอันสงัด ที่เป็นป่าและเป็นป่าเปลี่ยว สมณพราหมณ์ผู้เจริญเหล่านั้น ย่อมเรียกร้องความกลัวและความขลาดอันเป็นอกุศล เพราะโทษของตน คือความเป็นผู้มีจิตไม่ตั้งมั่น และมีจิตหมุนไปผิดเป็นเหตุ. ส่วนเราหาจิตไม่ตั้งมั่น มีจิตหมุนไปผิด เสพเสนาสนะอันสงัดที่เป็นป่าและเป็นป่าเปลี่ยวไม่ เราเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยสมาธิ. พระอริยะเหล่าใดถึงพร้อมด้วยสมาธิ เสพเสนาสนะอันสงัด ที่เป็นป่าและเป็นป่าเปลี่ยว บรรดาพระอริยะเหล่านั้น เราก็เป็นองค์หนึ่ง คุณก่อนพราหมณ์ เราเห็นชัดซึ่งความถึงพร้อมด้วยสมาธินี้ในตน จึงถึงความเป็นผู้มีขนเรียบโดยยิ่งเพื่ออยู่ในป่า.

[๔๔] คุณก่อนพราหมณ์ เรานั้นได้มีความดำริดังนี้ว่า สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง มีปัญญาทราม เป็นใบ้ ย่อมเสพเสนาสนะอันสงัด ที่เป็นป่าและเป็นป่าเปลี่ยว สมณพราหมณ์ผู้เจริญเหล่านั้นย่อมเรียกร้องความกลัวและความขลาดอันเป็นอกุศล เพราะโทษของตน คือความเป็นผู้มีปัญญาทรามและเป็นใบ้เป็นเหตุ. ส่วนเราหาปัญญาทรามเป็นใบ้ เสพเสนาสนะอันสงัด ที่เป็นป่าและเป็นป่าเปลี่ยวไม่ เราเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญา. พระอริยะเหล่าใด ถึงพร้อมด้วยปัญญา เสพเสนาสนะอันสงัด ที่เป็นป่าและเป็นป่าเปลี่ยว บรรดาพระอริยะเหล่านั้น เราก็เป็นองค์หนึ่ง คุณก่อนพราหมณ์ เราเห็นชัดซึ่งความถึงพร้อมด้วยปัญญาในตน จึงถึงความเป็นผู้มีขนเรียบโดยยิ่ง เพื่ออยู่ในป่า.

[๔๕] คุณก่อนพราหมณ์ เรานั้นได้มีความดำริดังนี้ว่า ไฉนหนอ เราพึงอยู่ในราตรีที่รู้จักัน ที่กำหนดกันว่า ที่ ๑๔ ที่ ๑๕ และที่ ๑๖ แห่งปักษ์ เห็นปานนั้น พึงอยู่ในเสนาสนะ คือ อารามเจดีย์ วนเจดีย์ รุกขเจดีย์ นำสะพังกถัว นำขนพองสยองเกล้า เห็นปานนั้น. ถ้ากระไร เราพึงเห็นความกลัวและความขลาดนั้น ดังนี้. คุณก่อนพราหมณ์ โดยสมัยอื่น เรานั้นอยู่ในราตรีที่รู้จักัน ที่กำหนดกันว่า ที่ ๑๔ ที่ ๑๕ และที่ ๑๖ แห่งปักษ์ เห็นปานนั้น อยู่ในเสนาสนะ คือ อารามเจดีย์ วนเจดีย์ รุกขเจดีย์ นำสะพังกถัว นำขนพองสยองเกล้า เห็นปานนั้น คุณก่อนพราหมณ์ ก็เมื่อเราอยู่ในเสนาสนะ. เห็นปานนั้น เนื้อมาก็ดี นกยูงทำไม้ให้ตกลงมาก็ดี หรือว่าลมพัดใบไม้แห้งก็ดี. เรานั้นได้มีความดำริดังนี้ว่า ความกลัวและความขลาดนั้น นั้นมาเป็นแน่ละพราหมณ์. คุณก่อนพราหมณ์ เรานั้น ได้มีความดำริดังนี้ว่า อย่างไรหนอ เราจึงเป็นผู้ปรารถนาภ้อยู่โดยแท้ ไฉนหนอ ความกลัวและความขลาดนั้น ย่อมมาถึงเราผู้เป็นอยู่อย่างใด ๆ เราผู้เป็นอยู่อย่างนั้น ๆ แลพึงกำจัดความกลัวและความขลาดอย่างนั้นเสีย

คุณก่อนพราหมณ์ ความกลัวและความขลาดนั้น ย่อมมาถึงเราผู้กำลังเดินจงกรมอยู่. คุณก่อนพราหมณ์ เรานั้นจะไม่ยั้ง ไม่นั่ง ไม่นอนเลย ตราบเท่าที่เรายังเดินจงกรม กำจัดความกลัวและความขลาดนั้นอยู่

คุณก่อนพราหมณ์ เมื่อเรานั้นยืนอยู่ ความกลัวและความขลาดนั้น ย่อมมา. คุณก่อนพราหมณ์ เรานั้นจะไม่เดินจงกรม ไม่นั่ง ไม่นอนเลย ตราบเท่าที่เรายังยืน กำจัดความกลัวและความขลาดนั้นอยู่

คุณก่อนพราหมณ์ เมื่อเรานั้นนั่งอยู่ ความกลัวและความขลาดนั้น ย่อมมา. เรานั้นจะไม่นอน ไม่นั่ง ไม่นอนเลย เดินจงกรมเลย ตราบเท่าที่เรายัง

นั่งกำจัดความกลัวและความขลาดนั้นอยู่.

ดูก่อนพราหมณ์ เมื่อเรานั้นนอนอยู่ ความกลัวและความขลาดนั้น
ย่อมมา เรานั้นจะไม่นั่ง ไม่ยืน ไม่เดินจงกรมเลย ตราบเท่าที่เรายังนอน
กำจัดความกลัวและความขลาดนั้นอยู่.

[๔๖] ดูก่อนพราหมณ์ มีอยู่ สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง สำคัญ
กลางคืนแท้ ๆ ว่า กลางวัน สำคัญกลางวันแท้ ๆ ว่า กลางคืน เราย่อม
กล่าวความสำคัญอย่างนี้ ในเพราะอยู่ด้วยความหลงของสมณพราหมณ์
เหล่านั้น. ดูก่อนพราหมณ์ ส่วนเราย่อมสำคัญกลางคืนว่ากลางวัน ย่อม
สำคัญกลางวันว่ากลางคืน. ดูก่อนพราหมณ์ บุคคลเมื่อจะกล่าวให้ถูกฟัง
กล่าวคำใดว่า สัตว์ผู้มีความไม่หลงเป็นธรรมดา เกิดขึ้นในโลก เพื่อ
ประโยชน์เกื้อกูลแก่ชนเป็นอันมาก เพื่อความสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่อ
อนุเคราะห์แก่โลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุข แก่เทวดา
และมนุษย์ทั้งหลาย, บุคคลเมื่อจะกล่าวให้ถูกฟังกล่าวคำนั้นกะเราเท่านั้นว่า
สัตว์ผู้มีความไม่หลงเป็นธรรมดา เกิดขึ้นในโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูล
แก่ชนเป็นอันมาก เพื่อความสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่ออนุเคราะห์แก่โลก
เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุข แก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย.

[๔๗] ดูก่อนพราหมณ์ ความเพียรเราได้ปรารถแล้ว ไม่ย่อหย่อน
สติตั้งมั่น ไม่พินเพื่อน กายสงบระงับแล้ว ไม่ระส่ำระสาย จิตตั้งมั่น
มีอารมณ์แน่วแน่ ดูก่อนพราหมณ์ เรานั้นสังัดจากกาม สังัดจากอกุศลธรรม
บรรลุปฐมฌาน มีวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขเกิดแต่วิเวกอยู่ บรรลุทุติยฌาน
มีความผ่องใสแห่งจิตในภายใน เป็นธรรมเอกผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์
เพราะวิตก วิจารณ์สงบไป มีปีติและสุขเกิดแต่สมาธิอยู่ มีอุเบกขา มีสติ

สัมปชัญญะ และเสวยสุขด้วยกาย เพราะปีติสิ้นไป บรรลุตติยฌานที่พระ
อริยสาวกทั้งหลายสรรเสริญว่า ผู้ได้ฌานนี้ เป็นผู้มือบุเบกขา มีสติ
อยู่เป็นสุข บรรลุจตุตถฌาน ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์
และดับโสมนัสโทมนัสก่อน ๆ ได้ มือบุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์อยู่.

[๔๘] เรานั้น เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส
ปราศจากอุปกิเลส อ่อนโยน ควรแก่การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว อย่างนี้
ย่อมโน้มโน้มจิตไปเพื่ออุปเพณิวาสนาสติปัญญา. เรานั้นย่อมระลึกชาติก่อน
ได้เป็นอันมาก คือ ระลึกได้ชาติหนึ่งบ้าง สองชาติบ้าง สามชาติบ้าง
สี่ชาติบ้าง ห้าชาติบ้าง สิบชาติบ้าง ยี่สิบชาติบ้าง สามสิบชาติบ้าง
สี่สิบชาติบ้าง ห้าสิบชาติบ้าง ร้อยชาติบ้าง พันชาติบ้าง แสนชาติบ้าง
ตลอดสังวัฏฏ์เป็นอันมากบ้าง ตลอดวิวัฏฏ์เป็นอันมากบ้าง ตลอด
สังวัฏฏ์วิวัฏฏ์เป็นอันมากบ้างว่า ในภพโน้นเรามีชื่ออย่างนี้ มีโคตรอย่างนั้น
มีผิวพรรณอย่างนี้ มีอาหารอย่างนั้น เสวยสุข เสวยทุกข์อย่างนั้น ๆ
มีกำหนดอายุเพียงเท่านั้น ครั้นจุติจากภพนั้นแล้ว ได้ไปเกิดในภพโน้น
แม้ในภพนั้น เราก็ได้มีชื่ออย่างนั้น มีโคตรอย่างนั้น มีผิวพรรณอย่างนั้น
มีอาหารอย่างนั้น เสวยสุข เสวยทุกข์อย่างนั้น ๆ มีกำหนดอายุเพียง
เท่านั้น ครั้นจุติจากภพนั้นแล้ว ได้มาเกิดในภพนี้ เราย่อมระลึกถึงชาติ
ก่อนได้เป็นอันมาก พร้อมทั้งอาการ พร้อมทั้งอุเทศ ด้วยประการฉะนี้.
ดูก่อนพราหมณ์ วิชชาที่ ๑ นี้แล เราได้บรรลุแล้ว ในปฐมยามแห่งราตรี
กำจัดอวิชชาเสียได้ วิชชาก็เกิด กำจัดความมืดเสียได้ ความสว่างก็เกิด
เหมือนเมื่อบุคคลไม่ประมาท มีความเพียร เผากิเลสให้เราร้อน ส่งตน
ไปแล้วอยู่นั้น.

[๔๙] เรานั้น เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส อ่อนโยน ควรแก่การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว อย่างนี้ โน้มโน้มจิตไปเพื่อรู้จุดและอุปติของสัตว์ทั้งหลาย. เรานั้น เห็นหมู่สัตว์ที่กำลังจุด กำลังอุปติ เเลว ประณีต มีผิวพรรณดี มีผิวพรรณทราม ใต้อติ ตกยาก ด้วยทิพยจักขุอันบริสุทธิ์ ล่วงจักขุของมนุษย์ ย่อมรู้ชัดซึ่งหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรมว่า สัตว์เหล่านั้นประกอบด้วยกาย-ทวจริต วิจิตทวจริต มโนทวจริต ตีเตียนพระอริยะ เป็นมิจฉาทิฏฐิ ยึดถือการกระทำด้วยอำนาจมิจฉาทิฏฐิ เมื่อตายไป เขาเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก ส่วนสัตว์เหล่านี้ ประกอบด้วยกายสุจริต วิจิตสุจริต มโนสุจริต ไม่ตีเตียนพระอริยะ เป็นสัมมาทิฏฐิ ยึดถือการกระทำด้วยอำนาจสัมมาทิฏฐิ หลังจากตายเพราะกายแตก เขาเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ดังนี้. เรานั้นย่อมเห็นหมู่สัตว์กำลังจุด กำลังอุปติ เเลว ประณีต มีผิวพรรณดี มีผิวพรรณทราม ใต้อติ ตกยาก ด้วยทิพยจักขุอันบริสุทธิ์ ล่วงจักขุของมนุษย์ ย่อมรู้ชัดซึ่งหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรม ด้วยประการฉะนี้. คู่ก่อนพราหมณ์ วิชชาที่สองนี้แล เราบรรลุแล้ว ในมัชฌิมยาม แห่งราตรี กำจัดอวิชชาเสียได้ วิชชาที่สามก็เกิด กำจัดความมืดเสียได้ ความสว่างก็เกิด เหมือนเมื่อบุคคลไม่ประมาท มีความเพียร เภากิเลสให้เราร้อนส่งคนไปแล้วอยู่ฉะนั้น.

[๕๐] เรานั้น เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส อ่อนโยน ควรแก่การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว อย่างนี้ โน้มโน้มจิตไปเพื่ออัสวักขยญาณ ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา นี้

อาสวะ นี้อาสวสมุทัย นี้อาสวนิโรธ นี้อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา. เมื่อเรานั้นรู้เห็นอย่างนี้ จิตก็หลุดพ้น แม้จากกามาสวะ แม้จากภวาสวะ แม้จากอวิชชาสวะ เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็มีญาณหยั่งรู้ว่า หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำ ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี. คุณก่อนพราหมณ์ วิชาที่ ๓ นี้แลเราบรรลุแล้วในปัจฉิมยามแห่งราตรี กำจัดอวิชชาเสียได้แล้ว วิชาที่เกิดกำจัดความมืดเสียได้แล้ว ความสว่างก็เกิด เหมือนเมื่อบุคคลไม่ประมาท มีความเพียรเผากิเลสให้เราร้อน ส่งตนไปแล้วอยู่นั่น.

[๕๑] คุณก่อนพราหมณ์ บางคราว ท่านจะพึงมีความดำริอย่างนี้ว่า แม้วันนี้พระสมณโคดมยังไม่ปราศจากราคะ ยังไม่ปราศจากโทสะ ยังไม่ปราศจากโมหะ แน่นอน เพราะฉะนั้น จึงยังเสพเสนาสนะอันสังคต ทั้งที่เป็นป่าและเป็นป่าเปลี่ยวอยู่ดังนี้. คุณก่อนพราหมณ์ ข้อนี้ท่านอย่าเห็นอย่างนั้นเลย เราเห็นอำนาจประโยชน์ ๒ อย่าง คือ เห็นความอยู่เป็นสุข ในปัจจุบันของตน ๑ อนุเคราะห์ประชุมชนผู้เกิด ณ ภายหลัง ๑ จึงเสพเสนาสนะอันสังคต ที่เป็นป่าและเป็นป่าเปลี่ยว.

[๕๒] ชาลุตโตติพราหมณ์ กราบทูลว่า ประชุมชนผู้เกิด ณ ภายหลังนี้ เป็นอันท่านพระโคดมอนุเคราะห์อยู่แล้ว เพราะท่านเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า.

ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ ภายตของพระองค์แจ่มแจ้งนัก ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ ภายตของพระองค์แจ่มแจ้งนัก พระโคดมผู้เจริญทรงประกาศธรรมโดยอเนกปริยาย เปรียบเหมือนบุคคลหงายของที่คิดว่า เปิดของที่ปิด บอกทางแก่คนหลงทาง หรือส่องประทีปในที่มืดด้วยหวังว่า

พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสกั เล่ม ๑ ภาค ๑ - หน้าที่ 273

ผู้มีจักขุดีจักเห็นรูปฉะนั้น. ข้าพเจ้านี้ขอถึงท่านพระโคตมผู้เจริญ พระ
ธรรมและพระภิกษุสงฆ์ว่าเป็นสรณะ ขอท่านพระโคตมผู้เจริญจงจำ
ข้าพเจ้าว่าเป็นอุบาสก ผู้ถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต ตั้งแต่ววันนี้
เป็นต้นไป ดังนี้แล.

จบ ภยเกรวสูตร ที่ ๔

อรรถกถาภยเกรวสูตร

(๒๓) ภยเกรวสูตร เริ่มต้นว่า ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้.

ความหมายของคำว่า "พราหมณ์"

ในภยเกรวสูตรนั้นมีการพรรณนาตามลำดับบทดังต่อไปนี้ :-

ศัพท์ว่า **อถ** เป็นนิบาตใช้ในความหมายว่าอวิเจตนะ (ไม่ขาดสาย สืบต่อมา) ศัพท์ว่า **โฆ** เป็นนิบาต (เหมือนกัน) ใช้ในความหมายว่า อวชารณะ ห้ามความหมายอื่น. อธิบายว่า **พระผู้มีพระภาคเจ้า** ประทับอยู่ในกรุง **สาวัตถี**ไม่ขาดตอนเลย. คำว่า **ชาณูสโธณิ** นั้นไม่ใช่ชื่อที่บิดามารดาของพราหมณ์นั้นตั้งให้ แต่ว่าเป็นชื่อที่ได้มาจากการได้ตำแหน่ง. ว่ากันว่าตำแหน่งชาณูสโธณินั้นเป็นตำแหน่งปุโรหิต. พระราชาได้พระราชทานตำแหน่งปุโรหิตนั้นให้แก่เขาฉะนั้นคนทั้งหลายจึงเรียกเขาว่า **ชาณูสโธณิ**.

บุคคลที่ชื่อว่า **พราหมณ์** เพราะมีความหมายว่า เปล่งเสียงว่า พรหมะ อธิบายว่า ได้แก่สาธยายมนต์. ก็คำว่า พราหมณ์นั้นเป็นภาษาเรียกคนที่เป็พราหมณ์โดยกำเนิด. ส่วนพระอริยเจ้าทั้งหลายท่านก็เรียกว่า **พราหมณ์** เพราะลอยบาปได้แล้ว.

สัมโมทนียกถา - สาราณียกถา

คำว่า **เยน** ในคำว่า **เยน ภควา เตนูปสงฺกมิ** เป็นตติยาวิภัตติ ใช้ในความหมายแห่งสัทตมวิภัตติ. เพราะฉะนั้น พึงเห็นความหมายในคำนี้ อย่างนี้ว่า **ยตุถ ภควา อูปสงฺกมิ** (แปลว่า **พระผู้มีพระภาคเจ้า**

ประทับอยู่ในที่ใด **ชาณุตโตถิพราหมณ์**ก็เข้าไปเฝ้าแล้วในที่นั้น).

อีกอย่างหนึ่ง ฟังเห็นความหมายในคำนี้เห็นว่า **พระผู้มีพระภาคเจ้า**.

อันเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายฟังเข้าไปเฝ้าด้วยเหตุใด **ชาณุตโตถิพราหมณ์** ก็เข้าไปเฝ้าแล้วด้วยเหตุนั้น.

ถามว่า ก็**พระผู้มีพระภาคเจ้า**อันเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายฟังเข้าไปเฝ้าด้วยเหตุไรเล่า ?

ตอบว่า ด้วยประสงค์จะบรรลुकุณวิเศษนานาประการ อุปมาเหมือน ต้นไม้ใหญ่ที่ผลิผลอยู่เนื่องนิคย์ อันฝูงนกเข้าไปจับก็ด้วยประสงค์จะจิกกินผลที่มีรสอร่อยจะนั้น.

และคำว่า **อุปสงฺกมิ** มีอธิบายว่าไปแล้ว. บทกิริยาว่า **อุปสงฺกมิตฺวา** เป็นบทแสดงถึงว่า การเข้าไปเฝ้าได้สิ้นสุดลงแล้ว. อีกอย่างหนึ่ง (บทกิริยาว่า **อุปสงฺกมิตฺวา**) จะอธิบายว่า ไปสู่ที่ไกลกว่านั้น คือที่ไกลของ **พระผู้มีพระภาคเจ้า** ดังนี้ก็ได้.

บทว่า **ภควตา สทุธิ สมฺโมติ** ความว่า **พระผู้มีพระภาคเจ้า** เมื่อตรัสตามถึงสุขทุกข์เป็นต้น ชื่อว่าทรงมีความบันเทิงพระทัยร่วมกับพราหมณ์นั้นฉันใด แม้พราหมณ์นั้นก็มีความบันเทิงใจร่วมกับ**พระผู้มีพระภาคเจ้า** คือได้ถึงความบันเทิงใจ ได้แก่ความเป็นกันเองกับ**พระผู้มีพระภาคเจ้า** เปรียบเหมือนน้ำเย็นกับน้ำร้อนเข้ากันได้จะนั้น.

อนึ่ง พราหมณ์นั้นบันเทิงใจ (กับ**พระผู้มีพระภาคเจ้า**) ด้วยถ้อยคำใดมีอาทิว่า ยนต์คือพระวรกายของพระโคตมผู้เจริญยังพอทนได้อยู่หรือ ? พระโคตมผู้เจริญพอยังยนต์คือพระวรกายให้เป็นไปได้อยู่หรือ?

พระโคตมผู้เจริญและเหล่าสาวกของพระโคตมยังคงมีอาพาธน้อย มีโรค
น้อย ยืน เดิน ได้คล่อง แข็งแรง (และ) มีความเป็นอยู่ผาสุกอยู่
หรือ? ถ้อยคำนั้น ชื่อว่า สัมโมทนิยะ (เป็นเหตุให้บันเทิงใจ) เพราะ
ให้เกิดความบันเทิงใจเป็นอย่างดี กล่าวคือปิติและปราโมช และเพราะ
เป็นถ้อยคำสมควรเพื่อความบันเทิงใจ ชื่อว่า สาราณียะ (เป็นเหตุให้ระลึก
ถึงกันและกัน) เพราะเป็นถ้อยคำสมควรที่จะให้ (ผู้ฟังระลึกถึง) ตลอด
กาลแม้นาน คือให้เป็นไปไม่ว่างเว้น และเพราะเป็นถ้อยคำที่ (ผู้พูดเอง)
ก็องระลึกถึงด้วย ชื่อว่า สัมโมทนิยะ เพราะเมื่อฟังอยู่ก็เป็นสุข ชื่อว่า
สาราณียะ เพราะเมื่อระลึกถึงอยู่ก็เป็นสุข อีกประการหนึ่ง ชื่อว่า
สัมโมทนิยะ เพราะมีพยัญชนะแจ่มชัด ชื่อว่า สาราณียะ เพราะมีอรรถ
แจ่มชัด พราหมณ์ยังถ้อยคำซึ่งเป็นสัมโมทนิยะสาราณียะให้ผ่านพ้นไป
คือสิ้นสุดลง ได้แก่ให้จบลงด้วยบรรยายเป็นอนนถ ดังพรรณนามาอย่างนี้
แล้วประสงค์จะถามถึงจุดมุ่งหมายที่เป็นเหตุให้ตนต้องมา จึงนั่งลง ณ ที่
สมควรส่วนข้างหนึ่ง (ก่อน).

บทว่า เอกมุนุต เป็นบทแสดง ภาวนปุสกะ (กิริยาวิเศษ)
ดูตัวอย่างในประโยคเป็นต้นว่า วิสम्म จนุทิมสุริยา ปริวตุนติ พระ
จันทร์และพระอาทิตย์โคจรไม่เท่ากัน ดังนี้ เพราะฉะนั้น ฟังเห็นความ
หมายในข้อนี้เห็นว่า พราหมณ์นั้นนั่งเหมือนที่เขานั่ง ๆ กันในที่สมควร.
อีกอย่างหนึ่ง บทว่า เอกมุนุต นี้เป็นทุกติยาวิภัตติ ใช้ในความหมาย
แห่งสัตตมวิภัตติ.

การนั่งที่มีโทษ ๖ อย่าง

บทว่า นิสีทิ แปลว่า เข้าไปนั่งใกล้. เพราะว่าคนที่เป็นบัณฑิต
เข้าไปหาบุคคลผู้ตั้งอยู่ในฐานะเป็นครูแล้วยอมนั่งลง ณ ที่สมควรส่วนข้าง
หนึ่ง เนื่องจากเป็นผู้ฉลาดในที่นั้น และพราหมณ์นี้ก็เป็นบัณฑิตคนหนึ่ง
ในจำนวนบัณฑิตเหล่านั้น. เพราะฉะนั้น จึงนั่งลง ณ ที่สมควรส่วนข้าง
หนึ่ง.

ถามว่า ก็บุคคลนั่งอย่างไร จึงชื่อนั่งลง ณ ที่สมควรส่วนข้าง
หนึ่ง ?

ตอบว่า นั่งเว้นโทษของการนั่ง ๖ อย่าง.

ถามว่า โทษการนั่ง ๖ อย่างมีอะไรบ้าง ?

ตอบว่า มีดังนี้คือ :-

๑. อติทุร นั่งไกลเกินไป
๒. อจุจาสนฺ นั่งใกล้เกินไป
๓. อุปริวัต นั่งในที่เหนือลม
๔. อุณหตฺตปฺพเทถ นั่งในที่สูง
๕. อติสมมุข นั่งตรงหน้าเกินไป
๖. อติปัจฉา นั่งถ่างไปข้างหลังมาก

อธิบายว่า คนที่นั่งในที่ไกลเกินไป ถ้าประสงค์จะพูดกันก็ต้องพูด
ด้วยเสียงดัง. นั่งในที่ใกล้เกินไปก็จะเบียดเสียดท่าน นั่งในที่เหนือลมก็
จะรบกวนท่านด้วยกลิ่นตัว นั่งในที่สูงก็จะเป็นการแสดงความไม่เคารพ
นั่งตรงหน้าเกินไป ถ้าประสงค์จะมองดู (หน้ากัน) ก็จะต้องจ้องตากัน

นั่งล้างหลังมาก ถ้าประสงค์จะมองดู จะต้องยื่นคอไป (เหยียด) ดู. เพราะเหตุนี้ พราหมณ์นี้จึงนั่งเว้นโทษแห่งการนั่ง ๖ อย่างนี้เสีย. เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า พราหมณ์นั่งลง ณ ที่สมควรส่วนข้างหนึ่ง.

กุกบุตร ๒ จำพวก

(๒๘) บทว่า เยเม ตักบทเป็น เย อิม. แปลว่า กุกบุตรเหล่านี้ใด.

บทว่า กุกบุตร ได้แก่กุกบุตร ๒ จำพวก คือกุกบุตรโดยกำเนิด ๑ กุกบุตรโดยอาจารย์ ๑. ในกุกบุตร ๒ จำพวกนั้น กุกบุตรที่เกิดในตระกูลสูง (ซึ่งมีที่มา) อย่างนี้ว่า ก็โดยสมัยนั้นแล กุกบุตรชื่อรัฐบาลเป็นลูกชายของอัครกฤติกเศรษฐีในอุลลโกฏฐิตคามนั้นนั้นแล ดังนี้ ชื่อว่ากุกบุตรโดยกำเนิด. ส่วนกุกบุตรที่แม่จะเกิดในตระกูลใดก็ตามเป็นคนเพียงพร้อมด้วยอาจารย์ซึ่งมีที่มาอย่างนี้ว่า กุกบุตรเหล่านี้ได้ออกจากเรือน บวชเป็นอนาคาริกด้วยศรัทธา ดังนี้ ชื่อว่า กุกบุตรโดยอาจารย์. แต่ในที่นี้ ท่านประสงค์เอากุกบุตรด้วยเหตุ ๒ อย่าง (นั้น).

บทว่า สทฐา แปลว่า ด้วยศรัทธา.

บทว่า อคารสุมา แปลว่า จากเรือน.

บทว่า อนคาริย ได้แก่บรรพชาและอุปสมบท. ด้วยว่า แม้บรรพชาก็ชื่อว่า อนคาริยา เพราะในบรรพชานี้ไม่มีการงานที่เกื้อกูลแก่การครองเรือน. อธิบายว่า ในบรรพชานี้ไม่มีกสิกรรม (การเพาะปลูก) และโครัคขกรรม (การเลี้ยงสัตว์) เป็นต้น ซึ่งเกื้อกูลแก่การครองเรือน.

ฝ่ายภิกษุ ก็ชื่อว่า อนาคาระ เพราะท่านไม่มีเรือน. ภาวะแห่งการไม่มีเรือน ชื่อว่า อนคาริยะ.

บทว่า ปุพฺพชิตา แปลว่า เข้าถึง. อธิบายว่า เข้าถึงบรรพชา และภิกษุภาวะ กล่าวคือการทำงานที่ไม่เกื้อกูลแก่การครองเรือนแม้โดยประการทั้งปวง ดังพรรณนามาจะนี้.

พระผู้มีพระภาคทรงเป็นผู้นำกุลบุตร ๒ จำพวกนั้น

บทว่า ปุพฺพชฺโณ แปลว่า เป็นผู้ไปข้างหน้า คือเป็นผู้นำ.

บทว่า พหุกาโร แปลว่า เป็นผู้มอุปการะมากเพราะทำประโยชน์เกื้อกูลให้.

คำว่า ฆนฺเตสฺส โคตฺโหม สมทาเปตา ความว่า พระโคตมผู้เจริญยังกุลบุตรเหล่านั้นให้รับ คือให้ศึกษาข้อศึกษาต่าง ๆ มีอิศิลเป็นต้น.

บทว่า สทา ชนตา แปลว่า หมุ่มชนนั้น.

บทว่า ทิฏฺฐานุกตฺตี อาปชฺชติ แปลว่า เอาอย่าง. อธิบายว่า พระโคตมผู้เจริญมีทิฏฐิอย่างใด มีความชอบใจอย่างใด มีความพอใจอย่างใด แม้กุลบุตรเหล่านั้นก็มีทิฏฐิอย่างนั้น มีความชอบใจอย่างนั้น มีความพอใจอย่างนั้น.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร พรหมณ์นี้จึงกล่าวอย่างนั้น ?

ตอบว่า ได้ยินว่า เมื่อก่อนพรหมณ์นี้เห็นกุลบุตรจำนวนมากอยู่ในท่ามกลางเรือน ได้รับการบำรุงบำเรอด้วยเบญจกามคุณราวกะว่าเป็นเทพบุตร ได้รับการคุ้มครองป้องกันอย่างดีทั้งภายในบ้าน ภายนอกบ้าน สมัยต่อมาก็ได้เห็นกุลบุตรเหล่านั้นฟังพระสัทธรรมเทศนาอันไพเราะของ

พระผู้มีพระภาคเจ้า แล้วออกจากเรือนบวชด้วยศรัทธา (กลับกลายมาเป็น) ผู้สันโดษในเรื่องของกินและเครื่องนุ่งห่มอย่างยิ่งยวด แม้จะไม่มีใครคุ้มครองป้องกันให้ (ตั้งแต่ก่อน) ก็มีได้หว่ากระแวง รำเรงยินดี เบิกบานใจอยู่ในเสนาสนะป่า, และพราหมณ์ครั้งเห็นแล้วก็ปลันคิดได้ว่าการอยู่อย่างนี้ของกุลบุตรเหล่านี้ นับว่าเป็นการอยู่อย่างผาสุกแล้ว การอยู่อย่างผาสุกนี้เกิดขึ้นเพราะอาศัยใคร ก็ได้รับคำตอบว่า เพราะอาศัยพระโคดม จึงได้เลื่อมใสใน**พระผู้มีพระภาคเจ้า** เพื่อประกาศความเลื่อมใส นั้น เขาจึงได้มายังสำนัก**พระผู้มีพระภาคเจ้า** ฉะนั้น เขาจึงกล่าวอย่างทีกล่าวมาแล้วนี้.

ลำดับนั้น **พระผู้มีพระภาคเจ้า**เมื่อจะทรงยอมรับและทรงสนับสนุนคำพูดของพราหมณ์นั้น จึงตรัสคำมีอาทิว่า **เอวมตฺตํ พุราหฺมณ** ขึ้นนั้นเป็นอย่างนั้นแหละพราหมณ์.

ก็ในคำว่า **เอวมตฺตํ พุราหฺมณ** นี้ มีอธิบายดังนี้ว่า :-

บทว่า **เอวํ** นี้ เป็นนิบาต ใช้ในความหมายว่า รับรอง และอนุโมทนาคำพูด (ของคนอื่น).

บทว่า **มมํ อุกุทิสฺส** แปลว่า เจะจงเรตถาคต.

ด้วยบทว่า **สทฺธา** **พระผู้มีพระภาคเจ้า**ตรัสหมายเอาเหตุต่าง ๆ มีอาทิว่า ด้วยศรัทธานั้นเอง ไม่ใช่ (บวช) เพราะเป็นหนี ไม่ใช่เพราะความกลัว. เพราะว่า**พระผู้มีพระภาคเจ้า**ทรงเป็นหัวหน้าของกุลบุตรเช่นนี้เท่านั้น ไม่ใช่ของจำพวกอื่น.

เสนาสนะป่า

[๒๕] บทว่า **ทฺฐริสฺสภฺทฺถาวานิ** हि ความว่า ยากที่จะอยู่ได้ด้วยดี คือทนอยู่ได้ยาก อธิบายว่า ภิกษุผู้มีศักดิ์น้อยไม่สามารถจะอยู่อาศัยได้.

บทว่า **อรฺหฺณฺยวณฺปตฺถานิ** ได้แก่ป่าและป่าเปลี่ยว.

ในบทว่า **อรฺหฺณฺยวณฺปตฺถานิ** นั้น มีอธิบายว่า:-

ว่ากันตามตรงในอภิธรรมแล้ว สถานที่อยู่นอกเสาเขื่อนไปทั้งหมด ท่านเรียกว่า "ป่า" ก็จริง. ถึงกระนั้นก็พึงทราบว่ เสนาสนะใดที่ให้สำเร็จเป็นอารัญญิกุศลได้ ซึ่งท่านกล่าวไว้ว่า ทำยสุคประมาณ ๕๐๐ ช่วงธนู ท่านประสงค์เอาเสนาสนะนั้นเท่านั้น.

บทว่า **วณฺปตฺถํ** ได้แก่สถานที่ที่เลยท้ายหมู่บ้านไป ไม่มีคนไปมา บ่อยๆ เป็นที่ที่ไม่มีมีการไถหว่าน. ข้อนี้สมด้วยคำที่ท่านกล่าวไว้ดังนี้ ว่า:-

คำว่า **วณฺปตฺถํ** เป็นชื่อของเสนาสนะที่อยู่ไกล.

คำว่า **วณฺปตฺถํ** เป็นชื่อของราวป่า.

คำว่า **วณฺปตฺถํ** เป็นชื่อของสถานที่ที่น้ำก้ว.

คำว่า **วณฺปตฺถํ** เป็นชื่อของสถานที่ที่ทำให้มีขนชูชัน.

คำว่า **วณฺปตฺถํ** เป็นชื่อของสถานที่ที่อยู่ปลายแดน.

คำว่า **วณฺปตฺถํ** ไม่ใช่เป็นชื่อของเสนาสนะที่มีผู้คนไปมาบ่อยๆ.

และในที่นี้ นอกจากความหมายนี้อย่างเดียว สถานที่ที่อยู่ปลายแดน พึงเข้าใจป่าที่อยู่ปลายแดน ตามความหมายที่เหลือ.

บทว่า **ปนฺตฺตานิ** ได้แก่สถานที่ที่อยู่ปลายแดน คือสถานที่ไกลมาก.

บทว่า **ทุกุรี ปวีเวกั** ความว่า กายวิเวก เป็นสิ่งที่ทำได้ยาก.

บทว่า **ทุรภริรมั** แปลว่า ไม่ง่ายเลยที่จะยินดี.

บทว่า **เอกตฺเต** แปลว่า ในความเป็นผู้เดียว (ในการอยู่คนเดียว).

ถามว่า พระพุทธดำรัสที่ตรัสมานี้แสดงถึงอะไร ?

ตอบว่า แสดงถึงว่า แม้จะบำเพ็ญกายวิเวกได้แล้ว การจะยังจิตให้ยินดีในวิเวกนั้นก็ยังเป็นสิ่งที่ทำได้ยาก. เพราะสัตว์โลกนี้มักยินดีในการอยู่เป็นคู่กัน.

บทว่า **หฺรฺนุติ มฺณฺเณ** ความว่า เหมือนจะนำไป คือ เหมือนจะหลุดคร่าไป.

บทว่า **มโน** แปลว่า ซึ่งใจ.

บทว่า **สมาธิ อลฺภมานสุส** ความว่า (ของภิกษุ) ผู้ไม่ได้อุปจารสมาธิ หรืออัปปนาสมาธิ.

ถามว่า พระพุทธดำรัสที่ตรัสมานี้แสดงถึงอะไร ?

ตอบว่า แสดงถึงว่า ป่าเหมือนจะทำจิตของภิกษุเช่นนี้ ให้ฟังชานด้วยเสียงทั้งหลายมีเสียงหญ้าเสียงใบไม้และเสียงสัตว์เป็นต้น และ (รวมทั้ง) อารมณ์ที่น่ากลัวต่าง ๆ. คำทั้งหมดที่กล่าวมานี้ พราหมณ์ซึ่งเกิดพิศวงกับการอยู่ป่าของกุลบุตรทั้งหลายผู้บวชด้วยศรัทธากว่าไว้แล้ว

ความหมายของ "พระโพธิสัตว์"

[๓๐] ครั้งนั้น **พระผู้มีพระภาคเจ้า** ครั้นทรงรับรองและอนุโมทนาคำพูดของพราหมณ์นั้น ด้วยพระพุทธดำรัสมีอาทิว่า **เอวเมตฺ**

พurahมณ ตามนัยแรกนั้นแล แล้วจึงได้ตรัสคำมีอาทิว่า **มยุหิปี โข** เพื่อจะทรงแสดงว่า เสนาสนะชนิดนั้น ก็เป็นเสนาสนะที่อยู่ได้ยาก สำหรับพระองค์เอง เพราะเสนาสนะชนิดนั้น เป็นที่อยู่ยากสำหรับภิกษุทั้งหลาย ผู้ถูกอารมณ์กัสมุรุมในเพราะเหตุ ๑๖ อย่าง แต่ไม่เป็นที่อยู่ยากเลยสำหรับเหล่าภิกษุผู้ประกอบด้วยการข่มอารมณ์ได้ ในเพราะเหตุเหล่านั้น และพระองค์เองถึงจะเป็นพระโพธิสัตว์ก็ทรงอยู่ในฐานะเช่นนั้น.

บทว่า **ปุพฺพเพว สมฺโพธา** ความว่า ในกาลก่อนแต่การตรัสรู้ อธิบายว่า ในเวลาอื่นจากเวลาที่อริยมรรคเกิดขึ้นนั้นแล.

บทว่า **อนภิสมฺพุทฺธสฺส** ได้แก่งังไม่ได้แทงตลอดสัจจะ ๔.

บทว่า **โพธิสฺสคฺตสฺเสว สโต** แปลว่า สัตว์ผู้จะตรัสรู้ คือสัตว์ผู้ควรที่จะบรรลुพระสัมมาสัมโพธิญาณ อีกอย่างหนึ่งหมายความว่า สัตว์ผู้ข้อง คือผู้ติดอยู่ในพระโพธิญาณ.

เพราะว่า นับจำเดิมแต่อกนิหารสำเร็จลงด้วยความประชุมพร้อมแห่งธรรม ๘ ประการแทบเบื้องพระยุคลบาทของพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า "**ทีปังกร**" พระตถาคตซึ่งเป็นพระโพธิสัตว์หรือเป็นสัตว์ผู้เกี่ยวข้องอยู่ว่า โพธิญาณนี้ เราต้องบรรลुให้ได้ ไม่ยอมทิ้งความพยายามเพื่อบรรลุโพธิญาณนั้นมาแล้ว เพราะฉะนั้น จึงเรียกกันว่า "พระโพธิ-สัตว์."

[๓๑] บทว่า **ตสฺส มยุหิ** ความว่า สำหรับเราตถาคตนั้น คือผู้เป็นพระโพธิสัตว์อย่างนี้นั้นแล.

บทว่า **เย โข เกจิ สมณฺหา วา พุราหฺมณฺหา วา** ความว่า สมณ-

หรือพราหมณ์พวกใดพวกหนึ่ง คือท่านผู้เข้าถึงการบรรพชา หรือบุคคลผู้มีปกติกเล่าว่า "โภ" (แปลว่า ผู้เจริญ).

บทว่า อปริสุทฺทกายกมฺมฺนฺตา ความว่า ประกอบด้วยกายกรรมอันไม่บริสุทธิ์ มีปาณาติบาตเป็นต้น.

บทว่า อปริสุทฺทกายกมฺมฺนฺตสนฺโทสเหตุ ความว่า เพราะเหตุแห่งโทษของตน กล่าวคือกายกรรมอันไม่บริสุทธิ์ อธิบายว่าเพราะเหตุแห่งกายกรรมอันไม่สะอาด.

บทว่า หเว เป็นนิบาต ใช้ในความหมายว่า โดยส่วนเดียว.

บทว่า อกุสล ได้แก่สิ่งมีโทษและไม่ปลอดภัย.

บทว่า ภยเรวํ แปลว่า ภัยและสิ่งที่น่ากลัว.

บทว่า ภยเรวํ นี้ เป็นชื่อเรียกความหวาดสะดุ้งแห่งจิตและอารมณ์อันน่ากลัว.

บรรดาภัยและสิ่งที่น่ากลัวทั้ง ๒ อย่างนั้น ภัย ฟังทราบว่าเป็นอกุศล เพราะมีความหมายว่ามีโทษ สิ่งที่น่ากลัว ฟังทราบว่าเป็นอกุศล เพราะมีความหมายว่าไม่ปลอดภัย.

บทว่า อวฺหฺยฺนฺติ แปลว่า ย่อมเรียกร้องมา.

ถามว่า ย่อมเรียกร้องมาอย่างไร ?

ตอบว่า ก็สมณพราหมณ์เหล่านั้น ครั้นทำบาปกรรมมีปาณาติบาตเป็นต้นแล้วคิดได้ว่า เราทำไม่ถูกแล้ว ถ้าคนที่เราทำผิดต่อเขา รู้จักตัวเรา (ว่าเป็นคนทำ) ไชรี ก็จะต้องติดตามมาแก้เผ็ดเราเสียเดี๋ยวนี้แหละ จึงหลบเข้าป่านั่งแอบอยู่ระหว่างกอไม้หรือพุ่มไม้ พอเขาได้ยินเสียงหญ้าหรือ

เสียงไปไม้เข้า แม้เพียงนิดหน่อยก็สะอึกโหยงด้วยคิดว่า เสร็จแล้วเราคราวนี้ เธอ (รู้สึก) จะเป็นเหมือนถูกคนอื่นมาล้อมไว้และเป็นเหมือนถูกจับฆ่า ฉะนั้น. เมื่อเป็นเช่นนั้นสมณพราหมณ์เหล่านั้นชื่อว่าเรียกร้อง คือเรียกหาภัยและอารมณ์อันน่ากลัวนั้นเข้ามาหาตน.

คำว่า น โข ปนาหิ ฯปฯ ปฏิเสวานิ ความว่า เราแลเป็นผู้มีกายกรรมอันไม่บริสุทธิ์ จึงอยู่อาศัยเสนาสนะเจียบสงัด ซึ่งเป็นป่าและเป็นป่าเปลี่ยวได้.

บทว่า โว ในคำว่า เยหิ โข เป็นเพียงนิบาต. พระพุทธเจ้าทั้งหลายและพระสาวกของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ท่านเรียกว่า "พระอริยะ."

บทว่า ปริสุทฺธกายนมุนตา ความว่า (พระอริยะเจ้าทั้งหลาย) เป็นเช่นนี้.

บทว่า อหิ เตสฺ อญฺญตโร ความว่า แม่เราตถาคตก็เป็นคนหนึ่ง คือเป็นคนใดคนหนึ่งในบรรดาพระอริยะเจ้าเหล่านั้น. อันที่จริง พระโพธิสัตว์ไม่ว่าจะเป็นคฤหัสถ์ ไม่ว่าจะเป็นบรรพชิต ย่อมเป็นผู้มีกายกรรมบริสุทธิ์ทั้งนั้น.

บทว่า ภิกฺขุโย เป็นนิบาต ใช้ในความว่า อย่างยิ่ง.

บทว่า ปลฺโลนํ แปลว่า ความเป็นผู้มีขนตก (ไม่ลุกชูชัน) อธิบายว่า ปลอดกัย คือสวัสดิภาพ.

บทว่า อาปาที แปลว่า ถึงแล้ว อธิบายว่า ถึงความสวัสดิมากมาย หรือความสวัสดิโดยอาการหลายอย่าง.

สองบทว่า อรรถุเถ วิหาราย แปลว่า เพื่อประโยชน์แก่การอยู่ในป่า.

จบกล่าวด้วยวาระแห่งกายกรรม

วจีกรรม - มโนกรรม - อาชีวะ

ทุกบทมีนัยเช่นนี้. แต่ที่ที่แปลออกไปมีดังต่อไปนี้ :-

[๑๒] จะกล่าวในวาระว่าด้วยวจีกรรมก่อน. บทว่า อปริสุทฺธ-
วจิกมฺมุตา ความว่า ประกอบด้วยวจีกรรมอันไม่บริสุทธิ์ มีมุสาวาท
เป็นต้น.

ถามว่า สมณพราหมณ์ผู้มีวจีกรรมอันไม่บริสุทธิ์เหล่านั้น จะเรียกร้องหาภัยและอารมณ์อันน่ากลัวมาได้อย่างไร ?

ตอบว่า สมณพราหมณ์เหล่านั้น ครั้นห้กรานประโยชน์ของคนอื่น ด้วยการพูดเท็จ ทำลายมิตรด้วยคำพูดส่อเสียด ก็ทำลายความรักของคนอื่นด้วยถ้อยคำหยาบคายในท่ามกลางบริษัท ทำให้การงานของคนอื่นเสียหายไปด้วยคำพูดที่ไร้ประโยชน์ แล้วคิดได้ว่า เราทำไม่ถูกแล้ว ถ้าคนที่เราทำผิดต่อเขารู้ว่าเรา (เป็นคนทำ) ก็คงจะตามมาแก้เผ็ดเราเดี๋ยวนี้แหละ จึงหลบเข้าป่าไปนั่งอยู่ระหว่างกอไม้หรือพุ่มไม้ พอเขาได้ยินเสียงหญ้าหรือเสียงใบไม้แม้เพียงนิดเดียวก็สะดุ้งโหยง ด้วยคิดว่า เสร็จแล้วเราราวนี้ เธอ (รู้สึก) จะเป็นเหมือนมีคนอื่นมาล้อมไว้ และเป็นเหมือนถูกจับมา ฉะนั้น. สมณพราหมณ์เหล่านั้นชื่อว่าร้อง คือเรียกร้องหาภัยและอารมณ์อันน่ากลัวนั้นให้เข้ามาหาตน.

จะกล่าวในวาระว่าด้วยมโนกรรม. บทว่า **อปริสุทฺทมโนกฺมฺนฺตา** ความว่า ประกอบด้วยมโนกรรมอันไม่บริสุทธิ์ มีอภิขมาเป็นต้น.

ถามว่า สมณพราหมณ์ผู้มีมโนกรรมอันไม่บริสุทธิ์ เหล่านั้น จะเรียกรื่องหาภัยและอารมณ์อันน่ากลัวมาได้อย่างไร ?

ตอบว่า สมณพราหมณ์เหล่านั้น ครั้นเกิดความโลภชนิดที่ขาดความชอบธรรม อันได้แก่อภิขมา (ความฟุ้งเสิงของผู้อื่น) ในสิ่งของที่คนอื่นรักษาคุ้มครองแล้ว โกรธคนอื่นและให้คนอื่นยึดถือทรัพย์สินที่ผิดไปด้วยแล้วคิดได้ว่า เราทำไม่ถูกต้องแล้ว ฯลฯ ชื่อว่าเรียกรื่อง ก็เรียกรื่องหาภัยและอารมณ์อันน่ากลัวนั้นให้เข้ามาหาตน.

จะกล่าวในวาระว่าด้วยอาชีวะ. บทว่า **อปริสุทฺธาชีวา** ความว่า ประกอบด้วยอาชีพอันไม่บริสุทธิ์ แยกประเภทเป็นอนเสนา ๒๑ อย่าง มีทำหน้าที่เป็นหมอรักษาโรค เป็นทูตส่งข่าวสารและค้าขายหากำไรเป็นต้น

ถามว่า สมณพราหมณ์ผู้มีอาชีพอันไม่บริสุทธิ์เหล่านั้น จะเรียกรื่องหาภัยและอารมณ์อันน่ากลัวมาได้อย่างไร ?

ตอบว่า สมณพราหมณ์เหล่านั้น ครั้นเลี้ยงชีวิตอย่างนั้นอยู่ ได้ยินข่าวว่า นัยว่าเหล่าภิกษุผู้ทรงพระไตรปิฎก ซึ่งทำหน้าที่ชำระสะสางพระศาสนาให้บริสุทธิ์ กำลังออกไปชำระสะสางพระศาสนา วันนี้หรือพรุ่งนี้ ก็จักเดินทางมาถึงที่นี่ (ได้ยินอย่างนั้นแล้ว) จึงหนีเข้าป่าไปนั่งแอบอยู่ระหว่างกอไม้หรือพุ่มไม้ ฯลฯ สูดุ้งโหยง เชอ (รู้สึก) จะเป็นเหมือนภิกษุเหล่านั้นมาล้อมจับไว้และเป็นเหมือนถูก (จับสึก) ให้นุ่งผ้าขาว. คำที่เหลือก็เหมือนกับที่กล่าวมาแล้วนั้นแหละ.

ในคำว่า **อิโต ปริ อภิขฺมาตุ** เป็นต้น มีอธิบายว่า อภิขมาและ

พยายามสงเคราะห์เข้าในมโนกรรมก็จริง ถึงอย่างนั้นพึงทราบว่า ท่านกล่าวซ้ำไว้อีกด้วยอำนาจนิรณ.

อธิบายนิรณ ๕

[๓๑] บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อภิขุณาตุ ได้แก่ผู้มีปกติเพ่งเล็งสิ่งของของคนอื่น. บทว่า กามสฺส ติพฺพสฺสราคา ได้แก่ผู้มีกิเลสคือราคะอย่างแรงกล้าในวัตถุกำทั้งหลาย.

ถามว่า สมณพราหมณ์ผู้มีกิเลสคือราคะแรงกล้าเหล่านั้น จะเรียกร้องภัยและอารมณ์อันน่ากลัวมาได้อย่างไร ?

ตอบว่า สมณพราหมณ์เหล่านั้นไม่ได้พิจารณาอารมณ์ให้ละเอียดถี่ถ้วน เมื่อท่านไม่ได้กำหนดพิจารณาอารมณ์ให้ละเอียดถี่ถ้วน อยู่ในป่าสิ่งที่เห็นในตอนกลางวัน ย่อมปรากฏเป็นภัยและเป็นของน่ากลัวในตอนกลางคืน เธอมีจิตเป็นอกุศล (อยู่แล้ว) ย่อมจะหวาดสะดุ้งด้วยภัยและสิ่งที่น่ากลัวแม้เพียงเล็กน้อย คือเห็นเชือกหรือเถาวัลย์ก็สำคัญว่าเป็นงู เห็นดอกไม้สำคัญว่าเป็นยักษ์ เห็นเนินดินหรือภูเขาที่สำคัญว่าเป็นช้าง เป็นเหมือนลูกสัตว์ร้ายมีงูเป็นต้นทำร้ายเอาฉะนั้น. คำที่เหลือก็เหมือนกับที่กล่าวมาแล้วนั่นแล.

บทว่า พฺยาปนฺนจิตฺตา แปลว่า มีจิตวิบัติไป เพราะละสภาพปกติเสีย. เป็นความจริง จิตที่คลเคล้าอยู่กับกิเลสย่อมละสภาพปกติกลับกลายเป็นจิตเสียไป เหมือนข้าวและกับเก่าที่บูดฉะนั้น.

บทว่า ปทฺฐมฺมสฺสํกปฺปา แปลว่า มีจิตคิดไปในทางไม่ดี อธิบายว่า ประกอบด้วยความดำริแห่งจิตที่ไม่ดี คือทำคนอื่นให้เสียประโยชน์.

ถามว่า สมณพราหมณ์ที่มีจิตวิบัติคิดไปในทางที่ไม่ดีเหล่านั้น จะเรียกร่องความกลัวและอารมณ์อันน่ากลัวมาได้อย่างไร ?

ตอบว่า นับตั้งแต่นี้ไป การเรียกร่องหาความกลัวและอารมณ์อันน่ากลัว ฟังทราบตามนัยที่กล่าวแล้วในตอนที่ว่าด้วย อภิชุณฺณาลู นั้นแหละ. แต่ไว้ในที่ใดจักมีแปลกออกไป ข้าพเจ้าก็จักกล่าวอธิบายไว้ในที่นั้น.

[๑๔] ก็ในพระคำรัสตอนนี้ว่า น โข ปนาหํ พยาปนฺนจิตฺโต พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงว่า เราตถาคตมีจิตประกอบไปด้วยเมตตามีจิตคิดเกื้อกูล. เป็นธรรมดา พระโพธิสัตว์ทั้งหลายย่อมเป็นเช่นนี้ (ทั้งนั้น) บัณฑิตพึงพรรณานาคูณของพระโพธิสัตว์ ด้วยอำนาจนัยตรงกันข้ามกับโทษที่กล่าวไว้ในทุกบทอย่างนี้.

[๑๕] บทว่า ถีนมิทฺฐปรียุจฺจิตฺตา แปลว่า อันถีนะ (ความห่อถอย, ห่อแท้) ซึ่งเป็นความพิการของจิตและมิทฺฐะ (ความง่วงเหงา) ซึ่งเป็นความพิการของกองนามที่เหลือ (เวทนา สัญญา สังขาร) กลุ่มรวมแล้ว อธิบายว่า ครอบงำ คือยึดครอง. สมณพราหมณ์ที่ถูกถีนมิทฺฐะกลุ่มรวมแล้วมักจะหลับ.

[๑๖] บทว่า อุทฺฐตา แปลว่า มีปกติฟุ้งซ่าน คือมีจิตคั่นรน อธิบายว่า จิตย่อมคั่นรนไปจากอารมณ์เดียวด้วยอุทฺฐัจจะ เหมือนผ้า (ที่ทำรง) โบกสะบัดที่ (ปลาย) เสารงเพราะลมฉะนั้น.

บทว่า อวฺุปสนฺนจิตฺตา แปลว่า มีจิตมีอารมณ์ไม่คับ (ไม่สงบ) ในที่นี้ จะระบุดังถูกกุกจะ (ความรำคาญ) ก็ได้.

[๑๗] ในพระพุทฺทพจนฺ์นี้ว่า กงฺขี วิจิจฺจฺฉี เป็นบทเดียวกันแท้ทีเดียว (เพราะ) นิ वर्ณข้อที่ ๕ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า

กังขา เพราะสงสัยอารมณ์ว่า อารมณ์นี้เป็นอย่างไรหรือหนอ ตรัสเรียกว่าวิจิกิจฉา เพราะไม่สามารถจะตัดสินใจว่า อารมณ์นี้เป็นอย่างไรนะ. สมณพราหมณ์ผู้ประกอบด้วยกังขาและวิจิกิจฉานั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสว่า กงฺขี วิจิกฺขุจฺฉิ (ผู้มีความสงสัย ไม่สามารถตัดสินใจได้).

บทว่า อตฺตกุฏฺถกา ปรวมฺภิ ความว่า สมณพราหมณ์เหล่าใด ยกตนเชิดตนขึ้น ได้แก่วางตัวสูง และข่ม คือดูถูก ได้แก่ติเตียนคนอื่น หมายความว่าวางคนอื่นไว้ต่ำ (กว่าตน) สองบทนั้น (อตฺตกุฏฺถกา ปรวมฺภิ) เป็นคำเรียกสมณพราหมณ์เหล่านั้น.

ถามว่า สมณพราหมณ์ผู้ยกตนข่มคนอื่นนั้น จะเรียกรื่องหาภัยและ อารมณ์อันน่ากลัวมาได้อย่างไร ?

ตอบว่า การรื่องเรียกหาภัยของสมณพราหมณ์ผู้ยกตนข่มคนอื่นนั้น บัณฑิตพึงให้พิสดารเหมือนกับในกายกรรมว่า สมณพราหมณ์ผู้ยกตนข่มคนอื่นเหล่านั้น ถูกคนอื่นติดตามจับด้วยข้อหาว่า ได้ทราบที่ท่านชื่อโน้น และชื่อโน้นยกตน ติเตียนพวกเราทำให้เป็นเหมือนทาส จงจับตัวไว้ให้ได้ ดังนี้ หลบหนีไปเข้าป่าแล้วนั่งแอบอยู่ระหว่างกอไม้หรือพุ่มไม้.

[๑๕] บทว่า ฉมฺภิ แปลว่า ประกอบด้วยความหวาดเสียว ซึ่ง กระทำให้กายประสพหวาดเสียวและขนตั้งชัน.

บทว่า ภีรูกฺขาติกา แปลว่า มากไปด้วยความกลัว อธิบายว่า ไม่ค่อยกล้าเหมือนกับเด็กชาวบ้านที่ขี้กลัวจะนั้น.

[๔๐] ในบทว่า ลากฺสกุฏฺถารสิโลโก นี้ มีอธิบายว่า ที่ชื่อว่า ลาก เพราะหมายความว่า อันบุคคลย่อมได้ คำว่า ลากนั้น เป็นชื่อเรียก ปัจจย ๔.

บทว่า สุกุทาโร แปลว่า สักการะที่ดี. อธิบายว่า ปังจัยทั้งหลายที่เขาปรุงแต่งให้ประณีต ประณีตและดีเรียกว่า สักการะ ซึ่งได้แก่การที่คนอื่นเขาทำความเคารพตน หรือบูชาด้วยเครื่องบูชามีดอกไม้เป็นต้น.

บทว่า สิโลโก แปลว่า การกล่าวสรรเสริญคุณ ลาก ๑ สักการะ ๑ การกล่าวสรรเสริญ ๑ นั้น ชื่อว่าลากสักการะ และสิโลกะ.

บทว่า นิกามยมานา แปลว่า ประรณนาอยู่.

การเรียกร่องหำกัษและอารมณ์อันน่ากลัวเป็นเหมือนกับที่กล่าวในตอนว่าด้วยอภิขณาลุณันแล. ส่วนในที่นี้ พระโบราณาจารย์ทั้งหลายได้กล่าวถึงเรื่องพระปิยคามิกะ ซึ่งเป็นตัวอย่างของเรื่องนั้นไว้ว่า:-

ปิยคามิกภิกษุ

ได้สดับมาว่า ภิกษุรูปหนึ่งชื่อปิยคามิกะ เห็นลาภของพวกภิกษุผู้สมทานธุคงค์แล้วคิดว่า เราก็จะสมทานธุคงค์ทำลาภให้เกิดขึ้นบ้าง ดังนี้แล้วสมทานโสสานิกังคธุคงค์ (ธุคงค์ของภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าช้าเป็นวัตร) แล้วอยู่ในป่าช้า.

อยู่มาวันหนึ่ง วัวแก่ตัวหนึ่งซึ่งเจ้าของไม่ใช้งานแล้ว (ปล่อยทิ้ง) กลางวันออกเที่ยวกิน ตกกลางคืน (เข้าไป) ในป่าช้านั้น ได้ยินขนหยองซุกศิระวะไว้ที่พุ่มดอกไม้. พระปิยคามิกะออกจากที่จงกรมไปในตอนกลางคืน ได้ยินเสียงคางของวัวนั้นกระทบกันแล้วก็เข้าใจว่า ท้าวสักกเทวราชคงจะทราบเราว่า พระรูปนี้หวังลาภจึงมาอยู่ในป่าช้า ดังนี้แล้วมาเพื่อทำร้ายเราแน่ ๆ. ท่านจึงได้ยื่นประนมมือไหว้ข้างหน้าวัวแก่ อ้อนวอนอยู่ตลอดคืนยังรุ่งว่า ข้าแต่ท่านท้าวเทวราชผู้เป็นสัตบุรุษ ขอพระ-

องค์จ้งยกโทษให้อาตมาคืนนี้สักคืนหนึ่งเถอะ แล้วตั้งแต่วันพรุ่งนี้ไป
อาตมาจักไม่ทำอย่างนี้อีก ต่อมาพอพระอาทิตย์อุทัย ท่านก็ได้เห็นเป็นวั
แก่ตัวนั้น (ไม่ใช่ท้าวสักกะ) จึงเอาไม้ตะพดหวดตะเพิดไล่เตลิดเปิดเปิง
ไปพร้อมทั้งคำไล่หลังว่า แกทำให้ข้ากั้วตลอดคืนยังรุ่งเลย.

สติกับปัญญา

[๔๑] บทว่า กุสีตา แปลว่า ตกอยู่ใต้อำนาจความเกียจคร้าน.

บทว่า หีนวีริยา ความว่า เสื่อม คือเว้น ได้แก่ปราศจากความ
เพียร อธิบายว่า ไม่มีความเพียร. ในบุคคล ๒ จำพวกนั้น คนที่เกียจ
คร้านยอมเว้นจากการเริ่มความเพียรทางกาย คนที่ขาดความเพียรยอมเว้น
จากการเริ่มความเพียรทางจิต (สรูปแล้ว) คนทั้ง ๒ จำพวกนั้นยอมไม่
สามารถจะทำแม้เพียงการกำหนดอารมณ์ได้. คำทั้งหมดว่า เตสั อวตฺถิ-
ตารมฺมณัน (มีความหมาย) เหมือนกับความหมายที่กล่าวมาก่อนแล้ว.

[๔๒] บทว่า มุฏฺฐสฺสตี แปลว่า ปล่อยสติ.

บทว่า อสมฺปชานา แปลว่า ปราศจากปัญญา ก็เพราะพระพุทฺธ-
คำรัสว่า ตถาคตเป็นผู้มีสติตั้งมั่นแล้ว ในความหมายที่ตรงกันข้ามกับคำนี้
ว่า มุฏฺฐสฺสตี พระคำรัสว่า อสมฺปชานา นี้ จึงเป็นบทขยายสติเท่านั้น.
ส่วนปัญญาในที่นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้เพื่อแสดงถึงสติที่หย่อน
กำลัง. เพราะว่าสติมี ๒ อย่าง คือสติที่ประกอบด้วยปัญญา ๑ สติที่ไม่
ประกอบด้วยปัญญา ๑. ในสติทั้ง ๒ นั้น สติประกอบด้วยปัญญาย่อมมี
กำลัง สติที่ไม่ประกอบด้วยปัญญาย่อมหย่อนกำลัง. เพราะฉะนั้น พระผู้มี
พระภาคเจ้าจึงตรัสว่า อสมฺปชานา (ไม่มีปัญญา) เพื่อแสดงความหมาย

นี้ว่า แม้ในเวลาที่เกิดกิเลสเหล่านั้นมีสติ ก็ยังเชื่อว่ามีสติหลงลืมอยู่นั่นเอง เพราะไม่มีปัญญา เนื่องจากว่าสติที่ย่อนกำลังจะทำหน้าที่ของสติไม่ได้. กิเลสเหล่านั้นหลงลืมสติ ขาดสัมปชัญญะ (ปัญญา) ดังกล่าวมานี้ ย่อมไม่สามารถจะทำแม้เพียงการกำหนดอารมณ์ได้เลยแล. คำ (ที่เหลือ) ทั้งหมด (มีความหมาย) เหมือนกับความหมายที่กล่าวมาแล้ว.

จิตกับปัญญา

[๔๓] บทว่า อสมาหิตา แปลว่า เว้นจากอุปจารสมาธิและ อัปปนาสมาธิ.

บทว่า วิพุกนตจิตฺตา แปลว่า มีจิตพลัดออกนอกทาง คือจิต ย่อมหมุนไปในอารมณ์ต่าง ๆ เพราะเว้นจากสมาธิ ได้แก่เพราะท่าน เหล่านั้นขาดสมาธิเหตุที่อุทฺธจะได้ออกาส เปรียบเหมือนลิงในป่ากระโดด มาตามกิ่งไม้ในป่าฉะนั้น กิเลสเหล่านั้นเป็นผู้ไม่มั่นคงอยู่ในอารมณ์แม้ อย่างเดียว คือมีจิตหมุนไปต่าง ๆ ตามนัยที่กล่าวแล้วในตอนต้นอย่างนี้ เพราะอุทฺธจะ (ความฟุ้งซ่านเป็นเหตุ) ย่อมไม่สามารถจะทำแม้เพียง การกำหนดอารมณ์ได้เลย.

คำ (ที่เหลือ) ทั้งหมด มี (ความหมาย) เหมือนกับความหมาย ที่กล่าวมาแล้วในตอนต้น.

[๔๔] บทว่า ทุปฺปญฺญา นี้ เป็นคำสำหรับเรียกคนที่ไม่มีความรู้. แต่ปัญญาที่ชื่อว่าทราวมไม่มีแน่.

บทว่า เอลมฺกคา แปลว่า มีปากเต็มไปด้วยน้ำลาย ท่านแปลง ข อักษรให้เป็น ค อักษร (จึงสำเร็จรูปเป็น เอลมฺกคา) อธิบายว่า มีปาก

น้ำลายไหลยืด. เพราะว่าเมื่อคนมีปัญญาทรามพูด น้ำลายจะไหลออกมาจากปาก. และน้ำลายเรียกว่า เอละ. เหมือนดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า **ปุตฺตฺสฺสุมฺมํ อูรคํ ทฺวิจิวฺหํ** เธอจงดูปากมีน้ำลายไหลยืด (กำลังแถบลิ้น) มีลิ้น ๒ แฉก. เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้มีปัญญาทรามเหล่านั้น **พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสเรียกว่า เอลมฺกคา.** ปาฐะว่า **เอลมฺกขา** ดังนี้ก็มี. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า เอลมฺกกา บ้าง. (แต่) อาจารย์อีกพวกหนึ่งกลับกล่าวว่า **เอมฺกขา** ดังนี้ก็มี. (ถึงอย่างไร) ในทุก ๆ บทก็มีความหมายว่า **เอลมฺกขา** ปากมีน้ำลายไหลยืด).

ถามว่า ภิกษุผู้มีปัญญาทรามเหล่านั้น ย่อมเรียกร่องหทัยและอารมณ์อันน่ากลัวมาได้อย่างไร ?

ตอบว่า ภิกษุผู้มีปัญญาทรามมีน้ำลายไหลยืดเหล่านั้น จะไม่สามารถทำแม้เพียงการกำหนดอารมณ์ เมื่อเธอกำหนดอารมณ์ไม่ได้ อยู่ในป่า สิ่งที่เกิดขึ้นในเวลากลางวัน พอเวลากลางคืนจะปรากฏเป็นภัยและอารมณ์ที่น่ากลัว. เธอมีจิตใจวอกแวกย่อมหวาดเสียวแม้ด้วยอารมณ์เพียงเล็กน้อย เห็นเข็อกหรือเถาวัลย์แล้วย่อมสำคัญว่าเป็นงู เห็นตอไม้ย่อมสำคัญว่าเป็นยักษ์ เห็นที่ดอนหรือภูเขาย่อมสำคัญว่าเป็นช้าง (ย่อมหวาดกลัว) เป็นดังหนึ่งถูกสัตว์ร้ายมีงูเป็นต้นทำร้ายเอาฉะนั้น. ภิกษุผู้มีปัญญาทรามเหล่านั้นชื่อว่าเรียกร่อง คือเรียกหทัยและอารมณ์อันน่ากลัว นั้นให้เข้ามาหาตนดังพรรณนามาจะนี้.

ในคำว่า **ปญฺญาสมฺปนฺโนหฺมสมฺมิ** นี้ มีอธิบายว่า ผู้ถึงพร้อม คือผู้ประกอบพร้อมด้วยปัญญา. แต่ไม่ใช่ด้วยวิปัสสนาปัญญา ไม่ใช่ด้วยมคฺคปัญญา โดยที่แท้แล้วประกอบพร้อมด้วยปัญญาและเครื่องกำหนด

อารมณ์ในเพราะเหตุ ๑๖ ประการเหล่านี้. คำที่เหลือนี้อาจมีความหมายเหมือนกับที่กล่าวมาแล้วในทุกบทแล.

จบ การกำหนดอารมณ์ในเพราะเหตุ ๑๖ ประการ.

[๔๕] บทว่า ตสฺส มยฺหํ มีอนุสนธิ (การสืบต่อลำดับความ) เป็นอย่างไร ?

ได้ยิ่นว่า พระโพธิสัตว์กำหนดอารมณ์ ๑๖ อย่างเหล่านี้อยู่ ครั้นมองไม่เห็นความกลัวและอารมณ์อันน่ากลัว จึงได้ทำการค้นหาความกลัวและอารมณ์อันน่ากลัว (นั่น) ดำริว่า ชรรมาความกลัวและอารมณ์อันน่ากลัว ย่อมจะปรากฏในเสนาสนะอย่างนี้ ในราตรีเช่นนี้ เอาเถอะเราจะค้นหาความกลัวและอารมณ์อันน่ากลัวนั้น ในเสนาสนะอย่างนั้นในราตรีเช่นนั้น จึงได้แสวงหาภัยและอารมณ์ที่น่ากลัว. บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงเนื้อความนี้แก่พราหมณ์จึงได้ตรัสคำว่า ตสฺส มยฺหํ ดังนี้ เป็นต้น.

ราตรี - กำหนดคติแห่งปักษ์

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ยา ตา นั้น เป็นคำยกราตรีอย่างเดียวยิ่งแสดง. ศัพท์ว่า อภิ ในบทว่า อภิญญาตา นี้ เป็นอุปสรรค ใช้ลงในความหมายว่า ลักษณะ (การกำหนด) เพราะฉะนั้น ในบทว่า อภิญญาตา พึงทราบว่ ราตรีทั้งหลายท่านกำหนดด้วยลักษณะทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ว่า พระจันทร์เพ็ญ พระจันทร์ดับ.

(ส่วน) ศัพท์ว่า อภิ ในบทว่า อภิลกฺขิตา เป็นเพียงอุปสรรค

เท่านั้น เพราะฉะนั้น จึงมีความหมายว่า **อภิลกุชิตา** ก็คือ **ลกุชณียา** (พึงกำหนด) นั่นเอง. ขยายความว่า ราตรีทั้งหลาย อันบัณฑิตพึงกำหนด อธิบายว่า พึงกำหนดด้วยดี คือพึงกำหนดให้มั่น เพื่อกระทำกิจการสมาทานอุโบสถ การฟังธรรม และการบูชาสักการะเป็นต้น.

ที่ชื่อว่า **จาตุทฺทสี** ได้แก่ ราตรีหนึ่งซึ่งทำให้ครบ ๑๔ วัน จำเดิมแต่วันแรกแห่งปีกัษ. **ปญฺจทฺทสี**และ**อฏฺฐมิกิ** (มีความหมาย) เป็นอย่างนั้น. บทว่า **ปกุขสุต** ได้แก่ แห่งสูกกปีกัษ และกัณหปีกัษ. เพราะรวมราตรีเหล่านั้นเข้าด้วยกันปีกัษละ ๓ ราตรี จึงเป็น ๖ ราตรี ฉะนั้น จึงควรประกอบคำว่า "ปีกัษ" เข้าไว้ในทุกบทว่า **ปกุขสุต จาตุทฺทสี** คติที่ ๑๔ แห่งปีกัษ **ปกุขสุต ปญฺจทฺทสี** คติที่ ๑๕ แห่งปีกัษ **ปกุขสุต อฏฺฐมิกิ** คติที่ ๘ แห่งปีกัษ.

ถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไรท่านจึงไม่จัดคติที่ ๕ เข้าไว้ด้วย?

ตอบว่า เพราะคติที่ ๕ มิได้มีตลอดกาล ทราบมาว่า ในตอนก่อน ๆ เมื่อ**พระผู้มีพระภาคเจ้า**ยังไม่เสด็จอุบัติขึ้นก็ดี เสด็จอุบัติขึ้นแล้ว ยังไม่ปรินิพพานก็ดี คติที่ ๕ ท่านมิได้กำหนดไว้เลย ต่อเมื่อ**พระผู้มีพระภาคเจ้า**เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระธรรมสังคากหกเถระทั้งหลาย จึงพากันคิดว่า การฟังธรรมจะมีได้กี่นาน ๆ ที่. แต่นั้นจึงสมมติกำหนดคติที่ ๕ ให้เป็นวันธรรมสวนะ. นับแต่นั้นมาคติที่ ๕ นั้นจึงกลายเป็นวันที่ท่านกำหนดไว้แล้ว เพราะเหตุที่คติที่ ๕ มิได้มีตลอดกาลอย่างนี้แล ท่านจึงไม่จัดรวมไว้ในที่นี้.

บทว่า **ตถารูปาสุ** ก็คือ **ตถาวิชาสุ** (อย่างนั้น).

เจดีย์

บทว่า อารามเจดียนิ ความว่า ภูมิภาคอันนำรั้นรมย์ทั้งหลาย เช่นสวนดอกไม้ สวนผลไม้ เป็นต้นนั้นแล ชื่อว่า อารามเจดีย์ เพราะสถานเหล่านั้นเรียกว่าเจดีย์ เพราะหมายความว่า เป็นที่ยำเกรง อธิบายว่า เพราะหมายความว่า เป็นสถานที่ที่บุคคลพึงบูชา.

บทว่า วนเจดียนิ ความว่า ป่าทั้งหลาย เช่นราวป่าสำหรับนำเครื่องสังเวทไปสังเวท (เทวดา) ป่าสุภักวันและป่าที่ตั้งศาลของเทวดา เป็นต้นนั้นแล ชื่อว่า วนเจดีย์.

บทว่า รุกขเจดียนิ ความว่า ต้นไม้ที่ควรบูชาตามประตูเข้าหมู่บ้านและนิคม เป็นต้นนั้นแล ชื่อว่า รุกขเจดีย์.

เพราะชาวโลกสำคัญอยู่ว่า เทวดาสิงสถิตบ้าง มีความสำคัญในสถานที่เหล่านั้นนั้นแลว่าเป็นทิพย์บ้าง จึงพากันทำความเคารพคือบูชาสวนป่าและต้นไม้ทั้งหลาย ฉะนั้น สวนป่าและต้นไม้เหล่านั้น ทั้งหมดเขาจึงพากันเรียกว่า เจดีย์.

บทว่า ภิสณกานิ แปลว่า ให้เกิดความกลัว คือ ยังความกลัวให้เกิดทั้งแก่ผู้เห็นอยู่ทั้งแก่ผู้ไต่ยืนอยู่.

บทว่า สโลมหंसานิ เป็นไปกับความชุชัณแห่งขน เพราะเมื่อใครเข้าไปก็จะเกิดขนชุชัณ.

บทว่า อปฺเปว นาม ปสฺเสยฺยํ ความว่า ทำไฉนหนอเราจะพึงได้ประสพภัยและอารมณ์อันน่ากลัวนั้นบ้าง.

บทว่า อปฺเรน สมเยน ความว่า โดยกาลอื่นจากกาลที่คิดไว้แล้วอย่างนี้ว่า (ตถาคตนั้น) ได้มีความคิดดังนี้ว่า ทำไฉนเรา.

บทว่า ตตุถ จ เม พุราหุณ วิหโรโต (ดูก่อนพราหุณ กั เมื่อเราตถาคตอยู่ในสถานทีเหล่านั้) ความว่า บรรดาเสนาสนะเหล่านั้ เสนาสนะแห่งใด ๆ ซึ่เป็นสถานทีสังสติดของยักรั ทีมนุญย์ทึ่หลายควรบ นาน และนำเครื่องสังเวยเข้าไปสังเวย มีพื้นธรณีก่อถ่อถ่นด้วยเครื่อง บูชาและเครื่องสังเวยทึ่หลาย เช่น ดอกไม้ ฐูป เนือ เลือด มันเหลว มันซึ่น ม้าม ปอด สุรา และเมรัยเป็นต้น เป็นเหมือนสถานทีทึ่รวม ชุมนุมกันของพวกยักรัรกษสและปัสาจ ซึ่เมื่อคนทึ่หลายมาเห็นเข้าใน ตอนกลางวัน ดูเหมือนหัวใจจะวายตาย. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมาย เอาสถานทีนั้น จึ่ตรัสว่า ตตุถ จ เม พุราหุณ วิหโรโต.

ความหมายของมิกะและโมระ

บทว่า มิโค วา อากจุตติ ความว่า เนือซึ่แยกประเภทเป็น กวาง แรด เสือเหลือง และหมูป่าเป็นต้น เดินประเขาหรือตะกึบเท้า กันมา กัคำว่า มิโค ในทีนั้เป็นชื่อสัตว์ ๔ เท้าทุกชนิด. แต่ในที บางแห่ง มิกะ (เนือ) ท่านกล่าวว้า ได้แก่อสูนั้ขจึ่จอกตาบอดบั้ง เหมือนอย่างทีสัตว์กล่าว (เขินยอสูนั้ขจึ่จอกตาบอด) ว้า

คอกของท่านช่างสง่างามเหมือนคอกของโคอุสกะ และ
เหมือนคอกของราชสีห์ณะนั้น ข้าแต่พระยาเนือ ขอ
ความนอบน้อมจงมีแต่ท่าน พวกเราจะได้อะไรบั้ง
ไหม ?

บทว่า โมโร วา กญฺจึ ปาเตติ ความว่า นกยูงทำไม้แห่งให้ ตกจากต้นไม้ และด้วยศัพท้ว้า โมระ ในค่านั้ ท่านหมายเอานกทุก

จำพวก. เพราะเหตุ นั้น ท่านจึงแก้ว่า ได้แก่ โย โภจิ ปกุชชี นกตัวใดตัวหนึ่งก็ตาม. อีกอย่างหนึ่ง ด้วย ว่า ศัพท์ในคำว่า โมโร ว่า ท่านแก้ว่า ได้แก่ นกชนิดอื่นหรือกลางตัว. แม้นใน มิคะ ศัพท์ ซึ่งเป็นศัพท์แรก (ก่อนศัพท์ว่า โมโร) ก็มีนัยนี้.

บทว่า วาโต ว่า ปณฺณกสฺสภู เอเรติ ความว่า ลมพัดไปไม่กุ่มฝอย.

บทว่า เอตํ นฺน ตํ ภยเรวํ อากฺขติ ความว่า สิ่งใดย่อมมา (ปรากฏ) สิ่งนั้นจัดเป็นภัยและอารมณ์อันน่ากลัวแน่นอน และตั้งแต่บัดนี้ไป อารมณ์นั้นแลพึงทราบว่าเป็นภัยและอารมณ์อันน่ากลัว. เพราะมีภัยทั้งเล็กน้อยและมีประมาณยังเป็นอารมณ์ อารมณ์จึงชื่อว่า ภัย และสิ่งที่น่ากลัว เปรียบเหมือนรูปที่มีความสุขเป็นอารมณ์ ก็ชื่อว่าเป็นสุขด้วยฉะนั้น.

บทว่า กิณฺุโข อหํ อญฺญทฺถุจฺจุ ภยปาฏิกฺกชชี วิหฺรามิ ความว่า ตถาคคตแลห้วงอยู่ คือปรารถนาอยู่ซึ่งเหตุอะไรว่าเป็นภัยโดยส่วนเดียวนั้นแลจึงอยู่.

บทว่า ยถาญฺตสฺส ยถาญฺตสฺส ความว่า เป็นอยู่ คือเป็นไปอยู่ หรือพร้อมด้วยอริยาบถใด ๆ.

บทว่า เม คือในสำนักของเราตถาคคต.

บทว่า ตถาญฺโต ตถาญฺโต ว่า ความว่า เป็นอยู่ คือ เป็นไปอยู่ หรือพร้อมด้วยอริยาบถนั้น ๆ นั้นแล.

บทว่า โส โข อหํ ๆเป ๆ ปฏฺวิเนมิ ความว่า ได้ยินว่า เมื่อพระโพธิสัตว์จ้งกรมอยู่ ครั้นเมื่ออารมณ์คือภัยและสิ่งที่น่ากลัวมี

ประเภทเช่นเขาเนื้อและเสียงกิบเท้าเป็นต้นมาปรากฏ องค์พระมหาสัตว์ก็
ไม่ประทับยืน (นั่ง ๆ) ไม่ประทับนั่ง ไม่เสด็จเข้าบรรทม. ตรงกันข้าม
กลับเสด็จจงกรมต่อไป ไคร่ครวญไป พินิจพิเคราะห์ (จนกระทั่ง)
มองไม่เห็นว่าเป็นภัยและสิ่งที่น่ากลัว มันเป็นเพียงเขาเนื้อและเสียงกิบเท้า
เป็นต้นเท่านั้น. ครั้นทราบอารมณ์นั้นว่า มันชื่อนี้ ไม่ใช่เป็นภัยและสิ่ง
ที่น่ากลัว ดังนี้แล้ว ต่อนั้นไป พระองค์จึงหยุดประทับยืน ประทับนั่ง
หรือเสด็จเข้าบรรทม.

เมื่อจะทรงแสดงความหมายอย่างนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสคำ
ว่า โส โข อหิ ดังนี้เป็นต้น. ในทุก ๆ เปยยาลก็มีนัยนี้.

ความฉลาดในการออกจากสมาบัติ

และต่อจากนี้ไป พึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอธิบายไว้
ตามลำดับที่ใกล้ชิดกัน หาได้ตรัสไว้ตามลำดับอธิบายไม่. อธิบายว่า
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ตามลำดับที่ใกล้ชิดกัน แห่งอธิบายนั้น ๆ อย่าง
นี้ว่า ก็เมื่อเราตถาคตจงกรมอยู่ เมื่อภัยและอารมณ์อันน่ากลัวมาปรากฏ
เราตถาคตก็ไม่หยุดยืน ไม่นั่ง ไม่นอน แม้เมื่อเราตถาคตหยุดยืน เมื่อภัย
และอารมณ์อันน่ากลัวมาปรากฏ เราตถาคตก็ไม่เดินจงกรม.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงความรู้ที่พระองค์ไม่มีภัยและ
อารมณ์ที่น่าสะพึงกลัวอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงการที่พระองค์
ประทับอยู่อย่างไม่ลุ่มหลงในฐานะเป็นที่ตั้งแห่งความลุ่มหลงของบุคคลผู้
ได้ฉานทั้งหลาย จึงตรัสคำว่า สนฺติ โข ปน พุราหุมนฺ ดังนี้เป็นต้น.

[๔๖] บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สนฺติ เท่ากับ อตุถิ มีอยู่

คือ สวัชชุนติ มีอยู่พร้อม ได้แก่ อุปลพฺภุนติ ได้อย่างแน่นอน.

บทว่า รตฺตฺตึเยว สมานํ แปลว่า เวลา ที่เป็นกลางคืน.

บทว่า หิวาติ สลฺลขานนฺติ แปลว่า สำคัญอยู่ว่า เวลานี้เป็นเวลากลางวัน.

บทว่า ทิวาเยว สมานํ แปลว่า เวลาที่เป็นกลางวัน.

บทว่า รตฺตฺตึติ สลฺลขานนฺติ แปลว่า สำคัญอยู่ว่า เวลานี้เป็นเวลากลางคืน.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร บุคคลผู้ได้มานอย่างนี้จึงมีความสำคัญอย่างนี้ ?

ตอบว่า เพราะไม่มีความฉลาดในการออกจากมาน หรือเพราะเสียนกร็อง.

ถามว่า เป็นอย่างไร ?

ตอบว่า บุคคลผู้ได้โธทาคกสิณ ลางคนในโลกนี้เกิดมณสิการขึ้นว่า เราทำบริกรรมในตอนกลางวัน เข้า (มาน) ในตอนกลางวันแล้วจะออกในตอนกลางวันนั้นแหละ. แต่ว่าท่านก็ไม่ฉลาดในการกำหนดเวลาออกไว้ ท่านจึงเข้ามานล่วงเลยเวลากลางวันไปออกในตอนกลางคืน และด้วยอำนาจการแผ่ไปแห่งโธทาคกสิณ กสิณของท่านจึงส่องใส แจ่มแจ้งชัดเจน ท่านก็สำคัญเวลาที่เป็นกลางคืนนั้นแหละว่า เป็นกลางวัน เพราะเหตุที่เกิดมณสิการว่า จะออกในตอนกลางวัน และเพราะการแผ่ไปแห่งโธทาคกสิณส่องใส แจ่มแจ้ง. แต่บุคคลผู้ได้นี้ลกสิณลางคนในโลกนี้เกิดมณสิการว่า เราทำบริกรรมในตอนกลางคืน เข้าในตอนกลางคืนแล้วจะออกในตอนกลางคืนนั้นแหละ แต่ว่าท่านไม่ฉลาดในการกำหนดเวลา

(ออก) ท่านจึง (เข้ามา) ล้วงเลยเวลากลางคืนไปออกในตอนกลางวัน และด้วยอำนาจการแผ่ไปแห่งนี้ลกสถิณ กสถิณของท่านจึงไม่ฟ้องใสไม่แจ่มแจ้ง ท่านก็สำคัญเวลาที่เป็นกลางวันนั้นแหละว่า กลางคืน เพราะเหตุที่เกิดมนสิการว่า จะออกในตอนกลางคืน และเพราะการแผ่ไปแห่งนี้ลกสถิณไม่ฟ้องใส ไม่แจ่มแจ้ง. เพราะไม่มีความฉลาดในการออก (จากมาน) อย่างนี้ก่อน บุคคลผู้ได้มานจึงมีความสำคัญดังพรรณนามา ฉะนี้.

ส่วนที่ว่าเพราะเสียงนกร็อง (เป็นอย่างนี้) คือ บุคคลผู้ได้มานกลางคนในโลกนี้ นั่งอยู่ภายในเสนาสนะ ที่นั่น สัตว์ป่าทั้งหลายมีนกกและกา เป็นต้นที่มักร็องในตอนกลางวัน สำคัญอยู่ว่า เป็นเวลากลางวัน เพราะแสงจันทร์จึงส่งเสียงร็องในตอนกลางคืน หรือส่งเสียงร็องเพราะเหตุอื่น ๆ ท่านได้ยินเสียงของสัตว์ป่าเหล่านั้นแล้ว สำคัญเวลาที่เป็นกลางคืนนั้นแหละว่าเป็นเวลากลางวัน. แต่ว่าบุคคลผู้ได้มานกลางคนในโลกนี้ นั่งอยู่ในถ้ำภูเขาที่ปกปิดด้วยป่าทึบซึ่งอยู่ลึกในซอกเขา ในเวลาที่มีแสงสว่างหายไปคราวฝนตกปราตลอด ๗ วัน ที่นั่น สัตว์ป่าทั้งหลายมีนกกที่ร็องในตอนกลางคืน และนกชุกเป็นต้นจับเจ้าอยู่ในที่มีคั้นั้น ๆ แม้ในเวลาเที่ยงวันแล้ว ส่งเสียงร็องด้วยสำคัญ (ผิด) ว่าเป็นเวลากลางคืนหรือด้วยเหตุเหล่าอื่น. บุคคลผู้ได้มานนั้นได้ยินเสียงของสัตว์ป่าทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมสำคัญเวลาที่เป็นกลางวันอยู่แท้ ๆ ว่าเป็นเวลากลางคืน. เพราะเสียงนกร็องดังพรรณนามาอย่างนี้ บุคคลผู้ได้มานจึงมีความสำคัญอย่างนี้แล.

ปเทศญาณ (ญาณเครื่องกำหนดเวลา)

บทว่า **อิทมหิ** ความว่า เราตถาคตย่อมกล่าวสิ่งนี้ คือการกำหนด

หมายอย่างนี้.

บทว่า สมุโฆวิหารสุมี วทามิ มีอธิบายว่า เราตถาคตย่อมกล่าว (การกำหนดหมาย) ว่า เป็นการอยู่ที่นับเนื่อง คือจัดอยู่ภายใน การอยู่อย่างม गया ได้แก่กล่าวว่าเป็นการอยู่อย่างม गयाอย่างใดอย่างหนึ่ง.

บทว่า อหิ โข ปน พุราหุมน ฯลฯ สญชานามิ ความว่า การกำหนดเวลากลางคืนกลางวันของพระโพธิสัตว์ปรากฏแล้ว แม้ในเวลา ที่ฝนตกปราดตลอด ๗ วัน ถึงพระจันทร์และพระอาทิตย์จะไม่ส่องแสง พระโพธิสัตว์ก็ย่อมรู้ได้เองทีเดียวว่า ระยะเวลาเท่านี้ ถึงเวลาอาหารเช้า ระยะเวลาเท่านี้ถึงเวลาหลังอาหาร ระยะเวลาเท่านี้ถึงปฐมยาม ระยะเวลาเท่านี้ถึงมัชฌิมยาม เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้แล้วอย่าง นั้น และก็ไม่นำอัศจรรย์เลยที่พระโพธิสัตว์ผู้มีบารมีได้บำเพ็ญมาแล้วจะรู้ อย่างนี้.

แม้เหล่าพระอริยสาวกที่ดำรงอยู่ในปเทศญาณก็ปรากฏว่ากำหนด เวลากลางวันและกลางคืนได้. มีเรื่องเล่าว่า พระโคตมัตถะระในกัลยาณิ- มหาวิหารรับภัตรในเวลา ๒ อนุคฺติ แล้วฉันในเวลา ๒ อนุคฺติ (นั่นเอง) เมื่อพระอาทิตย์ยังไม่ปรากฏดวง ก็เข้าเสนาสนะแต่เช้า ๆ ออกมาในเวลา (เดียวกัน) นั้น. วันหนึ่งพวกคนวัดคิดกันว่า พวกเราจะพบท่านได้ใน เวลาที่ท่านออกมาตอนพรุ่งนี้ จึงจัดแจงภัตรแล้วนั่ง (คอย) อยู่ที่ใกล้ หลักรบอกเวลา (หลักรวัดเงาแดด). พระเถระออกนาในเวลา ๒ อนุคฺติ เหมือนเดิม. ทราบมาว่า ตั้งแต่นั้นมาแม้พระอาทิตย์จะยังไม่ปรากฏดวง พวกคนวัดก็จะตีกลองด้วยสัญญาณที่พระเถระออกมา.

แม้ในธชาครวิหาร พระกาลิเทวเถระเคาะระฆังบอกยามภายใน

พรรษา การเคาะระฆังบอกยามนั้นเป็นกิจวัตรประจำวันของพระเถระ แต่ว่าพระเถระไม่ยอมใช้นาฬิกาเครื่องจักร. ส่วนภิกษุพวกอื่นใช้. ครั้นต่อมาเมื่อปฐมยามล่วงเลยไป พอพระเถระถือไม้เคาะ (ระฆัง) ยืนอยู่หรือเคาะได้ครั้ง ๒ ครั้งเท่านั้น นาฬิกาเครื่องจักรก็ดี. เมื่อเป็นอย่างนี้พระเถระจึงบำเพ็ญสมณธรรมในยานทั้ง ๓ แล้วเข้าไปบ้านแต่เช้าตรู่ รับผิดชอบตกลับมาวัด ในเวลาจะฉันก็ถือบาตรไปยังที่พักกลางวัน บำเพ็ญสมณธรรม. ภิกษุทั้งหลายเห็นหลักบอกเวลาแล้วได้ส่งภิกษุไปเพื่อต้องการ (ในการกราบเรียน) ให้พระเถระมา. ภิกษุ (รูปที่ไป) นั้น ได้พบพระเถระ (ขณะ) กำลังออกมาจากที่พักกลางวันบ้าง ในระหว่างทางบ้าง. แม้เหล่าพระสาวกที่ดำรงอยู่ในปเทศญาณย่อมกำหนดเวลาว่า เป็นกลางคืนและกลางวันได้อย่างไร. ก็จะไปกล่าวไปไยถึงบรรดาพระโพธิสัตว์.

ตถาคตอุบัติมาเพื่อประโยชน์สุข

ก็ในคำว่า ยัม โข ตัม ๗เปฯ วเทยฺย นี้ นักศึกษาพึงทราบบทสัมพันธ (การเชื่อมบท) อย่างนี้ว่า คุณก่อนพราหมณ์ ใคร ๆ เมื่อจะกล่าวถ้อยคำใดว่า สัตว์ผู้มีความไม่มงามายเป็นธรรมดา อุบัติขึ้นในโลก ๆ ล ๆ เพื่อความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย จึงจะชื่อว่ากล่าวโดยชอบ คือ เป็นผู้กล่าวอย่างถูกต้อง กล่าวไม่คลาดเคลื่อน เขาเมื่อกล่าวคำนั้นต่อเราตถาคตเท่านั้น จึงจะชื่อว่ากล่าวโดยชอบ คือเป็นผู้กล่าวอย่างถูกต้อง กล่าวไม่คลาดเคลื่อน.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อสมฺโหมหสมฺโหม แปลว่า มีความไม่

งมหงายเป็นสภาพ.

บทว่า โลก ได้แก่ในมนุษยโลก.

บทว่า พหุชนหิตาย แปลว่า เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่ชนจำนวนมาก อธิบายว่า (สัตว์นั้น) เป็นผู้ชี้แนะประโยชน์เกื้อกูลทั้งในปัจจุบัน ทั้งในสัมปรายภพด้วยความถึงพร้อมแห่งปัญญา.

บทว่า พหุชนสุขาย แปลว่า เพื่อประโยชน์สุขแก่ชนจำนวนมาก อธิบายว่า (สัตว์นั้น) เป็นผู้ให้สมบัติอันเป็นอุปกรณ์แห่งความสุขด้วยความถึงพร้อมแห่งจาคะ (การเสียสละ).

บทว่า โลกานุกมฺปาย แปลว่า เพื่อประโยชน์อนุเคราะห์โลก อธิบายว่า (สัตว์นั้น) เป็นผู้รักษา เป็นผู้คุ้มครองโลกเหมือนบิดามารดา (คุ้มครองบุตร) ด้วยความถึงพร้อมแห่งเมตตากรุณา.

และด้วยศัพท์ว่า "เทวมนุสฺส" ในคำว่า อตฺถาย หิตาย สุขาย เทวมนุสฺสํ นี้ นักศึกษาพึงทราบว่ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายเอาเฉพาะเหล่าเวไนยสัตว์ผู้เป็นภพบุคคล (บุคคลที่ควรจะตรัสรู้) แล้วแสดงการอุปติของพระองค์ ก็เพื่อต้องการให้เวไนยสัตว์เหล่านั้นได้บรรลุมรรคผลนิพพาน. เพราะเมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า อตฺถาย (เพื่อประโยชน์) ย่อมหมายถึงว่า เพื่อประโยชน์แก่ปรมาตฺถ์ คือเพื่อนิพพาน. เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า หิตาย (เพื่อประโยชน์เกื้อกูล) ย่อมหมายถึงว่า เพื่อประโยชน์แก่มรรคเครื่องให้บรรลุนิพพานนั้น. เนื่องจากว่า ขึ้นชื่อว่าประโยชน์เกื้อกูลที่ยิ่งไปกว่ามรรคเครื่องให้บรรลุนิพพานไม่มีเลย. เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า สุขาย (เพื่อความสุข) ย่อมหมายถึงว่า เพื่อประโยชน์แก่ความสุขที่เกิดจากผลสมาบัติ. เพราะว่าไม่มี

ความสุข (อื่น) ที่ยิ่งไปกว่าความสุขที่เกิดจากผลสมาบัตินั้น. สมด้วยคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ตั้งนี้ว่า สมาธินี้อำนวยความสุขที่เป็นปัจจุบันให้และยังมีความสุขเป็นวิบากต่อไป.

ปฏิบัติเครื่องบรรลุดมัมโหวิหาร

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงการอยู่อย่างไม่งมมาย (อสมโหวิหาร) ของพระองค์ ซึ่งมีการได้บรรลุดมแห่งพุทธะเป็นที่สุดตั้งพรรณนามาจะนั้นแล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงปฏิบัติเป็นเหตุให้บรรลุดมการอยู่อย่างไม่งมมายอันถึงที่สุดแล้วนั้นตั้งแต่เวลาเริ่มต้น จึงตรัสคำว่า อารทฺธํ โข ปน เม พุราหุณฺณ ดังนี้ เป็นต้น.

ฝ่ายอาจารย์บางพวกกล่าวว่า พราหมณ์ได้สดับการอยู่อย่างไม่งมมายนี้แล้ว ได้เกิดความคิดขึ้นมาอย่างนี้ว่า พระสมณโคดมบรรลุดมการอยู่อย่างไม่งมมายนี้ ด้วยปฏิบัติอะไรหนอแล พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบความคิดของพราหมณ์นั้นแล้ว เมื่อจะทรงแสดงว่า ตถาคตได้บรรลุดมการอยู่อย่างไม่งมมาย อันสูงสุดนี้ด้วยปฏิบัติทาน จึงตรัสไว้อย่างนี้.

[๔๗] บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อารทฺธํ โข ปน เม พุราหุณฺณ วิริยํ อโหสิ มีอธิบายว่า คุณก่อนพราหมณ์ การอยู่อย่างไม่งมมายอันสูงสุดนี้ ไม่ใช่ว่าตถาคตจะเกียจคร้าน หลงลืมสติมีกายกระสับกระส่าย หรือมีจิตฟุ้งซ่านได้บรรลุดมา แท้จริงแล้วเราตถาคตได้ปรารภความเพียรเพื่อบรรลุดมการอยู่อย่างไม่งมมายนั้น คือเราตถาคตนั่งอยู่ที่ควงไม้โพธิ์ ได้ปรารภประทับระคองความเพียรมีองค์ ๔ ให้เป็นไปไม่ย่อหย่อน. ก็เพราะปรารภแล้วนั้นแล ความเพียรประกอบด้วยองค์ ๔ นั้น ของเราตถาคตจึงไม่ย่อหย่อน.

บทว่า อุปฺปญฺจिता สติ อปฺปมฺภูฏา ความว่า และไม่ใช้แต่ความ

เพียรอย่างเดียวกันเท่านั้น ถึงสติของเราตถาคตก็ตั้งมั่นโดยภาวะที่มุ่งหน้าไป
จับอารมณ์ และเพราะตั้งมั่นแล้วนั้นแหละ มันจึงไม่หลงลืม.

บทว่า **ปสุตทุโธ กายี อสารทุโธ** ความว่า เพราะมีกายและ
จิตสงบ แม้กายของเราตถาคตก็สงบด้วย. ในบทนั้นอธิบายว่า เพราะ
เหตุที่เมื่อนามกายสงบ แม้รูปกายก็ย่อมสงบด้วยเหมือนกัน ฉะนั้น
พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัส (รวมๆ) ว่า กายสงบ โดยมีได้ตรัสแยก
ว่า นามกาย รูปกาย.

บทว่า **อสารทุโธ** ความว่า ก็เพราะสงบแล้วนั้นแล กายนั้นจึง
ชื่อว่าไม่กระสับกระส่าย อธิบายว่า ปราศจากความกระวนกระวาย.

บทว่า **สมาหิตัง จิตตัง เอกกัคคัง** ความว่า แม้จิตอันเราตถาคต
ตั้งใจไว้โดยชอบแล้ว คือเป็นเหมือน (จับ) วางไว้ด้วยดี และเพราะ
ตั้งใจไว้โดยชอบแล้วนั้นแล จึงมีชื่อว่ามามีอารมณ์เดียวเป็นเลิศ ไม่หวั่นไหว
ไม่คืนรน. พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสปฏิบัติทานอันเป็นส่วนเบื้องต้นแห่งฌาน
ไว้ด้วยคำมีประมาณเท่านั้น.

ประโยชน์ของฌาน ๔

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจะทรงแสดงคุณวิเศษเริ่มต้นตั้งแต่ปฐม-
ฌานจนกระทั่งถึงวิชา ๓ เป็นที่สุดที่พระองค์ทรงบรรลุแล้วด้วยปฏิบัติทา
นี้ จึงตรัสคำว่า โส โข อหัง ดังนี้ เป็นต้น. ในพระดำรัสนั้น คำใด
ที่จะต้องกล่าวในตอนนี้เป็นว่า วิวิจเจว กามเมหิ ฯเปฯ จตุตถัง ฌาน
อุปสมบุขุ วิหาสี คำนั้นทั้งหมดได้กล่าวไว้แล้วในตอนว่าด้วยปลฐวิ-
กสิณในคัมภีร์วิสุทธิมรรค. ความจริงมีแปลกกันแห่งเดียวกันนั้น ดังนี้

(คือ) ในคัมภีร์วิสุทธิธรรมรคณัชนบทกิริยามาว่า **อุปสมบุพช วิหริ**
(แต่) ในที่นี้มาว่า **วิหาสี**.

ถามว่า ก็**พระผู้มีพระภาคเจ้า**ทรงทำอะไรจึงเข้าฌานเหล่านั้น
อยู่ได้.

ตอบว่า ทรงเจริญกรรมฐาน.

ถามว่า กรรมฐานข้อไหน ?

ตอบว่า อานาปานสติกรรมฐาน.

ก็แล ฌาน ๔ เหล่านี้ สำหรับบางท่านมีความเป็นหนึ่งแห่งจิต
เป็นผล สำหรับบางท่านเป็นบาท (พื้นฐาน) แห่งการเจริญวิปัสสนา
สำหรับบางท่านเป็นบาทแห่งการได้อภิญญา สำหรับบางท่านเป็นบาท
แห่งการเข้านิโรธ (พระนิพพาน) สำหรับบางท่านมีการก้าวลงสู่ภพ
เป็นผล.

บรรดาบุคคลเหล่านั้น สำหรับพระจิตาสพ ฌาน ๔ มีความเป็น
หนึ่งแห่งจิตเป็นผล ด้วยว่า พระจิตาสพเหล่านั้น ทำบริกรรมกสิณ
อย่างนี้ว่า เราจักเข้าฌานมีจิตมีความเป็นหนึ่งอยู่เป็นสุขตลอดวัน ดังนี้
แล้วทำสมาบัติ ๘ ให้บังเกิด.

สำหรับพระเสขะและปุถุชนคิดว่า เราออกจากสมาบัติแล้วมีจิตเป็น
สมาธิจักเห็นแจ้ง ดังนี้แล้วทำวิปัสสนาให้บังเกิด (อย่างนี้) ฌานย่อม
ชื่อว่า เป็นบาทแห่งการเจริญวิปัสสนา.

ส่วนฌานลาภบุคคลเหล่าใดทำสมาบัติ ๘ ให้บังเกิดได้แล้ว เข้า
ฌานที่เป็นบาทแห่งอภิญญา ออกจากสมาบัติแล้วปรารถนาอภิญญาซึ่งมี
นัยดังที่**พระผู้มีพระภาคเจ้า**ตรัสไว้แล้วว่า แม้เป็นคนคนเดียวก็ทำให้เป็น

หลายคนได้ ดังนี้แล้วทำอภิญญาให้บังเกิด สำหรับฆานลาภิบุคคล เหล่านั้นฆานยอมเป็นบาทแห่งอภิญญา.

ส่วนพระอริยบุคคลเหล่าใดทำสมาบัติ ๘ ให้บังเกิดได้แล้ว เข้า นิโรธสมาบัติได้คิดว่า เราจักบรรลุนิโรธ คือนิพพานในปัจจุบันอยู่เป็นสุข โดยไม่มีจิตสังขารตลอด ๗ วัน ดังนี้แล้วทำสมาบัติให้บังเกิด ฆานของ พระอริยบุคคลเหล่านั้น ย่อมชื่อว่าเป็นบาทแห่งการเข้านิโรธ.

ส่วนฆานลาภิบุคคลเหล่าใดทำสมาบัติ ๘ ให้บังเกิดได้แล้วคิดว่า เราจักเป็นผู้มีฆานไม่เสื่อมเกิดในพรหมโลก ดังนี้ ทำสมาบัติให้บังเกิด (อย่างนี้) ฆานของบุคคลเหล่านั้นย่อมมีการก้าวลงสู่ภพเป็นผล.

ก็จตุตถฆานนี้ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทำให้บังเกิดแล้วที่ควงโพธิ์ พฤกษ์ จตุตถฆานนั้นของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ได้เป็นบาทแห่งการ เจริญวิปัสสนา เป็นบาทแห่งการได้อภิญญาและให้สำเร็จกิจทุกอย่าง จึง พึงทราบว่าเป็นอำนาจคุณที่เป็นโลกิยะและโลกุตระให้ได้ทุกอย่าง. และ จตุตถฆานนั้นได้อำนาจคุณเหล่าใดให้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะแสดง เพียงบางส่วน (เอกเทศ) แห่งคุณเหล่านั้น จึงตรัสคำว่า โส เอว สมาหิตะ จิตฺเต ดังนี้ เป็นต้น.

ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ

วิชา ๒ ในพระสูตรนั้น (คือปุพเพนิวาสานุสสติญาณและจตุปปาตญาณ) มีการพรรณนาไปตามลำดับบทและวิธีเจริญได้กล่าวไว้แล้วอย่าง พิสดารในคัมภีร์วิสุทธิมรรค. แท้จริงในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกับในที่นี้มี ความแปลกกันแห่งเดียวเท่านั้นดังนี้ คือในวิสุทธิมรรคนี้ท่านกล่าวบท

กิริยาไว้ว่า โส เอว สมหิตเต จิตฺเต ฯ เป ฯ อภินฺนุนามเต (แต่)

ในที่นี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสบทกิริยาไว้ว่า อภินฺนุนามเตสิ. และวาระว่าด้วยอัปนาอย่างนี้ว่า อัย โข เม พุราหุณณ ก็มีได้มาในคัมภีร์วิสุทฺธิมรรคนั้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า โส คือ โส อหิ เราตถาคตนั่น.

บทว่า อภินฺนุนามเตสิ แปลว่า นำไปเฉพาะ. เพราะพระดำรัสว่า อภินฺนุนามเตสิ ในคำว่า โส นี้ จึงพึงทราบความหมายอย่างนี้ว่า โส อหิ เราตถาคตนั่น.

ก็เพราะเหตุที่ปุพเพนิวาสานุสสติญาณนี้มาแล้วด้วยอำนาจของพระผู้มีพระภาคเจ้า ฉะนั้น จึงพึงทราบการประกอบความอย่างนี้ในคำนี้ว่า เราตถาคตนั่นจุติจากภพนั้นแล้วมาอุบัติในภพนี้. ในคำนี้พึงทราบ (อธิบายเพิ่มเติมอีก) ว่า คำว่า เราตถาคตนั่นจุติจากภพนั้นแล้ว เป็นการพิจารณาของพระโพธิสัตว์ผู้พิจารณาย้อนกลับ เพราะฉะนั้น พึงทราบความว่า ในคำว่า อิธูปปนฺโน พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายเอาภพคฤติว่า เราตถาคตอุบัติในภพคฤติโน้นก่อนจะมาอุบัติในภพนี้.

บทว่า ตตุราปาลี เอวนาโม ความว่า ในภพคฤติเมื่อนั้น เราตถาคตได้เป็นเทพบุตรนามว่า เสตเกตฺตุ.

บทว่า เอวโลคฺโต คือมีโคตรเดียวกับเทวดาเหล่านั้น.

บทว่า เอวณฺโณ คือมีผิวพรรณผุดผ่องดั่งทองคำ.

บทว่า เอวนาหาโร คือมีทิพยสุธาหาร.

บทว่า เอว สฺขทุกฺขปฺภิตฺตเวทึ ความว่า เป็นผู้มีปกติเสวยทิพยสุขอย่างนี้ ส่วนทุกข์มีเพียงทุกข์ประจำสังขารเท่านั้น.

บทว่า **เอวมายุปริยฺญโต** ความว่า มีอายุ ๕๗ โทศุ ๖ ล้านปี.

บทว่า **โส ตโต จุโต** ความว่า ตถาคตนันจตุตจากภพนัน คือ ภพคฺสูต.

บทว่า **อิฐฺฐปฺปนฺโน** ความว่า บังเกิดในภพนี้ คือในพระครรรภ์ พระนางสิริมหามายาเทวี.

บทว่า **เม** ในคําว่า **อโย โข เม พุราหุมน** เป็นต้น คือ **มยา**.

บทว่า **วิชฺชา** ความว่า ที่ชื่อว่า **วิชฺชา** เพราะหมายความว่า กระทำให้รู้แจ้ง.

ถามว่า วิชชาทำให้รู้แจ้งซึ่งอะไร ?

ตอบว่า ซึ่งขันธ (ภพ) ที่เคยอยู่อาศัยในชาติก่อน.

บทว่า **อวิชฺชา** ความว่า เพราะหมายความว่าไม่ทำให้รู้แจ้งซึ่งขันธ ที่อาศัยอยู่ในชาติก่อน **อวิชฺชา พระผู้มีพระภาคเจ้า**จึงตรัสเรียกว่า **โมหะ** (ความหลง) ซึ่งปกปิดขันธที่อาศัยอยู่ในชาติก่อนนั้น.

บทว่า **ตโม** ความว่า **โมหะ**นั้นแล**พระผู้มีพระภาคเจ้า**ตรัสเรียกว่า **ตมะ** (ความมืด) เพราะหมายความว่าปกปิด.

บทว่า **อาโลโก** ความว่า **วิชานัน**แล**พระผู้มีพระภาคเจ้า**ตรัสเรียกว่า **อาโลกะ** (แสงสว่าง) เพราะหมายความว่าทำแสงสว่างให้.

ก็ในพระคํารัสที่ตรัสมานี้ย่อมมีความหมายคังนี้ว่า **วิชฺชา อธิคตา** แปลว่า วิชชาตถาคตได้บรรลุแล้ว. คํ่าที่เหลือเป็นคํ่ากล่าวสรรเสริญ. อนึ่ง ในพระคํารัสตอนนี้มีการประกอบความคังนี้ว่า **วิชานัน**แลเราตถาคตได้บรรลุแล้ว เมื่อเราตถาคตนั้นได้บรรลุวิชาแล้ว **อวิชชา**จึงถูกขจัดอธิบายว่า **พินาศ**ไป.

ถามว่า เพราะเหตุไร อวิชาจึงพินาศไป ?

ตอบว่า เพราะวิชาเกิดขึ้น.

แม้ในสองบทนอกนี้ก็เช่นนี้.

บทว่า ยถา ในคำว่า ยถาคัต ใช้ในความหมายว่า อุปมา (เปรียบเทียบ).

บทว่า ตํ เป็นนิบาต. บุคคลชื่อว่าไม่ประมาท เพราะความไม่อยู่ปราศจากสติ ชื่อว่ามีความเพียรเครื่องเผากิเลสด้วยธรรมเครื่องทำกิเลสให้เร่าร้อนทั่วคือวิริยะ ชื่อว่า มีตน (จิต) อันส่งไปแล้ว เพราะไม่มีความห่วงใยในร่างกายและชีวิต.

บทว่า ปหิตตตสฺส ความว่า มีตนอันส่งไปแล้ว. มีอธิบาย (เพิ่มเติม) ดังนี้ว่า เมื่อโยคาวจรบุคคลไม่ประมาท มีความเพียรเครื่องเผากิเลส มีตนส่งไปอยู่ อวิชาพึงถูกกำจัด วิชาพึงเกิดขึ้น ความมืดพึงถูกกำจัด แสงสว่างพึงเกิดขึ้นฉันใด สำหรับเรตถาคตก็ฉันนั้นเหมือนกัน อวิชาถูกขจัดแล้ว วิชาก็เกิดขึ้น ความมืดถูกขจัดแล้ว แสงสว่างก็เกิดขึ้น เรตถาคตได้ผลที่สมควรกับการบำเพ็ญเพียรนั้น.

กล่าวด้วยบุพเพนิวาสานุสสติญาณจบ.

กล่าวด้วยจตุปปัตตญาณ

[๔๕] ในกล่าวด้วยจตุปปัตตญาณพึงทราบอธิบายดังต่อไปนี้ ก็เพราะเหตุที่ในที่นี่ บาลีมาแล้วด้วยอำนาจพระผู้มีพระภาคเจ้า ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ปสฺสทมิ ปชานามิ (เรตถาคตเห็นอยู่

รู้อยู่). ความแปลกกันมีอยู่เท่านี้. คำที่เหลือเหมือนกับที่ได้กล่าวไว้แล้ว
ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคเลยทีเดียว.

ก็ในภพนี้ บทว่า **วิชา** ได้แก่วิชา คือทิพยจักขุญาณ.

บทว่า **อวิชา** ได้แก่อวิชาที่ปกปิดจุดและปฏิสนธิของสัตว์
ทั้งหลาย. คำที่เหลือเหมือนกับที่กล่าวมาแล้วทีเดียว.

ก็เพราะเหตุที่พระมหาสัตว์ทั้งหลายได้บำเพ็ญบารมีมาแล้ว จึงไม่มี
ความจำเป็นต้องทำกรรม เพราะที่ท่านเหล่านั้นพอน้อมจิตไปเท่านั้น
ก็จะระลึกถึงขั้นที่อาศัยอยู่ในกาลก่อนได้มากมาย จะเห็นสัตว์ทั้งหลาย
ด้วยทิพยจักขุ ฉะนั้น วิธีเจริญวิชาเหล่านั้นเริ่มต้นตั้งแต่ทำกรรม
ที่กล่าวไว้แล้วในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้น จึงไม่จำเป็นต้องนำมาแสดงไว้
ในที่นี้.

กล่าวด้วยอสาวิภยญาณ

[๕๐] ในวิชาที่ ๓ พึงทราบอธิบายดังต่อไปนี้ :-

ในคำว่า **โส เอว สนาหิต จิตเต** เราตถาคตนั้น เมื่อจิต
ตั้งมั่นอย่างนี้แล้ว จิตที่ตั้งมั่นพึงทราบว่า คือจตุตถฌานอันเป็นพื้นฐาน
สำหรับเจริญวิปัสสนา.

บทว่า **อสาวิภย** ขยณณาย ความว่า เพื่อประโยชน์แก่อรหัตต-
มรรคญาณ. แท้จริงอรหัตตมรรคเรียกว่า ธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอสา
ทั้งหลาย เพราะทำอสาจะให้พินาศ และญาณนี้ย่อมมีในอรหัตตมรรคนั้น
เพราะนับเนื่องในอรหัตตมรรคนั้น

สองบทว่า **จิตตํ อภินิหฺนฺนเมสี** คือน้อมจิตที่สัมปยุตด้วยวิปัสสนา
ไป.

ในคำมื่อาทืออย่างนี้ว่า โส อิทํ ทุกฺขํ นักศึกษาฟังทราบความหมาย
อย่างนี้ว่า เราตถาคตได้ทราบคือรู้ ได้แก่แทงตลอดซึ่งทุกขสัจแม่
ทั้งหมดว่า ทุกขมีจำนวนเท่านี้ ไม่มียิ่งไปกว่านี้ ตามความเป็นจริง
ด้วยการแทงตลอดลักษณะที่แท้จริง ได้ทราบ คือได้รู้ ได้แก่แทงตลอด
ซึ่งตัณหาที่ยังทุกขนั้นให้เกิดว่า นี่เป็นทุกขสมุทัย ได้ทราบ คือได้รู้
ได้แก่แทงตลอดซึ่งที่ที่ทุกขและสมุทัยทั้ง ๒ มาถึงแล้วดับไป ได้แก่
นิพพานอันเป็นแดนที่ทุกขและสมุทัยทั้ง ๒ นั้นไม่เป็นไป ว่านี่เป็น
ทุกขนิโรธ ได้ทราบ คือได้รู้ ได้แก่แทงตลอดซึ่งอริยมรรคที่ไ้บรรลุนิพพาน
นั้น ว่านี่เป็นทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ตามความเป็นจริงว่า
ด้วยการแทงตลอดลักษณะที่แท้จริง.

มรรค - ผล - ปัจจเวกขณญาณ

ครันทรงแสดงสัจจะทั้งหลายโดยสรุปอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะ
ทรงแสดงสัจจะทั้งหลาย โดยอ้อมด้วยอานาจกิเลส พระผู้มีพระภาคเจ้าจึง
ตรัสคำว่า อิม อาสวา ดังนี้เป็นต้น.

บทว่า ตสฺส เม เอวํ ชานโต เอวํ ปสฺสโต แปลว่า เมื่อ
เราตถาคตนั้นรู้้อย่างนี้ เห็น้อย่างนี้. (ด้วยคำนี้) พระผู้มีพระ
ภาคเจ้าตรัสถึงมรรคที่ถึงที่สุดพร้อมทั้งวิปัสสนา.

บทว่า กามาสวา แปลว่า จากกามาสวะ. ด้วยบทว่า หลุดพ้นแล้ว นี้
พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงขณะแห่งผล. เพราะว่าจิตกำลังหลุดพ้นใน

ขณะแห่งมรรค. จักว่าหลุดพ้นแล้วในขณะแห่งผล. ด้วยคำว่า เมื่อหลุดพ้นแล้วก็รู้ว่าหลุดพ้นแล้วนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงปัจจเวกขณญาณ. ด้วยคำว่า ชาติสิ้นแล้ว ดังนี้เป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าย่อมทรงแสดงภูมิของปัจจเวกขณญาณนั้น. เพราะว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพิจารณาอยู่ด้วยญาณนั้น จึงทรงทราบว่า ชาติสิ้นแล้ว ดังนี้เป็นต้น.

ถามว่า ก็ชาติไหนของพระผู้มีพระภาคเจ้าสิ้นแล้ว และพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบชาตินั้นได้อย่างไร ?

ตอบว่า ไม่ใช่ชาติอดีตของพระองค์สิ้นไป เพราะชาติอดีตนั้นสิ้นไปแล้วก่อนทีเดียว ไม่ใช่ชาติอนาคตของพระองค์สิ้นไป เพราะพระองค์ไม่มีความพยายามในอนาคต ไม่ใช่ชาติปัจจุบันสิ้นไป เพราะชาติปัจจุบันยังมีอยู่. แต่ว่าชาติ (ความเกิด) ไค ซึ่งแยกประเภทเป็น (ความเกิดของ) ชั้น ๑ ในเอกโวการภพ ชั้น ๔ ในจตุโวการภพ และชั้น ๕ ในปัญจโวการภพจะพึงเกิดขึ้นได้ เพราะยังมีได้ทำ (อริยะ) มรรคให้เกิด ชาตินั้น (แหละ) จักว่าสิ้นไปแล้ว เพราะถึงความเป็นสภาวะที่มีการไม่เกิดขึ้นเป็นธรรมดา เหตุที่ได้ทำ (อริยะ) มรรคให้เกิดมีแล้ว.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบชาตินั้นโดยทรงพิจารณากิเลสที่ละได้ แล้วด้วยมรรคภาวนา (การทำมรรคให้เกิดมี) แล้วทรงทราบอยู่ว่าเมื่อกิเลสไม่มี การกระทำแม้จะยังมีอยู่ก็จะไม่ก่อให้เกิดปฏิสนธิอีกต่อไป ดังนี้แล.

บทว่า วุสิต์ แปลว่า อยู่แล้ว คืออยู่จบแล้ว อธิบายว่าการทำแล้ว คือประพฤติกแล้ว ได้แก่สำเร็จแล้ว.

บทว่า **พฺรหฺมจฺริย** ได้แก่มรรคพหฺมจฺรย. พระเสขะ ๗ จำพวก รวมทั้งกัลยาณปุถุชน ชื่อว่ากำลังอยู่ประพฺตติพหฺมจฺรย. พระชีนาสพเป็นผู้มีการอยู่ประพฺตติพหฺมจฺรยจบแล้ว เพราะฉะนั้น **พระผู้มีพระภาคเจ้า**ทรงพิจารณาอยู่ถึงการอยู่ประพฺตติพหฺมจฺรยของพระองค์ จึงทรงทราบว่า พหฺมจฺรยเรตถาคตอยู่จบแล้ว.

บทว่า **กตฺติ กรณีย** ความว่า กิจทั้ง ๑๖ อย่าง คือปริญญา การกำหนดรู้. ปหานะ การละ, สัจฉิกิริยา การทำให้แจ้ง, และภาวนา การทำให้เกิดมี ด้วยมรรค ๔ ในสัจจะ ๔ อันเรตถาคตให้สำเร็จลงแล้ว. เพราะว่า พระเสขะ ๗ จำพวกรวมทั้งกัลยาณปุถุชนกำลังทำกิจนั้นอยู่ (ส่วน) พระชีนาสพมีกิจที่ควรทำนั้น ทำเสร็จแล้ว เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพิจารณาอยู่ถึงกิจที่ควรทำของพระองค์จึงทรงทราบว่า กิจที่ควรทำเรตถาคตได้ทำเสร็จแล้ว.

บทว่า **นาปริ อิตฺตตฺตาย** ความว่า **พระผู้มีพระภาคเจ้า**ทรงทราบว่า บัดนี้ กิจด้วยการทำมรรคให้เกิดมีเพื่อความเป็นอย่างนี้อีก คือ เพื่อเกิดกิจ ๑๖ อย่าง หรือเพื่อความสิ้นกิเลสอย่างนี้อีกของตถาคตไม่มี.

อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **อิตฺตตฺตาย** ความว่า **พระผู้มีพระภาคเจ้า**ทรงทราบว่าขันธสันดาน (ความสืบทอดแห่งขันธ) อย่างอื่นจากความเป็นอย่างนี้ คือจากประการอย่างนี้ ได้แก่จากความสืบทอดแห่งขันธที่เป็นไปอยู่ในบัดนี้ของเรตถาคตไม่มี แต่ขันธ ๕ เหล่านั้นอันเรตถาคตกำหนดรู้ อย่างรอบคอบแล้ว ตั้งอยู่เหมือนต้นไม้รากขาดฉะนั้น เพราะวิญญาณดวงสุดท้ายดับไป ขันธ ๕ เหล่านั้นก็จักษดับเหมือนไฟที่หมดเชื้อฉะนั้น.

บัดนี้ **พระผู้มีพระภาคเจ้า**เมื่อจะทรงแสดงการบรรลุญาณเป็นที่สิ้น

ไปแห่งอาสวะทั้งหลายนั้น ซึ่งพระองค์ทรงกำหนดแล้วด้วยปัจจเวก-
ขณญาณอย่างนี้ แก่พราหมณ์ จึงตรัสคำว่า **อัย โข เม พุราหุณ**
ดังนี้ เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **วิชฺชา** ได้แก่วิชาในอหัตตมรรค-
ญาณ.

บทว่า **อวิชฺชา** ได้แก่วิชาที่ปกปิดสัจจะ ๔. คำที่เหลือมีนัย
ดังที่ได้กล่าวมาแล้วทีเดียว

ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประกาศสงเคราะห์คุณแห่งความเป็น
พระสัมพันธัญญ์แม้ทั้งหมดด้วยวิชา ๓ อย่างนี้คือ ทรงสงเคราะห์อดีตัง-
สญาณด้วยปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ทรงสงเคราะห์ปัจจุปปันนังสญาณและ
อนาคตังสญาณด้วยทิพยจักขุญาณ (และ) ทรงสงเคราะห์โลกุตตรคุณ
ทั้งหมดด้วยอัสวักขยญาณ ด้วยพระดำรัสดังกล่าวมานี้ จักว่าได้ทรงแสดง
การอยู่อย่างไม่งมงาย (ธรรมเครื่องอยู่อย่างไม่งมงาย) ของพระองค์แก่
พราหมณ์.

ประโยชน์ของการอยู่ป่า ๒ อย่าง

[๕๑] ได้ยินว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอย่างนี้แล้ว พราหมณ์
คิดว่า พระสมณโคดมทรงปฏิญาณความเป็นพระสัมพันธัญญ์ แต่แม้ในวันนี้
พระองค์ก็ยังไม่ยอมทิ้งการอยู่ในป่า กิจที่ควรทำอะไรๆ แม้อย่างอื่นของ
พระองค์ยังมีอยู่หรือหนอแล. ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบ
อัธยาศัยของพราหมณ์นั้นแล้วได้ตรัสคำว่า **ลียา โข ปน เต** ดังนี้
เป็นต้น เพื่อคล้อยตามอัธยาศัย.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **สียา โข ปน เต พุราหุณ**
เอวมสุต ความว่า คุณก่อนพราหมณ์ บางครั้งท่านพึงมีความคิดอย่างนี้.

บทว่า **น โข ปเนตฺติ พุราหุณ** **เอวํ ทฎฐพฺพํ** ความว่า
คุณก่อนพราหมณ์ ก็แลเมื่อเป็นอย่างนี้ ท่านไม่พึงเห็นอย่างนี้ว่า การอยู่
ในเสนาสนะอันสงัดของเราตถาคคเป็นเพราะสาเหตุที่มีความที่ระคายังไม่
หมดเป็นต้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงปฏิเสธสิ่งที่ไม่ใช่ (ดังกล่าวนั้น)
ในการอยู่ในเสนาสนะอันสงัดอย่างนี้แล้ว เมื่อจะทรงแสดงถึงเหตุ (ข้าง)
จึงตรัสคำว่า **เทว โข อหํ** ดังนี้เป็นต้น. ประโยชนั้นนั่นแหละในคำว่า
อตุลเส นั้น ชื่อว่า อำนาจแห่งประโยชน์ เพราะฉะนั้น ในคำว่า
เทว โข อหํ พุราหุณ อตุลเส จึงมีคำอธิบายว่า คุณก่อนพราหมณ์
เรตถาคคแลเห็นอยู่ซึ่งประโยชน์ ๒ อย่าง คือเหตุ ๒ อย่าง.

ในคำว่า **อตุตโน จ ทิฎฐธมฺมสุขวิหารี** (การอยู่อย่างเป็นสุข
ในปัจจุบันของตน) อรรถภาพที่เห็นประจักษ์อยู่นี้ ชื่อว่า ทิฎฐธรรณ
การอยู่ด้วยอิริยาบถทั้ง ๔ อย่างผาสุก ชื่อว่า สุขวิหาร (การอยู่อย่างเป็นสุข)
พึงทราบอรรถาธิบายนี้ว่า เพราะว่าคนแต่ละคนมีอิริยาบถอื่น ๆ ทั้งหมด
โดยที่สุดการถ่ายอุจจาระปัสสาวะสะดวกสบาย เพราะฉะนั้น การอยู่อย่าง
เป็นสุขของอรรถภาพที่เห็นประจักษ์อยู่ จึงชื่อว่า **ทิฎฐธรรณสุขวิหาร**.

คำว่า **ปจฺฉิมํ ชนตํ อนุกมฺปมาโน** (อนุเคราะห์หมู่ชนรุ่นหลัง)
พึงทราบอธิบายดังต่อไปนี้ :-

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอนุเคราะห์หมู่ชนรุ่นหลังด้วยการอยู่ป่า
อย่างไร ?

อธิบายว่า กุลบุตรทั้งหลายที่บวชด้วยศรัทธาเห็นการอยู่ป่าของ พระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วพากันคิดว่า แม้แต่พระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ซึ่ง ไม่มีทุกข์สิ่งที่จะต้องกำหนดรู้ ไม่มีสมุทัยสิ่งที่จะต้องละ ไม่มีมัคคสิ่งที่จะต้อง ทำให้เกิดมี ไม่มีนิโรธสิ่งที่จะต้องทำให้แจ้ง ก็ยังไม่ยอมละทิ้งเสนาสนะป่า เลย ก็จะป่วยกล่าวไปใยถึงเราทั้งหลายเล่า ดังนี้ แล้วจักพากันสำคัญ เสนาสนะป่าว่าอันตนควรอยู่แต่ที่เดียว ด้วยอาการอย่างนี้ พวกเขาจัก ทำทุกข์ให้หมดสิ้นไปได้โดยเร็วพลัน พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่าทรง อนุเคราะห์หมู่ชนรุ่นหลังอย่างนี้แล. พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดง เนื้อความนี้จึงตรัสว่า ปจฺฉิมญฺจ ชนฺตํ อหุณฺมปฺมาโน ดังนี้.

ความหมายของศัพท์ว่า อภิกกัณตะ

[๕๒] พราหมณ์ได้ฟังพระดำรัสนั้นแล้ว รู้สึกพอใจจึงได้กล่าว คำว่า อหุณฺมปิตฺรฺปา ดังนี้ เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อหุณฺมปิตฺรฺปา แปลว่า เป็นชนิดที่ พระโคตมผู้เจริญอนุเคราะห์แล้ว ก็เป็นผู้อันพระโคตมผู้เจริญเกื้อหนุน แล้วเป็นสภาพ.

บทว่า ชนฺตา แปลว่า หมู่ชน.

บทว่า ยถาคํ อรหฺตา สมฺมาสมฺพุทฺเธน ความว่า (หมู่ชนรุ่นหลัง) อันพระโคตมผู้เจริญอนุเคราะห์แล้ว อย่างที่ผู้ที่เป็นพระอรหันตสัมมา สัมพุทธเจ้าจะพึงอนุเคราะห์.

ก็พราหมณ์ครั้งกล่าวอย่างนี้แล้ว เมื่อจะแสดงความชื่นชมพระ ธรรมเทศนานั้นของพระผู้มีพระภาคเจ้าอีก จึงได้กล่าวคำนี้กะพระผู้มี-

พระภาคเจ้าว่า ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ พระดำรัสของพระองค์จับใจ
ยิ่งนัก พระดำรัสของพระองค์จับใจยิ่งนัก.

ในคำว่า อภิกกนฺต โภ โคตม เป็นต้นนั้น อภิกกนฺต
ศัพท์นี้ ใช้ในความหมายว่า ขยะ ลื่นไป, หמדไป, ล่วงเลย สุนทร
ดี อริฐปะ สวยงาม และ อัพภูโนทนะ ชื่นชม, ยินดี.

ก็ อภิกกนฺตศัพท์ที่ใช้ในความหมายว่า "ขยะ" (เช่น) ใน
ประโยคเป็นต้นว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ราตรีล่วงไปแล้ว ปฐมยาม
ผ่านพ้นไปแล้ว ภิกขุสงฆ์นี้ (คอย) อยู่ยาวนานแล้ว.

ใช้ในความหมายว่า "สุนทร" (เช่น) ในประโยคเป็นต้นว่า
บรรดาบุคคล ๔ คนนี้ คนนี้ดีกว่า และประณีตกว่า.

ใช้ในความหมายว่า "อริฐปะ" (เช่น) ในประโยคเป็นต้นว่า
ใครช่างรุ่งเรืองด้วยฤทธิ์และยศ มีผิวพรรณสวยงาม ทำทิศทั้งปวงให้
สว่างไสว (มา) กราบเท้าของเราตถาคต.

ใช้ในความหมายว่า "อัพภูโนทนะ" (เช่น) ในประโยค
เป็นต้นว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระดำรัสของพระองค์จับใจยิ่งนัก.

แม้ในที่นี้ อภิกกนฺตศัพท์ก็ใช้ในความหมาย แห่ง "อัพภู-
โนทนะ ชื่นชม, ยินดี" เหมือนกัน. ก็เพราะเหตุที่อภิกกนฺตศัพท์
ใช้ในความหมายแห่งอัพภูโนทนะ. ฉะนั้น จึงควรทราบว่ (คำว่า
อภิกกนฺต โภ โคตม) ท่านอธิบายไว้ว่า ได้แก่ สาธุ สาธุ โภ โคตม
ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ พระดำรัสของพระองค์ดีแล้ว ดีแล้ว พระเจ้าข้า.

เหตุผลที่ใช้อภิกันตศัพท์ ๒ ครั้ง

(นักปราชญ์ได้กล่าวคาถาประพันธ์นี้ไว้ว่า)

ท่านผู้รู้พึงทำการกล่าวซ้ำ ใน (คำพูดแสดง) ความ
กลัว (ภย) ความโกรธ (โทษ) การสรรเสริญ
(ปัสสาย์) ความริบด่วน (ตูริเต) ความตื่นเต้น
(โกตุหเล) ความอัศจรรย์ใจ (อจฺจนเร) ความ
ร่าเริงยินดี (หาเส) ความโศก (โโสเก) และ
ความเลื่อมใส (ปาสาทะ).

และด้วยลักษณะ (เหตุผลดังกล่าวมา) นี้ อภิกันตศัพท์นี้พึงทราบว่า
พราหมณ์กล่าวไว้ถึง ๒ ครั้งในที่นี้ ก็ด้วยอำนาจความเลื่อมใสและความ
สรรเสริญ.

อีกอย่างหนึ่ง บทว่า อภิกฺกนฺตํ แปลว่า นำใครอย่างยิ่ง
ก็นำปรารถนาอย่างยิ่ง อธิบายว่า นำพอใจอย่างยิ่ง คือ ดียิ่งนัก. ใน
อภิกันตศัพท์ทั้ง ๒ นั้น พราหมณ์ชมเชยเทศนาด้วย อภิกันตศัพท์
(ที่มีความหมาย) อย่างหนึ่ง ประกาศความเลื่อมใสของตนด้วยอภิกันต-
ศัพท์ (ที่มีความหมาย) อีกอย่างหนึ่ง.

ก็ในความหมายทั้ง ๒ นี้มีอธิบายดังนี้ว่า พระธรรมเทศนาของ
พระโคตมผู้เจริญ น่าจับใจยิ่งนัก ความเลื่อมใสของข้าพระองค์อาศัย
ธรรมเทศนาของพระโคตมผู้เจริญก็น่าพอใจยิ่งนัก หรือไม่ว่าพราหมณ์นี้
มุ่งใช้ความหมายทั้ง ๒ (ไปในทาง) ชมเชยพระคำรัสของพระผู้มี-
พระภาคเจ้าอย่างเดียว. (คือชมเชยว่า) พระคำรัสของพระโคตมผู้เจริญ

นับว่าจับใจยิ่งนัก เพราะยังโทษให้พินาศไป นับว่าน่าจับใจยิ่งนัก เพราะให้บรรลुकุณ อนึ่ง นักศึกษาพึงประกอบ (คำว่า) โภโต โคตมุตส วณั อภิกุณุต) เข้ากับบททั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ว่า :-

พระดำรัสของพระโคตมผู้เจริญนับว่าจับใจยิ่งนัก เพราะทำให้เกิดศรัทธา นับว่าจับใจยิ่งนัก เพราะทำให้เกิดปัญญา.

พระดำรัสของพระโคตมผู้เจริญนับว่าจับใจยิ่งนัก เพราะพรั่งพร้อมด้วยอรรถะ (ความหมาย) นับว่าจับใจยิ่งนัก เพราะพรั่งพร้อมด้วยพยัญชนะ.

พระดำรัสของพระโคตมผู้เจริญนับว่าจับใจยิ่งนัก เพราะมีบทง่าย นับว่าจับใจยิ่งนัก เพราะมีความหมายลึกซึ้ง.

พระดำรัสของพระโคตมผู้เจริญนับว่าจับใจยิ่งนักเพราะ (ฟังแล้ว) รื่นหู นับว่าจับใจยิ่งนัก เพราะ (ฟังแล้ว) ซึ่งใจ.

พระดำรัสของพระโคตมผู้เจริญนับว่าจับใจยิ่งนัก เพราะไม่ยกตน นับว่าจับใจยิ่งนัก เพราะไม่ข่มคนอื่น.

พระดำรัสของพระโคตมผู้เจริญนับว่าจับใจยิ่งนัก เพราะเยือกเย็น ด้วยพระกรุณา นับว่าจับใจยิ่งนัก เพราะแผ่แผ้วด้วยพระปัญญา.

พระดำรัสของพระโคตมผู้เจริญนับว่าจับใจยิ่งนัก เพราะเป็นที่รื่นรมย์ตามคัลลอง นับว่าจับใจยิ่งนัก เพราะทนต่อการถูกโจมตี.

พระดำรัสของพระโคตมผู้เจริญนับว่าจับใจยิ่งนัก เพราะฟังอยู่ก็มีความสุข นับว่าจับใจยิ่งนัก เพราะใคร่ครวญอยู่ก็เป็นประโยชน์.

อุปมา ๔ ข้อ

ต่อจากนั้น พราหมณ์ได้ชมเชยพระธรรมเทศนานั้นแลด้วยอุปมา ๔ ข้อ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **นิคุชิตี** ได้แก่ภาชนะที่วางคว่ำปากลง หรือที่มีปากอยู่ข้างใต้.

บทว่า **อุกกุชเชยฺย** ได้แก่ฟิงหงายปากขึ้น.

บทว่า **ปฏิจฺจนฺน** ได้แก่ที่เขาปิดไว้ด้วยหญ้าและใบไม้เป็นต้น.

บทว่า **วิวเรยฺย** แปลว่าฟิงเปิด.

บทว่า **มฺพฺหสฺส** ได้แก่ (บุคคล) ผู้หลงทิศ.

บทว่า **มคฺคํ อจิกฺเขยฺย** ความว่า ฟิงจับที่มือแล้วบอกว่า นี่ทาง.

บทว่า **อนฺธกาเร** คือในความมืดมิดมืองค์ ๔ (คือมืด) เพราะวัน แรม ๑๔ ค่ำ เพราะเป็นเวลาเที่ยงคืน เพราะป่าทึบ และเพราะเมฆหนาบดบัง.

ความหมายของบทที่ไม่ง่ายมีเท่านี้ก่อน.

ส่วนคำอธิบายประกอบความหมายมีดังต่อไปนี้ :-

พระโคตมผู้เจริญผู้ยังข้าพระองค์ผู้เบือนหน้าหนีจากสัทธรรม ตกไป ในอสัทธรรม ให้พ้นมาจากอสัทธรรม เหมือนใคร ๆ ฟิงหงายของที่คว่ำขึ้นระนั้น ผู้เปิดเผยศาสนาซึ่งถูกปิดบังไว้ด้วยรกชัฏ คือ**มิจฉาทิฏฐิ** จำเดิมแต่ศาสนาของ**พระผู้มีพระภาคเจ้า**ทรงพระนามว่า **กัสสปะ** อันตรธานไป เหมือนใคร ๆ ฟิงเปิดของที่ถูกปิดบังออกฉะนั้น ผู้บอกทางสวรรค์และนิพพานแก่ข้าพระองค์ผู้เดินหลงไปสู่ทางสายต่ำ คือทางที่ผิด เหมือนใคร ๆ

บอกทางแก่คนหลงทางฉะนั้น ชื่อว่า ได้ทรงประกาศธรรมะไว้แล้วโดย
อเนกปริยายแก่ข้าพระองค์ เพราะทรงประกาศไว้แล้ว โดยปริยายเหล่านี้
โดยทรงส่องแสงสว่างคือพระธรรมเทศนาอันกำจัดเสียซึ่งความมืด คือ
โมหะที่ปกปิดพระรัตนตรัยนั้นไว้ แก่ข้าพระองค์ผู้จมดิ่งลงไปในความมืด
คือโมหะ มองไม่เห็นรูปพระรัตนตรัยมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น เหมือน
ใคร ๆ ฟังส่องแสงเพลิงในที่มืดฉะนั้น.

พราหมณ์ครั้นชมเชยพระธรรมเทศนาอย่างนี้แล้ว มีจิตเลื่อมใสใน
พระรัตนตรัย เพราะเทศนา นี้ เมื่อจะทรงทำอาการของบุคคลผู้เลื่อมใส
จึงกล่าวคำว่า **เอสาหัม** ดังนี้เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **เอสาหัม** ตัดบทเป็น **เอโส อหัม**
(ข้าพระองค์นั้น).

หลายบทว่า **ภวนตุ โคตมฺ ฺสรณํ คจฺฉามิ** ความว่า ข้าพเจ้า
ขอถึง ขอคบ ขอเสพ ขอเข้าไปนั่งใกล้พระโคตมผู้เจริญด้วยความประสงค์
นี้ว่า ขอพระโคตมผู้เจริญจงเป็นที่ระลึก เป็นที่พึ่ง เป็นผู้ทำลายความทุกข์
และเป็นผู้สรรคสร้างประโยชน์สุขให้แก่ข้าพระพุทธเจ้าด้วยเถิด อีกอย่าง
หนึ่งความว่า ข้าพระองค์รู้ คือทราบอยู่อย่างนี้. เพราะว่ ชาติเหล่าใด
แปลว่า "ไป" ชาติเหล่านั้นก็ย่อมแปลว่า "รู้" ได้ด้วย. เพราะฉะนั้น
บทว่า **คจฺฉามิ** นี้ พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวความหมายไว้ดังนี้ว่า
ขานามิ พุชฺฉามิ (รู้อยู่, ทราบอยู่).

ก็ในคำว่า **ธมฺมุญฺจ ภิกฺขุสงฺฆมุญฺจ** นี้พึงทราบอธิบายดังต่อไปนี้ :-
ที่ชื่อว่า ธรรม เพราะมีความหมายว่า ทรงไว้ซึ่งบุคคลทั้งหลาย
ผู้ได้บรรล (อริย) มรรค ผู้ทำให้แจ้งซึ่งนิโรธแล้ว (และ) ผู้ปฏิบัติ

ตามคำที่พระพุทธเจ้าทรงพร่ำสอนเป็นประจำมิให้ตกไปในอบาย ๔. ธรรม
นั้น เมื่อว่าโดยความหมาย ก็ได้แก่ อริยมรรคและนิพพาน. สมจริงด้วย
พระดำรัสที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ดังนี้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมะที่เป็น
สังขตะ (ถูกปัจจัยปรุงแต่ง) มีอยู่เท่าใด อริยมรรคมีองค์ ๘ ตถาคต
กล่าวว่า เป็นยอดแห่งธรรมที่เป็นสังขตะเหล่านั้น ความพิสดารเป็นดั่งว่า
มานี้. และไม่ใช่แต่ อริยมรรคและนิพพานอย่างเดียวเท่านั้น (ที่ชื่อว่า
ธรรม) โดยที่แท้แล แม้ประยัติธรรมพร้อมทั้งอริยผลทั้งหลาย (ก็ชื่อว่า
ธรรม) สมจริงดังคำที่เทพบุตรกล่าวไว้ในฉัตตมาณวกวิมานวัตถุว่า

**ท่านจงเข้าถึงธรรมนี้ซึ่งเป็นธรรมสำหรับสํารอราคะ
ไม่หวั่นไหว ไม่มีความโศก ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง
ไม่ปฏิญจ เป็นธรรมอันไพเราะที่พระพุทธเจ้าทรง
เชี่ยวชาญแล้ว ทั้งยังได้ทรงจำแนกไว้เรียบร้อยแล้ว
เพื่อเป็นที่ระลึกที่พึงเกิด.**

ในคาถานี้พึงทราบวินิจฉัยดังนี้ :-

บทว่า เป็นธรรมสำหรับสํารอราคะ คือเทพบุตรกล่าวถึงมรรค.

บทว่า เป็นธรรมไม่หวั่นไหว ไม่มีความโศก คือเทพบุตรกล่าวถึงผล.

บทว่า เป็นธรรมที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง คือเทพบุตรกล่าวถึงนิพพาน.

บทว่า ไม่ปฏิญจ เป็นธรรมอันไพเราะ ที่พระพุทธเจ้าทรงเชี่ยวชาญแล้วทั้งยังได้ทรงจำแนกไว้เรียบร้อยแล้วนี้ คือ เทพบุตรกล่าวถึง

พระธรรมชั้นทั้งหมดที่ทรงจำแนกไว้เป็นพระไตรปิฎก.

ที่ชื่อว่า สังฆะ (สงฆ์) เพราะหมายความว่า รวมกันด้วยเครื่องรวมคือทิวฐิและศีล. สงฆ์นั้น เมื่อว่าโดยความหมาย คือหมู่พระอริยบุคคล ๘ จำพวก. สมจริงดังคำที่เทพบุตรกล่าวไว้ในคัมภีร์วิมานวัตถุนั้นเองว่า

ก็บัณฑิตกล่าวทานที่บุคคลถวายแล้วในบุคคล ๔ คู่
เหล่าใด ซึ่งเป็นคู่บุคคลที่สะอาด บุคคล ๔ คู่เหล่านั้น
คือบุคคล ๘ จำพวก ซึ่งเป็นผู้เห็นธรรม ขอท่านจง
เข้าถึงพระสงฆ์นี้เพื่อเป็นที่ระลึกที่พึงเกิด.

หมู่แห่งภิกษุทั้งหลายชื่อว่า ภิกษุสงฆ์. พราหมณ์ได้ประกาศการถึงสรณะทั้ง ๓ ด้วยถ้อยคำมีเพียงเท่านี้.

สรณคมน์

บัดนี้ เพื่อความเป็นผู้ฉลาดในสรณคมน์เหล่านั้นจึงควรทราบวิธีนี้คือ สรณะ การถึงสรณะ ผู้ถึงสรณะ ประเภทแห่งการถึงสรณะ ผลแห่งการถึงสรณะ สังกิเลส (ความเศร้าหมอง) และเภทะ (ความหมดสภาพ).

ถามว่า วิธีนี้มีความหมายเป็นอย่างไรบ้าง ?

ตอบว่า ควรทราบความหมายโดยความหมายเฉพาะบทก่อน. ที่ชื่อว่า สรณะ เพราะหมายความว่า เบียดเบียน อธิบายว่า ย่อมกำจัด คือ ทำความกลัว ความหวาดสะอุ้ง ความทุกข์ กิเลสที่เป็นเหตุให้ไปสู่ทุกคติ

ของบุคคลผู้ถึงสรณะให้พินาศไปด้วยการถึงสรณะนั้นแล. คำว่า **สรณะ** นั้นเป็นชื่อเรียกพระรัตนตรัย.

อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า **พุทฺธะ** เพราะหมายความว่า ขจัดซึ่งภัยของสัตว์ทั้งหลายโดยทำสัตว์ทั้งหลายให้เป็นไปในประโยชน์เกื้อกูลและถอยกลับจากสิ่งที่ไม่ใช่ประโยชน์เกื้อกูล.

ที่ชื่อว่า **ธรรม** เพราะทำสัตว์ทั้งหลายให้ช่วยข้ามพ้นจากกันดารคือภพและเพราะให้ความเบาใจแก่สัตว์ทั้งหลาย ที่ชื่อว่า **สงฆ์** เพราะทำสักการะทั้งหลายแม้เป็นของน้อยค่าให้ได้รับผลอันไพบูลย์ เพราะฉะนั้นพระรัตนตรัยจึงชื่อว่า **สรณะ** โดยบรรยายนี้ด้วย.

จิตตูปบาท (ความเกิดความคิดขึ้น) ที่มีกิเลสอันถูกขจัดแล้วด้วยความเป็นผู้เคารพเลื่อมใสในสรณะนั้น อันเป็นไปโดยอาการที่มีความเคารพเลื่อมใสในพระรัตนตรัยนั้นเป็นเบื้องต้น ชื่อว่า **สรณคมนั**.

สัตว์ผู้พร้อมด้วยสรณคมนันั้น ชื่อว่า ถึงสรณะ. อธิบายว่า ย่อมเข้าถึงรัตนะทั้ง ๓ เหล่านี้ว่าเป็นสรณะ (ที่ระลึก ที่พึ่ง) ว่าเป็นปรายณะ (เครื่องนำทาง) ด้วยจิตตูปบาทมีประการดังกล่าวแล้ว. นักศึกษาพึงทราบ สรณะ การถึงสรณะ และผู้ถึงสรณะ ทั้ง ๓ อย่างนี้ก่อน.

ประเภทแห่งการถึงสรณะ

ส่วนในประเภทแห่งการถึงสรณะ (การถึงสรณะมีกี่ประเภท) พึงทราบอธิบายต่อไป. การถึงสรณะมี ๒ คือ การถึงสรณะที่เป็นโลกุตตระ ๑ การถึงสรณะที่เป็นโลกียะ ๑. ในสองอย่างนั้น การถึงสรณะที่เป็นโลกุตตระของบุคคลผู้เห็นสัจจะแล้ว เมื่อว่าโดยอารมณ์ย่อมมีนิพพานเป็นอารมณ์ เมื่อว่าโดยกิจย่อมสำเร็จได้ในพระรัตนตรัยแม้ทั้งสิ้น เพราะ

ตัดขาดกิเลสที่เป็นเหตุขัดขวางการถึงสรณะได้ในขณะแห่งมรรค. (ส่วน) การถึงสรณะที่เป็นโลกิยะของปุถุชน เมื่อว่าโดยอภิมันต์ ย่อมมีพระพุทธรูปเป็นต้นเป็นอภิมันต์ สำเร็จได้ด้วยการขมกิเลสที่เป็นเหตุขัดขวางการถึงสรณะไว้ได้. การถึงสรณะนั้น เมื่อว่าโดยความหมาย ได้แก่ การได้ศรัทธาในพระรัตนตรัยมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น และสัมมาทิฏฐิที่มีศรัทธา (ในพระรัตนตรัยนั้น) เป็นพื้นฐานท่านเรียกว่า **ทิฏฐุชุกรม** (การทำความเห็นให้ตรง) (ซึ่งอยู่) ในบุญกิริยาวัตถุ ๑๐.

การถึงสรณะแบบนี้มีอยู่ ๔ อย่างคือ (การถึง) ด้วยการมอบตน ๑ ด้วยการมีพระรัตนตรัยนั้นเป็นเครื่องนำทาง ๑ ด้วยการยอมเป็นศิษย์ ๑ ด้วยการถวายมือ (การประนมมือทำความเคารพ) ๑.

ใน ๔ อย่างนั้น ที่ชื่อว่า การมอบตน ได้แก่ การยอมสละตนแก่พระรัตนตรัยมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น (ด้วยการกล่าว) อย่างนี้ว่า นับแต่วันนี้เป็นต้นไป ข้าพเจ้าขอมอบตนถวายแด่พระพุทธเจ้า แต่พระธรรม และแต่พระสงฆ์.

ที่ชื่อว่า การมีพระรัตนตรัยนั้นเป็นเครื่องนำทาง ได้แก่ การที่มีพระรัตนตรัยนั้นเป็นที่ไปในเบื้องหน้า (ด้วยการพูด) อย่างนี้ว่า นับตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป ขอท่านทั้งหลายจงจำข้าพเจ้าไว้ว่า ข้าพเจ้าขอมิพระพุทธเจ้าเป็นผู้นำทาง ขอมิพระธรรมเป็นผู้นำทาง ขอมิพระสงฆ์เป็นผู้นำทาง.

ที่ชื่อว่า การถวายมือ ได้แก่ การทำความนอบน้อมอย่างสูงในพระรัตนตรัยมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น (ด้วยการพูด) อย่างนี้ว่า นับตั้งแต่

วันนี้เป็นต้นไป ขอท่านทั้งหลายจงจำข้าพเจ้าไว้ว่า ข้าพเจ้าขอทำการกราบไหว้ การลูกรับ การประนมมือ การทำความนอบน้อมแด่พระรัตนตรัยมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นนั้นแล.

ก็บุคคลเมื่อทำอาการอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาอาการทั้ง ๔ อย่างนี้ จักว่าได้รับการถึงสรณะแล้วทีเดียว.

อีกอย่างหนึ่ง ฟังทราบการมอบคน (ด้วยการพูด) แม้อย่างนี้ว่า ข้าพเจ้าขอสละตนแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า แด่พระธรรม (และ) แด่พระสงฆ์ ข้าพเจ้าขอสละชีวิตแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า แด่พระธรรม (และ) แด่พระสงฆ์ ข้าพเจ้าสละคนแล้วทีเดียวแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า แด่พระธรรม (และ) แด่พระสงฆ์ข้าพเจ้าสละชีวิตแล้วทีเดียวแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า แด่พระธรรม (และ) แด่พระสงฆ์ ข้าพเจ้าขอถึงพระพุทธเจ้า (พระธรรมและพระสงฆ์) ว่าเป็นสรณะ โดยขอเอาชีวิตเป็นเดิมพัน ขอพระพุทธเจ้า (พระธรรมและพระสงฆ์) จงเป็นที่ระลึกที่พึ่ง เป็นที่อาศัย เป็นที่ต้านทานของข้าพเจ้า.

ฟังเห็นการเข้าถึงความเป็นศิษย์ (การยอมตัวเป็นศิษย์) เหมือน การเข้าถึงความเป็นศิษย์ในการถึงสรณะของพระมหากัสสปะ (ด้วยการพูด) แม้อย่างนี้ว่า ขอข้าพเจ้าพึงได้พบพระศาสดา พึงได้พบพระผู้มีพระภาคเจ้า ขอข้าพเจ้าพึงได้พบพระสุคต พึงได้พบพระผู้มีพระภาคเจ้า ขอข้าพเจ้าพึงได้พบพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พึงได้พบพระผู้มีพระภาคเจ้า.

ฟังทราบความที่มีพระรัตนตรัยนั้นเป็นเครื่องนำทาง (เป็นที่ไปในเบื้องหน้า) เหมือนการถึงสรณะของชนทั้งหลายมีอาพวกยักษ์เป็นต้น (ด้วยการพูด) แม้อย่างนี้ว่า

ข้าพเจ้านั้นจักเที่ยวไปจากหมู่บ้าน (นี้) สู่มหมู่บ้าน
(โน้น) จากเมือง (นี้) สู่มเมือง (โน้น) (เพื่อ)
นมัสการพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ความเป็นธรรม
ที่ดีแห่งพระธรรม (และความเป็นสงฆ์ที่ดีแห่งพระ-
สงฆ์).

พึงเห็นการพนมมือไหว้ หมายความว่า ครั้งนั้นแล พรหมณ์ชื่อ
พรหมายู ลูกขึ้นจากที่นั่งทำผ้าห่มเฉียงบ่าข้างหนึ่งแล้วชบศิริชะลงแทบ
พระบาทของพระผู้มีพระภาคเจ้า จวบพระบาทของพระผู้มีพระภาคเจ้า
ด้วยปาก นวดพื้นด้วยฝ่ามือแล้วประกาศชื่อว่า ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ
ข้าพระองค์เป็นพรหมณ์ชื่อ พรหมายู ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ ข้าพระองค์
เป็นพรหมณ์ชื่อพรหมายู.

ก็การพนมมือไหว้นั้นมีอยู่ ๔ อย่าง คือ (ถวามมือ) เพราะเป็นญาติ
เพราะความกลัว เพราะเป็นอาจารย์ และเพราะเป็นทักษิณบุคคล.
บรรดาการพนมมือไหว้ ๔ อย่างนั้น การถึงสรณะมิได้ด้วยการพนมมือไหว้
เพราะเป็นทักษิณบุคคล ไม่ใช่เป็นด้วยเหตุ ๓ อย่างนอกจากนี้.

เพราะว่า สรณะอันบุคคลย่อมรับได้ด้วยบุคคลผู้ประเสริฐสุด จะ
หมดสภาพไป (กำหนด) ด้วยอำนาจบุคคลผู้ประเสริฐสุดเหมือนกัน
เพราะฉะนั้น บุคคลใดจะมีเชื้อสายเป็นสากยะหรือเป็นโกถิยะก็ตาม ถวาม
บังคม (พระพุทธเจ้า) ด้วยสำคัญว่า พระพุทธเจ้าเป็นพระญาติของเรา
ทั้งหลาย บุคคลนั้นยังไม่จัดว่าได้รับสรณะเลย. หรือว่าบุคคลใดถวาม
บังคมพระพุทธเจ้าด้วยความกลัวว่า พระสมณโคตมเป็นผู้อันพระราชา

บูชาแล้ว มีอานุภาพมาก เมื่อเราไม่ไหวจะพึงทำความเสียหายให้แก่เรา
ได้ บุคคลนั้นก็ยังไม่จัดว่าได้รับสละเหมือนกัน. แม้บุคคลใดระลึกถึง
คำสอนบางอย่างที่ได้เรียนในสำนักของพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อครั้งที่
พระองค์ยังเป็นพระโพธิสัตว์อยู่ หรือในพุทธกาลได้เรียนคำสอนทำนอง
นี้ว่า

**บุคคลควรใช้สอย เลี้ยงชีวิตด้วยทรัพย์ส่วนหนึ่ง
ลงทุนทำงานด้วยทรัพย์สองส่วน และส่วนที่สี่ควร
เก็บไว้ (เพราะมันจะอำนวยประโยชน์ได้) เมื่อคราว
มีความจำเป็นต้องใช้**

(เกิดความเลื่อมใส) ถวายบังคมด้วยความรู้สึกว่า พระองค์เป็น
พระอาจารย์ของเรา บุคคลนั้นก็ชื่อว่ายังไม่ได้รับสละเหมือนกัน.

ส่วนบุคคลใดถวายบังคมด้วยความสำคัญว่า พระพุทธเจ้าทรงเป็น
อัครทักษิณชนบุคคลในโลก บุคคลนั้นแลจัดว่าได้รับสละแล้ว. อุบาสก
หรืออุบาสิกาผู้ได้รับสละอย่างนี้แล้วจะไหว้ญาติแน่ที่บวชในสำนักอัญญ-
เดียรถีย์ด้วยความรู้สึกที่ว่า ท่านผู้นี้เป็นญาติของเรา ดังนี้ การถึงสละ
ก็ยังไม่หมดสภาพไป (ไม่เสีย) จะป่วยกล่าวไปไยถึงบุคคลหรืออุบาสิกา
ผู้ไหว้ญาติที่ยังไม่บวชเล่า.

สำหรับอุบาสกหรืออุบาสิกาผู้ถวายบังคมพระราชาเหมือนกัน คือ
ถวายบังคมด้วยอำนาจความกลัวว่า พระราชาพระองค์นั้นเพราะเป็นผู้ที่
ชาวแคว้นแคว้นบูชากันแล้ว เมื่อเราไม่ถวายบังคมก็จะทรงทำความเสียหาย
ให้แก่เราได้ ดังนี้ การถึงสละก็ยังไม่หมดสภาพไป (ยังไม่เสีย) เหมือน

เมื่อบุคคลแม่ไหว้เศียรถีย ผู้ให้การศึกษาศิลปะอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยคิดว่า
ผู้นี้เป็นอาจารย์ของเรา การถึงสรณะ ก็ยังไม่หมดสภาพไป ฉะนั้น
นักศึกษาพึงทราบประเภทแห่งการถึงสรณะอย่างนี้แล.

ก็การถึงสรณะที่เป็นโลกุตตระในที่นี้ มีสามัญญผล ๔ เป็นวิบากผล
มีความสิ้นไปแห่งทุกข์ทั้งหมดเป็นอานิสงสผล. สมด้วยพระดำรัสที่พระ
พุทธเจ้าตรัสไว้ดังนี้ว่า

ก็บุคคลใดถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์
ว่าเป็นสรณะ (ที่ระลึก ที่พึ่ง) บุคคลนั้นย่อมเห็น
อริยสัจ ๔ ด้วยปัญญาอันชอบ คือ ย่อมเห็นทุกข์
เหตุเกิดของทุกข์ ความดับทุกข์ และอริยมรรค
มีองค์ ๘ ซึ่งเป็นทางให้เข้าถึงความดับทุกข์ สรณะ
(ที่ระลึก ที่พึ่ง) อย่างนั้นแลจึงจะเป็นสรณะอันเกษม
เป็นสรณะอันสูงสุด เพราะอาศัยสรณะนั้น บุคคล
จึงหลุดพ้นไปจากทุกข์ทั้งปวงได้.

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบอานิสงสผลของการถึงสรณะนั้นแม้ด้วย
อำนาจแห่งเหตุมีการไม่เข้าไปยึดถือ โดยความเป็นของเที่ยงเป็นต้น .
สมจริงดังพระดำรัสที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ดังนี้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มิใช่ฐานะ มิใช่โอกาส (เป็นไปไม่ได้เลย)
ที่บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยทิวฐิติ จะพึงเข้าไปยึดถือสังขารอะไร ๆ ว่า เที่ยง
ว่า เป็นสุข จะพึงเข้าไปยึดถือธรรมอะไร ๆ ว่า เป็นอัตตา จะพึงปลง
ชีวิตมารดา จะพึงปลงชีวิตบิดา จะพึงปลงชีวิตพระอรหันต์ จะพึงเป็น

ผู้มีจิตชั่วร้ายยังโลหิตของพระตถาคตให้ห้อ จะพึงทำลายสงฆ์ จะพึงอ้าง ศาสดาอื่น ฐานะอย่างนี้จะมีไม่ได้.

ส่วนการถึงสรณะที่เป็นโลกียะย่อมมีภพสมบัติและ โภคสมบัติเป็นผล เหมือนกัน. สมจริงดังพระดำรัสที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ดังนี้ว่า

**บุคคลที่ถึงพระพุทธเจ้าว่าเป็นสรณะจักไม่ไปสู่อบาย-
ภูมิ ครั้นละร่างกายที่เป็นมนุษย์แล้ว จักยังกายทิพย์
ให้บริบูรณ์ (เกิดในหมู่เทพ).**

แม้เรื่องอื่นท่านก็กล่าวไว้. (คือ) คราวครั้งนั้นแล หัวสั๊กกะจอมเทพพร้อมด้วยเทวดาแปดหมื่นได้เข้าไปหาพระมหาโมคคัลลานะ. พระมหาโมคคัลลานะได้กล่าวกะหัวสั๊กกะจอมเทพ ผู้ประทับยืนอยู่ ณ ที่สมควรส่วนข้างหนึ่งดังนี้ว่า ขอถวายพระพรพระองค์ผู้จอมเทพ การถึงพระพุทธเจ้าว่าเป็นสรณะ เป็นการดีแท้ เพราะการถึงพระพุทธเจ้าว่าเป็นสรณะ เป็นเหตุแล สัตว์บางพวกในโลกนี้ตายแล้ว จึงได้ไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์อย่างนี้ สัตว์เหล่านั้น (เกิดเป็นเทวดาแล้ว) ย่อมเด่นล้ำเทวดาพวกอื่นด้วยฐานะ ๑๐ คือ ด้วยอายุอันเป็นทิพย์ วรรณะอันเป็นทิพย์ สุขอันเป็นทิพย์ ยศอันเป็นทิพย์ ความเป็นใหญ่อันเป็นทิพย์ รูปอันเป็นทิพย์ เสียงอันเป็นทิพย์ กลิ่นอันเป็นทิพย์ รสอันเป็นทิพย์ โผฏฐัพพะอันเป็นทิพย์. ใน (การถึง) พระธรรมและพระสงฆ์ว่าเป็นสรณะ ก็นัยนี้. อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบผลอันสำคัญของการถึงสรณะแม้ด้วยอำนาจแห่งสูตรมีเวลามสูตรเป็นต้น. พึงทราบผลแห่งการถึงสรณะอย่างนี้.

ในการถึงสรณะ ๒ อย่างนั้น การถึงสรณะที่เป็นโลกียะย่อมเศร้าหมองด้วยเหตุทั้งหลายมีความไม่รู้ ความสงสัย และความรู้ (ความเข้าใจ) ผิดเป็นต้นในพระรัตนตรัย เป็นการถึงสรณะที่ไม่มีความรุ่งเรืองมาก ไม่กว้างไกลมาก. (ส่วน) การถึงสรณะที่เป็นโลกุตตระไม่มีความเศร้าหมอง.

การถึงสรณะที่เป็นโลกียะมีการหมดสภาพอยู่ ๒ อย่างคือ การหมดสภาพ (เกโท) แบบมีโทษ ๑ การหมดสภาพแบบไม่มีโทษ ๑. ในการหมดสภาพทั้งสองนั้น การหมดสภาพแบบมีโทษย่อมมีด้วยเหตุทั้งหลายมีการมอบตนในศาสดาอื่นเป็นต้น การหมดสภาพแบบนี้มีผลไม่น่าปรารถนา. การหมดสภาพแบบไม่มีโทษในเพราะการทำกาลกิริยา การหมดสภาพแบบนี้ไม่มีผลเพราะไม่มีวิบาก. แต่การถึงสรณะแบบโลกุตตระไม่มีการหมดสภาพเลย. จริงอยู่ พระอริยสาวก (ตายแล้วไปเกิด) แม้ในภพอื่นก็จะไม่ยอมยกย่องคนอื่นว่าเป็นศาสดา (แทนพระพุทธเจ้า). ฟังทราบความเศร้าหมอง และการหมดสภาพของการถึงสรณะดังพรรณานาจะนี้.

อุบาสก

บทว่า อุปาสก มํ ภวํ โคตโม ธาเรตุ ความว่า ขอพระโคตม ผู้เจริญจงจำ อธิบายว่า จงรู้จักข้าพเจ้าอย่างนี้ว่า ผู้นี้เป็นอุบาสก.

ก็ในที่นี้เพื่อความเป็นผู้ฉลาดในวิธีแสดงตนเป็นอุบาสกจึงควรทราบข้อปลีกย่อยนี้ว่า อุบาสกคือใคร ? เพราะเหตุไร จึงเรียกว่า อุบาสก ?

**อุบาสกนั้นมีศีลเป็นอย่างไร ? มีอาชีพเป็นอย่างไร ? มีวิบัติเป็น
อย่างไร ? มีสมบัติเป็นอย่างไร ?**

ในข้อปลีกย่อยเหล่านั้น ที่ว่า **อุบาสกคืออะไร ?** ได้แก่ กฤหัสถ์
คนใดคนหนึ่งผู้ถึงไตรสรณะ. สมจริงดังพระดำรัสที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้
ดังนี้ว่า **ดูก่อนมหานาม** เมื่อใดแลอุบาสกถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม
(และ) พระสงฆ์ **ว่าเป็นสรณะ** **ดูก่อนมหานาม** บุคคลย่อมเป็นอุบาสก
ด้วยอาการเท่านั้นแล.

ที่ว่า **เพราะเหตุไร จึงเรียกว่า อุบาสก ?** ได้แก่ เพราะเข้าไป
นั่งใกล้พระรัตนตรัย. จริงอยู่บุคคลนั้น ชื่อว่า **อุบาสก** เพราะเข้าไป
นั่งใกล้พระพุทธเจ้า พระธรรม (และ) พระสงฆ์.

ที่ว่า **อุบาสกนั้นมีศีลเป็นอย่างไร ?** ได้แก่ เจตนาเป็นเครื่อง
งดเว้น ๕ อย่าง. สมจริงดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ดังนี้ว่า **ดูก่อนมหานาม**
เมื่อใดแล **อุบาสกเป็นผู้งดเว้นจากปาณาติบาต จากอทินนาทาน จาก**
กาเมศุมิฉจาร จากมุสาวาท (และ) จากฐานะเป็นที่ตั้งแห่งความ
ประมาท **คือน้ำเมา อันได้แก่สุราและเมรัย** **ดูก่อนมหานาม** **อุบาสก**
ย่อมเป็นผู้มีศีลด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแล.

ที่ว่า **มีอาชีพเป็นอย่างไร ?** ได้แก่ การละการค้าขายผิด ๕ อย่าง
แล้วเลี้ยงชีวิตโดยชอบธรรม สมจริงดังพระดำรัสที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้
ดังนี้ว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย** การค้าขาย ๕ อย่างเหล่านี้ **อันอุบาสกไม่ควร**
ทำ ๕ อย่างมีอะไรบ้าง คือ การค้าขายสัตว์ ๑ การค้าขายสัตว์ ๑
การค้าขายเนื้อ ๑ การค้าขายน้ำเมา ๑ การค้าขายยาพิษ ๑ **ดูก่อนภิกษุ**
ทั้งหลาย การค้าขาย ๕ อย่างนี้แล **อุบาสกไม่ควรทำ.**

ที่ว่า **มีวิบัติเป็นอย่างไร ?** ได้แก่ ความวิบัติแห่งศีลและอาชีวะของอุบาสกนั้นนั่นแลอันใด อันนี้เป็นความวิบัติของอุบาสกนั้น. อีกอย่างหนึ่ง อุบาสกนั้นเป็นคนจัญทาลและเศร้าหมองด้วยมลทินต่าง ๆ ด้วยวิบัติอันใด แม้วิบัตินั้นก็พึงทราบว่าเป็นวิบัติของอุบาสกนั้น ๆ. และความเป็นคนจัญทาลนั้น เมื่อว่าโดยความหมาย ก็ได้แก่ธรรม ๕ ประการมีความเป็นผู้ไม่มีศรัทธาเป็นต้น. เหมือนดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อุบาสกผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ อย่างย่อมเป็นอุบาสกจัญทาล เป็นอุบาสกมีมลทิน เป็นอุบาสกมีความเศร้าหมองและเป็นอุบาสกต่ำช้า. ธรรม ๕ ประการอะไรบ้าง (คือ) เป็นผู้ไม่มีศรัทธา (ในพระรัตนตรัย) ๑ เป็นคนทุศีล ๑ เป็นคนถือมงคลต้นข่าว คือ เชื่อมงคล (ฤกษ์, ยาม) ไม่เชื่อกรรม ๑ แสวงหาทักษิณียบุคคลนอกจากศาสนานี้ (พุทธศาสนา) ๑ บำเพ็ญกุศลในศาสนานี้ ๑.**

ที่ว่า **มีสมบัติเป็นอย่างไร ?** ได้แก่ ความถึงพร้อมด้วยศีลและความถึงพร้อมด้วยอาชีวะของอุบาสกนั้นชื่อว่า สมบัติ. อนึ่ง ธรรม ๕ ประการมีศรัทธาในพระรัตนตรัยเป็นต้นของอุบาสกนั้นเหล่าใด ธรรม ๕ ประการเหล่านั้นชื่อว่า สมบัติ. เหมือนอย่างที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อุบาสกผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ อย่างย่อมเป็นอุบาสกแก้ว เป็นอุบาสกดอกปทุม และเป็นอุบาสกดอกบุณฑริก. ธรรม ๕ อย่างมีอะไรบ้าง (คือ) เป็นผู้ที่มีศรัทธา (ในพระรัตนตรัย) ๑ เป็นผู้ที่มีศีล ๑ เป็นคนไม่ถือมงคลต้นข่าว คือ เชื่อกรรม ไม่เชื่อมงคล ๑ ไม่แสวงหาทักษิณียบุคคลนอกพุทธศาสนานี้ ๑ บำเพ็ญกุศลในพุทธศาสนานี้ ๑.**

ความหมายของ "อักคะ" ศัพท์

อักคะ ศัพท์นี้ในคำว่า **อชฺชตคฺคเ** นี้ ย่อมใช้ในอรรถว่า **เบื้องต้น** (อาทิ) **เบื้องต้น** (โกฏฐิ) **ส่วน** (โกฏฐาส) และ**ประเสริฐที่สุด** (เสฏฐ) ก็อักคะ ศัพท์ใช้ในอรรถว่า

- **เบื้องต้น** (เช่น) ในประโยคเป็นต้นว่า **แนะนำ** ประดุจเพื่อนรัก ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป **เข้า** พเจ้าขอปิดประตูสำหรับพวกนิกรนถ์.

- **เบื้องต้น** (เช่น) ในประโยคเป็นต้นว่า **บุคคล** ฟังดูบลคำ **ยอด** อ้อย **ยอด** ไร่ **ด้วย** ปลายนิ้วมือนั้นแล.

- **ส่วน** (เช่น) ในประโยคเป็นต้นว่า **คุณ** อภิษุทั้งหลาย **เรา** ตาคตอนุญาตให้แบ่งจากส่วนสิ่งของที่มีรสเปรี้ยว ที่มีรสหวาน หรือ ส่วนสิ่งของที่มีรสขมตามส่วนวิหารหรือตามส่วนบริเวณ.

- **ประเสริฐที่สุด** (เช่น) ในประโยคเป็นต้นว่า **คุณ** อภิษุทั้งหลาย **สัตว์** ทั้งหลายจำนวนเท่าใดที่ไม่มีเท่าก็ตาม ฯลฯ **พระ** ตาคต บัณฑิตกล่าวว่าเป็นผู้ประเสริฐที่สุดของสัตว์เหล่านั้น.

- แต่ในที่นี้ **อักคะ** ศัพท์นี้พึงเห็นว่า **ลง** ในอรรถว่า **เบื้องต้น**. เพราะฉะนั้น ในคำว่า **อชฺชตคฺคเ** นี้ พึงเห็นความหมายอย่างนี้ว่า **เริ่ม** ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป.

- **บทว่า อชฺชต** ได้แก่ **อชฺชภาว** (แปลว่า **ความ** ในวันนี้). **บาลี** ว่า **อชฺชตคฺคเ** ดังนี้ก็มี. **ท** อักษร (เป็นอาคม) ทำหน้าที่เชื่อม **บท** (ระหว่าง **อชฺช** กับ **อคฺคเ**). แปลว่า **เริ่มต้น** ตั้งแต่วันนี้.

- **บทว่า ปาณูปเต** แปลว่า **เข้าถึง** ด้วยชีวิต. อธิบายว่า **ขอ** พระโคดม

ผู้เจริญจงทรงจำ คือจงทรงทราบข้าพระองค์ไว้ว่าเป็นอุบาสก คือ ไวยาจักร (ผู้รับใช้พระ) ถึงสรณะด้วยไตรสรณคมน์แบบไม่มีศาสดาอื่น (นอกจากพระโคตม) ตลอดเวลาที่ชีวิตของข้าพระองค์ยังเป็นไปอยู่ เพราะ ว่าข้าพระองค์ ถ้าแม้ใคร ๆ จะพึงใช้มีคมตัดศีรษะของข้าพเจ้าไซริ์ ก็จะไม่ขอกล่าวพระพุทธเจ้าว่า ไม่ใช่พระพุทธเจ้า พระธรรมว่าไม่ใช่พระธรรม (และ) พระสงฆ์ว่าไม่ใช่พระสงฆ์. พราหมณ์ครั้งถึงสรณะด้วยการ มอบตนอย่างนี้แล้ว และปวารณาด้วยปัจจัย ๔ ลูกขึ้นจากที่นั่งถวายเป็นภิกขุ พระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วเดินเวียนขวา (รอบพระผู้มีพระภาคเจ้า) ๓ รอบแล้วหลีกไปแล.

จบ อรรถกถาภยเกรวสูตร.

จบ สูตรที่ ๔

๕. อนังคนสูตร

[๕๑] ข้าพเจ้าได้สดับมาอย่างนี้ :-

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ ณ พระวิหารเชตวัน อารามของอนาถปิณฑิกเศรษฐี กรุงสาวัตถี. ณ ที่นั้นแล ท่านพระสารีบุตรเรียกภิกษุทั้งหลายว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่านั้นรับคำ ท่านพระสารีบุตรแล้ว.

บุคคล ๔ จำพวก

[๕๔] ท่านพระสารีบุตรได้กล่าวว่า คุณครั้น บุคคล ๔ จำพวก เหล่านี้ มีปรากฏอยู่ในโลก.

๔ จำพวกนั้นเป็นไฉน ?

คุณก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย บุคคลกลางคนในโลกนี้ มีอังกณกิเลส แต่ไม่รู้ตามเป็นจริงว่า เรามีอังกณกิเลสในภายใน ๑ บุคคลกลางคนในโลกนี้ มีอังกณกิเลส ก็รู้ตามเป็นจริงว่า เรามีอังกณกิเลสในภายใน ๑ บุคคลกลางคนในโลกนี้ ไม่มีอังกณกิเลส แต่ไม่รู้ตามเป็นจริงว่า เราไม่มีอังกณกิเลสในภายใน ๑ บุคคลกลางคนในโลกนี้ ไม่มีอังกณกิเลส ก็รู้ตามเป็นจริงว่า เราไม่มีอังกณกิเลสในภายใน ๑.

ในบุคคล ๔ จำพวกนั้น บุคคลใดมีอังกณกิเลส แต่ไม่รู้ตามเป็นจริงว่า เรามีอังกณกิเลสในภายใน บุคคล ๒ จำพวกที่มีอังกณกิเลส เหมือนกันนี้ บุคคลนี้ บัณฑิตกล่าวว่า เป็นบุรุษเลวทราม. ในบุคคล ๔ จำพวกนั้น บุคคลใดมีอังกณกิเลส รู้ตามเป็นจริงว่า เรามีอังกณ-

กิเลสในภายใน บุคคล ๒ จำพวกที่มีอสังคณกิเลสเหมือนกันนี้ บุคคลนี้ บัณฑิตกล่าวว่า เป็นบุรุษประเสริฐ.

ในบุคคล ๔ จำพวกนั้น บุคคลใดไม่มีอสังคณกิเลส แต่ไม่รู้ตามเป็นจริงว่า เราไม่มีอสังคณกิเลสในภายใน บุคคล ๒ จำพวกที่ไม่มีอสังคณกิเลสเหมือนกันนี้ บุคคลนี้ บัณฑิตกล่าวว่า เป็นบุรุษเลวทราม. ในบุคคล ๔ จำพวกนั้น บุคคลใดไม่มีอสังคณกิเลสเลย รู้ตามเป็นจริงว่า เราไม่มีอสังคณกิเลสในภายใน บุคคล ๒ จำพวกที่ไม่มีอสังคณกิเลสเหมือนกันนี้ บุคคลนี้ บัณฑิตกล่าวว่า เป็นบุรุษประเสริฐ.

ความต่างระหว่างคน ๔ จำพวก

[๕๕] เมื่อท่านพระสารีบุตรกล่าวอย่างนี้แล้ว ท่านพระมหาโมคคัลลานะได้กล่าวคำนี้กะท่านพระสารีบุตรว่า ท่านสารีบุตรขอรับ เหตุอะไรหนอ ? ปัจจัยอะไรหนอ ? ที่เป็นเหตุทำให้บุคคล ๒ จำพวกที่มีอสังคณกิเลสเหมือนกันนี้ คนหนึ่ง บัณฑิตกล่าวว่า เป็นบุรุษเลวทราม คนหนึ่งบัณฑิตกล่าวว่า เป็นบุรุษประเสริฐ. คุณก่อนท่านพระสารีบุตร เหตุอะไรหนอ ? ปัจจัยอะไรหนอ ? ที่เป็นเหตุทำให้บุคคล ๒ จำพวกที่ไม่มีอสังคณกิเลสเหมือนกันนี้ คนหนึ่ง บัณฑิตกล่าวว่า เป็นบุรุษเลวทราม คนหนึ่ง บัณฑิตกล่าวว่า เป็นบุรุษประเสริฐ.

บุคคลจำพวกที่ ๑

สา. ท่านครับ ในบุคคล ๔ จำพวกนั้น บุคคลใดมีอสังคณกิเลส แต่ไม่รู้ตามเป็นจริงว่า เรามีอสังคณกิเลสในภายใน ข้อที่บุคคลนั้น ฟังหวังได้ คือ เขาจักไม่ยังความพอใจให้เกิด จักไม่พยายาม จักไม่

ปรารภความเพียร เพื่อละอังกณกิเลสนั้นเสีย เขาจักเป็นผู้มีราคะ โทสะ โมหะ มีกิเลส มีจิตเศร้าหมอง ทำกาละ. เหมือนถาดทองสัมฤทธิ์ที่บุคคลนำมาแต่ร้านตลาด หรือแต่สกุลช่างทอง อันละอองและสนิมจับอยู่โดยรอบ. เจ้าของก็ไม่ใช่และไม่ขัดสีถาดทองสัมฤทธิ์นั้น ช้ำเก็บไว้ในที่มีละออง เมื่อเป็นอย่างนี้ สมัยอื่น ถาดทองสัมฤทธิ์นั้น จะพึงเป็นของเศร้าหมอง สนิมจับยิ่งขึ้น ฉะนั้น.

ม. อย่างนั้นหรือ ท่านขอรับ ?

สา. อย่างนั้นแหละ ท่านครับ บุคคลนี้ก็ฉนั้นนั้นเหมือนกัน ยังมีอังกณกิเลสอยู่ แต่ไม่รู้ตามเป็นจริงว่า เรายังมีอังกณกิเลสในภายใน ข้อที่บุคคลนั้นพึงหวังได้ คือ เขาจักไม่ยังความพอใจให้เกิด จักไม่พยายาม จักไม่ปรารภความเพียร เพื่อละกิเลสนั้นเสีย. เขาจักเป็นผู้มีราคะ โทสะ โมหะ มีอังกณกิเลส มีจิตเศร้าหมอง ทำกาละ.

บุคคลจำพวกที่ ๒

สา. ท่านครับ ในบุคคล ๔ จำพวกนั้น บุคคลใดยังมีอังกณกิเลสอยู่ ก็รู้ตามเป็นจริงว่า เรายังมีอังกณกิเลสในภายใน ข้อที่บุคคลนั้นพึงหวังได้ คือ เขาจักยังความพอใจให้เกิด จักพยายาม จักปรารภความเพียร เพื่อละกิเลสนั้นเสีย. เขาจักเป็นผู้ไม่มีราคะ โทสะ โมหะ ไม่มีกิเลส มีจิตไม่เศร้าหมอง ทำกาละ. เปรียบเหมือนถาดทองสัมฤทธิ์ที่บุคคลนำมาแต่ร้านตลาด หรือแต่สกุลช่างทอง อันละอองและสนิมจับอยู่โดยรอบ เจ้าของใช้ ขัดสีภาชนะสัมฤทธิ์นั้น และไม่เก็บไว้ในที่มีละออง เมื่อเป็นเช่นนี้ สมัยอื่น ภาชนะสัมฤทธิ์ จะเป็นของหมดจดส่องใส ฉะนั้น.

ม. อย่างนั้นหรือ ท่านขอรับ ?

สา. อย่างนั้นแหละ ท่านครับ บุคคลนี้ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ยังมีอังกณกิเลสอยู่ ก็รู้ตามเป็นจริงว่า เรามีอังกณกิเลสในภายใน ข้อนี้ อันบุคคลนั้นพึงหวังได้ คือ เขาจักยังความพอใจให้เกิด จักพยายาม จักปรารถนาความเพียร เพื่อละกิเลสเหล่านั้นเสีย. เขาจักเป็นผู้ไม่มีราคะ โทสะ โมหะ ไม่มีกิเลส มีจิตไม่เศร้าหมอง ทำกาละ.

บุคคลจำพวกที่ ๓

สา. ท่านครับ ในบุคคล ๔ จำพวกนั้น บุคคลใด ไม่มี อังกณกิเลส แต่ไม่รู้ตามความเป็นจริงว่า เราไม่มีอังกณกิเลสในภายใน ข้อที่บุคคลนั้นพึงหวังได้ คือ เขาจักมณสิการสุกนิमित. เพราะมณสิการสุกนิमितนั้น ราคะจักครอบงำจิต (เขา). เขาจักเป็นผู้ยังมีราคะ โทสะ โมหะ ยังมีอังกณกิเลส ยังมีจิตเศร้าหมอง ทำกาละ. เปรียบเหมือน ถาดทองสัมฤทธิ์ที่บุคคลนำมาแต่ร้านตลาด หรือแต่สกุลช่างทอง เป็นของสะอาดหมดจด แต่เจ้าของไม่ใช้และไม่ขัดถาดนั้น ซ้ำเก็บไว้ในที่ที่มี ละเอียด เมื่อเป็นเช่นนี้ สมัยอื่น ถาดทองสัมฤทธิ์นั้น จะพึงเป็นของ เศร้าหมอง สนิมจับ ฉันใด.

ม. อย่างนั้นหรือ ท่านขอรับ ?

สา. อย่างนั้นแหละ ท่านครับ บุคคลนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ไม่มี อังกณกิเลส แต่ไม่รู้ตามเป็นจริงว่า เราไม่มีอังกณกิเลสในภายใน ข้อที่ บุคคลนั้นพึงหวังได้ คือ เขาจักมณสิการสุกนิमित เพราะมณสิการสุกนิमित นั้น ราคะจักครอบงำจิต (เขา). เขาจักเป็นผู้มีราคะ โทสะ โมหะ มี อังกณกิเลส ยังมีจิตเศร้าหมอง ทำกาละ.

บุคคลจำพวกที่ ๔

ธ. ท่านครับ ในบุคคล ๔ จำพวกนั้น บุคคลใดไม่มีอังกณ-
กิเลส ก็รู้ตามเป็นจริงว่า เราไม่มีอังกณกิเลสในภายใน ข้อที่บุคคลนั้น
พึงหวังได้ คือ เขาจัก (ไม่) มนสิการสุกนิमित เพราะ (ไม่) มนสิการ
สุกนิमितนั้น ราคะจักไม่ครอบงำ. จิตเขาจักเป็นผู้ไม่มีราคะ โทสะ โมหะ ไม่มี
อังกณกิเลส มีจิตไม่เศร้าหมอง ทำกาละ. เปรียบเหมือนถาดทองสัมฤทธิ์ที่
บุคคลนำมาแต่ร้านตลาด หรือแต่สกุลช่างทอง เป็นของสะอาดหมดจด เจ้า
ของใช้ขัดสีถาดทองสัมฤทธิ์นั้น และไม่เก็บมันไว้ในที่มีละออง เมื่อเป็นเช่น
นี้สมัยอื่น ถาดทองสัมฤทธิ์นั้น ก็พึงเป็นของสะอาดหมดจดยิ่งขึ้น ฉันท.

ม. อย่างนั้นหรือ ท่านขอรับ ?

ธ. อย่างนั้นแหละ ท่านครับ บุคคลนี้ก็ฉันทนั้นเหมือนกัน ไม่มี
อังกณกิเลส ก็รู้ตามเป็นจริงว่า เราไม่มีอังกณกิเลสในภายใน ข้อที่บุคคล
นั้นพึงหวังได้ คือ เขาจักไม่มนสิการสุกนิमित เพราะไม่มนสิการสุกนิमित
นั้น ราคะจักครอบงำจิตไม่ได้. เขาจักเป็นผู้ไม่มีราคะ โทสะ โมหะ ไม่มี
อังกณกิเลส มีจิตไม่เศร้าหมอง ทำกาละ.

ท่านโมคคัลลานะ เหตุนี้แล ปัจจัยนี้แล ที่เป็นเหตุทำให้บุคคล
๒ จำพวกที่มีกิเลสเหมือนกันนี้ คนหนึ่ง บัณฑิตกล่าวว่า เป็นบุรุษเลว
ทราม คนหนึ่ง บัณฑิตกล่าวว่า เป็นบุรุษประเสริฐ. อนึ่ง เหตุนี้แล
ปัจจัยนี้แล ที่เป็นเหตุทำให้บุคคล ๒ จำพวกที่ไม่มีอังกณกิเลสเหมือน
กันนี้ คนหนึ่ง บัณฑิตกล่าวว่า เป็นบุรุษเลวทราม คนหนึ่ง บัณฑิต
กล่าวว่า เป็นบุรุษประเสริฐ.

ความหมายของอังคณกิเลส

[๕๖] ม. ท่านขอรับ คำที่ท่านกล่าวว่า อังคณะ ๆ ดังนี้ คำนั้น เป็นชื่อของอะไรหนอ ?

สา. ท่านครับ คำว่า อังคณะนี้ เป็นชื่อของอิจฉาวจรที่เป็น บาปอกุศล.

อังคณกิเลสที่ ๑

[๕๗] ท่านขอรับ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ พึงเกิดความปรารถนา อย่างนี้ว่า เราพึงเป็นผู้ต้องอาบัติหนอ แต่ภิกษุทั้งหลาย อย่าพึงรู้เราว่า ต้องเลย นี้เป็นฐานะที่จะมีได้. ภิกษุทั้งหลายพึงรู้ภิกษุนั้นว่า ต้อง อาบัติ เธอก็จะโกรธไม่แค้น เพราะคิดว่า ภิกษุทั้งหลายรู้เราว่าต้อง อาบัติ นี้เป็นฐานะที่จะมีได้ ความโกรธและความไม่แค้น ทั้ง ๒ นี้ชื่อว่า อังคณะ.

อังคณกิเลสที่ ๒

[๕๘] ท่านครับ ภิกษุกลางรูปในพระธรรมวินัยนี้ พึงเกิดความปรารถนาอย่างนี้ว่า เราพึงเป็นผู้ต้องอาบัติหนอ ภิกษุทั้งหลายพึงโจทเราในที่ลับ ไม่พึงโจทเราในที่กลางสงฆ์ นี้เป็นฐานะที่จะมีได้. ภิกษุทั้งหลายพึงโจทภิกษุนั้นในที่กลางสงฆ์ไม่โจทในที่ลับ เธอก็จะโกรธ ไม่แค้น เพราะคิดว่าภิกษุทั้งหลายโจทเราในที่กลางสงฆ์ ไม่โจทในที่ลับ นี้เป็นฐานะที่จะมีได้. ความโกรธและความไม่แค้น ทั้ง ๒ นี้ ชื่อว่า อังคณะ.

อังคณกิเลสที่ ๓

[๕๕] ท่านครับ ภิกษุกลางรูปในพระธรรมวินัยนี้ พึงเกิดความปรารถนาอย่างนี้ว่า เราพึงเป็นผู้ต้องอาบัติหนอ บุคคลที่เสมอกันพึงโจทเรา บุคคลที่ไม่เสมอกันไม่พึงโจทเรา นี่เป็นฐานะที่จะมีได้. บุคคลที่ไม่เสนอกันพึงโจทภิกษุนั้น บุคคลที่เสมอกันไม่พึงโจทภิกษุนั้น นี่เป็นฐานะที่จะมีได้. เธอก็จะโกรธไม่แค้นขึ้น เพราะคิดว่า บุคคลที่ไม่เสมอกันโจทเราไม่ใช่ผู้เสมอกันโจท. ความโกรธและความไม่แค้นขึ้น ทั้ง ๒ นี้ชื่อว่า อังคณ.

อังคณกิเลสที่ ๔

[๖๐] ท่านครับ ภิกษุกลางรูปในพระธรรมวินัยนี้ พึงเกิดความปรารถนาอย่างนี้ว่า ถ้ากระไรหนอ พระศาสดาพึงทรงซักถาม สอบถามเราเท่านั้น แล้วทรงแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลาย ไม่พึงทรงซักถาม สอบถามภิกษุอื่น แล้วทรงแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายเลย นี่เป็นฐานะที่จะมีได้. พระศาสดาพึงทรงซักถาม สอบถามภิกษุอื่น แล้วทรงแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลาย หาทรงซักถาม สอบถามภิกษุนั้น แล้วทรงแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายไม่ นี่เป็นฐานะที่จะมีได้. เธอก็จะโกรธ ไม่แค้นขึ้น เพราะคิดว่า พระศาสดาทรงซักถาม สอบถามภิกษุอื่น แล้วทรงแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลาย หาทรงซักถาม สอบถามเรา แล้วทรงแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายไม่. ความโกรธและความไม่แค้นขึ้นทั้ง ๒ นี้ชื่อว่า อังคณ.

อังคณกิเลสที่ ๕

[๖๑] ท่านครับ ภิกษุต่างรูปในพระธรรมวินัยนี้ พึงเกิดความปรารถนาอย่างนี้ว่า ถ้ากระไรหนอ ภิกษุทั้งหลายพึงแวดล้อมเราเท่านั้น เข้าบ้าน เพื่อภัตตาหาร อย่าแวดล้อมภิกษุอื่นเข้าบ้าน เพื่อภัตตาหารเลย นี่เป็นฐานะที่จะมีได้. ภิกษุทั้งหลาย พึงแวดล้อมภิกษุอื่นเข้าบ้าน เพื่อภัตตาหาร ไม่พึงแวดล้อมภิกษุนั้นเข้าบ้าน เพื่อภัตตาหาร นี่เป็นฐานะที่จะมีได้. เธอก็จะโกรธไม่แค้น เพราะคิดว่า ภิกษุทั้งหลายแวดล้อมภิกษุอื่นเข้าบ้าน เพื่อภัตตาหาร หาแวดล้อมเราเข้าบ้าน เพื่อภัตตาหาร ไม่ ความโกรธและความไม่แค้น ทั้ง ๒ นี้ชื่อว่า อังคณ.

อังคณกิเลสที่ ๖

[๖๒] ท่านครับ ภิกษุต่างรูปในพระธรรมวินัยนี้ พึงเกิดความปรารถนาอย่างนี้ว่า ถ้ากระไรหนอ เราเท่านั้นควรได้อาสนะอันเลิศ น้ำอันเลิศ บิณฑบาตอันเลิศ ในโรงฉัน ภิกษุอื่นไม่ควรได้อาสนะอันเลิศ น้ำอันเลิศ บิณฑบาตอันเลิศ ในโรงฉันเลย นี่เป็นฐานะที่จะมีได้. ภิกษุอื่นพึงได้อาสนะอันเลิศ น้ำอันเลิศ บิณฑบาตอันเลิศ ในโรงฉัน ภิกษุนั้นไม่ได้อาสนะอันเลิศ น้ำอันเลิศ บิณฑบาตอันเลิศ ในโรงฉัน นี่เป็นฐานะที่จะมีได้. เธอก็จะโกรธไม่แค้น เพราะคิดว่า ภิกษุอื่นได้อาสนะอันเลิศ น้ำอันเลิศ บิณฑบาตอันเลิศ ในโรงฉัน เราไม่ได้ อาสนะอันเลิศ บิณฑบาตอันเลิศ ในโรงฉัน ความโกรธและความไม่แค้น ทั้ง ๒ นี้ชื่อว่า อังคณ.

อังคณกิเลสที่ ๗

[๖๓] ท่านครับ ภิกษุกลางรูปในพระธรรมวินัยนี้ ฟังเกิดความปรารถนาอย่างนี้ว่า ถ้ากระไรหนอ เราเท่านั้นควรฉันในโรงฉันแล้วอนุโมทนา ภิกษุอื่นควรฉันในโรงฉันแล้วไม่ต้องอนุโมทนา นี่เป็นฐานะที่จะมีได้. ภิกษุอื่นฟังฉันในโรงฉันแล้วอนุโมทนา ภิกษุนั้นฉันในโรงฉันแล้วไม่ต้องอนุโมทนา นี่เป็นฐานะที่จะมีได้. เธอก็จะโกรธไม่แ่มขื่น เพราะคิดว่า ภิกษุอื่นฉันในโรงฉันแล้วอนุโมทนา เราฉันในโรงฉันแล้วไม่ได้อนุโมทนา ความโกรธและความไม่แ่มขื่น ทั้ง ๒ นี้ชื่อว่า อังคณะ.

อังคณกิเลสที่ ๘

[๖๔] ท่านครับ ภิกษุกลางรูปในพระธรรมวินัยนี้ ฟังเกิดความปรารถนาอย่างนี้ว่า ถ้ากระไรหนอ เราเท่านั้นควรแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายผู้ไปถึงอาราม ภิกษุอื่นไม่ควรแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายผู้ไปถึงอารามเลย นี่เป็นฐานะที่จะมีได้. ภิกษุอื่นฟังแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายผู้ไปถึงอาราม ภิกษุนั้นไม่ต้องแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายผู้ไปถึงอาราม นี่เป็นฐานะที่จะมีได้. เธอก็จะโกรธไม่แ่มขื่น เพราะคิดว่า ภิกษุอื่นแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายผู้ไปถึงอาราม เราไม่ได้แสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายผู้ไปถึงอาราม ความโกรธและความไม่แ่มขื่น ทั้ง ๒ นี้ชื่อว่า อังคณะ.

อังคณกิเลสที่ ๙

[๖๕] ท่านครับ ภิกษุกลางรูปในพระธรรมวินัยนี้ ฟังเกิดความ

ปรารถนาอย่างนี้ว่า ถ้ากระไรหนอ เราเท่านั้นควรแสดงธรรมแก่ภิกษุณีทั้งหลายผู้ไปถึงอาราม ภิกษุอื่นไม่ควรแสดงธรรมแก่ภิกษุณีทั้งหลายผู้ไปถึงอารามเลย นี่เป็นฐานะที่จะมีได้. ภิกษุอื่นพึงแสดงธรรมแก่ภิกษุณีทั้งหลายผู้ไปถึงอาราม ภิกษุอื่นไม่ต้องแสดงธรรมแก่ภิกษุณีทั้งหลายผู้ไปถึงอาราม นี่เป็นฐานะที่จะมีได้. เธอก็จะโกรธไม่แค้นชั้ เพราะคิดว่า ภิกษุอื่นแสดงธรรมแก่ภิกษุณีทั้งหลายผู้ไปถึงอาราม เราไม่ได้แสดงธรรมแก่ภิกษุณีทั้งหลายผู้ไปถึงอาราม ความโกรธและความไม่แค้นชั้ ทั้ง ๒ นี้ ชื่อว่า อังคณะ.

อังคณกิเลสที่ ๑๐

ภิกษุกลางรูปในพระธรรมวินัยนี้ พึงเกิดความปรารถนาอย่างนี้ว่า ถ้ากระไรหนอ เราเท่านั้นควรแสดงธรรมแก่อุบาสกทั้งหลายผู้ไปถึงอาราม ภิกษุอื่นไม่ควรแสดงธรรมแก่อุบาสกทั้งหลายผู้ไปถึงอาราม นี่เป็นฐานะที่จะมีได้. ภิกษุอื่นแสดงธรรมแก่อุบาสกทั้งหลายผู้ไปถึงอาราม ภิกษุอื่นไม่ต้องแสดงธรรมแก่อุบาสกทั้งหลายผู้ไปถึงอาราม นี่เป็นฐานะที่จะมีได้. เธอก็จะโกรธไม่แค้นชั้ เพราะคิดว่า ภิกษุอื่นแสดงธรรมแก่อุบาสกทั้งหลายผู้ไปถึงอาราม เราไม่ได้แสดงธรรมแก่อุบาสกทั้งหลายผู้ไปถึงอาราม ความโกรธและความไม่แค้นชั้ ทั้ง ๒ นี้ชื่อว่า อังคณะ.

อังคณกิเลสที่ ๑๑

ภิกษุกลางรูปในพระธรรมวินัยนี้ พึงเกิดความปรารถนาอย่างนี้ ถ้า

กระไรหนอ เราเท่านั้นควรแสดงธรรมแก่อุบาสิกาทั้งหลายผู้ไปถึงอาราม
ภิกษุอื่นไม่ควรแสดงธรรมแก่อุบาสิกาทั้งหลายผู้ไปถึงอาราม นี่เป็นฐานะที่
จะมีได้. ภิกษุอื่นพึงแสดงธรรมแก่อุบาสิกาทั้งหลายผู้ไปถึงอาราม ภิกษุนั้น
ไม่ต้องแสดงธรรมแก่อุบาสิกาทั้งหลายผู้ไปถึงอาราม นี่เป็นฐานะที่จะมีได้.
เธอก็จะโกรธไม่แค้น เพราะคิดว่า ภิกษุอื่นแสดงธรรมแก่อุบาสิกา
ทั้งหลายผู้ไปถึงอาราม เราไม่ได้แสดงธรรมแก่อุบาสิกาทั้งหลายผู้ไปถึง
อาราม ความโกรธและความไม่แค้น ทั้ง ๒ นี้ ชื่อว่าอังคณะ.

อังคณิกเสสที่ ๑๒

[๖๖] ท่านครับ ภิกษุกลางรูปในพระธรรมวินัยนี้ พึงเกิดความ
ปรารถนาอย่างนี้ว่า ถ้ากระไรหนอ ภิกษุทั้งหลายควรสักการะ เคารพ
นับถือ บูชาเราเท่านั้น ไม่ควรสักการะ เคารพ นับถือ บูชาภิกษุอื่น นี่
เป็นฐานะที่จะมีได้. ภิกษุทั้งหลาย สักการะ เคารพ นับถือบูชาภิกษุอื่น
ไม่สักการะ เคารพ นับถือ บูชาภิกษุนั้น นี่เป็นฐานะที่จะมีได้. เธอ
ก็จะโกรธไม่แค้น เพราะคิดว่า ภิกษุทั้งหลายสักการะ เคารพ
นับถือ บูชาภิกษุอื่น ไม่สักการะ เคารพ นับถือ บูชาเรา ความโกรธ
และความไม่แค้น ทั้ง ๒ นี้ชื่อว่า อังคณะ.

อังคณิกเสสที่ ๑๓

[๖๗] ท่านครับ ภิกษุกลางรูปในพระธรรมวินัยนี้ พึงเกิดความ
ปรารถนาอย่างนี้ว่า ถ้ากระไรหนอ ภิกษุทั้งหลายควรสักการะ เคารพ

นับถือ บุชาเราเท่านั้น ไม่ควรสักการะ เคารพ นับถือ บุชาภิกษุอื่น
เลย นี่เป็นฐานะที่จะมีได้. ภิกษุทั้งหลายพึงสักการะ เคารพ นับถือ
บุชาภิกษุอื่น ไม่สักการะ เคารพ นับถือ บุชาภิกษุนั้น นี่เป็นฐานะ
ที่จะมีได้. เธอก็จะโกรธไม่แค้น เพราะคิดว่า ภิกษุทั้งหลาย
สักการะ เคารพ นับถือ บุชาภิกษุอื่น ไม่สักการะ เคารพ นับถือ
บุชาเรา ความโกรธและความไม่แค้น ทั้ง ๒ นี้ชื่อว่า อังคณะ.

อังคณกิเลสที่ ๑๔

ภิกษุกลางรูปในพระธรรมวินัยนี้ พึงเกิดความปรารถนาอย่างนี้ว่า
ถ้ากระไร อุบาสกทั้งหลายควรสักการะ เคารพ นับถือ บุชาเราเท่านั้น
ไม่ควรสักการะ เคารพ นับถือ บุชาภิกษุอื่น นี่เป็นฐานะที่จะมีได้.
อุบาสกทั้งหลายสักการะ เคารพ นับถือ บุชาภิกษุอื่น ไม่สักการะ
เคารพ นับถือ บุชาภิกษุนั้น นี่เป็นฐานะที่จะมีได้. เธอก็จะโกรธไม่
แค้น เพราะคิดว่า อุบาสกทั้งหลายสักการะ เคารพ นับถือ บุชา
ภิกษุอื่น ไม่สักการะ เคารพ นับถือ บุชาเรา ความโกรธและความ
ไม่แค้น ทั้ง ๒ นี้ชื่อว่า อังคณะ.

อังคณกิเลสที่ ๑๕

ภิกษุกลางรูปในพระธรรมวินัยนี้ พึงเกิดความปรารถนาอย่างนี้ว่า
ถ้ากระไรหนอ อุบาสิกทั้งหลายควรสักการะ. เคารพ นับถือ บุชาเรา
เท่านั้น ไม่ต้องสักการะ เคารพ นับถือ บุชาภิกษุอื่น นี่เป็นฐานะที่จะ
มีได้ อุบาสิกทั้งหลายพึงสักการะ เคารพ นับถือ บุชาภิกษุอื่น ไม่
สักการะ เคารพ นับถือ บุชาภิกษุนั้น นี่เป็นฐานะที่จะมีได้. เธอ

ก็จะโกรธไม่แค้นขึ้น เพราะคิดว่า อุบาสิกาทั้งหลายสักการะ เคารพ
นับถือ บุษากิษุอื่น ไม่สักการะ เคารพ นับถือ บุษารา ความโกรธ
และความไม่แค้นขึ้น ทั้ง ๒ นี้ชื่อว่า อังคณะ.

อังคณกิเลสที่ ๑๖

[๖๘] ท่านครับ กิษุกลางรูปในพระธรรมวินัยนี้ พึงเกิด
ความปรารถนาอย่างนี้ว่า ถ้ากระไรหนอ เราเท่านั้นควรได้จิวรที่ประณีต
กิษุอื่นไม่ควรได้จิวรที่ประณีต นี้เป็นฐานะที่จะมีได้. กิษุอื่นพึงได้จิวร
ที่ประณีต กิษุอื่นไม่ได้จิวรที่ประณีต นี้เป็นฐานะที่จะมีได้. เธอก็
จะโกรธไม่แค้นขึ้น เพราะคิดว่า กิษุอื่นได้จิวรที่ประณีต เราไม่ได้
จิวรที่ประณีต ความโกรธและความไม่แค้นขึ้น ทั้ง ๒ นี้ชื่อว่า อังคณะ.

อังคณกิเลสที่ ๑๗

[๖๙] ท่านครับ กิษุกลางรูปในพระธรรมวินัยนี้ พึงเกิดความ
ปรารถนาอย่างนี้ว่า ถ้ากระไรหนอ เราเท่านั้นควรได้บิณฑบาตอันประณีต
กิษุอื่นไม่ควรได้บิณฑบาตอันประณีต นี้เป็นฐานะที่จะมีได้. กิษุอื่น
พึงได้บิณฑบาตอันประณีต กิษุอื่นไม่ได้บิณฑบาตอันประณีต นี้
เป็นฐานะที่จะมีได้. เธอก็จะโกรธไม่แค้นขึ้น เพราะคิดว่า กิษุอื่น
ได้บิณฑบาตอันประณีต เราไม่ได้บิณฑบาตอันประณีต ความโกรธและ
ความไม่แค้นขึ้น ทั้ง ๒ นี้ชื่อว่า อังคณะ.

อังคณกิเลสที่ ๑๘

กิษุกลางรูปในพระธรรมวินัยนี้ พึงเกิดความปรารถนาอย่างนี้ว่า

ถ้ากระไรหนอ เราเท่านั้นควรได้เสนาสนะอันประณีต ภิกษุอื่นไม่ควรได้
เสนาสนะอันประณีต นี่เป็นฐานะที่จะมีได้. ภิกษุอื่นพึงได้เสนาสนะอัน
ประณีต ภิกษุนั้นไม่ได้เสนาสนะอันประณีต นี่เป็นฐานะที่จะมีได้. เธอ
ก็จะโกรธไม่แค้น เพราะคิดว่า ภิกษุอื่นได้เสนาสนะอันประณีต เรา
ไม่ได้เสนาสนะอันประณีต ความโกรธและความไม่แค้น ทั้ง ๒ นี้
ชื่อว่า อังคณ.

อังคณกิเลสที่ ๑๕

ภิกษุกลางรูปในพระธรรมวินัยนี้ พึงเกิดความปรารถนาอย่างนี้ว่า
ถ้ากระไรหนอ เราเท่านั้นควรได้คิลานปัจฉัยเภสัชบริวารอันประณีต ภิกษุ
อื่นไม่ควรได้คิลานปัจฉัยเภสัชบริวารอันประณีต นี่เป็นฐานะที่จะมีได้.
ภิกษุอื่นพึงได้คิลานปัจฉัยเภสัชบริวารอันประณีต ภิกษุนั้นไม่ได้คิลาน-
ปัจฉัยเภสัชบริวารอันประณีต นี่เป็นฐานะที่จะมีได้. เธอก็จะโกรธไม่
แค้น เพราะคิดว่า ภิกษุอื่นได้คิลานปัจฉัยเภสัชบริวารอันประณีต
เราไม่ได้คิลานปัจฉัยเภสัชบริวารอันประณีต ความโกรธและความไม่แค้น
ทั้ง ๒ นี้ชื่อว่า อังคณ.

อิจฉาวจรอกุศลที่ยังละไม่ได้

[๗๐] ท่านครี อิจฉาวจรที่เป็นบาปอกุศลเหล่านั้น ภิกษุรูปใด
รูปหนึ่งยังละไม่ได้แล้ว ชนทั้งหลายยังเห็นอยู่ ยังได้ยินอยู่. แม้เธอจะอยู่
ในป่ามีเสนาสนะอันสงัด ถือบิณฑบาตเป็นวัตร เทียบบิณฑบาตตามลำดับ

ตรอก ถือผ้าบังสุกุลเป็นวัตร ครองจีวรเศร้าหมองอยู่ ถึงอย่างนั้น เพื่อน
พรหมจรรย์ทั้งหลายก็ไม่สักการะ เคารพ นับถือ บูชาภิกษุ นั้น. ข้อนี้
เพราะเหตุอะไร ? เพราะอิจฉาวจรที่เป็นบาปอกุศลเหล่านั้น. อันท่าน
ผู้มีอายุนั้นยังละไม่ได้ ชนทั้งหลายยังเห็นอยู่ และยังได้ยินอยู่. เปรียบ
เหมือนตลาดทองสัมฤทธิ์ที่บุคคลนำมาแต่ร้านตลาด หรือแต่สกุลช่างทอง
เป็นของสะอาดหมดจด. เจ้าของเอาซากศพงู ซากศพสุนัข หรือซากศพ
มนุษย์วางลงในตลาดทองสัมฤทธิ์นั้น ปิดด้วยตลาดทองสัมฤทธิ์ใบอื่น แล้ว
เดินไปร้านตลาด. ชนเห็นตลาดทองสัมฤทธิ์นั้นแล้ว จะต้องพูดว่า พ่อคุณ
สิ่งที่ท่านนำไปนี่คืออะไร ? น่ารู้ น่าสนใจ. เขาพึงลุกขึ้นเปิดตลาดทองสัมฤทธิ์
นั้นดู พร้อมกับการเห็นซากศพนั้น ก็เกิดความไม่พอใจ ความเกลียดชัง
แม้คนที่หิวก็ไม่ปรารถนาจะบริโภค ไม่ต้องกล่าวถึงคนที่บริโภคอิ่มแล้ว
นั้นใด.

อิจฉาวจรที่เป็นบาปอกุศลเหล่านี้ ก็ฉนั้นนั้น ภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง
ยังละไม่ได้แล้ว อันชนทั้งหลายยังเห็น ยังได้ยินอยู่ แม้เธอจะอยู่ในป่า
มีเสนาสนะอันสงัด ถือบิณฑบาตเป็นวัตร เทียวบิณฑบาตตามลำดับตรอก
ถือผ้าบังสุกุลเป็นวัตร ครองจีวรเศร้าหมอง ถึงอย่างนั้น เพื่อนพรหม-
จรรย์ทั้งหลายก็ไม่สักการะ เคารพ นับถือบูชาภิกษุ นั้น ข้อนี้ เพราะ
เหตุอะไร ? เพราะอิจฉาวจรที่เป็นบาปอกุศลเหล่านั้น ท่านผู้มีอายุนั้นยัง
ละไม่ได้ อันชนทั้งหลายยังเห็นอยู่ ยังได้ยินอยู่.

อิจฉาวจรอกุศลที่ละได้แล้ว

[๗๑] คู่ก่อนท่านผู้มีอายุ อิจฉาวจรที่เป็นบาปอกุศลเหล่านี้ อัน

ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งละได้แล้ว คนทั้งหลายยังเห็นอยู่ ยังได้ยินอยู่. แม้เธอจะอยู่ในเสนาสนะท้ายบ้าน รับนิมิตต์ ครอบงมคติจิวร ถึงอย่างนั้น เพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลายก็ยังสักการะ เคารพ นับถือ บูชาภิกษุนั้น. ข้อนั้น เพราะเหตุอะไร ? เพราะอิจฉาวจรที่เป็นบาปอกุศลเหล่านั้น อันท่านผู้มีอายุนั้นละได้แล้ว คนทั้งหลายยังเห็น และยังได้ยินอยู่ เปรียบเหมือนภาชนะสัมฤทธิ์ที่บุคคลนำมาแต่ร้านตลาด หรือแต่สกุลช่างทอง เป็นของสะอาดหมดจด เจ้าของเอาข้าวสุกแห่งข้าวสาลีที่เลือกเอาของคำออกแล้ว เอาแกงและกับหลายอย่างวางลงในถาดทองสัมฤทธิ์นั้น ปิดด้วยถาดทองสัมฤทธิ์อื่น แล้วเดินไปยังร้านตลาด. คนเห็นถาดทองสัมฤทธิ์นั้นแล้ว จะต้องพูดอย่างนี้ว่า พ่อคุณ สิ่งที่ท่านนำไปนี่คืออะไร นำรู้ นำสนใจ เขาพึงลุกขึ้นเปิดถาดทองสัมฤทธิ์นั้นดู พร้อมกับการเห็นข้าวสุกแห่งข้าวสาลีขาวสะอาดมีแกงและกับหลายอย่างนั้น ก็เกิดความพอใจ ไม่เกลียดชัง แม้คนที่บริโภคอิ่มแล้ว ก็ยังปรารถนาจะบริโภค ไม่ต้องกล่าวถึงคนที่หิวฉนั้นใด.

อิจฉาวจรที่เป็นบาปอกุศลเหล่านี้ ก็ฉนั้นนั้น ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งละได้แล้ว อันคนทั้งหลายยังเห็นอยู่ และยังได้ยินอยู่. แม้เธอจะอยู่ในเสนาสนะท้ายบ้านเป็นปกติ รับนิมิตต์ ครอบงมคติจิวร ถึงอย่างนั้น เพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลายก็ยังสักการะ เคารพ นับถือ บูชาภิกษุนั้น. ข้อนั้น เพราะเหตุอะไร ? เพราะอิจฉาวจรที่เป็นบาปอกุศลเหล่านั้น ท่านผู้มีอายุ นั้นละได้แล้ว อันคนทั้งหลายยังเห็น และยังได้ยินอยู่.

อุปมาด้วยช่างทำรถ

[๗๒] เมื่อท่านพระสารีบุตรกล่าวอย่างนี้แล้ว ท่านพระมหาโมคคัลลานะได้กล่าวกะท่านพระสารีบุตรว่า ท่านพระสารีบุตรขอรับ อุปมาย่อมแจ่มแจ้งแก่กระผม ท่านพระสารีบุตรจึงกล่าวว่า ท่านพระมหาโมคคัลลานะ อุปมาจงแจ่มแจ้งแก่ท่านเถิด.

ม. ท่านขอรับ สมัยกาลครั้งหนึ่ง กระผมอยู่ ณ กรุงราชคฤห์ อันเป็นคอกเขา. ครั้งนั้น เวลาเช้า กระผมนุ่งแล้ว ถือบาตรและจีวร เข้าไปยังกรุงราชคฤห์เพื่อบิณฑบาต. ก็สมัยนั้น บุตรชายช่างทำรถชื่อ สมิตี ถากกรรตอยู่ อาชีวกชื่อปัทมบุตร เป็นบุตรช่างทำรถเก่าเข้าไป ยืนอยู่ใกล้นายสมิตีนั้น ครั้งนั้น อาชีวกปัทมบุตร บุตรช่างทำรถเก่า เกิดความดำริในใจอย่างนี้ว่า กระไรหนอ บุตรช่างทำรถนี้ ฟังதாகส่วน โค้ง ส่วนคด กะพี และปมตรงนี้แห่งกึ่งนี้ออกเสีย. เมื่อเป็นเช่นนี้ กง นี้ก็จะสิ้น โค้ง สิ้นคด สิ้นกะพีและปม ฟังเหลือแก่นล้วน ๆ. อาชีวก-ปัทมบุตร บุตรช่างทำรถเก่า มีความดำริในใจ ฉันทใด ๆ นายสมิตี บุตรช่างทำรถก็ถากส่วนที่โค้ง ที่คด กะพี และปมแห่งกึ่งนั้น ฉันทนั้น ๆ. ครั้งนั้น อาชีวกปัทมบุตร บุตรช่างทำรถเก่า ดีใจ เปล่งวาจาแสดงความดีใจว่า นายสมิตีบุตรช่างทำรถ ถากเหมือนจะรู้ใจด้วยใจ ฉันทใด. ท่านขอรับ บุคคลทั้งหลายก็ฉันทนั้น ไม่มีศรัทธา เป็นผู้ต้องการจะเลี้ยงชีวิต ไม่ออกบวชเป็นอนาคาริกด้วยศรัทธา เป็นคนมักโอ้อวด เจ้ามารยา หลอกหลวง ฟุ้งซ่าน ถีอตน กลับกลอก ปากกล้า พูดจาเลอะเทอะ ไม่คุ้มครองทวารในอินทรีทั้งหลาย ไม่รู้ประมาณในโภชนะ ไม่ประกอบ

๑. คือมีเขาล้อมเป็นคอก.

ความเพียร ไม่มีความเพ่งเล็งในสามัญคุณ ไม่มีความเคารพแรงกล้าใน
สิกขา เป็นผู้มักมาก ย่อหย่อน เป็นหัวหน้าในการทอดย ทอดธุระใน
ความสงัด เกียจคร้าน มีความเพียรเลวทราม มีสติพินเพื่อน ไม่มี
สัมปชัญญะ มีจิตไม่ตั้งมั่น มีจิตหมุนไปผิด มีปัญญาทราม เป็นดังคนใบ้
ท่านพระสารีบุตรเหมือนจะรู้ใจของบุคคลเหล่านั้นด้วยใจ แล้วถากอยู่ด้วย
ธรรมปริยายนี้.

ส่วนกุลบุตรเหล่าใด มีศรัทธา ออกบวชเป็นบรรพชิต ไม่เป็น
คนโอ้อวด ไม่มีมารยา ไม่หลอกลวง ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่ถือคน ไม่กลับกลอก
ไม่ปากกล้า ไม่พูดจาเลอะเทอะ คู้มครองทวารในอินทรียทั้งหลาย
รู้ประมาณในโภชนะ ประกอบความเพียร มีความเพ่งเล็งในสามัญคุณ มี
ความเคารพอย่างแรงกล้าในสิกขา ไม่เป็นผู้มักมาก ไม่ย่อหย่อน ทอดธุระ
ในการทอดย เป็นหัวหน้าในความสงัดปรารภความเพียร มีตนส่งไป
มีสติตั้งมั่น มีสัมปชัญญะ มีจิตมั่นคง มีจิตแน่วแน่ มีปัญญา ไม่เป็น
คนใบ้ กุลบุตรเหล่านั้นพึงธรรมปริยายของท่านพระสารีบุตรนี้แล้ว
เหมือนหนึ่งว่า จะดื่ม จะกลืนไว้ด้วยวาจาและใจว่า เป็นการดีหนอ ท่าน
พระสารีบุตรผู้เป็นเพื่อนพรหมจรรย์ ให้เราทั้งหลายออกจากอกุศล ให้
ตั้งอยู่ในกุศล.

เปรียบเหมือนสตรีหรือบุรุษ ที่กำลังสาวกำลังหนุ่ม ชอบแต่งตัว
ชำระสระเกล้าแล้ว ได้ดอกกุบล ดอกมะลิ หรือดอกลำดวนแล้ว
ประคองด้วยมือทั้ง ๒ ยกขึ้นตั้งไว้บนเศียรเกล้า ฉันทใด กุลบุตรทั้งหลาย
ก็ฉันทนั้น มีศรัทธา ออกบวชเป็นบรรพชิต ไม่เป็นคนโอ้อวด ไม่มีมารยา
ไม่หลอกลวง ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่ถือตน ไม่กลับกลอก ไม่ปากกล้า พูดจา

เลอะเทอะ คู้มครองทวารในอินทริย์ทั้งหลาย รู้ประมาณในโภชนะ
ประกอบความเพียร มีความเพ่งเล็งในสามัญคุณ มีความเคารพอย่างแรง
กล้าในสิกขา ไม่เป็นคนมักมาก ไม่ย่อหย่อน ทอดธุระในการที่อดย
เป็นหัวหน้าในความส้งัด ปรารภความเพียร มีคนส่งไป มีสติตั้งมั่น
มีสัมปชัญญะ มีจิตมั่นคง มีจิตแน่วแน่ มีปัญญา ไม่เป็นคุดคนใบ้
กุดบุตรเหล่านั้นพึงธรรมปริยายของท่านพระสารีบุตรนี้แล้ว เหมือนหนึ่ง
ว่า จะคีมจะกลืนไ้ด้วยวาจาและใจว่า เป็นการดีหนอ ท่านพระสารีบุตร
ผู้เป็นเพื่อนพรหมจรรย์ ให้เราทั้งหลายออกจากอกุศล ให้ตั้งอยู่ในกุศล
ดังนี้.

พระมหานาคทั้ง ๒ นั้น ต่างชื่นชมสุภายิตแห่งกันและกัน ด้วย
ประการฉะนี้แล.

จบ อนัังคณสูตรที่ ๕

อรรถกถาอังกณสูตร

[๕๑] อังกณสูตร เริ่มต้นว่า ข้าพเจ้า (พระอานนท์) ได้สดับมาแล้วอย่างนี้ ท่านพระสารีบุตร...

การขยายความ (เฉพาะ) บทที่ยาก ในพระสูตรนั้น และในพระสูตรทุกสูตรก็จะเหมือนในพระสูตรนี้ เพราะฉะนั้น ต่อจากนี้ไป ข้าพเจ้าจักไม่กล่าวเฉพาะเท่านั้น แต่จะทำการขยายบทที่ไม่เคยขยายความมาก่อนด้วย.

[๕๔] บทว่า จตุตถาโร เป็นการกำหนดนับ. บทว่า บุคคลา ได้แก่ สัตว์ ผู้คน และบุรุษ. ด้วยคำเพียงเท่านั้น (บุคคล) ไม่ควรถือว่า พระมหาเถระ (สารีบุตร) มีปกติกถาว่านิยมนุคคล (พวกบุคคลนิยม) เพราะท่านผู้นี้ประเสริฐที่สุดในบรรดาพระสาวกผู้เป็นพุทธบุตรทั้งหลาย ท่านเทศนาไม่ขัดแย้งกับพระธรรมเทศนาของพระผู้มีพระภาคเจ้าเลย.

เทศนา ๒

พระธรรมเทศนาของพระผู้มีพระภาคเจ้า มี ๒ อย่าง คือ สมมติเทศนา (เทศนาเกี่ยวกับสมมติ) ๑ ปรมัตถเทศนา (เทศนาเกี่ยวกับปรมัตถ์) ๑.

ในจำนวนเทศนาทั้ง ๒ อย่างนั้น สมมติเทศนา มีรูปความอย่างนี้ว่า บุคคล สัตว์ หญิง ชาย กษัตริย์ พราหมณ์ เทพ มาร เป็นต้น.

ส่วน**ปรมัตตเทศนา** มีรูปความอย่างนี้ว่า อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา
ขันธฺ ชาติ อายตนะ สติปัญญาเป็นต้น.

ในจำนวนเทศนาทั้ง ๒ อย่างนั้น **พระผู้มีพระภาคเจ้า**ทรงแสดง
สมมติเทศนาแก่เหล่าพุทธเวไนย ผู้ที่ฟังพระธรรมเทศนาว่าด้วยเรื่อง
สมมติแล้ว เข้าใจเนื้อความทะลุปรุโปร่ง สามารถละโมหะบรรลुकุณ
วิเศษได้ ส่วนคนเหล่าใด ฟังพระธรรมเทศนาว่าด้วยเรื่องปรมัตต์แล้ว
เข้าใจเนื้อความทะลุปรุโปร่ง สามารถละโมหะบรรลुकุณวิเศษได้ พระองค์
ก็ทรงแสดงปรมัตตเทศนาให้เขาฟัง.

เปรียบเทียบความ

ในการทรงแสดงพระธรรมเทศนาทั้ง ๒ อย่างนั้น มีข้อเปรียบเทียบ
ดังต่อไปนี้. อุปมาเหมือนอาจารย์ผู้บรรยายไตรเพท รู้ภาษาถิ่น เมื่อ
พูดภาษาทมิฬ นักเรียนพวกใดเข้าใจความหมาย ก็จะบอกเขาเหล่านั้น
ด้วยภาษาทมิฬ. แต่ถ้าพวกใดเข้าใจความหมายด้วยภาษาใดภาษาหนึ่ง
ในจำนวนภาษาทั้งหลาย มีภาษาอันธกะ เป็นต้น ก็จะบอกเขาเหล่านั้น
ด้วยภาษานั้น. เมื่อเป็นเช่นนั้น มาณพน้อย (นักเรียน) เหล่านั้น
ได้อาศัยอาจารย์ผู้ฉลาด หลักแหลม จะเรียนศิลปปะได้เร็วทีเดียว ฉันท.

ในข้ออุปไมยนั้น ก็ฉันทนั้น **พระผู้มีพระภาคเจ้า** ฟังทราบว่ามีเหมือน
อาจารย์ พระไตรปิฎกที่อยู่ในภาวะที่จะต้องทรงสอนเหมือนไตรเพท
พระปริชาฉลาดในสมมติ และปรมัตต์ เหมือนความฉลาดในภาษาถิ่น
เวไนยสัตว์ผู้สามารถแทงตลอดด้วยสมมติเทศนาและปรมัตตเทศนา* เหมือน

๑. ปาฐะ แยกกันเป็น สมมติ ปรมัตต เทศนา ปฏิวิฆณสมตฺตา เข้าใจว่าคงจะติดกัน และ
ฉบับพม่าก็ติดกัน จึงได้แปลเช่นนั้น.

มาณพน้อย (นักเรียน) ผู้พูดภาษาถิ่นต่าง ๆ พระธรรมเทศนาว่าด้วย
สมมติ และปรมัตถ์ของพระผู้มีพระภาคเจ้า เหมือนการบอก (ไตรเพท)
ด้วยภาษาทมิฬเป็นต้นของอาจารย์.

และในการที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงสมมติเทศนา และ
ปรมัตถเทศนา นี้ พระโอรณาจารย์ได้กล่าวไว้ว่า:-

พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ประเสริฐกว่าผู้สอนทั้งหลาย
ได้ตรัสสั่งจะไว้ ๒ อย่าง คือ สมมติสั่งจะ ๑
ปรมัตถสั่งจะ ๑ ไม่มีสั่งจะอย่างอื่น ๓ พระ
พุทธดำรัสเกี่ยวกับสมมติ (สังเกต) ชื่อว่า เป็น
สั่งจะ เพราะเหตุที่เป็นสมมติของโลก ส่วนพระ
พุทธดำรัสเกี่ยวกับปรมัตถ์ ชื่อว่า เป็นสั่งจะ เพราะ
เหตุที่เป็นความจริงของธรรมทั้งหลาย เพราะฉะนั้น
สำหรับพระโลกนาถศาสดา ผู้ทรงฉลาดในโวหาร
เทศนา ตรัสถึงสมมติ มุสาวาทจึงไม่เกิดขึ้น (ไม่
เป็นการกล่าวเท็จ) ดังนี้.

เหตุตรัสบุคคลกถา ๘ ประการ

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสบุคคลกถา (ถ้อยคำ
ระบุนุคคล) ด้วยเหตุ ๘ ประการ คือ

๑. เพื่อทรงแสดงถึงหิริและโอตตปปะ
๒. เพื่อทรงแสดงถึงความที่สัตว์มีกรรมเป็นของ ๆ ตน
๓. เพื่อทรงแสดงถึงการกระทำของคนโดยเฉพาะตัว

๔. เพื่อทรงแสดงถึงอันนตริยกรรม
๕. เพื่อทรงแสดงถึงพรหมวิหารธรรม
๖. เพื่อทรงแสดงถึงบุพเพนิวาสานุสติญาณ
๗. เพื่อทรงแสดงถึงทักษิณาวิสูทธิ
๘. เพื่อไม่ทรงละทิ้งสมมติของโลก.

ขยายความเหตุ ๘ ประการ

เมื่อพระองค์ตรัสว่า ชั้นชฎาอายุตนะทั้งหลาย ละอายแก่ใจอยู่ เกรงกลัวบาปอยู่ มหาชนจะไม่เข้าใจ พวกนักพิศวงงวย ได้แย้งว่า นี่อะไรกัน ชั้นชฎาอายุตนะทั้งหลาย ละอายแก่ใจ เกรงกลัวต่อบาปด้วยหรือ? ดังนี้ แต่เมื่อพระองค์ตรัสว่า บุรุษ กษัตริย์ พราหมณ์ เทพ มาร (ละอายแก่ใจ เกรงกลัวต่อบาป) ดังนี้ มหาชนจะเข้าใจ ไม่พิศวงงวย ไม่ได้แย้ง เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัส บุคคลกลกถา เพื่อทรงแสดงถึงหิริและโอตตปปะ.

แม้ในพระดำรัสที่ตรัสว่า ชั้นชฎาอายุตนะทั้งหลาย เป็นผู้มิกรรม เป็นของตน ดังนี้ ก็นัยเดียวกันนั่นแหละ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสบุคคลกลกถา เพื่อทรงแสดงถึงความที่สัตว์มีกรรมเป็นของ ๆ ตน.

แม้ในพระดำรัสที่ตรัสว่า มหาวิหาร มีพระเวฬุวันเป็นต้น ชั้นชฎาอายุตนะทั้งหลายสร้างไว้ ดังนี้ ก็นัยเดียวกันนั่นแหละ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสบุคคลกลกถา เพื่อทรงแสดงถึงการกระทำของตน โดยเฉพาะตัว.

แม้ในพระคำรัสที่ตรัสว่า ชั้นชราตฺถายตนะทั้งหลาย ปลงชีวิต มารดา บิดา พระอรหันต์ ทำโลหิตุปบาทกรรม (ทำร้ายพระพุทธเจ้า ให้หื้อพระโลหิต) (และ) ทำลายสงฆ์ให้แตกกัน ดังนี้ ก็นัยเดียวกัน นั้นแหละ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสบุคคลกถา เพื่อ ทรงแสดงถึงอนันตริยกรรม.

แม้ในพระคำรัสที่ตรัสว่า ชั้นชราตฺถายตนะทั้งหลาย ย่อมเมตตา (รักใคร่สัตว์ทั้งหลาย) ดังนี้ ก็นัยเดียวกันนั้นแหละ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสบุคคลกถา เพื่อทรงแสดงถึงพรหมวิหารธรรม.

แม้ในพระคำรัสที่ตรัสว่า ชั้นชราตฺถายตนะทั้งหลาย ระลึกชาติที่เคยอยู่ก่อนของเราได้ ดังนี้ ก็นัยเดียวกันนั้นแหละ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสบุคคลกถา เพื่อทรงแสดงถึงการระลึกชาติอยู่มาด่อนได้.

แม้ในพระคำรัสที่ตรัสว่า ชั้นชราตฺถายตนะทั้งหลาย รับประทาน ดังนี้ มหาชนจะไม่เข้าใจ พากันพิศวงงงวย ได้แย้งว่า นี้อะไรกัน ชั้นชราตฺถายตนะทั้งหลายรับประทานด้วยหรือ ? ดังนี้ แต่เมื่อตรัสว่า บุคคลผู้มีศีล มีกัลยาณธรรมรับประทาน ดังนี้ มหาชนก็เข้าใจ ไม่พิศวงงงวย ไม่ได้แย้ง เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสบุคคลกถา เพื่อ ทรงแสดงถึงความบริสุทธิ์แห่งทักษิณาทาน.

เพราะว่า ธรรมดาพระผู้มีพระภาคเจ้าทั้งหลายจะไม่ทรงละทิ้ง สมมติของโลก ทรงดำรงอยู่ในถ้อยคำของชาวโลก ในภาษาของชาวโลก ในการเจรจาของชาวโลกนั้นแหละทรงแสดงธรรม เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสบุคคลกถาไว้เพื่อไม่ละทิ้งสมมติของโลกเสีย.

ฉะนั้น ท่านองค์นี้ (พระสารีบุตรเถระ) เมื่อจะไม่ให้ขัดแย้ง กับพระธรรมเทศนาพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงได้ดำรงอยู่ในสมมติของโลก แล้วกล่าวคำนี้เอาไว้ว่า คุณก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย บุคคล ๔ ประเภท เหล่านี้ ดังนี้ เพราะเหตุเป็นผู้ฉลาดในสำนวนโลก เพราะฉะนั้น บุคคล ในที่นี้โปรดทราบตามสมมติเท่านั้น ไม่ได้หมายถึงปรมาตม์.

บทว่า สนฺโต ลัทธิขมานา (มีอยู่ หาได้) คือ พอมิ หาพบ ตามสำนวนของโลก. คำว่า ในโลก คือ ในสัตวโลก.

ขยายความกิเลสจูงเนิน ๓ อย่าง

ในที่กลางแห่ง กิเลสพระองค์ตรัสเรียกว่า อังคณะ (เป็นเหมือน เนิน) ในคำมีเอาไว้ว่า สงฺคโณว สมานโน. ดังที่ตรัสไว้ว่า บรรดา กิเลสเพียงดั่งเนินนั้น กิเลสเพียงดั่งเนินเป็นไฉน ? คือ กิเลสเพียงดั่งเนิน ได้แก่ราคะ กิเลสเพียงดั่งเนิน ได้แก่โทสะ กิเลสเพียงดั่งเนิน ได้แก่โมหะ กิเลสเพียงดั่งเนิน ในที่บางแห่งหมายถึงมลทินอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือ เปือกตมดั่งที่ตรัสไว้ว่า พยายามเพื่อจะละมลทินหรือเปือกตมนั้นนั่นแหละ. แต่ในที่บางแห่งหมายถึงพื้นที่ชนิดนั้น (ที่เป็นเนิน) พื้นที่นั้นพึงทราบ ตามคำที่พูดกัน เช่น เนินโพธิ์ เนินเจดีย์ เป็นต้น. แต่ในพระสูตรนี้ ท่านพระสารีบุตรประสงค์เอากิเลสอย่างเผ็ดร้อนนานับการว่า กิเลสเพียง ดั่งเนิน.

จริงอย่างนั้น ท่านพระสารีบุตร กล่าวว่า ท่านผู้มีอายุ คำว่า อังคณะนี้เป็นชื่อของอกุศลธรรมชั่วช้า มีความปรารถนาเป็นอารมณ์. เป็นผู้เป็นไปกับด้วยกิเลสเพียงดั่งเนิน ชื่อว่า มีกิเลสเพียงดั่งเนิน

บทว่า **ตฺถกฺโณว สฺมาโน** ผู้มีกิเลสเพียงดั่งเนินนั่นเอง ยังมีอยู่.

ชื่อว่า **อตุลฺลิ เม อชฺฌตฺตํ อํกุณฺณํ** (กลางคนไม่รู้ตามความจริง ว่า กิเลสเพียงดั่งเนินของเรา ยังมีอยู่ในภายใน) ความว่า 'ไม่รู้'ว่า กิเลสมีอยู่ในตัวเรา คือในจิตสันดานของเรา คือไม่รู้โดยต้องแท้ อย่างนี้ว่า ธรรมดาภิเลสเหล่านี้ หยาบคาย ร้ายแรง ควรละทิ้ง ไม่ควรเอาไว้ คล้ายกับลูกศรอาบยาพิษก็ปานกัน.

ส่วนผู้ใดรู้ว่ามิด้วย รู้แบบนี้ด้วย (รู้ว่าหยาบช้า) ผู้นั้นท่าน **พระสารีบุตร**เรียกว่า รู้ตามความจริงว่า กิเลสเพียงดั่งเนินภายในของเรา ยังมีอยู่. แต่กิเลสที่จะถอนได้ด้วยมรรคยังไม่เกิดขึ้นแก่ผู้ใด เพราะหักห้ามไว้ได้ด้วยวิธีใดวิธีหนึ่งก็ตาม ผู้นี้ (นั่นเอง) ท่าน**พระสารีบุตร**เถระ ประสงค์เอาว่า เป็นผู้ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน โนพระสูตรนี้.

ชื่อว่า **นตฺถกฺโณว เม อชฺฌตฺตํ อํกุณฺณนฺตฺติ ยถาญฺจํ นปฺปชานาติ** (ไม่รู้ตามความจริงว่ากิเลสเพียงดั่งเนินภายในของเราไม่มี) ความว่า 'ไม่รู้'ว่า กิเลสทั้งหลายของเราไม่มี เพราะหักห้ามด้วยวิธีใดวิธีหนึ่ง ไม่ใช่ไม่มีเพราะถอนได้ด้วยมรรค คือไม่เข้าใจโดยต้องแท้ อย่างนี้ว่า กิเลสเหล่านั้นเมื่อเกิดขึ้น จักทำความพินาศอย่างใหญ่หลวง (เพราะว่า) เป็นกิเลสหยาบช้า ร้ายแรง ควรละทิ้ง ไม่ควรเอาไว้ คล้ายกับลูกศรอาบยาพิษก็ปานกัน.

ส่วนผู้ใดรู้ว่า ไม่มีเพราะเหตุอันนี้ด้วย รู้แบบนี้ด้วย (รู้ว่าหยาบช้า) ผู้นั้นท่าน**พระสารีบุตร**เรียกว่า รู้ตามความจริงว่า กิเลสเพียงดั่งเนินภายในของเราไม่มี ดังนี้.

บทว่า **ตฺตฺร เทวํกับ เตสุ โยค จตฺตฺส ปุคฺคเตสุ** ในบุคคล ๔

จำพวกนั้น หรือว่า โยค ทวีสุ ตงคะณสุ ในบุคคลผู้มีกิเลสเพียง
ดั่งเนินทั้ง ๒ นั้น.

บทว่า ยวยัย ตัดบทเป็น โย อัย (แปลว่าบุคคลนี้ใด) ปาฐะ
(บาลีเดิม) เป็น ยายิ ดั่งนี้ก็มิ.

คนดี - คนเลว

[๕๕] ท่านพระโมคคัลลานะเรียนถามถึงเหตุอย่างเดียวกัน
แหละ แต่ใช้คำถามด้วยคำทั้งคำว่า ท่านพระสารีบุตรผู้มีอายุ อะไรหนอ
เป็นเหตุ เป็นปัจจัย ? ดังนี้.

พึงทราบความสัมพันธ์กัน ในบทว่า เยนิเมสึ เป็นต้น อย่างนี้ว่า
บรรดาคนทั้ง ๒ ประเภทนั้น คนหนึ่ง ท่านเรียกว่า เป็นคนประเสริฐ
แต่อีกคนหนึ่ง ท่านเรียกว่า เป็นคนต่ำทราม เพราะเหตุใด เพราะปัจจัยใด
เหตุนั้นก็อะไร ปัจจัยนั้นก็อะไร ?

ในเรื่องเหตุและปัจจัยทั้ง ๒ อย่างนั้น ถึงแม้ว่า คำว่า การรับรู้
และการไม่รู้ทั้งคู่นี้เองที่ท่านพระสารีบุตรกล่าวไว้ว่า ไม่รู้ อยู่ รู้ อยู่ เป็นทั้ง
เหตุ เป็นทั้งปัจจัย ก็จริง แม้ถึงอย่างนั้น พระเถระได้กล่าวย้ำไว้ว่า ดูก่อน
ท่านผู้มีอายุ ในจำนวนคน ๒ ประเภทนั้น ดังนี้ เป็นต้น เพื่อแสดง
เหตุนี้ให้ชัดกว่าแต่ก่อน เพราะเหตุที่คนมีปฏิภาณเฉียบแหลม.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ตสฺเสตํ ปาฏิกงฺขิ (เขาหวังได้เหตุนี้)
ดังนี้ อธิบายว่า บุคคลนั้น พึงหวังได้เหตุนี้ คือ พึงคาดหมายได้ว่า
คนนั้นจักประสบเหตุนี้แหละ ไม่ใช่เหตุอย่างอื่น หมายความว่า เป็นสิ่ง
ที่มีได้แน่นอน.

ท่านพระสารีบุตรกล่าวหมายเอาการไม่ยังฉันทะให้เกิดขึ้นเป็นต้น
ที่ท่านได้กล่าวไว้ โดยนัยมีอาทิว่า เขาก็ไม่ให้ความพอใจเกิดขึ้น.

แม้ในจำนวนข้อความเหล่านั้น ข้อความว่า เขาก็ให้ฉันทะเกิด
ขึ้น คือ เขาก็ไม่รู้ ก็จักไม่ให้ความพอใจอยากจะทำเกิดขึ้น เพื่อจะ
ละกิเลสเพียงดังเนินนั้น.

บทว่า น วายมิสุสฺสตี แปลว่า จักไม่พยายาม คือจักไม่ทำความ
พยายามให้มีกำลังมากไปกว่านั้นเลย.

ข้อว่า น วิริย อารภิสฺสตี (จักไม่ปรารถนาความเพียร) ความว่า
จักไม่ปรารถนาความเพียร ที่เป็นตัวกำลังเอาเลย อธิบายว่า จักไม่ยังความ
เพียรให้เป็นไป.

บทว่า สจฺจโณ (กิเลสจฺจนิน) คือมีกิเลสจฺจนินด้วยเนิน
ทั้งหลายมีรากะเป็นต้นเหล่านั้น.

บทว่า สจฺจกิลฺลิจฺจโต (เป็นผู้มีจิตเศร้าหมองแล้ว) คือเป็นผู้
มีจิตมัวหมอง ได้แก่ มีจิตขุ่นมัวเอามาก ๆ เพราะเนินคือกิเลสเหล่านั้น
เอง ได้แก่เป็นผู้มีจิตถูกกิเลสเพียงดังเนินเหล่านั้นเบียดเบียน มีจิตถูก
กิเลสเพียงดังเนินเหล่านั้นเผาผลาญเอาทีเดียว.

บทว่า กาลํ กริสฺสตี (จักมรณภาพ) คือจักตาย.

บทว่า เสยฺยถาปี คือ เสยฺยถา นาม เปรียบเหมือนว่า.

บทว่า กัมปาทิ (ถาดทองสัมฤทธิ์) คือภาชนะที่ทำด้วยทอง
สัมฤทธิ์.

บทว่า อภตา คือเอามา.

บทว่า **อาปณา วา กมฺมารกฺขลา วา** (จากตลาดหรือตระกูลของช่างทอง) คือ จากร้านตลาด หรือจากบ้านของช่างทองผู้ทำถาดทองสัมฤทธิ์.

บทว่า **รเชน** (ถูกละออง) คือถูกละอองที่จรมามีฝุ่นเป็นต้น (ปลิวมาเกาะ).

บทว่า **มเลน** (ถูกสนิม) คือถูกสนิมโลหะที่เกิดกับถาดทองสัมฤทธิ์นั่นเอง (จับ).

บทว่า **ปริโยนทุธา** (จับ) คือเกาะหุ้มอยู่ทั่วไป.

บทว่า **น จ ปริโยทเปยฺย** (ไม่ได้ขัดถู) คือไม่ได้ทำความสะอาด ด้วยวิธีล้างและขัดสีเป็นต้น.

บทว่า **รชาปเถ** (ทางฝุ่น) คือในที่ที่มีละออง. อีกอย่างหนึ่ง ปาฐะ (บาลีในพระไตรปิฎก) ก็เป็นอย่างนั้นเหมือนกัน. อธิบายว่า เก็บไว้ในที่ที่ละอองปลิวมาถึง คือในที่ที่ละอองฟุ้ง หรือเก็บไว้ได้เตียง หรืออยู่กลางแจ้งหรือภายในภาชนะเหมือนกับเอาละอองโรยใส่.

ในชื่อว่า **สงฺกิลิฏฺฐตรา อสุส มลคฺคหิตา** (มีแต่จะมัวหมองมีสนิมเกาะมาก) นี้มีคำอธิบายว่า รังแต่จะมัวหมองขึ้นกว่าเดิม เพราะเก็บไว้ในที่ทางที่มีละออง คือถูกสนิมเกาะขึ้นมากกว่าเดิม เพราะไม่ได้ใช้และไม่ได้ทำความสะอาด มิใช่หรือ?

ก็คำว่า (มีแต่จะมัวหมองมีสนิมเกาะมากมิใช่หรือ) นี้เป็นคำข้อนถาม. เพราะฉะนั้น ฟังทราบอรรถาธิบายคำข้อนถามนั้น ดังต่อไปนี้ว่า ท่านขอรับ (โมคคัลลานะ) ถาดทองสัมฤทธิ์ใบนั้น ที่เขาทำอย่างนี้ ภายหลังจะหมองมากกว่าเดิม และจะมีสนิมเกาะมากกว่าเดิมจนยากที่จะรู้ได้

หรือไม่รู้ได้ว่า เป็นถาดดินหรือเป็นถาดทองสัมฤทธิ์. พระเถระเมื่อจะรับ
รองคำนี้ จึงกล่าวว่าเป็นอย่างนั้นนั่นแหละท่าน.

พระธรรมเสนาบดี (สารีบุตร) เมื่อจะยืนยันข้ออุปไมยอีกครั้ง
จึงได้กล่าวคำมีอาทิไว้ว่า **เอวเมว โข** (ก็เหมือนกันนั่นแหละ).

ในคำนั้น ควรทราบการเปรียบเทียบคำอุปมากับคำอุปไมย ดังต่อไปนี้ :-

บุคคลที่ยังมีกิเลสเพียงดั่งเนินอยู่ เปรียบเหมือนถาดสัมฤทธิ์ที่มัว
หมอง การที่บุคคลนั้นเมื่อจะได้บวช ก็กลับได้บวชในสำนักของบุคคลผู้
ชวนชวายนอนเนสนาทั้งหลายมีเวชกรรม (เป็นหมอ) เป็นต้น เปรียบ
เหมือนการทอดทิ้งถาดทองสัมฤทธิ์ที่มัวหมองอยู่แล้ว ไว้ในที่ทางที่มี
ละอองเพราะไม่ได้ใช้สอย เป็นต้น. การทำอนีสนามิเวชกรรมเป็นต้นแห่ง
บุคคลนั้น ผู้สำเนียงอยู่ตามอาจารย์และอุปัชฌาย์ ตามลำดับ (และ)
การมรณภาพทั้งที่ยังมีกิเลสเพียงดั่งเนินของบุคคลผู้ดำรงอยู่ในวิติกมโทษ
คือการทำอนีสนามิเวชกรรมเป็นต้น (เป็นหมอเหมือนอาจารย์) เปรียบ
เหมือนภาวะของถาดทองสัมฤทธิ์ที่มัวหมองอยู่แล้ว กลับมัวหมองยิ่งขึ้นไป
กว่าเดิมอีก.

อีกอย่างหนึ่ง การมรณภาพทั้ง ๆ ที่ยังมีกิเลสเพียงดั่งเนินอยู่แห่ง
เขาผู้ดำรงอยู่ในวิติกมโทษนี้ตามลำดับ คือ การต้องอาบัติทุกกฏ และ
ทุพภาสิต (เปรียบเหมือนภาวะของถาดทองสัมฤทธิ์ที่มัวหมองอยู่แล้ว
กลับมัวหมองขึ้นไปอีก). อีกอย่างหนึ่ง การมรณภาพทั้ง ๆ ที่ยังมีกิเลส
เพียงดั่งเนินอยู่ของเขาผู้ดำรงอยู่ในวิติกมโทษนี้ตามลำดับ คือ การต้อง
อาบัติปาจิตตีย์ และถูกลัจฉัย การต้องอาบัติสังฆาติเสส การต้องอาบัติ

ปาราชิก และการทำอนัตตริยกรรม มีการฆ่ามารดาเป็นต้น (เปรียบเหมือนภาวะของธาตุทองสัมฤทธิ์ที่มัวหมองอยู่แล้ว กลับมัวหมองยิ่งขึ้นไปอีก).

แต่ในข้อความนี้ว่า จักเป็นผู้มีจิตเศร้าหมอง มรณภาพ ไม่ควรเห็นอรรถาธิบายอย่างนี้ว่า จักมรณภาพด้วยอกุศลจิต. เพราะสัตว์ทุกตัวตนตายโดยปกติจิต คือโดยภวังคจิตกันทั้งนั้น แต่คนคนนี้ยังไม่ชำระจิตสันดานให้สะอาดก่อนแล้วจึงตาย ดังนี้แล ฟังทราบอรรถาธิบายว่า พระสารีบุตรกล่าวข้อความไว้อย่างนี้ หมายเอาอรรถาธิบายข้อนี้.

ในทศยวารมีวินิจฉัย ดังต่อไปนี้ :-

บทว่า **ปริโยทเปยฺย** (ควรขัดถู) ความว่า ทำให้สะอาด คือให้เป็นเช่นกับกระจกเงา ด้วยการล้างการขัดและการถูด้วยจีเฝ้าละเอียดเป็นต้น.

ข้อว่า **น จ นั ราชปถ** (ไม่ควรเก็บมันไว้ในที่ทางที่มีละออง) ความว่า ไม่ควรเก็บไว้ในที่ดังที่กล่าวมาก่อนแล้ว แต่ควรวางไว้ในกล่องหรือหีบ หรือห่อ แล้วเอาแขวนไว้ที่ไม่สำหรับแขวนสิ่งของ (นาคทันตะ). คำที่ยังเหลืออยู่ ควรถือเอาตามแนวแห่งนัยที่ได้กล่าวมาแล้วนั้นเถิด.

แต่ในทศยวารนี้ ควรทราบการเปรียบเทียบ ระหว่างข้ออุปมากับอุปไมยดังต่อไปนี้ว่า ภัทพบุคคล (ผู้พอบรรลุมรรคผลได้) ที่ยังมีกิเลสเพียงดั่งเนินอยู่ เปรียบเหมือนธาตุทองสัมฤทธิ์ที่มัวหมอง การที่บุคคลนั้นกลับได้บวชในสำนักของผู้มีศีลเป็นที่รัก เหมือนกับทำการใช้ธาตุทองสัมฤทธิ์ที่มัวหมองเป็นต้น แล้วเก็บไว้ในสถานที่ที่สะอาด. อาจารย์และอุปัชฌาย์เหล่าใด ตักเตือนพร่ำสอน (เขา) เห็นความประมาทแม้เพียง

เล็กน้อยก็ทำทัฬหกรรมแล้วให้สำเหนียกบ่อย ๆ การมรณภาพขณะที่ไม่มียกิเลสเพียงดั่งเนินแห่งเขาผู้สำเหนียกตามอาจารย์และอุปัชฌายะนั้น ดำรงอยู่ในคุณธรรมนี้ คือการประพฤติปฏิบัติชอบนี้ตามลำดับ เหมือนกับภาวะของถาดทองสัมฤทธิ์ที่มัวหมอง แต่สะอาดหมดจดในภายหลัง.

อีกอย่างหนึ่ง การมรณภาพขณะที่ไม่มียกิเลสเพียงดั่งเนินแห่งเขาผู้ดำรงอยู่ในการยืนหยัดอยู่ในศีลอันบริสุทธิ์ การเรียนเอาพระพุทธพจน์พอเหมาะสมสำหรับคนแล้วสมาทานธุดงค์ รับเอาพระกรรมฐานที่เกื้อกูลแก่ตน ทั้งการอยู่ในเสนาสนะใกล้บ้านแล้วอยู่ในเสนาสนะที่สงัดนี้ตามลำดับ เปรียบเทียบกับภาวะของถาดทองสัมฤทธิ์ที่มัวหมอง แต่สะอาดหมดจดในภายหลัง.

อีกอย่างหนึ่ง การมรณภาพขณะที่ไม่มียกิเลสเพียงดั่งเนิน ในวาระสุดท้ายนั่นเอง (ปรินิพพาน) แห่งท่านผู้ดำรงอยู่ในการทำวัตรกรรมกสิณแล้วข่มกิเลสไว้ได้ ด้วยการยังสมาบัติทั้ง ๘ ให้เกิดขึ้น การออกจากฌานที่เป็นบาทของวิปัสสนาแล้วกัน กิเลสไว้ได้ด้วยตทังคปหาน (การละกิเลสบางอย่างได้ด้วยองค์นั้น เช่น ละสุภารมณ์ได้ด้วยการพิจารณาอสุภะเป็นต้น) จึงบรรลุโศคาปัตติผลด้วยวิปัสสนาฯ ลฯ และการทำอรหัตให้แจ่มแจ้งแก่ตน (เปรียบเหมือนกับภาวะของถาดที่มัวหมอง แต่สะอาดหมดจดในภายหลัง).

ในตติยวามีวินิจฉัย ดังต่อไปนี้ :-

บทว่า **สุภนิมิต्त** ได้แก่อารมณ์ที่น่าปรารถนา เป็นที่ตั้งของราคะ.

บทว่า มนสิ ภิรุตติ (จักใส่ใจ) ความว่า เมื่อสุกนิมิตนั้น
มีอยู่เขาก็จักระลึกถึงนิมิตนั้น.

บทว่า ตสฺส สุกนิมิตตสฺส มนสิการา (เพราะการใส่ใจถึง
สุกนิมิตของเขา) ได้แก่เพราะเหตุแห่งการใส่ใจถึงสุกนิมิตของบุคคลนั้น.

บทว่า อนุทฺธเสตฺสติ (จักตามรบกวณ) คือจักเบียดเบียน
ให้แก่จักครอบงำ (จิตของเขา). อธิบายว่า รากะพึงทราบว่ เมื่อเกิดขึ้น
ตัดขาดการปฏิบัติกุศล เป็นอกุศลชวณะเสียเอง ตามขจัดกุศลจิตสถิตอยู่.

คำที่ยังเหลืออยู่ ควรถือเอาตามแนวแห่งนัยที่ได้กล่าวมาแล้วนั้นเถิด.

แต่ในตติยวารนี้ควรทราบการเปรียบเทียบกันระหว่างอุปไมย ดังต่อไปนี้ว่า บุคคลผู้ไม่มีกิเลสเพียงคังเนิน มีกิเลสน้อยตามปกติ เหมือนกับ
ถาดทองสัมฤทธิ์ที่สะอาด. การที่บุคคลนั้นจะได้บวช (ก็กลับได้บวชใน
สำนักของบุคคลผู้ชวนชวายในอนเสนามีเวชกรรมเป็นต้น) เหมือนกับ
การไม่ทำการใช้เป็นต้น ซึ่งถาดทองสัมฤทธิ์ที่สะอาดแล้ว ยังเก็บไว้ในที่
ที่มีละออง (อีก). ต่อไปจากนี้ ทุกคำ เหมือนกับในปฐมวารทั้งสิ้น.

ในจตุตถวารมีวินิจฉัย ดังต่อไปนี้ :-

ชื่อว่า สุกนิมิตฺตํ น มนสิ ภิรุตติ (จักไม่ใส่ใจถึงสุกนิมิต)
ความว่า จักไม่ระลึกถึงนิมิตนั้น เพราะไม่มีการเว้นห่างจากสติในเพราะ
นิมิตนั้น. ถ้อยคำที่เหลือ พึงทราบตามแนวแห่งตติยวารเถิด. คำมีอาทิว่า
ดูก่อนท่านผู้มีอายุ บุคคลนี้แล มีนัยคังที่ได้กล่าวไว้ในคำมีอาทิว่า ยโต
นุโช นั้นแหละ.

เนนคืออะไร ?

[๕๖] บัดนี้ ท่านพระสารีบุตรผู้ถูกท่านพระมหาโมคคัลลานะ ที่ประสงค์จะให้ท่านอธิบายว่ากิเลสเพียงดั่งเนนนั้นให้ชัด โดยประการต่าง ๆ ถ้ามแล้ว โดยนัยมีอาทิว่า คำที่ท่านเรียกว่า เนน เนน ได้แก่ อะไร? ดังนี้ เมื่อจะตอบคำถามนั้น จึงได้กล่าวคำมีอาทิว่า ดูก่อนท่านผู้มีอายุ คำว่า เนน นี้ เป็นชื่อของอกุศลธรรมที่ชั่วช้าแล.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อิจฺฉาวจรานํ (เป็นแดงของอิจฉา) มีเนื้อความว่า (อกุศล) เป็นที่เกี่ยวไปแห่งความอยาก คือ ความโกรธ และความน้อยใจน่านปการ ที่ข้ามลง คือเป็นไปแล้วด้วยอำนาจแห่งความอยาก.

[๕๗] ข้อว่า ยํ อิเธกจฺจสุตฺต (เหตุที่ทำให้ความอยากเกิดขึ้นแก่ภิกษุบางรูปในพระศาสนา) มีอรรถาธิบายว่า ความอยากนี้ พึงเกิดขึ้นแก่ภิกษุบางรูปโดยเหตุอย่างใด เหตุอย่างนั้น ที่เป็นฐานแห่งความอยากนั้น มีอยู่ คือยังมี ได้แก่งหาได้.

บทว่า อาปนฺโน อสุตฺต เท่ากับ อาปนฺโน ภเวยฺย แปลว่า พึงเป็นผู้ต้องอาบัติแล้ว.

ประโยคที่ว่า น จ ภิกฺขุ ชาเนยฺยึ เท่ากับ ภิกฺขุ จ มํ น ชาเนยฺยึ (แปลว่า และขออย่าให้ภิกษุทั้งหลายรู้จักเรา).

ในเรื่องที่ไม่ให้ภิกษุทั้งหลายรู้จักนี้ มีอะไรเป็นเหตุ?

มีความที่เธอเป็นผู้มีความต้องการลาภ เป็นเหตุ.

อธิบายว่า ภิกษุผู้มีความต้องการลาภตามปกติแล้ว ก็เป็นผู้ทำบุญไว้

และเป็นผู้ที่มนุษย์ทั้งหลายพากันสักการะทำความเคารพ จึงคิดอย่างนี้ว่า
ภิกษุต้องอาบัติแล้ว พระเถระทั้งหลายรู้เข้าจะบอกแก่พระภิกษุผู้ปานกลาง
ทั้งหลาย ภิกษุปานกลางทั้งหลายจะบอกแก่ภิกษุทั้งหลายที่ยังใหม่ ภิกษุ
ใหม่ทั้งหลายจะบอกแก่คนทั้งหลายมีคนเฝ้าวิหารเป็นต้น (คนกินเดน
ในวิหาร) คนเฝ้าวิหารเหล่านั้นจะบอกแก่ภิกษุทั้งหลายผู้มารับโอวาท
บริษัททั้ง ๔ ก็จะรู้กันไปตามลำดับอย่างนี้ เมื่อเป็นอย่างนี้แล้ว อันตราย
แห่งลาภก็จะมีแก่เรานั้น น่าละอายใจจริง ? ถึงเราจะต้องอาบัติจริงแล้ว
ขอภิกษุทั้งหลายอย่ารู้จักเราเลย.

ชื่อว่า ยัม ตัม ภิกขุ ภิกขุ ชานะยัม เหตุที่ภิกษุทั้งหลายพึงรู้
ภิกษุนั้น ความว่า เหตุที่จะให้ภิกษุเหล่านี้ รู้เรื่องภิกษุนั้นมีจริง คือ
มีอยู่ที่เดียว ไม่ใช่ไม่มี เพราะว่าพระเถระทั้งหลายรู้เข้าแล้ว ก็จะบอกแก่
ภิกษุปานกลางทั้งหลาย. เมื่อเป็นอย่างนี้ เธอก็จะเป็นผู้ปรากฏในบริษัท
ทั้ง ๔ โดยนัยที่ได้กล่าวมาก่อนแล้ว. และเธอปรากฏอย่างนี้แล้วจะเป็น
ผู้อภัยศ เข้าไปบ้านตั้ง ๑๐๐ บ้าน เช็ดเท้าที่ธรณีประตูตั้ง ๑๐๐ แห่ง
ก็จะออกมาด้วยบาตรเปล่า. ต่อแต่นั้นไป ภิกษุทั้งหลายก็จะรู้จักเราว่า
เป็นผู้ต้องอาบัติ. อนึ่ง เธอครั้นคิดว่าเราถูกพระภิกษุเหล่านั้นทำให้เสียหาย
ไปแล้วด้วยอาการอย่างนี้ ก็จะเป็นผู้ขุ่นเคืองเพราะเหตุอย่างนี้.

ความโกรธ คือความน้อยใจเป็นนิน

[๕๘] บทว่า อปฺปติโต (จะเป็นผู้น้อยใจ) คือเธอจะเป็นผู้
โกรธเคือง ได้แก่ถูกความโกรธครอบงำด้วย จะเป็นผู้น้อยใจ ก็คือถูก
ความเสียใจครอบงำด้วยเพราะเหตุการณนี้. ในชื่อว่า โย เจว โข อาวุโส
โกโป โย จ อปฺปจฺจโย อุกฺขเมตฺติ อญฺคณฺ (ท่านผู้มีอายุ ความ

โกรธเคืองและความน้อยใจ ทั้งคู่นี้ชื่อว่า เนิน) นี้ ควรทราบอรรถาธิบายอย่างนี้ว่า ท่านผู้มีอายุ ความขุ่นเคือง ที่สงเคราะห์เข้าในสังขารชั้นด้วย ความน้อยใจที่สงเคราะห์เข้าในเวทนาชั้นด้วย ทั้งคู่นี้ชื่อว่า เนิน และคำนี้ท่านกล่าวไว้ด้วยสามารถแห่งบุคคลผู้เป็นเช่นนั้น แต่ความโลภ ท่านกล่าวไว้ด้วยสามารถเป็นส่วนเบื้องต้นของกิเลสเพียงดังเนินนี้. ส่วนโมหะเป็นอันถือเอาแล้วเหมือนกัน ด้วยสามารถแห่งการประกอบเข้าด้วยกัน (กับโลภะ) แล้ว.

[๕๕] บทว่า **อนุโรโห มัม** (ควรพ้องเราในที่ลับ) มีเนื้อความว่า ภิกษุเช่นกับรูปแรก (ที่ต้องอาบัติ) प्रารณาให้ภิกษุทั้งหลายพาตนเข้าไปสู่เสนาสนะทำวิหารปิดประตู แล้วจึงพ้อง.

บทว่า **จาม โข ปเนตัม** (ก็ข้อนี้แลเป็นเหตุ) หมายความว่า เหตุนี้มีได้ คือภิกษุทั้งหลายผู้ฉลาด ได้รับแนะนำ แล้วควรเอาภิกษุนั้นไปสู่ท่ามกลางบริษัท ๔ แล้วจึงพ้องโดยนัยมีอาทิว่า ท่านทำเวชกรรมในที่ชื่อโน้น. ส่วนข้อความว่า เธอจะเป็นผู้ปรากฏในบริษัท ๔ จะปรากฏอย่างนี้ด้วย ถูกความเสื่อมยศครอบงำแล้วด้วย ทั้งหมดเหมือนกับข้อความในตอนต้นนั้นแหละ.

คนผู้เท่าเทียมกัน

[๖๐] บทว่า **สปปฎิปุคฺคโ** (คนผู้เท่าเทียมกัน) คือคนตรงกันข้ามที่เท่าเทียม.

คำว่า **เท่าเทียมกัน** คือต้องอาบัติเหมือนกัน.

คำว่า **คนตรงกันข้าม** คือผู้เป็นโจทก์. ภิกษุนี้ต้องการให้พ้อง

โดยภิกษุที่ต้องอาบัติเหมือนกัน (เพราะว่า) เธอเข้าใจว่า อาจจะถูก (ค่าน) ได้ว่า ท่านเองก็ต้องอาบัตินี้ ก่อนอื่นท่านจงทำคืนอาบัตินั้น ภายหลังจงฟ้องผม. อีกอย่างหนึ่ง บุคคลผู้เสนอกันแม้โดยชาติเป็นต้น ชื่อว่า คนเท่าเทียมกัน. อธิบายว่า. ภิกษุนี้ต้องการให้ฟ้องโดยภิกษุผู้เสมอกัน ด้วยคุณสมบัติทั้งหลาย แม้มีอาทಿಯ่างนี้ คือ ด้วยชาติ ด้วยตระกูล ด้วยความเป็นพหูสูต ด้วยความฉลาด (และ) ฐงค์ของตน (เธอ) เข้าใจว่า ทุกข้ออย่างยั้งที่บุคคลเช่นนั้นกล่าวแล้วย่อมไม่มี. คนตรงข้าม (โจทก์) ที่ไม่คู่ควรกัน ชื่อว่าคนที่ไม่เท่าเทียมกัน ในคำนี้ว่า **ไม่ใช่ คนที่ไม่เท่าเทียมกัน** มีอธิบายว่า คนที่เป็นคู่ศัตรูเป็นคู่ต่อสู้ ชื่อว่าไม่ควรเป็นโจทก์ เพราะไม่เสมอเหมือนกัน โดยอาบัติเป็นต้นเหล่านี้.

ชื่อว่า **อติ โส กุปีโต** (เพราะเหตุอย่างนี้ เขาจะเป็นผู้โกรธเคือง) มีเนื้อความว่า เพราะเหตุอย่างนี้เขาจะเป็นผู้แค้นเคืองอย่างนี้ เพราะการฟ้องของผู้ไม่เท่าเทียมกันนี้.

[๖๑] ในจตุตถวาร (ตอนว่าด้วยอิจฉาวจรที่ ๔) มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

ศัพท์ **อโห วัต** (โอหนอ) ปรากฏในคำดำหนีกี่มี เช่นว่า **เฮี้ยน่าทุเรศจริง** ท่านผู้เป็นบัณฑิตของพวกเรา คือว่า **เฮี้ยน่าทุเรศจริง** ท่านผู้เป็นพหูสูต และเป็นผู้บรรลุมหาวิชา ๓ ของเราทั้งหลาย. ปรากฏในความปรารณา (กัมม) เช่นว่า **น่าชื่นใจจริง** คนทั้งหลายจะต้องอภิเษก

เราผู้ยังหนุ่มยังแน่นอยู่ไว้ในราชสมบัติ. ในที่นี้ปรากฏในความปรารถนาเท่านั้น.

คำว่า **ปุจฉิตวา ปุจฉิตวา** (ตรัสถามแล้ว) คือ ตรัสถามแล้ว ตรัสถามเล่า. ภิกษุผู้มีความต้องการลาภนี้อยากให้**พระผู้มีพระภาคเจ้า** ทรงย้อนถามตน แต่ต้องการให้ถามปัญหานั้นด้วยถ้อยคำเพื่อให้เคลื่อนตาม ไม่ใช่ตรัสถามถึงมรรคผล หรือวิปัสสนา ทำให้มีช่องโหว่ไว้. เพราะภิกษุรูปนี้ เห็น**พระผู้มีพระภาคเจ้า**ทรงย้อนถามพระมหาเถระทั้งหลายมี **พระสารีบุตร** เป็นต้นในท่ามกลางบริษัทอย่างนี้ว่า **สารีบุตร โมคคัลลานะ กัสสปะ ราहुล** เธอเข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร? คือ จักขูเที่ยงหรือไม่เที่ยง แล้วทรงแสดงธรรมไป เห็นพวกมนุษย์ยกกล่าวสรรเสริญคุณของพระเถระเหล่านั้นอยู่ว่า พระเถระผู้เป็นบัณฑิตทั้งหลาย พระศาสดาทรงพอพระทัย ดังนี้ และเห็นพวกเขาน้อมลาภสักการะไปถวายพระเถระเหล่านั้นอยู่ เพราะฉะนั้น เธอเมื่อปรารถนาลาภสักการะนั้น ครั้นคิดอย่างนี้แล้ว ออกไปยืนตรงพระพักตร์ของ**พระผู้มีพระภาคเจ้า**เหมือนท่อนไม้ที่วางไว้.

บทว่า **โส กุปีโต** (เธอโกรธเคืองแล้ว) ความว่า ภายหลัง **พระผู้มีพระภาคเจ้า**ไม่สนพระทัยเธอเลย แต่ตรัสถามพระเถระรูปอื่นแล้วทรงแสดงธรรมไป เพราะฉะนั้น เธอจึงโกรธเคืองทั้ง**พระผู้มีพระภาคเจ้า** และพระเถระ.

โกรธเคือง**พระผู้มีพระภาคเจ้า**อย่างไร?

โกรธเคือง**พระผู้มีพระภาคเจ้า**อย่างนี้ว่า เราตั้งแต่บวช ไม่รู้จักการออกไปนอกบริเวณ**พระคันธกุฎี** ทุกเวลาไม่เคยห่างเป็นเช่นกับเงา

แม้เพียงแต่จะตรัสถามเรา แล้วทรงแสดงธรรมเทศนาก็ไม่มี ทรงถาม พระเถระที่ทรงเห็นเพียงครู่เดียวเท่านั้น แล้วก็ทรงแสดงธรรม.

โกธเคื่องพระเถระอย่างไร ?

โกธเคื่องพระเถระอย่างนี้ว่า พระแก่รูปนี้ นั่งตรงพระพักตร์ พระผู้มีพระภาคเจ้าเหมือนกับตอไม้ เมื่อไรนะพระเถระผู้เป็นธรรมกัมมิกะ (ทำงานเกี่ยวกับธรรม) จักให้พระแก่รูปนี้ถึงฐานะแห่งอภัพบุคคล (ผู้ไม่ควรบรรลุมรรคผล) แล้วขับออกไป (จากหมู่คณะ.) เพราะว่า ถ้าไม่มีภิกษุรูปนี้ในวิหารนี้ไซ้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจะทรงเจรจากับเรา แน่นอน.

พระโกธ

[๖๒] บทว่า ปุรุษชตฺวา ปุรุษชตฺวา (ทำไว้ข้างหน้า ทำไว้ ข้างหน้า) คือทำไว้ (ให้อยู่) ข้างหน้า มีคำอธิบายว่า ห้อมล้อม (ทั้งข้างหน้าและข้างหลัง).

แม้ภิกษุรูปนี้ก็เป็นผู้อยากได้ลาภเหมือนกัน. เพราะว่า ภิกษุรูปนี้ เห็นภิกษุทั้งหลายผู้เป็นพหูสูตเข้าบ้านพร้อมกับภิกษุผู้เป็นบริวาร กำลัง ใหว่เจดีย์ และเห็นอุบาสกทั้งหลายผู้เลื่อมใส (ภิกษุเหล่านั้น) เพราะ เห็นคุณธรรมข้อนั้น ของท่านเหล่านั้น แสดง (ทำ) อาการของผู้เลื่อมใส อยู่ เพราะฉะนั้น เธอจึงต้องการอย่างนี้.

บทว่า กุปิตฺ (โกธเคื่องแล้ว) หมายความว่า ภิกษุแม่รูปนี้ โกรธเคื่องในเพราะเหตุ ๒ สถาน คือ โกรธเคื่องต่อภิกษุทั้งหลายและ พระเถระ.

โทษเรื่องภิกษุทั้งหลายอย่างไร ?

โทษเรื่องภิกษุทั้งหลายอย่างนี้ว่า ภิกษุเหล่านั้นถือเอาเฉพาะจีวรหรือบิณฑบาตที่เกิดขึ้นแก่เรานั้นบริโภคอยู่ แต่ผู้จะมาข้างหลังรับบาตรจีวรของเรากໍไม่มี.

โทษเรื่องพระเถระอย่างไร ?

โทษเรื่องพระเถระว่า พระเถระแก่รูปนี้ (ไป) ปรากฏด้วยในที่นั้น ๆ เมื่อไรนะ พระธรรมกัมมิกะ จักจับเขาออกไป เมื่อไม่มีพระแก่รูปนี้ ภิกษุทั้งหลายก็จักห้อมล้อมเราคนเดียวเป็นแน่.

[๖๓] บทว่า ฤคฤคเ (โรงฉัน) คือ สถานที่สำหรับฉัน (หอนั้น).

บทว่า อฤคาสนั (ที่นั่งชั้นยอด) คือ ที่นั่งสำหรับพระสังฆเถระ.

บทว่า อฤคโศทกั (น้ำที่เลิศ) คือ ทักษิโณทก (น้ำที่ถวายด้วยความเคารพ).

บทว่า อฤคปิณทุ (บิณฑบาตที่เลิศ) คือ บิณฑบาตสำหรับพระสังฆเถระ.

อีกอย่างหนึ่ง ในที่ทุกแห่ง คำว่า เลิศ นี้ เป็นคำใช้เรียกสิ่งของที่ประณีต.

บรรดาความปรารภนาทั้ง ๒ อย่างนี้ ความปรารภนาว่า เราคนเดียวควรได้ ดังนี้ ไม่มีโทษหนักมากเท่าไร. แต่ความปรารภนาว่า ภิกษุอื่นไม่ควรได้ ดังนี้ มีโทษหนักมาก.

ภิกษุผู้มีความต้องการลาภ รูปนี้เป็นผู้ที่น่าเลื่อมใส โดยการครอง
จีวรเป็นต้น บางครั้งก็บวช บางครั้งก็สึก เพราะเหตุนั้น เธอเมื่อภายหลัง
ไม่ได้ที่นั่งเป็นต้น ที่ตนเคยได้นั่งมาแล้วในตอนก่อน จึงคิดอย่างนี้ว่า
ภิกษุนั้นไม่ควรจะได้. ภิกษุรูปนั้นเมื่อนั่งชั้นยอดเป็นต้น ถึงแก่พระเถระ
ทั้งหลาย (พระเถระนั่งแล้ว) สำหรับพระรูนกลาง และพระรูนไหนด
เหล่าอื่น ก็ทำนองเดียวกันนั้น บางครั้งก็ได้ที่นั่งธรรมดาสามัญหรือที่นั่ง
ที่ต่ำกว่าที่นั่งทั้งหมด หรือไม่ได้เลย.

บทว่า กุบีโต (โกรธเคืองแล้ว) คือ ภิกษุรูปนี้เอง โกรธเคือง
ในเพราะเหตุ ๒ สถาน คือ (โกรธเคือง) คนทั้งหลายและพระเถระ
ทั้งหลาย.

โกรธเคืองคนทั้งหลายอย่างไร ?

(โกรธเคือง) คนทั้งหลายอย่างนี้ว่า คนเหล่านี้อาศัยเรา จึงได้
ภิกษุทั้งหลาย (มา) ในงานมงคลเป็นต้น (เมื่อก่อน) เขาพากันพูดว่า
ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ ขอพระคุณเจ้าได้กรุณาพาภิกษุจำนวนเท่านี้
(ไป) ทำความอนุเคราะห์แก่กรรมทั้งหลายเถิด แต่เดี๋ยวนี้เขาได้พาเอา
พระเถระแก่ ผู้เพียงแต่ได้เห็นชั่วประเดี๋ยวเดียวไป เรื่องนี้ช่างเถิด ต่อไป
นี้เมื่อกิจของเขาเหล่านี้เกิดขึ้น เราจักรู้ (แก้มือ).

โกรธเคืองพระเถระอย่างไร ?

โกรธเคืองพระเถระอย่างนี้ว่า ถ้าธรรมดาไม่มีพระเถระเหล่านั้นไซ้
คนทั้งหลายต้องนิมนต์เฉพาะเราเท่านั้น.

บทว่า อนุโนทยั (ควรอนุโมทนา) คือ ควรทำอนุโมทนา.
แม้ภิกษุรูปนี้เป็นผู้มีความต้องการลาภ รู้การอนุโมทนาเป็นตอน ๆ แบบ

ธรรมดาๆ. เธอคิดปรารถนาอย่างนี้ว่า ณ สถานที่อนุโมทนา แม่บ้าน จะพากันมาก พวกเขาจำเราได้แล้ว ต่อไปจักถวายภัตตาหารเป็นถาดๆ.

บทว่า ฐานิ (เหตุที่ตั้ง) ความว่า การอนุโมทนา เป็นภาระ^๑ หน้าที่ของภิกษุทั้งหลายผู้เป็นพหูสูต เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวอธิบายไว้ว่า ภิกษุผู้เป็นพหูสูตควรอนุโมทนา.

บทว่า กุปีโต (โกรธเคืองแล้ว) หมายความว่า ภิกษุรูปนี้เอง จะโกรธเคือง ในเพราะเหตุ ๓ สถาน คือ โกรธเคืองคนทั้งหลาย ๑ โกรธเคืองพระเถระ ๑ โกรธเคืองพระธรรมกถึก ๑.

โกรธเคืองคนทั้งหลายอย่างไร ?

โกรธเคืองคนทั้งหลายอย่างนี้ว่า เมื่อก่อนคนเหล่านี้เข้ามาหาเรา คนเดียวแล้วขอร้องว่า ขอนิมนต์ท่านนาคเถระของเราทั้งหลายจงอนุโมทนา ขอนิมนต์ท่านสุมนเถระของเราทั้งหลายจงอนุโมทนา แต่วันนี้ไม่พูด (ไม่นิมนต์).

โกรธเคืองพระเถระอย่างไร ?

โกรธเคืองพระเถระอย่างนี้ว่า พระสังฆเถระรูปนี้ไม่กล่าวว่า ท่านทั้งหลาย จงพากันเข้าไปหาพระนาคเถระ พระสุมนเถระ ผู้เป็นพระประจําตระกูลของท่านทั้งหลาย ท่านผู้นี้จักอนุโมทนา.

โกรธเคืองพระธรรมกถึกอย่างไร ?

โกรธเคืองพระธรรมกถึกอย่างนี้ว่า พอท่านพระเถระพูดจบเท่านั้น เห็น (ท่านพระธรรมกถึก) รนราน เหมือนไก่ถูกตี ผู้จะลุกคร่า

๑. ปาฐะเป็น อนุโมทนาภาโว แต่ฉบับพม่าเป็น อนุโมทนา ภาโร จึงแปลตามฉบับพม่า ความคิดว่า.

พระรูปนี้ออกไปก็ไม่มี เพราะว่า เมื่อไม่มีพระรูปนี้ เราคนเดียวต้อง
อนุโมทนา.

[๖๔] บทว่า อารามคทานัน (ผู้มาสู่อาราม) คือ ผู้ประชุม
กันอยู่ในวิหาร.

แม้ภิกษุรูปนี้ ผู้มีความต้องการลาภ ฐัชรรมกถาเป็นตอน ๆ แบบ
ธรรมดา ๆ เธอเห็นภิกษุทั้งหลาย ผู้นั่งประชุมกันฟังธรรมเนื่องด้วย
ตลอดทั้งคืนตั้ง ๒-๓ ร้อยโยชน์ในที่เช่นนั้น พวกกันพอใจทีเดียว หรือ
เห็นภิกษุหนุ่มหรือสามเณรกำลังให้สาธุการด้วยเสียงดังว่า สาธุ สาธุ
บาสกอุบาสิกาทั้งหลาย พวกกันตามภิกษุทั้งหลายที่ไปในบ้านในวันที่ ๒
ต่อจากนั้นว่า ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ พระพวกไหนแสดงธรรม
ภิกษุเหล่านั้นกล่าวว่า รูปโน้น รูปโน้น คนทั้งหลายได้ยินดังนั้นแล้ว
เลื่อมใสจะพากันทำสักการะแก่พระธรรมกถึกมาก. ภิกษุรูปนั้นเมื่อ
ปรารณาลาภนั้นย่อมคิดอย่างนี้.

[๖๕] บทว่า ฐานัน (เหตุที่ตั้ง) ความว่า การแสดงธรรม-
เทศนาเป็นภาระของ (ภิกษุทั้งหลาย) ผู้เป็นพหูสูต ผู้ฉลาดในการ
วินิจฉัย เพราะเหตุนี้ จึงมีคำอธิบายไว้ว่า ภิกษุผู้เป็นพหูสูต ควร
แสดงธรรม.

บทว่า กุปีโต (โกรธเคืองแล้ว) ความว่า เมื่อไม่ได้โอกาส
กล่าวเพียงคาถาที่ประกอบด้วยบท ๘ บท ก็จะไม่โกรธเคืองตัวเองที่เป็นคน
โง่งว่า เพราะเราเขลาเบาปัญญา ที่ไหนจักได้แสดงธรรม.

บทว่า ภิกษุณินัน (ภิกษุณีทั้งหลาย) ความว่า แก่ภิกษุณีทั้งหลาย

ผู้มาสู่อารามแล้วประชุมกัน เพื่อรับโอวาท เพื่ออุทเทส เพื่อการทดสอบ หรือเพื่อทำการบูชา.

แม้ภิกษุรูปนี้ผู้มีความต้องการลาภ เธอจะมีความคิดอย่างนี้ว่า ภิกษุณีเหล่านี้บวชจากตระกูลใหญ่ เมื่อพวกเธอเข้าไปนั่งในตระกูลทั้งหลาย คนทั้งหลายจักพากันถามว่า ท่านทั้งหลายพากันรับโอวาทหรืออุทเทสหรือ ทดสอบ ในสำนักของใคร จากการถามนั้น ภิกษุณีทั้งหลายจักบอกว่า พระคุณเจ้าชื่อนั้น ผู้เป็นพหูสูต ท่านทั้งหลาย จงถวาย (ของ) กระทำ (สักการะ) แก่ท่าน เพราะเหตุนี้ ความต้องการอย่างนี้ จึงเกิดขึ้นแก่เธอ.

บทว่า ฐานิ (เหตุที่ตั้ง) ความว่า เป็นธรรมดากิจวัตรมีการ โอวาทเป็นต้น เป็นภาระของภิกษุทั้งหลายผู้เป็นพหูสูต เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวอธิบายไว้ว่า ภิกษุผู้เป็นพหูสูตควรแสดง.

บทว่า กุปีโต (โกรธเคืองแล้ว) มีอธิบายว่าภิกษุนี้โกรธเคือง ในเพราะเหตุ ๒ สถานคือ โกรธเคืองภิกษุณีเหล่านั้นว่า ภิกษุณีเหล่านี้ เมื่อก่อนอาศัยเรา จึงได้อุโบสถและปวารณาเป็นต้น แต่บัดนี้ภิกษุณี เหล่านั้น ได้ไปสู่สำนักของพระเถระแก่ ผู้เพียงแต่ได้เห็นชั่วคราว และ โกรธเคืองพระธรรมกถึกว่า พระธรรมกถึกรูปนั้น ได้ให้โอวาทแก่ภิกษุณี เหล่านั้น เร็วไวเหมือนกัน.

บทว่า อุปาสกานิ (แก่อุบาสกทั้งหลาย) มีอธิบายว่า ธรรมดาอุบาสกทั้งหลายผู้ไปวัด เป็นอุบาสกผู้ใหญ่ สละการงานกันแล้ว เขาเหล่านั้นมอบงานให้ลูกน้องแล้วเที่ยวหาฟังธรรมกัน. ภิกษุรูปนี้ต้องการแสดงธรรมแก่อุบาสกเหล่านั้น. เพราะเหตุไร? เพราะคนเหล่านี้

เสื่อมใสภิกษุเหล่านี้แล้ว จักบอกให้อุบาสิกาทั้งหลายทราบบ้าง ต่อไป
ก็จักพร้อมด้วยอุบาสิกาทั้งหลาย พวกกันนำลาภและสักการะมาถวายเรา
คนเดียว เพราะฉะนั้น ควรประกอบเหตุที่ตั้ง เข้ากับผู้อื่นเป็นพหูสูต
ด้วย.

บทว่า กุปีโต (โกรธเคืองแล้ว) มีเนื้อความว่า ภิกษุรูปนี้จะ
โกรธเคืองในเพราะเหตุ ๒ สถาน คือ โกรธเคืองอุบาสกทั้งหลายว่า อุบาสก
เหล่านั้นฟัง (ธรรม) ที่อื่นไม่มาวัดเรา ด้วยความตั้งใจว่า พวกเราจะฟัง
(ธรรม) ในสำนักของภิกษุประจำตระกูลของพวกเรา ซ่อนนั้น ช่างเถอะ
ต่อไปนี้ เราจักรู้ไว้ในเมื่อพวกเขาเริ่มเกิดขึ้น และโกรธเคืองพระ
ธรรมกถึกว่า ท่านรูปนี้แสดงธรรมให้คนเหล่านี้ฟัง.

บทว่า อุปาสิกานัน (แก่อุบาสิกาทั้งหลาย) ความว่า ธรรมคา
อุบาสิกาทั้งหลายผู้มาวัด ได้ประชุมกันเพื่อปุ้อาสนะและทำการบูชา เป็น-
ต้น หรือเพื่อฟังธรรมในวันอุโบสถ.

คำที่เหลือจากที่ได้อธิบายแล้ว มีนัยเหมือนที่ได้กล่าวแล้วในตอน
ว่าด้วยอุบาสก.

[๖๖-๖๗] บทว่า สกุกเรยฺย คือ ควรทำโดยเคารพด้วย
ทำให้ดีด้วย. ด้วยคำว่า ควรสักการะ นี้ เชอปรารณาการที่ทำในตน
โดยเคารพและด้วยดี.

บทว่า ครุกเรยฺย (ควรตระหนัก) คือ ควรทำให้หนัก. ด้วย
คำว่า ควรตระหนัก นี้ เชอปรารณาจะให้ภิกษุทั้งหลายตั้งตัวเธอไว้ใน
ฐานะเป็นครู.

บทว่า **มานะยฺย** (ควรรับถือ) คือ ควรรักใคร่.

บทว่า **ปุชเยยฺย** (ควรรูชา) ความว่า เธอปรารณาการรูชา ด้วยปัจจัยว่า คนทั้งหลายเมื่อสักการะเคารพนับถือเรา ก็ต้องรูชาเราด้วย ปัจจัยทั้งหลายอย่างนี้.

บทว่า **จําณ** (เหตุที่ตั้ง) ความว่า ภิกษุผู้เป็นพหูสูตและเป็น ผู้มีศีล มีประการดังที่กล่าวแล้วว่า เป็นที่รัก เป็นที่เคารพ เป็นที่นับถือ สมควรกะวิธีนี้ เพราะฉะนั้น ท่านจึงอธิบายไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ควร ทำแบบนี้ คือ อย่างนี้.

บทว่า **กุปฺปิโต** (โกรธเคืองแล้ว) ความว่า แม้ภิกษุรูปนี้ จะโกรธเคือง ในเพราะเหตุ ๒ สถาน คือ โกรธเคืองภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุเหล่านี้สักการะภิกษุนั้น และโกรธเคืองพระเถระว่า เมื่อไม่มีพระ เถระรูปนี้ ภิกษุทั้งหลายต้องสักการะเราคนเดียวเท่านั้น. ในวาระ (ตอน) อื่น อีก ๓ วาระต่อจากนี้ ก็มีนัยนี้.

[๖๔] บทว่า **ปณฺฑิตานํ จิวฺรจํ** (จิวรประณีต) ได้แก่ ผ้าจิวร ที่มีราคาแพง เนื้อละเอียด มีสัมผัสอ่อนนุ่ม (ห่มสบาย) มีผ้าธรรมดา ผ้าเปลือกไม้ ผ้าไหมที่ฟอกแล้วและผ้าไหมธรรมดา เป็นต้น .

ความปรารณาว่า เราเท่านั้นควรมีลาภ ไม่ชื่อว่ามิโทษมากมาย ในที่นี้เลย. แต่มิโทษมากมายคือความต้องการว่า ขออย่าให้คนอื่นมีลาภ.

[๖๕] บทว่า **ปณฺฑิตานํ ปิณฺฑทฺปาตํ** (บิณฑบาตประณีต) คือบิณฑบาตที่ดีที่สุด เพียบพร้อมไปด้วยรสเนยใส รสน้ำมัน และรสเนื้อ

เป็นต้น *

บทว่า **ปณิตานํ เสนาสนานํ** (เสนาสนะประณีต) คือ ที่นั่ง
ที่นอนมีเตียงและตั้งเป็นต้น ที่มีค่าหลายแสน.

บทว่า **ปณิตานํ คิลานปจฺจยเกสขุขปริกฺขารานํ** (บริขารคือยา
ที่เป็นปัจจัยแก่ผู้ป่วย) คือ ยาชั้นสูงมีเนยใส น้ำมัน น้ำผึ้ง และน้ำอ้อย
เป็นต้น. แม้ทุกวาระควรประกอบเหตุเป็นที่ตั้งเข้ากับด้วยผู้เป็นพหูสูต
และผู้มีบุญทั้งหลาย.

บทว่า **กุปิโต** (ขุ่นเคืองแล้ว) ได้แก่ขุ่นเคืองในเพราะเหตุ ๒ สถาน
คือ ขุ่นเคืองคนทั้งหลายว่า ขึ้นชื่อว่า คนเหล่านี้ไม่มีการอบรมสั่งสม
(บุพพบารมี) เลย เราอยู่ร่วมกันมาตลอดกาลยาวนาน ถึงจะเดินไปตาม
ลำดับเรือนเพื่อต้องการผ้าบังสุกุล หรือว่าเพื่อต้องการบิณฑบาต
หรือเพราะเหตุแห่งเนยใสและน้ำมันเป็นต้น คนเหล่านี้ก็ไม่ถวายปัจจัย ๔
ที่ประณีตอะไรแม้แต่วันเดียว แต่พอเห็นหลวงตา ผู้เป็นแขกมาเท่านั้น
ก็พากันถวายสิ่งที่ท่านต้องการ และขุ่นเคืองพระเถระอย่างนี้ว่า หลวงตา
รูปนี้เที่ยวแสดงตนให้คนเหล่านั้นเห็น เมื่อไรภิกษุผู้เป็นธรรมกัมมิกะ
จะหลุดร่าแก่ออกไป เมื่อไม่มีหลวงตารูปนี้ เราคนเดียวต้องมีลาภ.

บทว่า **อิเมสฺส โข อาวุโส** (เหล่านี้แล) หมายความว่า
(อกุศลธรรมทั้งหลาย) เหล่านี้ที่เป็นแดนของอิจฉาที่ได้กล่าวแต่หนหลัง
โดยวาระ ๑๕ วาระ.

[๗๐] บทว่า **ทิสฺสนฺติ เจว สฺยุยฺนฺติ จ** (ยังเห็นอยู่และ
ได้ยินอยู่) หมายความว่า บาปอกุศลที่เป็นอิจฉาจร (เป็นแดงอิจฉา)
๑. จับพม่า เป็น สบปีเตลมธุสกุราทิปุริตานิ เพียบพร้อมไปด้วย เนยใส, น้ำมัน, น้ำผึ้ง
และน้ำตาลกรวดเป็นต้น

ไม่ใช่เห็นได้ด้วยจักขุ ไม่ใช่ได้ยินด้วยโสต. แต่ครั้งได้เห็นกายกรรมของบุคคลผู้ละบาปอกุศลที่เป็นอิจฉาวจรยังไม่ได้ ที่ขึ้นไปแล้วด้วยอำนาจของอกุศลที่เป็นอิจฉาวจร ก็เป็นเหมือนกับได้เห็นแล้ว และครั้งได้ยินวัจกรรมของบุคคลผู้ละบาปอกุศลที่เป็นอิจฉาวจรยังไม่ได้ ที่ขึ้นไปด้วยอำนาจกุศลที่เป็นอิจฉาวจร ก็เป็นเหมือนกับได้ยินแล้ว เพราะเป็นอารมณ์ของมโนวิญญาณ. เพราะฉะนั้น ท่านะพระสารีบุตรเถระจึงได้กล่าวไว้ว่า **ยังเห็นอยู่และได้ยินอยู่.** อธิบายว่า เห็นอยู่ตลอดกาลที่ยังประจักษ์อยู่ (ส่วน) ได้ยินในเวลาที่ผ่านมาแล้วว่า ได้ทราบวาทะ กิษณรูปโน้น ก็เช่นรูปนี้.

บทว่า **กิลฺยาปี** (ถึงแม้ว่า) เป็นต้น เป็นการกล่าวยกย่องและการตำหนิ. ด้วยคำนั้นท่านยกย่องการอยู่ป่าเป็นวัตร (และ) ตำหนิการละบาปอกุศลที่เป็นอิจฉาวจรยังไม่ได้.

ในข้อนั้น มีการประกอบความดังนี้ว่า กิษณนั้นถึงแม้ว่า จะห้ามเสนาสนะทำบ้านอยู่ป่าประจำ อยู่ในเสนาสนะอันสงบที่ชายแดน ก็จริง แต่ว่าบาปอกุศลที่เป็นอิจฉาวจรเหล่านี้ คือประมาณเท่านี้ เธอยังละไม่ได้ ถึงเธอจะปฏิเสธลาภฟุ่มเฟือยถือบิณฑบาตเป็นประจำบ้าง จะเว้นการไปบิณฑบาตไม่เป็นที่เป็นทางไปตามลำดับตรอกเป็นปกติบ้าง จะปฏิเสธจีวรที่ชาวบ้านถวายใช้สอยแต่ผ้าบังสุกุลเป็นประจำบ้าง ก็จริง (แต่เธอก็ยังละบาปอกุศลที่เป็นอิจฉาวจรเหล่านี้ยังไม่ได้).

ส่วนคำว่า **เศร่ำหมอง** ในคำว่า **ลูขจีวรธโร** (ครองจีวรเศร่ำหมอง) นี้ ฟังทราบว่า เศร่ำหมอง เพราะเหตุ ๓ ประการ คือ เศร่ำหมอง เพราะศัสตรา ๑ เศร่ำหมองเพราะด้าย ๑ เศร่ำหมองเพราะสีเขียว ๑.

ในจำนวน ๓ อย่างนี้ ผ้าตัดให้ขาดเป็นท่อนเล็กท่อนน้อยด้วยศัสตรา
ชื่อว่า เสรีหมองเพราะศัสตรา ผ้านั้นจะเสื่อมราคา.

ผ้าที่ทอด้วยด้ายหยาบและยาว ชื่อว่า เสรีหมองเพราะด้าย ผ้านั้น
ไม่น่าสัมผัส สัมผัสกระด้าง (ห่มสาก).

ผ้าที่ย้อมด้วยสีย้อมผ้า (น้ำฝาด) ชื่อว่าเสรีหมองเพราะสีย้อม ผ่า
นั้นจะเสียดสี มีสีไม่สวย.

ถึงภิกษุนี้ จะครองจีวร เสรีหมองเพราะศัสตรา เสรีหมองเพราะ
ด้าย หรือเสรีหมองเพราะสีย้อม ก็จริง. แต่ว่า อกุศลที่เป็นอจฉาวจร
เหล่านี้ เธอยังละไม่ได้ คนยังเห็นอยู่และได้ยินอยู่ โดยที่แท้แล้ว ผู้
ประพฤติกพรหมจรรย์ด้วยกัน ที่เป็นปัญญาชน (วิญญู) จะไม่สักการบูชา
เธอเลย.

คำว่า ต่ ในคำว่า ต่ กิสุส เหตุ นี้เป็นเพียงนิบาต.

คำว่า กิสุส เหตุ คือ กิการณา แปลว่า เพราะเหตุอะไร ?
มีคำอธิบายไว้ว่า เพราะว่าสิ่งเหล่านั้นของเธอ ยังเห็นและได้ยินด้วยอยู่
คือ เพราะอกุศลธรรมที่ลามกเหล่านั้นของเธอ ยังเห็นกันอยู่และได้ยิน
กันอยู่. เพราะอกุศลธรรมเหล่านี้ ที่เป็นอจฉาวจรเธอยังละไม่ได้ ที่ว่ามานี้
เป็นคำอธิบายว่า เพราะเหตุอะไร นี้.

ต่อไปนี้ท่านพระสารีบุตร เมื่อจะอธิบายเนื้อความนั้นให้ปรากฏ
(ให้ชัด) ด้วย ช้ออุปมา จึงได้กล่าวคำมีอาทิว่า **เสยยถาปี** (แม่จันใด).

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **กุณปี** (ซากศพ) ได้แก่ ซากของ
สัตว์ที่ตายแล้ว ซากของงู ชื่อว่าซากศพงู. (ซากศพของสุนัขและของ

มนุษย์) นอกจากนี้ก็เหมือนกัน. และชาคคพทัง ๓ นั้นนั่นแหละพึงทราบ ว่า ท่านพระสารีบุตรกล่าวไว้แล้ว ในคำอุปมานี้ เพราะความเป็นของ ปฏิภูณและน่าเกลียดเหลือเกิน. ความจริงชาคคพของสัตว์เหล่าอื่นมีสัตว์ เลี้ยงและสุกรเป็นต้น คนทั้งหลายปรุรงกับเครื่องเผ็ดร้อนเป็นต้น (เครื่อง แอง) รับประทานก็มี. แต่ชาคคพของสุนัขและมนุษย์เหล่านี้ ถึงจะยัง ใหม่ คนทั้งหลายก็ยังรังเกียจอยู่ จะกล่าวไปไยถึงชาคคพที่ล่วงเลยเวลา ไปแล้ว ที่เนาแล้ว ไม่ต้องพูดถึง.

บทว่า รจยิตฺวา (วางไว้) คือเพิ่มเข้าไป หมายความว่า บรรจ ให้เต็ม. มีคำอธิบายไว้ว่า เอาชาคคพนั้นบรรจุไว้ในถาดทองสัมฤทธิ์.

บทว่า อญฺญิสฺสา แปลว่า (ด้วยถาดสัมฤทธิ์) ใบอื่น.

บทว่า ปฏิภูษชิตฺวา (ครอบ) คือ ปิด.

บทว่า อนุตราปณฺ (ระหว่างตลาด) คือปากซอยที่มีนหาชน หนาแน่นในท้องตลาด.

บทว่า ปฏิปชฺเชยฺยุ (พึงดำเนินไป) คือพึงเดินไป.

บทว่า ชลฺลชลฺล วิย (เหมือนจะน่ารู้ น่าสนใจ) ความว่า เหมือนจะเลอเลิศ คือ เหมือนจะน่าพอกพอกใจ. อีกอย่างหนึ่ง มีคำ อธิบายว่า เหมือนหญิงสาวนำเครื่องบรรณาการมา. ความจริงหญิงสาว เขาเรียกว่า แม่หญิง. บรรณาการที่หญิงสาวนั้นกำลังนำมาเป็นสิ่งที่น่ารู้ ท่านจึงได้กล่าวไว้ในคำทั้งคู่ ด้วยอำนาจแห่งความเอื้อเฟื้อบ้าง ด้วย อำนาจแห่งการสรรเสริญบ้าง. ปาฐะว่า ชลฺล ชลฺล วิย คัจฉนี้ก็มี.

บทว่า อปาปฺริตฺวา (ไม่ปิด) คือเปิด.

ชื่อว่า **ตสฺส สห ทสฺสเนน อมนาปตา จ สณฺุจเหยย** (ความที่เขาไม่พอใจพร้อมกับการได้เห็น ฟังดำรงอยู่) ความว่า ความที่คนนั้นไม่พอใจพร้อมกับการได้เห็นซากศพนั้นนั่นเอง ฟังดำรงอยู่. ก็คำว่า **อมนาปตา** ความเป็นของไม่น่าพอใจนี้ เป็นชื่อของจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นแล้วว่า นี่เป็นสิ่งที่ไม่น่าพอใจ.

ในความปฏิกูลและน่าเกลียด ก็มีนัยนี้.

คำว่า **ขมุจฺจิตานมฺปิ** (แม่ผู้หิวแล้ว) คือแม่ผู้หิวโหยแล้ว.

ชื่อว่า **น โภคฺตุกมุยตา อสฺส** (ความต้องการจะบริโภค คงไม่มี) ความว่า ความประสงค์จะบริโภค คงไม่มี.

ในคำว่า **ปเคว สุหิตานํ** (จะป่วยกล่าวไปไปถึงผู้ล้มแล้ว) มีคำอธิบายไว้ว่า แต่สำหรับคนที่หิว ก็คงไม่มีความอยากกินก่อนทีเดียว. ในเรื่องนั้นมีการเปรียบเทียบข้ออุปมาดังต่อไปนี้ (คือ) เพศบรรพชาของคนคนนี้ เช่นกับถาดทองสัมฤทธิ์ที่สะอาด การละอิจฉาวจรยังไม่ได้ เหมือนกับการวางซากศพไว้ การกลบเกลื่อนอิจฉาวจรไว้ ด้วยการอยู่ป่าเป็นประจำเป็นต้น เหมือนกับการเอาถาดทองสัมฤทธิ์ไปอื่นครอบไว้, การไม่ทำสักการะเป็นต้นของเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย เพราะเห็นอิจฉาวจร (ของเธอ) โดยไม่เอื้อเพื่อถึงจุดงศ์มีอริยญฺกัณฺคจุดงศ์เป็นต้น เหมือนกับความไม่พอใจของตนเพราะเปิดถาดทองสัมฤทธิ์แล้วเห็นซากศพ.

ส่วนในธรรมฝ่ายขาว ฟังทราบอรรถาธิบาย ดังต่อไปนี้. คำว่า **กิญฺจาปี** เป็นต้นเป็นทั้งคำส่งเสริมเป็นทั้งคำยกย่อง. ด้วยคำว่า **กิญฺจาปี**

นั่น ท่านพระสารีบุตรส่งเสริมการอยู่ป่าเป็นประจำ ยกย่องการละ
อิจฉาวจร.

[๗๑] บทว่า เนมนุตนิโก (ผู้รับนิมนต์) คือปฏิคาหกผู้รับ
นิมนต์.

บทว่า วิจิตกาฬกั (ชาวสะอาด) คือปราศจากคำเจือปน.

ในคำว่า กบข้าวหลายอย่าง แกงมากอย่าง นี้ สิ่งที่น่าไปได้
ด้วยมือเรียกว่า "ฐุปะ" (กบข้าว) คำว่าแกง คือแกงอ่อม. ด้วยคำ
ทั้ง ๒ นั้น ท่านได้กล่าวคำอธิบายไว้ว่า กบข้าวหลายอย่างมีกบข้าวคือ
ปลา เนื้อ และถั่วเขียวเป็นต้น แกงหลายชนิด มีแกงเนื้อนานาชนิด
เป็นต้น. คำที่เหลือพึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นเทอญ. และควรทราบ
อรรถาธิบาย ในการเปรียบเทียบคำอุปไมยกับคำอุปมา (ต่อไป) การละ
อิจฉาวจรได้ เหมือนการจัดแจงข้าวสุกข้าวสาลีลงในถาดทองสัมฤทธิ์
การปิดคือการละอิจฉาวจรด้วยการอยู่วัดทำยบ้านเป็นต้นที่เป็นสมุฏฐาน
แห่งความปรารถนาน้อย เหมือนการครอบด้วยถาดสัมฤทธิ์ใบอื่น ควร
ทราบการทำสักการะเป็นต้นของเพื่อนพรหมจารี เพราะไม่ยินดีการอยู่วัด
ภายในหมู่บ้านเป็นต้นแล้วละอิจฉาวจรได้ เหมือนความพอใจของคน
เพราะได้เปิดถาดทองสัมฤทธิ์เห็นข้าวสาลีหุงชั้นดี.

[๗๒] ข้อว่า อุปมา ม อวูโส สารีบุตร ปฏิภาติ (ข้าแต่
ท่านพระสารีบุตรอุปมาแจ่มแจ้งแก่ผม) ความว่า ข้าแต่ท่านพระสารีบุตร
อุปมาปรากฏแก่กระผม มีอธิบายว่า กระผมประสงค์จะกล่าวอุปมาข้อหนึ่ง
(ถวายเป็น).

บทว่า **ปฏิกาทุ ตั** (จงแจ่มแจ้งแก่ท่านเถิด) คือจงแจ่มแจ้ง
ได้แก่ ปราภุแก่ท่านเถิด อธิบายว่า นิมนต์กล่าวเถิด.

คำว่า **อิท** ในคำว่า **เอกมิทาหิ** เป็นเพียงนิบาต. มีคำอธิบาย
ไว้ว่า สมัยหนึ่ง กระผม.

คำว่า **เอกั** นี้เป็นทศยวิภคิตี ใช้ในความหมายของสัตตมีวิภคิตี.

บทว่า **ราชคฤหิ** ในคำว่า **ราชคเห วิหรามิ คิริพุพเซ** นี้ เป็นชื่อ
ของนครนั้น. **นครราชคฤหิ** คนเรียกว่า **คิริพชะ** เพราะตั้งอยู่เหมือน
ดอก โดยมีภูเขาล้อมรอบ. **ท่านพระโมคคัลลานะ**กล่าวไว้ว่า กระผม
อยู่ที่นครนั้น คืออาศัยนครนั้นอยู่.

บทว่า **อดชวาทิ** ตัดบทเป็น **อลโข อหิ** (แปลว่า ครั้งนั้นแล
กระผม). และคำว่า **อล** ในคำว่า **อดชวาทิ** นี้ เป็นนิบาต ใช้ในคำ
เริ่มต้นที่พูดเรื่องอื่น. ศัพท์ว่า **โข** ก็เป็นนิบาต ใช้ในความหมายเพียง
ยังบทให้เต็ม.

บทว่า **ปุพฺพณฺหสมยิ** (ในเวลาเช้า) มีอธิบายว่า เวลา ส่วน
ต้นของวัน คือในช่วงเช้า.

อีกอย่างหนึ่ง ตอนต้นของวันชื่อว่า **ปุพฺพณฺหสมยิ** มีคำอธิบายว่า
ช่วงขณะหนึ่งในตอนเช้า. โดยอาการอย่างนี้จะได้ทศยวิภคิตีในอัจฉินต-
สังโยค.

บทว่า **นิวเสตุวา** (นุ่งแล้ว) คือครองผ้าแล้ว คำว่า **นุ่งแล้ว**
นั้น พึงทราบด้วยสามารถแห่งการสลับเปลี่ยนผ้านุ่งในวัดนั่นเอง. อีก
อย่างหนึ่ง พึงทราบด้วยสามารถแห่งการยึนนุ่ง เพื่อต้องการจะเข้าบ้าน
มิใช่ว่าก่อนหน้านี้นั้นท่านไม่ได้นุ่งเลย.

บทว่า **ปุตตจีวรมาทาย** (ถือเอาบาตรและจีวร) หมายความว่า มือถือบาตร ร่างกายครองจีวร.

บทว่า **ปิญฑาทาย** (เพื่อบิณฑบาต) หมายความว่า เพื่อต้องการ บิณฑบาต.

บทว่า **สมิติ** เป็นชื่อบุตรของช่างยานคนหนึ่ง.

บทว่า **ยานการปุตโต** (บุตรของช่างยาน) คือลูกของช่างรถ.

บทว่า **ปณฺฑุปุตโต** (ป็นฑุบุตร) ได้แก่ลูกของนักบวชโล้น.

บทว่า **อาชีวก** ได้แก่ ชีเปลือย.

บทว่า **ปุราณยานการปุตโต** (บุตรของช่างยานเก่า) ได้แก่ ลูกของตระกูลช่างยานเก่า.

บทว่า **ปัจจุปฏฺฐิติ** (ปรากฏตัว) คือเข้าไปยืน (ให้เห็น).
โค้งข้างหนึ่งชื่อว่า งอ. คค เช่นกับทางงูเลื้อย (คคองงู).

บทว่า **โทส** (โทษ) ได้แก่กระพีและปมที่ขรุขระเป็นต้น.

บทว่า **ยถา ยถา** เป็นนิบาต ใช้ในความหมายถึงกาลเวลา มีคำอธิบายว่า เมื่อใด ๆ คือในกาลใด ๆ.

บทว่า **ตถา ตถา** นี้ ก็มีเนื้อความบ่งถึงกาลเหมือนกัน. มีคำอธิบายไว้ว่า ในกาลนั้น ๆ อาชีวกนั้นคิดโดยอนุโลม ตามที่ได้ศึกษามา แต่อีกคนหนึ่ง (นายสมิติ) ถากตรงที่อาชีวกคิดนั้นแหละ ในขณะที่เขาคิด.

บทว่า **อตฺตมโน** (ชอบใจ) คือถูกใจคน ได้แก่ ดีใจ หมายความว่า มีปีติและโสมนัสจับใจ.

บทว่า **อตฺตมนวาจํ นิจฺจฺจารเฐ** (เปล่งวาจาแสดงความชอบใจ) คือเปล่ง ได้แก่กล่าว อธิบายว่า เพยวจาด้วยความดีใจ หรือวาจา ที่ควรแก่ความดีใจ.

ชื่อว่า **หทยา หทยํ มลฺลเย อญฺญาเย** (เหมือนรู้ใจ ด้วยใจ) ความว่า เหมือนกับรู้ใจ (เรา) ด้วยใจ (เขา).

บทว่า **อสทฺฐา** (ไม่มีความเชื่อ) คือปราศจากความเชื่อใน พระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์.

บทว่า **ชีวิคฺคฺคา** (เป็นผู้ต้องการเลี้ยงชีพ) คือ ถูกภัยมีหนี้เป็น ต้นบีบคั้นไม่สามารถดำรงชีพภายนอกได้ จึงต้องการเลี้ยงชีพในศาสนา.

บทว่า **น สทฺฐา** (ไม่มีศรัทธา) คือไม่ได้บวชด้วยศรัทธา.

บทว่า **สธา มายาวิโน** (เป็นคนโอ้อวดมีมารยา) คือประกอบ ด้วยมารยาสาไถย (เจ้าเล่ห์โอ้อวด).

บทว่า **เกฏฺฐิกิโน** (ผู้หลอกลวง) คือผู้ได้ศึกษากลโกงมาแล้ว มีคำอธิบายว่า ผู้สำเร็จการโอ้อวดตามกำลัง. อธิบายว่า การโอ้อวด เขาเรียกว่า **เกราภฺมิยะ** (กลโกง) เพราะทำพร้อมกันไปกับการแสดง คุณค่าของสิ่งไม่จริง โดยการแสดงคุณวิเศษที่ไม่มีจริง.

บทว่า **อุณฺหพา** (ถือตัว) คือยกตนขึ้นไป มีคำอธิบายว่า ยกมานะเปล่าขึ้น.

บทว่า **จปฺลา** (วุ่นวาย) คือประกอบด้วยความวุ่นวาย มีการ ตกแต่งบาตรและจีวร เป็นต้น.

บทว่า **มุขฺรา** (ปากกล้า) คือปากแข็ง มีคำอธิบายว่า มีคำพูดกร้าว.

บทว่า **วิกัลณวาจา** (มีวาจาเลอะเทอะ) คือมีถ้อยคำไม่สำรวม
ได้แก่ การพูดกันทั้งวันก็มีแต่คำไร้ประโยชน์.

บทว่า **อินทริเยสุ อคฺคตฺตทวารา** (มีทวารไม่ได้ควบคุมในอิน-
ทริย์ทั้งหลาย) คือ มีทวารสำหรับทำกรรม ไม่ได้ระมัดระวังแล้วใน
อินทริย์ทั้ง ๖.

บทว่า **โกชเน อมตฺตตฺถุโน** (ไม่รู้จักประมาณในการบริโภค)
คือไม่รู้จักประมาณในการบริโภค ที่พอให้ร่างกายอยู่ไปได้ คือความเป็น
ผู้มีความพอเหมาะ ในการแสวงหาการรับและการบริโภคที่ควรรู้.

บทว่า **ชาคริยํ อนนฺยุตฺตา** (ไม่ประกอบความเพียรเป็นเครื่อง
ตื่นอยู่) คือไม่ประกอบความเพียรที่ทำให้ตื่นตัว.

บทว่า **สามณฺเณ อนเปกฺขวฺนฺโต** (ไม่มุ่งสมณภาวะ) มีอรรธา-
ธิบายว่า ไม่มุ่งสมณธรรม คือเว้นจากการปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม.

บทว่า **สิกฺขาเย น ติพฺพการว** (ไม่เคารพอย่างแรงกล้าใน
สิกขา) คือไม่มีความเคารพมากในสิกขาบททั้งหลาย ได้แก่มากไป
ด้วยการต้องอาบัติ.

บทว่า **พาหุสุลิกา** (หมกมุ่นอยู่กับปัจจัยมาก) เป็นต้น ข้าพเจ้า
ได้กล่าวไว้แล้วใน (อรรถกถา) ธรรมทายาทสูตร.

บทว่า **กุสิตา** (ผู้เกียจคร้าน) เป็นต้น ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้ว
ใน (อรรถกถา) ภยเกรวสูตร.

บทว่า **ธมฺมปริยาเยน** (ด้วยธรรมปริยาย) คือด้วยธรรมเทศนา

บทว่า **สทฺธา อการสุมา** (มีศรัทธา ออกบวช จากเรือน)
เป็นต้น มีเนื้อความว่า ตามปกติแล้ว ผู้บวชด้วยศรัทธา ชื่อว่าเป็นผู้มี

ศรัทธาออกจากเรือนบวช เป็นอนาคาริกบุคคล (ผู้ไม่มีเหย้าเรือน).

ชื่อว่า **ปิวฺหุติ มณฺเฑล ฆสฺสฺหุติ มณฺเฑล** (คงจะค่อม คงจะกิน)

หมายความว่า เหมือนกับจะค่อมเหมือนกับจะกลืนกิน คือ เมื่อเปล่งวาจาด้วยความพอใจ ก็เหมือนกับค่อมค้ำด้วยวาจา เมื่ออนุโมทนาอย่างขี้้น ก็เหมือนกับกินด้วยใจ.

บทว่า **สาธุ วต** (สาธุขอรับ) คือดีแล้วขอรับ.

บทว่า **สพฺรหฺมจาริ** เป็นรัสสะก็ได้ เป็นทีฆะก็ได้ เมื่อเป็นรัสสะข้างหน้าจะมี **สาริปุตฺต** อยู่ เมื่อเป็นทีฆะ ข้างหน้าจะมี **สพฺรหฺมจาริ** เมื่อใดข้างหน้ามี **สาริปุตฺต** เมื่อนั้นจะมีเนื้อความว่า คุณก่อนเพื่อนพรหมจาริ ท่านพระสาริปุตรให้เราทั้งหลายออกจากอกุศลแล้ว. เมื่อใดมี **สพฺรหฺมจาริ** อยู่ข้างหน้า เมื่อนั้นจะมีเนื้อความว่า ท่านพระสาริปุตรให้เพื่อนพรหมจาริทั้งหลายออกจากอกุศลแล้ว (ดำรงอยู่ในธรรม).

บทว่า **ทหโร** คือ ยังร้อน.

บทว่า **ยฺว** คือ อยู่ในวัยหนุ่มสาว.

บทว่า **มณฺฑนทกชาติโก** (ชอบแต่งตัว) หมายความว่า มีสภาพชอบเครื่องแต่งตัว (ปกคิชอบแต่งตัว).

บรรดาทั้ง ๒ ประเภทนั้น ลางคนถึงจะร้อน แต่ก็ยังไม่เป็นหนุ่มเป็นสาวเหมือนคนหนุ่มสาว. แต่ลางคนถึงจะเป็นหนุ่มเป็นสาว ก็ไม่ชอบแต่งตัวเหมือนผู้ที่มีความสงบเป็นสภาพ หรือถูกความเกียจคร้านหรือความเลื่อมครอบงำ ส่วนในที่นี่ประสงค้เอาคนทั้งยังร้อนทั้งเป็นหนุ่มเป็นสาวและชอบแต่งตัว. เพราะฉะนั้น ท่านพระมหาโมคคัลลานะจึงกล่าวไว้ว่าอย่างนี้. คำว่า ถือด้วย เป็นต้น ท่านกล่าวไว้ เพราะเป็นสมมติของโลก

บพว่า อิติห เต เท่ากับ เอวิ เต (แปลว่าด้วยประการดั่งที่กล่าวมาแล้วนั้น ท่านทั้ง ๒ นั้น).

บพว่า อุโภ มหานาคา (ท่านมหานาคทั้งคู่) หมายถึงผู้ยิ่งใหญ่ ทั้ง ๒ องค์. เพราะว่าท่านอัครสาวกทั้ง ๒ องค์นี้ พุทธบริษัททั้งหลาย เรียกว่า มหานาค.

ในคำว่า มหานาค นั้นมีอรรถพจน์ ดังต่อไปนี้
ผู้ไม่ลำเอียงด้วยอคติทั้งหลาย มีฉันทาคติเป็นต้นชื่อ นาคะ.
ผู้ไม่กลับมาสู่กิเลสที่ละได้ด้วยมรรคนั้น ๆ แล้วชื่อว่า นาคะ
ผู้ไม่ทำบาป (ความชั่วที่เป็นเหตุให้กลับมา) มีประการต่าง ๆ
ชื่อว่า นาคะ.

นี่เป็นเนื้อความสังเขปในคำว่า นาคะ. ส่วนความพิสดารพึงทราบตามนัยที่ได้กล่าวไว้ในมหานิทเทสนั้นเทอญ. อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบเนื้อความในกถานี้อย่างนี้ว่า

ผู้ไม่ทำบาปอะไรไว้เลยในโลก สลัดกิเลสเครื่อง
ประกอบสัตว์ไว้ในภพทุกอย่าง และเครื่องผูกทั้งหลาย
ได้ ไม่ต้องอยู่ในภพทั้งมวล เป็นผู้หลุดพ้นแล้ว
ผู้คงที่ ท่านเรียกว่า นาคะ เพราะความเป็นอย่างนั้น.

นาคใหญ่ ชื่อมหานาคะ. อธิบายว่า มหานาคนั้น ควรบูชากว่า และควรสรรเสริญกว่านาคผู้จิณาสพเหล่าอื่น.

บพว่า อญฺญมญฺญสุส (ของกันและกัน) ความว่า องค์หนึ่ง ชมเชยอีกองค์หนึ่ง.

พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสกั เล่ม ๑ ภาค ๑ - หน้าที่ 397

บทว่า สมณูโมทีสุ (อนูโมทนาพร้อม) ตัดบทเป็น สม์ อนูโมที สุ
แปลว่า อนูโมทนาเท่า ๆ กัน. ในคำอนูโมทนานั้น พระธรรมเสนาบดี
กล่าวว่า พระมหาโมคคัลลานะ อนูโมทนาด้วยอุปมานี้ว่า ท่านครับ
ซื่อนั้นจงแจ่มแจ้ง. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า พระเถระทั้ง ๒
อนูโมทนาคำสุภาษิตของกันและกัน.

จบ อรรถกถาอังกณสูตร

จบ สูตรที่ ๕

๖. อากังขยยสูตร

[๗๓] ข้าพเจ้าได้สดับมาอย่างนี้ :-

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ ณ พระวิหารเชตวัน อารามของอนาถปิณฑิกเศรษฐี กรุงสาวัตถี. ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายมาว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย. ภิกษุเหล่านั้นทูลรับพระดำรัสพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า พระเจ้าข้า. พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเป็นผู้มีศีลอันสมบูรณ์ มีปาฏิโมกข์อันสมบูรณ์อยู่เกิด จงเป็นผู้สำรวมด้วยความสำรวมในปาฏิโมกข์ ถึงพร้อมด้วยอาจารย์และโคจรอยู่เกิด จงเป็นผู้เห็นภัยในโทษทั้งหลายมีประมาณน้อย สมาทานศึกษาในสิกขาบททั้งหลายเกิด.

ความหวังที่ ๑

[๗๔] ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุจะพึงหวังว่า ขอเราพึงเป็นที่รัก เป็นที่ชบใจ เป็นที่เคารพ และเป็นผู้ควรยกย่องของเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลายเกิด ดังนี้ ภิกษุนั้นควรกระทำให้บริบูรณ์ในศีล ประกอบกรรมเครื่องระงับจิตของตน ไม่ทำฉานให้เหินห่าง ประกอบด้วยวิปัสสนาเพิ่มพูน (การอยู่ใน) สุญญาการ.

ความหวังที่ ๒

[๗๕] ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุจะพึงหวังว่า ขอเราพึงได้จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และกิลานปัจฉัยเภสัชบริหารเกิด ดังนี้

ภิกษุ^๑นั้นควรกระทำ^๒ให้บริบูรณ์ในศีล ประกอบกรรมเครื่องระงับจิตอัน
เป็นไปในภายใน ไม่ทำฉานให้เหินห่าง ประกอบด้วยวิปัสสนา เพิ่มพูน
(การอยู่ใน) สุกญญาการ.

ความหวังที่ ๓

[๗๖] ^๓ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุจะพึงหวังว่า เราบริโภคจีวร
บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจฉัยเกตุชบิหารของเทวดาและมนุษย์
เหล่าใด ลักการะเหล่านั้นของเทวดาและมนุษย์เหล่านั้นพึงมีผลานิสงส์มาก
ดังนี้ ภิกษุ^๑นั้นควรกระทำ^๒ให้บริบูรณ์ในศีล ประกอบกรรมเครื่องระงับ
จิตของตน ไม่ทำฉานให้เหินห่าง ประกอบด้วยวิปัสสนา เพิ่มพูน
(การอยู่ใน) สุกญญาการ.

ความหวังที่ ๔

[๗๗] ^๓ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุจะพึงหวังว่า ญาติและ
สาโลहितของเราเหล่าใด ล่วงลับทำกาละไปแล้ว มีจิตใจเลื่อมใส ระลึก
ถึงอยู่ ความระลึกถึงด้วยจิตอันเลื่อมใสของญาติและสาโลहितเหล่านั้น
พึงมีผลานิสงส์มากเกิด ดังนี้ ภิกษุ^๑นั้นควรกระทำ^๒ให้บริบูรณ์ในศีล
ประกอบกรรมเครื่องระงับจิตอันเป็นไปในภายใน ไม่ทำฉานให้เหินห่าง
ประกอบด้วยวิปัสสนา เพิ่มพูน (การอยู่ใน) สุกญญาการ.

ความหวังที่ ๕

[๗๘] ^๓ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุจะพึงหวังว่า เราพึงเป็น
ผู้ข่มความไม่ยินดีและความยินดีได้ อนึ่ง ความไม่ยินดีอย่าพึงครอบงำ

เราได้เลย เราพึงครอบงำ ย่ำยี ความไม่ยินดีอันเกิดขึ้นแล้วได้อยู่เถิด ดังนี้
ภิกษุนั้นควรเป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในศีล ประกอบกรรมเครื่องระงับจิต
อันเป็นไปในภายใน ไม่ทำฉานให้เหินห่าง ประกอบด้วยวิปัสสนา เพิ่มพูน
(การอยู่ใน) สุกญาคาร.

ความหวังที่ ๖

[๗๕] คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุจะพึงหวังว่า เราจะพึงเป็น
ผู้ข่มความกลัว และความขลาดได้ อนึ่ง ความกลัวและความขลาด อย่า
พึงครอบงำเราได้เลย เราพึงครอบงำ ย่ำยี ความกลัว และความขลาด
ที่เกิดขึ้นแล้วได้อยู่เถิด ดังนี้ ภิกษุนั้นควรเป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในศีล
ประกอบกรรมเครื่องระงับจิตอันเป็นไปในภายใน ไม่ทำฉานให้เหินห่าง
เพิ่มพูน (การอยู่ใน) สุกญาคาร.

ความหวังที่ ๗

[๗๖] คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุจะพึงหวังว่า เราเป็นผู้ได้
ฉานทั้ง ๔ อันเกิดขึ้นกับจิตที่ผ่องใสยิ่ง เป็นกรรมเครื่องอยู่เป็นสุขใน
ทิฏฐธรรม ตามความปรารถนา พึงได้ไม่ยาก ไม่ลำบากเถิด ดังนี้
ภิกษุนั้นควรเป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในศีล ประกอบกรรมเครื่องระงับจิต
อันเป็นไปในภายใน ไม่ทำฉานให้เหินห่าง ประกอบด้วยวิปัสสนา
เพิ่มพูน (การอยู่ใน) สุกญาคาร.

ความหวังที่ ๘

[๗๗] คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุจะพึงหวังว่า เราพึงถูกต้อง

ด้วยกายซึ่งวิโมกข์อันก้าวล่วงรูปาวจรฉานแล้ว เป็นธรรมไม่มีรูปสงบ
ระงับอยู่เกิด ดังนี้ ภิกษุนี้ควรเป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในศีล ประกอบ
ธรรมเครื่องระงับจิตอันเป็นไปในภายใน ไม่ทำฉานให้เห็นห่าง ประกอบ
วิปัสสนา เพิ่มพูน (การอยู่ใน) สุกขัญญาการ.

ความหวังที่ ๕

[๘๒] คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุจะพึงหวังว่า เราพึงเป็น
โสดาบัน เพราะความสิ้นไปแห่งสังโยชน์ ๓ พึงเป็นผู้มีอันไม่ตกต่ำเป็น
ธรรมดา เป็นผู้เที่ยง (ที่จะตรัสรู้) มีอันตรัสรู้เป็นเบื้องหน้าเกิด ดังนี้
ภิกษุนี้ควรเป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในศีล ประกอบธรรมเครื่องระงับจิต
อันเป็นไปในภายใน ไม่ทำฉานให้เห็นห่าง ประกอบด้วยวิปัสสนา เพิ่ม
พูน (การอยู่ใน) สุกขัญญาการ.

ความหวังที่ ๑๐

[๘๓] คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุจะพึงหวังว่า เราเป็นพระ
สกทาคามี เพราะความสิ้นไปแห่งสังโยชน์ ๓ (และ) เพราะราคะ
โทสะ โมหะ เป็นสภาพเบาบาง พึงมาสู่โลกนี้เพียงครั้งเดียว แล้วพึง
ทำที่สุดทุกข์ได้เกิด ดังนี้ ภิกษุนี้ควรเป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีล ประกอบ
ธรรมเครื่องระงับจิตอันเป็นไปในภายใน ไม่ทำฉานให้เห็นห่าง ประกอบ
ด้วยวิปัสสนา เพิ่มพูน (การอยู่ใน) สุกขัญญาการ.

ความหวังที่ ๑๑

[๘๔] คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุจะพึงหวังว่า เราพึงเป็น

อุปปาติกสัตว์ เพราะความสิ้นไปแห่งโอรัมภาคัยสังโยชน์ ๕ พึงปรินิพพานในพรหมโลกนั้น มีอันไม่กลับมาจากโลกนั้นเป็นธรรมดาเกิดดังนี้ ภิกษุนี้ควรเป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในศีล ประกอบกรรมเครื่องระงับจิตอันเป็นไปในภายใน ไม่ทำฉานให้เห็นห่าง ประกอบด้วยวิปัสสนา เพิ่มพูน (การอยู่ใน) สุกญญาการ.

ความหวังที่ ๑๒

[๘๕] คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุจะพึงหวังว่า เราพึงบรรลุอิทธิวิธีหลายประการ คือคนเดียวพึงเป็นหลายคนก็ได้ หลายคนพึงเป็นคนเดียวก็ได้ ทำให้ปรากฏก็ได้ ทำให้หายไปก็ได้ ทะลุฝ่ากำแพง ภูเขาไปได้ ไม่ติดขัด เหมือนไปในที่ว่างก็ได้ พึงผุดขึ้น ดำลง แม่นในแผ่นดิน เหมือนในน้ำก็ได้ พึงเดินบนน้ำ ไม่แตกแยก เหมือนเดินบนแผ่นดินก็ได้ เหาะไปในอากาศเหมือนนกก็ได้ ลูบคลำพระจันทร์พระอาทิตย์ซึ่งมีฤทธิ์ มีอำนาจมาก ด้วยฝ่ามือก็ได้ ใช้อำนาจทางกายไปตลอดพรหมโลกก็ได้เกิด ดังนี้ ภิกษุนี้ควรเป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในศีล ประกอบกรรมเครื่องระงับจิตของคน ไม่ทำฉานให้เห็นห่าง ประกอบด้วยวิปัสสนา เพิ่มพูน (การอยู่ใน) สุกญญาการ.

ความหวังที่ ๑๓

[๘๖] คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุจะพึงหวังว่า เราพึงได้ยินเสียง ๒ ชนิด คือ เสียงทิพย์ และเสียงมนุษย์ ทั้งที่อยู่ไกลและใกล้ ด้วยทิพยโสตอันบริสุทธิ์ ถ่วงโสตของมนุษย์เกิด ดังนี้ ภิกษุนี้ควร

เป็นผู้การทำให้บริบูรณ์ในศีล ประกอบกรรมเครื่องระงับจิตอันเป็นไปใน
ภายใน ไม่ทำฉานให้เหินห่าง ประกอบด้วยวิปัสสนา เพิ่มพูน (การ
อยู่ใน) สุญญาการ.

ความหวังที่ ๑๔

[๘๗] คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุจึงพึงหวังว่า เราพึงกำหนด
รู้ใจของสัตว์อื่น ของบุคคลอื่นด้วยใจ คือ จิตมีราคะ ก็รู้ว่าจิตมีราคะ
หรือจิตปราศจากราคะ ก็รู้ว่าจิตปราศจากราคะ จิตมีโทสะ ก็รู้ว่าจิตมี
โทสะ หรือจิตปราศจากโทสะ ก็รู้ว่าจิตปราศจากโทสะ จิตมีโมหะ ก็รู้
ว่าจิตมีโมหะ หรือจิตปราศจากโมหะ ก็รู้ว่าจิตปราศจากโมหะ จิตหตถุ
ก็รู้ว่าจิตหตถุ หรือจิตฟุ้งซ่าน ก็รู้ว่าจิตฟุ้งซ่าน จิตเป็นมหัคคตะ ก็รู้ว่า
จิตเป็นมหัคคตะ หรือจิตไม่เป็นมหัคคตะ ก็รู้ว่าจิตไม่เป็นมหัคคตะ จิตมีจิต
อันยิ่งกว่า ก็รู้ว่าจิตมีจิตอันยิ่งกว่า หรือจิตไม่มีจิตอันยิ่งกว่า ก็รู้ว่าจิต
ไม่มีจิตอันยิ่งกว่า จิตเป็นสมาธิ ก็รู้ว่าจิตเป็นสมาธิ หรือจิตไม่เป็นสมาธิ
ก็รู้ว่าจิตไม่เป็นสมาธิ จิตหลุดพ้น ก็รู้ว่าจิตหลุดพ้นแล้ว หรือจิตยังไม่
หลุดพ้น ก็รู้ว่าจิตยังไม่หลุดพ้น ดังนี้ ภิกษุนั้นควรเป็นผู้กระทำให้
บริบูรณ์ในศีล ประกอบกรรมเครื่องระงับจิตอันเป็นไปในภายใน ไม่ทำ
ฉานให้เหินห่าง ประกอบด้วยวิปัสสนา เพิ่มพูน (การอยู่ใน)
สุญญาการ.

ความหวังที่ ๑๕

[๘๘] คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุจะพึงหวังว่า เราพึงระลึก
ชาติก่อนได้เป็นอันมาก คือพึงระลึกได้ชาติหนึ่งบ้าง สองชาติบ้าง

สามชาติบ้าง สี่ชาติบ้าง ห้าชาติบ้าง สิบชาติบ้าง ยี่สิบชาติบ้าง สามสิบ
ชาติบ้าง สี่สิบชาติบ้าง ห้าสิบชาติบ้าง ร้อยชาติบ้าง พันชาติบ้าง
แสนชาติบ้าง ตลอดสังกัตกัปเป็นอันมากบ้าง ตลอดวิวัฏฏกัปเป็นอันมาก
บ้าง ตลอดสังวัฏฏกัปและวิวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้าง ในภพโน้น เรามีชื่อ
อย่างนั้น มีโคตรอย่างนั้น มีผิวพรรณอย่างนั้น มีอาหารอย่างนั้น เสวยสุข
เสวยทุกข์อย่างนั้น ๆ มีกำหนดอายุเพียงเท่านั้น ครันจุติจากภพนั้นแล้ว ได้
ไปเกิดในภพโน้น แม้ในภพนั้น เรากัได้มีชื่ออย่างนั้น มีโคตรอย่างนั้น
มีผิวพรรณอย่างนั้น มีอาหารอย่างนั้น เสวยสุขเสวยทุกข์อย่างนั้น ๆ มี
กำหนดอายุเพียงเท่านั้น ครันจุติจากภพนั้นแล้ว ได้มาเกิดในภพนี้ เรา
พึงระลึกชาติก่อนได้เป็นอันมาก พร้อมทั้งอาการ พร้อมทั้งอุเทศ
ด้วยประการฉะนี้เถิด ดั่งนี้ ภิกษุณั้ควรเป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในศีล
ประกอบกรรมเครื่องระงับจิตอันเป็นไปในภายใน ไม่ทำฉานให้เหินห่าง
ประกอบด้วยวิปัสสนา เพิ่มพูน (การอยู่ใน) สุญญาคาร.

ความหวังที่ ๑๖

[๘๕] คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุจะพึงหวังว่า เราพึงเห็น
หมู่สัตว์ที่กำลั้จติ กำลั้อุบัติ เลว ประณีต มีผิวพรรณดี มีผิวพรรณ
ทราม ได้ดี ตกยาก ด้วยทิพยจักษุอันบริสุทธิ์ ล่วงจักษุของมนุษย์
พึงรู้ชัดซึ่งหมู่สัตว์ ผู้เป็นไปตามกรรมว่า สัตว์เหล่านี้ ประกอบด้วยกาย-
ทุจริต วิจิทุจริต มโนทุจริต ติเตียนพระอริยเจ้า เป็นมิจฉาทิฎฐิ ยึดถือ
การกระทำด้วยอำนาจมิจฉาทิฎฐิ เมื่อตายไป เขาจะเข้าถึงอบาย ทุกคติ
วินิบาต นรก ส่วนสัตว์เหล่านี้ ประกอบด้วยกายสุจริต วิจิสุจริต

มโนสุจริต ไม่ติเตียนพระอริยเจ้า เป็นสัมมาทิฐิ ยึดถือการกระทำด้วย
อำนาจสัมมาทิฐิ เมื่อตายไป เขาจะเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ดังนี้ เราพึง
เห็นหมู่สัตว์กำลังจติ กำลังอุบัติ เลว ประณีต มีผิวพรรณดี มีผิวพรรณ
ทราม ได้ดี ตกยาก ด้วยทิพยจักขุอันบริสุทธิ์ ล่วงจักขุของมนุษย์
พึงรู้ชัดซึ่งหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรม ด้วยประการฉะนี้เถิด ดังนี้ ภิกษุ
นั้นควรเป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในศีล ประกอบกรรมเครื่องระงับจิตอัน
เป็นไปในภายใน ไม่ทำทานให้เหินห่าง ประกอบด้วยวิปัสสนา เพิ่มพูน
(การอยู่ใน) สุขุณฺณการ.

ความหวังที่ ๑๗

[๕๐] คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุจะพึงหวังว่า เราพึงทำให้
แจ้งซึ่ง เจโตวิมุติ ปัญญาวิมุติ อันหาอาสวะมิได้ เพราะอาสวะทั้งหลาย
สิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ในปัจจุบันเข้าถึงอยู่เถิด ดังนี้ ภิกษุนั้น
พึงเป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในศีล ประกอบกรรมเครื่องระงับจิตอันเป็นไป
ในภายใน ไม่ทำทานให้เหินห่าง ประกอบด้วยวิปัสสนา เพิ่มพูน
(การอยู่ใน) สุขุณฺณการ.

คำใดที่เรากล่าวแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจะจงเป็น
ผู้มีศีลอันถึงพร้อม มีปาฏิโมกข์อันถึงพร้อมแล้วอยู่เถิด เธอทั้งหลายจง
เป็นผู้สำรวมด้วยความสำรวมในปาฏิโมกข์ ถึงพร้อมด้วยมรรยาทและ
โคจรอยู่เถิด เธอทั้งหลายจงเป็นผู้มักเห็นภัยในโทษเพียงเล็กน้อย สมาทาน
ศึกษาในสิกขาบททั้งหลายเถิด ดังนี้ คำนั้น อันเราอาศัยอำนาจประโยชน์

พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสกั เล่ม ๑ ภาค ๑ - หน้าที่ 406

จึงได้กล่าวแล้วฉะนั้นแล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสพระพุทธพจน์นี้แล้ว ภิกษุเหล่านั้น
มีใจชื่นชมยินดีภายิตของพระผู้มีพระภาคเจ้า ฉะนั้นแล.

จบ อากัγγελยสูตรที่ ๖

อรรถกถาอังกษยยสูตร

[๗๑] อังกษยยสูตร มีคำขึ้นต้นว่า เอวมเม สุตฺ ข้าพเจ้า
ได้ฟังมาแล้วอย่างนี้ ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สมฺปนฺนสีลา ความว่า ความถึง
พร้อม มี ๓ อย่าง คือ ความบริบูรณ์ ความพร้อม และความ
หวาน.

ความถึงพร้อม ๓ อย่าง

บรรดาความถึงพร้อมทั้ง ๓ อย่างนั้น ความถึงพร้อมที่มาแล้วว่า

ดูก่อนโกถียะ นกแขกเต้าทั้งหลาย ย่อมบริโภครวง

ข้าวสาลีที่สมบูรณ์แล้ว ดูก่อนพราหมณ์ เราขอบอก

ท่านว่า เราไม่สามารถห้ามนกแขกเต้านั้นได้ ดังนี้

นี้ชื่อว่า ความถึงพร้อมคือความบริบูรณ์.

ความถึงพร้อมนี้ว่า ภิกษุเป็นผู้เข้าถึงแล้ว เข้าถึงพร้อมแล้ว เข้า
ไปใกล้แล้ว เข้าไปใกล้พร้อมแล้ว เข้าถึงแล้ว สมบูรณ์แล้ว ประกอบ
แล้วด้วยปาฏิโมกขสังวรศีลนั้น ดังนี้ ชื่อว่าความถึงพร้อมคือการ
พร้อมพร้อม.

ความถึงพร้อมนี้ว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ พื้นต่ำสุดแห่งมหาปฐพีนี้
มีรสหวาน น่าชอบใจ เหมือนน้ำผึ้งหว่าที่ไม่มีโทษ (จิ้งจวน) เจือปน
ฉะนั้น ดังนี้ ชื่อว่า ความถึงพร้อมคือความหวาน.

แต่ในสูตรนี้ควรได้แก่ความถึงพร้อมคือความบริบูรณ์บ้าง ความถึงพร้อมคือความพร้อมบ้าง เพราะฉะนั้น ในบทว่า สมฺปนฺนสึลา พึงทราบความอย่างนี้ว่า

บทว่า สมฺปนฺนสึลา ความว่า เป็นผู้มีสึลบริบูรณ์ดังนี้บ้าง เป็นผู้พร้อมด้วยสึล ดังนี้บ้าง.

ความหมายของสึล

บทว่า สึล ความว่า ที่ชื่อว่าสึล เพราะอรรถว่าอะไร. ที่ชื่อว่าสึลเพราะอรรถว่าเป็นที่รองรับ.

ข้อความโดยพิสดารของบทว่าสึลนั้น ได้กล่าวไว้แล้วในปกรณ์วิเศษ ชื่อวิสุทธิมรรค. แม้ในปกรณ์วิเศษชื่อวิสุทธิมรรคนั้น ด้วยอรรถนี้ว่า ปริบูรณ์สึลา นี้เป็นอันได้กล่าวความบริบูรณ์ของสึลไว้แล้ว เพราะปราศจากโทษของสึล เหมือนท่านกล่าวความบริบูรณ์ของนาไว้ เพราะปราศจากโทษของนาฉะนั้น.

โทษของนา ๔

เหมือนอย่างว่า นาที่ประกอบด้วยโทษ ๔ อย่าง คือพืชเสีย ๑ การหว่านไม่ดี ๑ น้ำไม่ดี ๑ ที่ดินไม่ดี ๑ ย่อมเป็นนาที่บริบูรณ์ไม่ได้.

บรรดาโทษ ๔ อย่างนั้น พืชที่หัก หรือเน่าในระหว่าง ๆ มีอยู่ในนาใด นานั้นชื่อนานามีพืชเสีย.

ชนทั้งหลายหว่านพืชเหล่านั้นลงในนาใด ข้าวกล้าย่อมไม่งอกขึ้นในนานั้น นาก็จัดว่าเป็นนาที่เสีย.

ชาวนาผู้ไม่ฉลาด เมื่อหว่านพืช ย่อมหว่านให้ตกไปเป็นหย่อม ๆ

ในนาใด นานั้นชื่อว่ามีกรหว่านเสีย. เพราะเมื่อหว่านอย่างนี้ ข้าวกล้า
ย่อมไม่งอกขึ้นทั่วทุกแห่ง ที่นาก็จัดว่าเป็นนาเสีย.

ในนาตางแห่งมีน้ำมากเกินไป หรือไม่มีเลย นานั้นชื่อว่าขาดน้ำ
เพราะว่ากล้าจะไม่งอกขึ้น แม้ในนานั้น นาก็จัดว่าเป็นนาเสีย. ในบาง
ท้องถิ่น ชาวนาเอาไถไถพื้นที่ถึง ๔ - ๕ ครั้ง ให้พินที่ลึกเกินไป ต่อแต่
นั้นดินจะเกิดเค็ม นานั้นชื่อว่านามีดินเสีย. เพราะวา ในนาที่เสียนั้น
ข้าวกล้าย่อมไม่งอกขึ้น นาก็จัดว่าเป็นนาเสีย. และนาเช่นนั้น จะไม่มี
ผลิตผลมาก เพราะวา แม้ในนานั้น ถึงจะหว่านพืชลงไปมากก็ได้รับผล
น้อย.

แต่ว่า นาก็จัดว่าเป็นนาบริบูรณ์ เพราะปราศจากโทษ ๔ อย่าง
เหล่านี้. และนาเช่นนั้น จัดเป็นนาที่มีผลิตผลมาก ฉนั้นใด ศิลซึ่ง
ประกอบด้วยโทษ ๔ อย่าง คือ ขาด ทะลุ ต่าง พร้อย จะจัดเป็นศิล
ที่บริบูรณ์ไม่ได้ฉนั้นเหมือนกัน. และศิลเช่นนั้น เป็นศิลหามีผลานิสงส์
มากไม่. แต่ศิลจะจัดว่าเป็นศิลที่บริบูรณ์ได้ ก็เพราะปราศจากโทษ ๔
อย่างเหล่านี้. ก็ศิลเช่นนั้นจัดว่าเป็นศิลที่มีผลานิสงส์มาก.

ศิลสมบุรณ์ด้วยเหตุ ๒ ประการ

ก็ด้วยอรรถนี้ว่า **ศิลสมบุคฺคิโน** เป็นอันท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า
เธอทั้งหลาย จงเป็นผู้พร้อมเพรียง คือเป็นผู้ถึงความพร้อมพร้อม ได้แก่
ประกอบด้วยศิลอยู่เถิด ดังนี้.

ในบทว่า **สมบุพนุสสิลา** นั้น ความเป็นผู้มีศิลถึงพร้อมย่อมมิได้
ด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ เพราะการเห็นโทษในการวิบัติแห่งศิล ๑

เพราะเห็นอานิสงส์ในการถึงพร้อมแห่งศีล ๑.

คุณชาติทั้ง ๒ อย่างนี้ ท่านได้ให้พิสดารแล้วในปกรณ์พิเศษชื่อ
วิสุทธิมรรค.

พระสุมนเถระชาวทีปวิหาร กล่าวไว้ว่า ได้ยินว่า พระผู้มี
พระภาคเจ้าทรงยกจุดปาริสุทธิศีลขึ้นแสดง ด้วยพระดำรัสมีประมาณ
เท่านั้นว่า สมฺปนฺนศีลา ในบรรดาบทเหล่านั้น แล้วทรงแสดงศีลที่เป็น
ประธานในบรรดาศีลเหล่านั้น อย่างพิสดาร ด้วยบทนี้ว่า ปาฏิโมกข-
สังวรลู่ตา ดังนี้.

ส่วนพระอุพนาคเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกซึ่งเป็นอันเตवासิกของ
พระสุมนเถระนั้น กล่าวว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสปาฏิโมกขสังวรศีล
ไว้ในบาลีประเทศถึง ๒ แห่ง ปาฏิโมกขสังวรเท่านั้น ชื่อว่าศีล (แต่
อาคต) สถานที่กล่าวรับรองไว้ว่า ศีล ๓ อย่างนอกนี้ที่เป็นศีล ก็มีอยู่ ท่าน
เมื่อไม่เห็นด้วยจึงกล่าวแย้งไว้แล้ว กล่าว (ต่อไป) ว่า คุณ เพียงแต่
การรักษาทวารทั้ง ๖ ก็ชื่อว่า อินทริยสังวร คุณ เพียงแต่การบังเกิดขึ้น
แห่งปัจจัยโดยธรรมโดยสมมาเสมอ ก็ชื่อว่า อาชีวะปาริสุทธิ คุณ เพียงแต่
การพิจารณาปัจจัยที่ตนได้แล้วว่า สิ่งนี้มีอยู่ ดังนี้แล้ว จึงบริโภค ก็ชื่อว่า
ปัจจัยสันนิสสิตศีล.

แต่ว่าโดยตรง ปาฏิโมกขสังวรเท่านั้นชื่อว่าศีล ปาฏิโมกขสังวรศีล
นั้นของผู้ใดขาดแล้ว ผู้นั้นใคร ๆ ไม่ควรกล่าวว่า ผู้นี้จักรักษาศีลที่เหลือ
ไว้ ดังนี้ เปรียบเหมือนบุรุษผู้มีศีรษะขาดแล้วก็ไม่อาจที่จะรักษามือและเท้า
ไว้ได้ฉะนั้น. แต่ว่า ปาฏิโมกขสังวรศีลนี้ของผู้ใด ไม่ต่างพร้อย ผู้นี้
นั้นย่อมสามารถที่จะรักษาศีลที่เหลือให้ดำรงอยู่ตามปกติได้ เปรียบเหมือน

บุรุษผู้มีศรัทธาไม่ขาดก็อาจรักษาชีวิตไว้ได้ฉะนั้น. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงทรงยกปาฏิโมกขสังวรศีลขึ้นแสดงด้วยบทว่า สมุปนฺนสึลา ดังนี้แล้ว ตรัสคำที่เป็นไวยากรณ์ของคำว่า สมุปนฺนสึลา นั้นว่า สมุปนฺนปาฏิโมกฺขา ดังนี้ เมื่อจะทรงแสดงคำที่เป็นไวยากรณ์นั้นให้พิสดาร จึงตรัสคำเป็นต้นว่า ปาฏิโมกฺขสังวรสูตา ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ปาฏิโมกฺขสังวรสูตา ความว่า ประกอบด้วยปาฏิโมกขสังวรศีล.

บทว่า อาจารย์โคจรสมุปนฺนา ความว่า สมบูรณ์ด้วยอาจารย์และโคจร.

บทว่า อญฺมตฺตเตสุ แปลว่า มีประมาณนิดหน่อย.

บทว่า วชฺเชสุ คือ ในธรรมฝ่ายอกุศลทั้งหลาย.

บทว่า ภยทฺสฺสาวิ แปลว่า ผู้มีปกติเห็นภัย.

บทว่า สมาทาย ความว่า ถือเอาด้วยดี.

บทว่า สิกฺขถ สิกฺขาปเทสุ ความว่า พวกเธอจงยึดถือเอาสิกขาบทนั้นด้วยดีแล้วศึกษาเถิด.

อีกอย่างหนึ่ง ในบทว่า สมาทาย สิกฺขถ สิกฺขาปเทสุ นี้ มีความย่อว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่ง ไม่ว่าจะเข้าไปทางกายหรือทางวาจาก็ตามที ควรศึกษาในสิกขาบท คือในส่วนของสิกขาบทพวกเธอจงถือเอาสิ่งนั้นทั้งหมดด้วยดีแล้วศึกษาเถิด.

ส่วนบททั้งหลายมีบทว่า ปาฏิโมกฺขสูตรา เป็นต้น ทั้งหมดเหล่านั้น ได้กล่าวไว้แล้วในปกรณ์พิเศษ ชื่อวิสุทฺธิมรรคอย่างพิสดาร.

ความหวังที่ ๑

[๗๔] ถามว่า คำว่า อากงเขยย เจ นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงเริ่มไว้เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพื่อจะทรงแสดงอนิสงส์ของศีล.

ก็แม้ถ้าคนผู้บวชไม่นาน หรือคนผู้มีปัญญาทราม ฟังมีความคิด อย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า พวกเธอจงบำเพ็ญศีล พวกเธอจงบำเพ็ญศีล ดังนี้ อะไรหนอแล เป็นอนิสงส์ อะไรเป็นข้อแตกต่าง อะไรเป็นความเจริญในการบำเพ็ญศีล ดังนี้. เพื่อจะทรงแสดงอนิสงส์ ๑๗ ประการ แก่ภิกษุผู้บวชไม่นานเป็นต้นนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสอย่างนี้. ชื่อแม่โจน ภิกษุทั้งหลาย ได้ฟังอนิสงส์ ซึ่งมีความเป็นที่รัก เป็นที่ชอบใจของเพื่อนพรหมจารีทั้งหลายเป็นเบื้องต้น มีการสิ้นไปแห่งอาสวะเป็นที่สุดนั้นแล้ว จักบำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์ เหมือนพ่อค้าขายน้ำอ้อยงบนละนั้น. ธรรมดาพ่อค้าขายน้ำอ้อยงบ ท่านเรียกว่า พ่อค้าน้ำอ้อย.

เล่ากันมาว่า พ่อค้านั้นเอาเกวียนบรรทุกน้ำอ้อยงบและน้ำตาลกรวดเป็นต้น ไปแถบชายแดน แล้วโฆษณาว่า พวกท่านจงซื้อยาพิษและหนาม พวกท่านจงซื้อยาพิษและหนาม ดังนี้. พวกชาวบ้านได้ฟังคำนั้นก็คิดว่า ธรรมดาว่า ยาพิษเป็นของร้ายแรง ผู้ใดกินมันเข้าไป เขาผู้นั้นก็ต้องตาย แม้หนามทิ่มแทงแล้วย่อมทำคนเราให้ตายได้ สิ่งของทั้ง ๒ อย่างนี้เป็นของร้ายแรง จะมีอนิสงส์อะไรในการซื้อนี้ ดังนี้แล้ว ก็ปิดประตูเรือนและไล่เด็กให้หนีไป. พ่อค้าเห็นเหตุนี้ จึงคิดว่า ชาวบ้าน

เหล่านี้เป็นผู้ไม่ฉลาดในการค้าขาย เอาเถิด เราจะใช้อุบายให้ชาวบ้าน เหล่านี้ซื้อ ดังนี้ จึงร้องขายไปว่า ท่านจงซื้อของหวาน ท่านจงซื้อ เอาของดี ท่านจะได้ไม่อ้อยงบ น้ำตาลกรวด ที่มีราคาดี พวกท่านจะซื้อ ได้ด้วยมาสกปลอมและกหาปณะปลอมราคาเยา ดังนี้. พวกชาวบ้านได้ ฟังคำนั้นเข้า ต่างว่าเรงยินดีพากันไปให้ราคาแม่แพงแล้วรับเอาของนั้นไป.

พระดำรัสของพระผู้มีพระภาคเจ้าในคำนั้นว่า สมบุพฺนสีลา ภิกฺขเว วิหฺรธ ฯลฯ สมททย ลิกฺขปฺเทศุ นั้น ก็เหมือนกับ คำโฆษณาของพ่อค้าที่ว่า วิสทณฺฏกั คณฺหฺล ลิกฺขถ ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า พวกเธอจึงเป็นผู้มีศีลสมบูรณ์อยู่เถิด ดังนี้ พวกภิกษุย่อมคิดว่า ธรรมดาว่า ศีลนี้ เป็นของกระด้าง เป็น ข้ำศึกต่อการหัวเราะ และการเล่นเป็นต้น จะมีอันสงส้ออะไรบ้างหนอแก่ เหล่าภิกษุผู้มีศีลสมบูรณ์ ดังนี้ ก็เหมือนกับพวกชาวบ้านมีความคิดว่า ยาพิษและหนาม เป็นของหยาบ จะมีอันสงส้ออะไรในการซื้อยาพิษ เป็นต้นฉะนั้น เมื่อเป็นเช่นนั้น ฟังทราบพระดำรัสเบื้องต้นของพระผู้มี พระภาคเจ้าว่า อากฺขฺเขยฺย เจ ดังนี้ เป็นประโยชน์แก่การประกาศ อานิสงส์ ๑๗ ประการ ซึ่งมีความเป็นที่รักที่ชอบใจเป็นต้น มีความสิ้น ไปแห่งอาสวะเป็นที่สุด เหมือนคำขึ้นต้นของพ่อค้านี้ว่า ท่านจงซื้อเอา ของอร่อย ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านี้ บทว่า อากฺขฺเขยฺย เจ ความว่า ถ้าเธอ ฟิงหวัง คือถ้าเธอฟิงปรารถนา.

บทว่า ปิโย จ อสุตฺติ ความว่า เราฟิงเป็นผู้อันบุคคลอื่นฟิง มองดูด้วยจักขุอันเป็นที่รัก อธิบายว่า เราฟิงเป็นผู้เป็นปัทฏฐานแห่งการ

บังเกิดขึ้นแห่งความรัก ดังนี้.

บทว่า มนาโป ความว่า เราพึงเป็นผู้เจริญใจของชนเหล่านั้น.

อีกอย่างหนึ่ง อธิบายว่า เราพึงเป็นผู้ต้องใจของชนเหล่านั้น คือ พึงใช้ชนเหล่านั้นแผ่เมตตาจิตไป.

บทว่า ครุ ความว่า เราพึงเป็นที่ระหนกของชนเหล่านั้นเช่นเดียวกับฉัตร.

บทว่า ภาวนีโย ความว่า เราพึงเป็นผู้อันชนเหล่านั้นพึงยกย่องอย่างนี้ว่า ท่านรูปนี้ เมื่อรู้ก็รู้จริง เมื่อเห็นก็เห็นจริงแน่แท้ ดังนี้.

บทว่า สีเลเสวสุส ปริปริการี ความว่า พึงเป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในจตุปาริสุทธิศีลนั้นแล อธิบายว่า พึงประกอบด้วยอาการที่ทำให้บริบูรณ์ไม่ขาดตกบกพร่อง.

บทว่า อชฺมตฺตํ เจโตสมถมนุยุตฺโต ความว่า เป็นผู้ประกอบในการฝึกจิตของตน.

เพราะคำว่า อชฺมตฺตํ หรือ อตฺตโน ในคำว่า อชฺมตฺตํ เจโตสมถมนุยุตฺโต นี้ เป็นอย่างเดียวกัน คือมีอรรถอย่างเดียวกัน. ต่างกันที่พยัญชนะเท่านั้น.

บทว่า สมถํ นี้เป็นทุติยาวิภคฺติ ลงในอรรถแห่งสัจจมีวิภคฺติ. ด้วยบทอุปสัคนีว่า อหุ ก็เป็นอันสำเร็จในการประกอบความได้.

บทว่า อนิราคตชฺฌาโน ความว่า ผู้มีมานอันอะไร ๆ นำออกไปภายนอกไม่ได้ หรือมีมานอันอะไร ๆ ทำให้เสื่อมมิได้แล้ว. ความจริงชื่อว่า นิรากรณะนี้ ใช้ในความหมายว่า นำออกไป และทำให้พินาศ. ก็พึงเห็นการประกอบความของนิรากรณะนั้น ดังในประโยคเป็นต้นว่า ๑. ปาฐะ เป็น เอตฺ แต่ฉบับพม่าเป็น เอกิ จึงแปลตามฉบับพม่า.

บุคคลควรขจัดความกระด้างเสียแล้ว ฟังเป็นผู้มีความประพฤติถ่อมตน
ดังนี้.

บทว่า วิปัสสนาย สนฺนาคโธ ความว่า ผู้ประกอบด้วย
อนุปัสสนา ๗ อย่าง. ธรรมคาอนุปัสสนา ๗ อย่าง คือ อนิจจานุปัสสนา
ทุกขานุปัสสนา อนัตตานุปัสสนา นิพพิทานุปัสสนา วิจารณ์ุปัสสนา
นิโรธานุปัสสนา ปฏิณิสตคานุปัสสนา. อนุปัสสนาเหล่านั้น ได้ให้พิสดาร
แล้วในปกรณ์พิเศษชื่อ วิสุทธิมรรค.

บทว่า พุรุเหตา สุลฺลาการานํ ความว่า เป็นผู้ยังสุญญาการให้เจริญ.

ก็ในบทว่า พุรุเหตา สุลฺลาการานํ นี้ ภิกษุเรียนเอากรรมฐาน
ด้วยอำนาจสมถะ และวิปัสสนา แล้วเข้าไปนั่งยังเรือนว่างตลอดวันและคืน
ฟังทราบว่าเป็นผู้เจริญสุญญาการ ส่วนภิกษุแม้กระทำความเพียรใน
ปราสาทชั้นเดียวเป็นต้น ไม่ฟังเห็นว่าเป็นผู้เจริญสุญญาการเลย.

ก็ด้วยคำเพียงเท่านั้น เทศนานี้แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าจะทรงเริ่มด้วย
สามารถการยกอริสัจสี่กขานันแสดงก่อนก็ตาม ก็ฟังทราบว่าเป็นเทศนาที่
นับเนื่องในไตรสิกขาโดยลำดับ เพราะรวมสมถะและวิปัสสนาเข้าด้วยกัน
เหตุที่สมถะและวิปัสสนามีศีลเป็นปทัฏฐาน เหมือนกับการเทศนาธรรม
ที่เป็นข้าศึกของตัณหา แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าจะทรงเริ่มด้วยสามารถการ
ยกตัณหาขึ้นแสดงก่อน ก็ฟังทราบว่าเป็นเทศนาที่นับเข้าในหมวด ๓ แห่ง
ธรรมเครื่องเน้นซ้ำโดยลำดับ เพราะรวมมานะและทิวฺฐิเข้าด้วยกัน เหตุที่
มานะและทิวฺฐิมิตตัณหาเป็นปทัฏฐาน.

ก็ในบรรดาคำเหล่านั้น ด้วยคำเพียงเท่านั้นว่า สีเลเสวสุส ปริ-
ปุริการี เป็นอันตรัสอริสัจสี่กขาไว้.

ด้วยคำเพียงเท่านี้ว่า **อหฺมตฺตํ เจโตสมถมนฺยุตฺโต อนิราคตฺตฺตฺมาโน** เป็นอันตรัสอธิจิตตศึกษาไว้.

ด้วยคำเพียงเท่านี้ว่า **วิปฺสฺสนาย สมฺนฺนาคโต** เป็นอันตรัสอธิปัญญาศึกษาไว้.

ก็ด้วยบทว่า **พฺรุเหตา สฺสฺสฺสกาการานํ** นี้ เป็นอันตรัสรวมศึกษาแม่ทั้ง ๒ อย่าง อย่างนี้คือ อธิจิตตศึกษา ในการเจริญสุญญาคาร ด้วยอำนาจสมถะ อธิปัญญาศึกษา ด้วยอำนาจวิปัสสนา.

ก็ในที่นี้ ด้วยบทเหล่านี้ว่า **อหฺมตฺตํ เจโตสมถมนฺยุตฺโต อนิราคตฺตฺตฺมาโน** พระองค์ตรัสถึงความที่จิตเป็นเอกัคคตาว่า **อนุรักษฺสึลวํ** ได้ทีเดียว.

ด้วยบทว่า **วิปฺสฺสนาย** นี้ พระองค์ตรัสการกำหนดสังขารว่า **อนุรักษฺสึลวํ** ได้.

ถามว่า ความที่จิตเป็นเอกัคคตาจะอนุรักษฺสึลวํได้อย่างไร ?

ตอบว่า ก็ผู้ใดไม่มีจิตเป็นเอกัคคตา ผู้นั้นเมื่อพยาธิเกิดขึ้น ย่อมเดือดร้อน. เขาถูกพยาธิรบกวนกระวนกระวายถึงต้องให้ศีลขาด จึงจะกระทำพยานั้นให้สงบไปได้ ส่วนผู้ใดมีจิตเป็นเอกัคคตา ผู้นั้นข่มพยาธิทุกขไว้ได้ เข้าสมาบัติ ในขณะที่เขาเข้าสมาบัติ ทุกข์ย่อมปราศไปความสุขซึ่งมีกำลังมากกว่าจะเกิดขึ้น. ความที่จิตเป็นเอกัคคตา ย่อมอนุรักษฺสึลวํได้ ด้วยประการอย่างนี้.

ถามว่า การกำหนดสังขาร ย่อมตามอนุรักษฺสึลวํได้อย่างไร ?

ตอบว่า ก็ผู้ใดไม่มีการกำหนดสังขาร ผู้นั้นย่อมมีความรักอย่างรุนแรงในอัตภาพว่า รูปของเรา วิญญาณของเรา ดังนี้. ผู้นั้น เมื่อเผชิญ

ทุกภิกขภัย และพยาธิภัยเป็นต้นเห็นปานนั้น ย่อมทำลายศีลแล้วถนอม
อรรถภาพไว้. ส่วนผู้ใด มีการกำหนดสังขาร ผู้นั้น ย่อมไม่มีความรักอย่าง
รุนแรง หรือความเส่นหาในอรรถภาพ ก็เมื่อเขาเผชิญทุกภิกขภัย และ
พยาธิภัยเป็นต้นเห็นปานนั้น ถึงแม้ว่าไส้ใหญ่ของเขาจะไหลออกมาข้าง
นอก ถ้าหากว่าเขาจะซุบผอม ซุบซีด หรือขาดออกเป็นท่อน ๆ ตั้งร้อย
ท่อน พันท่อน เขาก็จะไม่ทำลายศีลแล้วถนอมอรรถภาพไว้เลย. การกำหนด
สังขาร ย่อมอนุรักษศีลได้ดังนี้. ก็ด้วยบทว่า พุชฺเชเตตา สุตฺตภาคารานํ
นี้พระองค์ทรงแสดงการเพิ่มพูนการเจริญและการทำโดยติดต่อกัน ซึ่งเหตุทั้ง
๒ อย่างนั้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า เพราะภิกษุผู้หวังคุณธรรม ๔
ประการเหล่านี้ คือ เราพึงเป็นที่รัก เป็นที่ชบใจ เป็นที่เคารพนับถือ
ของเพื่อนสหพรหมจารีทั้งหลาย ไม่มีกิจที่จะต้องทำอะไรอื่น (แต่) พึง
เป็นผู้ประกอบด้วยคุณมีศีลเป็นต้นโดยแท้ เพราะว่าภิกษุผู้ประกอบด้วย
คุณมีศีลเป็นต้นเช่นนี้ ย่อมเป็นที่รัก เป็นที่ชบใจ เป็นที่เคารพนับถือ
ของเพื่อนสหพรหมจารีทั้งหลาย. สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสไว้ว่า

ชนย่อมทำบุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยศีลและทัสสนะ ผู้
ตั้งอยู่ในธรรม ผู้มีปกติกล่าวความจริง ผู้ทำงาน
ของตน ให้เป็นที่รัก ดังนี้.

ความหวังที่ ๒

[๓๕] เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสว่า คุณก่อน

ภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุพึงหวังว่า เราพึงเป็นที่รัก ๆ ล ๆ เป็นที่ชบใจ
ของเพื่อนสพรหมจารีทั้งหลาย ดังนี้ เธอพึงเป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีล
ทั้งหลาย ๆ ล ๆ เธอพึงเพิ่มพูนการอยู่ในเรือนว่าง ดังนี้แล้ว บัดนี้ เพราะ
เหตุที่ภิกษุปรารถนาปัจจัยมีลาภเป็นต้น พึงทำกิจนี้อย่างเดียว ไม่พึงทำกิจ
อะไร ๆ อื่นจากนี้ฉะนั้น จึงได้ตรัสคำมีอาทิไว้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย
ถ้าภิกษุพึงหวังว่า เราพึงเป็นผู้มีลาภ ดังนี้เป็นต้น.

ก็ในที่นี้ อย่าพึงเข้าใจว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสการบำเพ็ญศีล
เป็นต้น ซึ่งมีลาภเป็นนิमितไว้ เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นผู้ตรัส
ปฏิเสธการแสวงหาลาภ ไม่ตรัสพระวาจาที่พาดพิงถึง (ลาภ) ทรงโอวาท
แก่เหล่าพระสาวกอย่างนี้. พระองค์จักตรัสการบำเพ็ญคุณมีศีลเป็นต้น ซึ่ง
มีลาภเป็นนิमितได้อย่างไร.

แต่ว่าคำนั้นพระองค์ตรัสไว้ด้วยอำนาจอรรถาธิบายของบุคคล. อธิบาย
ว่า ภิกษุเหล่าใดพึงมีอรรถาธิบายอย่างนี้ว่า ถ้าหากว่าเราไม่ต้องลำบากด้วย
ปัจจัย ๔ ไชริ์ เราอาจเพื่อจะบำเพ็ญศีลเป็นต้นให้บริบูรณ์ได้ ดังนี้. พระ
ผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้อย่างนี้ ด้วยสามารถอรรถาธิบายของชนทั้งหลายเหล่านี้นั้น.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าปัจจัย ๔ นั้น เป็นอานิสงส์ที่แท้จริงของศีล.
จริงอย่างนั้น มนุษย์ผู้เป็นบัณฑิตทั้งหลายนำสิ่งของที่คนเก็บไว้ในฉาง
เป็นต้นออกมา ทั้งบุตรเป็นต้นก็ไม่ให้ ทั้งตนเองก็มีได้ใช้สอย แต่มอบ
ถวายแก่ท่านผู้มีศีล คำดังกล่าวมานี้ ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงอานิสงส์ที่แท้
จริงของศีล.

ความหวังที่ ๓

[๗๖] พึงทราบวินิจฉัยในวาระที่ ๓ ต่อไป

บทว่า เยสาห์ ตัคคบทเป็น เยถ์ อหํ

บทว่า เตสนุเต การา ความว่า สักการะคือการถวายปัจจัยเหล่านี้ เทวดาหรือมนุษย์ได้ทำแล้วในตัวเรา ความจริง เทวดาทั้งหลาย ย่อมถวายปัจจัยแก่ท่านผู้ประกอบด้วยคุณ มีศีลเป็นต้น จะมีเฉพาะมนุษย์ อย่างเดียวเท่านั้นก็หาไม่ได้, ดังที่ท้าวสักกเทวราชได้ถวายแก่ท่านมหา-
กัสสปะ.

คำทั้ง ๒ นี้ว่า มหปผลา นหานิสสา โดยเนื้อความแล้วมีความหมายอย่างเดียวกัน ต่างกันเพียงพยัญชนะเท่านั้น. สักการะที่ชื่อว่า มีผลมาก เพราะผลิตโลกียสุขอย่างมากมายให้. ชื่อว่ามีอานิสงส์มาก เพราะเป็นปัจจัยของโลกุตตรสุขอย่างใหญ่หลวง. ความจริง ภิกษาทัฬหีดีก็ดี บรรณศาลาที่พื้นดินยาวประมาณ ๕ ศอกก็ดี ที่บุคคลทำถวายแก่ท่านผู้ประกอบด้วยคุณมีศีลเป็นต้น ย่อมรักษาเขาไว้ได้จากทุกคติ วินิบาต เป็นเวลาหลายแสนกัลป์. และในบัดนี้ปลายยังเป็นปัจจัยแห่งการดับรอบด้วยอมตธาตุ. ก็ในเรื่องนี้มีเรื่องเป็นต้นว่า เราได้ถวายน้ำนมและข้าวสุกเป็นต้น หรือมีเปตวัตถุและวิมานวัตถุทั้งหมด เป็นเครื่องสาธก. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงแสดงว่า ภิกษุแม้ปรารถนาที่จะให้ความที่สักการะที่ผู้ถวายปัจจัยในตนนั้นมีผลมาก พึงเป็นผู้ประกอบด้วยคุณมีศีลเป็นต้นนั้นแล.

ความหวังที่ ๔

[๗๗] พิงทราบวินิจฉัยในวาระที่ ๔ ต่อไป

หมู่ชนผู้เกี่ยวข้องข้างฝ่ายพ่อผัวแม่ผัว ชื่อว่า ญาติ. บิดาและปู่ เป็นต้น ผู้เกี่ยวเนื่องโดยสายโลหิตเดียวกัน ชื่อว่า ญาติสาโลหิต.

ผู้ถึงความเป็นผู้ละไปแล้ว ชื่อว่า เปตะ.

บพว่า กาลกตา แปลว่า ตายแล้ว.

บพว่า เตสนุตฺ ความว่า ความที่ชนเหล่านั้นมีจิตเลื่อมใสในเรา หรือการระลึกถึงเราด้วยจิตเลื่อมใส นั้น ของชนเหล่านั้น. ความจริงบิดา หรือมารดาของภิกษุรูปใดตายไปแล้ว มีจิตเลื่อมใสยอมระลึกถึงภิกษุนั้น ว่า พระเถระผู้มีศีล มีธรรมอันงามนี้เป็นญาติของพวกเรา ดังนี้ ความเลื่อมใสแห่งจิตนั้น ของเขานั้นก็ดี เหตุสักว่าการระลึกถึงนั้นก็ดี มีผลมีอานิสงส์มาก.

เหตุสักว่าการระลึกถึงนั้นเป็นธรรมชาติที่สามารถเพื่อจะยังหมู่สัตว์ให้ข้ามพ้นจากทุกข์คติ ตลอดหลายแสนกัป และให้ถึงอมตมหานิพพานในที่สุดนั้นแล. สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่านั้นใด สมบูรณ์ด้วยศีล สมบูรณ์ด้วยสมาธิ สมบูรณ์ด้วยปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็เรากล่าวการเห็น การฟัง การระลึกถึง การบวชตาม การเข้าไปหา การเข้าไปนั่งใกล้ภิกษุเหล่านั้น ว่ามีอุปการะมาก ดังนี้ เพราะฉะนั้นพระองค์จึงทรงแสดงว่า ภิกษุแม้ปรารภนาซึ่งความเลื่อมใสแห่งจิตในตน และการระลึกถึง (ตน) ญาติ และสายโลหิตทั้งหลาย จะให้มีผลมาก

พึงเป็นผู้ประกอบด้วยคุณมีศีลเป็นต้นนั้นแล.

ความหวังที่ ๕

[๗๘] พึงทรงวินิจฉัยในวาระที่ ๕ ต่อไป

บทว่า อรติรติสโห อสุตฺ ความว่า เราพึงเป็นผู้อดทนต่อความ
ยินร้ายและความยินดี คือพึงเป็นผู้ถูกความยินร้ายเป็นต้น ครอบงำ
ท่วมทับ.

ก็ในคำว่า อรติรติสโห นี้ ความเบื่อน่ายในธรรมที่เป็นกุศลอัน
ยิ่ง (และ) ในเสนาสนะอันสังค ชื่อว่า อรติ ความยินดีในกามคุณ ๕
ชื่อว่า รติ.

บทว่า น จ มํ อรติ สหะย ความว่า ก็ความยินร้าย พึง
ครอบงำ คืออย่าได้แก่ท่วมทับเราไม่ได้.

บทว่า ออุปฺปนฺนํ ความว่าเกิดแล้วคือ บังเกิดขึ้นแล้ว.

เพราะว่าภิกษุผู้ประกอบด้วยคุณมีศีลเป็นต้น ย่อมอดกลั้น คือครอบ
งำ ได้แก่อย่าซึ่งความยินร้ายและความยินดีได้ เพราะฉะนั้น พระผู้มี
พระภาคเจ้าจึงทรงแสดงไว้ว่า ภิกษุแม้ปรารถนาจะให้ตนเป็นเช่นนั้น
พึงเป็นผู้ประกอบด้วยคุณมีศีลเป็นต้น.

ความหวังที่ ๖

[๗๙] พึงทราบวินิจฉัยในวาระที่ ๖ ต่อไป

ความสะดุ้งของจิตก็ดี อารมณ์ก็ดี ชื่อว่าภย (ความกลัว) อารมณ์
นั่นเอง ชื่อว่า เภรวะ (ความขลาด). คำที่เหลือมีนัยดังกล่าวแล้วใน

วาระที่ ๕.

ความจริง ภิกษุผู้ประกอบด้วยคุณมีศีลเป็นต้น ย่อมอดกลั้น คือ
ย่อมครอบงำ ได้แก่อย่อมยับยั้งความกลัวและความขลาดนั้นตั้งอยู่ เหมือน
พระมหาทัตตเถระชาวอริยโกลิยวิหาร.

เทวดาไล่พระ

ได้ยินว่า พระเถระดำเนินไปในหนทาง ได้พบราวป่าอันเป็นที่ตั้ง
แห่งความเลื่อมใสแห่งใดแห่งหนึ่ง จึงคิดว่า วันนี้เราจักบำเพ็ญสมณ-
ธรรมในที่นี้แล้วจึงจะไป ดังนี้แล้ว จึงออกไปจากทางปูลาดผ้าสังฆาฏิ
แล้วนั่งขัดสมาธิใกล้โคนต้นไม้แห่งใดแห่งหนึ่ง.

เด็ก ๆ ของรุกขเทวดา ไม่สามารถที่จะดำรงอยู่ตามสภาวะของตน
ได้ ด้วยเดชแห่งศีลของพระเถระ จึงร้องจ้ำจิ้น. แม้เทวดาเองก็เข่า
ตื้นไม้ทุกคืน พระเถระนั่งไม่ไหวติง เทวดานั้นจึงบังหวนคว้นให้ไฟลุก
โพล่งขึ้น (แม้ถึงอย่างนั้น) ก็ไม่สามารถที่จะทำให้พระเถระไหวติงได้.

ต่อแต่นั้นเทวดาจึงแปลงเพศเป็นอุบาสก เดินมาไหว้พระเถระแล้ว
ได้ยินอยู่ ถูกพระเถระถามว่าใครนั่น จึงได้กล่าววาทานผู้เจริญ กระผม
เป็นเทวดาที่สถิตอยู่ที่ต้นไม้ พระเถระถามว่า ท่านได้ทำสิ่งประหลาด
นั้นหรือ? เทวดาตอบว่า ใช่ครับ. ก็เทวดานั้น พอถูกพระเถระถามว่า
เพราะเหตุไรท่านจึงทำ? จึงตอบว่า ท่านผู้เจริญ ด้วยเดชแห่งศีลของ
ท่านนั้นแล พวกเด็ก ๆ ไม่สามารถที่จะดำรงอยู่ตามภาวะของตนได้ จึง
ได้พากันส่งเสียงร้องจ้ำ กระผม นั้นได้ทำอย่างนี้เพื่อ (ประสงค์) จะให้
ท่านหนีไปเสีย. พระเถระถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไรท่านจึง

(ประสงค์) จะให้เราหนีไป? เทวดาตอบว่า ท่านผู้เจริญ ขอท่านอย่า
อยู่ในที่นี้เลย. กระผมไม่มีความสุขเลยดังนี้ พระเถระจึงกล่าวว่า ท่าน
ทำไมไม่บอกเราก่อน แต่บัดนี้ท่านอย่าพูดอะไรเลย เราสู้สึกละอายต่อ
ถ้อยคำที่คนจะพูดว่า พระอริยโกฏิยมหาทัตตะ หลีกหนีไป เพราะกลัว
ต่อมนุษย์ ฉะนั้น เราจะอยู่ในที่นี้แหละ แต่ในวันนี้เพียงวันเดียว ท่าน
จงอยู่ในที่ใดที่หนึ่ง (ก่อน) เถิด.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงว่า ภิกษุผู้ประกอบด้วยคุณมีศีล
เป็นต้น ย่อมเป็นผู้อดทนต่อภัยที่น่ากลัวได้ ฉะนั้น ภิกษุแม้ปรารถนาให้
ตนเป็นเช่นนี้ พึงเป็นผู้ประกอบด้วยคุณมีศีลเป็นต้น ดังนี้.

ความหวังที่ ๗

[๘๐] พึงทราบวินิจฉัยในวาระที่ ๗ ต่อไป

จิตอันบริสุทธิ์ผ่องใส พระองค์ตรัสเรียกว่า อภิจิต ในคำว่า
อาภิจตสิกานัง. อีกอย่างหนึ่ง จิตอันยิ่ง พระองค์ตรัสเรียกว่า อภิจิตร,
ฉานทั้งหลายอันบังเกิดขึ้นในอภิจิต ชื่ออาภิจตสิก อีกอย่างหนึ่ง ฉาน
ทั้งหลาย อันอาศัยอภิจิต ฉะนั้น ฉานทั้งหลายเหล่านั้นจึงชื่อว่า อาภิ-
เจตสิก.

บทว่า ทิฏฐธมฺมุสฺสวิหารานัง ความว่า ซึ่งการอยู่เป็นสุขในทิฏฐ-
ธรรม. ทัศนภาพที่เห็นได้ โดยประจักษ์ เรียกว่า ทิฏฐธรรม อธิบายว่า
เป็นการอยู่อย่างเป็นสุขในทิฏฐธรรมนั้น.

คำว่า ทิฏฐธมฺมุสฺสวิหารานัง เป็นชื่อของรูปาวจรฉาน. ความจริง

ชนทั้งหลายนั่งฟังฉานนั้นอย่างแน่นแน่ว ย่อมประสบเนกขัมมสุขอันไม่
เศร้าหมองในอรรถภาพนี้ เพราะฉะนั้น ชนเหล่านั้น ท่านจึงเรียกว่า ผู้มี
ปกคิอยู่เป็นสุขในทิวาสธรรม.

บทว่า นิกมลลลิตี ความว่า เป็นผู้ได้ตามความประสงค์ คือเป็น
ผู้ได้ตามความปรารถนาของตน อธิบายว่า ย่อมเป็นผู้สามารถเพื่อจะเข้า
ฉานได้ในขณะที่ตนปรารถนา ๆ.

บทว่า อภิจุลลลิตี มีอธิบายว่า เป็นผู้สามารถเพื่อจะข่มธรรมที่
เป็นข้าศึกแล้วเข้าฉานได้โดยสะดวก.

บทว่า อกสิธลลิตี ความว่า เป็นผู้ได้โดยไม่งยาก คืออย่างสะดวก
สบาย อธิบายว่า เป็นผู้สามารถเพื่อจะออกได้ในเวลาตามที่กำหนดไว้
นั้นเอง. เป็นความจริง ภิกษุลงรูปเป็นผู้ได้ฉาน แต่ไม่อาจจะเข้าฉานได้
ในขณะที่ตนต้องการได้. ลางรูปสามารถที่จะเข้าในขณะที่ตนปรารถนาได้
แต่ข่มธรรมที่เป็นข้าศึกต่ออวลีได้ยาก. ลางรูปยอมเข้าได้ในขณะที่ตนต้อง
การ และข่มธรรมที่เป็นข้าศึกต่ออวลีได้โดยไม่งยาก แต่ไม่สามารถเพื่อจะ
ออกในขณะที่ตนกำหนดไว้ได้ เหมือนนาฬิกาเครื่องจักร. ก็ผู้ใดปรารถนา
ความพร้อมมูลทั้ง ๓ อย่างนี้ ผู้นั้นพึงเป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลาย
แท้.

ความหวังที่ ๘

[๘๑] เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสฉาน ซึ่งเป็นบาทของอภิญญา
อย่างนี้แล้ว ก็มาถึงวาระของอภิญญาแม้โดยแท้ แต่ถึงกระนั้นพระผู้มี-

พระภาคเจ้าก็มีได้ทรงถือเอาอภิญญานั้น เพื่อจะทรงรวมแสดงธรรมทั้งหมดนั้น เพราะว่าไม่เพียงแต่ฌานซึ่งเป็นบาทของอภิญญา และอภิญญาอย่างเดียวกันที่เป็นอานิสงส์ของศีล ที่แท้ อรูปฌานทั้ง ๔ และอริยมรรคทั้ง ๓ ข้างต้น ก็เป็นอานิสงส์ของศีลเหมือนกัน ฉะนั้น จึงตรัสคำมีอาทิว่า อากงฺเขยฺย เจ ๗๗๗ เย เต สนฺตา ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สนฺตา ความว่า วิโมกข์ทั้งหลาย ชื่อว่าเป็นธรรมชาติสงบ เพราะมีองค์สงบ และเพราะมีอารมณ์สงบ.

บทว่า วิโมกฺขา ความว่า วิโมกข์ทั้งหลาย ชื่อว่าสงบ เพราะหลุดพ้นจากกรรมอันเป็นข้าศึก และเพราะน้อมไปในอารมณ์.

บทว่า อติกฺกมุม รุเป ความว่า ก้าวล่วงเสียซึ่งรูปาวจรฌาน เชื่อบทว่า วิโมกข์จะชื่อว่าสงบได้ เพราะก้าวล่วงรูปาวจรฌาน ดังนี้.

ความจริง เมื่อจะกล่าวโดยประการอื่น วิโมกข์ทั้งหลาย ก้าวล่วงรูปาวจรฌานแล้ว ก็ไม่พึงปรากฏว่ากระทำอะไร.

บทว่า อารุปฺปา ความว่า เว้นขาดจากรูปทั้งโดยอารมณ์ และโดยวิบาก.

บทว่า กายเณ สุตฺติว ความว่า ถูกต้องนามกาย อธิบายว่า บรรลุ ได้แก่ถึงดับแล้ว.

คำที่เหลือ มีเนื้อความชัดแล้ว มีคำอธิบายที่ท่านกล่าวไว้ว่า ภิกษุรูปใดประสงค์จะถูกต้องวิโมกข์แล้วอยู่ แม้ภิกษุนั้นพึงเป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลายแท้ ฉะนั้นแล.

ความหวังที่ ๕

[๘๒] พึงทราบวินิจฉัยในวาระที่ ๕ ต่อไป

บทว่า **ติณฺณํ ตัโชนานํ** ความว่า แห่งเครื่องผูก ๓ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สัตถ์พตปรามาส. ความจริง เครื่องผูกเหล่านั้นย่อมประกอบขึ้นด้วย คติ และภพ เป็นต้น เข้ากับชั้น คติ และภพ เป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง ย่อมประกอบกรรมเข้ากับผล ฉะนั้น เครื่องผูกเหล่านั้นท่านจึงเรียกว่า สังโยชนํ อธิบายว่า เครื่องผูก

บทว่า **ปริกฺขยา** แปลว่า เพราะการสิ้นไปรอบ.

บทว่า **โสตาปนฺโน** ได้แก่ผู้ถึงกระแส. ก็คำว่า **โสตา** นั้นเป็นชื่อของมรรค. คำว่า **โสตาปนฺโน** เป็นชื่อของบุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยมรรคนั้น.

เหมือนอย่างที่มีพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า **สารีบุตร** ที่เรากล่าวกันว่า **โสโต โสโต** ดังนี้ **สารีบุตร** กระแสได้แก่อะไร ?

พระสารีบุตรทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ กระแสนั้นแล ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ ฯลฯ สัมมาสมาธิ.

สารีบุตรก็ที่เรากล่าวว่า **โสตาปนฺโน โสตาปนฺโน** ดังนี้ **สารีบุตร** พระโสตาบันได้แก่บุคคลเช่นไร ?

พระสารีบุตรทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ก็บุคคลผู้ประกอบด้วยมรรคมีองค์ ๘ นี้แหละ พระองค์ตรัสเรียกว่า เป็นพระโสตาบันนั้น มีชื่ออย่างนี้ มีโคตรอย่างนี้ ฉะนั้นแล. แต่ในที่นี้ ผลได้ชื่อตามมรรค ฉะนั้นบุคคลผู้ตั้งอยู่ในผล พึงทราบว่าเป็นพระโสตาบัน.

บทว่า **อวินิปาตชฺโม** มีวิเคราะห์ว่า ธรรมที่ชื่อว่า **วินิบาต**

เพราะอรรถว่า ย่อมยังสัตว์ให้ตกไปในที่ชั่ว ที่ชื่อว่า อวินิปาตกรรม
เพราะเป็นกรรมที่ยังสัตว์ให้ตกไปในที่ชั่ว อธิบายว่า เป็นกรรมที่ไม่
ยังตนให้ตกไปในอบายทั้งหลายเป็นสภาพ.

ถามว่า เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะกรรมซึ่งมีการยังสัตว์ให้ตกไปในอบายเหล่านั้น ท่าน
ละได้แล้ว.

ปัญญาเครื่องตรัสรู้. เป็นที่ไปข้างหน้า คือเป็นคติของพระโสดาบัน
นั้น ฉะนั้น ท่านจึงชื่อว่ามิปัญญาเครื่องตรัสรู้ เป็นที่ไปข้างหน้า อธิบาย
ว่า เป็นผู้บรรลุมรรค ๓ เบื้องสูงแน่นอน.

ถามว่า เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะท่านได้โสดาปัตติมรรคแล้ว.

บทว่า สีเลเสว ความว่า ภิกษุแม้ผู้ประสงค์จะให้ตนเป็นเช่นนี้
พึงเป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลายเถิด.

ความหวังที่ ๑๐

[๘๓] พึงทราบวินิจฉัยในวาระที่ ๑๐ ต่อไป

สังโยชน์ ๓ ที่พระโยคาวจรละได้ด้วยโสดาปัตติมรรค ท่านก็กล่าว
ไว้เพื่อประโยชน์แก่การพรรณนาสกทาคามีมรรค.

บทว่า รากโศโหมหანი ตนุตฺตา ความว่า เพราะภาวะที่รากะ
โทสะ โมหะ เหล่านั้นเป็นสภาพเบาบาง อธิบายว่า เพราะกระทำ รากะ
โทสะ โมหะ เหล่านั้นให้เบาบางลง.

ในคำนั้นพึงทราบความที่รากะเป็นต้นนั้น เป็นธรรมชาติเบาบางก็

ด้วยเหตุ ๒ ประการคือ เพราะเกิดขึ้นเป็นครั้งคราว และเพราะปฏิกุฎฐาน-กิเลสมีกำลังอ่อน. ความจริงกิเลสทั้งหลายย่อมไม่บังเกิดขึ้นแก่พระสกทาคามีเนื่อง ๆ เหมือนบังเกิดแก่มหาชนผู้ท่องเที่ยวอยู่ในวัฏฏะ. ย่อมเกิดขึ้นเป็นช่วงห่าง ๆ ในกาลบางคราว เหมือนหน่อพืชในนาที่ปลูกไว้ห่าง ๆ และแม้เมื่อเกิดขึ้นย่อมไม่เกิดขึ้นย่ำยี แผ่ซ่าน ปกปิด กระทบความมีคมนตรีเหมือนเกิดแก่มหาชนผู้เวียนว่ายในวัฏฏะ ย่อมเกิดขึ้นเบาบางคือเป็นธรรมชาติเบาบางเกิดขึ้น เหมือนชั้นแห่งเมฆหมอก (ที่บางขึ้นตามลำดับ) และเหมือนแมลงเคล้าคลึงกลีบดอกไม้ (ไม่ย่ำยีให้ชำ) ฉะนั้น.

ในเรื่องนั้น พระเถระบางพวกได้กล่าวไว้ว่า กิเลสทั้งหลาย ต่อกาลนานจึงเกิดขึ้นแก่พระสกทาคามีก็จริง ถึงกระนั้นก็เกิดขึ้นอย่างหนาแน่น เพราะท่านยังมีบุตรธิดาอยู่. แต่คำนั้นไม่เป็นประมาณ เพราะบุตรธิดา บางครั้งก็เกิดมีแก่บิดามารดาด้วยเหตุเพียงการลูบคลำอวัยวะ ฉะนั้น พึงทราบความที่กิเลสของพระสกทาคามีนั้นเป็นธรรมชาติเบาบางก็ด้วยเหตุ ๒ อย่างเท่านั้น คือเพราะการเกิดขึ้นเป็นครั้งคราว และเพราะปฏิกุฎฐานกิเลสของท่านเบาบางลง.

บทว่า สกทาคามี ความว่า ผู้มีการกลับมาสู่มนุษย์โลกนี้เพียงครั้งเดียวเท่านั้น ด้วยอำนาจปฏิสนธิ.

ก็แม้ผู้ใดเจริญสกทาคามีมรรคในโลกนี้แล้ว ปรีนิพพานในโลกนี้ แม้ผู้นั้นท่านก็ไม่จัดไว้ในที่นี้. แม้ผู้ใดเจริญมรรคในโลกนี้แล้ว บังเกิดในเทวโลกแล้วปรีนิพพานในเทวโลกนั้น ผู้นั้นก็ไม่จัดเข้าในที่นี้. ผู้ใดเจริญมรรค ในเทวโลกแล้วกลับมาเกิดแล้วปรีนิพพานในมนุษย์โลกนี้ ผู้นั้นก็ไม่จัดเข้าในที่นี้. แม้ผู้ใดเจริญมรรคในโลกนี้แล้ว บังเกิดในเทวโลก

ดำรงอยู่ในเทวโลกนั้นจนสิ้นอายุแล้ว บังเกิดในมนุษย์โลกนี้อีกแล้วปริ-
นิพพาน ผู้นี้แหละพึงทราบของท่านถือเอาในคำนี้.

บทว่า **ทุกขสุสหนฺติ** **กเรยฺย** ความว่า เราพึงทำการกำหนดวิภูฏ-
ทุกข์.

บทว่า **สีเลเสว** ความว่า ภิกษุแม้เป็นผู้ประสงคฺจะให้ตนเป็น
เช่นนี้ พึงเป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลายเกิด.

ความหวังที่ ๑๑

[๘๔] พึงทราบวินิจฉัยในวาระที่ ๑๑ ต่อไป

บทว่า **ปญฺจนฺ** เป็นการกำหนดด้วยการนับ.

บทว่า **โอรมุภาคิยานํ** ความว่า ภายได้ ท่านเรียกว่า **โอร**.

ได้แก่ส่วนเบื้องล่าง อธิบายว่า มีการบังเกิดขึ้นในโลกฝ่ายกามาวจรเป็น
ปัจฉัย.

บทว่า **สํโยชนานํ** ได้แก่กิเลสเป็นเครื่องผูก กิเลสเป็นเครื่องผูก
เหล่านั้นพึงทราบว่าได้แก่สังโยชนซึ่งท่านกล่าวไว้ในกาลก่อน (คือ
สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลพทปรามาส) พร้อมด้วยสังโยชน คือกาม.
ราคะ. และพยาบาท. ความจริง สังโยชนเหล่านั้นผู้ใดยังละไม่ได้ แม้
ผู้นั้นจะบังเกิดขึ้นในภวคคพรหมก็จริง ถึงกระนั้นเขาก็ย่อมบังเกิดใน
กามาวจรอีก เพราะสิ้นอายุ บุคคลนี้พึงทราบว่ามีอุปมาเสมอด้วยปลาติด
เบ็ด และมีอุปมาเหมือนนกตัวถูกด้ายยางผูกติดไว้ที่ขา. ฉะนั้น ก็ใน
อธิการนี้ พึงทราบที่ท่านกล่าวคำนี้ ไว้เพื่อประโยชน์แก่การพรรณนา
พระอริยบุคคลซึ่งท่านกล่าวไว้แต่แรก ๆ.

คำว่า โอปปาติโก เป็นคำกล่าวคัดค้านกำเนิดที่เหลือ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ปรินิพฺพายี ความว่า ปรินิพพาน
ในพรหมโลกนั้นนั่นเอง.

บทว่า อนาวตฺติชฺชโม ตสฺมา โลกา ความว่า มีการไม่กลับ
มาจากพรหมโลกนั้นด้วยอำนาจปฏิสนธิอีกเป็นสภาพ.

บทว่า ทีเลเสว ความว่า ภิกษุแม้เป็นผู้ประสงคฺจะเป็นเช่นนี้
พึงเป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลายเถิด.

ความหวังที่ ๑๒

[๘๕] เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอนาคามีมรรคอย่างนี้แล้ว แม้
จะมาถึงวาระแห่งมรรคที่ ๔ ก็จริง ถึงกระนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าก็ไม่
ทรงถือเอาอรหัตตมรรคนั้น เพราะไม่เพียงแต่อภิญญา คือการสิ้นไปแห่ง
อาสวะเป็นอันสงฆ์ของศีลอย่างเดียว ที่แท้อภิญญา ๕ ประการ ซึ่งเป็น
โลกิยะ (ก็เป็นอันสงฆ์ของศีลเหมือนกัน) ฉะนั้น เพื่อจะทรงแสดง
อภิญญาเหล่านั้น และเพราะเมื่อพระองค์ตรัสถึงการสิ้นไปแห่งอาสวะ
เทศนาที่เป็นอันจบ ก็เมื่อเป็นเช่นนี้ การกล่าวนี้พึงชื่อว่ากล่าวถึงอภิญญา
ล้วน เพราะยังมีได้กล่าวถึงคุณของอภิญญาเหล่านั้น ฉะนั้น เพื่อจะทรง
แสดงอภิญญาอย่างบริบูรณ์ และเพราะการทำฤทธิ ย่อมสำเร็จแก่บุคคลผู้
ตั้งอยู่ในอนาคามีมรรคโดยง่าย และพระอนาคามีย่อมเป็นผู้กระทำให้
บริบูรณ์ในศีลและในสมาธิ เพราะท่านถอนกามราคะและพยาบาทซึ่งเป็น
ข้าศึกของสมาธิได้แล้ว ฉะนั้น เพื่อจะทรงแสดงโลกียอภิญญาทั้งหลาย ใน
ฐานะอันควร พระองค์จึงตรัสคำมีอาทิอย่างนี้ว่า อากฺขฺเขยฺย เจ ฯเปฯ

อเนกวิหิต์ ดังนี้ นี้แลเป็นอนุสนธิ. การพรรณนาบาติแห่งโลกียอภิญญา
แม่ทั้ง ๕ อันมาแล้วโดยนัยเป็นต้นว่า อเนกวิหิต์ อิทฐิวิธิ ในบาตินั้น
ท่านกล่าวไว้แล้วในคัมภีร์วิสุทธิมรรคพร้อมทั้งวิธีทำให้อภิญญาเกิด.

ความหวังที่ ๑๓

[๘๖] พึงทราบวินิจฉัยในอภิญญาที่ ๖ ต่อไป

บทว่า อาสวานํ ขยา ความว่า เพราะการสิ้นไปแห่งกิเลสทุก
อย่างด้วยอรหัตตมรรค.

บทว่า อนาสวํ ความว่า เว้นจากอาสวะ. ก็ในคำว่า เจโตวิมุตติ
ปัญญาวิมุตติ นี้ สมาธิที่สัมปยุตด้วยอรหัตตผล ท่านกล่าวด้วยบทว่า
เจโต ปัญญาที่สหระตด้วยอรหัตตมรรคนั้น ท่านกล่าวไว้ด้วยคำว่า
ปัญญา.

ก็ในสมาธิและปัญญานั้น สมาธิ พึงทราบว่า ชื่อว่า เจโตวิมุตติ
เพราะพ้นจากราคะ ปัญญาพึงทราบว่า ชื่อว่า ปัญญาวิมุตติ เพราะหลุดพ้น
จากอวิชชา. สมจริงดังคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย
สมาธิอันใดพึงมี สมาธินั้นพึงเป็นสมาธิในทริย ภิกษุทั้งหลาย ปัญญาใด
พึงมี ปัญญานั้นพึงเป็นปัญญานทริยภิกษุทั้งหลาย ชื่อว่า เจโตวิมุตติ เพราะ
สํารอกราคะ ชื่อว่า ปัญญาวิมุตติ เพราะสํารอกอวิชชา อย่างนี้แล.

อีกอย่างหนึ่ง ในอธิการนี้ ผลของสมณะ พึงทราบว่า เป็นเจโต-
วิมุตติ ผลของวิปัสสนา พึงทราบว่า เป็นปัญญาวิมุตติ.

บทว่า ทิฏฐจว ฐมเม ได้แก่ในอรรถภาพนี้เอง.

บทว่า สยํ อภิญญา สตฺถุจกตวา ความว่า การทำให้ประจักษ์

ด้วยปัญญาด้วยตนเอง อธิบายว่า รู้โดยไม่มีผู้อื่นเป็นปัจจัย.

บทว่า **อุปสมบุชช วิหเรยฺย** ความว่า เราพึงบรรลु คือให้ถึงพร้อมอยู่.

บทว่า **สีเลเสว** ความว่า ภิกษุแม้ประสงค์จะให้อัสวะเหล่านั้นถึงความดับอย่างนี้ บรรลุเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติ พึงเป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลายเถิด.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสถ้อยคำพรรณานานิสงส์ของศีล จนถึงพระอรหัตถ์อย่างนี้แล้ว เมื่อจะทรงรวมแสดงอานิสงส์ของศีลนั้น แม้ทั้งหมด จึงตรัสคาลงท้ายว่า **สมปฺนุนสีลา ภิกฺขเว ๗ป๗ อิทเมตํ ปฏิจฺจ วุตฺตํ** ดังนี้ คาลงท้ายนั้นมีเนื้อความสังเขป ดังต่อไปนี้:-

บทว่า **สมปฺนุนสีลา ภิกฺขเว วิหฺรธ ๗ป๗ ลิกฺขาปเทสุติ อิติ ยนฺตํ วุตฺตํ** ความว่า คำนั้นใดเรตถาคตกถ่าวไว้แล้วอย่างนี้ในกาลก่อน คำนั้นทั้งหมดเรตถาคตกถ่าวหมายคือเจาะจง (การที่) ภิกษุผู้สมบูรณ์ด้วยศีล เป็นที่รัก เป็นที่ชอบใจ เป็นที่เคารพ ยกย่องของเพื่อนพรหมจารี เป็นผู้ได้ปัจจัย ผู้ทำทายกผู้ถวายปัจจัยให้มีผลมาก เป็นผู้กระทำเจตนาคือการระลึกถึงบุรพญาติให้มีผลมาก เป็นผู้อดทนต่อภัยและความหวาดกลัว เป็นผู้ได้รูปาวจรฌาน และอรูปาวจรฌาน เป็นผู้กระทำให้แจ้งซึ่งคุณเหล่านี้ คือ สามัญญผล ๓ เบื้องต่ำ โลกียอภิญา ๕ อาสวกขยญาณ ด้วยอภิญา ด้วยตนเอง.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสคำนี้แล้ว ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้นต่างก็มีใจดี ชมเชยภายิตของ**พระผู้มีพระภาคเจ้า** ฉะนี้แล.

จบอรรถกถาอังกษยสูตรที่ ๖.

๗. วัตถุปมสูตร

[๕๑] ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ :-

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ ณ พระวิหารเชตวัน อารามของอนาถปิณฑิกเศรษฐี พระนครสาวัตถี ณ ที่นั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายมาว่าดูก่อนภิกษุทั้งหลายภิกษุเหล่านั้น ทูลรับพระคำรัสของพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว.

[๕๒] พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ผ้าที่ เสราห์มองมลทินจับ ช่างย้อมพื้งนำเอาฝ้านั้นหย่อนลงในน้ำย้อมใด ๆ คือ สีเขียว สีเหลือง สีแดง หรือสีชมพู ฝ้านั้นพื้งเป็นผ้ามีสีที่เขาย้อมไม่ดี มีสีมัวหมอง ชื่อนั้นเพราะเหตุอะไร เพราะผ้าเป็นของไม่บริสุทธิ์ ฉนั้นใด เมื่อจิตเสราห์มองแล้ว ทุกคติเป็นอันหวังได้ ฉนั้นนั้น.

ผ้าที่บริสุทธิ์หมดจด ช่างย้อมพื้งนำเอาฝ้านั้นหย่อนลงในน้ำย้อมใด ๆ คือ สีเขียว สีเหลือง สีแดง หรือสีชมพู ฝ้านั้นพื้งเป็นผ้ามีสีที่เขาย้อมดี มีสีสด ชื่อนั้นเพราะเหตุอะไร เพราะผ้าเป็นของบริสุทธิ์ ฉนั้นใด เมื่อจิต ไม่เสราห์มองแล้ว ทุกคติเป็นอันหวังได้ ฉนั้นนั้น.

[๕๓] ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็กรรมเหล่านี้เป็นเครื่องเสราห์มอง ของจิต [คือ] อภิชฌาวิสมโลภะ [ละโมภไม่สมำเสมอด้วยอำนาจ ความเพ่งเล็ง] พยาบาท [ปองร้ายเขา] โภชะ [โกรธ] อุปนหะ [ผูกโกรธไว้] มกฺขะ [ลบหลู่คุณท่าน] ปลาสะ [ตีเสมอ] อิสตา [ริษยา] มัจฉริยะะ [ตระหนี่] มายา [มารยา] ตาถะยะ [โอ้อวด] ถัมภะ [หัวดี] สาร์ัมภะ [แข็งดี] มานะ [ถือตัว] อติมานะ

[ดูหมิ่นท่าน] มทะ [มัวเมา] ปมาทะ [เดินล่อ] [เหล่านี้เป็น
กรรมเครื่องเศร้าหมองของจิต.

อุปกิเลส ๑๖

[๕๔] ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนั้นรู้ชัดว่า อภิชฌาวิสมโลภะ
พยาบาท โภชะ อุปนาหะ มกฺกชะ ปลาสะ อิสสา มัจจริยะ มายา
สาเดยยะ ถัมภะ สारัมภะ นานะ อติมานะ มทะ ปมาทะ เป็น
กรรมเครื่องเศร้าหมองของจิตด้วยประการฉะนี้แล้ว ย่อมละอภิชฌาวิสม-
โลภะ พยาบาท โภชะ อุปนาหะ มกฺกชะ ปลาสะ อิสสา มัจจริยะ
มายา สาเดยยะ ถัมภะ สारัมภะ นานะ อติมานะ มทะ ปมาทะ
อันเป็นกรรมเครื่องเศร้าหมองของจิตเสีย.

[๕๕] ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในกาลใดแล ภิกษุรู้ชัดว่า อภิชฌา-
วิสมโลภะ พยาบาท โภชะ อุปนาหะ มกฺกชะ ปลาสะ อิสสา-
มัจจริยะ มายา สาเดยยะ ถัมภะ สारัมภะ นานะ อติมานะ มทะ
ปมาทะ เป็นกรรมเครื่องเศร้าหมองของจิตด้วยประการฉะนี้แล้ว ก็ละ
อภิชฌาวิสมโลภะ พยาบาท โภชะ อุปนาหะ มกฺกชะ ปลาสะ
อิสสา มัจจริยะ มายา สาเดยยะ ถัมภะ สारัมภะ นานะ อติมานะ
มทะ ปมาทะ อันเป็นกรรมเครื่องเศร้าหมองของจิตเสียได้แล้ว ในกาล
นั้น เธอเป็นผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันแน่วแน่ในพระพุทธเจ้าว่า
แม้เพราะเหตุนี้ๆ พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น เป็นพระอรหันต์
ตรัสรู้เองโดยชอบ ถึงพร้อมแล้วด้วยวิชาและจรณะ เสด็จไปดีแล้ว
ทรงรู้แจ้งโลก เป็นสารถีฝึกบุรุษที่ควรฝึก ไม่มีผู้อื่นยิ่งกว่า เป็นศาสดา

ของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นผู้เบิกบานแล้ว เป็นผู้จำแนกธรรม เป็นผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันแน่วแน่ในพระธรรมว่า ธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสดีแล้ว อันบุคคลพึงเห็นเอง ไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกให้มาดู ควรน้อมเข้ามาในตน อันวิญญูชนจะพึงรู้เฉพาะคน [แล] เป็นผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันแน่วแน่ในพระสงฆ์ว่า พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า ปฏิบัติดีแล้ว ปฏิบัติเป็นธรรม ปฏิบัติชอบยิ่ง คือ คู่บุรุษ ๔ บุรุษบุคคล ๘ นั้นแหละ พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นผู้ควรรับเครื่องสักการะ เป็นผู้ควรของต้อนรับ เป็นผู้ควรทักษิณา เป็นผู้ควรทำอัญชลี เป็นนาบุญของโลก ไม่มีนาบุญอื่นยิ่งกว่า ก็เพราะเหตุที่กิเลสนั้น ๆ อันภิกษุ นั้นสละได้แล้ว ตายแล้ว ปล่อยแล้ว ละเสียแล้ว สละคืนแล้ว เธอยอมได้ความรู้แจ้งอรรถ ย่อมได้ความรู้แจ้งธรรม ย่อมได้ปราโมทย์อันประกอบด้วยธรรมว่า เราเป็นผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันแน่วแน่ในพระพุทธเจ้า เราเป็นผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันแน่วแน่ในพระธรรม เราเป็นผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันแน่วแน่ในพระสงฆ์ และเพราะกิเลส นั้น ๆ อันเราสละได้แล้ว ตายแล้ว ปล่อยแล้ว ละเสียแล้ว สละคืนแล้ว ดังนี้ เมื่อปราโมทย์แล้ว ย่อมเกิดปีติ เมื่อมีปีติในใจ กายย่อมสงบ เธอมีกายสงบแล้ว ย่อมได้เสวยสุข เมื่อมีสุข จิตย่อมตั้งมั่น

[๘๖] คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุ นั้นแลมีศีลอย่างนี้ มีธรรมอย่างนี้ มีปัญญาอย่างนี้ ถึงแม้จะฉันทินิณฑาทเข้าสาทิปราศจากเมถิดคำ มีแกงมีกับมิใช่น้อย การฉันทินิณฑาทของภิกษุ นั้น ก็ไม่มีอันตรายเลย.

คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ฟ้าอันเศร้าหมอง มลทินจับ อาศัยนำอันใส

จึงเป็นผ้าห่มจดผ่องใส อีกอย่างหนึ่ง ทองคำอาศัยเบ้าหลอมที่ทำทอง
ให้บริสุทธิ์ จึงเป็นทองบริสุทธิ์ผ่องใส ฉนั้นใด ภิกษุก็ฉนั้นนั่นแล มีศีล
อย่างนี้ มีธรรมอย่างนี้ มีปัญญาอย่างนี้ ถึงแม้จะฉนั้นบิณฑบาตข้าวสาทิ
ปราศจากเมล็ดดำ มีแกงมีกับมิใช่น้อย การฉนั้นบิณฑบาตของภิกษุฉนั้น
ก็ไม่มีอันตรายเลย.

[๕๗] ภิกษุฉนั้นมิใจประกอบด้วยเมตตา ประกอบด้วยกรุณา
ประกอบด้วยมุทิตา ประกอบด้วยอุเบกขา แผ่ไปยังทิศหนึ่งอยู่ ทิศที่ ๒
ทิศที่ ๓ ทิศที่ ๔ ก็เหมือนกันมิใจประกอบด้วยเมตตาประกอบด้วยกรุณา
ประกอบด้วยมุทิตา ประกอบด้วยอุเบกขา อันไพบูลย์เป็นมหัคคตะ ไม่มี
มีประมาณ ไม่มีเวร ไม่มีพยาบาท แผ่ไปยังทิศเบื้องบน เบื้องต่ำ
ด้านขวาง ทัวโลกทั้งสิ้น โดยเป็นผู้หวังประโยชน์แก่สัตว์ทัวหน้า ในที่
ทุกแห่ง ด้วยประการฉะนี้ เธอย่อมรู้ซัคว่า สิ่งนี้มีอยู่ สิ่งทีเลวทรามมี
อยู่ สิ่งทีประณีตมีอยู่ ธรรมเป็นเครื่องสลัดออกทียังแห่งสัญญาฉนี้มีอยู่
เมื่อเธอรู้เห็นอย่างนี้ จิตย่อมหลุดพ้น แม้จากกามาสาวะ แม้จากภาวาสาวะ
แม้จากอวิชาสาวะ เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็มีญาณรู้ว่า หลุดพ้นแล้ว
รู้ซัคว่า ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจทีควรทำ ทำเสร็จแล้ว
กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี คู่ก่อนภิกษุทึงหลาย ภิกษุฉนี้ เรากล่าวว่า
เป็นผู้สรงสนานแล้วด้วยเครื่องสนานอันเป็นภายใน

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาสุภาษิต

[๕๘] ก็โดยสมัยฉนั้นแล สุนทริกถารทวาชพราหมณันั่งอยู่ไม่ไกล
พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า ท่านพระโคดมจะ

เสด็จไปยังแม่น้ำพาทูกาเพื่อจะทรงสนานหรือ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสตอบว่า คุณก่อนพราหมณ์ จะมีประโยชน์อะไรด้วยแม่น้ำพาทูกาเล่า แม่น้ำพาทูกาจักทำประโยชน์อะไรได้.

สุ. ท่านพระโคตม แม่น้ำพาทูกา ชนเป็นอันมากยอมรับว่าให้ความบริสุทธิ์ได้ ท่านพระโคตม แม่น้ำพาทูกา ชนเป็นอันมากยอมรับว่าเป็นบุญ หนึ่ง ชนเป็นอันมาก พวกกันไปลอยบาปกรรมที่ตนทำแล้วในแม่น้ำพาทูกา.

ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสกะสุนทริกภวาทวาชพราหมณ์ด้วยพระคาถาทั้งหลายว่า

คนพาล มีบาปกรรม มุ่งไปยังแม่น้ำพาทูกา ทำน้ำ
อธิกักกะ แม่น้ำคยา แม่น้ำสุนทริกา แม่น้ำสรัสสติ
ทำน้ำปยาละ และแม่น้ำพาทูมดี แม้เป็นนิตย์ ก็
บริสุทธิ์ไม่ได้ แม่น้ำสุนทริกา ทำน้ำปยาละ หรือ
แม่น้ำพาทูกา จักทำอะไรได้ จะชำระนรชนผู้มีเวร
ทำกรรมอันหยาบช้า ผู้มีกรรมอันเป็นบาปนั้น ให้
บริสุทธิ์ไม่ได้เลย สำหรับบุคคลผู้หมดจดแล้วจะ
ประสบผัคคุณฤกษ์ทุกเมื่อ สำหรับบุคคลผู้หมดจด
แล้วรักษาอุโบสถทุกเมื่อ วัตรของบุคคลผู้หมดจดแล้ว
มีการงานอันสะอาด ย่อมถึงพร้อมทุกเมื่อ คุณก่อน
พราหมณ์ ท่านจงสนานในคำสอนของเรานี้เถิด จง
ทำความเกษมในสัตว์ทั้งปวงเถิด ถ้าท่านไม่กล่าว
คำเท็จไม่เบียดเบียนสัตว์ ไม่ถือเอาวัตถุที่เขาไม่ให้

เป็นผู้มีความเชื่อ ไม่ตระหนี่ไฉรั ท่านจักต้องไปยัง
แม่น้ำคยาทำไม แม้การต็มน้ำในแม่น้ำคยาก็จักช่วย
อะไรท่านได้.

สุนทรภิกขุพราหมณ์บรรลुพระอรหัต

[๕๕] ครั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอย่างนี้แล้ว สุนทรภิกขุภราทวาช -
พราหมณ์ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า ข้าแต่ท่านพระโคตมผู้เจริญ
ภายิตของพระองค์แจ่มแจ้งนัก ข้าแต่ท่านพระโคตมผู้เจริญ ภายิตของ
พระองค์แจ่มแจ้งนัก เปรียบเหมือนหงายของที่คว่ำ เปิดของที่ปิด บอก
ทางแก่คนหลงทาง หรือส่องประทีปในที่มืดด้วยคิดว่า ผู้มีจักขุดีจักเห็น
รูปดังนี้ ฉันทไศ พระโคตมผู้เจริญทรงประกาศธรรมโดยอนกปริยาย
ฉันทันนั้นเหมือนกัน ข้าแต่ท่านพระโคตม ข้าพระองค์นี้ขอถึงท่านพระโคตม
พระธรรม และพระภิกขุสงฆ์ว่าเป็นสรณะ ข้าพระองค์พึงได้บรรพชา
อุปสมบทในสำนักของท่านพระโคตมผู้เจริญเถิด สุนทรภิกขุภราทวาช -
พราหมณ์ได้บรรพชาอุปสมบทในสำนักของพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว ก็
ท่านพระภราทวาชะครันอุปสมบทแล้วไม่นาน หลีกออกจากหมู่อยู่ผู้เดียว
ไม่ประมาท มีความเพียร มีใจเด็ดเดี่ยว ไม่ช้านานเท่าไร ก็ทำให้แจ้ง
ซึ่งที่สุดแห่งพรหมจรรย์ ไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า ที่กุลบุตรทั้งหลายผู้มีความ
ต้องการ ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตโดยชอบเข้าถึงอยู่ รู้ชัดว่า
ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำ ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อ
ความเป็นอย่างนี้มีได้มี ก็ท่านพระภราทวาชะได้เป็นพระอรหันต์องค์หนึ่ง
ในบรรดาพระอรหันต์ทั้งหลาย ฉะนั้นแล.

จบ วัฏฏปมสูตรที่ ๗

อรรถกถาวัตถุปมสูตร*

[๕๑] วัตถุปมสูตร เริ่มต้นว่า เอวมเม สุตฺ (ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้).

บรรดาคำเหล่านั้น คำนี้ว่า ภิกขเว ยถา วตฺถ ในคำว่า เสยฺยถาปี ภิกขเว วตฺถ เป็นคำอุปมา. ก็พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงอุปมา ในที่กลางแห่งทรงแสดงอุปมาก่อนทีเดียว แล้วจึงทรงแสดงอุปไมย (เนื้อความ) ในภายหลัง ในที่กลางแห่งทรงแสดงอุปไมยก่อนแล้ว จึงทรงแสดงอุปมาภายหลัง ในที่กลางแห่งทรงนำข้ออุปมามาแสดงประกอบ อุปไมย ในที่กลางแห่งทรงนำอุปไมยแสดงประกอบอุปมา. จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น เมื่อจะทรงแสดงเทวทูตสูตรแม่ทั้งสี่ ให้เป็นอุปมาก่อน แล้วแสดงอุปไมยในภายหลัง จึงตรัสว่า คุณก่อน ภิกขุทั้งหลาย เปรียบเหมือนเรือน ๒ หลัง มีประตูเดียวกัน คนผู้มีตาดียืนอยู่ตรงกลาง พึงมองเห็นในเรือน ๒ หลังนั้นได้ (ตลอด). อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงอุปไมย (เนื้อความ) ที่เป็น อิทธีวิธีแม่ทั้งสี่ก่อนแล้วแสดงอุปมาในภายหลัง จึงตรัสโดยนัยเป็นต้นว่า ผู้มีฤทธิ์ยอมเดินทะลุออกนอกฝา นอกกำแพง นอกภูเขา เปรียบเหมือนเดินไปในอากาศ (ที่ว่าง) ฉะนั้น.

เมื่อจะทรงเอาอุปมามาล้อม (แสดงประกอบ) อุปไมย จึงได้ ตรัสจุลลสาโรปมสูตรแม่ทั้งสี่โดยนัยเป็นต้นว่า คุณก่อนพราหมณ์ เปรียบ

๑. อรรถกถาเรียก วัตถุสูตร.

เหมือนคนผู้มีความต้องการแก่นไม้ จึงแสวงหาแก่นไม้จะนั้น. อนึ่ง เมื่อจะทรงเอาอุปไมย (เนื้อความ) มาล้อม(แสดงประกอบ) อุปมา จึงตรัสสูตรทั้งหลายมี อลคัณฑสูตร และมหาสาโรปมสูตร เป็นต้น แม้ทั้งสิ้นโดยนัยเป็นต้นว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย กุลบุตรกลางพวกในโลกนี้ ย่อมเรียนเอาธรรมคือสุตตะ ฯลฯ เปรียบเหมือนบุรุษผู้มีความต้องการด้วยงูพิษจะนั้น นะภิกษุทั้งหลาย. พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นี้นั้น ทรงแสดงคำอุปมาก่อนในที่นี้แล้วทรงแสดงอุปไมยในภายหลัง.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงแสดงอย่างนี้.

ตอบว่า เพราะอหยาศัยของบุคคล หรือเพราะทรงยกย้ายเทศนา.

จริงอยู่ บุคคลเหล่าใดเข้าใจอุปไมยที่พระองค์ตรัสแสดงอุปมาไว้ก่อนได้โดยง่าย พระผู้มีพระภาคเจ้าย่อมทรงแสดงอุปมาก่อน แก่กุลบุตรเหล่านั้น. ในทุกบทกัณนี้. อนึ่ง เพราะทรงแทงตลอดธรรมชาติโดยดี พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงชื่อว่า ทรงชำนาญการยกย้ายเทศนาธรรมชาตุนั้น อันพระองค์ทรงแทงตลอดด้วยดีแล้ว เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น จึงทรงเป็นธรรมิศรธรรมราชา ชำนาญการยกย้ายพระธรรมเทศนา พระองค์ย่อมทรงแสดงธรรมได้ตามที่ทรงปรารภนา ด้วยประการดังกล่าวมานี้ ฟังทราบไว้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าย่อมทรงแสดง (ธรรม) อย่างนี้ คือทั้งเพราะ (ตาม) อหยาศัยของบุคคล ทั้งเพราะทรงยกย้ายเทศนานี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า วตุลฺลํ ได้แก่ผ้าสะอาดตามปกติ.

บทว่า สงฺกิลิฏฺฐํ มลคฺคหิตํ ความว่า ชื่อว่า เศร้าหมองแล้ว เพราะเครื่องเศร้าหมอง มีฝุ่นธุลีเป็นต้น ที่ปลิวมาเกาะ และชื่อว่าอันมลทินจับแล้ว เพราะถูกมลทินมีคราบเหนื่อเป็นต้นเกาะแล้ว.

รังคชาติในบทว่า รงคชาติ นี้ ได้แก่น้ำข้อมนั่นเอง.

บทว่า อุปสัหเรยย แปลว่า ฟิงน้อมเข้าไป.

บทว่า ยทิ นิลกาย ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า เพื่อต้องการให้มี สีเขียว. ในทุกบทก็อย่างนี้. จริงอยู่ ช่างข้อมเมื่อนำไปข้อม เพื่อ ต้องการให้เป็นสีเขียว ก็จะนำไปแช่ลงในน้ำข้อมสีเขียว มีสีคำสาริดและ สีเขียวใบไม้เป็นต้น เมื่อนำผ้าไปข้อม เพื่อต้องการให้เป็นสีเหลือง ก็ จะนำผ้าไปแช่ในน้ำข้อมสีเหลือง เช่นกับดอกกรรณิการ์ เมื่อนำผ้าไปข้อม เพื่อต้องการให้เป็นสีแดง ก็จะนำผ้าไปแช่ในน้ำข้อมสีแดง เช่นกับดอกชบา เมื่อนำผ้าไปข้อมเพื่อต้องการให้เป็นสีบานเย็น ก็จะนำผ้าไปแช่ในน้ำข้อม สีแดงเรื่อ เช่นกับดอกกณวีระ. เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึง ตรัสว่า ยทิ นิลกาย ฯเปฯ ยทิ มณฺเชฏฺฐิกาย ดังนี้.

บทว่า ทฺรุตฺตวณฺณเมวสฺส ได้แก่ฟิงเป็นผ้ามีสีที่ข้อมแล้วไม่ดี นั่นเอง.

บทว่า อปริสฺสุทฺตวณฺณเมวสฺส ความว่า แม้สีเขียวของฝ้านั้นก็จะ ไม่สดใส แม้สีที่เหลือง (ก็ไม่สดใสเหมือนกัน). เป็นความจริง ฝ้าเช่น นั้นแม้ที่เขาแช่ลงไป ในหม้อน้ำข้อมสีเขียว ก็ไม่เป็นสีเขียวแท้. แม้แช่ลง ไปในหม้อน้ำข้อมที่เหลือง ก็จะไม่เป็นสีแท้ มีสีเหลืองแท้เป็นต้น ข้อมมี สีเขียวชิด สีหญ้าหางช้างแห้ง สีดอกกรรณิการ์แห้ง สีดอกชบาแห้ง และสีดอกกณวีระแห้งเท่านั้น.

บทว่า ตํ กิสุส เหตุ ความว่า ฝ้านั้นเป็นเช่นนี้เพราะเหตุอะไร คือ เพราะมีอะไรเป็นเหตุ อีกอย่างหนึ่ง น้ำข้อมที่ฝ้านั้นเป็นเช่นนี้ คือ มีสีไม่สวย ใส เพราะเหตุอะไร ? ก็เพราะความที่ฝ้าฝืนนั้นไม่สะอาด

นั่นแหละเป็นเหตุในข้อนี้ ไม่ใช่เหตุอะไรอื่น ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า อปริสุทฺตตฺตา ภิกฺขุ เวตฺตสฺส ดังนี้. คำว่า เอวเมว เป็นคำอุปไมย.

สองบทว่า จิตฺเต สฺงฺกิลฺลฺลฺเจ ความว่า เมื่อจิตเศร้าหมองแล้ว.

ถ้าหากมีคำถามสอดเข้ามาว่า ก็เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงได้ทรงการทำคำอุปมาไว้ด้วยผ้าอันเศร้าหมองแล้ว.

ตอบว่า เพื่อทรงแสดงว่าความพยายามมีผลมาก. เปรียบเหมือนผ้าที่เศร้าหมอง เพราะมลทินที่ปลิวมาเกาะ. เมื่อซักอีกครั้ง ย่อมขาวสะอาด เพราะตามปกติเป็นของขาวสะอาดอยู่แล้ว ความพยายามใน (การซัก) ผ้า นั้น จะไร้ผล คุณความพยายามใน (การฟอก) ขนแกะที่ดำธรรมชาติ (ให้ขาวสะอาด) หามิได้ฉันใด. แม้จิตที่เศร้าหมองเพราะกิเลสทั้งหลายที่จรมากฉันนั้น (คือ) ก็ตามปกติ จิตนั้นย่อมเป็นธรรมชาติที่สะอาดทีเดียว ในวาระปฏิสนธิจิตและภวังคจิต. สมดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย จิตนั้นเป็นธรรมชาติประภัสสร ก็จิตนั้นแล เศร้าหมองไปเพราะอุปกิเลสที่จรมมา จิตนั้นเมื่อได้รับการชำระให้บริสุทธิ์ บุคคลก็สามารถทำให้ประภัสสรยิ่งขึ้นอีกได้ ความพยายามในการชำระจิต นั้นย่อมไม่ไร้ผลแล. พระผู้มีพระภาคเจ้า บัณฑิตพึงทราบวาทรงการทำ คำอุปมาด้วยผ้าที่เศร้าหมอง เพื่อจะทรงแสดงว่าความพยายามมีผลมาก ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า ทุกฺคฺติ ปาฏิกงฺขา ความว่า เมื่อจิตเป็นเช่นนี้ ทุกฺคฺติเป็น อันบุคคลพึงหวังได้ ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า ทุกฺคฺติเป็นคฺติที่เขาพึงหวัง ได้โดยนี่ยว่า ผู้นี้จักถึงทุกฺคฺติแน่นอน ไม่ถึงคฺติอื่น ดังนี้ คือ ทุกฺคฺติเป็น

คติที่เขามีส่วนร่วมอย่างนี้. ก็ชื่อว่า ทุกคตินี้^๑นั้นมี ๒ อย่างคือ ปฏิบัติ
ทุกคติ และคติทุกคติ. ถึงแม้ปฏิบัติทุกคติ ก็มี ๒ อย่างคือ อคาริย-
ปฏิบัติทุกคติ และอนาคาริยปฏิบัติทุกคติ. อธิบายว่า คฤหัสถ์มีจิตใจ
เศร้าหมอง ย่อมฆ่าสัตว์บ้าง ย่อมลักทรัพย์บ้าง ย่อมประพฤติกุศล-
กรรมบถ ๑๐ ^{ทั้งสิ้น}บ้าง นี้ชื่อว่า อคาริยปฏิบัติทุกคติ ของคฤหัสถ์นั้น.
คฤหัสถ์นั้นดำรงอยู่ในอภัพนั้นแล้ว ครั้นกายแตก (ตายไป) ย่อมไปสู่
นรกบ้าง กำเนิดสัตว์ดิรัจฉานบ้าง เปรตวิสัยบ้าง นี้ชื่อว่า คติทุกคติ ของ
คฤหัสถ์นั้น. ฝ่ายบรรพชิต บวชในศาสนา^๑แล้ว มีจิตใจเศร้าหมอง
อาสารับใช้คนอื่นทำตัวเป็นหมอ ตะเกียกตะกายทำลายสงฆ์ ทำลายเจติย-
สถาน เลี้ยงชีพด้วยการให้ไม้ไผ่เป็นต้น ประพฤติอนาจาร และเที่ยวไป
ยังสถานที่โจจรแม้ทั้งสิ้น นี้ชื่อว่า อนาคาริยปฏิบัติทุกคติ ของ
บรรพชิตนั้น. บรรพชิตนั้นดำรงอยู่ในอภัพนั้นแล้ว ครั้นกายแตก
(มรณภาพ) ย่อมไปสู่^๑นรกบ้าง กำเนิดสัตว์ดิรัจฉานบ้าง เปรตวิสัยบ้าง
ชื่อว่าเป็นสมณชัณฑ์ สมณเปรต มีกายลุกโชนช่วงด้วยผ้าสังฆาฏิเป็นต้น
ที่ถูกไฟไหม้แล้ว ส่งเสียงร้องครวญครางเที่ยวไป นี้ชื่อว่า คติทุกคติ ของ
บรรพชิตนั้น.

บทว่า เสยฺยถาปี ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเริ่มแสดง
ธรรมฝ่ายขาว (สุคติ). เนื้อความของธรรมฝ่ายขาวนั้น ฟังทราบด้วย
ธรรมตรงกันข้ามที่ท่านกล่าวไว้แล้วในธรรมฝ่ายดำ (ทุกคติ) นั้นแล.
อนึ่ง ชื่อว่า สุคติ แม้ในที่นี้ก็มี ๒ อย่าง คือ ปฏิบัติสุคติ และ
คติสุคติ. แม้ปฏิบัติสุคติก็นับ ๒ อย่าง คือ อคาริยปฏิบัติสุคติ และ
อนาคาริยปฏิบัติสุคติ. อธิบายว่า คฤหัสถ์มีจิตบริสุทธิ์ ย่อมงดเว้นจาก

การฆ่าสัตว์บ้าง จากการลักทรัพย์บ้าง บำเพ็ญกุศลกรรมบถ ๑๐ ทั้งสิ้น บ้าง นี้ชื่อว่า **อาคาริยปฏิบัติสุคติ** ของคฤหัสถ์นั้น. คฤหัสถ์นั้น ดำรงอยู่ในอัทธภาพนั้นแล้ว ครั้นกายแตก (ตายไป) ย่อมเข้าถึงความ เป็นผู้ยิ่งใหญ่ในหมู่มนุษย์บ้าง **ความเป็นผู้ยิ่งใหญ่ในหมู่เทวดาบ้าง** นี้ชื่อว่า **คติสุคติ** ของคฤหัสถ์นั้น. ฝ่ายบรรพชิตบวชในศาสนา นี้ มีจิตบริสุทธิ์ รักษาปาริสุทธิศีล ๔ หมดจจ สมาทานชุกดงค์ ๑๓ เรียนเอากรรมฐานอันเหมาะแก่คนในอารมณ ๓๘ อยู่เสนาสนะอันสงัด ทำปริกรรมกสิณ (จน) ให้เกิดฌานสมาบัติ ได้บรรลุโสดาปัตติ มรรค ฯลฯ ได้บรรลุอนาคามีมรรค นี้ชื่อว่า **อนาคาริยปฏิบัติสุคติ** ของบรรพชิตนั้น. บรรพชิตนั้นดำรงอยู่ในอัทธภาพนั้นแล้ว ครั้นกายแตก (มรณภาพ) ย่อมเกิดในตระกูลใหญ่ ๓ ตระกูล ในมนุษยโลกบ้าง ใน เทพชั้นกามาวจร ๖ ชั้นบ้าง ในภพแห่งพรหม ๑๐ ภพบ้าง ในชั้น สุทธาวาส ๕ ชั้นบ้าง ในรูปภพ ๔ บ้าง นี้ชื่อว่า **คติสุคติ** ของ บรรพชิตนั้น.

[๕๑] **พระผู้มีพระภาคเจ้า** ครั้นตรัสว่า เมื่อจิตเศร้าหมองทุกติ เป็นอันหวังได้ และเมื่อจิตไม่เศร้าหมอง สุคติเป็นอันหวังได้ อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงอุปกิเลสทั้งหลายที่เป็นเหตุให้จิตเศร้าหมอง จึง ตรัสคำเป็นต้นว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย** ก็อุปกิเลสแห่งจิตเป็นไฉน? คือ อภิชฌาวิสมโลภะ ดังนี้. บรรดาอุปกิเลสเหล่านั้น ความรักความพอใจใน ภาวะของตน ชื่อว่า **อภิชฌา** ความรักความพอใจในภาวะของคนอื่น ชื่อว่า **วิสมโลภะ**. อีกอย่างหนึ่ง ความรักความพอใจในภาวะของตน หรือของคนอื่น จงยกไว้ ความรักความพอใจในฐานะที่ถูกที่ควร ชื่อว่า

อภิขณา ความรักความพอใจในฐานะที่ไม่ถูกไม่ควร ชื่อว่า **วิสมโลภะ**. ส่วนพระเถระกล่าวไว้ว่า โลภะทุกอย่างจะไม่ชื่อว่า วิสมะก็หาไม่ได้ เพราะพระบาลีว่า พวกเขทำการแบ่งแยกไปทำไม จะเป็นในอารมณ์ที่เหมาะสมหรือไม่เหมาะสมก็ตาม ราคะก็เป็นวิสมะ โทสะก็เป็นวิสมะ โมหะก็เป็นวิสมะ. (เหมือนกัน) เพราะฉะนั้น โลภะนี้นั่นเอง ชื่อว่า **อภิขณา** เพราะอรรถว่า เฟื่องเล็ง ชื่อว่า **วิสมะ** เพราะอรรถว่า ไม่เหมาะสม (ไม่ชอบธรรม) คำว่า **อภิขณา** และ **วิสมะ** นี้ มีความหมายซ้อนเดียวกันต่างกันแต่เพียงพยัญชนะเท่านั้น. ก็อภิขณาวิสมโลภะนี้นั้น เกิดขึ้นแล้วย่อมทำร้ายจิต คือไม่ให้จิตผ่องใส เพราะฉะนั้น **พระผู้มีพระภาคเจ้า** จึงตรัสว่า เป็นกรรมเครื่องเศร้าหมองแห่งจิต ดังนี้. เหมือนอย่างว่า อภิขณาวิสมโลภะนี้เป็นฉันทิยะ พยาบาทอันเกิดมาจากอาฆาตวัตถุ (เหตุที่ตั้งแห่งความอาฆาต) ๕ อย่าง ความโกรธอันเกิดมาจากอาฆาตวัตถุ ๑๐ อย่าง ความผูกโกรธ อันครอบคลุมจิตบ่อย ๆ ก็ฉันทิยะ ความลบหลู่ อันการทำสิ่งที่เขาทำดีแล้วให้พินาศไป ไม่ว่าของคฤหัสถ์หรือของบรรพชิต (มีลักษณะเหมือนกัน) อธิบายว่า ฝ่ายคฤหัสถ์ (เดิมที) เป็นคนขัดสน (ครั้นแล้ว) ผู้มีกรุณาตางคนได้ยก (เขา) ไว้ในฐานะที่สูงส่ง ต่อมา (เขากลับกล่าวว่า) ท่านทำอะไรให้ข้าพเจ้า ชื่อว่าทำลายความดีที่คนผู้กรูณานั้นทำไว้แล้วให้พินาศไป ฝ่ายบรรพชิตแลจำเดิมแต่สมัยเป็นสามเณรน้อย อันอาจารย์หรืออุปัชฌาย์ท่านใดท่านหนึ่งอนุเคราะห์ด้วยปัจจัย ๔ และด้วยอุทเทศและปริปุจฉา ให้สำเนียงความเป็นผู้ฉลาดในปกรณ์เป็นต้น ด้วยกรรมกถา สมัยต่อมา อันพระราชาและราชมหาอำมาตย์เป็นต้น ตักการะเคารพแล้ว (เธอ) กลับขาดความ

ยำเกรงในอาจารย์และอุปัชฌาย์เที่ยวไป อันอาจารย์เป็นต้นกล่าวว่า ผู้นี้
สมัยเขาเป็นเด็ก เราทั้งหลายช่วยอนุเคราะห์และส่งเสริมให้ก้าวหน้าอย่างนี้
ก็แต่ว่าบัดนี้ เขาไม่น่ารักเสียแล้ว ก็กล่าว (ตอบ) ว่า พวกท่านทำ
อะไรให้ผม ดังนี้ ชื่อว่า ทำลายความดีที่อุปัชฌาย์และอาจารย์เหล่านั้น
ทำแล้วให้พินาศไป ความลบหลู่ที่ทำความดีที่ท่านทำไว้แล้วให้พินาศไป
ของบรรพชิตนั้นย่อมเกิดขึ้นทำร้ายจิต คือไม่ให้จิตผ่องใส เพราะเหตุนี้
พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า เป็นกรรมเครื่องเศร้าหมองแห่งจิต ดังนี้.
เหมือนอย่างว่า ความลบหลู่นี้เป็นฉันทิ การตีเสมอ (ซึ่งได้แก่)
การถือเป็นคู่แข่ง ก็ฉันทินั้น เกิดขึ้นลามไปอ้างถึงบุคคลแม้เป็นพหูสูต
โดยนัยเป็นต้นว่า ท่านผู้เป็นพหูสูตเช่นนี้ ยังมีคติไม่แน่นอน (แล้ว)
ท่านกับผมจะมีอะไรวิเศษเล่า. ความริษยา ได้แก่การนึกตำหนิสักการะ
เป็นต้นของคนอื่น. ความตระหนี่ ได้แก่ (การที่) ทนไม่ได้ที่สมบัติ
ของตนมีคนอื่นร่วมใช้สอย. มายา ได้แก่กิริยาที่เป็นการประพฤติ
หลอกลวง. ความโ้ฮ้อวดเกิดขึ้นโดย (ทำให้) เป็นคนคู้ยโต. จริงอยู่
คนคู้ยโตย่อมเป็นเหมือนปลาอานนท์.

เล่ากันว่า ปลาอานนท์ (ชอบ). เอาหางอวดปลา (พวกอื่นและ)
เอาศีรษะอวดงู ให้ (ปลาและงูเหล่านั้น) รู้ว่าเราเป็นเช่นกับพวกท่าน.
บุคคลผู้คู้ยโต ก็เช่นนั้นเหมือนกัน เข้าไปหานักพระสูตร หรือนักพระอภิ-
ธรรมใด ๆ ย่อมกล่าวกะท่านนั้น ๆ อย่างนี้ว่า ผมประพฤติประโยชน์เพื่อ
ท่านทั้งหลาย ท่านทั้งหลายต้องอนุเคราะห์ผม ผมจะไม่ทิ้งพวกท่านหรอก
ดังนี้. เมื่อเป็นอย่างนี้แล่นักพระสูตรและนักอภิธรรมเหล่านั้นก็จักสำคัญ
(เธอ) ว่า ผู้นี้มีความเคารพยำเกรงในเจ้าทั้งหลาย ความโ้ฮ้อวดนี้แล

ของบุคคลนั้น เมื่อเกิดขึ้นโดย (ทำให้) เป็นคนขุยโตย่อมเกิดขึ้นทำร้ายจิต คือไม่ให้จิตผ่องใส เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า เป็นธรรมเครื่องเศร้าหมองแห่งจิต ดังนี้. เหมือนอย่างว่า ความโง่เขลาเป็นฉันทิ ความห้าวคือก็ฉันทิ เป็นตัวการทำให้ไม่ให้ประพฤตอ่อนน้อม เชิดสีรยะ เพราะเป็นผู้กระด้าง เป็นเช่นกับสุบที่เต็มลม. ความแข็งดี มีการกระทำยิ่งกว่านั้น, ความแข็งดีนั้น แยกออกได้ ๒ ประเภท คือ ฝ่ายอุกุศล และ กุศล. ก็ในบรรดาความแข็งดี ๒ ประเภทนั้น สำหรับคฤหัสถ์ความแข็งดีเกิดขึ้นเพราะได้เห็นเครื่องประดับเป็นต้นที่คนอื่นทำแล้ว แล้วทำให้ทวิคุณ ๆ ขึ้นไปกว่านั้น ๆ จัดเป็นอุกุศล และสำหรับบรรพชิต (ขณะที่) บรรพชิตอื่น เล่าเรียนหรือกล่าวธรรมะมีประมาณเท่าใด ๆ ความแข็งดีที่เกิดขึ้นด้วยการกระทำให้ทวิคุณ ๆ ไปกว่านั้น ๆ ด้วยอำนาจแห่งมานะ จัดเป็นอุกุศล. ส่วนคฤหัสถ์ ความแข็งดีที่เกิดขึ้นเพราะได้เห็นคนอื่นถวาย สลากภัตร ๑ ที่ แล้วตนเองประสงค์จะถวาย ๒ หรือ ๓ ที่ จัดเป็นกุศล. และสำหรับบรรพชิต เมื่อ (ได้ทราบ) ว่า) ภิกษุอื่นเรียนได้ ๑ นิกาย แล้ว ความแข็งดีเกิดขึ้นโดยไม่อาศัยมานะ (แต่) เพราะได้เห็นภิกษุอื่น นั้น (เรียนได้แล้ว ๑ นิกาย) แล้วประสงค์จะครอบงำความเกียจคร้าน ของตนอย่างเดียว เรียนเอาให้ได้ ๒ นิกาย จัดเป็นกุศล. แต่ในที่นี้ ท่านประสงค์เอาความแข็งดีที่เป็นอุกุศล. เพราะว่า ความแข็งดีที่เป็นอุกุศลนี้ย่อมเกิดขึ้นทำร้ายจิต คือไม่ให้จิตผ่องใส เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า เป็นธรรมเครื่องเศร้าหมองแห่งจิต. อนึ่ง ความแข็งดีนี้เป็นฉันทิ ความถือตัวก็ฉันทิ เป็นไปด้วยอำนาจความพองตัวแห่งจิต เพราะอาศัยชาติ (กำเนิด) เป็นต้น มานะที่เป็นไปด้วยอำนาจ

ความพองตัวยิ่งแห่งจิต ชื่อว่า **อดินานะ** อาการที่รับเอาด้วยความมัวเมา
ชื่อว่า **มทะ** มทะที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจการปล่อยจิตไปในกามคุณทั้งหลาย
ชื่อว่า **ปมาทะ** ปมาทะย่อมเกิดขึ้นทำร้ายจิต คือไม่ให้จิตผ่องใส เพราะ
ฉะนั้น **พระผู้มีพระภาคเจ้า**จึงตรัสว่า เป็นกรรมเครื่องเศร้าหมองแห่งจิต.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร **พระผู้มีพระภาคเจ้า** เมื่อจะทรงแสดง
อุปกิเลส จึงทรงแสดงโลภะไว้เป็นอันดับแรก.

ตอบว่า เพราะโลภะนั้นเกิดขึ้นก่อนเพื่อน.

จริงอยู่ เมื่อสัตว์ทั้งปวงเกิดขึ้นในภพใดภพหนึ่ง โดยที่สุกแม่ในภูมิ
สุทธาวาส โลภะย่อมเกิดขึ้นก่อนเพื่อนด้วยอำนาจความยินดีในภพ ต่อจาก
นั้น อุปกิเลสอื่นก็มีพยายามเป็นต้น ย่อมเกิด ตามควรแก่ปัจจัยเพราะ
อาศัยปัจจัยที่ควรแก่ตน และไม่ใช้แก่อุปกิเลสของจิต ๑๖ อย่างนี้เท่านั้น
เกิดขึ้น แต่พึงทราบ่ว่าโดยนัยนี้ ย่อมเป็นอันรวมกิเลสแม่ทั้งหมดทีเดียว.

[๕๔] **พระผู้มีพระภาคเจ้า** ครั้นทรงแสดงกิเลสเครื่องเศร้าหมอง
ด้วยคำอธิบายเพียงเท่านั้นแล้ว บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงความผ่องใส จึงตรัส
คำเป็นต้นว่า **ส โข โส ภิกขเว** ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อิติ วิทิตฺวา** แปลว่า รู้สัอย่างนี้.

บทว่า **ปชหติ** ความว่า ละ (อุปกิเลสแห่งจิต) ด้วยอริยมรรค
ด้วยอำนาจแห่งสมุจเฉทปหาน.

ในบทว่า **ปชหติ** นั้น พึงทราบการละมีอยู่ ๒ อย่าง คือ (ละ)
ตามลำดับกิเลส และตามลำดับมรรค. (จะอธิบายการละ) ตามลำดับ
กิเลสก่อน, กิเลส ๖ เหล่านี้ คือ **อภิชฌาวิสมโลภะ** (ความโลภโดย
ไม่ชอบธรรมคือความฟุ้งเสี้ยว) **ถัมภะ** (หัวคือ) **สารัมภะ** (แข็งดี)

มานะ (ถือตัว) อติมานะ (ดูหมิ่นท่าน) มทะ (มัวเมา) ย่อม มละ
ได้ด้วยอรหัตตมรรค. กิเลส ๔ เหล่านี้ คือ พยาปาทะ (ความพยาบาท)
โกธะ (ความโกรธ) อุปนาหะ (ความผูกโกรธไว้) ปมาทะ (เล่นเล่อ)
ย่อมละด้วยอนาคามิมรรค. กิเลส ๖ เหล่านี้ คือ มกขะ (ลบหลู่คุณท่าน)
ปลาสะ (ตีเสมอ) อิสสา (ความริษยา) มัจจริยะ (ตระหนี่)
มายา (มารยา, เจ้าเล่ห์) สาทะยะ (โอ้อวด) ย่อมละด้วยโศคา-
ปัตติมรรค. ส่วนการละตามลำดับมรรคจะอธิบายดังต่อไปนี้ :-

กิเลส ๖ เหล่านี้ คือ มกขะ (ลบหลู่คุณท่าน) ปลาสะ (ตีเสมอ)
อิสสา (ความริษยา) มัจจริยะ (ตระหนี่) มายา (มารยา, เจ้าเล่ห์)
สาทะยะ (โอ้อวด) ย่อมละด้วยโศคาปัตติมรรค. กิเลส ๔ เหล่านี้
คือ พยาปาทะ (ความพยาบาท) โกธะ (ความโกรธ) อุปนาหะ
(ความผูกโกรธไว้) ปมาทะ (เล่นเล่อ) ย่อมละด้วยอนาคามิมรรค.
กิเลส ๖ เหล่านี้คือ อภิชฌาวิสมโลภะ ความโลภโดยไม่ชอบธรรมคือ
ความเพ่งเล็ง ถัมภะ (หัวดี) สารัมภะ (ถือตัว) อติมานะ (ดู
หมิ่นท่าน) มทะ (มัวเมา) ย่อมละด้วยอรหัตตมรรค. แต่ในที่นี้กิเลส
เหล่านี้จะถูกฆ่าด้วยโศคาปัตติมรรค หรือถูกฆ่าด้วยมรรคที่เหลือก็ตาม
ถึงกระนั้นพึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคำเป็นต้นว่า บุคคลย่อม
ละอภิชฌาวิสมโลภะอันเป็นเครื่องเศร้าหมองแห่งจิต ดังนี้ ทรงหมายเอา
การละด้วยอนาคามิมรรคนั่นเอง. นี่เป็นการเกิด (แห่งผล) อันมาแล้ว
ตามมรรคที่สืบต่อกันในที่นี้. ก็เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงมรรค
ที่ ๔ ไว้ในชั้นสูงสุดแล้ว การเกิดแห่งผลนั้นจึงจะถูก อุปกิเลสมีวิสมโลภะ
เป็นต้นที่เหลือจากอุปกิเลสที่ละได้แล้วด้วยตติยมรรค ย่อมเป็นอันละได้

ด้วยมรรคที่ นั้น. กิเลสที่เหลือย่อมเป็นอันละได้ด้วยมรรคที่ ๔ นี้เช่นกัน. เพราะว่า อุปกิเลสมีมักจะเป็นต้น แม่เหล่าใด ย่อมละได้ด้วยโศคาปัตติ-
มรรค อุปกิเลสแม่เหล่านั้น ย่อมเป็นอันละได้เด็ดขาดแล้วด้วยอนาคามิ-
มรรคนั้นแล เพราะจิตอันเป็นสมุฏฐานแห่งอุปกิเลสมีมักจะเป็นต้นนั้น
ยังละไม่ได้โดยเด็ดขาด (ด้วยโศคาปัตติมรรค). แต่ในอธิการนี้อาจารย์
ล่างพวกพรรณนาการละได้ด้วยปฐมมรรคนั้นแล. คำนั้นไม่สมกับคำ
ต้นและคำปลาย. อาจารย์ล่างพวกพรรณนาวิกขัมภนปหานไว้ในอธิการนี้.
คำนั้นเป็นเพียงความประสงค์ของอาจารย์พวกนั้นเท่านั้น.

[๕๕] บทว่า ยโต ในคำว่า ยโต โข ภิกขเว นี้ แปลว่า
ในกาลใด. ด้วยบทว่า ปหีนो โหติ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายเอา
การละในขณะแห่งอนาคามิมรรค.

บทว่า โส พุทฺเธ อเวจฺจปฺปสาเทน นี้ ฟังประกอบเข้ากับบท
แต่ละบทอย่างนี้ว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ในกาลใดแล ภิกษุละวิสมโลภะได้
ในกาลนั้นเธอย่อมประกอบด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้า.
จริงอยู่ ภิกษุรูปนี้มีความเลื่อมใสอันเป็นโลกุตตระมาแล้วโดยอนาคามิ-
มรรค สมัยต่อมาเมื่อภิกษุนี้ระลึกถึงอยู่ ซึ่งพระคุณของพระพุทธเจ้า
ของพระธรรม และพระสงฆ์ ความเลื่อมใสอันเป็นโลกียะย่อมเกิดขึ้นได้.
พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงความเลื่อมใส ทั้งที่เป็นโลกียะ และ
โลกุตตระทั้งหมดนั้นของภิกษุนั้น จึงตรัสคำเป็นต้นว่า พุทฺเธ อเวจฺจป-
ปสาเทน ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อเวจฺจปฺปสาเทน ความว่า ด้วยความ
เลื่อมใส ชื่อว่าไม่หวั่นไหว คือไม่คลอนแคลน เพราะรู้พุทธคุณ ธรรมคุณ

และสังฆคุณ ตามเป็นจริง. เมื่อภิกษุนั้นระลึกถึงความเลื่อมใสอันไม่
หวั่นไหวนั้นเกิดขึ้นแล้วโดยวิธีใด บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงวิธีนั้น จึง
ทรงยังฐานะที่ตั้งแห่งอนุสสติ ๓ ให้พิสดารโดยนัยเป็นต้นว่า อิติปิ โส
ภควา ดังนี้. การพรรณานี้ความแห่งที่ตั้งอนุสสติเหล่านั้น ท่านพระ
พุทธโฆษาจารย์กล่าวไว้แล้วอย่างละเอียดในอนุสสติภาในวิสุทธิมรรค.

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงความเลื่อมใสทั้งที่เป็น โลภियะ
และโลกุตตระของพระอนาคามีนั้น อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดง
การละกิเลสและอานิสงส์มีโสมนัสเป็นต้น อันประกอบด้วยความเลื่อมใส
อันไม่หวั่นไหวที่เกิดขึ้นแก่พระอนาคามีผู้พิจารณาอยู่ จึงตรัสคำเป็นต้นว่า
ยโธธิ โข ปนสฺส ดังนี้. คำนั้นมีอธิบายว่า จริงอยู่ โสมนัสกล้า
ย่อมเกิดขึ้นแก่พระอนาคามีผู้พิจารณาอยู่ ถึงการละกิเลสของตนว่า กิเลส
เหล่านี้ ๆ เราละได้แล้ว เปรียบเหมือนโสมนัสกล้าเกิดขึ้นแก่พระราช
ผู้ทรงปราบอันตรายคือโจร ที่ช่องสุมอยู่บริเวณปลายแดงให้สงบแล้ว
เสด็จกลับมาประทับพิจารณาพระราชกิจนั้นอยู่ในพระมหานครนั้นฉะนั้น.
พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงโสมนัสนั้น จึงตรัสคำเป็นต้นว่า
ยโธธิ โข ปนสฺส ดังนี้. คำนั้นมีอธิบายว่า พระอนาคามีนี้ใครพิจารณา
อยู่อย่างนี้ว่า พระอรียสาวกเป็นผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหว
ในพระพุทธรเจ้า ฯลฯ พระธรรม ฯลฯ (และ) ฯลฯ พระสงฆ์
เป็นบุญเขตอันยอดเยี่ยมของชาวโลก กิเลสนั้นเป็นอันพระอนาคามีสละแล้ว
สลัดทิ้งแล้วตามส่วนแล ได้แก่สละแล้วตามอำนาจส่วนของตน ๆ นั้นแล
กิเลสนั้น ๆ เป็นอันพระอนาคามีนั้น คายแล้ว ปล่อยแล้ว ละได้แล้ว
สลัดทิ้งแล้ว.

๑. ปาฐะนัน เป็น ยโธธิ ทั้ง ๒ แห่ง แต่ละบัพของพม่าเป็น ยโธธิ จึงแก้ตามฉบับพม่า.

บทว่า สกสโกอิริวเสน ความว่า ส่วนมี ๒ คือส่วนแห่งกิเลสและ ส่วนแห่งมรรค. บรรดาส่วน ๒ ส่วนนั้น ว่าด้วยอำนาจส่วนแห่งกิเลส (ก่อน) กิเลสเหล่านี้อันบุคคลพึงฆ่าด้วยมรรคใด กิเลสเหล่านั้นไม่ปน กับกิเลสที่มรรคอื่นพึงฆ่า ย่อมเป็นอันพระอนาคามีละได้แล้วด้วยส่วน ของตนนั้นแล. ว่าด้วยส่วนแห่งมรรคบ้าง กิเลสเหล่านี้อันบุคคลพึงละ ด้วยมรรคใด กิเลสเหล่านั้นนั้นแลย่อมเป็นอันละได้ด้วยมรรคนั้น. กิเลส นั้น ๆ ย่อมเป็นอันท่านสละแล้ว สลัดทิ้งแล้วทีเดียว ด้วยอำนาจส่วน ของตน ด้วยประการฉะนี้. เชื่อมความว่า ท่านพิจารณาถึงกิเลสที่ละได้ แล้วนั้นเป็นผู้ได้โสมนัส, เชื่อย่อมได้ความรู้หรือรรณ (ผล) ยิ่งไปกว่านั้น ว่าเราเป็นผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้า. ปาฐะว่า ยโธธิ โข ดังนี้ก็มี. ด้วยอำนาจปาฐะนั้น มีเนื้อความดังต่อไปนี้. ก็แล เพราะเหตุที่กิเลสย่อมเป็นอันภิกษุ นั้นละได้แล้ว สละได้แล้ว.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ยโต เป็นตติยวิภคติ. มีอธิบายว่า ยสุมา (เพราะเหตุใด). มรรค ๓ เบื้องต่ำท่านเรียกว่า "โอธิ" เพราะ เหตุไร? เพราะมรรค ๓ เบื้องต่ำเหล่านั้น ทำ (กิเลส) ให้เป็นส่วน คือให้เป็นสัก (โกฏฐาสะ) แล้วย่อมละ (กิเลส) ได้ ยกเว้นกิเลส ที่พึงละด้วยมรรคเบื้องสูง ๆ ฉะนั้น มรรค ๓ เบื้องต่ำท่านจึงเรียกว่า โอธิ ดังนี้. ส่วนอรหัตตมรรคย่อมละกิเลสทุกอย่างไม่ให้เหลืออยู่ เพราะ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อโนธิ ดังนี้. อนึ่ง ภิกษุรูปนี้ สละกิเลสได้ แล้วด้วยมรรค ๓ เบื้องต่ำ. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ยโตธิ โข ปน จตุตฺ โหติ ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า โข ปน เป็นเพียงนิบาต. ส่วนเนื้อความ

นี่เป็นความรวม. ก็เพราะกิเลส ชื่อว่า โอรธ เป็นอันภิกษุรูปนั้นสละแล้ว สลัดทิ้งแล้ว ฉะนั้น จึงควรขยายความตามพระบาลีว่า ภิกษุรูปนั้นพิจารณา ถึงกิเลสที่ละได้แล้วนั้นย่อมได้โสมนัส เขื่อย่อมได้ความรู้แจ้งอรรถ (ผล) แม้ยิ่งขึ้นไปกว่านั้น ว่าเราเป็นผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหว ในพระพุทธเจ้า.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า จตุตฺถํ นี้ ท่านกล่าวด้วยอำนาจการสละ ภาวะของตน.

ส่วนบทว่า วนฺตํ นี้ ท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจการแสดงภาวะคือความ ไม่ยึดถือ.

บทว่า มุจฺจตฺถํ นี้ ท่านกล่าวด้วยอำนาจเปลื้องจากสันตติ.

บทว่า ปหีนํ นี้ ท่านกล่าวด้วยอำนาจการแสดงว่า กิเลสแม้ที่พัว ไปได้แล้วไม่ตั้งอยู่ในที่ไหน ๆ.

บทว่า ปญฺญินิสฺสญฺญํ นี้ ท่านกล่าวด้วยอำนาจการแสดง การสละ กิเลสที่เคยยึดถือในกาลก่อน หรือด้วยอำนาจการแสดงภาวะแห่งกิเลส ที่ตนสลัดทิ้งแล้วเฉพาะหน้า ท่านกล่าวอธิบายว่า ด้วยอำนาจการแสดง ภาวะแห่งกิเลสที่คนรอบข้างด้วยกำลังแห่งภavana สลัดทิ้งแล้ว ดังนี้. ในชื่อว่าย่อมได้การรู้อรรถ (ผล) การรู้ธรรม (เหตุ) นี้ มีอธิบายว่า ความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระรัตนตรัยมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นนั้นแล ชื่อว่าอรรถ เพราะอันบุคคลพึงดำเนิน อธิบายว่า พึงเข้าไปให้ถึง. ชื่อว่าธรรม เพราะเป็นสภาพทรงไว้ มีอธิบายว่า ให้ตกต่ำ.

บทว่า เวท หมายเอาคัมภีร์บ้าง หมายเอาญาณบ้าง หมายเอา โสมนัสบ้าง. คัมภีร์ท่านเรียกว่า เวท (ดัง) แม้ในประโยคเป็นต้นว่า

ถึงฝั่งแห่งเวท ๓ ดังนี้. ญาณท่านเรียกว่า เวท (ตั้ง) ในประโยค
เป็นต้นว่า

**พราหมณ์ใดถึงเวทมีความรู้ยิ่ง ไม่มีกิเลส เครื่อง
กังวล ไม่ข้องอยู่ในกามภพ ดังนี้.**

โสมนัสท่านเรียกว่า เวท (ตั้ง) ในประโยคเป็นต้นว่า ชนเหล่าใด
เกิดความยินดี ย่อมท่องเที่ยวไปในโลก ดังนี้. แต่ในที่นี้ ท่านประสงค์เอา
โสมนัส และญาณอันประกอบด้วยโสมนัส เพราะฉะนั้น ในข้อนี้พึงทราบ
เนื้อความอย่างนี้ว่า :-

บทว่า **ลภติ อคฺคฺยเวทํ ลภติ ฌมฺมเวทํ** ความว่า ย่อมได้โสมนัส
อันมีความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวเป็นอารมณ์ และญาณอันสำเร็จด้วย
โสมนัส. อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบความในข้อนี้เมื่ออย่างนี้ว่า :-

บทว่า **อคฺคฺยเรทํ** ความว่า (ย่อมได้) ความรู้ (เวท) มีประการ
ดังกล่าวมาแล้ว อันเกิดขึ้นแล้วแก่ท่านผู้พิจารณาอยู่ ซึ่งความเลื่อมใส
อันไม่หวั่นไหว.

บทว่า **ฌมฺมเวทํ** ความว่า (ย่อมได้) ซึ่งความรู้ (เวท) มี
ประการดังกล่าวมาแล้วนั้นแล อันเกิดขึ้นแล้วแก่ท่านผู้พิจารณาอยู่ ซึ่ง
การละกิเลสโดยเป็นส่วนเพราะเหตุแห่งความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหว.
สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้แล้วว่า ญาณ ในเหตุ ชื่อว่า ฌมฺมปฏิสัมภิตา
ญาณในผลของเหตุ ชื่อว่า อตฺถปฏิสัมภิตา ดังนี้.

บทว่า **ฌมฺมุปฺสฺสฺสทฺทํ ปาโมชฺชํ** ความว่า (ย่อมได้) ปราโมทย์
อันเกิดขึ้นแล้วแก่ท่านผู้พิจารณาอยู่ ซึ่งอรรถและธรรมนั้นนั้นแล และ
ความรู้ (เวท) อันเป็นอนิสงส์เกิดมาจากความรู้ อรรถและธรรมนั้น.

จริงอยู่ ปราโมทย์นั้นท่านกล่าวว่า ประกอบด้วยธรรมอันเป็นไปโดย
อาการพิจารณาโดยลักษณะที่ไม่มีโทษ.

บทว่า **ปมุติตสฺส ปิติ ชายติ** ความว่า ปิติ อันไม่เจือด้วยอามิส
ย่อมเกิดแก่ท่านผู้บันเทิงด้วยปราโมทย์นี้.

บทว่า **ปีติมนสฺส** ความว่า ผู้มีใจอิ่มเอิบด้วยปีตินั้น.

บทว่า **กาโย ปสฺสสมฺภติ** ความว่า แม้กายก็เป็นอันสงบระงับ
คือมีความกระวนกระวายอันสงบระงับแล้ว.

บทว่า **ปสฺสทฺธกาโย สุขํ** ความว่า ท่านผู้มีความกระวนกระวาย
ทางกายสงบแล้วอย่างนี้ ย่อมเสวยสุขทางใจ.

บทว่า **จิตฺตํ สมာธิยติ** ความว่า จิตย่อมตั้งมั่นโดยชอบ คือ
ดำรงอยู่ ไม่หวั่นไหว จนถึงอุปปนา.

[๘๖] **พระผู้มีพระภาคเจ้า** ครั้นทรงแสดงอนิสงส์มิโสมนัส
เป็นต้น อันเกิดขึ้นอยู่แก่ภิกษुरुปนนั ผู้พิจารณาอยู่ซึ่งการละกิเลสอัน
ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะทรง
ประกาศอาการอันเป็นไปแล้วแห่งการพิจารณาของภิกษุนั้น โดยวาระว่า
ยโทธิ โข ปน เม ดังนี้ แล้วแสดงพลาณภาพแห่งอนาคามิมรรคนั้น
นั้นแล จึงตรัสคำว่า **ส โข โส ภิกฺขเว** ดังนี้เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **เอวํลีโล** ความว่า **พระผู้มีพระภาคเจ้า**
ย่อมทรงแสดงศีลขั้นอันประกอบด้วย อนาคามิมรรคของภิกษुरुปนนั.

บทว่า **เอวํมุโม เอวंपฺญฺโ** ความว่า **พระผู้มีพระภาคเจ้า** ย่อม
ทรงแสดงสมาธิขั้น และปัญญาขั้นอันประกอบด้วยอนาคามิมรรคนั้น
นั้นแล.

บทว่า **สาสิน** ความว่า แห่งข้าวสาสินชนิดต่างๆ มีข้าวสาสินแดง และข้าวสาสินหอมเป็นต้น.

บทว่า **ปิณฑุปาตี** ได้แก่ข้าวสุก.

บทว่า **วิจิตกาพัก** ความว่า นำส่วนที่ค้ำ (เสียบ) ออก.

บทว่า **เนวสุส** **คัม** **โหติ** **อนุตราย** ความว่า การฉนบิณฑบาต มีประการดังกล่าวนี้ ของภิกษุเห็นปานนี้ นั้น ย่อมไม่เป็นอันตรายแก่ มรรคหรือผล. จริงอยู่ การฉนนั้น ของท่านผู้ได้ (บรรล) คุณธรรม แล้วจักทำอันตรายอะไรได้ แม้ว่าท่านยังไม่ได้บรรลุอรหัตตมรรคและ อรหัตตผล (แต่) ยัง (อยู่ในระยะ) เจริญวิปัสสนาเพื่อบรรลุมรรคผล นั้น การฉนนั้นก็มิจัดเป็นอันตรายเลย คือไม่สามารถจะทำอันตรายได้ เลย. เพราะเหตุไร? เพราะท่านมีจิตบริสุทธิ์ด้วยมรรคที่ประมวล ศีล ธรรม และปัญญา มีประการดังกล่าวแล้วไว้. ก็เพราะในข้อที่มีเหตุนี้ นั้นแล ฉะนั้น เมื่อจะทรงแสดงข้ออุปมาอันเหมาะแก่เหตุนี้ จึงตรัสคำ เป็นต้นว่า **เสยฺยถาปี** ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อจฺฉ** ความว่า ไสสะอาด เพราะ ปราศจากมลทิน ผ่องแผ้ว เพราะประภัสสร.

บทว่า **อุกฺกามุข** ความว่า เบ้าหลอมของช่างทอง เพราะในที่นี้ เบ้าของช่างทองท่านเรียกว่า **อุกกา**. แต่ในที่อื่นแม้ประทีปเป็นต้นท่าน ก็เรียกว่า **อุกกา**. จริงอยู่ ประทีปท่านเรียกว่า **อุกกา** (คบเพลิง) ใน อาคตสถานว่า **อุกกา ฐาริยมานาสู** ดังนี้. เบ้าท่านเรียกว่า **อุกกา** (เบ้าหลอม) ในอาคตสถานว่า ช่างทอง ฟังก่อเบ้าหลอม ครั้น ก่อเสร็จแล้ว ฟิงฉาบปากเบ้าหลอม ดังนี้ เตาช่างทองท่านก็เรียกว่า

อุกกา ในอากาศสถานว่า เหมือนอย่างเตาไฟของช่างทอง ลูกใหม่อยู่ (แค่) ข้างใน ไม่ลามออกมาข้างนอก. กำลังลมท่านก็เรียกว่า **อุกกา** ในอากาศสถานว่า กำลังลม (อุกกาบาท) จักมีผลอย่างนี้ ดังนี้. แต่ในที่นี้และในที่อื่นอันนี้ลักษณะเดียวกันนี้ เบ้าของช่างทองพึงทราบว่ **อุกกา** ในอากาศสถานว่า ช่างทองเอาคีมคีบทองสอดเข้าไปในปากเบ้า ดังนี้. ในข้อนั้น มีการเปรียบเทียบด้วยอุปมาดังต่อไปนี้. กิจิตของภิกษุนี้ในเวลาที่ยังเป็นปุถุชนเกลือกกลัวด้วยมลทินมิกามราคะเป็นต้น พึงเห็นเหมือนผ้าที่สกปรกและเหมือนทองคำที่หนองฉะนั้น. อนาคามิมรรคพึงเห็นเหมือนน้ำอันใสสะอาดและเหมือนปากเบ้าฉะนั้น. การที่ภิกษุรูปนั้นมีจิตบริสุทธิ์ เพราะอาศัยอนาคามิมรรคอันประมวลไว้ซึ่ง ศีล ธรรม และปัญญา มีประการดังกล่าวแล้ว พึงเห็นเหมือนผ้าขาวสะอาดและทองคำบริสุทธิ์ เพราะอาศัยน้ำและปากเบ้าฉะนั้น ดังนี้แล.

[๕๗] บทว่า **โส เมตฺตาสหคเตน เจตฺตา** ความว่า พระธรรม-เทศนามาแล้วตามอนุสนธิ. จริงอยู่ อนุสนธิมี ๓ คือ **ปุจฉาอนุสนธิ** **อัชฌาสนาอนุสนธิ** และ **ยถาอนุสนธิ**. ในอนุสนธิ ๓ นั้น พึงทราบ **ปุจฉาอนุสนธิ** ด้วยอำนาจพระสูตร ที่ทรงวิชันมาแล้วแก่ภิกษุทั้งหลาย ผู้ทูลถามอยู่อย่างนี้ (ดังในประโยคเป็นต้น) ว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสอย่างนี้แล้ว ภิกษุรูปหนึ่งได้กราบทูลกะพระผู้มีพระภาคเจ้า ดังนี้ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ความหวาดสะดุ้งเพราะไม่มีสติในภายนอกนั้นมีหรือ หนอแล. พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสตอบว่ามี ภิกษุ. พึงทราบ**อัชฌา-สนาอนุสนธิ** ด้วยอำนาจสูตร ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบอัชยาศัย ของคนอื่นแล้วตรัสไว้อย่างนี้ว่า คุณก่อนพราหมณ์ พึงมีอยู่หนอแล ท่าน

พึงมีความคิดอย่างนี้ว่า แม่ (จน) วันนี้พระสมณโคดมก็ยังไม่หมดราคะ
แน่นอน. ส่วน**ยถาสุนธิ** พึงทราบ (ด้วยอำนาจ) สูตรทั้งหลายซึ่งเป็น
ที่มาแห่งเทศนาชั้นสูง (ขึ้นตามลำดับ) ด้วยอำนาจธรรมที่เหมาะสมและ
เป็นปฏิปักษ์ต่อธรรมที่เป็นเหตุให้เทศนาเกิดขึ้นในตอนแรก เช่นใน
อากังขยสูตร เทศนาด้วยเรื่องศีลธรรม (เป็นเทศนา) ชั้นต่ำ อภิญา ๖
มา (เป็นเทศนา) ชั้นสูง ในกกโจบมสูตร เทศนาว่าด้วยความไม่อดทน
เกิดขึ้น (เป็นเทศนา) ชั้นต่ำ โอวาทอุปมาด้วยเลื่อยมา (เป็นเทศนา)
ชั้นสูง. ในอลกัทตสูตร เทศนาว่าด้วยการแสดงทัญญูเกิดขึ้น (เป็นเทศนา)
ชั้นต่ำ การประกาศสุญญตมา (เป็นเทศนา) ชั้นสูง. ในจุลอัสนปรสูตร
เทศนาว่าด้วยความไม่อดทนเกิดขึ้น (เป็นเทศนา) ชั้นต่ำ พรหมวิหารมา
(เป็นเทศนา) ชั้นสูง. ในโกสัมพิกสูตร เทศนาว่าด้วยการทะเลาะกัน
เกิดขึ้น (เป็นเทศนา) ชั้นต่ำ สาราณียธรรมมา (เป็นเทศนา) ชั้นสูง.
แม้ในวัตถุสูตรนี้ การแสดงเรื่องกิเลสเกิด (เป็นเทศนา) ชั้นต่ำ พรหม-
วิหารมา (เป็นเทศนา) ชั้นสูง. เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่ายถา-
สนุชิวเสน เทศนา อาคตา ดังนี้. ส่วนในพรหมวิหารธรรม ท่าน
กล่าวการพรรณนาตามลำดับบท และนัยแห่งการเจริญทั้งหมดไว้ในคัมภีร์
วิสุทธิมรรค อย่างครบถ้วน. **พระผู้มีพระภาคเจ้า** ครั้นทรงแสดงการเจริญ
พรหมวิหารของพระอนาคามินั้น อันเป็นปฏิปักษ์ต่ออุปกิเลส มีอภิขณา
เป็นต้น ชื่อว่า ได้ปทัฏฐานแล้ว เพราะกำจัดธรรมอันเป็นข้าศึก โดย
การละกามราคะ พยาบาท โดยประการที่พึงพิงที่เดียวอย่างนี้แล้ว บัดนี้
เพื่อจะแสดงวิปัสสนา เพื่อความเป็นพระอรหันต์แห่งพระอนาคามินั้นแล้ว
ทรงแสดงการบรรลุพระอรหันต์ (ของท่าน) จึงตรัสคำเป็นต้นว่า โส

อตุลฺลิตฺถิ อิทฺถิ ดํงนึํ คํานันฺนํมีเนื่อความว่ พระอนาคามีนั้นได้เจริญพรหมวิหาร
อย่างนี้แล้ว ออกจากพรหมวิหารข้อใดข้อหนึ่งในบรรดาพรหมวิหารเหล่านี
นั้นแล้ว กำหนดธรรมคือพรหมวิหารเหล่านั้นนั้นแล ว่าเป็นนาม (และ)
กำหนดธรรมคือ ภูตรูป และอุปาทายรูป ว่าเป็นรูป โดยนัยเป็นต้นว่า
หทัยวัตถุ เป็นที่อาศัยของพรหมวิหารธรรมเหล่านั้น ภูตรูปเป็นที่อาศัย
ของหทัยวัตถุ ดํงนึํแล้ว ย่อมรู้ซัดว่ ข้อนี้มีอยู่ ดํงนึํ. ด้วยเหตุเพียงเท่านี้
ย่อมเป็นอันพระอนาคามีนี้กระทำการกำหนดทุกขสังขแล้ว. ต่อจากนั้น
ท่านเมื่อแทงตลอดทุกขสมุทัย ย่อมรู้ซัดว่ สิ่งทีเผลวยังมีอยู่ ดํงนึํ. ด้วย
เหตุเพียงเท่านี้ ย่อมเป็นอันท่านกระทำการกำหนดสมุทัยแล้ว ต่อจากนั้น
ท่านเมื่อเลือกเฟ้นอุปายเป็นเครื่องละสมุทัยสังขนั้น ย่อมรู้ซัดว่ สิ่งที
ประณีตยังมีอยู่. ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ เป็นอันพระอนาคามีนี้ทำการกำหนด
มักขสังขแล้ว. ต่อจากนั้นท่านเมื่อพิจารณาฐานะทีเฬิงบรรลุด้วยมรรคนี้
ย่อมรู้ซัดว่ วิชิตสังขสัญญาให้ยิ่งขึ้นไปยังมีอยู่. อธิบายว่ ย่อมรู้ซัด
อย่างนี้ว่ พระนิพพานเป็นเครื่องสลัดออกซึ่งพรหมวิหารสัญญา นี้ อันเรา
บรรลุดแล้ว อันยัง ยังมีอยู่ ดํงนึํ. ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ ย่อมเป็นอันพระ
อนาคามีนี้ทำการกำหนดนิโรธสังขแล้ว.

บทว่ เอวฺ ชาเนโต เอวฺ ปสุตโต ความว่ เมื่อพระอนาคามีนั้น
รู้ยู่ซึ่งสังขจะ ๔ ด้วยอาการ ๔ อย่างนี้ด้วยวิปัสสนาปัญญา เห็นอยู่อย่างนี้
ด้วยมรรคปัญญา จิตย่อมหลุดพ้นแม็จากอาสวะ โดยนัยทีกล่าวไว้แล้ว
ในภยเกรวสุตร.

บทว่ อิตฺถุตฺตยาตติ ปชานาตติ ความว่ พระผู้มีพระภาคเจ้า
ทรงยังเทศนาให้จบลงจนกระทั่งถึงพระอรหัตอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพราะ

เหตุที่พราหมณ์ผู้มีความเห็นว่าความบริสุทธิ์ มีได้เพราะการอาบน้ำ นั่งอยู่ในบริษัทนั้น (และ) พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบแล้วว่า พราหมณ์นั้นนั่นแล ได้ฟังการพรรณนาถึงความบริสุทธิ์ (มีอยู่) เพราะการอาบน้ำ (อันเรตถาคต) กล่าวอยู่ บวชแล้ว จักบรรลुพระอรหัต ดังนี้ ฉะนั้น เพื่อประสงค์จะตัดเตือนพราหมณ์นั้น จึงตรัสอนุสนธิแยกเฉพาะนี้ว่า อัย วุจฺจติ ภิกฺขเว ภิกฺขุ สินาโต อนุตเรน สินาเนน (ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนี้เรตถาคตกล่าวว่า อาบแล้วด้วยการอาบน้ำใน) ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อนุตเรน สินาเนน ความว่า ด้วยการอาบน้ำ คือการออกจากกิเลสอันมีในภายใน.

[๕๘] บทว่า สุนฺทริกถารทฺวาโห ได้แก่พราหมณ์นั้น ชื่อว่าถารทวาชะ ด้วยอำนาจโคตรของตน. ก็พราหมณ์นั้นมีความเห็นดังนี้ว่า คนที่อาบน้ำในแม่น้ำสุนทริกา ย่อมละบาปได้ เพราะฉะนั้น จึงถูกเรียกว่า สุนฺทริกถารทวาชะ ดังนี้. พราหมณ์นั้น ได้ฟังพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้นแล้วคิดว่า แม้พวกเราย่อมสรรเสริญความบริสุทธิ์เพราะการอาบน้ำ ฝ่ายพระสมโคคมก็ย่อมสรรเสริญ ความบริสุทธิ์เพราะการอาบน้ำนั้นเหมือนกัน บัดนี้ พระสมณโคดมนี้มีด้วยความพอใจเหมือนกันกับพวกเรา ดังนี้. ลำดับนั้น พราหมณ์สำคัญพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า เป็นเหมือนเสด็จไปยังแม่น้ำพาหุกา ลอยบาปในน้ำนั้นแล้วเสด็จมา จึงกราบทูลว่า ก็พระโคดมผู้เจริญย่อมเสด็จไปยังแม่น้ำพาหุกา เพื่อทรงสดรสนานหรือ? พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ตรัสเลยทีเดียวว่า ไป หรือไม่ไป (แต่) ทรงมีพระประสงค์จะถอน ความเห็น (ผิด) ของพราหมณ์

นั่น จึงตรัสว่า ลูกก่อนพราหมณ์ ประโยชน์อะไรด้วยแม่น้ำพาลูกา
แม่น้ำพาลูกาจักทำอะไรได้ ดังนี้. คำนั้นมีเนื้อความว่า ประโยชน์อะไร
ด้วยแม่น้ำพาลูกา, แม่น้ำพาลูกานั้นจักทำอะไรได้ แม่น้ำพาลูกานั้น
ไม่สามารถอำนวยความสะดวกอะไรให้ได้หรอก เราจักไปที่แม่น้ำนั้นทำไม.
ลำดับนั้น พราหมณ์เมื่อจะสรรเสริญข้อความนั้น จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า
โลกุขสมุมตา.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **โลกุขสมุมตา** ความว่า แม่น้ำพาลูกา
อันชาวโลกยอมรับกันว่าเป็นแดนพินบาป อธิบายว่า อันชาวโลกยอมรับ
กันอย่างไรว่า ย่อมให้ความพินบาป คือความหลุดพ้น ได้แก่ความบริสุทธิ์.
ปาฐะว่า **โลกุขสมุมตา** ดังนี้บ้าง. ปาฐะนั้นมีเนื้อความว่า อันชาวโลก
ยอมรับกันอย่างไรว่า ย่อมให้ถึงโลกที่ประเสริฐที่สุด.

บทว่า **ปุลลสมุมตา** ได้แก่อันชาวโลกยอมรับกันว่า เป็นบุญ
ดังนี้.

บทว่า **ปวาหติ** ความว่า ลอยไป คือ ทำให้สะอาด.

บทว่า **คาถาหิ อชฎภาสิ** ความว่า ได้ตรัสด้วยพระคาถาทั้งหลาย.
จริงอยู่ พระคาถาทั้งหลาย เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าจะตรัส ย่อมตรัส
แก่บุคคลผู้ชอบคาถา เพื่อทรงแสดงเนื้อความนั้นเท่านั้น หรือเพื่อแสดง
เนื้อความที่สำคัญ. แต่ในที่นี้ พระคาถาเหล่านั้น ฟังทราบว่าเป็นตรัสไว้
เพื่อแสดงเนื้อความทั้งสอง.

จริงอยู่ บทว่า **พาลูกิ** นี้แน่แท้เป็นบทแสดงเนื้อความนั้นในที่นี้.
บทที่เหลือเป็นบทแสดงเนื้อความที่สำคัญ. เหมือนอย่างว่า **สุนทริกภาร-**
ทวาชพราหมณ์ ย่อมไปยังแม่น้ำพาลูกาเพื่อลอบบาปด้วยการอาบน้ำ

ฉันใด ชาวโลกก็ย่อมไปยังสถานที่ที่มีทำน้ำอริกกาเป็นต้นเพื่อลอยบาป ด้วยการอาบน้ำนั้นนั้น. บรรดาชาวโลกเหล่านั้น ชนเหล่าใด อยู่ใกล้ สถานที่เหล่านั้น ชนเหล่านั้น ย่อมอาบน้ำวันละ ๓ ครั้ง. ชนเหล่าใด อยู่ไกล ชนเหล่านั้น ย่อมอาบน้ำวันละ ๒ ครั้ง ครั้งเดียว วันเว้นวัน ตามลำดับ อย่างนี้จนกระทั่งถึงปีเว้นปี. ส่วนชนเหล่าใด ไม่สามารถ จะไปได้เลย ชนเหล่านั้น ก็ใช้ให้คนอื่นเอาหม้อตักน้ำจากที่นั่นมาอาบ. ก็คำทั้งหมดนี้ไม่มีประโยชน์. เพราะฉะนั้น เมื่อจะทรงแสดงเนื้อความ สำคัญนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า อริกกาที่นี้ปี ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อริกกัม พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส หมายเอาทำน้ำแห่งหนึ่ง อันได้ไวยหาร (อย่างนั้น) ด้วยอำนาจเป็น อุปกรณ์ในการอาบ.

บทว่า คยา พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายถึงทำน้ำสัจฐานเหมือน สระกลมนั้นแล.

แม้บทว่า ปยาคา นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสหมายถึง ทำน้ำ ทำหนึ่งของแม่น้ำคงคาซึ่งเป็นสถานที่ตรงหน้าบันไดปราสาทของพระเจ้า- มหาปนาทะ ที่จมลงไปแม่น้ำคงคาแล้ว. ส่วนลำน้ำเหล่านี้ คือ พาหุกา สุนทริกา สรัสสตี พาหุมตี เป็นแม่น้ำ ๔ สาย

บทว่า พาโล ได้แก่ผู้มีปัญญาทราม.

บทว่า ปกฺขนิโน แปลว่า เข้าไป.

บทว่า น สุขุมติ แปลว่า ไม่บรรลุถึงความบริสุทธิ์จากกิเลส. เขาย่อมลอยได้แต่คราบฝุ่นอย่างเดียวเท่านั้น.

บทว่า ก็ สุนทริกา กริสฺสตี ความว่า แม่น้ำสุนทริกา จัก

กระทำอะไรได้ด้วยการชำระกิเลส. อธิบายว่า ไม่สามารถจะทำอะไรได้เลย.
ในทำน้ำปยาคา และแม่น้ำพาหุกา ก็มีนัยนี้. ก็ด้วยบททั้ง ๓ นี้ที่ท่าน
กล่าวไว้แล้ว ก็ย่อมเป็นอันท่านกล่าว ๔ บทนอกนี้ไว้ด้วยเหมือนกัน
โดยลักษณะนัย. เพราะฉะนั้น ฟังทราบว่ แม่ทำ อธิกักราเป็นต้น
ก็ทำอะไรไม่ได้ เหมือนกับแม่น้ำสุนทริกา แม่น้ำปยาคา และแม่น้ำ
พาหุกา ทำอะไรไม่ได้ฉะนั้น.

บทว่า เจริ แปลว่า ผู้ประกอบด้วยเวร ๕ มีปาณาติบาตเป็นต้น

บทว่า กตทิพพิส คือผู้ได้ทำกรรมอันหยาบช้าไว้แล้ว.

บทว่า น หิ น โสธเย ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า แม่น้ำสุนทริกา
ทำน้ำปยาคา หรือแม่น้ำพาหุกา ก็ทำให้เขาบริสุทธิ์ไม่ได้เลย.

บทว่า ปาปกมมินี ความว่า ประกอบด้วยกรรมอันเป็นบาป คือ
กรรมที่ชั่วช้าอันเป็นเวร หรือประกอบด้วยกรรมอันลามก ท่านกล่าว
อธิบายไว้ว่า ประกอบด้วยบาปแม้เล็กน้อย อันยังไม่ถึงความเป็นโทษ
คือเวร.

บทว่า สุตฺตสฺส แปลว่า หมดกิเลส.

บทว่า สทา ผลฺลฺ ได้แก่แม้งานนักษัตรประจำเดือน ที่มีเป็น
ประจำ. ได้ยินว่า พราหมณ์นั้นมีทิวฏฐิอย่างนี้ว่า ในเดือน ๔ ผู้ใดอาบน้ำ
ในวันข้างขึ้นเดือน ๔ ผู้นั้นย่อมชำระบาปที่ตนกระทำตลอดปีได้. เพราะ
เหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงคัดค้านทิวฏฐิของพราหมณ์นั้น
จึงตรัสว่า สำหรับผู้บริสุทธิ์แล้วเดือน ๔ มีอยู่ทุกเมื่อ สำหรับผู้หมดกิเลส
แล้วนักษัตรประจำเดือน ๔ มีประจำ ห้วงน้ำนอกน จักชำระล้างได้อย่างไร
ดังนี้.

บทว่า อุโปสถ สทา ความว่า ก็บุคคลผู้บริสุทธ์แล้วแม้จะไม่
ได้สมาทานองค์อุโปสถในวันเพ็ญ ๑๔ ค่ำ ๑๕ ค่ำ ของอุโปสถ ก็ย่อมมี
อยู่เป็นนิจทีเดียว.

บทว่า สุกุฏฐ สุกิจมมุตส แปลว่า ชื่อว่า ผู้สะอาดแล้ว เพราะ
เป็นผู้หมกคิเลส และเป็นผู้ประกอบด้วยกายกรรมเป็นต้นอันสะอาด.

บทว่า สทา สมบุชชเต วตติ ความว่า ก็แม้การสมาทานวัตร
อันประกอบด้วยกุศลของบุคคลเช่นนี้ ย่อมถึงพร้อมเป็นประจำทีเดียว.

บทว่า อิเชว สินาหิ ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสว่า เธอจงอาบน้ำในศาสนาของเราตถาคตนี้แล.

ท่านกล่าวอธิบายไว้อีกว่า ถ้าเธอปรารถนาจะล้างมลทิน คือกิเลส
ภายในไซริ์ จงอาบด้วยน้ำคือมรรคมืองค์ ๘ ในศาสนาของเราตถาคตนี้
นั่นแล. เพราะว่าในที่อื่น น้ำคือมรรคมืองค์ ๘ เช่นนี้ไม่มี ดังนี้.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงความบริสุทธ์ในทวาร
แม่ทั้ง ๓ ด้วยอำนาจเทศนาอันเหมาะแก่พราหมณ์นั้น จึงตรัสคำเป็นต้น
ว่า สพฺพญฺเตสุ กโรหิ เขมตํ ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า เขมตํ ได้แก่ความไม่มีภัย คือความ
เกื้อกูล อธิบายว่า ได้แก่เมตตา. ด้วยบทนั้น ย่อมเป็นอันพระผู้มีพระ
ภาคเจ้าทรงแสดงความบริสุทธ์ทางมโนทวารแก่พราหมณ์นั้น.

ด้วยบทว่า สเจ มุสา น ภณฺธิ นี้ ย่อมเป็นอันพระผู้มีพระ-
ภาคเจ้าทรงแสดงความสะอาดทางวจีทวาร.

ด้วยบทเหล่านี้ว่า สเจ ปาณํ น หีสฺสึ สเจ อทินฺนํ นาทิยฺสึ
ย่อมอันเป็นพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงความบริสุทธ์ ทางกายทวาร.

ก็ด้วยบทเหล่านี้ว่า สพุททาโน อมจฺจรี พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงประกอบพรหมณ์นั้น ผู้มีทวารบริสุทธิ์แล้วอย่างนี้ไว้ในสัทธาสัมปทา และจาคสัมปทา. ส่วนบาลีนี้ว่า ก็ กาทลิ คยํ คนฺตุว อุตฺปาโนปิ เต คยา เป็นถึงคาถา. ฟังประกอบใจความอย่างนี้ว่า ถ้าว่า เธอจัก กระทบความปลอดภัยในสัตว์ทั้งปวง ไม่พุดเท็จ ไม่ฆ่าสัตว์ ไม่ลักทรัพย์ มีความเชื่อ ไม่ตระหนี่ เธอไปยังแม่น้ำคยาจักทำอะไรได้ แม่น้ำคยา ก็เป็น (เพียง) บ่อน้ำสำหรับเธอ เพราะว่า เมื่อเธออาบน้ำอยู่ในแม่น้ำ คยาก็คือ ในบ่อน้ำก็ดี ความบริสุทธิ์จากกิเลสจะมีได้ก็ด้วยการปฏิบัตินี้ เท่านั้น ส่วนความบริสุทธิ์จากมลทินทางร่างกายมิได้เหมือนกันในที่ทั้ง ๒ แห่ง. บัณฑิตฟังทราบเนื้อความว่า ก็เพราะว่าแม่น้ำคยาอันชาวโลกรู้จัก กันมากกว่าในโลก ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าแม้ถูกพรหมณ์นั้นทูลถาม ว่า ก็พระโคตมผู้เจริญ เสด็จไปยังแม่น้ำพาหุกาหรือ? ไม่ตรัสว่า เธอ ไปยังแม่น้ำพาหุกา จักทำอะไรได้ (แต่) ตรัสว่า เธอไปยังแม่น้ำคยา จักการทำอะไรได้ ดังนี้.

[๕๕] คำเป็นต้นอย่างนี้ว่า เอวํ วุตฺเต นฺนํวํ ชัดแล้วแล เพราะท่านกล่าวไว้แล้วในภยภราวสูตร.

ก็ในบทเป็นต้นว่า เอโก วูปกฺกุโร ฟังทราบอธิบายดังนี้ พรหมณ์ ชื่อว่าเป็นผู้เดียวด้วยกายวิเวก ชื่อว่าหลีกออกแล้ว (จากการคลุกคลี ด้วยนิวรณ์) ด้วยจิตวิเวก ชื่อว่าไม่ประมาท ด้วยการไม่ละสติใน กัมมัฏฐาน ชื่อว่ามีความเพียร ด้วยความเพียรเผากิเลส กล่าวคือความ เพียรทางกาย และความเพียรทางจิต ชื่อว่าหมดอาลัยในตนแล้ว เพราะ ไม่มีความห่วงใยในกายและชีวิต ชื่อว่าอยู่ด้วยการอยู่ด้วยอิริยาบถอย่างใด

อย่างหนึ่ง (ในบรรดาอิริยาบถ ๔).

บทว่า น จิรสฺเสว ท่านกล่าวหมายถึงการบรรพชา.

บทว่า กุลปฺตุตา ได้แก่กุลบุตรมี ๒ จำพวกคือ กุลบุตรโดยชาติ (กำเนิด) และกุลบุตรโดยอาจารย์. ก็พราหมณ์นี้เป็นกุลบุตรแม่โดยประการทั้ง ๒.

บทว่า อคารสฺมา แปลว่า จากเรือน.

บทว่า อนคาริยํ พิงฺทราบวินิจฺฉยฺดังนึ การงานอันเป็นเหตุเพิ่มพูนทรัพย์สมบัติ มีกสิกรรมและโครัคกกรรมเป็นต้น อันเป็นประโยชน์แก่กุลแก่ (การ) ครองเรือน ท่านเรียกว่า อคาริยะ. การงานที่เกี่ยวแก่การครองเรือนในการบรรพชา นี้ ไม่มี เหตุ นั้น การบรรพชา นี้ จึงชื่อว่า อนคาริยํ. คำว่า อนคาริยํ นั้น เป็นชื่อของการบวช.

บทว่า ปพฺพชนฺติ แปลว่า เข้าไปใกล้ คือเข้าไปหา.

บทว่า ตทฺนฺตุตฺตริ ตັคฺคทเป็น ตํ อนุตฺตริ (แปลว่า ผลอันยอดเยี่ยมนั้น).

บทว่า พุรฺหมจฺริยปริโยสํ ได้แก่ที่สุดแห่งมรรคพรหมจรรย์ ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า (ได้แก่) อรหัตตผล ดังนี้. จริงอยู่. พวกกุลบุตรบวชก็เพื่อประโยชน์แก่อรหัตตผลนั้น.

บทว่า ทิฏฺฐเว ฐมฺเม แปลว่า ในอรรถาพินันนั่นเอง.

บทว่า สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกฺตฺวา ความว่า กระทำให้ประจักษ์ด้วยปัญญา ด้วยตนเองทีเดียว. อธิบายว่า รู้โดยไม่มีผู้อื่นเป็นปัจจัย ดังนี้.

บทว่า อุปสมฺปชฺช วิหาสิ ความว่า บรรลุ คือให้สำเร็จอยู่.

ก็พระสุนทรภักทวาทะเมื่ออยู่ด้วยอาการอย่างนั้น ก็ได้ทราบชัดว่าชาติ

สิ้นแล้ว ฯลฯ ดังนี้ พระอานนทเถระแสดงถึงภูมิแห่งปัจจเวกขณญาณของท่านด้วยคำนั้น.

ถามว่า ก็ชาติไหนของท่านสิ้นไปแล้ว และท่านรู้ชาติที่ในรูปนั้นอย่างไร ?

ข้าพเจ้าจะเฉลยต่อไป :-

ก็ข้อความนั้นได้กล่าวไว้แล้วในภยเกรวสูตรก็จริง. แต่ถึงอย่างนั้นในที่นี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวข้อความนั้นซ้ำอีก โดยสังเขป (ย่อ) เพื่อจะแสดงนัยแห่งการอธิบายประกอบความด้วยอำนาจปฐมบุรุษะ ชาติอันเป็นอดีตของพระสุนทรภิกขาทวษะนั้น ไม่ชื่อว่าสิ้นไปแล้วก่อน (ในที่นี้) เพราะชาตินั้นสิ้นไปแล้วในกาลก่อนนั้นแล. ชาติที่เป็นอนาคตก็ไม่ชื่อว่าสิ้นไป เพราะท่านไม่มีความพยายามในชาติอันเป็นอนาคตนั้น. ชาติที่เป็นปัจจุบันก็ไม่ชื่อว่าสิ้นไป เพราะชาติปัจจุบันยังมีอยู่. ก็ชาติใดแยกประเภทเป็นชั้น ๑ ชั้น ๔ และชั้น ๕ ในเอกโวการภพ จตุโวการภพและปัญจโวการภพ พึงเกิดขึ้น เพราะยังไม่ได้เจริญมรรคให้เกิดขึ้น ชาตินั้นชื่อว่าสิ้นไปแล้ว เพราะถึงความเป็นชาติที่มีการไม่เกิดขึ้นเป็นธรรมดา เหตุที่ท่านได้เจริญมรรคให้เกิดขึ้นแล้ว. พระสุนทรภิกขาทวษะนั้น พิจารณาถึงกิเลสที่มรรคภาวนาละได้แล้ว รู้อยู่ว่า เมื่อไม่มีกิเลส กรรมแม้มีอยู่ ก็ยอมไม่ปฏิบัติต่อไป ชื่อว่า ย่อมรู้ชาติที่สิ้นไปนั้น.

บทว่า วุสิติ ความว่า อยู่แล้ว คืออยู่จบแล้ว อธิบายว่า กระทำแล้ว ประพฤติแล้ว ให้จบแล้ว.

บทว่า พุรหุมจริยิ ได้แก่มรรคพรหมจรรย์.

บทว่า **กตํ กรณียฺ** ความว่า กิจทั้ง ๑๖ คือ ปริญากิจ ปหานกิจ สัจฉิกิริยากิจ และภาวนากิจ อันท่านให้สำเร็จแล้ว ด้วยมรรค ๔ ใน สัจจะทั้ง ๔.

บทว่า **นาปริ อิตฺตตฺตตาย** ความว่า การเจริญมรรคเพื่อความเป็น อย่างนี้อีก คือเพื่อกิจ ๑๖ อย่าง หรือเพื่อความสิ้นกิเลสอย่างนี้ ไม่มี ในบัดนี้.

อีกประการหนึ่ง บทว่า **อิตฺตตฺตตาย** ความว่า ความสืบต่อแห่ง ชั้นอื่นจากความเป็นอย่างนี้ ก็จากชั้นธสันดานที่เป็นไปอยู่ในบัดนี้ อย่างนี้ ไม่มี. ก็พระสุนทรภักการทวาระนั้น ได้รู้แล้วว่า ชั้น ๕ เหล่านี้ อันตนกำหนดรู้แล้วยังดำรงอยู่ (แต่ก็) เปรียบเหมือนต้นไม้ที่ถูกตัดราก เหง้าแล้วจะนั้น.

บทว่า **อญฺญตโร** มีความหมายเท่ากับ เอโก (แปลว่า หนึ่ง).

บทว่า **อรหตํ** คือ **อรหฺนฺตํ**. อธิบายว่า ท่านเป็นพระอรหันต์ องค์หนึ่ง บรรดาพระอรหันต์ผู้สาวกพระผู้มีพระภาคเจ้า ดังนี้.

จบ อรรถกถาวัตตสูตร (วัตตูปมสูตร) ที่ ๗.

๘. สัลเลขสูตร

[๑๐๐] ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ :-

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า ประทับอยู่ ณ พระวิหารเชตวัน อารามของท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐี. ครั้งนั้น เวลาเย็น ท่านพระมหาจุนทะออกจากที่พักผ่อนแล้ว เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า. ถวายบังคมแล้ว นั่ง ณ ที่สมควรข้างหนึ่ง. แล้วได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ทิฏฐิเหล่านี้มีประการต่าง ๆ ประกอบด้วยการกล่าวปรารภอัตตา (อัตตวาทะ) บ้าง ประกอบด้วยการกล่าวปรารภโลก (โลกวาทะ) บ้าง ย่อมเกิดขึ้นในโลก เมื่อภิกษุมนสิการธรรมเบื้องต้นเท่านั้น การละทิฏฐิเหล่านั้น การสลัดทิ้งซึ่งทิฏฐิเหล่านั้น จะมีได้ด้วยอุบายเหล่านี้ พระเจ้าข้า.

การละทิฏฐิ

[๑๐๑] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า คู่ก่อนจุนทะ ทิฏฐิเหล่านี้ มีหลายประการ ประกอบด้วยอัตตวาทะบ้าง ประกอบด้วยโลกวาทะบ้าง ย่อมเกิดขึ้นในโลก ก็ทิฏฐิเหล่านั้นย่อมเกิดขึ้นในอารมณ์ใด ย่อมนอนเนื่องอยู่ในอารมณ์ใด และฟุ้งขึ้นในอารมณ์ใด เมื่อภิกษุเห็นอารมณ์นั้น ด้วยปัญญาอันชอบ ตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่ใช่ นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา ดังนี้ การละทิฏฐิเหล่านั้น การสลัดทิ้งซึ่งทิฏฐิเหล่านั้น ย่อมมีได้ด้วยอุบายอย่างนี้.

ปฐมฉนไมไ้สัเลขชรรณ

[๑๐๒] คุ้ก่อนฉนทะ กั้ซ็อนั้เป็นฐานะทึ่จะมึได้แล ทึ่ภิกษุลากรูปลในพระชรรณวินัยนี้ สั้จจากกาม สั้จจากอกุศล บรรลุปฐณฉน มึวิตก วิจารณ์ มึปีติและสุขเกิคแต่วิเวก อยู่. ภิกษุนั้จะมึคความคิคอย่างนี้ว่า เราย้อมอยู่ด้วยชรรณเครื่องซัคเคลากิเลส. คุ้ก่อนฉนทะ แต่ชรรณคึอปฐณฉนนี้ เราตถาคคไม่กล่าวว้า เป็นชรรณเครื่องซัคเคลากิเลส (สั้เลขชรรณ) ในวินัยของพระอรึยะ แต่เราตถาคคกล่าวว้า เป็นชรรณเครื่องอยู่เป็นสุขในอัคภาพนี้ (ทึฏฐชรรณสุขวิหารชรรณ) ในวินัยของพระอรึยะ.

ทุคิฉนไมไ้สัเลขชรรณ

อนึ่ ซ็อนั้เป็นฐานะทึ่จะมึได้แล ทึ่ภิกษุลากรูปลในพระชรรณวินัยนี้ พึ้งบรรลุทุคิฉน มึคความฝ้องใสแห่งจิตในภายใน เป็นชรรณเอกศุคซึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ เพราะวิตกวิจารณ์สงบไป มึปีติและสุขเกิค แต่สมาธิอยู่ ภิกษุนั้จะพึ้งมึคความคิคอย่างนี้ว่า เราย้อมอยู่ด้วยชรรณเครื่องซัคเคลากิเลส. คุ้ก่อนฉนทะ แต่ชรรณคึอทุคิฉน เราตถาคคไม่กล่าวว้า เป็นสั้เลขชรรณในพระวินัยของพระอรึยะ แต่เราตถาคคกล่าวว้า เป็นทึฏฐชรรณสุขวิหาร ในวินัยของพระอรึยะ

คคิฉนไมไ้สัเลขชรรณ

อนึ่ ซ็อนั้เป็นฐานะทึ่จะมึได้แล ทึ่ภิกษุลากรูปลในพระชรรณวินัยนี้ พึ้งมึอเบกขา มึสติสัมปชัญญะ และเสวยสุคด้วยกาย เพราะปีติ

สิ้นไป บรรลุตถิยฌานที่พระอริยเจ้าทั้งหลายสรรเสริญว่า ผู้ได้ฌานนี้ เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุข อยู่. ภิกษุ นั้นจะพึงมีความคิดอย่างนี้ว่า เราย่อมอยู่ด้วยธรรมเครื่องขัดเกลากิเลส. **คูก่อนจุนทะ** แต่ธรรมคือตถิย- ฌานนี้ เราตถาคตไม่กล่าวว่า เป็นสัลเลขธรรมในวินัยของพระอริยะ แต่ เราตถาคตกล่าวว่า เป็นทิฏฐธรรมสุขวิหารธรรม ในวินัยของพระอริยะ.

จตุตถฌานไม่ใช่สัลเลขธรรม

อนึ่ง ข้อนี้เป็นฐานะที่จะมีได้แล ที่ภิกษุกลางรูปในพระธรรม- วินัยนี้ พึงบรรลุจตุตถฌาน ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ และดับโสมนัสโทมนัสเก่าก่อนได้ มีอุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์ อยู่. ภิกษุ นั้นจะพึงมีความคิดอย่างนี้ว่า เราย่อมอยู่ด้วยธรรมเครื่องขัดเกลากิเลส. **คูก่อนจุนทะ** แต่ธรรมคือจตุตถฌานนี้ เราตถาคตไม่กล่าวว่า เป็นสัลเลข- ธรรมในวินัยของพระอริยะ แต่เราตถาคตกล่าวว่า เป็นทิฏฐธรรมสุขวิหาร ในวินัยของพระอริยะ.

อากาธานัญจายตนฌานไม่ใช่สัลเลขธรรม

[๑๐๓] **คูก่อนจุนทะ** ข้อนี้เป็นฐานะที่จะมีได้แล ที่ภิกษุกลางรูป ในพระธรรมวินัยนี้ พึงบรรลุอากาธานัญจายตนฌาน โดยมนสิการว่า อากาศไม่มีที่สิ้นสุด เพราะล่วงเลยรูปสัญญาไป ดับปฏิมสัญญา ไม่ มนสิการนันทตสัญญา โดยประการทั้งปวงอยู่. ภิกษุ นั้นจะพึงมีความคิด อย่างนี้ว่า เราย่อมอยู่ด้วยธรรมเครื่องขัดเกลากิเลส. **คูก่อนจุนทะ** แต่ ธรรมคืออากาธานัญจายตนฌานนี้ เราตถาคตไม่กล่าวว่า เป็นสัลเลข-

ธรรมในวินัยของพระอริยะ. แต่เราตถาคตกล่าวว่า เป็นธรรมเครื่อง
อยู่สงบระงับ (สันตวิหารธรรม) ในวินัยของพระอริยะ.

วิญญาณ์ญายตนฉานไม่ใช่สัลเลขธรรม

อนึ่ง ข้อนี้เป็นฐานะที่จะมีได้แล ที่ภิกษุกลางรูปในพระธรรม-
วินัยนี้ พึงล่วงเลยอาภาสานัญญายตนฉานไปโดยประการทั้งปวง แล้ว
มณสิการว่า วิญญาณ์ไม่มีที่สิ้นสุด พึงบรรลुวิญญาณ์ญายตนฉาน อยู่.
ภิกษุนั้นจะพึงมีความคิดอย่างนี้ว่า เราข้อมอยู่ด้วยธรรมเครื่องขัดเกลากิเลส
คู่ก่อนจนทะ แต่ธรรมคือวิญญาณ์ญายตนฉานนี้ เราตถาคตไม่กล่าวว่า
เป็นสัลเลขธรรมในวินัยของพระอริยะ แต่เราตถาคตกล่าวว่า เป็นสันต-
วิหารธรรม ในวินัยของพระอริยะ.

อาภัญญายตนฉานไม่ใช่สัลเลขธรรม

อนึ่ง ข้อนี้เป็นฐานะที่จะมีได้แล ที่ภิกษุกลางรูปในพระธรรมวินัย
นี้ พึงล่วงเลยอาภัญญายตนฉานไปโดยประการทั้งปวง แล้วมณสิการ
ว่า ไม่มีอะไรเหลือสักน้อยหนึ่ง พึงบรรลुอาภัญญายตนฉาน อยู่ ภิกษุ
นั้นพึงมีความคิดอย่างนี้ว่า เราข้อมอยู่ด้วยธรรมเครื่องขัดเกลากิเลส.
คู่ก่อนจนทะ แต่ธรรมคืออาภัญญายตนฉานนี้ เราตถาคตไม่กล่าวว่า
เป็นสัลเลขธรรมในวินัยของพระอริยะ แต่เราตถาคตกล่าวว่า เป็น
สันตวิหารธรรม ในวินัยของพระอริยะ.

เนวสัจญานาสัจญายตนณานไมไซสัลเลขธรรม

อนึ่ง ข้อนี้เป็นฐานะที่จะมีได้แล ที่ภิกษุกลางรูปในพระธรรมวินัยนี้ พึ่งล่วงอาภิกขุญญายตนณานไปโดยประการทั้งปวง แล้วพึงบรรลุนิวสัจญานาสัจญายตนณาน อยู่. ภิกษุนั้นพึงมีความคิดอย่างนี้ว่า เราย่อมอยู่ด้วยธรรมเครื่องขัดเกลากิเลส. คู่ก่อนจนทะ แต่ธรรมคือเนวสัจญานาสัจญายตนณานี้ เราตถาคดไม่กล่าวว่าเป็นสัลเลขธรรมในวินัยของพระอริยะ แต่เราตถาคดกล่าวว่า เป็นสันตวิหารธรรม ในวินัยของพระอริยะ.

สัลเลขธรรม

[๑๐๔] คู่ก่อนจนทะ เธอทั้งหลาย พึงทำความขัดเกลากิเลสในพุทธศาสนานี้แล คือเธอทั้งหลายพึงทำความขัดเกล้าว่า ชนเหล่าอื่นจักเป็นผู้เบียดเบียนกัน ในข้อนี้ เราทั้งหลายจักเป็นผู้ไม่เบียดเบียนกัน.

เธอทั้งหลายพึงทำความขัดเกล้าว่า ชนเหล่าอื่นจักเป็นผู้ล่าสัตว์ ในข้อนี้ เราทั้งหลายจักงดเว้นจากปาณาติบาต.

เธอทั้งหลายพึงทำความขัดเกล้าว่า ชนเหล่าอื่นจักเป็นผู้ลักทรัพย์ ในข้อนี้ เราทั้งหลายจักงดเว้นจากอทินนาทาน.

เธอทั้งหลายพึงทำความขัดเกล้าว่า ชนเหล่าอื่นจักเป็นผู้เสพเมถุนธรรม ในข้อนี้ เราทั้งหลายจักประพฤติพรหมจรรย์.

เธอทั้งหลายพึงทำความขัดเกล้าว่า ชนเหล่าอื่นจักกล่าวเท็จ ใน

ข้อนี้ เราทั้งหลายจึงงดเว้นจากมุสาวาท.

เราทั้งหลายพึงทำความขัดเกลาวา ชนเหล่าอื่นจักกล่าวต่อเสียด
ในข้อนี้ เราทั้งหลายจึงงดเว้นจากปิสุณวาจา.

เราทั้งหลายพึงทำความขัดเกลาวา ชนเหล่าอื่นจักกล่าวคำหยาบ
ในข้อนี้ เราทั้งหลายจึงงดเว้นจากผรุสวาจา.

เราทั้งหลายพึงทำความขัดเกลาวา ชนเหล่าอื่นจักกล่าวคำ
เพื่อเจ้อ ในข้อนี้ เราทั้งหลายจึงงดเว้นจากสัมผัปปลาปะ.

เราทั้งหลายพึงทำความขัดเกลาวา ชนเหล่าอื่นจักมักเฟงเล็ง
ภักตะของผู้อื่น ในข้อนี้ เราทั้งหลายจักไม่เฟงเล็งภักตะของผู้อื่น.

เราทั้งหลายพึงทำความขัดเกลาวา ชนเหล่าอื่นจักมีจิตพยาบาท
ในข้อนี้ เราทั้งหลายจักไม่มีจิตพยาบาท.

เราทั้งหลายพึงทำความขัดเกลาวา ชนเหล่าอื่นจักมีความเห็นผิด
ในข้อนี้ เราทั้งหลายจักมีความเห็นถูก.

เราทั้งหลายพึงทำความขัดเกลาวา ชนเหล่าอื่นจักมีความดำริผิด
ในข้อนี้ เราทั้งหลายจักมีความดำริถูก.

เราทั้งหลายพึงทำความขัดเกลาวา ชนเหล่าอื่นจักมีวาจาผิด
ในข้อนี้ เราทั้งหลายจักมีวาจาถูก.

เราทั้งหลายพึงทำความขัดเกลาวา ชนเหล่าอื่นจักมีการงานผิด
ในข้อนี้ เราทั้งหลายจักมีการงานถูก.

เธอทั้งหลายพึงทำความขัดเกลาวา ชนเหล่าอื่นจักมีอาชีพผิด
ในข้อนี้ เราทั้งหลายจักมีอาชีพถูก.

เธอทั้งหลายพึงทำความขัดเกลาวา ชนเหล่าอื่นจักมีความ
พยายามผิด ในข้อนี้ เราทั้งหลายจักมีความพยายามถูก.

เธอทั้งหลายพึงทำความขัดเกลาวา ชนเหล่าอื่นจักมีสติผิด
ในข้อนี้ เราทั้งหลายจักมีสติถูก.

เธอทั้งหลายพึงทำความขัดเกลาวา ชนเหล่าอื่นจักมีสมาธิผิด
ในข้อนี้ เราทั้งหลายจักมีสมาธิถูก.

เธอทั้งหลายพึงทำความขัดเกลาวา ชนเหล่าอื่นจักมีญาณผิด
ในข้อนี้ เราทั้งหลายจักมีญาณถูก.

เธอทั้งหลายพึงทำความขัดเกลาวา ชนเหล่าอื่นจักมีวิมุติผิด
ในข้อนี้ เราทั้งหลายจักมีวิมุติถูก.

เธอทั้งหลายพึงทำความขัดเกลาวา ชนเหล่าอื่นจักถูกถิ่นมัทธะ
กลุ่มรุม ในข้อนี้ เราทั้งหลายจักปราศจากถิ่นมัทธะ.

เธอทั้งหลายพึงทำความขัดเกลาวา ชนเหล่าอื่นจักเป็นผู้ฟุ้งซ่าน
ในข้อนี้ เราทั้งหลายจักเป็นผู้ไม่ฟุ้งซ่าน.

เธอทั้งหลายพึงทำความขัดเกลาวา ชนเหล่าอื่นจักมีวิจิกิจฉา
ในข้อนี้ เราทั้งหลายจักข้ามพ้นจากวิจิกิจฉา.

เธอทั้งหลายพึงทำความขัดเกลาวา ชนเหล่าอื่นจักมีความโกรธ
ในข้อนี้ เราทั้งหลายจักไม่มีความโกรธ.

เธอทั้งหลายพึงทำความขัดเกลาวา ชนเหล่าอื่นจักผูกโกรธไว้
ในข้อนี้ เราทั้งหลายจักไม่ผูกโกรธ.

เธอทั้งหลายพึงทำความขัดเกลาวา ชนเหล่าอื่นจักลบหลู่คุณท่าน
ในข้อนี้ เราทั้งหลายจักไม่ลบหลู่คุณท่าน.

เธอทั้งหลายพึงทำความขัดเกลาวา ชนเหล่าอื่นจักตีเสมอเขา
ในข้อนี้ เราทั้งหลายจักไม่ตีเสมอเขา.

เธอทั้งหลายพึงทำความขัดเกลาวา ชนเหล่าอื่นจักมีความริษยา
ในข้อนี้ เราทั้งหลายจักไม่มีความริษยา.

เธอทั้งหลายพึงทำความขัดเกลาวา ชนเหล่าอื่นจักมีความตระหนี่
ในข้อนี้ เราทั้งหลายจักไม่มีความตระหนี่.

เธอทั้งหลายพึงทำความขัดเกลาวา ชนเหล่าอื่นจักโอ้อวด ใน
ข้อนี้ เราทั้งหลายจักไม่โอ้อวด.

เธอทั้งหลายพึงทำความขัดเกลาวา ชนเหล่าอื่นจักมีมายา
(เจ้าเล่ห์) ในข้อนี้ เราทั้งหลายจักไม่มีมายา.

เธอทั้งหลายพึงทำความขัดเกลาวา ชนเหล่าอื่นจักดื้อดึง ในข้อนี้
เราทั้งหลายจักไม่ดื้อดึง.

เธอทั้งหลายพึงทำความขัดเกลาวา ชนเหล่าอื่นจักดูหมิ่นท่าน
ในข้อนี้ เราทั้งหลายจักไม่ดูหมิ่นท่าน.

เธอทั้งหลายพึงทำความขัดเกลาวา ชนเหล่าอื่นจักเป็นผู้ว่างาย
ในข้อนี้ เราทั้งหลายจักเป็นผู้ว่าง่าย.

เธอทั้งหลายพึงทำความขัดเกลากว่า ชนเหล่าอื่นจักมีมิตรชั่ว
ในข้อนี้ เราทั้งหลายจักมีมิตรดี.

เธอทั้งหลายพึงทำความขัดเกลากว่า ชนเหล่าอื่นจักเป็นผู้ประมาท
ในข้อนี้ เราทั้งหลายจักเป็นผู้ไม่ประมาท.

เธอทั้งหลายพึงทำความขัดเกลากว่า ชนเหล่าอื่นจักเป็นผู้ไม่มี
ศรัทธา ในข้อนี้ เราทั้งหลายจักเป็นผู้มีศรัทธา.

เธอทั้งหลายพึงทำความขัดเกลากว่า ชนเหล่าอื่นจักไม่มีหิริ
ในข้อนี้ เราทั้งหลายจักมีหิริ.

เธอทั้งหลายพึงทำความขัดเกลากว่า ชนเหล่าอื่นจักไม่มีโศ-
ตัมปะ ในข้อนี้ เราทั้งหลายจักมีโศตัมปะ.

เธอทั้งหลายพึงทำความขัดเกลากว่า ชนเหล่าอื่นจักเป็นผู้มีสุตะ
น้อย (ด้อยการศึกษา) ในข้อนี้ เราทั้งหลายจักเป็นพหูสูต (คง
แก่เรียน).

เธอทั้งหลายพึงทำความขัดเกลากว่า ชนเหล่าอื่นจักเป็นผู้
เกียจคร้าน ในข้อนี้ เราทั้งหลายจักเป็นผู้ปรารถนาความเพียร.

เธอทั้งหลายพึงทำความขัดเกลากว่า ชนเหล่าอื่นจักเป็นผู้มีสติ
หลงลืม ในข้อนี้ เราทั้งหลายจักเป็นผู้มีสติมั่นคง.

เธอทั้งหลายพึงทำความขัดเกลากว่า ชนเหล่าอื่นจักเป็นผู้มีปัญญา
ทราวม ในข้อนี้ เราทั้งหลายจักเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญา.

เธอทั้งหลายพึงทำความขัดเกลากว่า ชนเหล่าอื่นจักเป็นผู้ลุบคลำ

ทิวฐิของตน ยึดถืออย่างมั่นคง และสลัดทิ้งไปได้ยาก ในข้อนี้
เราทั้งหลายจักไม่เป็นผู้ถูบลค่าทิวฐิของตน ไม่ยึดถืออย่างมั่นคง
และสลัดทิ้งไปได้โดยง่ายตาย.

[๑๐๕] คุณ่อนจุนทะ แม้จิตตูปบาทในกุศลธรรมทั้งหลาย เรา
ตถาคตยักกล่าวว่ามีอุปการะมาก จะกล่าวไปใยในการจัดแจงด้วยกาย
ด้วยวาจาเล่า เพราะเหตุนั้นแหละ จุนทะ เธอทั้งหลายควรให้จิตเกิด
ขึ้นว่า ชนเหล่าอื่นจักเป็นผู้เบียดเบียนกัน ในข้อนี้ เราทั้งหลายจักเป็น
ผู้ไม่เบียดเบียนกัน.

ชนเหล่าอื่นจักเป็นผู้ฆ่าสัตว์ ในข้อนี้ เราทั้งหลายจักงดเว้น
จากปาณาติบาต ฯลฯ.

ชนเหล่าอื่นจักเป็นผู้ถูบลค่าทิวฐิของตน ยึดถืออย่างมั่นคง
และสลัดทิ้งไปได้โดยยาก ในข้อนี้ เราทั้งหลายจักเป็นผู้ไม่ถูบลค่า
ทิวฐิของตน ไม่ยึดถืออย่างมั่นคง และสลัดทิ้งไปได้โดยง่าย.

[๑๐๖] คุณ่อนจุนทะ เปรียบเหมือนทางที่ไม่ราบเรียบ ก็ต้องมี
ทางอื่นที่ราบเรียบ ไว้สำหรับหลีกทางที่ไม่ราบเรียบนั้น อนึ่ง เปรียบ
เหมือนท่าที่ไม่ราบเรียบ ก็ต้องมีท่าที่ราบเรียบ ไว้สำหรับหลีกท่าที่ไม่
ราบเรียบนั้น ความไม่เบียดเบียน ก็ฉนั้นนั่นแล มีไว้สำหรับหลีกเลี้ยง
บุคคลผู้เบียดเบียน.

การงดเว้นจากปาณาติบาต มีไว้สำหรับหลีกเลี้ยงบุคคลผู้ฆ่า
สัตว์.

การเว้นจากอทินนาทาน มีไว้สำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้ลัก
ทรัพย์.

การประพฤติพรหมจรรย์ มีไว้สำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้เสพ
เมถุน.

การเว้นจากมุสาวาท มีไว้สำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้พูดเท็จ.
การเว้นจากปิสฺฐวจา มีไว้สำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้พูด
ส่อเสียด.

การเว้นจากผรุสวาท มีไว้สำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้พูดคำหยาบ.
การเว้นจากสัมผัปปลาปะ มีไว้สำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้พูด
เพื่อเจ้อ.

ความเป็นผู้ไม่เพ่งเล็ง มีไว้สำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้มัก
เพ่งเล็ง.

ความไม่พยาบาท มีไว้สำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้มีจิตพยาบาท.
ความเห็นถูก มีไว้สำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้มีความเห็นผิด.
ความดำริถูก มีไว้สำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้มีความดำริผิด.
การกล่าววาจาถูก มีไว้สำหรับหลีกเลี่ยงผู้มีวาจาผิด.
การงานถูก มีไว้สำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้มีการงานผิด.
การเลี้ยงชีพถูก มีไว้สำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้มีการเลี้ยงชีพผิด.
ความพยายามถูก มีไว้สำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้มีความ
พยายามผิด.

ความระลึกถูก มีไว้สำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้มีความระลึกผิด.

ความตั้งใจมั่นถูก มีไว้สำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้มีความตั้งใจมั่นผิด.

ความรู้ถูก มีไว้สำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้มีความรู้ผิด.

ความหลุดพ้นถูก มีไว้สำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้มีความหลุดพ้นผิด.

ความเป็นผู้ปราศจากถิ่นมัทธะ มีไว้สำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้ถูกถิ่นมัทธะครอบงำ.

ความไม่รู้ฟุ้งซ่าน มีไว้สำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้มีจิตฟุ้งซ่าน.

ความเป็นผู้ข้ามพ้นความสงสัย มีไว้สำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้มีความสงสัย.

ความไม่โกรธ มีไว้สำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้มักโกรธ.

ความไม่เข้าไปผูกโกรธ มีไว้สำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้มักเข้าไปผูกโกรธ.

ความไม่ลบหลู่คุณท่าน มีไว้สำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้มักลบหลู่คุณท่าน.

การไม่ตีเสมอเขา มีไว้สำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้มักตีเสมอเขา.

ความไม่ริษยา มีไว้สำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้ริษยา.

ความไม่ตระหนี่ มีไว้สำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้ตระหนี่.

ความไม่โอ้อวด มีไว้สำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้โอ้อวด.

ความไม่มีมารยา มีไว้สำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้มีมารยา.

ความเป็นคนไม่ดื้อดึง มีไว้สำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้ดื้อดึง.

ความไม่ดูหมิ่นท่าน มีไว้สำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้ดูหมิ่นท่าน.

ความเป็นผู้ว่าง่าย มีไว้สำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้ว่างาย.

ความเป็นผู้มีมิตรดี มีไว้สำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้มีมิตรเลว.

ความไม่ประมาท มีไว้สำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้ประมาท.

ความเชื่อ มีไว้สำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้ไม่มีศรัทธา.

ความละเอียดรอบาป มีไว้สำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้ไม่ละเอียด
รอบาป (ไม่มีหิริ).

ความสะดุ้งกลัวต่อบาป มีไว้สำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้ไม่มี
ความสะดุ้งกลัวต่อบาป (ไม่มีโศตตปปะ).

ความเป็นพหูสูต มีไว้สำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้มีการสดับ
(ศึกษา) น้อย.

การปรารภความเพียร มีไว้สำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้เกียจคร้าน.

ความเป็นผู้มีสติตั้งมั่น มีไว้สำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้มีสติ
หลงลืม.

ความถึงพร้อมด้วยปัญญา มีไว้สำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้มี
ปัญญาทราวม.

ความเป็นผู้ไม่ดูแคลาภิภูริของตน ไม่ยึดถือมั่นคง และความ
สลัดทิ้งไปได้โดยง่ายตาย เป็นทางสำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้ดูแคลา

ทิวฐิของตณ ยึดถือมั่นคง และสลัดทิ้งไปด้โดยยาก.

[๑๐๓] ดูก่อนจุนทะ เปรียบเหมือนนอคุศลธรรมทั้งมวล เป็นเหตุให้ถึงภาวะเบื้องต่ำ (ส่วน) คุศลธรรมทั้งมวล เป็นเหตุให้ถึงภาวะเบื้องสูงจันใด ความไม่เบียดเบียนก็จันนั้นเหมือนกันแล มีไว้เพื่อภาวะเบื้องสูงของบุคคลผู้เบียดเบียน.

การงดเว้นจากปาณาติบาต มีไว้เพื่อภาวะเบื้องสูงของบุคคลผู้ฆ่าสัตว์.

การงดเว้นจากอทินนาทาน มีไว้เพื่อภาวะเบื้องสูงของบุคคลผู้ลักทรัพย์ ฯลฯ.

ความเป็นผู้ไม่ลูปค้ำทิวฐิของตณ ไม่ยึดถือมั่นคง และให้สลัดทิ้งไปด้โดยง่ายตาย เป็นทางสำหรับภาวะเบื้องสูงของบุคคลผู้ลูปค้ำทิวฐิของตณ ยึดถือมั่นคง และที่สลัดคั้นไปด้โดยยาก.

[๑๐๔] ดูก่อนจุนทะ ผู้ที่ตนเองจมอยู่ในปลักอันลึกแล้ว จักยกขึ้นซึ่งบุคคลอื่น ที่จมอยู่ในปลักอันลึก ข้อนี้เป็นฐานะที่จะมีไม่ได้.

ผู้ที่ตนเองไม่จมอยู่ในปลักอันลึก จักยกขึ้นซึ่งบุคคลอื่น ที่ไม่จมอยู่ในปลักอันลึก ข้อนี้เป็นฐานะที่จะมีได้.

ผู้ที่ยังไม่ได้ฝึกตณ ยังไม่ได้แนะนำตณ ยังดับกิเลสไม่ได้ด้วยตณ จักฝึกตณ จักแนะนำผู้อื่น จักให้ผู้อื่นดับกิเลส ข้อนี้เป็นฐานะที่จะมีไม่ได้.

ผู้ที่ฝึกตนเองแล้ว แนะนำตนเองแล้ว ดับกิเลสได้ด้วยตนเอง
แล้วจักฝึกสอน จักแนะนำผู้อื่น จักให้ผู้อื่นดับกิเลส ข้อนี้เป็น
ฐานะที่มีได้ฉันใด.

ดูก่อนจนทะ ความไม่เบียดเบียนกันนั้นเหมือนกันแล ย่อม
มีไว้สำหรับดับกิเลสของผู้เบียดเบียน.

การงดเว้นจากปาณาติบาต มีไว้เพื่อดับกิเลสของบุคคลผู้ฆ่าสัตว์.

การงดเว้นจากอทินนาทาน มีไว้เพื่อดับกิเลสของบุคคลผู้
ลักทรัพย์.

การประพฤติพรหมจรรย์ มีไว้เพื่อดับกิเลสของบุคคลผู้เสพ
เมถุนธรรม.

การงดเว้นจากมุสาวาท มีไว้เพื่อดับกิเลสของบุคคลผู้พูดเท็จ.

การงดเว้นจากปิสุณวาจา มีไว้เพื่อดับกิเลสของบุคคลผู้พูด
ส่อเสียด.

การงดเว้นจากผรุสวาท มีไว้เพื่อดับกิเลสของบุคคลผู้พูด
คำหยาบ.

การงดเว้นจากสัมผัปปลาปะ มีไว้เพื่อดับกิเลสของบุคคลผู้พูด
เพื่อเจ้อ.

ความเป็นผู้ไม่เพ่งเล็ง มีไว้เพื่อดับกิเลสของบุคคลผู้มักเพ่งเล็ง

ความไม่พยาบาท มีไว้เพื่อดับกิเลสของบุคคลผู้มีจิตพยาบาท.

ความเห็นถูก มีไว้เพื่อดับกิเลสของบุคคลผู้มีความเห็นผิด.

ความด่าริถูก มีไว้เพื่อดับกิเลสของบุคคลผู้มีความด่าริผิด.

การเจรจาถูก มีความเพื่อดับกิเลสของบุคคลผู้มีวาจาผิด

การงานถูก มีไว้เพื่อดับกิเลสของบุคคลผู้มีการงานผิด

การเลี้ยงชีวิตถูก มีไว้เพื่อดับกิเลสของบุคคลผู้เลี้ยงชีวิตผิด.

ความพยายามถูก มีไว้เพื่อดับกิเลสของบุคคลผู้มีความพยายามผิด.

ความระลึกถูก มีไว้เพื่อดับกิเลสของบุคคลผู้มีสติผิด.

ความตั้งใจมั่นถูก มีไว้เพื่อดับกิเลสของบุคคลผู้มีความตั้งใจมั่นผิด.

ความรู้ถูก มีไว้เพื่อดับกิเลสของบุคคลผู้มีญาณผิด.

ความหลุดพ้นถูก มีไว้เพื่อดับกิเลสของบุคคลผู้มีวิมุติผิด.

ความเป็นผู้ปราศจากถิ่นมิทระ มีไว้เพื่อดับกิเลสของบุคคลผู้ถูกถิ่นมิทระครอบงำ.

ความเป็นผู้มีจิตไม่ฟุ้งซ่าน มีไว้เพื่อดับกิเลสของบุคคลผู้มีจิตฟุ้งซ่าน.

ความเป็นผู้ข้ามพ้นความสงสัย มีไว้เพื่อดับกิเลสของบุคคลผู้มี ความสงสัย.

ความไม่โกรธ มีไว้เพื่อดับกิเลสของบุคคลผู้มักโกรธ.

ความไม่ผูกโกรธ มีไว้เพื่อดับกิเลสของบุคคลผู้มักผูกโกรธ.

ความไม่ลบหลู่คุณท่าน มีไว้เพื่อดับกิเลสของบุคคลผู้มักลบหลู่

คุณท่าน.

ความไม่ตีเสมอ มีไว้เพื่อดับกิเลสของบุคคลผู้มักตีเสมอเขา.

ความไม่ริษยา มีไว้เพื่อดับกิเลสของบุคคลผู้มีความริษยา.

ความไม่โอ้อวด มีไว้เพื่อดับกิเลสของบุคคลผู้โอ้อวด.

ความไม่มีมารยา มีไว้เพื่อดับกิเลสของบุคคลผู้ไม่มีมารยา.

ความเป็นคนไม่คื้อดิ่ง มีไว้สำหรับกิเลสของบุคคลผู้คื้อดิ่ง.

ความไม่ดูหมิ่นท่าน มีไว้สำหรับของกิเลสของบุคคลผู้ดูหมิ่นท่าน.

ความเป็นผู้ว่าง่าย มีไว้เพื่อดับกิเลสของบุคคลผู้ว่างาย.

ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร มีไว้เพื่อดับกิเลสของบุคคลผู้มีบาป-

มิตร.

ความไม่ประมาท มีไว้เพื่อดับกิเลสของบุคคลผู้มีความประมาท.

ความเชื่อ มีไว้เพื่อดับกิเลสของผู้ไม่มีศรัทธา.

ความละอาย มีไว้เพื่อดับกิเลสของบุคคลผู้ไม่มีหิริ.

ความสะดุ้งกลัวต่อบาป มีไว้เพื่อดับกิเลสของบุคคลผู้ไม่มี

โศตตปปะ.

ความเป็นพหูสูต มีไว้เพื่อดับกิเลสของบุคคลผู้มีสุตะ (การศึกษา) น้อย.

การปรารภความเพียร มีไว้เพื่อดับกิเลสของบุคคลผู้เกียจคร้าน.

ความเป็นผู้มีสติมั่น มีไว้เพื่อดับกิเลสของบุคคลผู้มีสติหลงลืม.

ความถึงพร้อมด้วยปัญญา มีไว้เพื่อดับกิเลสของบุคคลผู้มีปัญญา

ทราวม.

ความเป็นผู้ไม่ถูบลำทิฏฐิของตน ไม่ยึดถือมั่นคง และการสลัด
ทิ้งได้โดยง่ายดาย มีไว้เพื่อดับกิเลสของบุคคลผู้ถูบลำทิฏฐิของตน
ยึดถือมั่นคง และสลัดทิ้งได้โดยยาก.

[๑๐๕] คุณก่อนจนทะ เหตุแห่งสัลเลขธรรม เราได้แสดงแล้ว
เหตุแห่งจิตตูปบาท เราได้แสดงแล้ว เหตุแห่งการหลีกเลี้ยง เราได้แสดง
แล้ว เหตุแห่งภาวะเบื้องสูง เราได้แสดงแล้ว เหตุแห่งความดับทุกข์
เราได้แสดงแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

คุณก่อนจนทะ กิจอันใดที่ศาสดาผู้แสวงหาประโยชน์ ผู้เอ็นดู
อนุเคราะห์เหล่าสาวกควรทำกิจนั้น เราตถาคตได้ทำแล้วแก่เธอทั้งหลาย
คุณก่อนจนทะ นั้นคงไม่ นั้นเรื้อนร้าง เธอทั้งหลายจงเพ่งดูเถิด อย่า
ประมาท. อย่าได้เป็นผู้มีความเคียดรื้อนในภายหลังเลย นี่เป็นคำสอน
สำหรับเธอทั้งหลาย ฉะนั้นแล.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสพระพุทธพจน์นี้แล้ว ท่านพระมหา
จนทะ ชื่นชม ยินดีภายิตของพระผู้มีพระภาคเจ้า ฉะนั้นแล

พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสธรรม ๔๔ บท ทรงแสดงสนธิ
๕ อย่างไว้ พระสูตรนี้มีนามว่า สัลเลขสูตร เป็นพระสูตรที่ลึกซึ้ง
เทียบด้วยศาครที่ปานกันฉะนี้.

จบ สัลเลขสูตรที่ ๘

อรรถกถาสลเลขสูตร

[๑๐๐] สลเลขสูตรมีคำเริ่มต้นว่า เอวมุเม สุตฺติ (พระสูตรนี้ ข้าพเจ้า (พระอานนท์) ได้ฟังมาแล้วอย่างนี้) ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า มหาจุนทะ เป็นนามของพระเถระ รูปนั้น.

บทว่า สายณฺหสมยฺ (ในสายัณหสมย) คือในเพลายืน.

ที่หลบหลีก คือแอบหลบออกจากสัตว์และสังขารทั้งหลายเหล่านั้นๆ ชื่อว่า ที่ซ่อนเร้น ในคำว่า ปฏิสฺสฺลํ อจฺจํ (ออกจากที่ซ่อนเร้น) นี้ มีคำอธิบายไว้ว่า ได้แก่ความโดดเดี่ยว คือ ความสงัด. ผู้ที่ออกจากที่นั่น ชื่อว่า เป็นผู้ออกจากที่เร้น. แต่ท่านจุนทะเถระนี้ เพราะ ออกจากผลสมาบัติที่สูงที่สุด กว่ากรหลีกเร้น (ธรรมดา) เพราะฉะนั้น ท่านพระอานนท์จึงได้กล่าววว่า ออกจากที่เร้นแล้ว.

บทว่า ภควนฺตํ อภิวัตฺเตว (ครั้นถวายอภิวัตพระผู้มีพระภาคเจ้า แล้ว) ความว่า ครั้นไหว้พระผู้มีพระภาคเจ้าโดยเคารพ ด้วยเศียรเกล้า ประกอบกับการยกมือครบทั้ง ๑๐ นิ้วขึ้นประณมแล้ว หรือครั้นถวายอภิวัตพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว พระองค์ทรงเปล่งพระคำรัสอย่างนี้ว่า จงเป็น สุข ๆ เกิด จุนทะ.

ธรรมเนียมของพระพุทธเจ้า

ได้ทราบว่ พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อมีผู้ถวายบังคม จะทรงชูพระศอซึ่งคล้ายกับกลองทองขึ้นแล้ว ทรงเปล่งพระสุระเสียง คุณเสียงพระพรหม ที่เสนาะโสต เป็นที่จับใจ คล้ายกับโสรจตรง ด้วยน้ำอมฤตตรีสรระบุชื่อของผู้นั้น ๆ ว่า จงเป็นสุข ๆ เถิด ดังนี้ ข้อนี้เป็นธรรมเนียมของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย.

ในเรื่องนั้นมีพระสูตรที่ยกมาเป็นข้ออ้างอิงได้ ดังต่อไปนี้ (คือ สักกปัญหสูตร) ว่า เมื่อปัญจสิขเทพบุตรกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ท้าวสักกะจอมเทพ พร้อมด้วยเทพอำมาตย์ เทพบริวาร ขอถวายบังคมพระยุคลบาทของสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วยเศียรเกล้า คุณก่อนปัญจสิขเทพบุตร ขอให้ท้าวสักกะจอมทวยเทพพร้อมด้วยเทพอำมาตย์ พร้อมด้วยเทพบริวาร จงทรงพระเกษมสำราญ เพราะว่าเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย อสูร นาค คนธรรพ์ และสัตว์เหล่าอื่น ที่มีกายหยาบ ปรารถนาความสุขกัน เพราะฉะนั้น ก็เมื่อเป็นเช่นนี้ พระตถาคตเจ้าทั้งหลาย จะทรงถวายพระพรเทพเจ้าประเภทนั้น ผู้มีศักดิ์มาก ผู้ควรบูชาดังที่กล่าวมาแล้วนั้น.

บทว่า ยา อิมา ความว่า ท่านพระจุนทะ ได้กล่าวถึงทิวัญญที่ ต้องพูดถึง ในบัดนี้ เหมือนทำให้อยู่เฉพาะหน้า.

บทว่า อเนกวิหิตา (มีมากอย่าง) ได้แก่มีนานาประการ.

บทว่า ทิวัญญโย (ทิวัญญทั้งหลาย) ได้แก่มิจฉาทิวัญญ.

บทว่า โลก อุปุปชชุตติ (เกิดขึ้นในโลก) ความว่า ปราภุอยู่ ในหมู่สัตว์โลก.

บทว่า อุตตวาทปฏิสัยตุตฺตา (ประกอบด้วยอุตตวาทะ) ความว่า
มิจฉาทิฏฐิเหล่านีที่ประกอบด้วยอุตตวาทะ. (ปรารภตน) เป็นไปแล้ว
โดยนัยมีอาทิว่า ย่อมตามเห็นรูปโดยความเป็นอิตตา มี ๒๐ อย่าง.

บทว่า โลกวาทปฏิสัยตุตฺตา (ประกอบด้วยโลกวาทะ พุคปรารภ
โลก) ความว่า เป็นไปแล้วโดยนัยมีอาทิว่า อิตตาและโลกเที่ยง.

มิจฉาทิฏฐิ ๘

มิจฉาทิฏฐิปรารภอิตตาและโลกนั้นมี ๘ ประการ ที่ เป็นไปแล้ว
อย่างนี้ว่า

๑. อิตตาและโลกเที่ยง
๒. อิตตาและโลกไม่เที่ยง
๓. อิตตาและโลกเที่ยงก็ ไม่เที่ยงก็มี
๔. อิตตาและโลกเที่ยงก็ไม่ใช่ ไม่เที่ยงก็ไม่ใช่
๕. อิตตาและโลกมีที่สุด
๖. อิตตาและโลกไม่มีที่สุด
๗. อิตตาและโลกมีที่สุดก็มี ไม่มีที่สุดก็มี
๘. อิตตาและโลกมีที่สุดก็ไม่ใช่ ไม่มีที่สุดก็ไม่ใช่

ในคำมีอาทิว่า อาทิเมว (เบื้องต้นนี้เท่านั้น) มีอรรถาธิบาย
อย่างนี้ว่า (พระจุนทเถระทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้า) ว่า ข้าแต่พระองค์
ผู้เจริญ ภิกษุมนสิการธรรมเบื้องต้นอย่างเดียว คือถึงจะยังไม่บรรลุนิพพาน

๑. ปาฐะ เป็น พาวีสติ แต่ฉบับพม่าเป็น ตา วิสติ จึงแปลตามฉบับพม่า เพราะตรงตาม
ความจริง.

๒. ฉบับของไทยขาดหายไป ๑ ข้อ แต่ฉบับพม่ามีครบ จึงได้เติมตามนั้น.

ปัตติมรรค มนสิการเฉพาะมนสิการเบื้องต้นเท่านั้น ที่เจือด้วยวิปัสสนา จะมีการละและการสลัดทิ้ง ทิฏฐิเหล่านี้ อย่างนี้ คือ ทิฏฐิเหล่านี้ ด้วยอุบาย เพียงเท่านั้นเท่านั้นได้อย่างไร? ก็พระเถระถึงแม้ตัวท่านจะไม่มีมานะยิ่ง (สำคัญว่า ตัวได้บรรลุมรรคผล) แต่ก็พึงทราบว่าเป็นเสมือนผู้มีมานะยิ่ง ถามปัญหานี้เพื่อละมานะยิ่ง สำหรับภิกษุทั้งหลายผู้มีมานะยิ่ง.

ส่วนอาจารย์เหล่านี้กล่าวว่า อันเตวาสิกทั้งหลายของพระเถระ ที่มีความเข้าใจอย่างนี้ว่า การละทิฏฐิทั้งหลายได้เด็ดขาด มิได้ด้วยมนสิการธรรมเบื้องต้นเท่านั้นก็มี ที่มีความเข้าใจว่ามีได้เพราะมีสมาบัติเป็นวิหารธรรม คือมีธรรมะเครื่องขัดเกลา เป็นวิหารธรรมก็มี ท่านทูลถาม พระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อประโยชน์แก่อันเตวาสิกเหล่านั้น.

หน้าที่ของทิฏฐิ

[๑๐๑] ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงอุบาย สำหรับละทิฏฐิเหล่านั้นแก่ท่าน จึงได้ตรัสคำมีอาทิว่า ยา อิมมา (ทิฏฐิ) เหล่านี้ไคไฉ. ในคำเหล่านั้นมีความพิสดารว่า คำมีอาทิว่า ยตฺถ เจตา ทิฏฺฐิโย อุปฺปชฺชนฺติ (ทิฏฐิเหล่านั้นเกิดขึ้นในที่ใด) ดังนี้ พระองค์ตรัสหมายเอาเบญจขันธ์. อธิบายว่า ทิฏฐิเหล่านั้นเกิดขึ้นในเบญจขันธ์เหล่านั้น ดังที่ตรัสไว้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อรูปมีอยู่ เพราะยึดมั่นรูป เกิดทิฏฐิขึ้น อย่างนี้ว่า เราคืออัตตา และโลก ละโลกนี้ไปแล้วจักยังมี (เพราะว่า) อัตตานั้น โลกนั้น เป็นของเที่ยง ยั่งยืน ติดต่อกันไป มีความไม่แปรไปเป็นธรรมดา. แต่พระองค์ตรัสไว้เป็นเอกพจน์ว่า ยตฺถ จ (แปลว่า ในอารมณ์ใด) ด้วยอำนาจแห่งอารมณ์

เมื่ออธิบายไว้ว่า ทิฏฐิทั้งหลายเกิดขึ้นในอารมณ์ใด. อนึ่ง ในคำว่า ยตุถ จ เป็นต้นนี้ ควรทราบถึงทิฏฐิเหล่านี้ ทำ (หน้าที่) ต่าง ๆ กัน อย่างนี้ คือ เกิดขึ้น ๑ นอนเนืองอยู่ ๑ ฟุ้งขึ้น ๑ อธิบายว่า ทิฏฐิเหล่านี้มี การทำ (หน้าที่) ต่างกันดังนี้ คือ ทิฏฐิทั้งหลายโดยชาติ (ของมัน) ที่ยังไม่เกิดขึ้น.

เมื่อเกิดขึ้นพระองค์ตรัสเรียกว่า กำลังเกิดขึ้น, ที่เสพจนคุ้นบ่อยๆ มีกำลัง ขจัดยังไม่ได้ พระองค์ตรัสเรียกว่า นอนเนืองอยู่, ส่วนที่ประ จวบ (ล่วงออกมาทาง) ภายทวาร และวชิทวาร พระองค์ตรัสเรียกว่า ฟุ้งขึ้น.

ในคำทั้งหลายมีอาทิว่า ตั เนติ มม (สิ่งนี้นั้นไม่ใช่ของเรา) ควรทราบอรรถาธิบายของบทอย่างนี้ก่อนว่า อารมณ์ที่แยกประเภทเป็น เบญจจันชัณนั้น ไม่ใช่ของ ๆ เรา ถึงเราก็ไม่ใช่สิ่งนั้น แม้สิ่งนั้นก็ไม่ใช่ อัตตาของเรา ภิกษุเห็นเบญจจันชัณนั้น ตามความเป็นจริง ด้วยปัญญา อันชอบอย่างนี้ (มีการละการสลัดทิ้งทิฏฐิเหล่านั้นได้).

แต่เพราะในการยึดถือ ๓ อย่างนี้ เมื่อยึดถือการยึดถือด้วยอำนาจ ตัณหาว่านั่นของเรา ก็ชื่อว่า ยึดถือตัณหาเป็นเครื่องเน้นซ้ำ แยกประเภท ออกเป็นตัณหาวิปริต ๑๐๘ ประการ เมื่อยึดถือการยึดถือด้วยอำนาจมานะ ว่า เราเป็นนั่น ชื่อว่ายึดถือมานะเป็นเครื่องเน้นซ้ำ แยกประเภทออก เป็นนानะ ๕ ประการ และเมื่อยึดถือการยึดถือด้วยอำนาจทิฏฐิว่า นั่น ไม่ใช่อัตตาของเรา ชื่อว่า ยึดถือทิฏฐิเป็นเครื่องเน้นซ้ำ แยกประเภท ออกเป็นทิฏฐิ ๖๒ ประการ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อตรัส ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา ก็ชื่อว่าทรงปฏิเสธตัณหาเครื่องเน้นซ้ำ แยก

ประเภทคามที่กล่าวแล้ว เมื่อตรัสว่า เราไม่ใช่ นั่น ก็ชื่อว่าทรงปฏิเสธ นานะเป็นเครื่องเน้นซ้ำ และเมื่อตรัสว่า นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา ก็ชื่อว่า ทรงปฏิเสธทัญญูเป็นเครื่องเน้นซ้ำ. อนึ่ง ในเรื่องค้นหา มานะ ทัญญู ทั้ง ๓ อย่างนี้ ค้นหา และมานะ พึงทราบว่าเป็นตัวอยู่ในหมวดเดียวกัน กับทัญญูนั่นเอง.

บทว่า **เอวมัตถ์** (เห็นสิ่งนั้นอย่างนี้) คือ เห็นเบญจขันธ์นั้น โดยอาการมีอาทิว่า นั่นไม่ใช่ของเราอย่างนี้.

บทว่า **ยถาภูต** (ตามความเป็นจริง) คือ ตามสภาวะ มีคำอธิบายไว้ว่า ตามที่มีอยู่. อธิบายว่า ความจริง ขันธ์ปัญจก (หมวด ๕ ของขันธ์) มีอยู่โดยอาการอย่างนั้นนั่นเอง แต่ขันธ์ปัญจกที่ยึดถือโดยนัย มีอาทิว่า ของเรา ย่อมไม่มีโดยอาการอย่างนั้นนั่นเอง.

บทว่า **สมมุปปุลยา** (เห็นด้วยปัญญาอันชอบ) ความว่า เห็นด้วยดี ด้วยวิปัสสนาปัญญา อันนิโศคาปตติมรรคปัญญา เป็นปริโยสาน.*

บทว่า **เอวมตาส** (ละทัญญูเหล่านี้อย่างนี้) ได้แก่ (ละ) ทัญญูเหล่านั้น ด้วยอุบายนี้. คำว่า การละการสลัดทิ้งทั้งนี้ เป็นชื่อของการละกิเลสได้โดยเด็ดขาดทีเดียว.

[๑๐๒] **พระผู้มีพระภาคเจ้า** อันพระมหาจุนเถระ ถามปัญหา ด้วยสามารถแห่งบุคคลผู้มีมานะยิ่งว่า การละทัญญูทั้งหลาย มิได้ด้วยการ มนสิการธรรม เบื้องต้นเท่านั้น หรือมิได้ ? ครั้นทรงแสดงการละ ทัญญูด้วยโศคาปตติมรรคแล้ว บัดนี้ เมื่อจะทรงจำแนกมานะของผู้มีมานะ ยิ่งด้วยพระองค์เอง จึงได้ตรัสคำมีอาทิว่า ก็เหตุที่ตั้งแล. ผู้มีมานะยิ่ง

๑. ฉบับพม่าเป็น โศคาปตติมคฺคปุลยาปริโยสานาย จึงได้แปลตามนั้น.

ทั้งหลายจะแสวงหาตนหรือคนอื่น. ภิกษุทั้งหลายเรียนว่า ข้าแต่ท่าน
สัตบุรุษ เราทั้งหลายแสวงหาตน. พระเถระนั้นได้ให้กรรมฐานแก่ภิกษุ
เหล่านั้น. ภิกษุเหล่านั้นได้บรรลุอรหัตกัณหมคทุกรูป. ภิกษุสงฆ์จึงได้
ส่งภิกษุจำพวกอื่นไปอีก. ภิกษุที่สงฆ์ส่งไปอย่างนี้ถึง ๓ ครั้ง ก็ได้บรรลุ
อรหัตเหมือนกันทั้งหมดแล้ว อยู่ (กับพระเถระนั้น). ต่อจากนั้นมา
พระสงฆ์เห็นว่า พระที่ไป ๆ แล้ว ไม่กลับมา จึงได้ส่งภิกษุหลวงตาอีก
รูปหนึ่งไป.

หลวงตานั่นครั้นไปถึงแล้ว ได้พูดว่า ข้าแต่ท่าน**ธรรมทินนะ**
ภิกษุสงฆ์สำนักคิสดมมหาวิหาร ส่งพระมาที่สำนักท่านถึง ๓ ครั้ง แต่ท่าน
เองไม่ทำความเคารพอาคันติสงฆ์ ไม่มา (ไปตามคำสั่ง) พระเถระ
ตอบว่า นี้อะไรกัน? แล้วให้หลวงตานั้นรับเอาบาตร และจีวรโดยไม่
ต้องเข้าบรรณศาลาแล้วออกไปในทันทีทันใดนั้นแหละ. ท่านได้เวะไปยัง
หังกนวิหาร* ในระหว่างทาง. และในหังกนวิหารนั้น มีมหาเถระรูปหนึ่ง
มีพรรษา ๖๐ ล่วงแล้ว ปฏิญาณตนเป็นพระอรหันต์ ด้วยมานะยิ่ง พระ
เถระเข้าไปหาท่านไหว้ กระทบปฏิสันถาร แล้วได้เรียนถามถึงคุณธรรม
ที่ได้บรรลุ. พระเถระกล่าวว่า เออ **ท่านธรรมทินนะ** กิจที่บรรพชิต
พึงทำ ผมได้ทำเสร็จนานแล้ว บัดนี้ ผมก็พรรษา ๖๐ ล่วงแล้ว. **ท่าน**
ธรรมทินนะ เรียนถามว่า ได้เท่าครึ่ง ได้เท่ายังใช้ฤทธิอยู่บ้างหรือไม่?
ท่านตอบว่าใช้อยู่ **ท่านธรรมทินนะ**. **ท่านธรรมทินนะ** เรียนว่า ดีแล้ว
ครึ่ง ได้เท่า ขอนิมนต์ได้เท่าเนรมิตข้างกำลังเดินมาประจันหน้าได้เท่า
(ให้ดู) ถัด. พระเถระรับคำนิมนต์แล้ว ได้เนรมิตข้างเชือกใหญ่
๑. ฉบับพม่าเป็น ตงขณวิหาร ที่อยู่ชั่วคราว.

เผือกผ่อง เป็นที่สถิตแห่งคชลักษณ์ ๗ ประการ ตกมันกล้า แกว่งหาง สอดวงเข้าปาก รีมาประจันหน้าคล้ายกับจะเอาทั้ง ๒ แขนง ท่านเห็น ช้างเชือกนั้นที่ตนเนรมิตขึ้นเอง กลัวเริ่มจะวิ่งหนี ในเวลานั้นเอง ท่าน ก็รู้ตัวว่า เรายังไม่ได้เป็นพระอรหันต์ จึงนั่งกระโหยงลงแทบบาทมูลของท่าน**ธรรมทินนะ** แล้วกล่าวว่า ขอท่านจงเป็นที่พึ่งแก่ผมเถิด ท่านขอรับ. **ท่านธรรมทินนะ** ได้พูดเอาใจพระเถระว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ท่านอย่าได้ เสรีโสภณ อย่าได้เสียใจ มานะยิ่งจะเกิดขึ้นเฉพาะการกบुकคคคทั้งหลาย เท่านั้น แล้วได้ให้กรรมฐาน (แก่พระเถระ). พระเถระดำรงอยู่ใน โอวาทของท่านแล้วได้บรรลุพระอรหันต์.

ถึงพระเถระ (อีกรูปหนึ่ง) ก็เช่นกัน อยู่ที่จิตตลดาบรรพต. **ท่านธรรมทินนะ** เข้าไปหาท่าน แล้วถามอย่างนั้นเหมือนกัน. ทั้งท่านก็ได้พยากรณ์อย่างนั้นเหมือนกัน. ถัดจากนั้น**ท่านธรรมทินนะ** ก็ได้กล่าว กะท่านว่า ท่านได้ใช้ฤทธิ์บ้างหรือไม่? พระเถระตอบรับคำ. **ท่าน ธรรมทินนะ** เรียนท่านว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ดีแล้วขอรับ ขอให้ท่าน เนรมิตสระโบกขรณีขึ้น ๑ สระเถิด. พระเถระได้เนรมิต (ตามที่ขอร้อง) **ท่านธรรมทินนะ** เรียนว่า ท่านขอรับ ขอให้ท่านเนรมิตกอบัวขึ้นในสระนี้ ด้วยเถิด. พระเถระก็เนรมิตกอบัวขึ้น (ตามที่ขอร้อง). **ท่านธรรมทินนะ** ขอร้องว่า ขอให้ท่านเนรมิตร่างหญิงคนหนึ่ง ยืนร้อง ร่ำรำด้วยเสียง ไพเราะอยู่บนกอบัวนั้นเถิด. พระเถระก็เนรมิตหญิงนั้น (ตามที่ขอร้อง). **ท่านธรรมทินนะ** จึงเรียนว่า ขอให้ท่านเพ่งพินิจหญิงนั้นบ่อย ๆ แล้วตัว ท่านเองก็เข้าปราสาทไป. เมื่อพระเถระเพ่งพินิจที่เนรมิตขึ้นนั้น ก็เลศ ๑. ฉบับพม่าเป็น ตเถว จึงได้แปลเช่นนั้น.

ที่ข่มไว้เป็นเวลา ๖๐ ปีก็ห้วนไหว. ในครั้งนั้นท่านรู้ตัว จึงขอเรียน
กรรมฐานในสำนักของท่าน**ธรรมทินนเถระ** และได้บรรลุพระอรหัต
เหมือนกับพระเถระรูปก่อน.

ส่วนท่าน**ธรรมทินน**ะ ก็ได้ไปยัง**ติสสมหาวิหาร**ตามลำดับ. และใน
เวลานั้น พระเถระทั้งหลายกวาดลานพระเจดีย์แล้วนั่งกรรมฐาน ยังปีติมี
พระพุทธรูปเจ้าเป็นอารมณ์ให้เกิดขึ้น. นัยว่า การทำอย่างนี้เป็นกิจวัตรของ
ท่านเหล่านั้น. เพราะเหตุนี้ จึงไม่มีพระเถระแม้แต่รูปเดียว บรรดา
พระเถระเหล่านั้นจะบอกจะถามท่าน**ธรรมทินน**ะว่า ท่านจงวางบาตรและ
จีวรไว้ตรงนี้. แต่รู้กันว่า นั่นคงจะเป็นท่าน**ธรรมทินน**ะ จึงได้พากัน
ถามปัญหาท่าน. ท่านตอบได้ตัดปัญหาที่ถาม ๆ มา เหมือนกับใช้ดาบ
ที่คมตัดมัดก้านดอกโกมุท ให้ขาดสะบั้นฉับนั้น แล้วเอานิ้วเท้าคมหาปฐพี
และพูดว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ มหาปฐพีนี้แม้จะไม่มีจิตใจ ยังรู้คุณค่าของ
ธรรมทินนะ แต่ท่านทั้งหลายไม่รู้จึงได้กล่าวคานานี้ว่า

ข้าแต่ท่านผู้เจริญ แผ่นดินนี้ ไม่มีจิตใจ ยังรู้คุณค่า
น้อยใหญ่ ส่วนท่านทั้งหลายมีจิตใจ แต่ไม่รู้คุณค่า
น้อยใหญ่.

ตัวเลขธรรมคือฌาน - วิปัสสนา

และในทันใดนั่นเอง ท่านก็ได้เหาะขึ้นไปบนอากาศ ไปยัง
ตลิ่งคติสบรรพตนั้นเอง.

[๑๐๒] อธิมานะ ย่อมเกิดขึ้นแก่การกบुकคตเท่านั้น ดังที่กล่าว
มานะแล้ว. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงจำแนกฌาน

ด้วยสามารถแห่งภิกษุทั้งหลายผู้เช่นนั้น จึงได้ตรัสคำมีอาทิไว้ว่า "จํา
โจ ปน."

บทว่า จํา โจ ปน นั้นมีอรรถาธิบายว่า เหตุนี้มีอยู่ ไม่ใช่
ไม่มี คือภิกษุกลางรูปในศาสนานี้ สงัดจากกามทั้งหลาย ฯลฯ เข้าปฐม-
ฌานอันเป็นสาธารณะแก่ปริพาชกนอกศาสนาทั้งหลายอยู่.

แต่คำใดว่า ชื่อว่า ตสุส เอวมสุส สลฺเลขณ วิหรามิ (เธอพึงมี
ความเข้าใจอย่างนี้ว่า เราอยู่ด้วยศีลเลขธรรม ธรรมเครื่องขัดเกลากิเลส)
ความว่า วิธีปฏิบัติได้ ย่อมขัดเกลากิเลสได้ เราอยู่ด้วยวิธีปฏิบัตินั้น
คํานั้นไม่ถูก. เพราะว่า ฌานของภิกษุผู้มีมานะยัง ไม่เป็นศีลเลขธรรม
หรือศีลเลขปฏิบัติทา.

เพราะเหตุไร ? เพราะไม่เป็นเบื้องต้นบาทของวิปัสสนา. อธิบายว่า เธอ
เข้าฌาน ครั้นออกจากฌานแล้ว ก็ไม่พิจารณาสังขารทั้งหลาย. ส่วนฌาน
ก็ทำเพียงแต่ให้จิตของเธอเป็นเอกัคคตาเท่านั้น. เธอก็เป็นผู้อยู่สบายใน
ปัจจุบัน. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงเนื้อความนั้น
จึงได้ตรัสว่า คู่ก่อนจุนทะ ฌานธรรมเหล่านั้น เราตถาคตไม่เรียกว่า เป็น
ศีลเลขธรรมในวินัยของพระอรียเจ้าเลย แต่ฌานธรรมเหล่านั้น เราตถาคต
เรียกว่า ทิฏฐุธรรมสุขวิหารธรรม (ธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน)
ในวินัยของพระอรียเจ้า.

คำว่า เอเต (เหล่านั้น) ในพระพุทพจน์นั้น พึงทราบว้
๑. ฉ. น หิ อธิมานิกสุส ภิกษุโน ฌานํ สลฺเลโข วา สลฺเลขปฏิบัติทา วา โหติ แปลตามนี้.

เป็นพหูพจน์ด้วยอำนาจแห่งฉาน. มีคำอธิบายว่า **เอเต โยค ปฐมชฺฌาน-
ชฺฌมา** (แปลว่า ธรรมคือปฐมฉานเหล่านั้น) อีกอย่างหนึ่ง (เป็น
พหูพจน์) ด้วยอำนาจแห่งสมาบัติ. อธิบายว่า ปฐมฉานแม้ฉานเดียว
แต่เป็นไปได้โดยการเข้าบ่อย ๆ ก็ถึงความเป็นของมากได้. อีกอย่างหนึ่ง
เป็นพหูพจน์ด้วยอำนาจแห่งอารมณ์. อธิบายว่า ปฐมฉานแม้ฉานเดียว
ก็ถึงความเป็นของมากได้โดยการเป็นไปในอารมณ์ทั้งหลาย มีปฐมวิกสิติน
เป็นต้น. ในทุติยฉาน, ตติยฉาน และจตุตถฉาน ก็นัยนี้.

แต่ในอรุปฉานทั้งหลาย (คำว่าเหล่านั้น) พึงทราบว่าเป็นพหูพจน์
ด้วยอำนาจแห่งเหตุทั้ง ๒ ในฉานก่อน (จตุตถฉาน) นั้นเอง เพราะ
ไม่มีความต่างกันแห่งอารมณ์. ก็เพราะเหตุที่ทั้งองค์ทั้งอารมณ์ของอรุปฉาน
เหล่านั้น สงบ อธิบายว่า ทั้งดับสนิททั้งละเอียด เพราะฉะนั้น ทั้งองค์
ทั้งอารมณ์เหล่านั้น พึงทราบว่า พระองค์ตรัสไว้อย่างนี้ว่า ฉานธรรม
เหล่านั้นเป็นธรรมอันสงบ เป็นธรรมเครื่องอยู่ (สันตวิหารธรรม).
นี่เป็นการขยายความทั่วไปของอรุปฉานทั้ง ๔ เหล่านั้นก่อน. ส่วนการ
ขยายความพิเศษควรกล่าว (อธิบาย) ตามทำนองบทเป็นต้นว่า เพราะ
ล่วงเลยรูปสัญญาไปโดยประการทั้งปวง. การขยายความนั้นได้กล่าว
(อธิบาย) ไว้ทุกอย่างในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแล้วแล.

[๑๐๓] เพราะเหตุที่วิหารธรรมคือฉาน ของภิกษุผู้มีอริมานะ
ไม่เป็นสัลเลขวิหารธรรม เพราะไม่เป็นบาทของวิปัสสนา ด้วยว่า เธอ
เข้าฉาน ครั้นออกจากฉานแล้ว หาได้พิจารณาสังขารทั้งหลายไม่ แต่
ทิวฐธรรมสุขวิหารธรรมของเธอเป็น (เพียง) ทำให้จิตเป็นอภักคตา
อย่างนี้ เพราะฉะนั้น **พระผู้มีพระภาคเจ้า** เมื่อจะทรงแสดงเนื้อความนั้น

จึงทรงจำแนกรูปฌานและอรูปรูปฌานไว้ และต่อไปนี้ เมื่อจะทรงแสดง
เรื่องนั้น และสัลดเลขธรรมนั้นด้วยอาการ ๔ อย่าง จึงได้ตรัสคำมีอาทิไว้ว่า
อิธ โข ปน โว ดังนี้.

บาทของวิปัสสนา

[๑๐๔] ก็เหตุไฉนธรรมทั้งหลาย มีวิหิงสาเป็นต้นเท่านั้น
นอกจากสมาบัติทั้ง ๘ อย่าง พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสเป็นสัลดเลขธรรม ?
เพราะธรรมทั้งหลายมีวิหิงสาเป็นต้น เป็นบาทของวิปัสสนาที่เป็น
โลกุตระได้.

อันที่จริง สมาบัติทั้ง ๘ ของคนภายนอก (พุทธศาสนา) ทั้งหมด
เป็นบาทของวิภูฏะ เท่านั้น. แต่ในศาสนา (พุทธ) แม้สรณคมน์
ก็พึงทราบว่าเป็นบาทของโลกุตระธรรมได้ ตามพระสูตรนี้โดยเฉพาะ
จะป่วยกล่าวไปไปถึงธรรมทั้งหลาย มีวิหิงสาเป็นต้นเล่า (ที่จะเป็นไป
ไม่ได้).

อนึ่ง ทานที่บุคคลถวายแก่ผู้ถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ ในศาสนา
(พุทธ) มีผลมากกว่าทาน ที่ให้แก่คนนอกศาสนา ที่ได้สมาบัติ ๘ แม้
มีอภิญญา ๕ ก็ตาม. เพราะในทักขิณาวีถังคสูตร พระผู้มีพระภาคเจ้า
ทรงหมายเอาข้อความนี้ จึงได้ตรัสไว้ว่า ทักขิณามีผลคูณด้วยแสนโกฏิ
ทายกพึงหวังได้ เพราะให้ทานแก่บุคคลนอกศาสนา ผู้ปราศจากความ
ยินดีในกามทั้งหลาย. แต่ทักขิณามีผลนับไม่ถ้วน คำนวณไม่ถูก ทายก
พึงหวังได้ เพราะให้ทานแก่ผู้ปฏิบัติ เพื่อทำให้แจ้งซึ่งโศดาปัตติผล.
จะกล่าวถึงทำไมสำหรับพระโศดาบัน.

ความจริง ผู้ปฏิบัติเพื่อให้แจ้งซึ่งโศคาปตติผล ในทักขิณา
วิกังคสูตรนั้น พระองค์ทรงประสงค์เอา ตั้งแต่การถึงสรณะเป็นต้นไป.
นี่เป็นการประกอบความตามพระบาลีในพระสูตรนี้ก่อน.

ส่วนในการพรรณนาความตามลำดับบท พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้
บทว่า อธิ นี้เป็นคำแสดงเรื่องมีการไม่เบียดเบียนเป็นต้น.

คำว่า โข ปน เป็นเพียงนิบาต.

คำว่า โว เป็นลัญจวิภักติ ใช้ในอรรถแห่งตติยาวิภักติ.

ก็ในคำว่า อธิ เป็นต้นนี้ มีเนื้อความโดยย่อดังต่อไปนี้. คู่ก่อนจนทะ
เธอทั้งหลายควรทำการขัดเกลากิเลส (สัลเลหะ) ในเรื่องการเบียดเบียน
เป็นต้นนี้ นั่น ที่เราตถาคตกล่าวไว้โดยนัยมีอาทิว่า คนเหล่าอื่นจักเป็นผู้
เบียดเบียนกัน . พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสโดยสังเขปอย่างนี้แล้ว บัดนี้
เมื่อจะทรงขยายความให้พิสดาร จึงได้ตรัสคำมีอาทิไว้ว่า คนเหล่าอื่นจัก
เป็นผู้เบียดเบียนกัน แต่เราทั้งหลายจักเป็นผู้ไม่เบียดเบียนกันในเพราะเรื่อง
นี้ เธอทั้งหลายควรบำเพ็ญศีลเลขธรรมดังที่ว่ามานี้.

ในจำนวนคำเหล่านั้น คำว่า ปเร (คนเหล่าอื่น) ได้แก่ผู้ใด
ใครก็ตาม ที่ประกอบศีลเลขธรรมนี้เนื่อง ๆ.

ชื่อว่า วิหีสกา ภวิสฺสนฺติ (จักเป็นผู้เบียดเบียนกัน) ความว่า
จักเป็นผู้เบียดเบียนสัตว์ทั้งหลายด้วยเครื่องเบียดเบียนทั้งหลาย เช่นด้วย
ฝ่ามือหรือด้วยก้อนดินเป็นต้น.

ชื่อว่า มยเมตฺถ อวิหีสกา ภวิสฺสาม (เราทั้งหลายจักเป็นผู้ไม่
เบียดเบียนกันในเพราะเรื่องนี้) ความว่า ส่วนเราทั้งหลายจักเป็นผู้ไม่

เบียดเบียนกัน ในเพราะเรื่องที่เป็นเหตุให้คนอื่นเขาเบียดเบียนกันอย่างนี้
เท่านั้น คือเราทั้งหลายจักอยู่กัน โดยไม่ให้เกิดความเบียดเบียนกันขึ้น.

บทว่า **อติ สลฺลโฆ กรณีย** (เพราะเหตุอย่างนี้ การขัดเกลา
กิเลสเป็นสิ่งที่ควรทำ) ความว่า เธอทั้งหลายควรทำศีลเลขธรรมอย่างนี้.
และการไม่เบียดเบียนกันนั่นเอง พึงทราบว่าเป็นศีลเลขธรรมในที่นี้.
เพราะว่าการไม่เบียดเบียนกัน จะขัดเกลาคือตัดการเบียดเบียนกันได้ เพราะ
ฉะนั้น พระองค์จึงตรัสว่า ศีลเลขะ. ในทุกข้อก็มีนัยนี้. แต่มีความแปลก
กันอย่างนี้ (คือ) ทิฏฐิในคำว่า **ปเร มิจฺฉาทิฏฐิ** (คนอื่นจักเป็นผู้
มีความเห็นผิด) นี้พึงทราบว่าเป็นศีลเลขะที่ตรัสไว้ โดยทรงรวมมิจฉาทิฏฐิ
ข้อสุดท้ายของกรรมบถ (อกุศลกรรมบถ ๑๐) กับมิจฉาทิฏฐิข้อต้น ของ
มิจฉัตตะ (ความเป็นผิด) เข้าด้วยกัน. อนึ่ง สัมมาทิฏฐิในฐานะที่ตรัสไว้ว่า
เราทั้งหลาย จักเป็นผู้มีความเห็นถูกในเพราะเรื่องนี้ กับกรรมบถ ในคำว่า
เราทั้งหลายจักเป็นผู้งดเว้นจากปาณาติบาตในเพราะเรื่องนี้ เป็นต้น นี้จักมี
ขัดแย้งในสัมมาทิฏฐิสูต โดยพิสดาร ส่วนมิจฉาทิฏฐิในมิจฉัตตะเป็นต้น
จักแย้งชัดใน **เทวธาวิตักกสูต** (ข้างหน้า).

กรรมบถ - มิจฉัตตะ

แต่เนื้อความ (ที่จะกล่าวต่อไป) นี้ เป็นความสังเขปใน กรรมบถ
และมิจฉัตตะนี้.

ชนเหล่าใดยังสัตว์ที่มีชีวิตให้ตกลงไป เพราะเหตุนั้น ชนเหล่านั้น
ชื่อว่า **ปาณาติปาตี** อธิบายว่า เป็นผู้ฆ่าสัตว์มีชีวิต.

ชนเหล่าใด ถือเอาสิ่งของที่เขาไม่ได้ให้ เพราะเหตุนั้น ชนเหล่านั้น
ชื่อว่า อทินนาทายี อธิบายว่า ผู้ลักของผู้อื่น.

ชนเหล่าใดประพฤติธรรมไม่ประเสริฐ (ไม่เหมือนพรหม) คือ
ธรรมด่าได้แก่ธรรมแล้ว เพราะเหตุนี้ ชนเหล่านั้นชื่อว่า อพรหมจารี
อธิบายว่า เป็นผู้เสพเมถุนธรรม.

ส่วนชนเหล่าใดประพฤติธรรมประเสริฐ คือปฏิบัติทาประเสริฐสุด
เพราะว่าเหตุนี้ ชนเหล่านั้น ชื่อว่า พรหมจารี อธิบายว่า เป็นผู้เว้น
เมถุนธรรม. และพรหมจรรย์พึงทราบว่าเป็นสัญลักษณ์ให้คำว่า
เราทั้งหลายจักเป็นผู้ประพฤติพรหมจรรย์ ในเพราะเหตุนี้. เพราะ
พรหมจรรย์ (การประพฤติธรรมที่ประเสริฐ) ย่อมขจัดขัดเกลากพรหม-
จรรย์ (การประพฤติธรรมที่ไม่ประเสริฐ) ได้.

ชนเหล่าใดพูดเท็จ เพราะเหตุนี้ ชนเหล่านั้น ชื่อว่า มุสาวาทิ
อธิบายว่า ผู้พูดจาเปล่า คือ เหลาะแหละ ที่ห้กรานประโยชน์ของผู้อื่น.

เหล่าชนผู้ชื่อว่า มีปิสฺฐวจา เพราะมีวจาต่อเสียด.

เหล่าชนผู้ชื่อว่า มีผรุสวจา เพราะมีวจาหยาบคาย เราระรานสิ่ง
ที่รักของผู้อื่น.

ชนเหล่าใดพูดพล่าม คือ ไร้ประโยชน์ เพราะเหตุนี้ ชนเหล่านั้น
ชื่อว่า สัมผัสฺปปลาปี (ผู้พูดเพื่อเจ้า)

ชนเหล่าใดย่อมเพ่งเล็ง เพราะเหตุนี้ ชนเหล่านั้น ชื่อว่ามี
อภิชฌาเป็นปกติ อธิบายว่า เป็นผู้มักได้สิ่งของ ๆ ผู้อื่น.

๑. ปาฐะว่า เวทิตพุโพ เข้าใจว่าคงจะเป็นเวทิตพุพิ ฉบับพม่าเป็น เวทิตพุพิ.

เหล่าชนผู้ชื่อว่า มีจิตพยาบาท เพราะมีจิตพยาบาท คือเป็นจิตเสีย.

เหล่าชนผู้ชื่อว่า มีความเห็นผิด เพราะความเห็นพลาด คือลามก ได้แก่ที่ผู้รู้ดำหนิ อธิบายว่า ผู้ประกอบด้วย (นัตถิกทิกฺขุ) มีอาทิว่า ทานที่ให้แล้วไม่มีผล อันนับเนื่องใน (อกุศล) กรรมบถ และทิกฺขุที่ไม่นำสัตว์ออกจากวิญญูะ อันนับเนื่องในมิจฉัตตะ (ความเป็นผิด).

แต่เหล่าชนผู้ชื่อว่า มีความเห็นถูก เพราะมีความเห็นชอบ คืองาม ได้แก่ที่ผู้รู้สรรเสริญ อธิบายว่า ประกอบด้วยความเห็นว่าเป็นของดี สัตว์มีกรรมเป็นของตน มีอาทิว่า ทานที่ให้แล้วมีผล ที่นับเนื่องใน (กุศล) กรรมบถ และความเห็นในมรรคที่นับเนื่องด้วยสัมมัตตะ (ความเป็นถูก).

บทว่า มิจฉาสังกัปปา ได้แก่ความดำริในอกุศลที่ไม่เป็นไปตามความจริง และไม่เป็นเครื่องนำสัตว์ออกจากวิญญูะ.

แม้ในมิจฉาวาจาเป็นต้นก็มีนัยนี้. แต่มีความแปลกกันดังต่อไปนี้ :-

ความจริง ธรรมคามิจฉาสติก็เหมือนกับมิจฉาสังกัปปะเป็นต้น ไม่เป็นธรรมอย่างหนึ่งโดยเฉพาะ คือไม่มีธรรมอะไรๆ. แต่คำว่า มิจฉาสตินี้ เป็นชื่อของขั้นที่เป็นอกุศลทั้ง ๔ ขั้น ที่เป็นไปแล้วสำหรับผู้คิดถึงอดีต. แม้คำใดที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตกล่าวว่ อนุสสตินั้นมีอยู่ ไม่ใช่ไม่มี ซึ่งได้แก่อนุสสติของผู้ตามระลึกถึงการได้บุตร ตามระลึกถึงการได้ลาภ หรือตามระลึกถึงการได้ยศนะภิกษุทั้งหลาย. แม้คำนั้น พึงทราบว่ พระองค์ตรัสหมายเอาการเกิดขึ้นด้วยสติเทียบ ของผู้คิดถึงเรื่องนั้น ๆ.

ก็โมหะที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจการคิดถึงอุบาย ในการทำบาปทั้งหลาย และโดยอาการแห่งการทำชั่ว และพิจารณาว่า เราทำดีแล้ว พึงทราบว่

เป็นมิจจญาณในคำว่า **มิจจญาณิ** ผู้มีความรู้ผิด นี้.

บุคคลทั้งหลายผู้ประกอบด้วยมิจจญาณะนั้น ชื่อว่า **มิจจญาณิ**. ส่วนปัจเจกขณญาณ แยกประเภทเป็น ๑๕ อย่าง พระองค์ตรัสเรียกว่า สัมมาญาณ ในคำว่า **สัมมาญาณิ** (ผู้มีความรู้ชอบ) นี้. บุคคลทั้งหลายผู้ประกอบด้วยสัมมาญาณนั้น ชื่อว่า **สัมมาญาณิ**.

คำว่า **มิจจวิมุตติ** ผู้มีความหลุดพ้นผิด คือผู้ยังไม่หลุดพ้นเลย แต่มีความสำคัญอย่างนี้ว่า เราทั้งหลายหลุดพ้นแล้ว หรือมีความสำคัญว่า ความไม่หลุดพ้นเป็นความหลุดพ้น.

ในมิจจวิมุตตินั้นมีอรรถพจน์ดังต่อไปนี้ :-

เหล่าชนผู้ชื่อว่า **มิจจวิมุตติ** (ผู้มีความหลุดพ้นผิด) เพราะมีความหลุดพ้นผิด คือชั่วช้า ได้แก่วิปริต. อนึ่ง คำว่า **มิจจวิมุตติ** นี้ เป็นชื่อของขันธที่เป็นอกุศล ซึ่งเป็นไปโดยอาการดังที่กล่าวมาแล้ว. ส่วนธรรมที่เหลือที่สัมปยุตด้วยผลยกเว้น องค์ทั้ง ๘ มีสัมมาทิฐิเป็นต้น พึงทราบว่าเป็น **วิมุตติ**. และวิมุตตินั้น พึงทราบว่าเป็นตัวเลขธรรม เพราะขจัดขัดเกลามิจจวิมุตติแล้วสถิตอยู่ได้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงให้ภิกษุทั้งหลายประกอบในสัมมาวิมุตตินั้น จึงตรัสคำมีอาทิไว้ว่า เราทั้งหลายจักเป็นผู้มีสัมมาวิมุตติในเพราะเรื่องนี้ เธอทั้งหลายควรบำเพ็ญตัวเลขธรรมอย่างนี้ อกุศลทั้ง ๓ ต่อจากนี้ไป พระองค์ตรัสไว้ด้วยอำนาจแห่งนิรณัน. แต่เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้วในกรรมบถทั้งหลายอย่างนี้ว่า ผู้มักเพ่งเล็ง ผู้มีจิตพยายาม จึงควรทราบไว้ว่า พระองค์ตรัสนิรณัน ๒ ข้อแรกไว้ในคำนี้แล้ว. ในจำนวนนิรณันทั้ง ๓ นั้น เหล่าชนผู้ถูกถ่มมิทธะกลุ่มรุมแล้ว

คือครอบงำแล้ว ฉะนั้นจึงชื่อว่า **ถิ่นมิทฺฐปรียฎฺฐิตา** (ผู้ถูกความง่วงเหงาหาวนอนรบกวนแล้ว).

เหล่าชนผู้ชื่อว่า **อุทฺฐตา** (มีความฟุ้งซ่าน) เพราะประกอบด้วย ความฟุ้งซ่าน.

เหล่าชนผู้ชื่อว่ามี **วิจิกิจฺฉา** เพราะคิดลึงเลสงสัยอยู่ คือไม่สามารถ ทำความตกลงใจได้.

อุกฺศลทั้ง ๑๐ มีความโกรธเป็นต้น พระองค์ตรัสไว้ด้วยอำนาจแห่ง อุปกิเลส. ในจำนวนอุปกิเลสทั้งหลายมีความโกรธเป็นต้นเหล่านั้น คำที่ควรจะกล่าว (อธิบาย) ทั้งหมด ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วในธรรมทายาทสูตร และวัตถุสูตร.

แต่ในสูตรนี้ มีอรรถพจน์ดังต่อไปนี้ :-

คำว่า **โกธนา** (มักโกรธ) คือมีความเดือดดาลเป็นปกติ.

คำว่า **อุปนาหิ** (มักผูกโกรธ) คือมีความผูกโกรธเป็นปกติ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **อุปนาหิ** เพราะคนเหล่านั้นมีความผูกโกรธ. **มกุจิ** (ผู้มักลบหลู่) **ปลาสิ** (ผู้มักตีเสมอ) ก็เช่นนั้นเหมือนกัน.

เหล่าชนผู้ชื่อว่า **อิสฺสุกิ** เพราะมักริษยา. เหล่าชนผู้ชื่อว่า **มจฺเจริ** เพราะมักตระหนี่ อีกอย่างหนึ่ง เพราะชนเหล่านั้นมีความตระหนี่.

ชนเหล่าใดประพฤติโ้อวด ชนเหล่านั้นชื่อว่า **สรา** (ผู้โ้อวด) มีคำอธิบายไว้ว่า ไม่พูดโดยชอบ (ธรรม) คำว่า **สรา** นี้ เป็นชื่อของเหล่าชนผู้ประกอบด้วยเหตุที่ทำให้ต่ำช้า.

มายาของชนเหล่านั้นมีอยู่ ฉะนั้น ชนเหล่านั้น จึงชื่อว่า มายาวิ
(มีเล่ห์เหลี่ยม).

เหล่าชนผู้ชื่อว่า ฤๅษี (มีความกระด้าง) เพราะประกอบด้วย
ความห้าวคือ. เหล่าชนผู้ชื่อว่า มีมานะยิ่ง เพราะประกอบด้วย การดูหมิ่น
ท่าน. ส่วนธรรมะที่เป็นฝ่ายสุกกธรรม พึงทราบโดยนัยแห่งธรรมที่ตรง
กันข้ามกับที่ได้กล่าวไว้แล้ว.

คำว่า เป็นผู้ว่ายาก ความว่า เป็นผู้ยากที่จะว่ากล่าวได้ คือถูก
ว่าอะไรเข้าแล้วทนไม่ได้. เหล่าชนผู้ตรงกันข้ามกับคนว่ายากนั้น ชื่อว่า
เป็นคนว่าง่าย.

เหล่าชนที่ชื่อว่า มีมิตรชั่ว เพราะมีมิตรเลว เช่น พระเทวทัต เป็นต้น.

เหล่าชนที่ชื่อว่า มีกัลยาณมิตร เพราะมีคนดี คือ พระพุทธเจ้าหรือ
สาวกทั้งหลาย เช่น กับ พระสารีบุตร เป็นต้น เป็นมิตร.

เหล่าชนผู้ตรงกันข้ามกับผู้ไม่ประมาทแล้ว ด้วยอำนาจการปล่อยจิต
ในกายทุจริต เป็นต้น พึงทราบว่า เป็นผู้ประมาทแล้ว.

ทั้ง ๓ อย่างนี้ พระองค์ตรัสไว้โดยเป็นข้อเปิดเตล็ด ส่วน ๗ อย่าง
มีเป็นผู้ไม่มีศรัทธา เป็นต้น พระองค์ตรัสไว้โดยเป็นอสังกรรม. ในจำนวน
๗ อย่างนั้น เหล่าชนที่ชื่อว่า ไม่มีศรัทธา เพราะไม่มีความเชื่อในวัตถุ
ทั้ง ๓ (พระรัตนตรัย). ในธรรมที่เป็นฝ่ายสุกกธรรม พึงทราบอธิบาย
ดังนี้ ชนเหล่าใดเชื่ออยู่ ฉะนั้น ชนเหล่านั้นชื่อว่า เป็นผู้เชื่อ หรือชื่อว่า
มีศรัทธา เพราะมีความเชื่อ เหล่าชนผู้ชื่อว่า อหิริกะ เพราะไม่มีความ
ละอายแก่ใจ.

คำว่า อหิริคะนี้เป็นชื่อของผู้ไม่ขะแยงต่อการปฏิบัติกุศลธรรม.
เหล่าชนผู้ชื่อว่า มีความละเอียดแก่ใจ เพราะมีความละเอียดในใจ
หรือมีใจประกอบด้วยความละเอียด.

ชนเหล่าใดไม่สะดุ้ง (ต่อบาป) อยู่ ฉะนั้น ชนเหล่านั้น จึงชื่อว่า
ไม่มีโศตตปะปะ มีคำอธิบายไว้ว่า ไม่กลัวต่อการประพฤติกุศลธรรม.
แต่ผู้ที่ตรงกันข้ามกับเขา ชื่อว่าเป็นผู้มีโศตตปะปะ (เกรงกลัวบาป).

เหล่าชนผู้ชื่อว่า ค้อยการศึกษา เพราะมีการศึกษาน้อย แต่ความ
นี้ ไม่ควรถือว่าได้แก่ความนิดหน่อย. ต้องถือว่าไม่มีเลย. เพราะว่าผู้
ไม่มีการศึกษา (สุตะ). คือไร้การศึกษา พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส
เรียกว่า ผู้ค้อยการศึกษา (สุตะ).

แต่เหล่าชนผู้ชื่อว่า เป็นพหูสูต เพราะมีการศึกษา (สุตะ) มาก.
คำว่าพหูสูตนี้ เป็นชื่อของเหล่าชนผู้รู้พระพุทธานุภาพ คืออกถา แม้
เรื่องเดียวโดยถ่องแท้แล้วปฏิบัติพอเหมาะสมแก่ข้อปฏิบัติ.

เหล่าชนผู้ชื่อว่า เกียจคร้าน เพราะจมลง (สู่ภาวะที่น่าเกลียด)
คำนี้เป็นชื่อของผู้เสื่อมความเพียรแล้ว.

เหล่าชนผู้ชื่อว่า ปรารภความเพียรแล้ว เพราะมีความเพียรที่
ปรารภแล้ว คำนี้เป็นชื่อของเหล่าชนผู้ประกอบด้วยความเพียรชอบ.

เหล่าชนผู้ชื่อว่า มีสติหลงลืมแล้ว เพราะมีสติพินเพื่อนแล้ว มีคำ
อธิบายไว้ว่า มีสติเสื่อมแล้ว.

เหล่าชนผู้ชื่อว่า ผู้ตั้งสติได้แล้ว แล้วมีสติที่ตนตั้งไว้ใกล้ชิดแล้ว.
คำว่า อุปลุกจิตสุดติ นี้ เป็นชื่อของผู้ปฏิบัติทั้งหลาย ที่มีสติเผชิญหน้ากับ
อารมณ์อยู่เป็นนิจ.

เหล่าชนผู้ชื่อว่า มีปัญญาทราม เพราะมีปัญญาชั่วร้าย มีคำอธิบายไว้ว่า มีปัญญาเสื่อมแล้ว. เหล่าชนผู้ชื่อว่า มีปัญญาสมบูรณ์ เพราะถึงพร้อมด้วยปัญญา.

แต่ปัญญาในที่นี้พึงทราบว่าได้แก่วิปัสสนาปัญญา. เพราะว่าองค์ประกอบวิปัสสนา มีมาครบถ้วนในที่นี้ เพราะฉะนั้น โบราณจึงมีบังคับไว้ว่า ปัญหานี้คือวิปัสสนาปัญญาเท่านั้น. ต่อไปนี้เมื่อจะทรงแสดงทิวฐิไม่น่าสัตว์ออกจากวัฏฏะอย่างเดียวกันเท่านั้น ที่ทำอันตรายต่อคุณธรรมที่เป็นโลกุตตระ ด้วยอาการ ๓ อย่าง จึงตรัสคำมีอาทิไว้ว่า **สนฺทิวฐิ-ปฺรามาตี** ผู้ลบล้างทิวฐิของตน.

ในว่า **สนฺทิวฐิ-ปฺรามาตี** เป็นต้นนั้น พึงทราบอธิบายดังนี้ว่า:-

เหล่าชนผู้ชื่อว่า **สนฺทิวฐิ-ปฺรามาตี** เพราะยึดทิวฐิของตน.

เหล่าชนผู้ชื่อว่า **อาธานคาหิ** เพราะยึดไว้มั่น ความยึดมั่น ท่านเรียกว่า อาธานะ อธิบายว่า ผู้ถือมั่น.

เหล่าชนผู้ชื่อว่า เป็นผู้สลัดทิ้ง เพราะเห็นเหตุที่ถูกต้องแล้ว ก็สลัด (ลัทธิกำ) ทิ้ง. แต่เหล่าชนผู้ชื่อว่า **ทฺุปฺปฏินิสฺสคฺคิ** เพราะ (สลัดได้) โดยยาก คือโดยลำบาก ได้แก่ฝืด อธิบายว่า เห็นเหตุตั้งมากมาย ก็ไม่อาจสละได้. คำว่า **ทฺุปฺปฏินิสฺสคฺคิ** นี้เป็นชื่อของเหล่าชนผู้ยึดมั่นทิวฐิที่เกิดขึ้นแก่ตนว่า สิ่งนี้เท่านั้นจริง ถึงแม้พระพุทธเจ้าเป็นต้น จะทรงชี้แจงแสดงเหตุให้ฟังก็ไม่สลัดทิ้ง. อธิบายว่า บุคคลประเภทนั้น ฟังเรื่องใด ๆ มาจะเป็นเรื่องธรรมะหรือไม่ใช่ธรรมะก็ตาม ประมวลเรื่องทั้งหมดนั้นไว้ภายใน (สมอง) นั้นเอง ว่าอาจารย์ของเราทั้งหลายกล่าวไว้ว่าอย่างนี้ เราทั้งหลายได้สดับมาอย่างนี้. เหมือนเต่าเก็บอวัยวะทั้งหลาย

ไว้ภายในกระดองของตน คือยี่ด (ทิวณินันไว้) ไม่ปล่อย เหมือน การสุบไว้ของจระเข้. ส่วนกรรมฝ่ายขาว ฟังทราบโดยบรรยายตรงกันข้าม กับที่กล่าวมาแล้ว.

[๑๐๕] พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งทรงแสดงสัตตเลขกรรมโดย อาการ ๔๔ ประการอย่างนี้แล้ว เพื่อจะทรงแสดงว่า แม้การเกิดขึ้น แห่งจิตในสัตตเลขกรรมนั้น ก็เป็นกรรมมีอุปการะมาก จึงได้ตรัสคำมีอาทิ ไว้ว่า แม้การเกิดขึ้นแห่งจิต เราตถาคต...

คำว่า จิตตูปาทมปิ โข อหิ เป็นต้นนั้น มีเนื้อความว่า คุณก่อน จุนทะ แม้การเกิดขึ้นแห่งจิตในกุศลกรรมทั้งหลาย เราตถาคตก็กล่าวว่ามีอุปการะมาก จะกล่าวไปใยในเรื่องการจัดแจงทำด้วยกาย และด้วยวาจา คือทำกรรมเหล่านั้น และบังคับด้วยวาจาว่า ท่านทั้งหลายจงพากัน ทำ หรือการเรียนการสอบถาม เป็นต้น เหมือนกับจิตดวงแรกที่เกิดขึ้น เพราะว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ว่า การจัดแจงทำนั้น มีอุปการะ มากโดยส่วนเดียนั่นเอง.

ถามว่า ก็เหตุไฉนแม้การเกิดขึ้นแห่งจิตในกุศลกรรมเหล่านั้น จึงมี อุปการะมาก ?

แก้ว่า เพราะนำประโยชน์เกื้อกูลและความสุขมาให้โดยส่วนเดียว ด้วย เพราะเป็นเหตุแห่งการจัดทำตามลำดับด้วย.

จริงอยู่ การเกิดขึ้นแห่งจิตว่า เราจักถวายทาน โดยลำพังตัวมันก็เป็นเหตุนำประโยชน์เกื้อกูลและความสุขมาให้โดยส่วนเดียวอยู่แล้ว ทั้ง เป็นเหตุให้จัดทำตามลำดับด้วย. ก็เพราะเกิดความคิดขึ้นอย่างนี้ (ในวัน แรก) นั่นเอง ในวันที่ ๒ จึงปิดถนนใหญ่ สร้างประรำใหญ่ แล้ว

ถวายทานแก่ภิกษุ ๑๐๐ รูป หรือ ๑,๐๐๐ รูป ได้บอกเพื่อนใกล้เคียงว่า จงนิมนต์ จงบูชา จงเลี้ยงพระภิกษุสงฆ์กันเถิด ดังนี้ การเกิดขึ้นแห่งจิตว่าเราจักถวายจิ๋ว เสนาสนะ และเภสัชแก่พระสงฆ์อย่างนี้ โดยลำพังตัวมันก็เป็นเหตุนำประโยชน์เกื้อกูลและความสุขมาให้ได้โดยส่วนเดียวอยู่แล้ว ทั้งเป็นเหตุให้จัดทำตามลำดับ ด้วยประการดังนี้. จจริงอยู่ เพราะมีจิตเกิดอย่างนี้นั่นเอง คนจึงจัดเตรียมจิ๋วเป็นต้นพากันถวาย.

ในการถึงสรณะเป็นต้นก็มีนัยนั้น. อธิบายว่า คนเกิดความคิดขึ้น (ก่อน) ที่เดียวว่า เราจักถึงสรณะ ภายหลังจึงรับสรณะด้วยกายหรือด้วยวาจา อนึ่ง คนเกิดความคิดขึ้น (ก่อน) ที่เดียวว่า เราจักสมาทานศีลมีองค์ ๕ มีองค์ ๘ หรือมีองค์ ๑๐ แล้วจึงสมาทานด้วยกายหรือด้วยวาจา. และผู้บวชแล้วก็เกิดความคิดขึ้น (ก่อน) เหมือนกันว่า เราจักดำรงมั่นอยู่ในศีลทั้ง ๕ แล้ว จึงยังศีลที่ควรให้บริบูรณ์ด้วยกายและวาจาให้บริบูรณ์.

ผู้เกิดความคิดขึ้น (ก่อน) ว่าเราจักเรียนพระพุทธรพจน์แล้ว จึงจะเรียนพระพุทธรพจน์ได้ ๑ นิกาย ๒ นิกาย ๓ นิกาย ๔ นิกาย หรือ ๕ นิกาย.

ควรนำ (เรื่องจิตอุปบาทมาแสดง) อย่างนี้ ด้วยสามารถแห่งการสมาทานธุดงค์ การเรียนพระกรรมฐาน การบริกรรมกสิณ การเข้าฌาน (การเจริญ) วิปัสสนา, มรรค, ผล, ปัจเจกโพธิญาณ และสัมมาสัมโพธิญาณ. เพราะว่า การเกิดความคิดขึ้นว่า เราจักเป็นพระพุทธรเจ้า โดยลำพังตัวมันก็เป็นเหตุ นำประโยชน์เกื้อกูลและความสุขมาให้ได้โดยส่วนเดียวอยู่แล้ว นั่นเป็นเหตุให้จัดทำตามลำดับด้วย. อธิบายว่า เพราะ

เกิดความคิดขึ้นอย่างนี้แหละ สมัยต่อมา (พระโพธิสัตว์) จึงบำเพ็ญบารมี ด้วยกายและวาจา ตลอดเวลา ๔ อสงไขย กำไรแสนกัปแล้ว (ได้ ตรีสรู) เสด็จดำเนินโปรดสัตว์โลกพร้อมทั้งเทวโลก ให้ข้ามพ้น (โอฆสงสาร) แม้การเกิดความคิดขึ้นในกุศลธรรมทุกอย่างก็มีอุปการะ มาก ดังที่พรรณนามานี้ แต่การจัดทำตามลำดับด้วยกายและวาจา พึง ทราบว่า มีอุปการะมากยิ่งขึ้น. พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งทรงแสดง จิตตูปบาทเหล่านั้น จึงได้ตรัสคำมีอาทิไว้ว่า คุณก่อนจนทะ เพราะเหตุ นั้นแล. คำนั้นโดยเนื้อความปรากฏชัดแล้ว.

อวิหิงสาเหมือนทำน้ำที่ราบริน

[๑๐๖] พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งทรงแสดงจิตตูปบาทในสัลเลข- ธรรม ที่พระองค์ทรงแสดงแล้วด้วยอาการ ๔๔ อย่าง ว่ามีอุปการะมาก อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงสัลเลขธรรมนั้นเองว่าเป็นทางแห่งการ บรรลุประโยชน์เกื้อกูล จึงได้ตรัสคำมีอาทิไว้ว่า เสดยถาปี (แม่น้ำนโค). คำนั้นมีอธิบายว่า คุณก่อนจนทะ อุปมาเหมือนว่า มีทางที่ขรุขระไป ด้วยตอ หนาม และหิน ต้องมีทางอื่นที่ราบเรียบ เหมือนพื้นที่ ๆ ปรับไว้แล้ว เพื่อหลีก คือเพื่อต้องการเว้นทางที่ขรุขระนั้นฉันใด อนึ่ง มีทำน้ำที่ไม่ราบเรียบ มีเหง้าไม้ มีหิน และหลุม เคลื่อนกล่นไปด้วย อันตราย มีจระเข้และมังกรเป็นต้น ต้องมีทำน้ำที่ราบเรียบ ลีกลงไปตาม ลำดับ เช่นกับฉันนั้นโค เพื่อหลีก คือเพื่อต้องการเว้นทำน้ำที่ไม่ราบเรียบ นั้น ซึ่งคนเดินไปแล้ว แวะผสมน้ำหรือสระ. แล้วอาบน้ำหรือขึ้นมาได้ โดยสะดวกฉันใด. คุณก่อนจนทะ อวิหิงสาก็เช่นนั้นเหมือนกันนั้น

แหละ เช่นกับด้วยทางที่ราบเรียบ และท่าที่ราบรื่น มีไว้เพื่อหลีกคนมีวิหิงสา ผู้ประกอบด้วยการเบียดเบียน ซึ่งเป็นเช่นกับท่าที่ไม่ราบรื่น. ความจริง ทางที่ราบเรียบ และทำน้ำที่ตกแต่งแล้ว มีไว้เพื่อเว้นทางที่ไม่ราบเรียบ และทำน้ำที่ไม่ราบรื่น ฉนใด ผู้ปฏิบัติเพื่อต้องการเว้นวิหิงสา และเพื่อปรับปรุง (ตน) ด้วยอวิหิงสา ก็ฉนนัน้เหมือนกัน จะยื้อยุคเอาคตินมนุษย์หรือคติเทพเจ้า เสวยสมบัติหรือข้ามพ้นโลกได้โดยง่ายตาย. ทุก ๆ บทควรประกอบโดยทำนองนี้เหมือนกัน.

อโธภาวังคมนียะอุปริภาวังคมนียะ

[๑๐๗] พระผู้มีพระภาคเจ้าครัน้ทรงแสดงสัลดเลขธรรมว่าเป็นทางแห่งการประสบประโยชน์เกื้อกูลอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงภาวะที่สัลดเลขธรรมให้ถึงความสูงส่ง จึงได้ตรัสคำมีอาทิไว้ว่า **เสยฺยถาปิ** (แม้ฉนใด) **ไว้**. คำนั้นมือรรถาธิบายว่า **คูก่อนจนทะ** เหมือนอย่างว่า อกุศลธรรมที่ให้เกิดปฏิสนธิ หรือไม่ให้เกิดก็ตาม แม้เมื่อให้ปฏิสนธิแล้ว จะให้เกิดวิบากหรือไม่ให้เกิดก็ตาม ทั้งหมดนั้น โดยชาติแล้ว จะมีชื่ออย่างนี้ว่า **อโธภาวังคมนียะ** (เป็นธรรมให้ถึงความต่ำทราม) เพราะอกุศลธรรมเหล่านั้น ในเวลาให้วิบากเป็นวิบากที่ไม่น่าปรารถนาไม่น่าพอใจ ฉนใด ส่วนกุศลธรรมที่ให้เกิดปฏิสนธิ หรือไม่ให้เกิดก็ตาม แม้เมื่อให้ปฏิสนธิแล้วจะให้เกิดวิบาก หรือไม่ให้เกิดก็ตาม ทั้งหมดนั้น โดยชาติแล้ว จะมีชื่ออย่างนี้ว่า **อุปริภาวังคมนียะ** (เป็นธรรมให้ถึงความสูงส่ง) เพราะกุศลธรรมเหล่านั้น ในเวลาให้วิบากเป็นวิบากที่น่าปรารถนาพอใจ ฉนใด. **คูก่อนจนทะ** อวิหิงสาก็ฉนนัน้เหมือนกัน มีไว้เพื่อความ

สูงส่งแห่งบุคคลผู้มีวิหิงสา. ในเรื่องนั้น มีการเปรียบเทียบระหว่างอุปมา กับอุปไมย ดังต่อไปนี้. อกุศลธรรมทั้งหมดนั้นเป็นธรรมให้ถึงความต่ำ ทรามฉนใด แม้วิหิงสาอย่างเดียวกันที่เป็นธรรมให้ถึงความต่ำทราม สำหรับ ผู้มีวิหิงสาก็ฉนนั้น. ส่วนกุศลธรรมทั้งหมด เป็นธรรมให้ถึงความสูงส่ง ฉนใด แม้วิหิงสาอย่างเดียวกันที่เป็นธรรมให้ถึงความสูงส่งสำหรับผู้ไม่มี วิหิงสาก็ฉนนั้น. ควรเปรียบเทียบอกุศลกับอกุศล และกุศลกับกุศล โดย อุปมานี้ฉนนแหละ. ได้ทราบว่าเป็นเรื่องนี้มีอธิบายดังต่อไปนี้ :-

เบญจกามคุณคือปลัก

[๑๐๘] พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงสัลดเลขธรรมว่าเป็น ธรรมให้ถึงความสูงส่งอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงว่า สัลดเลข- ธรรมเป็นธรรมสามารถในการยังกิเลสของเขาให้คับริบอบ (ให้ถึงนิพพาน) จึงได้ตรัสคำมีอาทิไว้ว่า โส วต จุนุท (ดูก่อนจุนทะ นั้นหนอ).

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า โส (นั้น) แสดงถึงบุคคลชนิดที่ กล่าวมาแล้ว.

ควรทราบถึงการนำเอาคำอุทเทศนี้ว่า โย ของบทว่า โส นั้น มาเชื่อนี้กันในทุกบทอย่างนี้ว่า ผู้ใดตนเองจมอยู่ในปลัก ผู้ฉนนั้นละหนอ จุนทะ จักถอนผู้อื่นที่จมปลัก ผู้จมนอยู่ในโคลนตมลึก พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกว่า ปลิปปลิปนุโน (ผู้จมปลัก) แต่ไม่ใช่เรียกในอริยวินัยเลย. ส่วนในอริยวินัย พระองค์ทรงเรียกเบญจกามคุณว่า ปลิปป (ปลัก). พาลปุถุชน จมลงในเบญจกามคุณนั้น ชื่อว่า ปลิปปันนะ (ผู้จมลงใน เบญจกามคุณ).

เพราะฉะนั้น ควรทราบการประกอบเนื้อความในคำนี้ว่า โส วัต

จุนฺท เป็นต้นนี้ (ต่อไป) คู่ก่อนจุนฺทะ คนกลางคน จมลงในโคลนตม(ปลัก) ลึก จนถึง
ปลายจมูก จักจับมือหรือศิระะอีกคนหนึ่งที่จมลงใน
โคลนตมนั้นด้วยกันแล้วลุกขึ้นมา ข้อนี้เป็นเหตุที่เป็นไปไม่ได้ อธิบายว่า
เหตุที่เขาจะช่วยลุกบุคคลนั้นให้ขึ้นไปยืนอยู่บนบกได้ฉันใด. ผู้ที่จมปลัก
คือเบญจกามคุณด้วยตนเอง ก็ฉันนั้นเหมือนกัน จักยกคนอื่นที่จมปลัก
ณ ที่นั้นเหมือนกันขึ้นมา เหตุนั้น ข้อนี้ จึงเป็นเหตุที่เป็นไปไม่ได้.

ในเรื่องนั้น พึงมีคำทักท้วงว่า พระพุทธดำรัสนั้นคงไม่ถูกต้อง
เพราะว่าชนทั้งหลาย ได้ฟังธรรมเทศนาของภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก และ
อุบาสิกาทั้งหลาย ที่ยังเป็นปุถุชนอยู่แล้วได้บรรลุธรรม มีอยู่ที่เดียว
เพราะฉะนั้น ผู้จมปลัก จึงชื่อว่า ยก (ผู้อื่นที่จมปลักด้วยกัน) ขึ้นได้.

ควรวิสันหาว่า คำนั้น ไม่ควรเห็นอย่างนั้น. ความจริงพระผู้มี-
พระภาคเจ้าเท่านั้น ทรงยกขึ้นได้ในเรื่องที่ว่านั้น. ส่วนพระธรรมกถึก
ทั้งหลายจะได้รับก็เพียงคำสรรเสริญเท่านั้น เหมือนกับผู้อ่านพระราชหัตถ-
เลขที่พระราชาทรงส่งไปจะนั้น. จริงอยู่ พระราชหัตถเลขที่พระราช
ทรงส่งไปที่ชนบทชายแดน คนที่นั่นอ่านพระราชหัตถเลขไม่ออก ก็จะ
ให้คนที่อ่านออกอ่านแล้วพากันฟังเนื้อความพระราชหัตถเลขานั้น น้อม
รับโดยเคารพว่า เป็นพระบรมราชโองการ และเขาเหล่านั้นไม่ได้มีความ
คิดว่า นี่เป็นคำสั่งของผู้อ่าน ส่วนผู้อ่านพระราชหัตถเลขาก็จะได้รับเพียง
คำสรรเสริญเท่านั้นว่า อ่านด้วยถ้อยคำฉลาดฉลาด ไม่ตะกุกตะกัก ฉันใด.
พระธรรมกถึกทั้งหลาย เริ่มต้นแต่พระสารีบุตร แสดงธรรมได้
ก็จริง ถึงกระนั้น ท่านเหล่านั้นก็ฉันนั้นเหมือนกัน คือเป็นเหมือนกับ

ผู้อ่านพระราชหัตถเลขา ส่วนพระธรรมเทศนานั้นก็เป็นพระธรรมเทศนาของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้นเอง เหมือนกับพระบรมราชโองการ. อนึ่งชนเหล่าใดฟังธรรมเทศนาแล้ว ได้บรรลุธรรม พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นเองพึงทราบทั่ว ทรงยกคนเหล่านั้นขึ้น (ให้พ้นปลัก). ส่วนพระธรรมกถึกจะได้ก็เพียงคำสรรเสริญเท่านั้นว่า แสดงธรรมด้วยถ้อยคำฉลาดฉลาด ไม่ตะกุกตะกัก เพราะฉะนั้น พระพุทธดำรัสนี้ จึงถูกต้องโดยแท้. ส่วนธรรมะที่เป็นฝ่ายขาว พึงทราบโดยบรรยายที่ตรงกันข้ามกับที่กล่าวมาแล้ว.

อนึ่ง พึงทราบวินิจฉัยในคำนี้ว่า อทนุโต (ผู้ไม่ได้รับฝึก) อวินิโต (ผู้ไม่ได้รับแนะนำ) อปรีนิพพุโต (ผู้ดับกิเลสยังไม่ได้) ว่า ผู้ชื่อว่าไม่ได้รับการฝึก เพราะเป็นผู้ยังไม่หมดพยศ. ผู้ชื่อว่าไม่ได้รับแนะนำ เพราะยังไม่ได้ศึกษาวินัย ผู้ชื่อว่าดับกิเลสยังไม่ได้ เพราะยังมีกิเลสที่ยังดับไม่ได้ คนชนิดนั้น ๆ จักฝึกผู้อื่น คือจักทำให้เขาหมดพยศ จักแนะนำเขา คือจักให้เขาศึกษาไตรสิกขา หรือจักให้ผู้อื่นดับกิเลส คือจักให้กิเลสทั้งหลายของเขาดับไป ข้อที่ว่ามานี้เป็นเหตุที่เป็นไปไม่ได้ แต่ธรรมะที่เป็นฝ่ายขาว พึงทราบโดยบรรยายที่ตรงกันข้ามกับที่กล่าวมาแล้ว.

ส่วนอรรถาธิบายในคำนี้ว่า คุณก่อนจนทะ อวิหิงสามิไว้เพื่อความดับกิเลสของบุรุษ บุคคลผู้มีวิหิงสาก็ฉันนั้นเหมือนกัน พึงทราบอย่างนี้.

เหมือนอย่างว่า ผู้ไม่จมปลัก จักยกผู้อื่นที่ไม่จมปลักขึ้นได้ ผู้ฝึกแล้วจักฝึกผู้อื่นได้ ผู้ได้รับแนะนำแล้ว จักแนะนำผู้อื่นได้ ผู้ดับกิเลสได้แล้ว จักดับกิเลสของผู้อื่นได้ ข้อที่ว่ามานี้ จึงเป็นเหตุที่เป็นไปได้.

ถามว่า ก็เหตุนั้นคืออะไร?

ตอบว่า คือการไม่จมปลัก การฝึกฝนแล้ว การได้รับคำแนะนำ

แล้ว และการดับกิเลสได้แล้วฉันใด ดูก่อนจนทะ อวิหิงสามีไว้เพื่อดับ
กิเลสของบุรุษบุคคลผู้มีวิหิงสา ฉันนั้นเหมือนกัน.

มีคำอธิบายไว้อย่างไร ?

(มีไว้ว่า) อวิหิงสาของผู้ไม่เบียดเบียนด้วยตน มีไว้เพื่อดับการ
เบียดเบียนผู้อื่น ของผู้มีวิหิงสา เพราะว่าผู้ไม่เบียดเบียนด้วยตนเอง
จักดับเจตนาเครื่องเบียดเบียนของผู้อื่นได้ เพราะฉะนั้น ชื่อนั้น จึงเป็น
เหตุที่เป็นไปได้.

ถามว่า เหตุนั้นคืออะไร ?

แก้วว่า เหตุนั้น คือความเป็นผู้ไม่เบียดเบียนนั่นเอง. ด้วยว่า
ผู้ที่บรรลुकความไม่เบียดเบียนด้วยตนเอง จึงจะสามารถชักชวนคนอื่นให้
เป็นอย่างนั้นได้.

อีกอย่างหนึ่ง ผู้ไม่จมปลัก ผีกฝนแล้ว ได้รับแนะนำแล้ว ดับกิเลส
ได้แล้วด้วยตนเอง จักยกผู้อื่นที่จมปลักขึ้นได้ จักฝึกตนที่ยังไม่ได้ฝึก
จักแนะนำคนที่ยังไม่ได้รับแนะนำ และจักยกผู้ดับกิเลสยังไม่ได้ให้ดับกิเลส
ได้ ฉะนั้น ชื่อนี้ จึงเป็นเหตุที่เป็นไปได้ ฉันทิ อวิหิงสาที่เกิดขึ้นแก่
ผู้เจริญมรรค เพื่อละวิหิงสากัฉันนั้นเหมือนกัน มีไว้เพื่อดับ (วิหิงสา)
ของบุรุษ บุคคลผู้มีวิหิงสา อธิบายว่า อวิหิงสาเจตนา (เจตนาที่ไม่
เบียดเบียน) จะสามารถดับวิหิงสาเจตนา (เจตนาคิดเบียดเบียน) ได้
เหมือนกับผู้ดับกิเลสได้แล้ว สามารถยังผู้ดับกิเลสไม่ได้ให้ดับได้ฉันนั้น
พระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อจะทรงแสดงเนื้อความดังที่พรรณนามาอย่างนี้
แล้ว จึงได้ตรัสคำมีอาทิไว้ว่า เอวเมว โข จนุท (ฉันนั้นเหมือนกันแล
จนุทะ) ฉะนั้น ผู้ศึกษาพึงเห็นอรรถาธิบายในเรื่องนี้ดังที่พรรณนามา

นี้เกิด. แต่การประกอบเนื้อความ ตามลำดับบทในทุก ๆ บท ไม่ได้ทำไว้เหมือนในบทวิหิงสาและอวิหิงสานี้ เพราะเกรงว่าจะเย็นเยือกเกินไป.

บรรยายแห่งสัลเลขธรรม

[๑๐๕] พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งทรงแสดงสัลเลขธรรมนั้นว่า สามารถในการดับกิเลสได้สนิทอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงย้ำพระธรรมเทศนานั้นประกอบ (ผู้ฟัง) ในการปฏิบัติธรรม จึงได้ตรัสคำมีอาทิไว้ว่า อิติ โข จุนฺท (ดูก่อนจุนทะ เพราะเหตุดังนี้แล).

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สลฺเลขปริยาโย (บรรยายแห่งสัลเลขธรรม) ได้แก่เหตุแห่งสัลเลขธรรม. ในทุกบทก็มีนัยนี้. กุศลธรรมทั้งหลายมีวิหิงสาเป็นต้นนั้นแหละ ในสัลเลขสูตรนี้ ฟังทราบว่าเป็นเหตุแห่งสัลเลขธรรม เพราะขจัดขจัดเกลากุศลธรรมมีวิหิงสาเป็นต้นชื่อว่า เป็นเหตุแห่งจิตตูปบาท เพราะจิตที่บุคคลพึงให้เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งวิหิงสาเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่า เป็นเหตุแห่งการหลีกไป เพราะเป็นเหตุแห่งการหลีกไปจากวิหิงสาเป็นต้น ชื่อว่า เป็นเหตุแห่งความเป็นผู้สูงส่ง เพราะยังความสูงส่งให้สำเร็จ ชื่อว่า เป็นเหตุแห่งการยังกิเลสให้ดับได้ เพราะยังวิหิงสาเป็นต้นให้ดับได้.

บทว่า หิตติณา ความว่า ผู้ทรงแสวงหาประโยชน์เกื้อกูล.

บทว่า อนุกรมฺปกน (ผู้ทรงเอ็นดู) คือผู้ทรงมีพระทัยเอ็นดู.

บทว่า อนุกรมฺปิ อุปาทาย (ทรงอาศัยความเอ็นดู) คือทรงกำหนดความเอ็นดูด้วยพระทัย มีคำอธิบายว่า ทรงอาศัย (ความเอ็นดู)
๑. ปาฐะว่า อวิหีสาทินึ เข้าใจว่า จะเป็น วิหีสาทินึ จึงได้แปลตามที่เข้าใจ และฉบับพม่าเป็น....เอว วิหีสาทินึ.

ดังนี้บ้าง. ชื่อว่า กติ โว ตั มยา (กิจนั้นเรตถาคตได้ทำแล้ว
แก่เธอทั้งหลาย) ความว่า กิจนั้น เรตถาคตผู้แสดงเหตุ ๕ ประการ
เหล่านี้ ได้ทำแล้วแก่เธอทั้งหลาย. อธิบายว่า กิจมีประมาณเท่านี้ เท่า
นั่นเอง เป็นหน้าที่ของศาสดาผู้ทรงเอ็นดู ได้แก่การทรงแสดงธรรมที่ไม่
ผิดพลาด (พระองค์ได้ทรงทำแล้ว) ส่วนต่อแต่นี้ไป ธรรมดว่าการ
ปฏิบัติเป็นหน้าที่ของสาวกทั้งหลาย. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า
จึงได้ตรัสไว้ว่า ลูกก่อนจนทะ นั้นโคนต้นไม้ทั้งหลาย ฯลฯ เป็น
อนุศาสนิของเรตถาคต. ก็ในจำนวนสถานที่ ๓ แห่งนั้น ด้วยบทว่า
รุกขมูล นี้ พระองค์ทรงแสดงถึงที่นั่น ที่นอน คือคองต้นไม้ ด้วย
คำว่า สุธัญญการ (เรือนร้าง) นี้ ทรงแสดงถึงสถานที่ ๆ สัจจากคน
อีกอย่างหนึ่ง ด้วยคำทั้ง ๒ นี้ ทรงบอกเสนาสนะที่เหมาะสมกับความเพียร
คือทรงมอบความเป็นทายาทให้. คำว่า เธอทั้งหลายจงเพ่ง หมายความว่า
จงเข้าไปเพ่งอารมณ์ ๓๘ ประการ ด้วยอารัมมณูปนิชฌาน (การเพ่ง
อารมณ์) และเพ่งขันธและอายตนะเป็นต้นโดยความไม่เที่ยงเป็นต้น ด้วย
ลักษณะอุปนิชฌาน (การเพ่งลักษณะ) มีคำอธิบายว่า เจริญสมณะและ
วิปัสสนา.

ชื่อว่า มา ปมาตถ (เธอทั้งหลายอย่าได้ประมาท) ความว่า
เธอทั้งหลายอย่าได้ประมาท คืออย่าได้เดือดร้อนในภายหลัง. อธิบายว่า
ชนเหล่าใด เมื่อก่อน คือในเวลาที่ยังหนุ่ม ในเวลาไม่มีโรค ในเวลาประสบ
ความสบาย ๗ อย่างเป็นต้น และในเวลาที่ยังมีพระศาสดาอยู่พร้อมหน้า
๑. ปาฐะว่า กติ มยา อิม ปญจ ปริยาเย ทสฺสนฺเตน ตุมหากิ กติ เอตฺตกเมว ห ฯลฯ
กิจจ ใจ่าใจว่า เป็นดังนี้ ตั มยา อิม ปญจ ปริยาเย ทสฺสนฺเตน ตุมหากิ กติ ฯ เอตฺตกเมว
หิ ฯลฯ จึงได้แปลตามที่เข้าใจ และถูกตามหลักความจริง.

เว้นจากโยนิโสมนสิการ เสวยความสุขจากการนอนและมีความสุขจากการหลับ เป็นเหยื่อของเรือด ประมาทอยู่ ทั้งคืนทั้งวัน จนเหล่านั้่นภายหลัง คือในเวลาชรา เวลามีโรค เวลาจะตาย เวลาวิบัติ และเวลาที่พระศาสดา ปรีณิพพานแล้วระลึกถึงการอยู่อย่างประมาทในกาลก่อนนั้น และพิจารณา เห็นการปฏิสนธิ และการถึงแก่กรรมของตนว่าเป็นภาวะ (เรื่องที่จะต้องนำพา) จึงเป็นผู้มีความเดือดร้อน ส่วนเธอทั้งหลายอย่าได้เป็น เหมือนคนประเภทนั้น เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรง แสดงเนื้อความนั้นดังว่ามานี้ จึงได้ตรัสว่า เธอทั้งหลายอย่าได้เดือดร้อน ภายหลัง.

บพว่า อัย โว อมฺหากั อนุสฺสณิ (นี้เป็นอนุสฺสณิ (การพรั้าสอน) ของเรตถาคค สำหรับเธอทั้งหลาย) ความว่า นี้เป็น อนุสฺสณิ มีคำอธิบายว่า เป็นโอวาทเพื่อเธอทั้งหลาย จากสำนักของเรา ถถาคคว่า จงพ่ง (เผากิเลส) จงอย่าประมาท ดังนี้แล.

จบอรรถกถาสลเลขสูตร

จบสูตรที่ ๘

๕. สัมมาทิฏฐิสูตร

(๑๑๐) ข้าพเจ้า (พระอานนท์) ได้ฟังมาแล้วอย่างนี้

ครั้งหนึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้า เสด็จประทับที่พระเชตวัน อาราม
ของท่านอนาถปิณฑิกะ กรุงสาวัตถี.

ครานั้นแล ท่านพระสารีบุตร เรียกภิกษุทั้งหลายมาว่า คุณ.
ภิกษุเหล่านั้นรับสนองคำของท่านพระสารีบุตรแล้ว.

ท่านพระสารีบุตรได้กล่าวคำนี้ว่า คุณ ที่เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ
สัมมาทิฏฐิ ดังนี้. ด้วยเหตุที่ประการนี้ คุณ พระอริยสาวกจึงจะเป็นผู้มี
ความเห็นถูกต้อง มีความเห็นตรง ประกอบด้วยความเลื่อมใสในธรรม
ไม่คลอนแคลน ได้มาสู่พระสัทธรรมนี้แล้ว.

ภิกษุทั้งหลายได้กราบเรียนว่า ได้เท่าครับ กระผมทั้งหลายมาจาก
ที่ไกลมากก็เพื่อจะฟังอรรถาธิบายภายิตนี้ ในสำนักของใต้เท้า ขอได้โปรด
กรุณาเถิดขอรับ ใต้เท้าเท่านั้นแหละ เข้าใจแจ่มแจ้งเนื้อความแห่งภายิตนี้
ภิกษุทั้งหลายฟังอรรถาธิบายของใต้เท้าแล้ว จักพากันทรงจำไว้.

ท่านพระสารีบุตรกล่าวเตือนว่า ถ้าเช่นนั้น ขอให้คุณทั้งหลาย
จงพากันตั้งใจฟัง ผมจักกล่าวให้ฟัง. ภิกษุเหล่านั้น ตอบรับคำเตือน
ของท่านพระสารีบุตรเถระว่า พร้อมแล้ว ใต้เท้า.

(๑๑๑) ท่านพระสารีบุตรได้กล่าวคำนี้ว่า คุณ ด้วยเหตุที่อริย-
สาวกรู้ชัดอกุศลกับทั้งรากเหง้าของอกุศล และรู้ชัดกุศลกับทั้งรากเหง้าของ
กุศล เพียงเท่านั้นแหละคุณ อริยสาวกชื่อว่ามีความเห็นถูกต้อง มีความ

เห็นตรง ประกอบด้วยความเลื่อมใสในธรรมไม่คลอนแคลน บรรลุพระ
สัทธรรมนี้ ได้มาสู่พระสัทธรรมนี้แล้ว.

อกุศลและรากเหง้าอกุศล

อกุศลคืออะไรเล่า คุณ ? อกุศล คือ ปาณาติบาต (การฆ่าสัตว์) ๑
อทินนาทาน (การลักของเขา) ๑ กามเมสุมิฉนจาร (การประพฤติ
ผิดในกาม) ๑ มุสาวาท (พูดเท็จ) ๑ ปิสุณาวาจา (พูดต่อเสียด) ๑
พรุสวาจา (พูดคำหยาบ) ๑ สัมผัสปลลาป (พูดเพ้อเจ้อ) ๑
อนภิชฌา (ความเพ่งเล็ง) ๑ อพยาบาท (ความปองร้ายเขา) ๑ มิจฉาทิฏฐิ
(ความเห็นผิดเป็นถุก) ๑ นี้ละคุณ อกุศล.

อกุศลมูลเป็นอย่างไรเล่า คุณ ? อกุศลมูล คือ โลภะ โทสะ โมหะ
นี้ละคุณ เรียกว่ารากเหง้า อกุศล.

กุศลและรากเหง้ากุศล

กุศลคืออะไรเล่า คุณ ? กุศล คือ เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจาก
ปาณาติบาต ๑ จากอทินนาทาน ๑ จากกามเมสุมิฉนจาร ๑ จากมุสาวาท ๑
จากปิสุณาวาจา ๑ จากพรุสวาจา ๑ จากสัมผัสปลลาป ๑ อนภิชฌา
(ความไม่เพ่งเล็ง) ๑ อพยาบาท (ความไม่ปองร้ายเขา) ๑ สัมมาทิฏฐิ
(ความเห็นถุกต้อง) ๑ นี้ละคุณ เรียกว่า กุศล.

รากเหง้ากุศลเป็นอย่างไรเล่า คุณ ? รากเหง้ากุศล คือ อโลภะ
อโทสะ อโมหะ นี้ละคุณ เรียกว่า รากเหง้ากุศล.

คุณ เมื่อใดแล อริยสาวกรู้กุศลกับทั้งรากเหง้าของอกุศล และ

รู้กุศลกับทั้งรากเหง้าของกุศลอย่างนี้แล้ว เมื่อนั้นเธอจะละกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน คือ รากะ (รากานุสัย) บรรเทาภิเลสที่นอนเนื่องในสันดาน คือ ปฏิฆะ (ปฏิฆานุสัย) ถอนกิเลสที่นอนเนื่องในสันดาน คือ ทิฏฐิและมานะว่า เรามีอยู่ได้ (มานานุสัย) ละอวิชชาได้ทุกอย่าง ยังวิขาให้เกิดขึ้นแล้ว เป็นผู้กระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ในปัจจุบันทีเดียว ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแล คุณ อริยสาวกชื่อว่า มีความเห็นถูกต้อง มีความเห็นตรง ประกอบด้วยความเลื่อมใสในธรรมไม่คลอนแคลน ได้มาสู่พระสัทธรรมนี้แล้ว ดังนี้.

(๑๑๒) ภิกษุเหล่านั้น ได้พากันชมเชยอนุโมทนาภายิตของท่านพระสารีบุตรว่า ดีแล้ว ได้เท่า แล้วได้กราบเรียนถามปัญหาของท่านพระสารีบุตร สูงขึ้นไปอีกว่า ได้เท่าขอรับ ยังมีเหตุ (ปริยาย) อย่างอื่นอีกบ้างไหม ที่จะให้อริยสาวกมีความเห็นถูกต้อง มีความเห็นตรง ประกอบด้วยความเลื่อมใสในธรรมไม่คลอนแคลน มาสู่พระสัทธรรมนี้.

อาหารวาระ

(๑๑๓) ท่านพระสารีบุตรตอบว่า ยังมี คุณ แล้วได้กล่าวคำนี้ว่า คุณ เพราะเหตุที่อริยสาวกรู้ชัดอาหาร เหตุเกิดของอาหาร ความดับของอาหาร และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับของอาหารเพียงเท่านั้นแล คุณ อริยสาวกก็ชื่อว่า มีความเห็นถูกต้อง มีความเห็นตรง ประกอบด้วยความเลื่อมใสในธรรมไม่คลอนแคลน มาสู่พระสัทธรรมนี้.

ถามว่า อาหารคืออะไรเล่า คุณ ? เหตุเกิดแห่งอาหาร ความดับแห่งอาหาร และปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งอาหาร คืออะไร ?

ตอบว่า คุณ อาหารมี ๔ อย่างเหล่านั้น เพื่อให้สัตว์ทั้งหลายที่เกิดแล้ว ดำรงชีพอยู่ได้ หรือเพื่ออนุเคราะห์สัตว์ทั้งหลายที่กำลังแสวงหาที่เกิด.

อาหาร ๔ อย่าง คืออะไร ? คือ กวฬิงการาหาร (อาหารเป็นคำ ๆ) หยาบหรือตะเอยด ๑ ผัสสาหาร (อาหารคือผัสสะ) ๑ มโนสัญเจตนาหาร (อาหารคือกรรม) ๑ วิญญาณาหาร (อาหารคือวิญญาณ) ๑ เพราะต้นหากเกิด อาหารจึงเกิด เพราะต้นหากดับ อาหารจึงดับ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้เท่านั้น เป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับอาหาร คือ :-

- (๑) สัมมาทิฎฐิ ความเห็นถูกต้อง (ชอบ)
- (๒) สัมมาสังกัปปะ ความดำริถูกต้อง (ชอบ)
- (๓) สัมมากัมมันตะ การงานถูกต้อง (ชอบ)
- (๔) สัมมาวาจา การเจรจาถูกต้อง (ชอบ)
- (๕) สัมมาอาชีวะ การเลี้ยงชีพถูกต้อง (ชอบ)
- (๖) สัมมาวายามะ ความพยายามถูกต้อง (ชอบ)
- (๗) สัมมาสติ ความระลึกถูกต้อง (ชอบ)
- (๘) สัมมาสมาธิ ความตั้งใจมั่นถูกต้อง (ชอบ)

คุณ เมื่อใดแล อริยสาวกรู้ชัดอาหาร, เหตุเกิดแห่งอาหาร, ความดับแห่งอาหาร และรู้ชัดปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งอาหารอย่างนี้ เมื่อนั้น เธอจะละราคานุสัยได้ บรรเทาปฏิฆานุสัยได้ ถอนทิฎฐิมานะว่า เรามีได้ ละอวิชชาได้ โดยประการทั้งปวง ยังวิชชาให้เกิดขึ้นแล้ว เป็นผู้กระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ในปัจจุบันทีเดียว แม้ด้วยเหตุเพียงเท่านี้แล คุณ อริยสาวกชื่อว่าเป็นผู้มีความเห็นถูกต้อง มีความเห็นตรง ประกอบด้วยความเลื่อมใส

ในธรรมไม่คลอนแคลน ได้มาสู่พระสัทธรรมนี้แล้ว ดังนี้.

(๑๑๔) ภิกษุเหล่านั้นพากันชื่นชมอนุโมทนาภายิตของท่านพระ
สารีบุตร ว่าดีแล้ว ได้เท่า นี้แล้ว ได้กราบเรียนถามปัญหาของท่าน
พระสารีบุตรสูงขึ้นไปว่า ยังมีอยู่หรือไม่ ได้เท่า ฯลฯ

สังฆวาระ

(๑๑๕) ท่านพระสารีบุตรตอบว่า ยังมี คุณ แล้วได้กล่าวคำนี้
ว่า คุณ เพราะเหตุที่อริยสาวกรู้ชัดทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ ความดับ
แห่งทุกข์ และรู้ชัดปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งทุกข์ เพียงเท่านี้แหละ คุณ
อริยสาวกรู้ว่าเป็นผู้มีความเห็นถูกต้อง มีความเห็นตรง ประกอบด้วย
ความเลื่อมใสในธรรมไม่คลอนแคลน ได้มาสู่พระสัทธรรมนี้แล้ว

ก็อะไรเล่า คุณ เป็นทุกข์? ความเกิดบ้าง เป็นทุกข์ ความแก่บ้าง
เป็นทุกข์ ความตายบ้าง เป็นทุกข์ ความเศร้าโศก คร่ำครวญ ความ
ทุกข์กาย ความเสียใจ ความคับแค้นใจบ้าง เป็นทุกข์ การประจวบกับ
คนหรือสิ่งไม่เป็นที่รัก ก็เป็นทุกข์ การพลัดพลากจากคนหรือสิ่งรัก ก็
เป็นทุกข์ แม้ปรารถนาสิ่งใด ไม่ได้สมหวัง การไม่ได้สิ่งนั้นสมหวัง ก็เป็น
ทุกข์ โดยย่อ ชั้นนี้เป็นที่ตั้งอุปาทาน (ความยึดมั่น) ทั้ง ๕ เป็นทุกข์
นี้เรียกว่า ทุกข์ ละ คุณ.

เหตุให้เกิดทุกข์ก็อะไรเล่า คุณ? คือ ตัณหาทำให้เกิดในภพใหม่
ไปด้วยกันกับความกำหนัดด้วยอำนาจความเพติดเพลิน เพติดเพลินยิ่งนัก
ในภพนั้น ๆ คือ กามตัณหา (ความอยากในอารมณ์ที่น่าใคร่) ๑

ภวตัตถา (ความอยากเป็นโน่นเป็นนี่) ๑ วิภวตัตถา (ความอยากไม่เป็นโน่นเป็นนี่) ๑ นี้เรียกว่าเหตุให้เกิดทุกข์ (ทุกข์สมุทัย) ละ คุณ.

ความดับทุกข์คืออะไรเล่า คุณ ? คือ ความดับตัณหาทั้ง ๓ นั้นแหละ. เพราะคลายกำหนดไม่มีเหลือ ความสลัด ความสละคืน ความปล่อย ความไม่มีอาลัยยึดซึ่งตัณหาทั้ง ๓ นั้น นี้เรียกว่า ความดับทุกข์ (ทุกข์นิโรธ) ละ คุณ.

ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์คืออะไรเล่า คุณ ? คือ อริยาชฎา-กัสมรรคนี้แหละ คือ สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ นี้เรียกว่า ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ (ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา.) ละ คุณ.

คุณ เมื่อใดอริยสาวกรู้ชัดทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ ความดับแห่งทุกข์ และรู้ชัดปฏิปทาให้ถึงความดับทุกข์อย่างนี้ เมื่อนั้นเธอจะละราคานุสัย บรรเทาปฏิฆานุสัย ถอนทิฏฐิและมานะว่า เรามีอยู่รอดได้ ละอวิชชาได้ โดยประการทั้งปวง ยังวิชชาให้เกิดแล้ว เป็นผู้ทำที่สุดแห่งทุกข์ ในปัจจุบันทีเดียว ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแล คุณ อริยสาวกชื่อว่า มีความเห็นถูกต้อง มีความเห็นตรง ประกอบด้วยความเลื่อมใสในธรรมไม่คลอนแคลน มาสู่พระสัทธรรมนี้ ดังนี้.

(๑๑๖) ภิกษุเหล่านั้นพากันชื่นชมอนุโมทนาภายิตของท่าน พระสารีบุตรว่า ดีแล้ว ใต้เท้าครับ ดังนี้แล้ว ได้กราบเรียนถามปัญหา สูงขึ้นไปกะท่านสารีบุตรว่า ใต้เท้าครับ ยังมีอีกหรือไม่ ? เหตุ (ปริยาย) แม้อย่างอื่นที่จะให้อริยสาวกมีความเห็นถูกต้อง มีความเห็นตรง ประกอบด้วยความเลื่อมใสในธรรมไม่คลอนแคลน มาสู่พระสัทธรรมนี้.

ชรามรณวาระ

(๑๑๗) ท่านพระสารีบุตร ได้ตอบว่า ยังมี คุณ แล้วได้กล่าว
คำนี้ว่า คุณ เพราะเหตุที่อริยสาวกรู้ชัดชราและมรณะ เหตุเกิดแห่ง
ชราและมรณะ ความดับแห่งชราและมรณะ และรู้ชัดข้อปฏิบัติที่จะให้ถึง
ความดับแห่งชราและมรณะ แม้เพียงเท่านั้นแหละคุณ อริยสาวกชื่อว่า
มีความเห็นถูกต้อง มีความเห็นตรง ประกอบด้วยความเลื่อมใสในธรรม
ไม่คลอนแคลน มาสู่พระสัทธรรมนี้.

ถามว่า ชราและมรณะคืออะไรเล่า คุณ ? เหตุเกิดแห่งชราและ
มรณะ ความดับแห่งชราและมรณะ และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งชรา
และมรณะคืออะไร ?

ตอบว่า ความแก่แห่งสัตว์เหล่านั้น ๆ ในหมู่สัตว์นั้น ๆ ความ
คร่ำคร่า ฟันหัก ผมหงอก หนังเหี่ยวยุ่น ความเสื่อมสิ้นแห่งอายุ ความ
ห่อหมกแห่งอินทรีย์ทั้งหลายของสัตว์เหล่านั้น ๆ ในหมู่สัตว์นั้น ๆ นี้เรียก
ว่า ชรา (ความแก่).

การเคลื่อนที่ การย้ายที่ จากหมู่สัตว์นั้น ๆ ของสัตว์เหล่านั้น ๆ
การแตกทำลาย การสูญหาย การม้วยมรณ^๑ การถึงแก่กรรม การแตก
แห่งขันธทั้งหลาย การทอดทิ้งซากศพ การขาดแห่งชีวิตอินทรีย์ จาก
หมู่สัตว์นั้น ๆ ของสัตว์เหล่านั้น ๆ นี้เรียกว่า มรณะ (ความตาย).

เพราะชาติเกิด ชราและมรณะจึงเกิด เพราะชาติดับ ชราและมรณะ
จึงดับ.

๑. มัจจุ มรณ^๑ มติของอรรถกถาเห็นว่าเป็นศัพท์ติดกัน จึงแปลโดยไม่แยกกัน.

อริยฆฎางคิกมรรคนี้นั้น เป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งชรา และมรณะ คือ สัมมาทิฎฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ.

คุณ เมื่อใดแล อริยสาวกรู้ชัดชราและมรณะ เหตุเกิดแห่งชรา และมรณะ ความดับแห่งชราและมรณะ และรู้ชัดข้อปฏิบัติให้ถึงความดับ แห่งชราและมรณะอย่างนี้ เมื่อนั้น เธอจะละราคานุสัย ฯลฯ แม้ด้วยเหตุ เพียงเท่านั้นแล คุณ อริยสาวกเชื่อว่าเป็นผู้มีความเห็นถูกต้อง มีความ เห็นตรง ประกอบด้วยความเลื่อมใสในธรรมไม่คลอนแคลน (ได้มาสู่ พระสัทธรรม) นี้แล้ว.

ชาติวาระ

(๑๑๘) ภิกษุเหล่านั้นได้กราบเรียนถามว่า ได้ทำขอรับ เหตุ (ปริยาย) อย่างอื่น ยังคงมีอยู่หรือ? ฯลฯ ท่านพระสารีบุตรตอบว่า ยังมี คุณ แล้วได้กล่าวว่ เพราะเหตุที่อริยสาวกรู้ชัดชาติ เหตุให้เกิด ชาติ ความดับแห่งชาติ และรู้ชัดข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งชาติเพียง เท่านั้นแหละ คุณ อริยสาวกเชื่อว่าเป็นผู้มีความเห็นถูกต้อง มีความเห็น ตรง ประกอบด้วยความเลื่อมใสในธรรมไม่คลอนแคลน มาสู่พระ สัทธรรมนี้.

ถามว่า ชาติ คืออะไรเล่า คุณ? เหตุเกิดแห่งชาติ ข้อปฏิบัติ ให้ถึงความดับแห่งชาติ คืออะไรเล่า?

ตอบว่า ความเกิดในหมู่สัตว์นั้น ๆ แห่งสัตว์เหล่านั้น ๆ ความ ก่อเกิด ความก้าวลง (สู่ครรภ์) ความบังเกิดขึ้น ความถือกำเนิด

ความปรากฏแห่งขันธทั้งหลาย การกลับได้อายตนะทั้งหลาย ในหมู่สัตว์
นั้น ๆ แห่งสัตว์เหล่านั้น ๆ นี้คุณ เรียกว่า ชาติ.

เพราะภพเกิด ชาติจึงเกิด เพราะภพดับ ชาติจึงดับ อริยาสภาว-
คิกมรรคนี้เท่านั้น เป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งชาติ คือ สัมมา-
ทิฏฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ. คุณ เมื่อใดแล อริยสาวกรู้ชัดอย่างนี้ เหตุ
เกิดแห่งชาติ ความดับแห่งชาติ รู้ชัดข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งชาติอย่างนี้
เมื่อนั้นเธอจะละราคานะสัยได้โดยประการทั้งปวง ฯลฯ ด้วยเหตุ
เพียงเท่านั้นแล คุณ อริยสาวกเชื่อว่าเป็นผู้มีความเห็นถูกต้อง มีความ
เห็นตรง ประกอบด้วยความเลื่อมใสในธรรมไม่คลอนแคลน มาสู่พระ
สัทธรรมนี้.

ภวาระ

(๑๑๕) ภิกษุเหล่านั้นได้กราบเรียนถามว่า ได้ทำขอรับ เหตุ
(ปริยาย) อย่างอื่น ยังคงมีอยู่หรือ ? ฯลฯ ท่านพระสารีบุตรตอบว่า
ยังคงมี คุณ แล้วได้กล่าววว่า ด้วยเหตุที่อริยสาวกรู้ชัดภพ เหตุให้เกิดภพ
ความดับแห่งภพ รู้ชัดข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งภพ เพียงเท่านั้นแล คุณ
อริยสาวกเชื่อว่าเป็นผู้มีความเห็นถูกต้อง มีความเห็นตรง ประกอบด้วย
ความเลื่อมใสในธรรมไม่คลอนแคลน มาสู่พระสัทธรรมนี้.

ถามว่า ภพคืออะไรเล่า คุณ ? เหตุเกิดแห่งภพ ความดับแห่งภพ
ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งภพ คืออะไรเล่า คุณ ?

ตอบว่า คุณ ภพมี ๓ ดังนี้ คือ กามภพ ๑ รูปภพ ๑ อรูปภพ ๑.

เพราะอุปาทานเกิด ภพจึงเกิด เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ อริยาช-
ฎางคิกมรรคนี้นั้น เป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งภพ คือ สัมมา-
ทิฎฐิ ๗ ลๆ สัมมาสมาธิ. คุณ เมื่อใดแล อริยสาวกรู้ชัดซึ่งภพอย่างนี้
รู้ชัดเหตุเกิดแห่งภพ ความดับแห่งภพ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งภพ
อย่างนี้ เมื่อนั้นเธอจะละราคานุสัยได้โดยประการทั้งปวง ๗ลๆ ด้วยเหตุ
เพียงเท่านั้นแล คุณ อริยสาวกชื่อว่าเป็นผู้มีความเห็นถูกต้อง มีความเห็น
ตรง ประกอบด้วยความเลื่อมใสในธรรมไม่คลอนแคลน มาสู่พระ
สัทธรรมนี้.

อุปาทานวาระ

(๑๒๐) ภิกษุเหล่านั้นได้กราบเรียนถามว่า ได้เท่าขอรับ เหตุ
อย่างอื่น ยังคงมีอยู่หรือ ? ๗ลๆ ท่านพระสารีบุตรตอบว่า ยังมีอยู่ คุณ
ด้วยเหตุที่อริยสาวกรู้ชัดซึ่งอุปาทาน เหตุเกิดแห่งอุปาทาน ความดับแห่ง
อุปาทาน รู้ชัดข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งอุปาทาน แม้เพียงเท่านั้นแล คุณ
อริยสาวกชื่อว่าเป็นผู้มีความเห็นถูกต้อง มีความเห็นตรง ประกอบด้วย
ความเลื่อมใสในธรรมไม่คลอนแคลน มาสู่พระสัทธรรมนี้.

ถามว่า ก็อุปาทานคืออะไรเล่า คุณ ? เหตุเกิดแห่งอุปาทาน ความดับ
แห่งอุปาทาน ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งอุปาทาน คืออะไร ?

ตอบว่า คุณ อุปาทานมี ๔ อย่าง ดังต่อไปนี้ คือ กามอุปาทาน
ความยึดมั่นด้วยอำนาจกาม ๑ ทิฎฐอุปาทาน ความยึดมั่นด้วยอำนาจทิฎฐิ ๑
ศีลพหุอุปาทาน ความยึดมั่นด้วยอำนาจศีลและพรต ๑ อัตตวาทุอุปาทาน

ความยึดมั่นด้วยอำนาจว่าตน ๑. เพราะตัณหาเกิด อุปาทานจึงเกิด เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ อริยาสถาภิกมรรคนี้เท่านั้น เป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งอุปาทาน คือ สัมมาทิฎฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ คุณ เมื่อใดแลอริยสาวกรู้ชัดอุปาทาน เหตุเกิดแห่งอุปาทาน ความดับแห่งอุปาทาน และรู้ชัดข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งอุปาทาน เมื่อนั้น เธอจะละราคานุสัยได้ โดยประการทั้งปวง ฯลฯ แม้ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแล คุณ อริยสาวกเชื่อว่าเป็นผู้มีความเห็นถูกต้อง มีความเห็นตรง ประกอบด้วยความเลื่อมใสในธรรมไม่คลอนแคลน มาสู่พระสัทธรรมนี้.

ตัณหาวาระ

(๑๒๑) ภิกษุเหล่านั้นได้กราบเรียนถามว่า ได้เท่าขอรับ เหตุ (ปริยาย) อย่างอื่น ยังคงมีอยู่หรือ ? ฯลฯ ท่านพระสารีบุตรตอบว่า ยังคงมีอยู่ คุณ แล้วได้กล่าวไว้ว่า คุณ ด้วยเหตุที่อริยสาวกรู้ชัดตัณหา เหตุเกิดตัณหา ความดับตัณหา และรู้ชัดข้อปฏิบัติให้ถึงความดับตัณหา เพียงเท่านั้นแล คุณ อริยสาวกเชื่อว่าเป็นผู้มีความเห็นถูกต้อง มีความเห็นตรง ประกอบด้วยความเลื่อมใสไม่คลอนแคลน มาสู่พระสัทธรรมนี้.

ถามว่า ตัณหาคืออะไรเล่าคุณ ? เหตุให้เกิดตัณหา, ความดับตัณหา, ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับตัณหา คืออะไร ?

ตอบว่า คุณ ตัณหา มี ๖ หมู่อย่างนี้คือ รูปตัณหา ความทะยานอยากในรูป ๑ สัทตตัณหา ความทะยานอยากในเสียง ๑ คันธตัณหา ความทะยานอยากในกลิ่น ๑ รสตัณหา ความทะยานอยากในรส ๑

โงฐฐัพพัตถหา ความทะยานอยากในโงฐฐัพพะ ๑ ธรรมัตถหา ความ
ทะยานอยากในธรรม ๑. เพราะเวทนาเกิด ตัณหาจึงเกิด. เพราะเวทนาดับ
ตัณหาจึงดับ อริยาสภาจกิมรรคนี้เท่านั้น เป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับ
แห่งตัณหา คือ สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ.

คุณ ในกาลใดแล อริยสาวกรู้ชัดตัณหาอย่างนี้ รู้ชัดเหตุเกิดตัณหา
ความดับตัณหา ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งตัณหาอย่างนี้ เมื่อนั้นเธอ
จะละราคานุสัยได้โดยประการทั้งปวง ฯลฯ แม้ด้วยเหตุเพียงเท่านี้แล คุณ
อริยสาวกชื่อว่าเป็นผู้มีความเห็นถูกต้อง มีความเห็นตรง ประกอบด้วย
ความเลื่อมใสในธรรมไม่คลอนแคลน มาสู่พระสัพพัตถธรรมนี้.

เวทनावาระ

(๑๒๒) ภิกษุเหล่านั้นกราบเรียนถามว่า ใต้เท้าขอรับ เหตุ
(ปริยาย) อย่างอื่น ยังคงมีอยู่หรือ? ฯลฯ ท่านพระสารีบุตรตอบว่า
ยังคงมีอยู่ คุณ แล้วได้กล่าววว่า ด้วยเหตุที่อริยสาวกรู้ชัดเวทนา เหตุ
เกิดเวทนา ความดับเวทนา และรู้ชัดข้อปฏิบัติให้ถึงความดับเวทนา
เพียงเท่านี้แล คุณ อริยสาวกชื่อว่าเป็นผู้มีความเห็นถูกต้อง มีความเห็นตรง
ประกอบด้วยความเลื่อมใสในธรรมไม่คลอนแคลน มาสู่พระสัพพัตถธรรมนี้.

ถามว่า เวทนาคืออะไรเล่า คุณ? เหตุเกิดเวทนา ความดับเวทนา
ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับเวทนา คืออะไร?

ตอบว่า คุณ เวทนามี ๖ หมู่ ดังนี้คือ เวทนาเกิดแต่สัมผัสทาง
ตา ๑ เวทนาเกิดแต่สัมผัสทางหู ๑ เวทนาเกิดแต่สัมผัสทางจมูก ๑

เวทนาเกิดแต่สัมผัสทางลิ้น ๑ เวทนาเกิดแต่สัมผัสทางกาย ๑ เวทนาเกิด
แต่สัมผัสทางใจ ๑. เพราะผัสสะเกิด เวทนาจึงเกิด เพราะผัสสะดับ
เวทนาจึงดับ อริยาสภาจกิมรรคนี้เท่านั้น เป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับ
แห่งเวทนา คือ สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ.

คุณ ในกาลใดแล อริยสาวกรู้ชัดเวทนาอย่างนี้ รู้ชัดเหตุเกิดแห่ง
เวทนา ความดับแห่งเวทนา รู้ชัดข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งเวทนาอย่างนี้
เมื่อนั้นเธอจะละราคานุสัยได้โดยประการทั้งปวง ฯลฯ แม้ด้วยเหตุเพียง
เท่านั้นแล คุณ อริยสาวกเชื่อว่าเป็นผู้มีความเห็นถูกต้อง มีความเห็นตรง
ประกอบด้วยความเลื่อมใสในธรรมไม่คลอนแคลน มาสู่พระสัทธรรมนี้.

ผัสสวาระ

(๑๒๓) ภิกษุเหล่านั้นได้กราบเรียนถามว่า ใต้เท้าขอรับ เหตุ
(ปริยาย) อย่างอื่น ยังคงมีอยู่หรือ? ฯลฯ ท่านพระสารีบุตร
ตอบว่า ยังคงมีอยู่ คุณ ด้วยเหตุที่อริยสาวกรู้ชัดซึ่งผัสสะ เหตุให้เกิด
ผัสสะ ความดับแห่งผัสสะ และรู้ชัดข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งผัสสะ
เพียงเท่านั้นแล คุณ อริยสาวกเชื่อว่าเป็นผู้มีความเห็นถูกต้อง มีความเห็นตรง
ประกอบด้วยความเลื่อมใสในธรรมไม่คลอนแคลน มาสู่พระสัทธรรมนี้.

ถามว่า ผัสสะคืออะไรเล่า คุณ? ผัสสะมี ๖ หมู่ อย่างนี้คือ
จักขุสัมผัส ๑ โสตสัมผัส ๑ ฆานสัมผัส ๑ ชิวหาสัมผัส ๑ กายสัมผัส ๑
มโนสัมผัส ๑. เพราะสพายตนะเกิด ผัสสะจึงเกิด เพราะสพายตนะดับ
ผัสสะจึงดับ อริยาสภาจกิมรรคนี้เป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความผัสสะ

คือ สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ.

คุณ เมื่อใดแล อริยสาวกรู้ชัดผัสสะอย่างนี้ เหตุเกิดผัสสะ ความ
ดับแห่งผัสสะ และรู้ชัดข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งผัสสะอย่างนี้ เมื่อนั้น
เธอจะละราคานุสัยได้โดยประการทั้งปวง ฯลฯ ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแล
คุณ อริยสาวกเชื่อว่าเป็นผู้มีความถูกต้อง มีความเห็นตรง ประกอบด้วยความ
ความเลื่อมใสในธรรมไม่คลอนแคลน มาสู่พระสัทธรรมนี้.

สพายนวาระ

(๑๒๔) ภิกษุเหล่านั้นได้กราบเรียนถามว่า ได้เท่าไรรับ เหตุ
(ปริยาย) อย่างอื่น ยังคงมีอยู่หรือ? ฯลฯ ท่านพระสารีบุตร
ตอบว่า ยังคงมีอยู่ คุณ แล้วได้กล่าวว่าคุณด้วยเหตุที่อริยสาวกรู้ชัดอายตนะ
ทั้ง ๖ เหตุเกิดอายตนะทั้ง ๖ ความดับอายตนะทั้ง ๖ และรู้ชัดข้อปฏิบัติ
ให้ถึงความดับแห่งอายตนะทั้ง ๖ เพียงเท่านั้นแล คุณ อริยสาวกเชื่อว่าเป็นผู้
มีความเห็นถูกต้อง มีความเห็นตรง ประกอบด้วยความเลื่อมใสใน
ธรรมไม่คลอนแคลน มาสู่พระสัทธรรมนี้.

ถามว่า อายตนะทั้ง ๖ คืออะไรเล่า คุณ ? เหตุเกิดแห่งอายตนะทั้ง ๖
ความดับแห่งอายตนะทั้ง ๖ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไปแห่งอายตนะทั้ง ๖
คืออะไร ?

ตอบว่า คุณ อายตนะทั้ง ๖ เหล่านี้ คือ อายตนะคือตา อายตนะ
คือหู อายตนะคือจมูก อายตนะคือลิ้น อายตนะคือกาย อายตนะคือใจ.
เพราะนามรูปเกิด สพายนะจึงเกิด เพราะนามรูปดับไป สพายนะจึงดับ

อริยาสถาปฏิบัติให้ถึงความดับไปแห่งสพายตนะ คือ สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ.

คุณ เมื่อใดแล อริยสาวกรู้ชัดอายตนะทั้ง ๖ อย่างนี้ เหตุเกิดแห่งอายตนะทั้ง ๖ ความดับแห่งอายตนะทั้ง ๖ รู้ชัดข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งอายตนะทั้ง ๖ อย่างนี้ เมื่อนั้น เธอจะละราคานุสัยได้โดยประการทั้งปวง ฯลฯ แม้ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแล คุณ อริยสาวกชื่อว่าเป็นผู้มีความเห็นถูกต้อง มีความเห็นตรง ประกอบด้วยความเลื่อมใสในธรรมไม่คลอนแคลน มาสู่พระสัทธรรมนี้.

นามรูปวาระ

(๑๒๕) ภิกษุเหล่านั้นได้กราบเรียนถามว่า ได้เท่าขอรับ เหตุ (ปริยาย) อย่างอื่น ยังคงมีอยู่หรือ? ฯลฯ ท่านพระสารีบุตรตอบว่า ยังคงมีอยู่ คุณ แล้วได้กล่าวว่าคุณ ด้วยเหตุที่อริยสาวกรู้ชัดซึ่งนามรูป เหตุเกิดแห่งนามรูป ความดับแห่งนามรูป และรู้ชัดซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งนามรูป เพียงเท่านั้นแล คุณ อริยสาวกชื่อว่าเป็นผู้มีความเห็นถูกต้อง มีความเห็นตรง ประกอบด้วยความเลื่อมใสในธรรมไม่คลอนแคลน ได้มาสู่พระสัทธรรมนี้แล้ว.

ถามว่า นามรูปคืออะไรเล่าคุณ? เหตุเกิดแห่งนามรูป ความดับแห่งนามรูป และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไปแห่งนามรูป คืออะไร?

ตอบว่า เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ และมนสิการ ทั้ง ๕ อย่างนี้เรียกว่า นาม มหาภูตรูป ๔ และรูปอาศัสมหาภูตรูป ๔ (อุปาทาย-

รูป) นี้เรียกว่า รูป. รวมทั้งนามทั้งรูปนี้ละคุณ เรียกว่านามรูป. เพราะ
วิญญาณเกิด นามรูปจึงเกิด เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ อริยาช-
ฎางคิกมรรคนี้นั้น เป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไปแห่งนามรูป คือ
สัมมาทิฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ.

คุณ ในกาลใดแล อริยสาวกรู้ชัดซึ่งนามรูปอย่างนี้ เหตุเกิดแห่ง
นามรูป ความดับแห่งนามรูป รู้ชัดข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไปแห่งนามรูป
อย่างนี้ เมื่อนั้นเธอจะละราคานุสัยได้โดยประการทั้งปวง ฯลฯ แม้
ด้วยเหตุเพียงเท่านี้แล คุณ อริยสาวกชื่อว่าเป็นผู้มีความเห็นถูกต้อง มีความ
เห็นตรง ประกอบด้วยความเลื่อมใสในธรรมไม่คลอนแคลน มาสู่
พระสัทธรรมนี้.

วิญญานวาระ

(๑๒๖) ภิกษุเหล่านั้นได้กราบเรียนถามว่า ได้ทำขาอรับ เหตุ
(ปริยาย) อย่างอื่น ยังคงมีอยู่หรือ? ฯลฯ ท่านพระสารีบุตรตอบว่า
ยังคงมีอยู่ คุณแล้วได้กล่าวว่าคุณด้วยเหตุที่อริยสาวกรู้ชัดวิญญาณ เหตุเกิด
แห่งวิญญาณ ความดับไปแห่งวิญญาณ และรู้ชัดข้อปฏิบัติให้ถึงความดับ
ไปแห่งวิญญาณ เพียงเท่านี้แล คุณ อริยสาวกชื่อว่าเป็นผู้มีความเห็นถูก
ต้อง มีความเห็นตรง ประกอบด้วยความเลื่อมใสไม่คลอนแคลน มาสู่
พระสัทธรรมนี้.

ถามว่า วิญญาณคืออะไรเล่า คุณ? เหตุเกิดแห่งวิญญาณ. ความ
ดับแห่งวิญญาณ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไปแห่งวิญญาณ คืออะไร?

ตอบว่า คุณ วิญญาณ มี ๖ หมู่เหล่านี้ คือ วิญญาณทางตา ๑
วิญญาณทางหู ๑ วิญญาณทางจมูก ๑ วิญญาณทางลิ้น ๑ วิญญาณทาง
กาย ๑ วิญญาณทางใจ ๑. เพราะสังขารเกิด วิญญาณจึงเกิด เพราะ
สังขารดับไป วิญญาณจึงดับ อริยสาวกผู้ชั่งวิตกมรรคนี้นั้น เป็นข้อปฏิบัติ
ให้ถึงความดับไปแห่งวิญญาณ คือ สัมมาทิฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ

คุณ เมื่อใดแล อริยสาวกผู้ชั่งวิตกมรรคอย่างนี้ เหตุเกิดแห่ง
วิญญาณ ความดับไปแห่งวิญญาณ รู้ชัดข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่ง
วิญญาณอย่างนี้ เมื่อนั้นเธอจะละราคานุสัยได้โดยประการทั้งปวง ฯลฯ
แม้ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแล คุณ อริยสาวกเชื่อว่าเป็นผู้มีความเห็นถูกต้อง มี
ความเห็นตรง ประกอบด้วยความเลื่อมใสในธรรมไม่คลอนแคลน มาสู่
พระสัทธรรมนี้.

สังขารวาระ

(๑๒๗) ภิกษุเหล่านั้นได้กราบเรียนถามว่า ได้ทำขอรับ เหตุ
(ปริยาย) อย่างอื่น ยังคงมีอยู่หรือ? ฯลฯ ท่านพระสารีบุตรตอบว่า
ยังคงมีอยู่ คุณ แล้วได้กล่าวว่าคุณ ด้วยเหตุที่อริยสาวกผู้ชั่งวิตกมรรค
เหตุเกิดแห่งสังขาร และรู้ชัดข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไปแห่งสังขาร เพียง
เท่านั้นแล คุณ อริยสาวกเชื่อว่าเป็นผู้มีความเห็นถูกต้อง มีความเห็นตรง
ประกอบด้วยความเลื่อมใสในธรรมไม่คลอนแคลน มาสู่พระสัทธรรมนี้.

ถามว่า สังขารคืออะไรเล่า คุณ? เหตุเกิดแห่งสังขาร ความดับ
แห่งสังขาร ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไปแห่งสังขาร คืออะไร?

ตอบว่า คุณ สังขารมี ๓ อย่างเหล่านี้ คือ กายสังขาร ๑ วิจิ-
สังขาร ๑ จิตสังขาร ๑. เพราะอวิชชาเกิด สังขารจึงเกิด เพราะอวิชชาดับ
สังขารจึงดับ อริยาสภางคิกมรรคนี้เท่านั้น เป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับ
ไปแห่งสังขาร คือ สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ.

เมื่อใดแล คุณ อริยสาวกรู้ชัดสังขารอย่างนี้ เหตุเกิดแห่งสังขาร
ความดับแห่งสังขาร รู้ชัดข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไปแห่งสังขารอย่างนี้
เมื่อนั้นเธอจะละราคานุสัยได้ บรรเทาปฏิฆานุสัย ถอนทิฏฐิมานานุสัยว่า
เรามีออก ละอวิชชาได้โดยประการทั้งปวง ยังอวิชชาให้เกิดขึ้นแล้ว เป็นผู้
ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ในปัจจุบันทีเดียว แม้ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแล คุณ อริย-
สาวกเชื่อว่าเป็นผู้มีความเห็นถูกต้อง มีความเห็นตรง ประกอบด้วยความ
เลื่อมใสในธรรมไม่คลอนแคลน มาสู่พระสัพพัตถธรรมนี้.

อวิชชาวาระ

(๑๒๘) ภิกษุเหล่านั้นได้กราบเรียนถามว่า ใต้เท้าขอรับ เหตุ
(ปริยาย) อย่างอื่น ยังคงมีอยู่หรือ? ฯลฯ ท่านพระสารีบุตรตอบว่า
ยังคงมีอยู่ คุณ แล้วได้กล่าวว่า คุณ ด้วยเหตุที่อริยสาวกรู้ชัดอวิชชา เหตุ
เกิดอวิชชา ความดับแห่งอวิชชา และรู้ชัดข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไป
แห่งอวิชชา เพียงเท่านั้นแล คุณ อริยสาวกเชื่อว่าเป็นผู้มีความเห็นถูกต้อง
มีความเห็นตรง ประกอบด้วยความเลื่อมใสในธรรมไม่คลอนแคลน มา
สู่พระสัพพัตถธรรมนี้.

ถามว่า อวิชชาคืออะไรเล่าคุณ? เหตุเกิดอวิชชา ความดับไป

แห่งอวิชา ข้อปฏิบัติ ให้ถึงความดับไปแห่งอวิชา คืออะไร.

ตอบว่า คุณ ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในเหตุให้เกิดทุกข์ ความไม่รู้ในความดับไปแห่งทุกข์ ความไม่รู้ในข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไปแห่งทุกข์ นี้แลคุณ เรียกว่าอวิชา.

เพราะอสวะเกิด อวิชาจึงเกิด เพราะอสวะดับ อวิชาจึงดับ อริยาสถาติกมรรคนี้เท่านั้น เป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไปแห่งอวิชา คือ สัมมาทิฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ.

เมื่อใดแล คุณ อริยสาวก รู้ชัดอวิชาอย่างนี้ เหตุเกิดอวิชา ความดับไปแห่งอวิชา รู้ชัดข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไปแห่งอวิชาอย่างนี้ เมื่อนั้นเธอจะละราคานุสัย บรรเทาปฏิฆานุสัย ถอนทิฐิมานะว่า เรามี ออก ละอวิชาได้โดยประการทั้งปวง ยังอวิชาให้เกิดขึ้นแล้ว เป็นผู้กระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ในปัจจุบันทีเดียว ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแล คุณ อริยสาวกชื่อว่าเป็นผู้มีความเห็นถูกต้อง มีความเห็นตรง ประกอบด้วยความเลื่อมใสในธรรมไม่คลอนแคลน มาสู่พระสัทธรรมนี้.

(๑๒๕) ภิกษุเหล่านั้นได้พากันชื่นชมอนุโมทนาภาษิตของท่าน พระสารีบุตรว่า ดีแล้ว ได้เท่า แล้วได้กราบเรียนถามปัญหาสูงขึ้นไปกะ ท่านพระสารีบุตรว่า ได้เท่า ขอรับ เหตุ (ปริยาย) อย่างอื่นยังคงมีอีก บ้างไหน ที่จะให้อริยสาวกเป็นผู้มีความเห็นถูกต้อง มีความเห็นตรง ประกอบด้วยความเลื่อมใสในธรรมไม่คลอนแคลน ได้มาสู่พระสัทธรรมนี้แล้ว.

อาสาชระ

(๑๓๐) ท่านพระสารีบุตรตอบว่า ยังกงมมืออยู่ คุณ แล้วได้กล่าวว่าคุณ ด้วยเหตุที่อริยสาวกรู้ชัดอาสาชระ เหตุเกิดอาสาชระ ความคับแค้นอาสาชระ และรู้ชัดข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไปแห่งอาสาชระ เพียงเท่านั้นแล คุณ อริยสาวกรู้ว่าเป็นผู้มีความเห็นถูกต้อง มีความเห็นตรง ประกอบด้วยความเลื่อมใสในธรรมไม่คลอนแคลน มาสู่พระสัทธรรมนี้.

ถามว่า อาสาชระคืออะไรเล่า คุณ? เหตุเกิดแห่งอาสาชระ ความคับแค้นอาสาชระ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไปแห่งอาสาชระคืออะไร?

ตอบว่า คุณ อาสาชระมี ๓ อย่าง เหล่านี้คือ กามอาสาชระ เครื่องครองสังคานคือกาม ๑ ภวาสวะ เครื่องครองสังคานคือภพ ๑ อวิชชาอาสาชระ เครื่องครองสังคานคืออวิชชา ๑. เพราะอวิชชาเกิด อาสาชระจึงเกิด เพราะอวิชชาดับ อาสาชระจึงดับ อริยาสถาบันกัมมรรคนี้นั้น เป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไปแห่งอาสาชระ คือ สัมมาทิฏฐิ ๑ สัมมาสังกัปปะ ๑ สัมมาวาจา ๑ สัมมากัมมันตะ ๑ สัมมาอาชีวะ ๑ สัมมาวายามะ ๑ สัมมาสติ ๑ สัมมาสมาธิ ๑.

เมื่อใดแล คุณ อริยสาวกรู้ชัดอาสาชระอย่างนี้ เหตุเกิดอาสาชระ ความคับแค้นอาสาชระ รู้ชัดข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไปแห่งอาสาชระอย่างนี้ เมื่อนั้นเธอจะละราคานุสัย บรรเทาปฏิฆานุสัย ถอนอนุสัยคือทิฏฐิมานะว่าเรามีออก ละอวิชชาได้โดยประการทั้งปวง ยังอวิชชาให้เกิดขึ้นแล้ว เป็นผู้การทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ในปัจจุบันทีเดียว ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแล คุณ อริยสาวกรู้ว่า มีความเห็นถูกต้อง มีความเห็นตรง ประกอบด้วยความ

เลื่อมใสในธรรมไม่คลอนแคลน ได้มาสู่พระสัทธรรมนี้แล้ว.

ท่านพระสารีบุตรได้กล่าวคำนี้จบแล้ว ภิกษุเหล่านั้นพอใจ พากัน
ชื่นชมภายิตของท่านพระสารีบุตร.

จบ สัมมาทิฏฐิสูตร

สูตรที่ ๘ จบ

สรุป

ทุกข์ ๑ ขรามรณะ ๑ อุปาทาน ๑ สพายตนะ ๑ นามรูป ๑
วิญญาณ ๑ รวมเป็น ๖ บท ซึ่งท่านพระสารีบุตรกล่าวว่า เป็นอย่าง
ไรเล่า คุณ ?

ชาติ ๑ ตัณหา ๑ เวทนา ๑ อวิชชา ๔ อย่าง ๑ รวมเป็น ๔
บท ซึ่งท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวว่า เป็นอย่างไรเล่า คุณ ?

อาหาร ๑ ภพ ผัสสะ ๑ สังขาร ๑ ที่ ๕ คือ อาสวะ ๑
รวมเป็น ๕ ซึ่งท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวว่า เป็นอย่างไรเล่า คุณ ?

๖ อย่าง คืออะไร ได้กล่าวไว้แล้ว ๔ อย่างคืออะไร ได้กล่าวไว้
แล้ว ๕ อย่างคืออะไร ก็ได้กล่าวไว้แล้ว จึงรวมเป็น ๑๕ บท สำหรับ
สังขารทั้งหมด ดังนี้แล.

อรรถกถาสัมมาทิฏฐิสูต

(๑๑๐) สัมมาทิฏฐิสูตมีคำเริ่มต้นว่า ข้าพเจ้าได้ฟังมาแล้วอย่างนี้.

ฟังทราบวินิจฉัยในสัมมาทิฏฐิสูตนั้น ดังต่อไปนี้ :-

คำถามที่พระเถระ (สารีบุตร) กล่าวไว้ว่านี้ว่า คุณ ที่เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ ด้วยเหตุมีประมาณเท่าไรนะคุณ ? ดังนี้ หรือว่ากุศลเป็นอย่างไรเล่าคุณ ? ดังนี้ทุกข้อ เป็นกถะตุคามยาปจจา (ถามเพื่อตอบเอง) เท่านั้นเอง.

เพราะว่าในคำถามเหล่านั้น คนทั้งหลายเข้าใจในสัมมาทิฏฐินั้นก็มี ไม่เข้าใจก็มี เป็นคนนอกศาสนาก็มี ในศาสนาก็มี กล่าวว่ สัมมาทิฏฐิ ด้วยสามารถที่ได้ฟังตามกันมาเป็นต้นก็มี ด้วยได้ประจักษ์ด้วยตนเองมาก็มี ฉะนั้น ท่านพระสารีบุตร จึงได้กล่าวหมายเอาคำถามของตนส่วนมากนั้น ย้ำถึง ๒ ครั้งว่า คุณ ที่เรียกกันว่า สัมมาทิฏฐิ... อันที่จริงในเรื่องนี้ มีอธิบายดังต่อไปนี้ ถึงอาจารย์เหล่าอื่นก็เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ.

ท่านพระสารีบุตร นี้ นั้น เมื่อกล่าวอย่างนี้ ได้กล่าวว่า ด้วยเหตุเท่าไรนะคุณ อริยสาวกจึงชื่อว่า มีความเห็นถูกต้อง ดังนี้ หมายถึงความหมายและลักษณะ (ของสัมมาทิฏฐิ).

แก้สัมมาทิฏฐิ

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สมฺมาทิฏฺฐิ ความว่า ชื่อว่า เป็นผู้ประกอบด้วยความเห็นทั้งดิงามทั้งประเสริฐ.

ก็เมื่อใด ศัพท์ว่า สัมมาทิฏฐินี้ใช้ในธรรมะเท่านั้น เมื่อนั้นพึงทราบเนื้อความของศัพท์นั้นอย่างนี้ว่า ทิฏฐิตั้งตั้งามทั้งประเสริฐ ชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ. และสัมมาทิฏฐินี้มี ๒ อย่าง คือ โลกียสัมมาทิฏฐิ ๑ โลกุตตรสัมมาทิฏฐิ ๑.

ในจำนวนสัมมาทิฏฐิ ๒ อย่างนั้น กัมมัสสกตาญาณ (ปริชาหยั่งรู้ว่า สัตว์มีกรรม เป็นของตน) และสัจจानุโลมิกญาณ (ปริชาเป็นไปโดยสมควรแก่การกำหนดรู้หรือริยัจ) ชื่อว่า โลกียสัมมาทิฏฐิ. ส่วนปัญญาที่สัมปยุตด้วยอริยมรรค อริยผล ชื่อว่า โลกุตตรสัมมาทิฏฐิ. แต่คนที่มีสัมมาทิฏฐิ มี ๓ ประเภท คือ ปุถุชน ๑ เสกขบุคคล (ผู้ต้องศึกษา) ๑ อเสกขบุคคล (ผู้ไม่ต้องศึกษา) ๑.

ในจำนวน ๓ ประเภทนั้น ปุถุชนมี ๒ ประเภท คือ พาทริกชน (คนนอกศาสนา) ๑ ศาสนิกชน (คนในศาสนา) ๑ ในจำนวน ๒ ประเภทนั้น พาทริกปุถุชนผู้เป็นกรรมวาที (เชื่อถือกรรม) ชื่อว่า เป็นผู้มีความเห็นถูกต้อง (เป็นสัมมาทิฏฐิกบุคคล) โดยความเห็นที่เห็นว่าสัตว์มีกรรมเป็นของตน ไม่ใช่โดยความเห็นขึ้นสัจจानุโลมิกญาณ ส่วนศาสนิกปุถุชน ชื่อว่า มีความเห็นถูกต้อง (เป็นสัมมาทิฏฐิกบุคคล) โดยความเห็นทั้ง ๒ อย่าง (คือกัมมัสสกตาและอนุโลมิกญาณ เพราะยังลบลบคำความเห็นเรื่องอัตตาอยู่ ยังละสักกายทิฏฐิไม่ได้).

เสกขบุคคล ชื่อว่า มีความเห็นชอบ เพราะมีความเห็นชอบที่แน่นอน ส่วนอเสกขบุคคล ชื่อว่า มีความเห็นชอบ เพราะไม่ต้องศึกษา.

แต่ในที่นี้ประสงค์เอาผู้ประกอบด้วยสัมมาทิฏฐิที่เป็น โลกุตตรบุคคลที่แน่นอน คือเป็นเครื่องนำสัตว์ออกจากทุกข์ว่า ผู้มีความเห็นชอบ.

เพราะเหตุนี้เอง ท่านพระสารีบุตรจึงได้กล่าวไว้ว่า เป็นผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสในธรรมไม่คลอนแคลน ได้มาสู่พระสัทธรรมนี้แล้ว.

อธิบายว่า สัมมาทิฏฐิที่เป็นโลกุตตรกุศลเท่านั้น เป็นความเห็นที่ตรง เพราะไปตามความตรงไม่ข้องแวะกับที่สุกทั้ง ๒ อย่าง หรือตัดขาดความคดงอทุกอย่าง มีความคดงอทางกายเป็นต้นแล้วไปทรง และผู้ประกอบด้วยทิฏฐินั้นเอง ชื่อว่าเป็นผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสไม่คลอนแคลน คือด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในโลกุตตรธรรมทั้ง ๕ ประการ. อริยสาวกเมื่อคลายความยึดมั่นด้วยทิฏฐิทุกอย่าง ละกิเลสทั้งสิ้นได้ ออกไปจากสงสารคือชาติ เสร็จสิ้นการปฏิบัติ ท่านเรียกว่า ผู้ได้มาสู่พระสัทธรรม กล่าวคือพระนิพพาน ที่หยั่งลงสู่อมตธรรม ที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงประกาศแล้วด้วยอริยมรรค.

(๑๑๑) คำว่า **ยโต โข** นี้เป็นคำกำหนดกาลเวลา มีอธิบายว่า ในกาลใด.

ชื่อว่า **อกุศลมูลญจ ปชานาติ** ความว่า รู้ชัดอกุศล กล่าวคือ อกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ คือ เมื่อแทงตลอดว่า สิ่งนี้เป็นทุกข์ ด้วยสามารถแห่งกิจจญาณ ชื่อว่ารู้ชัดอกุศล เพราะความรู้ชัดที่มีนิโรธเป็นอารมณ์.

ชื่อว่า **อกุศลญจ ปชานาติ** ความว่า รู้ชัดรากเหง้าของอกุศลที่เป็นรากเหง้า เป็นปัจจัยแห่งอกุศลนั้น คือ เมื่อแทงตลอดว่า นี่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์โดยประการนั้นนั่นเอง (ชื่อว่ารู้ชัดรากเหง้าของอกุศล).

ถึงแม้ในคำนี้ว่า กุศล และรากเหง้าของกุศล ก็มีนัยนี้.

ในทุกวาระต่อจากวาระนี้ไป ก็เหมือนกับในวาระนี้ ควรทราบ การรู้ชัดวัตถุ ด้วยสามารถแห่งกิจญาณนั่นเอง.

บทว่า **เอตตวาทปิ** ความว่า ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ คือแม้ด้วยการ รู้ชัดอกุศลเป็นต้นนี้ .

บทว่า **สมมาทิฏฐิ โหติ** ความว่า เป็นผู้ประกอบด้วยโลกุตตร- สัมมาทิฏฐิ มีประการดังกล่าวมาแล้ว.

ด้วยคำเพียงเท่านี้ว่า อริยสาวกนั้นมีความเห็นตรง ฯลฯ ได้มาสู่ พระสัทธรรมนี้แล้ว เป็นอันท่านพระสารีบุตร จบการแสดงโดยย่อ ลงแล้ว. การแสดง (ของท่าน) นี้ ถึงจะย่อ แต่ก็ควรทราบถึงการ แหงตลอดด้วยมนสิการโดยชอบ ด้วยสามารถแห่งความพิสดารอยู่นั่นเอง สำหรับภิกษุเหล่านั้น. ส่วนในทุติยวารถึงการแสดง (จะย่อ) ก็ควร ทราบถึงการแหงตลอด ด้วยมนสิการโดยชอบอย่างพิสดารว่า ได้เป็นไป แล้วโดยพิสดารอยู่นั่นเอง.

ภิกษุทั้งหลายได้กล่าวกันว่า บรรดาการแสดงทั้ง ๒ อย่างนั้น ด้วย การแสดงอย่างย่อ ท่านพระสารีบุตรได้กล่าวถึงมรรคเบื้องต่ำไว้ทั้ง ๒ อย่าง ด้วยการแสดงอย่างพิสดาร ท่านพระสารีบุตรได้กล่าวถึงมรรค เบื้องสูงไว้ ๒ อย่าง.

ในที่สุดแห่งการแสดงอย่างพิสดาร ภิกษุทั้งหลายถึงเห็นคำ มีอาทิ ว่า เพราะละราคานุสัยได้โดยประการทั้งปวง. แต่พระเถระได้กล่าวว่า มรรคทั้ง ๔ ได้กล่าวไว้แล้ว โดยเป็นหมวดด้วยการแสดงอย่างย่อก็มีด้วย การแสดงอย่างพิสดารก็มี.

อนึ่ง การแสดงทั้งโดยย่อทั้งโดยพิสดารนี้ใด เป็นการแสดงที่ข้าพเจ้า

ได้ทำการวิจารณ์ไว้โดยละเอียดแจ่มแจ้งแล้ว ในที่นี้การแสดงนั้น ฟังทราบตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้วในที่นี้ทุก ๆ วาระเทอญ. เพราะว่าต่อแต่นี้ไป ข้าพเจ้าจักทำเพียงการขยายความเฉพาะบทที่ยาก ที่ยังไม่ได้ (อธิบาย) เท่านั้น.

ฟังทราบวินิจฉัยในการแสดงโดยพิสดาร ซึ่งปฐมวารในจำนวนวาระเหล่านั้นก่อน.

ในคำทั้งหลายมีอาทิว่า ปาณาติบาตนั้นแหละคุณ เป็นอกุศล. อกุศลฟังทราบได้จากความเป็นไปโดยความไม่ฉลาด. อกุศลนั้นฟังทราบโดย (เป็นกรรม) ทรงกันข้ามกับกุศลที่จะต้องกล่าวข้างหน้า หรือโดยลักษณะฟังทราบ (ว่าเป็น) สิ่งที่มีโทษและมีวิบากเป็นทุกข์ เป็นสิ่งที่เศร้าหมอง. นี่เป็นการขยายบททั่วไปในอกุศลวาระนี้ก่อน.

แก้ปาณาติบาต

ส่วนในบทเฉพาะ (ไม่ทั่วไป) ฟังทราบวินิจฉัยว่า การยังสัตว์ ที่มีชีวิตให้ตกลงไป ชื่อว่า ปาณาติบาต ได้แก่ การฆ่าสัตว์ที่มีชีวิต อธิบายว่า การทำลายสัตว์ที่มีชีวิต. ก็คำว่า ปาณะ ในคำว่า **ปาณาติปาโต** นี้ โดยโวหาร ได้แก่สัตว์ แต่โดยปรมัตถ์ ได้แก่ชีวิตินทรีย์

ส่วนเจตนาที่จะฆ่าของผู้มีความสำคัญในสัตว์มีชีวิตนั้นว่า เป็นสัตว์มีชีวิต อันเป็นสมุฏฐานแห่งความพยายามที่จะเข้าไปตัดชีวิตินทรีย์ ที่เป็นไปทางกายทวาร หรือวจิตวาร ทวารใดทวารหนึ่ง ชื่อว่า ปาณาติบาต.

ปาณาติบาตนั้น ฟังทราบว่ามีโทษน้อย ในเพราะสัตว์มีชีวิต

ตัวเล็ก ในจำนวนสัตว์มีชีวิตทั้งหลาย มีเดียรจนาเป็นต้นที่ปราศจากคุณ แต่พึงทราบว่ามีโทษมาก ในเพราะสัตว์มีชีวิตตัวใหญ่.

เพราะเหตุไร ?

เพราะมีประโยชน์ใหญ่ (มีวิธีการมาก).

แม้เมื่อมีประโยชน์เสมอกัน ปาณาติบาตพึงทราบว่ามีโทษมาก เพราะ วัตถุใหญ่ (ตัวใหญ่). ในจำพวกสัตว์ที่มีคุณมีมนุษย์เป็นต้น ในเพราะ สัตว์มีคุณน้อย ปาณาติบาตก็พึงทราบว่ามีโทษน้อย ในเพราะสัตว์มีคุณ มาก ก็พึงทราบว่ามีโทษมาก. แต่เมื่อสัตว์และคุณมีความเสมอกัน ปาณาติบาตพึงทราบว่ามีโทษน้อย เพราะกิเลสและความพยายามอ่อน พึง ทราบว่ามีโทษมาก เพราะกิเลสและความพยายามแรงกล้า.

ปาณาติบาตนั้นมียोगค์ประกอบ ๕ คือ สัตว์มีชีวิต ๑ ความรู้ว่า สัตว์มีชีวิต ๑ จิตคิดจะฆ่า ๑ ความพยายาม (ฆ่า) ๑ สัตว์ตายเพราะ ความพยายามนั้น ๑.

ประโยชน์แห่งการฆ่า มี ๖ คือ สาทัดถิกประโยชน์ (ฆ่าด้วยมือของ ตนเอง) ๑ อาณัตถิกประโยชน์ (ใช้ให้ผู้อื่นฆ่า) ๑ นิสัคคิยประโยชน์ (ฆ่าด้วยศาสตราวุธที่พุ่งหรือปล่อยออกไป) ๑ ถาวรประโยชน์ (ฆ่าด้วย เครื่องมือค้ำอยู่กับที่) ๑ วิชขามยประโยชน์ (ฆ่าด้วยอำนาจวิชา) ๑ อิทธีมยประโยชน์ (ฆ่าด้วยฤทธิ์) ๑.

แต่ครั้งจะอธิบายประโยชน์นี้ให้พิสดารในปฐมวาระนี้ ก็จะยืดยาวไป มาก เพราะฉะนั้น จะไม่ขออธิบายประโยชน์นั้นและอย่างอื่นที่เป็นแบบนี้ ให้พิสดาร ส่วนผู้มีความต้องการ พึงตรวจดูสมันตปสาทิกาอรรถกถา พระวินัยเอาเถิด.

แก้อทินนาทาน

การถือเอาสิ่งของที่เขาไม่ได้ให้ ชื่อว่าอทินนาทาน การลักของ ๆ
ผู้อื่น ชื่อว่าเถยยะ อธิบายว่า เป็นกิริยาของโจร.

บทว่า อทินฺนํ ได้แก่ของที่ผู้อื่นหวงแหนซึ่งคนอื่น (เจ้าของ)
เมื่อใช้ตามที่ต้องการ ก็ไม่ควรได้รับทัณฑ์และไม่ควรถูกตำหนิ.

ส่วนเจตนาที่จะลักของผู้มีความสำคัญในของที่ผู้อื่นหวงแหนนั้นว่า
เป็นของที่เขาหวงแหน อันเป็นสมุฏฐานแห่งความพยายามที่จะถือเอาสิ่ง
ของที่เจ้าของไม่ได้ให้ นั้น ชื่อว่า อทินนาทาน.

อทินนาทานนั้น มีโทษน้อย ในเพราะสิ่งของ ๆ ผู้อื่นที่เลว ชื่อว่า
มีโทษมาก ในเพราะสิ่งของของผู้อื่นประณีต.

เพราะเหตุไร ?

เพราะว่าเป็นสิ่งของประณีต.

เมื่อมีความเสมอกันแห่งวัตถุ ชื่อว่ามีโทษมาก ในเพราะสิ่งของ
ที่มีอยู่ของผู้มีคุณยิ่ง. อทินนาทานนั้น ชื่อว่ามีโทษน้อย ในเพราะสิ่งของ
ที่มีอยู่ของผู้มีคุณต่ำกว่านั้น เพราะเปรียบเทียบกับผู้มีคุณยิ่งนั้น.

อทินนาทานนั้น มีองค์ประกอบ ๕ ประการ คือของที่คนอื่นหวง
แหน ๑ ความรู้ว่าเป็นของของคนอื่นหวงแหน ๑ จิตคิดจะลัก ๑ ความ
พยายาม (จะลัก) ๑ ลักของได้มาด้วยความพยายามนั้น ๑.

ก็ประโยชน์ (การประกอบอทินนาทาน) มี ๖ อย่าง มีสาหัตถิก-
ประโยชน์ เป็นต้น. ก็ประโยชน์เหล่านั้นแลเป็นไปแล้ว ด้วยสามารถแห่ง
อาหาร (การลัก) เหล่านี้ คือ เถยยาวหาร (ลักโดยการขโมย) ๑

ปัสัยหาวหาร (ลักโดยการกรรโชก) ๑ ปฏิจันนาวหาร (ลักโดยการ
ปิดช่องสิ่งของ) ๑ ปริกัปปาวหาร (ลักโดยการกำหนดสิ่งของหรือเวลา)
๑ กุสาวหาร (ลักโดยการสับเปลี่ยน) ๑ ข้อความดั่งที่กล่าวมาแล้วนี้
เป็นข้อความสังเขปในอวหารนี้. ส่วนความพิสดารได้กล่าวไว้แล้วใน
อรรถกถาชื่อสมันตปาสาทิกา.

แก้กามสุมิจณาจาร

กึ่งทว่า กามสุ ในชื่อว่า กามสุมิจณาจาโร นี้ ได้แก่ เมถุน-
สมาจาร. ความประพฤติกามกที่บัณฑิตดำหนิโดยส่วนเดียว ชื่อว่า
มิจณาจาร.

แต่โดยลักษณะเจตนาที่ล่วงเกินอกมนิยฐาน (คนที่ต้องห้าม) ที่เป็น
ไปทางกายทวาร ด้วยความประสงค์ต่ออสังกรรม ชื่อว่า กามสุมิจณาจาร.

ก่อนอื่น (หญิง) ที่ชื่อว่าเป็นอกมนิยฐาน (หญิงที่ต้องห้าม)
สำหรับผู้ชายในกามสุมิจณาจารนี้ ได้แก่หญิง ๒. จำพวก คือ หญิงที่มี
มารดารักษาเป็นต้น.

หญิง ๑๐ จำพวก คือ หญิงที่มารดารักษา ๑ ที่บิดารักษา ๑ ที่ตั้ง
มารดาและบิดารักษา ๑ ที่พี่ชายน้องชายรักษา ๑ ที่ญาติรักษา ๑ ที่
โคตรรักษา ๑ ที่ธรรมรักษา ๑ ที่มีการอารักษา ๑ ที่มีอาชญาครอบด้าน
(อยู่ในกฏมณเฑียรบาล) ๑.

และหญิงอีก ๑๐ จำพวก มีหญิงที่ไถ่มาด้วยทรัพย์เป็นต้นเหล่านี้
คือ ภรรยาที่ซื้อมาด้วยทรัพย์ (ภรรยาสินไถ่) ๑ ที่อยู่ด้วยกันเพราะความ

พอใจ ๑ ที่อยู่ด้วยกันเพราะโรคะ ๑ ที่อยู่ด้วยกันเพราะเครื่องนุ่งห่ม ๑ ที่ผู้ปกครองเต็มใจยกให้ ๑ ที่ชายยกเทริดลงจากศีรษะ ๑ ที่เป็นทั้งภรรยา เป็นทั้งทาส ๑ ที่เป็นทั้งภรรยาเป็นทั้งลูกจ้าง ๑ ที่เป็นเชลยศึก ๑ ที่อยู่ด้วยกันเพียงครู่เดียว ๑.

ส่วนชายอื่น นอกจากสามีของคน ชื่อว่าเป็นอคมนิยฐาน (ชายต้องห้าม) สำหรับหญิง ๑๒ จำพวก คือ ๒ จำพวกสำหรับหญิงมีอารักขา และหญิงมีอาชญาครอบด้าน และ ๑๐ จำพวกสำหรับภรรยาที่ไถ่มาด้วยทรัพย์เป็นต้น ในจำนวนหญิงทั้งหลาย (๑๐ จำพวก) สำหรับภรรยา.

อนึ่ง มิจฉาจารย์นั้น ชื่อว่ามีโทษน้อย ในเพราะอคมนิยฐาน (ผู้ต้องห้าม) ปราศจากคุณธรรม มีศีลเป็นต้น ชื่อว่ามีโทษมาก เพราะถึงพร้อมด้วยคุณธรรม มีศีลธรรมเป็นต้น.

กามสมุจฉาจารย์นั้น มีองค์ประกอบ ๔ อย่าง คือ เป็นบุคคลต้องห้าม ๑ จิตคิดจะเสพในบุคคลต้องห้ามนั้น ๑ การประกอบกาเสพ ๑ การยังมรรคให้ดำเนินไปในมรรคหรือหยุดอยู่ ๑ ประโยคมีอย่างเดียว คือ สาทตถิกประโยคเท่านั้น.

แก้มุสาวาท

กายประโยคหรือวจีประโยค ที่หักรานประโยชน์ (ผู้อื่น) ของผู้มุ่งจะพูดให้ผิด ชื่อว่า มุสา. เจตนาของผู้พูดให้ผิดต่อผู้อื่น ด้วยประสงค์จะให้เข้าใจผิด มีกายประโยคและวจีประโยคเป็นสมุฏฐาน ชื่อว่า มุสาวาท.

อีกนัยหนึ่ง เรื่องไม่จริง ไม่แท้ ชื่อว่า มุสา (เรื่องเท็จ). การ

ให้ (ผู้อื่น) เข้าใจเรื่องเท็จนั้น ว่าเป็นเรื่องจริง เรื่องแท้ ชื่อว่า วาทะ (การพูด) แต่โดยลักษณะ เจตนาของผู้ประสงค์จะให้ผู้อื่นเข้าใจเรื่องที่ไม่จริงว่าเป็นเรื่องจริง อันเป็นสมุฏฐานแห่งวิญญูติ (การเคลื่อนไหว) อย่างนั้น ชื่อว่า มุสาวาท (การพูดเท็จ).

มุสาวาทนั้น ชื่อว่า มีโทษน้อย เพราะประโยชน์ที่คนห้กรานมีจำนวนน้อย ชื่อว่ามีโทษมาก เพราะประโยชน์ที่คนห้กรานมีจำนวนมาก.

อีกอย่างหนึ่ง สำหรับคฤหัสถ์ มุสาวาทที่เป็นไปแล้ว โดยนัยมีอาทิว่า ไม่มีเพราะไม่ประสงค์จะให้ของ ๆ ตน (แก่คนอื่น) มีโทษน้อย ที่กล่าวเบิกพยานเพื่อหักล้างประโยชน์ (ของกลุ่มความ) มีโทษมาก, สำหรับบรรพชิต มุสาวาทที่เป็นไปแล้ว โดยนัยแห่งบูรณกถา (พูดให้เต็มความหรือเล่นสำนวน) ว่าวันนี้ น้ำมันในบ้านเห็นจะไหลเป็นแม่น้ำนะ ด้วยความประสงค์จะให้หัวเราะ เพราะได้น้ำมันหรือเนยใส่น้อยไป มีโทษน้อย แต่ของผู้พูดโดยนัยมีอาทิว่า สิ่งที่ไม่ได้เห็นเลย ว่าได้เห็น มีโทษมาก.

มุสาวาทนั้น มีองค์ประกอบ ๔ อย่าง คือเรื่องไม่จริง ๑ ตั้งใจพูดให้ผิด ๑ พยายามพูด ๑ ผู้อื่นเข้าใจเนื้อความนั้น ๑. ประโยคมีประโยคเดียว คือสาหัตถิกประโยคเท่านั้น. ประโยคนั้นพึงเห็นว่า ได้แก่การแสดงกิริยาของผู้จะพูดให้ผิดต่อผู้อื่นด้วยกาย ด้วยของเนื่องด้วยกาย หรือด้วยวาจา. ถ้าหากผู้อื่นเข้าใจเนื้อความนั้นด้วยกิริยานั้น กิริยานี้ชื่อว่าเนื่องด้วยมุสาวาทกรรม ในขณะที่แห่งเจตนาที่มีกิริยาเป็นสมุฏฐานนั่นเอง.

แก้ปิสฺสูณาวาจา

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า ปิสฺสูณาวาจา เป็นต้น. วาจาที่เป็นเหตุให้ หัวใจของบุคคลผู้ที่คนพูดด้วย เกิดความรักตนและเกลียดชังคนอื่น ชื่อว่า ปิสฺสูณาวาจา.

ส่วนวาจาที่เป็นเหตุทำให้ตนเองบ้าง ผู้อื่นบ้าง หยาบคายและวาจา ที่หยาบคายเอง คือไม่ไพเราะโสต หรือไม่ชื่นใจ (ผู้ฟัง) นี้ชื่อว่า ผรุสฺสูวาจา.

วาจาที่เป็นเหตุให้เจรจาเพื่อเจ้อ คือไร้ประโยชน์ ชื่อว่าสัมผัปปลาป ถึงเจตนาที่เป็นมูลฐานของการกล่าวคำหยาบและคำเพื่อเจ้อเหล่านั้น ก็ได้นามว่า ปิสฺสูณาวาจา เป็นต้นอยู่นั่นเอง. และในที่นี้ก็ประสงค์เอาเจตนาอันนั้นแล.

เจตนาของผู้มีจิตเศร้าหมอง ที่เป็นสมุฏฐานแห่งกายประโยคและวชิ-ประโยค เพื่อทำลายชนเหล่าอื่นหรือเพื่อประสงค์จะทำคนให้เป็นที่รักของผู้อื่น ชื่อว่าปิสฺสูณาวาจาในวชิกรรมนั้น. ปิสฺสูณาวาจา นั้น ชื่อว่ามีโทษน้อย เพราะผู้ถูกทำให้แตกกันนั้น มีคุณธรรมน้อย ชื่อว่ามีโทษมาก เพราะมีคุณธรรมมาก.

ปิสฺสูณาวาจา นั้น มีองค์ประกอบ ๔ ประการ คือ ผู้ต้องถูกทำลาย เป็นคนอื่น ๑ ความมุ่งหน้าจะทำลายด้วยประสงค์ว่า คนเหล่านี้จักเป็นผู้แตกแยกจากกัน ด้วยอุบายอย่างนี้ หรือความประสงค์ว่าเราจักเป็นที่รักเป็นที่คู่เคียง (ของเขา) ด้วยอุบายอย่างนี้ (รวมเป็นองค์) ๑ ความพยายามที่เกิดจากความตั้งใจนั้น ๑ การที่เขาเข้าใจเนื้อความนั้น ๑.

แก้ผรุสวาจา

เจตนาที่หยาบคายโดยส่วนเดียว ที่เป็นสมุฏฐานแห่งกายประโยค และวจีประโยค อันเป็นเหตุตัดรอนความรักของคนอื่น ชื่อว่าผรุสวาจา เพื่อความแหม่มซัดแห่งผรุสวาจานั้น ต้องสาธกเรื่องนี้.

ได้ทราบว่ามีเด็กคนหนึ่งไม่เชื่อถ้อยคำของมารดา (จีน) เข้าป่าไป. มารดาเมื่อไม่สามารถจะให้เขากลับได้ จึงคำว่า ขอให้แม่กระบือคูร้าย จงไล่หวัดมึง. ภายหลังแม่กระบือได้ปรากฏแก่เขาเหมือนอย่างแม่ที่แม่นั้นแหละ. เด็กจึงทำสังกัจจิริยาว่า คุณแม่ของข้าพเจ้ากล่าวอย่างใดด้วยปาก ขออย่าเป็นอย่างนั้น แต่คิดอย่างใดด้วยใจ ขอให้เป็นอย่างนั้น. แม่กระบือได้หยุดชะงักอยู่ ณ ที่นั้นนั่นเองเหมือนถูกผูกไว้.

วจีประโยคแม้เป็นเหตุตัดเสียซึ่งความรัก (คำที่พาดถึงสิ่งที่รัก) ดังที่พรรณนามานี้ ก็ไม่เป็นผรุสวาจา เพราะผู้พูดมีจิตอ่อนโยน. จริงอยู่ บางครั้งพ่อแม่ว่าลูก ๆ อย่างนี้ว่า ขอให้พวกโจรฟันพวกเองให้ขาดเป็นท่อน ๆ ไปเถิด ถึงอย่างนั้น แม้แต่เพียงกลีบดอกอุบลก็ไม่ประสงค์จะให้ อันเตवासิกและสัททวิหาริกผู้อยู่อาศัยทั้งหลายว่า พวกนี้จะพูดอะไรกัน ก็ไม่มียางอาย ไม่มีความเกรงกลัว สูเจ้าทั้งหลาย จงไล่เขาไปเสีย. แต่ถึงกระนั้น อาจารย์และอุปัชฌาย์เหล่านั้นก็ยังปรารภนาสมบัติคืออาคม (ปริยัติ) และอริคม (ปฏิบัติ) แก่อันเตवासิกและสัททวิหาริกเหล่านั้นอยู่.

อนึ่ง วจีประโยคไม่เป็นผรุสวาจา เพราะผู้พูดมีจิตอ่อนโยนนั้นใด

จะไม่เป็นพรุสวาจาเพราะผู้พูดมีคำพูดอ่อนหวานฉนั้นนั้นก็หาไม่ได้ เพราะว่าคำพูดของผู้ประสงค์จะให้เขาตายว่า แกลงให้คนนี้นอนสบายเถิด ดังนี้ไม่ใช่ไม่เป็นพรุสวาจา แต่ว่าจนี้เป็นพรุสวาจาทีเดียว เพราะผู้พูดมีจิตหยาบคาย.

พรุสวาจານี้ ชื่อว่ามีโทษน้อย เพราะผู้ที่พรุสวาจาที่บุคคลพูดหมายถึงเป็นผู้มีคุณน้อย ชื่อว่ามีโทษมาก เพราะมีคุณมาก.

พรุสวาจานั้น มีองค์ประกอบ ๓ ประการ คือ ผู้ที่จะต้องถูกด่าเป็นคนอื่น ๑ จิตขุ่นเคือง ๑ การด่า ๑.

แก้สัมผัปลาปะ

ความจงใจที่เป็นอกุศล ที่เป็นสมุฏฐานแห่งกายประโยคและวจี-ประโยค ที่ยังผู้อื่นให้เข้าใจคำพูดที่ไร้ประโยชน์ ชื่อว่า สัมผัปลาปะ สัมผัปลาปะนั้น ชื่อว่ามีโทษน้อย เพราะผู้พูดมีอาเสวนะอ่อน (ความเคยชินน้อย) ชื่อว่ามีโทษมาก เพราะผู้พูดมีอาเสวนะมาก (ความเคยชินมาก).

สัมผัปลาปะนั้น มีองค์ประกอบ ๒ ประการ คือ ความมุ่งหน้าที่จะพูดถ้อยคำไร้ประโยชน์ มีเรื่องสงความภารตะ และเรื่องการลักพานางสีดา (เรื่องรามเกียรติ์) เป็นต้น ๑ การกล่าวถ้อยคำชนิดนั้น ๑.

แก้อภิขมา

เจตนาชื่อว่า อภิขมา เพราะเพ่งเล็ง อธิบายว่า ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นผู้มุ่งหน้าเพ่งเล็งเฉพาะกัณเฑาะของผู้อื่นแล้วน้อมกัณเฑาะนั้นมา.

อภิชณานั้นมีลักษณะเพ่งเล็งกัณฑ์ของผู้อื่นอย่างนี้ว่า โฉนหนอ ของสิ่งนี้จะพึงเป็นของเรา. อภิชณานั้น ชื่อว่ามีโทษน้อยและมีโทษมาก เหมือนกับอทินนาทาน.

อภิชณานั้น มีองค์ประกอบ ๒ ประการ คือ ของของผู้อื่น ๑ น้อมสิ่งนั้นมาเพื่อตน ๑.

อธิบายว่า ถึงจะเกิดความโลภที่มีกัณฑ์ของผู้อื่นเป็นที่ตั้งขึ้น กรรมบถก็ยังไม่ขาดจนกว่าจะน้อมมาเพื่อคนว่า โฉนหนอ ของสิ่งนี้จะพึงเป็นของเรา.

แก้พยาบาท

บาปธรรมชื่อว่า พยาบาท เพราะยังประโยชน์เกื้อกูลและความสุขให้ถึงความพินาศ. พยาบาทนั้นมีลักษณะประทุษร้าย เพื่อความพินาศของผู้อื่น. พยาบาทนั้น ชื่อว่ามีโทษน้อยและมีโทษมาก เหมือนกับผรุสวาจา.

พยาบาทนั้น มีองค์ประกอบ ๒ ประการ คือ สัตว์อื่น ๑ ความคิดที่จะให้สัตว์นั้นพินาศ ๑.

อธิบายว่า ถึงจะเกิดความโกรธที่มีสัตว์อื่นเป็นที่ตั้งขึ้น กรรมบถก็ยังไม่ขาด ตลอดเวลาที่ผู้โกรธยังไม่คิดให้สัตว์นั้นพินาศว่า โฉนหนอ สัตว์นี้จะพึงขาดสูญพินาศไป.

แก้มิจจาทิฎฐิ

เจตนาชื่อว่า มิจจาทิฎฐิ เพราะเห็นผิด โดยไม่มีการถือเอาตาม

ความเป็นจริง. มิจฉาทิฏฐินั้น มีลักษณะเห็นผิด โดยนัยมีอาทิว่า ทาน
ที่ให้แล้ว ไม่มีผล. มิจฉาทิฏฐินั้น เชื่อว่ามีโทษน้อยและมีโทษมาก
เหมือนส้มฝัปลาปะ. อีกอย่างหนึ่ง มิจฉาทิฏฐิที่ไม่แน่นอน (ยังไม่คั่ง)
เชื่อว่ามีโทษน้อย ที่แน่นอน (คั่ง) เชื่อว่ามีโทษมาก.

มิจฉาทิฏฐินั้น มีองค์ประกอบ ๒ ประการ คือ การที่เรื่องผิดไป
จากอาการที่ยึดถือ ๑ การปรากฏขึ้นแห่งเรื่องนั้น โดยไม่เป็นอย่างที่
มิจฉาทิฏฐิกบุคคลยึดถือ ๑.

วินิจฉัยโดยอาการ ๕ อย่าง

อนึ่ง พึงทราบวินิจฉัยอภุศลกรรมบถทั้ง ๑๐ เหล่านี้ โดยอาการ
๕ อย่าง คือ โดยธรรมะ (ธมฺมโต) ๑ โดยโกฏฐาสะ (โกฏฐาสโต) ๑
โดยอารมณฺ์ (อารมฺมณโต) ๑ โดยเวทนา (เวทนาโต) ๑ โดยกัมมุล
(มุลโต) ๑.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ธมฺมโต มีเนื้อความว่า ความจริงใน
จำนวนกรรมบถ ๑๐ อย่างเหล่านี้ กรรมบถ ๗ ข้อ ตามลำดับ (กาย-
กรรม ๓ วจกรรม ๔) เป็นเจตนาธรรมตรงตัว ส่วนกรรมบถ ๓ อย่าง
มีอภิขมา เป็นต้น เป็นตัวประกอบเจตนา.

บทว่า โกฏฐาสโต ความว่า กรรมบถ ๗ ข้อตามลำดับ และ
มิจฉาทิฏฐิอีก ๑ รวมเป็น ๘ ข้อนี้ เป็นกรรมบถอย่างเดียว ไม่เป็นมูล
(รากเหง้าของอกุศล) ส่วนอภิขมากับพยาบาท (๒ ข้อนี้) เป็นทั้ง
กรรมบถ เป็นทั้งมูล (รากเหง้าของอกุศล). อธิบายว่า เพราะเป็น

รากเหง้า อภิชฌาจึงเป็นโลกกุศลมูล พยาบาทเป็นโทสอกุศลมูล.

บทว่า อารมฺมณโต ความว่า ปาณาติบาต มีสังขารเป็นอารมณ์ เพราะมีชิตินทรีย์เป็นอารมณ์ อทินนาทาน มีสัตว์เป็นอารมณ์บ้าง มีสังขารเป็นอารมณ์บ้าง มิจฉาจาร มีสังขารเป็นอารมณ์ ด้วยอำนาจแห่ง โสภณูปะ อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า มีสัตว์เป็นอารมณ์ก็มี. มุสาวาท มีสัตว์เป็นอารมณ์บ้าง มีสังขารเป็นอารมณ์บ้าง ปิสุณาวาจาก็เหมือนกัน ผรุสวาจา มีสัตว์เป็นอารมณ์อย่างเดียว สัมผัสปลापะ มีสัตว์เป็นอารมณ์ บ้าง ด้วยอำนาจแห่งรูปที่ได้เห็นแล้ว เสียงที่ได้ยินแล้ว กลิ่น รส และ โสภณูปะที่ได้ทราบแล้ว และธรรมารมณฺที่ได้อู้แล้ว อภิชฌาก็เหมือนกัน (แต่) พยาบาทมีสัตว์เป็นอารมณ์อย่างเดียว (ส่วน) มิจฉาทิฏฐิ มีสังขารเป็นอารมณ์ ด้วยอำนาจแห่งธรรมอันเป็นไปในภูมิ ๓.

บทว่า เวทนาโต ความว่า ปาณาติบาต มีเวทนาเป็นทุกข์. เพราะ ว่า พระราชาทั้งหลายทรงเห็นโจรแล้ว ถึงจะทรงกระหิ้มอยู่พลางรับสั่ง ว่า ไป เอามันไปสังหาร ดังนี้ก็จริง แต่ถึงกระนั้น เจตนาที่เป็นตัวการ ให้ตกลงปลงพระทัยของพระราชาเหล่านั้น เป็นเจตนาที่ประกอบด้วยทุกข์ อยู่.

อทินนาทาน มีเวทนา ๓. มิจฉาจาร มีเวทนา ๒ ด้วยอำนาจ แห่งสุขเวทนาและอุเบกขาเวทนา. แต่ไม่ใช่มีเวทนาเป็นอุเบกขา ใน เพราะจิตเป็นตัวการให้ตกลงปลงใจ. มุสาวาทมีเวทนา ๓. ปิสุณาวาจาก็เหมือนกัน. ผรุสวาจามีเวทนาเป็นทุกข์อย่างเดียว. สัมผัสปลापะ มีเวทนา ๓. อภิชฌามีเวทนา ๒ ด้วยอำนาจแห่งสุขเวทนาและอุเบกขาเวทนา. มิจฉาทิฏฐิก็เหมือนกัน. (แต่) พยาบาท มีเวทนาเป็นทุกข์.

แก้อกุศลมูล

บทว่า มूलโต ความว่า ปาณาติบาต มีอกุศล ๒ อย่างเป็นมูล ด้วยอำนาจแห่งโทสะและโมหะ. อทินนาทาน (มีอกุศล ๒ อย่างเป็นมูล) ด้วยอำนาจแห่งโทสะและโมหะ หรือด้วยอำนาจแห่งโลภะและโมหะ มิฉฉาจาร (มีอกุศล ๒ อย่างเป็นมูล) ด้วยอำนาจแห่งโลภะและโมหะ. มุสาวาท ด้วยอำนาจแห่งโทสะและโมหะหรือโลภะและโมหะ. ปิสุณาวาจา และสัมผัปปลาปะก็เหมือนกัน (กับมุสาวาท). ผรุสวาจา ด้วยอำนาจแห่งโทสะและโมหะ. อภิชฌา มีอกุศลอย่างเดียวเป็นมูล ด้วยอำนาจแห่งโมหะ. พยาบาทก็เหมือนกัน (กับอภิชฌา). (แต่) มิฉฉาทิฎฐิ มีอกุศล ๒ อย่างเป็นมูล ด้วยอำนาจแห่งโลภะและโมหะ ดังนี้แล.

พึงทราบวินิจฉัย ในคำว่า โลภ อกุศลมูล เป็นต้น (ดังต่อไปนี้)

อกุศลธรรม ชื่อว่าโลภะ เพราะอยากได้. ชื่อว่าโทสะ เพราะประทุษร้าย. ชื่อว่าโมหะ เพราะหลง.

ในจำนวนอกุศลธรรมทั้ง ๓ อย่างเหล่านั้น โลภะ ชื่อว่าเป็นอกุศล - มูล เพราะตัวมันเองเป็นทั้งอกุศล เพราะอรรถว่า มีโทษและมีทุกข์เป็นวิบาก เป็นทั้งรากเหง้าของอกุศลธรรมเหล่านี้ มีปาณาติบาต เป็นต้น เพราะอรรถว่า เป็นสภาพแห่งสัมปยุตธรรมของอกุศลกลางเหล่า และเพราะอรรถว่า เป็นอุปนิสัยปัจจัยของอกุศลธรรมกลางอย่าง. สมจริงตามคำที่ท่านพระสารีบุตรได้กล่าวไว้ว่า คุณ ผู้กำหนดมากแล้ว ถูกราคะครอบงำแล้ว มีจิตถูกราคะรังรัดแล้ว ย่อมฆ่าสัตว์มีชีวิตได้ ดังนี้ เป็นต้น แม้ในการที่โทสะและโมหะเป็นอกุศลมูล ก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

แก้กุตลกรรมบถ

ฟังทราบวินิจฉัยในคำว่า ปาณาติปาตา เวรมณี กุสลัม (เจตนา
งควั้นจากปาณาติบาตเป็นกุศล) เป็นต้น ดังต่อไปนี้ อุกุตลกรรมบถ
ทั้งหลาย มีปาณาติบาตเป็นต้น มีอรรถาธิบายดังที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้ว
นั้นแหละ.

เจตนาชื่อว่า เวรมณี เพราะย่ำยีเวร อธิบายว่า ละเวรได้
อีกอย่างหนึ่ง บุคคลเว้น จากเวรได้เพราะเจตนานี้เป็นเหตุ เพราะเหตุนี้
เจตนา นั้น จึงชื่อว่า เวรมณี โดยเปลี่ยน วิ อักษร ให้เป็น เว อักษร ไป
นี่เป็นการขยายความในคำว่า เวรมณี นี้ โดยพยัญชนะก่อน ส่วนการ
ขยายความโดยอรรถ (ความหมาย) ฟังทราบว่า วิรติที่สัมปยุตด้วยกุศลจิต
ชื่อว่าเวรมณี. วิรติของผู้เว้นจากปาณาติบาตที่ตรัสไว้อย่างนี้ว่า การงด
การเว้นจากปาณาติบาต ในสมัยนั้น ดังนี้ ว่าเป็นวิรติที่สัมปยุตด้วย
กุศลจิต.

แก้วิรติ ๓

วิรตินั้นแยกประเภทออกเป็น ๓ อย่าง คือ สัมปัตตวิรติ ๑ สมาทาน-
วิรติ ๑ สมุจเจทวิรติ ๑. ในจำนวนวิรติทั้ง ๓ นั้น วิรติที่เกิดขึ้นแก่
ผู้ไม่ได้สมาทานสิกขาบททั้งหลาย (มาก่อน) แต่ได้พิจารณาถึงชาติ วย
และการคงแก่เรียนเป็นต้นของตนแล้ว เห็นว่า ไม่เหมาะแก่เรา การ
ทำอย่างนี้ แล้วไม่ล่วงเกินสิ่งที่เผชิญเข้า ฟังทราบว่า เป็นสัมปัตตวิรติ
เหมือนวิรติของจ๊กกณะอุบาสกในสี่หลทวิป

นิทานประกอบสัมปัตตวิริตี/H1

ได้ทราบว่ ในเวลาเขายังหนุ่มอยู่นั้นแหละ มารดาของเขาเกิดโรค และหมอบอกว่ ควรจะได้นื้อกระต่ายสด ๆ (มาประกอบยา). ลำดับนั้น พี่ชายของจักกนะสั่งว่ ไปเถอะเจ้าจงไปนา แล้วส่งจักกนะไป. เขาก็ได้ไปที่นั่น. และเวลานั้นมีกระต่ายตัวหนึ่งมาเล็มหญ้าอ่อนอยู่. มันเห็นเขาแล้วรีบวิ่งหนีไป แต่ไปข้องเถาว์ลย์ จึงส่งเสียงร้อง แกร่ก แกร่ก (กรี กรี) ขึ้น. จักกนะตามเสียงนั้นไป จับกระต่ายไว้ได้ ตั้งใจว่ จะเอามาทำยาให้แม่ แต่ก็ถูกคิดขึ้นมาว่ไม่เป็นการสมควรสำหรับเขาที่จะทำลายชีวิตสัตว์อื่นแลกชีวิตแม่ของเรา. จึงพูดว่ ไปเถิดเจ้าไปกินหญ้า กินน้ำร่วมกับกระต่ายทั้งหลายในป่าเถิดแล้วปล่อยมันไป และเมื่อกลับถึงบ้าน เขาถูกพี่ชายถามว่ เป็นอย่างไรนื้อ ได้กระต่ายไหม? จึงได้บอกความเป็นไปนั้นให้ทราบ. บัดนั้น พี่ชายก็ได้บริภายเขา. เขาเข้าไปหาแม่แล้ว ได้ยื่นตั้งสัตยาธิษฐานว่ ข้าพเจ้าตั้งแต่เกิดมาจำความได้ไม่เคยจงใจฆ่าสัตว์ตัดชีวิตเลย. ทันใดนั้น แม่ของเขาได้หายจากโรค.

แต่วิริตีที่เกิดขึ้นแก่ผู้สมาทานสิกขาบทมาแล้ว ถึงจะสละชีพของตน ในเวลาสมาทานสิกขาบทและเวลาถัดจากนั้นไป ก็ไม่ล่วงเกินวัตถุ พึ่งทราบว่ เป็นสมาทานวิริตี เหมือนวิริตีของอุบาสก ชาวเขา อุตรวัทฒมานะ.

นิทานประกอบสมาทานวิริตี

ได้ทราบว่ อุบาสกนั้นรับสิกขาบทในสำนักของท่านปิงคลพุทธ-รักจิตเถระชาวอัมพริยวิหารแล้วไปไถนา. ต่อมา โคของเขาหายไป.

เขาเมื่อตามหามัน ได้ขึ้นภูเขาอุตรวิทมมานะ. งูใหญ่ได้รัดเขาอยู่บนภูเขา
นั้น. เขาคิดว่า จะเอามิดที่คมนี่ตัดหัวมัน แต่ก็ยังคิดอีกว่า การที่สมาทาน
สิกขาบทในสำนักของครูผู้ไม่นับถือแล้ว ทำลายเสียไม่สมควรเลย. ครั้น
คิดอย่างนี้ถึง ๓ ครั้งแล้วก็ตัดสินใจว่า เราจะสละชีวิต ไม่ยอมสละสิกขาบท
(ศีล) แล้ว ได้ขว้างมิดไต่เล่มที่แบกมาอยู่บนบ่าเข้าป่าไป. ทันใดนั้น
งูใหญ่ก็ได้คลายตัวออกแล้วเลื้อยไป.

แก้สมุจเฉทวิริติ และกุศลกรรมบถ

ส่วนวิริติที่สัมปยุตด้วยอริยมรรคพึงทราบว่าเป็นสมุจเฉทวิริติ ซึ่ง
จำเดิมแต่เกิดแล้ว พระอริยบุคคลทั้งหลายไม่เคยแม้แต่จะเกิดความคิดว่า
เราจักฆ่าสัตว์มีชีวิต ดังนี้. แต่วิริตินี้ท่านเรียกว่า กุศล เพราะเป็น
ไปแล้วด้วยความฉลาด. อีกอย่างหนึ่งท่านเรียกว่า กุศล เพราะตัดซึ่ง
ความทุกข์ ที่ได้ไฉนว่า กุสะ เพราะเป็นที่หมักหมมความชั่วร้ายบ้าง.^{*}
แต่ไม่ได้เรียกว่ากุศล เพราะไม่เหมาะสมกับปัญหานี้ว่า คุณ กุศลเป็น
อย่างไร ?

วินิจฉัยโดยอาการ ๕ อย่าง

อนึ่ง กุศลกรรมบถแม่เหล่านี้ ก็ควรทราบวินิจฉัยโดยอาการ ๕
อย่าง คือ โดยธรรม (ธมฺมโต) ๑ โดยโกฏฐาส (โกฏฐาสโต) ๑
โดยอารมณฺ์ (อารมฺมณโต) ๑ โดยเวทนา (เวทนาโต) ๑ โดยเค้ามูล
(มุลโต) ๑ เหมือนกับอกุศลกรรมบถทั้งหลาย.

๑. ปาฐะว่า กุจฺฉิตฺตสฺส สลนโต วา กุสลนฺติ.. ฉบบฺพมาเป็น กุจฺฉิตฺตสฺยโต วา กุสลนฺติ.. จึง
ได้แปลตามฉบบฺพมา เพราะเห็นว่าได้ความดีว่า.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ธมฺมโต** ความว่า ในจำนวนกุศลกรรมบถแม่เหล่านี้ กรรมบถ ๗ ประการตามลำดับเป็นตัวเจตนา ก็ถูกแต่วิริตีทั้ง ๓ ตอนสุดท้าย (มโนกรรม ๓) เป็นธรรมสัมปยุตด้วยเจตนา.

บทว่า **โกฏฺฐาสโต** ความว่า กุศลธรรม ๗ ประการตามลำดับ เป็นกรรมบถอย่างเดียวกันไม่เป็นรากเหง้า (กุศล). (แต่) กุศลธรรม ๓ ประการตอนท้าย เป็นทั้งกรรมบถ เป็นทั้งรากเหง้า (กุศล). อธิบายว่า อนภิขณา ถึงกรรมบถแล้ว จึงชื่อว่าเป็น อโลกะ กุศลมูล. แต่อัพยาบาท ชื่อว่าเป็น อโทสะ กุศลมูล. ส่วนสัมมาทิฏฐิ ชื่อว่าเป็น อโมหะ กุศลมูล.

บทว่า **อารมฺมโต** ความว่า อารมณฺ์ทั้งหลายมีปาณาติบาตเป็นต้นนั้นแหละ เป็นอารมณฺ์ของเวรมณฺิ (เจตนาถวนจากปาณาติบาตเป็นต้น) เหล่านี้ เพราะว่า เวรมณฺิจะมีได้ก็โดยได้เผชิญ กับวัตถุที่จะต้องก้าวล่วงเท่านั้น อุปมาเสมือนหนึ่งว่า อริยมรรค (ต้อง) มีนิพพานเป็นอารมณฺ์ จึงจะละกิเลสได้ ฉนฺใด กรรมบถเหล่านี้ ก็พึงทราบว่าเป็นเช่นนั้นเหมือนกัน (ต้อง) มีชีวิตินทรีย์เป็นต้น เป็นอารมณฺ์ จึงจะละทุศีลมีปาณาติบาตเป็นต้นได้.

บทว่า **เวทนาโต** ความว่า กุศลกรรมบถทั้งหมด เป็นสุขเวทนาบ้าง เป็นอุเบกขาเวทนาบ้าง เพราะว่าถึงกุศลแล้ว จะไม่มีทุกข์เวทนา (กรรมบถฝ่ายกุศลไม่มีให้ผลเป็นทุกข์).

บทว่า **มฺูลโต** ความว่า กรรมบถ ๗ จะมีมฺูล ๓ ตามอำนาจของ อโลกะ อโทสะ และอโมหะ สำหรับผู้ถวนด้วยจิตสัมปยุตด้วยญาณ แต่มีมฺูล ๒ สำหรับผู้ถวนด้วยจิตที่ปราศจากญาณ. อนภิขณามีมฺูล ๒

สำหรับฝูงเวฬุด้วยจิตสัมปยุตด้วยญาณ มีมูลเดียวสำหรับฝูงเวฬุด้วยจิต
ที่ปราศจากญาณ แต่อโโลกะ ตัวมันเองจะเป็นรากเหง้าของตนไม่ได้.
แม้ในอภยาบาท ก็ทำนองเดียวกันนี้แหละ.

สัมมาทิฏฐิมีมูล ๒ เหมือนกันตามอำนาจของอโโลกะและอโทสะ
ดังนี้.

กุศลธรรมชื่อว่า อโโลกะ ในคำว่า **อโโลโก กุศลมูล** เป็นต้น
เพราะไม่โลภ. คำว่า **อโโลโก** นี้ เป็นชื่อของธรรมที่เป็นฝ่ายตรงกัน
ข้ามกับโลภะ. ถึงในอโทสะและอโมหะ ก็ทำนองเดียวกันนี้แหละ.

ในจำนวนกุศลมูลทั้ง ๓ อย่างนั้น อโโลกะชื่อว่าเป็นกุศลมูล เพราะ
ตัวเองก็เป็นกุศล และชื่อว่าเป็นมูลของกุศลธรรมทั้งหลาย มีการงดเว้น
จากปาณาติบาต เป็นต้น เหล่านี้ด้วย เพราะอรรถว่า เป็นสภาพแห่ง
สัมปยุตธรรมของกุศลกลางเหล่า และเพราะอรรถว่า เป็นอุปนิสัยขังจัจ
ของกุศลธรรมกลางเหล่า. ในความที่อโทสะและอโมหะเป็นกุศลมูล ก็นัย
เดียวกันนี้แหละ.

อริยสัจจในกรรมบถ

บัดนี้ ท่านพระสารีบุตร เมื่อจะย้าเนื้อความนั้นทั้งหมด ที่ท่านได้
แสดงไว้แล้วทั้งโดยย่อและโดยพิสดาร จึงได้กล่าวอุปนาวาระไว้มีอาทิว่า
ยโต โข อาวุโส ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **เอว อกุสล** ปชานาติ ความว่า รู้ชัด
อกุศล ด้วยสามารถแห่งอกุศลกรรมบถ ๑๐ ตามที่ได้แสดงไว้แล้วอย่างนี้.
ถึงในบทมีอาทิว่า **เอว อกุศลมูล** ก็นัยเดียวกันนี้แหละ.

ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น คือด้วยนัยอย่างเดียวกัน เป็นอันท่านพระ
สารีบุตรได้กล่าวถึงกรรมฐานเป็นเหตุนำสัตว์ออกไป (จากภพ) จนถึง
พระอรหันต์ สำหรับผู้บำเพ็ญกรรมฐาน มีจตุราริยสังข์เป็นอารมณ์.

กล่าวไว้อย่างไร ?

กล่าวไว้ว่า ความจริง อกุศลกรรมมถ ๑๐ และกุศลกรรมมถ ๑๐
เว้นอกิขมา (ท่านกล่าวว่า) เป็นทุกขสังข์ในกรรมมถวาระนี้ ส่วนธรรม
ทั้ง ๒ อย่างเหล่านี้ คือ อกิขมา ๑ โลกะที่เป็นอกุศลมูล ๑ (ท่าน
กล่าวว่า) เป็นสมุทัยสังข์โดยตรง. แต่กรรมมถทั้งหมด (ท่านกล่าวว่า)
เป็นทุกขสังข์โดยอ้อม. กุศลมถและอกุศลมูลทั้งหมด (ท่านกล่าวว่า)
เป็นสมุทัยสังข์. ความไม่เป็นไปแห่งกุศลมูลและอกุศลมูลทั้ง ๒ (ท่าน
กล่าวว่า) เป็นนิโรธสังข์. เมื่อกำหนดรู้ทุกข์ เมื่อละสมุทัย เมื่อรู้แจ้ง
นิโรธ อริยมรรค (ท่านกล่าวว่า) เป็นมรรคสังข์ สังข์จะทั้ง ๒ ท่านได้
กล่าวไว้แล้วโดยสรุป ดังที่พรรณนามานี้. ส่วนสังข์จะ ๒ อย่าง (นิโรธ
มรรค) พึงทราบด้วยสามารถแห่งการไม่หมუნกลับ.

บทว่า โส สพุพโส รากานุสย ปหาย (เธอละรากานุสยได้
โดยประการทั้งปวง) ความว่า เธอรู้ชัดดอกกุศลเป็นต้น อยู่อย่างนี้ จะละ
รากานุสยได้โดยอาการทุกอย่าง.

บทว่า ปฎิฆานุสย ปฎิวิโนเทศวา (บรรเทาปฎิฆานุสย) มีคำ
ที่ท่านกล่าวไว้ว่า นำปฎิฆานุสยออกได้โดยประการทั้งปวงทีเดียว ด้วย
คำเพียงเท่านั้น พระเถระได้กล่าวถึงอนาคามีมรรค.

บทว่า อสมิติ ทิฎฐิมานานุสย สมุหนิตฺตวา (ถอนทิฎฐิมานา-

นุสสัยว่า เรามี ออกไป) ความว่า เพิกถอนทิฏฐิมานานุสสัยที่เป็นไปโดย
อาการถือรวมกันนี้ว่า เรามี โดยกระทำกรรมบางประการในชั้น ๕
ไม่ให้ตกต่ำ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ทิฏฐิมานานุสสัย** ท่านอธิบายไว้ว่า
ได้แก่มานานุสสัยที่เชื่อกับทิฏฐิ. เพราะว่ามานานุสสัยนี้ เป็นเช่นเดียวกับ
ทิฏฐิ เพราะมีลักษณะเป็นไปแล้วว่า เรามี เพราะฉะนั้น ท่านจึงได้กล่าว
ไว้แบบนี้. อนึ่ง ผู้ประสงค์จะเข้าใจอัสมิมานะนี้โดยพิสดาร ควรตรวจดู
เขมกสูตร ในชั้นชกวรรคเทอญ.

บทว่า **อวิชชํ** ปหาย ความว่า ละอวิชชาที่เป็นรากเหง้าของ
วิภูฏะ.

บทว่า **วิชชํ** อุปปาตตุวา ความว่า ให้วิชาคืออรหัตตมรรค
ซึ่งห้าหั้นวิชชานั้นเกิดขึ้น. ด้วยคำเพียงเท่านี้ท่านพระสารีบุตรได้กล่าว
ถึงอรหัตตมรรค.

ชื่อว่า **ทิฏฺฐเฐ ฐมฺเม ทุกฺขสฺส นุตฺตโร โหติ** (เป็นผู้การทำ
ที่สุดแห่งทุกข์ในปัจจุบันนี้ทีเดียว) ความว่า เป็นผู้กระทำการตัดขาด
วิภูฏทุกข์ในอรรถภาพนี้ทีเดียว.

ท่านพระสารีบุตร ยังเทศนาให้จบลงด้วยคำว่า **เอตฺตาวตปิ โข**
อาวุโส อธิบายว่า แม้ด้วยสามารถแห่งการแทงตลอดด้วยมนสิการดังที่
กล่าวแล้วในการแสดงกรรมบถนี้. คำที่ยังเหลือมีนัยดังที่ได้กล่าวมาแล้ว
นั่นแหละ.

ท่านพระสารีบุตรเถระ ได้จบเทศนาลงด้วยอนาคามีมรรค และ
อรหัตตมรรคดังที่ได้พรรณนามานี้แล.

จบ กล่าวด้วยกรรมบถ

พระภิกษุชั้นชมภษิตของพระสารีบุตร

[๑๑๒] ในคำว่า **สาธาวุโส โข ฯลฯ อากโต อิม สทฺธมมัม**
มีคำอธิบายไว้ว่า ภิกษุเหล่านั้น ครั้นได้ฟังเทศนาว่าด้วยสังขะทั้ง ๔ ของ
ท่านพระสารีบุตร โดยมุขคืออกุศลและอกุศลอย่างนี้แล้ว จึงพากันชมเชย
ภษิตของท่าน**พระสารีบุตร** ด้วยถ้อยคำนี้ว่า ดีแล้วครับได้เท่า และ
อนุโมทนาด้วยจิตที่เป็นสมุฏฐานของถ้อยคำนี้เอง รับเอาด้วยวาจา
เอิบอ้อมด้วยใจทีเดียว.

บัดนี้ เพราะเหตุที่**พระเถระ**เป็นผู้สามารถที่จะแสดงธรรมเทศนาว่า
ด้วยจตุราริยสังขได้ ดังที่**พระผู้มีพระภาคเจ้า**ตรัสไว้ว่า **ดูก่อนภิกษุ**
ทั้งหลาย **พระสารีบุตร**สามารถจะบอกจะแสดงอริยสังข ๔ ได้โดยพิสดาร.
หรือเพราะเหตุที่**ท่านพระสารีบุตร**ต้องการจะแสดงธรรมให้สูงยิ่งขึ้นไปอยู่
แล้ว จึงได้กล่าวว่า **เอตฺตวาทาปิ โข อวฺวโส** (เพียงเท่านี้เท่านั้นแล
คุณ) เพราะเหตุนั้น ภิกษุทั้งหลายนั้น ผู้ประสงค์จะฟังสังขเทศนา
โดยนัยแม้อย่างอื่น จึงได้ถามปัญหาสูงขึ้นไป **กะท่านพระสารีบุตร.**
ภิกษุเหล่านั้นจึงได้ถามปัญหาอื่นที่สูงขึ้นไป โดยนัยนี้ว่า ได้เท่าขอรับ
ยังมีอยู่อีกหรือ บรรยายแม้อย่างอื่น คือเหตุแม้อย่างอื่น ที่เหนือกว่า
ปัญหาที่ได้เท่าได้ถามเองตอบเองมาแล้ว.

อีกอย่างหนึ่ง มีคำอธิบายไว้ว่า ภิกษุเหล่านั้นได้พากันถามปัญหา

ในส่วนที่เหนือปัญหาก่อนขึ้นไป. อีกอย่างหนึ่ง ท่านอธิบายว่า ภิกษุทั้งหลายได้ถามปัญหาข้อแรกให้สูงขึ้นไปอีกชั้นหนึ่ง.

ถัดนั้น พระเถระเมื่อจะพยากรณ์ปัญหาให้ภิกษุเหล่านั้นฟัง จึงได้กล่าวคำมีอาทิว่า สียา อาวุโส (ยังมีอยู่คุณ) ดังนี้.

กถาพรรณนาอาหารวาระ

ภุต - สัมภเวสี

[๑๑๑] ในจำนวนบทเหล่านั้น คำขยายต่อไปนี้ จะเป็นคำขยายความเฉพาะบทที่ยาก.

คำว่า อาหาร ได้แก่ปัจจัย. เพราะปัจจัยนำผลมาให้ตน ฉะนั้นปัจจัยจึงเรียกว่า อาหาร.

เหล่าสัตว์ที่ถือกำเนิดเกิดแล้ว ชื่อว่า ภุต ในคำทั้งหลายมีอาทิว่า ภุตานั วา สตุตตานั.

เหล่าสัตว์ที่เสาะหา คือแสวงหาการสมภพ คือการเกิด ได้แก่การบังเกิดขึ้น ชื่อว่า สัมภเวสี.

บรรดากำเนิดทั้ง ๔ ชนิดเหล่านั้น. เหล่าสัตว์ที่เกิดในฟองและที่เกิดในหยดน้ำ ตราบใดที่ยังไม่ทำลายกระเปาะฟองและรังมดลูก (ออกมา) ตราบนั้นก็ยังชื่อว่า สัมภเวสี ต่อเมื่อทำลายกระเปาะฟองและรังมดลูก ออกมาภายนอกแล้ว จึงชื่อว่า ภุต.

ส่วนสัตว์ที่เกิดแต่ถ้าโคลและผุดเกิด ในขณะแห่งจิตดวงแรก ชื่อว่า สัมภเวสี ตั้งแต่ขณะแห่งจิตดวงที่ ๒ ไป ชื่อว่า ภุต.

อีกอย่างหนึ่ง สัตว์ทั้งหลายจะเกิดโดยอิริยาบถใดก็ตาม ตราบใด

ยังไม่เปลี่ยนอิริยาบถเป็นอย่างอื่น จากอิริยาบถนั้น ตราบนั้น ชื่อว่า **สัมภเวสี** ต่อจากอิริยาบถนั้นไปจึงชื่อว่า **ภูต**.

อีกอย่างหนึ่ง เหล่าสัตว์ที่เกิดแล้ว คือเกิดขึ้นแล้ว (สำเร็จแล้ว) ชื่อว่า **ภูต**. พระจินาสพเหล่าใด ผู้เป็นพระอริยเจ้าแล้วนั้นแหละ นับว่าจักไม่เกิดอีก คำว่า **ภูต** นี้ เป็นชื่อของพระจินาสพเหล่านั้น.

สัตว์เหล่าใดกำลังแสวงหาการเกิด สัตว์เหล่านั้น ชื่อว่า **สัมภเวสี** คำว่า **สัมภเวสี** นี้ เป็นชื่อของพระเสขะและปุถุชนผู้กำลังแสวงหาการเกิดต่อไป เพราะยังละสังโยชน์ในภพไม่ได้.

เมื่อเป็นเช่นนี้ ด้วย ๒ บทนี้ แม้ในที่ทุกแห่ง (เนื้อความ) จึงคลุมถึงสัตว์ทุกชนิด. และ วา ศัพท์ ในคำว่า **ภูตานิ** วา **สตตานิ** นี้ เป็นสัมปยุตตตะ (มีเนื้อความรวม ไม่ใช่เป็นวิภักตตะ). เพราะฉะนั้น ผู้ศึกษา ฟังทราบ (ว่าเท่ากับ) เนื้อความนี้ว่า **ภูตานิ จ สมภเวสีนญจ** (ทั้งภูตทั้งสัมภเวสี).

บทว่า **จิตฺติยา** ได้แก่เพื่อดำรงอยู่.

บทว่า **อนุกฺคฺหาย** ได้แก่เพื่ออนุเคราะห์ คือเพื่ออุปการะ.

ทั้ง ๒ บท คือ **ภูตานิ** วา **สมภเวสีน** นั้น มีความแตกต่างกันเพียงคำพูดเท่านั้น แต่ความหมายของทั้ง ๒ บทนั้น เป็นอย่างเดียวกันทีเดียว.

บทว่า **จิตฺติยา** (เพื่อดำรงอยู่) คือเพื่อไม่ให้ธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วแก่สัตว์นั้น ๆ ขาดตอนไป โดยไม่สามารถติดต่อกันได้.

บทว่า **อนุกฺคฺหาย** เพื่ออนุเคราะห์ ได้แก่เพื่อให้ธรรมที่ยังไม่เกิดได้เกิดขึ้น.

และทั้ง ๒ บทนี้ ควรใช้ในข้อความทั้งคู่อย่างนี้ว่า เพื่อการดำรงอยู่ และเพื่ออนุเคราะห์ภูตทั้งหลายด้วย เพื่อการดำรงอยู่และเพื่ออนุเคราะห์ สัมภเวสีทั้งหลายด้วย.

กวจิการาหาร

อาหารที่จะต้องทำให้เป็นคำๆ ไปแล้วกลืนกิน ชื่อว่า กวจิการาหาร. คำว่า กวจิการาหาร นี้ เป็นชื่อของโอชะที่มีข้าวสุกและขนมสด (กุมมาส) เป็นต้น เป็นที่ตั้ง.

สองบทว่า โอปาริโก วา สุขุโม วา ความว่า (อาหาร) ชื่อว่า โอปาร เพราะเป็นสิ่งที่หายาบ โดยวัตถุ. ชื่อว่า สุขุม เพราะ เป็นสิ่งที่ละเอียด โดยวัตถุ.

แต่โดยสภาวะ กวจิการาหาร ชื่อว่า เป็นของละเอียดทีเดียว เพราะเป็นของนับเนื่องในสุขุมรูป. ถึงแม้ว่าการที่อาหารนั้นจะเป็นของหายาบและเป็นของละเอียดโดยวัตถุ ก็ต้องรู้ได้เพราะอุปาทายรูป. ความจริงอาหารของนกยูงที่ชื่อว่าเป็นของละเอียด เพราะเปรียบเทียบกับอาหารจระเข้. ได้ทราบว่ พวกจระเข้ชอบกินเข้าไป และกินกินเหล่านั้น พอตกลงท้องของจระเข้เท่านั้นก็ย่อยหมด (ละลายไป). พวกนกยูงจิกกินสัตว์มีชีวิต เช่นงูและแมลงป่อง เป็นต้น. แต่อาหารของพวกหมาใน ชื่อว่าเป็นของละเอียด เพราะเปรียบเทียบกับอาหารของนกยูง. ได้ทราบว่ หมาในเหล่านั้นแทะเขาและกระดูก (สัตว์) ที่ทิ้งไว้ตั้ง ๓ ปีได้ ก็เขาและกระดูกสัตว์เหล่านั้น พอแต่เปียกน้ำลายของมันเท่านั้น ก็ย่อยเหมือนกันกับเหง้ามัน.

อาหารของพวกเขา ชื่อว่า เป็นของละเอียด เพราะเปรียบเทียบ
อาหารของหมาใน พวกมันกินกิ่งไม้ นานาชนิด. อาหารของสัตว์ทั้งหลาย
เช่น โคลาน ระมัดและมฤค เป็นต้น ชื่อว่า เป็นของละเอียดกว่าอาหาร
ช้าง. ได้ทราบที่ พวกมันพากันกินใบไม้ นานาชนิด เป็นต้น ที่ไม่แข็ง
(ไม่มีแก่น). อาหารของพวกเขา ชื่อว่า เป็นอาหารละเอียดกว่าอาหารของ
โคลาน เป็นต้น เหล่านั้น. พวกมันกินหญ้าสดและหญ้าแห้งกัน. อาหาร
ของกระต่ายเป็นอาหารละเอียดกว่าอาหารโคเหล่านั้น. อาหารของพวกเขา
ละเอียดกว่าอาหารของพวกเขา. อาหารของชาวยุคละเอียดกว่า
อาหารของพวกเขา. อาหารของนายอำเภอ (เจ้าเมือง) ละเอียดกว่า
อาหารของชาวยุค. อาหารของพระราชาและมหาอำมาตย์ของพระ
ราชาละเอียดกว่าอาหารของนายอำเภอ (เจ้าเมือง). พระกระยาหารของ
พระเจ้าจักรพรรดิละเอียดกว่าอาหารของคนแม่เหล่านั้น. อาหารของเหล่า
ภุมมเทวดาละเอียดกว่าพระกระยาหารของพระเจ้าจักรพรรดิ. อาหารของ
เหล่าเทวดาชั้นจาตุมาหาราชิกละเอียดกว่าอาหารของเหล่าภุมมเทวดา.
อาหาร (ของเหล่าเทวดาชั้นต่าง ๆ) ก็ควรขยายให้พิสดารอย่างนี้ไปจน
ถึงเหล่าเทวดาชั้นปรนิมมิตวสวัตดี. อาหารของเทวดาชั้นเหล่านั้นตกลงว่า
เป็นอาหารละเอียดทั้งนั้น. อนึ่ง ในวัตถุหยาบนี้ โอสาก็น้อย มีพลังต่ำ.
ในวัตถุละเอียด โอสามีพลังสูง. จริงอย่างนั้น ผู้ค้ำข้าวยาตั้งเต็มบาตร
ครู่เดียวเท่านั้นก็หิว อยากจะเคี้ยวกินของสิ่งใดสิ่งหนึ่งอยู่นั่นเอง. ส่วน
ผู้ค้ำเนยใส แม้เพียงฟาดมือเดียว ก็ไม่อยากจะกิน (ไม่หิว) ตลอดทั้งวัน.
ในจำนวนวัตถุและโสภา ๒ อย่างนั้น วัตถุบรรเทาความกระวนกระวาย
๑. เปยฆาลเล็ก วางไว้หลัง โหติ เข้าใจว่า ผิดที่ ควรจะอยู่หลัง ขาทิฎกาโม จึงแปลเช่นนั้น.

(หิว) ได้ แต่ไม่อาจจะรักษา (ชีวิต) ไว้ได้. (ส่วน) โอชา รักษาชีวิตไว้ได้ แต่ไม่อาจบรรเทาความกระวนกระวาย (หิว) ได้. แต่ทั้ง ๒ อย่างนั้น รวมกันเข้าแล้ว บรรเทาความกระวนกระวาย (หิว) ได้ด้วย รักษา (ชีวิต) ได้ด้วย ดังนี้แล.

ผัสสาหาร - มโนสังขเจตนาหาร - วิญญาณาหาร

บทว่า **ผัสโส ทุตฺติโย** ความว่า ผัสสะ ๖ อย่างมีจักขุสัมผัส เป็นต้น พึงทราบว่าเป็นอาหารอย่างที่ ๒ ในจำนวนอาหาร ๔ อย่างนั้น.

กัณฺยนี้ เป็นนัยแห่งเทศนาเท่านั้น เพราะฉะนั้น ด้วยเหตุชื่อนี้จึงไม่ควรแสวงหาคำนี้ว่า อาหารที่ ๒ และที่ ๓ ในอาหารวาระนี้.

เจตนาอันเอง ท่านเรียกว่า **มโนสังขเจตนา**.

จิตดวงใดดวงหนึ่ง ชื่อว่า **วิญญาณ**.

ในเรื่องนี้ **ท่านพระสารีบุตร** ได้กล่าวไว้ว่า ถ้ามีคำถามว่า สัตว์ดำรง (ชีพ) อยู่ได้เพราะปัจจัย ดำรงชีพอยู่ได้เพราะอาหาร เมื่อเป็นเช่นนั้นเหตุไฉน เมื่อปัจจัยของสัตว์ทั้งหลายแม้อย่างอื่นมีอยู่ พระองค์จึงตรัสอาหารไว้ อย่างเหล่านี้เท่านั้น.

ข้าพเจ้าจะกล่าวตอบว่า พระองค์ตรัสไว้ เพราะเป็นปัจจัยพิเศษแห่งสันตติที่เป็นภายใน.

อธิบายว่า กวพิงการาหาร เป็นปัจจัยพิเศษของรูปกายของสัตว์ทั้งหลายผู้มีกวพิงการาหารเป็นภักขา ผัสสาหารเป็นปัจจัยพิเศษของเวทนา ในหมวดนาม มโนสังขเจตนาหารเป็นปัจจัยพิเศษของวิญญาณ วิญญาณเป็นปัจจัยพิเศษของนามรูป. ดังที่**พระผู้มีพระภาคเจ้า**ได้ตรัสไว้ว่า **ดูก่อน ๑. เปี้ยาลเล็กในปาฐะวางไว้หลัง วุจฺเจต** เข้าใจว่าคงวางผิด จึงได้แปลตามที่เข้าใจ.

ภิกษุทั้งหลาย ร่างกายนี้อาศัยอาหารจึงดำรง (ชีพ) อยู่ได้ ไม่มีอาหาร
ดำรง (ชีพ) อยู่ไม่ได้ ฉันทโค. เหมือนอย่างเวทนาเกิดมีเพราะผัสสะ
เป็นปัจจัย วิญญาณเกิดมีเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามรูปเกิดมีเพราะวิญญาณ
เป็นปัจจัย.

ถามว่า ก็ในอาหารวาระนี้ อาหารอะไร นำอะไรมาให้ ?

ตอบว่า กวฬิงการาหาร นำรูปมีโอชะเป็นที่ ๘ มาให้ (อวินิพ-
โกครูป ๘) ผัสสาหาร นำเวทนา ๓ มาให้ มโนสัญเจตนาหาร นำภพ
ทั้ง ๓ มาให้ วิญญาณาหาร นำนามรูปโนปฏิสันธิมาให้.

นำมาให้อย่างไร ?

(นำมาให้แบบนี้) คือก่อนอื่น กวฬิงการาหาร เพียงแต่วางไว้
ในปากเท่านั้น ก็ก่อตั้งรูปทั้ง ๘ ขึ้น (สร้างรูปทั้ง ๘ ขึ้น). ส่วน
คำข้าวแต่ละคำที่ฟันเคี้ยวให้ละเอียดกลืนลงไป จะก่อตั้งรูปขึ้นคำละ ๘ รูป
ทั้งนั้น. กวฬิงการาหาร นำรูปมีโอชะเป็นที่ ๘ มาให้แบบนี้. ส่วน
ผัสสาหาร คือผัสสะที่จะให้เกิดสุขเวทนา เมื่อเกิดขึ้นจะนำสุขเวทนามาให้.
ผัสสะที่จะให้เกิดทุกขเวทนามก็เช่นนั้น คือจะนำทุกข์มาให้ ที่จะให้เกิด
อทุกขมสุขเวทนามก็จะนำอทุกขมสุขมาให้. ผัสสาหารจะนำเวทนาทั้ง ๓ มาให้
โดยประการทั้งปวง ดังที่พรรณนามานี้.

มโนสัญเจตนาหาร คือกรรมที่จะให้เข้าถึงกามภพ จะนำกามภพ
มาให้. ที่จะให้เข้าถึงรูปภพและอรูปรภพ ก็จะนำรูปภพและอรูปรภพมาให้.
มโนสัญเจตนาหาร จะนำภพทั้ง ๓ มาให้แบบนี้ แม้โดยประการทั้งปวง.

แต่วิญญาณาหารท่านกล่าวว่า จะนำขันธทั้ง ๓ ที่สัมปยุตด้วยวิญญาณ

นั้น และรูป ๓๐ อย่างที่เกิดขึ้น ด้วยสามารถแห่งสันตติ ๓ มาให้ โดยนัยแห่งปัจจัยมีสหชาติปัจจัยเป็นต้น ในปฏิสนธิขณะ. วิญญาณอาหาร นำนามรูปในปฏิสนธิขณะมาให้อย่างนี้ ดังนี้.

อนึ่ง ในอาหารวาระนี้ กุศลเจตนาและอกุศลเจตนาที่ยังมีอาสวะ อยู่ นั่นแหละ ท่านกล่าวไว้ว่า มโนสังขเจตนาหาร จะนำภพทั้ง ๓ มาให้ ปฏิสนธิวิญญาณนั่นเองท่านกล่าวไว้ว่า วิญญาณจะนำนามรูปในปฏิสนธิ-ขณะมาให้. แต่อาหาร ๓ อย่างเหล่านี้ ฟังทราบว่าเป็นอาหารโดยไม่แปลก กัน เพราะนำมาซึ่งธรรมที่สัมปยุตต์กับด้วยวิญญาณนั้น และธรรมที่เป็น สมภูฐานแห่งวิญญาณนั้น.

ในจำนวนอาหาร ๔ อย่างนั้น กวฬิงการาหาร เมื่อค้ำชู (ชีวิต) ไว้ย่อมให้สำเร็จกิจคือการนำ (รูป) มา. ผัสสะ เมื่อถูกต้องอยู่นั้นแหละ (ย่อมให้สำเร็จกิจคือการนำเวทนา มา). มโนสังขเจตนา เมื่อประมวลมาอยู่ นั้นแหละ (ย่อมให้สำเร็จกิจคือการนำภพ มา). วิญญาณ เมื่อรู้อยู่นั้นแหละ (ย่อมให้สำเร็จกิจคือการนำนามรูปในปฏิสนธิขณะ มา)

อย่างไร ?

(อย่างนี้คือ) ความจริง กวฬิงการาหาร เมื่อค้ำชู (ชีวิต) อยู่ นั่นเอง จะมีการดำรงสัตว์ทั้งหลายไว้ โดยการดำรงกายไว้ เพราะว่า ร่างกายนี้ ถึงกรรมจะแต่งให้เกิด กวฬิงการาหารก็ค้ำชูไว้ จึงดำรงอยู่ได้ จนถึงกำหนดอายุ ๑๐ ปีบ้าง ๒๐ ปีบ้าง เหมือนทารกที่มารดาให้เกิดขึ้นแล้ว แม่มนมให้ค้ำชูเป็นต้นเลี้ยงดูอยู่ จึงดำรงอยู่ได้นานแล. เหมือนเรือนที่ ไซ้ไม้ค้ำค้ำไว้.

สมจริงตามพระพุทธพจน์ว่า ขอลวายพระพรหมหาบพิตร เมื่อ เรือนจะล้ม คนทั้งหลายจะเอาไม้อื่นมาค้ำไว้ เรือนนั้น ที่ถูกไม้อื่นค้ำไว้ ทรงตัวอยู่ได้ เมื่อเป็นเช่นนี้ เรือนนั้น จะไม่ล้ม ฉะนั้นใด ขอลวาย พระพรหมหาบพิตรพระราชสมภารเจ้า ร่างกายนั้น ก็ฉันทัน เหมือนกัน นั้นแล ดำรงอยู่ได้เพราะอาหารอาศัยอาหาร จึงดำรงอยู่ได้. กวฬิงการาหาร เมื่อค้ำจุนร่างกายอยู่อย่างนี้ ย่อมชื่อว่า ให้สำเร็จหน้าที่ของอาหาร (การนำรูปมา) และแม้เมื่อให้สำเร็จอาหารก็อยู่อย่างนี้ กวฬิงการาหาร ก็ชื่อว่าเป็นปัจจัยของรูปสันตติ ๒ อย่างคือ เป็นปัจจัยของรูปที่มีอาหาร เป็นสมุฏฐานด้วย รูปที่ค้นหาและทิวฏฐิถือเอาแล้วด้วย. กวฬิงการาหาร เป็นสิ่งที่ตามรักษากัมมชรูป (รูปเกิดแต่กรรม) และเป็นผู้ให้กำเนิด แก่รูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐานดำรงอยู่ได้.

ส่วนผัสสะ เมื่อถูกต้องอารมณ์ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งความสุขเป็นต้นอยู่นั้นแหละ. ชื่อว่ามีอยู่ เพื่อการดำรงอยู่แห่งสัตว์ทั้งหลาย ด้วยการหมุนเวียนไปแห่งสุขเวทนาเป็นต้น.

มโนสัญเจตนา เมื่อประมวลไว้ ด้วยสามารถแห่งกุศลกรรมและอกุศลกรรมอยู่นั้นแหละ ชื่อว่ามีอยู่เพื่อการดำรงอยู่แห่งสัตว์ทั้งหลาย โดยการยังรากเหง้าของภพให้สำเร็จ.

วิญญาน เมื่อรู้อยู่นั้นแหละ ชื่อว่ามีอยู่เพื่อการดำรงอยู่แห่งสัตว์ทั้งหลายโดยการเป็นไปแห่งนามรูป.

๑. เปยยาลเล็กวางไว้หลัง โหติ เข้าใจว่าเป็นหลัง จ ซึ่งใช้ควบพาคัย จึงแปลตามที่เข้าใจ.

ภัยในอาหาร ๔

ในอาหาร ๔ อย่างเหล่านี้ ที่ให้สำเร็จอาหารกิจอยู่ ด้วยสามารถแห่งการอุปถัมภ์เป็นต้น ควรเห็นภัย ๔ ประการอย่างนี้ คือ ในกวจิการอาหาร ได้แก่ภัยคือความใคร่ (อยาก) ในผัสสาหาร ได้แก่ภัยคือ การข้องแวะ. (ติด) นั้นเอง ในมโนสัญเจตนาหาร ได้แก่ภัยคือ การประมวลมา (สั่งสม) นั้นแหละ. ในวิญญาณาหาร ได้แก่ภัยคือ การตกลงจำเพาะ (การถือกำเนิด) ที่เดียว.

เพราะเหตุไร ?

เพราะว่า สัตว์ทั้งหลายสร้างภัย คือ ความใคร่ในกวจิการอาหาร มุ่งหน้าต่อความหนาวเป็นต้น ทำงานมีการนับด้วยหัวแม่มือเป็นต้นเพื่อต้องการอาหาร ย่อมเข้าถึงทุกซอกซอมน้อย. และคนกลางจำพวก ถึงจะบวชในพระศาสนา นี้ ก็แสวงหาอาหารโดยการแสวงหาที่ไม่สมควร มีเวชกรรมเป็นต้น จะเป็นผู้ถูกรหาในปัจจุบันนี้. ถึงในสัมปรายภพ ก็จะเป็นสมณปรตโดยนัยที่ได้กล่าวไว้แล้วในลักษณะสังยุตมีอาทิว่า แม้สังฆาฎิของเธอ ถูกไฟไหม้ลุกลุจนแล้ว และความใคร่ในกวจิการอาหารนั้นเอง พึงทราบว่าเป็นภัย เพราะเหตุนี้ก่อน.

ชนทั้งหลายผู้มีอัสสาทะในผัสสะ แม้เมื่อเผชิญผัสสะ ก็จะเบียดเบียนสิ่งของทั้งหลายมีเมียเป็นต้นของคนอื่นที่เขารักษาคุ้มครองไว้. เจ้าของสิ่งของจะจับเขาพร้อมด้วยสิ่งของ ฟันให้แหลกเป็นท่อน ๆ โยนทิ้งที่กองขยะ หรือมอบตัวแก่พระราชา. ต่อจากนั้น พระราชาก็จะตรัสสั่งให้พวกเขาทำงานชนิดต่าง ๆ (ลงโทษ). และเพราะกายแตกทำลายไป พวกเขาเป็นหวังได้รับภัย คือ ทุกคติ. กรรมที่มีอัสสาทะในผัสสะเป็น

รากฐาน เป็นเหตุให้ประสบภัยทั้งในปัจจุบันและสัมปรายภพทีเดียว ด้วยประการฉะนี้. เพราะเหตุนี้ การขึงแวงในผัสสาหรานั้นเอง ฟังทราบว่าเป็นภัย. แต่ภัยในภพทั้ง ๓ ที่มีกุศลและอกุศลกรรมนั้นเป็นมูลฐาน จะมาทั้งหมดเลย เพราะการประมวลมาซึ่งกุศลกรรมและอกุศลกรรมนั้นเอง. เพราะเหตุนี้ การประมวลมาในมโนสัญญาเจตนาหรานั้นเอง ฟังทราบว่าเป็นภัย.

ส่วนปฏิสนธิวิญญาณ ก็จะได้รับเอาปฏิสนธินามรูปนั้นแหละ เกิดขึ้นในที่เป็นที่ถือกำเนิด และเมื่อปฏิสนธิวิญญาณนั้นเกิดขึ้นแล้ว ภัยทุกอย่างก็เป็นอันเกิดขึ้นเหมือนกัน เพราะมีปฏิสนธินี้เป็นมูลราก เพราะเหตุตั้งที่พรรณนามาแล้วนี้แล การถือกำเนิด (ตกลงเฉพาะ) ฟังทราบว่าเป็นภัยในวิญญาณาหารดังนี้แล.

แต่ในจำพวกอาหารทั้ง ๔ อย่างเหล่านี้ ที่เป็นภัยอย่างนี้ เพื่อจะให้ครอบงำความใคร่ในกวางิการาหาร พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงทรงแสดงการเปรียบเทียบด้วยเนื่อบุตร โดยนัยมีอาทิว่า ลูกก่อนภิกษุทั้งหลาย คิวเมียทั้ง ๒ แม้นันใด.

เพื่อให้ครอบงำความใคร่ในผัสสาหารจึงทรงแสดงการเปรียบเทียบด้วยแม่โคที่ถูกถลกหนัง โดยนัยมีอาทิว่า ลูกก่อนภิกษุทั้งหลาย แม่โคที่เขาถลกหนังแล้ว... แม้นันใด.

เพื่อให้ครอบงำความใคร่ในมโนสัญญาเจตนาหาร จึงทรงแสดงการเปรียบเทียบด้วยหลุมถ่านเพลิง โดยนัยมีอาทิว่า ลูกก่อนภิกษุทั้งหลาย หลุมถ่านเพลิง... แม้นันใด.

เพื่อให้ครอบงำความใคร่ในวิญญาณาหาร จึงทรงแสดงการเปรียบเทียบด้วยการแทงด้วยหอกสามร้อยเล่ม โดยนัยมีอาทิว่า คุณก่อนภิกษุในทั้งหลาย...ซึ่งโจรผู้ประพฤติชั่วช้า แม้นั้นใด.

นี่เป็นการประกอบเนื้อความโดยสังเขป โดยอธิบายความให้แจ่มชัดในอาหารวาระนั้น.

เปรียบเทียบสามีภรรยากินเนื้อบุตร

ได้ทราบว่ามีสองผู้เมีย พากันอุ้มบุตรเดินทางกันดาร ๑๐๐ โยชน์ โดยเสบียงเล็กน้อย. เมื่อเขาเดินไปได้ ๕๐ โยชน์ เเสบียงหมดลง.

เขาทั้ง ๒ กระสับกระส่ายเพราะความหิวกระหายพากันนั่งไ้ร่วมเงาโปร่ง (ของต้นไม้) ถัดนั้นฝ่ายชายได้พูดกับภรรยาว่า น้องนางเอ๋ย ระยะ ๕๐ โยชน์รอบๆ นี้ ไม่มีบ้านหรือนิคมเลย เพราะฉะนั้น บัดนี้ พี่ไม่สามารถจะทำงานตั้งมากมายที่ผู้ชายจะพึงทำได้ มีการทำนาและเลี้ยงโคเป็นต้นได้ มาเถิดน้อง จงฆ่าพี่แล้ว กินเนื้อเสียครึ่งหนึ่ง อีกครึ่งหนึ่งเอาเป็นเสบียงเดินข้ามทางกันดารไปกับลูกเถิด.

ฝ่ายนางได้พูดกับสามีว่า พี่ชา บัดนี้ น้องไม่สามารถจะทำงานที่หญิงจะต้องทำ มีการปั่นด้ายเป็นต้นตั้งมากมายได้ มาเถิดพี่ จงฆ่าน้องแล้วกินเนื้อเสียครึ่งหนึ่ง อีกครึ่งหนึ่งเอาเป็นเสบียงเดินข้ามทางกันดารไปกับลูกเถิด.

ฝ่ายชายจึงพูดกับภรรยาอีกว่า น้องเอ๋ย เพราะแม่บ้านตาย ความตายจะปรากฏแก่เราทั้ง ๒ พ่อลูก เพราะเด็กน้อย เว้นมารดาแล้ว จะไม่

สามารถมีชีวิตอยู่ได้ แต่ถ้าเราทั้ง ๒ ยังมีชีวิตอยู่ ก็จะได้ลูกอีก อย่างกระนั้น
เลย บัดนี้เราจะฆ่าลูกเอาเนื้อกิน ข้ามทางกันดาร.

ลำดับนั้น แม่ได้พูดกับลูกว่า ลูกเอ๋ย จงไปหาพ่อเถอะ. ลูกก็ได้ไป
(หาพ่อ). ถัดนั้นพ่อของลูกพูดว่า พี่ได้เสวยทุกข์มาไม่น้อย เพราะการ
ทำนาเลี้ยงโคด้วยหวังว่าจะเลี้ยงลูก พี่จึงไม่อาจจะฆ่าลูกได้ เชนั้นแหละ
จึงฆ่าลูกของเธอ ดังนี้แล้วได้บอกลูกว่า ลูกเอ๋ย จงไปหาแม่เถิด. ลูกก็
ได้ไป (หาแม่) ถึงแม่ของลูกนั้นก็ได้พูดว่า ฉันเมื่ออยากได้ลูก ได้เสวย
ทุกข์ทรมานมิใช่น้อย ด้วยการประพฤตินิยงโค ประพฤตินิยงลูก
สุนัข และอ่อนวอนขอต่อเทวดาเป็นต้นก่อน ไม่ต้องพูดถึงการประคับ
ประคองท้อง ฉันจึงไม่อาจจะฆ่าลูกได้ แล้วได้บอกลูกว่า ลูกเอ๋ย เจ้า
จงไปหาพ่อเถิด. ลูกนั้นเมื่อเดินไปมาในระหว่างพ่อแม่ทั้ง ๒ อยู่อย่างนี้
ก็ได้ตายลง.

สองพี่เมียเห็นลูกเข้าปากกันคร่ำครวญ เอาเนื้อ (ลูก) มากิน
แล้วหลีกไป ตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้วแต่ต้น. เขาทั้ง ๒ นั้นไม่ได้เอาเนื้อ
บุตรกินเป็นอาหารเพื่อเล่นเลย ไม่ใช่เพื่อเมามาย ไม่ใช่เพื่อประดับประดา
ไม่ใช่เพื่อตกแต่ง แต่เพื่อต้องการข้ามให้พ้นทางกันดารอย่างเดียวเท่านั้น
เอง เพราะเป็นของปฏิกูลด้วยเหตุ ๕ ประการ.

หากจะถามว่า ปฏิกูลด้วยเหตุ ๕ ประการอะไรบ้าง ?

แก้วว่า คือเพราะเป็นเนื้อที่เกิดจากตน ๑ เพราะเป็นเนื้อของญาติ ๑
เพราะเป็นเนื้อของลูก ๑ เพราะเป็นเนื้อของลูกรัก ๑ เพราะเป็นเนื้อของ
เด็กอ่อน ๑ เพราะเป็นเนื้อดิบ ๑ เพราะเป็นเนื้อที่ไม่ใช้กิน ๑ เพราะ
ไม่ได้ใส่เกลือ ๑ เพราะไม่ได้ย่าง ๑.

เพราะฉะนั้น ภิกษุใด เห็นกวางพิกการอาหาร เป็นเสมือนเนื้อลูก
อย่างนี้ เธอจะครอบงำ (คลาย) ความใคร่ ในกวางพิกการอาหารนั้นได้.
นี่เป็นการประกอบความในข้ออุปมาด้วยเนื้อบุตรก่อน.

เปรียบเทียบแม่โคที่ถูกถลกหนัง

ส่วนในข้อเปรียบเทียบด้วยแม่โคที่เขาถลกหนัง พิงทราบอรรธา-
อธิบาย ดังต่อไปนี้ แม่โคนั้นเขาถลกหนังแต่คอจนถึงเล็บออกไปแล้วปล่อย
ทิ้งไว้ มันจะถูกสัตว์มีชีวิตกัดกินอยู่ในที่ที่มีนอาศัยอยู่. จะมีแต่เรื่องทุกข์
เท่านั้นฉันใด. ถึงผัสสะก็ฉันนั้นเหมือนกัน อาศัยวัตถุหรืออารมณ์ใด ๆ
สถิตอยู่. จะมีแต่เรื่องทุกข์ที่ได้เสวยแล้วเท่านั้น อันเกิดจากวัตถุและ
อารมณ์นั้น ๆ.

เพราะฉะนั้น ภิกษุใดเห็นผัสสาหารเป็นเสมือนกับแม่โคที่เขาถลก
หนังอยู่อย่างนี้ ภิกษุนั้นจะครอบงำความใคร่ในผัสสาหารนั้นได้. นี่เป็น
การประกอบความในข้อเปรียบเทียบด้วยแม่โคที่เขาถลกหนัง.

เปรียบเทียบหลุมถ่านเพลิง

แต่ในข้อเปรียบเทียบด้วยหลุมถ่านเพลิง พิงทราบอรรธาธิบาย
ดังต่อไปนี้ ภพทั้ง ๓ เหมือนกับหลุมถ่านเพลิง เพราะอรรถว่า ร้อนระอุ
มาก มโนสัญเจตนา เหมือนกับชายสองคน ต่างพากันจับแขน กระจาย
ลงในหลุมถ่านเพลิงนั้น เพราะอรรถว่า จุกกระจายเข้าไปในภพทั้งหลาย.

เพราะฉะนั้น ภิกษุใดเห็นมโนสัญเจตนาหาร ว่าเป็นเช่นกับหลุม
ถ่านเพลิงอยู่อย่างนี้ ภิกษุนั้นจะครอบงำความใคร่ในมโนสัญเจตนาหาร
ได้. นี่เป็นการประกอบความในข้อเปรียบเทียบด้วยหลุมถ่านเพลิง.

เปรียบเทียบด้วยการแทงด้วยหอกร้อยเล่ม

ส่วนในข้อเปรียบเทียบ การถูกแทงด้วยหอก ๓ ร้อยเล่ม ฟิงทราบ
อรรถาธิบาย ดังต่อไปนี้ ในเวลาเช้า ชายคนหนึ่งตื่นร้อนเพราะหอก
๑๐๐ เล่มจำนวนโค. หอกจำนวนนั้นแทงร่างของเขาให้เป็นบาดแผลถึง
๑๐๐ แห่ง ทะลุไปไม่หยุดอยู่ในระหว่างแล้ว ในกาลต่อมา ก็หล่นออกไป
หอก ๒๐๐ เล่ม อีกต่างหาก ก็อย่างนั้น เมื่อเช่นนั้น ทั่วร่างจึงพรุน
ไปหมด เพราะหอกหลายด้ามที่พุ่งไปไม่หล่นในโอกาสที่หอก ๑๐๐ ด้าม
(รุ่นก่อน) นั้น หล่นไปแล้ว. ทุกข์ของชายคนนั้นที่เกิดขึ้น เพราะ
ปากบาดแผล แม้บาดแผลเดียว ก็หาประมาณไม่ได้อยู่แล้ว. จะป่วยกล่าว
ไปไยถึงทุกข์ที่เกิดขึ้น เพราะปากบาดแผล ๓๐๐ แผล.

บรรดาเหตุการณ์เหล่านั้น ปฏิสนธิเหมือนกับเวลาที่หอกตกถูก.
การเกิดแห่งชั้นนี้เหมือนกับการเกิดในเพราะปากบาดแผล การเกิดขึ้น
แห่งทุกข์นานาชนิดที่มีวิญญูเป็นมูลมีได้ในเพราะชั้นทั้งหลายที่เกิดแล้ว
เหมือนการเกิดขึ้นแห่งทุกข์เวทนาในเพราะปากบาดแผลทั้งหลาย.

อีกนัยหนึ่ง ปฏิสนธิวิญญูณ เหมือนชายผู้ประพศิชั่วช้า.
นามรูปมีเพราะวิญญูณเป็นปัจจัย เหมือนปากบาดแผลที่เกิดขึ้นแก่ชาย
คนนั้น เพราะถูกหอกทั้งหลายแทงแล้ว. ฟิงเห็นการเกิดขึ้นแห่งทุกข์มี
ประการต่าง ๆ สำหรับวิญญูณ เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย ด้วยสามารถ
ของกรรมกรรม ๓๒ ประการ และโรค ๕๘ ชนิด เป็นต้น เหมือนการ
เกิดขึ้นแห่งทุกข์หนักแก่ชายคนนั้น เพราะมีปากบาดแผลเป็นปัจจัย.

เพราะฉะนั้น ภิกษุใดเห็นวิญญูณาหารว่า เป็นเช่นกับด้วยถูกแทง.

ด้วยหอก ๓๐๐ เล่มอย่างนั้น ภิกษุเหล่านั้นจะครอบงำความใคร่ในวิญญาณาหาร
ได้. นี่เป็นการประกอบความในการเปรียบเทียบกับการถูกแทงด้วยหอก
๓๐๐ เล่ม.

เธอเมื่อครอบงำความใคร่ในอาหารเหล่านี้ว่า ชื่อว่า ย่อม
กำหนดรู้อาหารทั้ง ๔ อย่าง. เมื่อกำหนดรู้อาหารเหล่านั้นแล้ว วัตถุ
ที่กำหนดรู้แม่ทั้งหมด ก็เป็นอันกำหนดรู้แล้วเหมือนกัน.

สมจริงตามที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อเธอทั้งหลายกำหนดรู้กวัฬงการอาหารแล้ว
ราคะที่อาศัยเบญจกามคุณ ก็เป็นอันกำหนดรู้แล้ว. เมื่อกำหนดรู้ราคะ
ที่อาศัยเบญจกามคุณแล้ว จะไม่มีสังโยชนันนั้น (กามราคสังโยชน) ซึ่ง
เป็นเหตุให้อริยสาวกผู้ประกอบแล้ว มาสู่โลกนี้อีก.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อกำหนดรู้ผัสสอาหารแล้ว เวทนาทั้ง ๓
ก็เป็นอันเธอทั้งหลายกำหนดรู้แล้ว. เมื่อกำหนดรู้เวทนาทั้ง ๓ แล้ว เรา
ตถาคตกล่าวว่า อริยสาวกจะไม่มีกิจอะไรที่จะต้องทำให้ยิ่งขึ้นไป.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อกำหนดรู้มโนสังขเจตนาอาหารแล้ว ตัณหา ๓
ก็เป็นอันกำหนดรู้แล้ว. เมื่อกำหนดรู้ตัณหา ๓ แล้ว เราตถาคตกล่าวว่า
อริยสาวกจะไม่มีกิจอะไรที่จะต้องทำให้ยิ่งขึ้นไป.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อกำหนดรู้วิญญาณาหารแล้ว นามรูป
ก็เป็นอันกำหนดรู้แล้ว เมื่อกำหนดรู้นามรูปแล้ว เราตถาคตก็กล่าวว่า
อริยสาวกจะไม่มีกิจอะไรที่จะต้องทำให้ยิ่งขึ้นไป.

ตัณหาเกิด - อาหารจึงเกิด

บทว่า ตณฺหาสมุทฺทยา อาหารสมุทฺทโย มีเนื้อความว่า เพราะ ตัณหาเก่าก่อนเกิดขึ้น สมุทฺทย (เหตุเกิด) คือการเกิดขึ้นแห่งอาหารทั้งหลายที่มีมาแต่ปฏิสนธิ ย่อมมีขึ้น.

มีอย่างไร ?

(มีอย่างนี้คือ) เพราะในขณะที่แห่งปฏิสนธิ จะมีโอชะที่เกิดขึ้นแล้ว ในกายในรูป ๓๐ ถ้วน ที่เกิดขึ้นด้วยสามารณแห่งสันตติ ๓ นี้ คือ กวฬิงการอาหาร ที่เป็นอุปาทินนกะ (มีใจครอง) เกิดขึ้นแล้ว เพราะ ตัณหาเป็นปัจจัย. ส่วนผัสสาหาร มโนสัญเจตนาหาร และวิญญาณาหาร ที่เป็นอุปาทินนกะเหล่านี้ คือ ผัสสะและเจตนาที่สัมปยุตด้วยปฏิสนธิจิต และวิญญาณคือตัวจิตเอง เกิดขึ้นแล้ว เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย ดังนี้แล.

พึงทราบการเกิดขึ้นแห่งอาหารทั้งหลายที่มีมาแต่ปฏิสนธิ เพราะ ตัณหาเก่าก่อนเกิดขึ้น ดังที่พรรณนามานี้ก่อน.

แต่เพราะเหตุที่ในอาหารวาระนี้ ท่านพระสารีบุตรกล่าวถึงอาหารคละกันไปทั้งอาหารที่เป็นอุปาทินนกะ. (มีใจครอง) และที่เป็นอนุปาทินนกะ (ที่ไม่มีใจครอง) ฉะนั้น จึงควรทราบการเกิดขึ้นแห่งอาหาร เพราะตัณหาเกิดอย่างนี้ สำหรับอาหารทั้งหลายที่เป็นอนุปาทินนกะ (ดังต่อไปนี้) :-

อันที่จริง โอชะมีอยู่ในรูปทั้งหลายที่ตั้งขึ้น แต่จิตที่สหรรคด้วยโลกะ ๘ ดวง นี้ คือกวฬิงการอาหารที่เป็นอนุปาทินนกะ ที่เกิดขึ้นแล้วเพราะ ตัณหาที่เกิดขึ้นพร้อมกันเป็นปัจจัย ส่วนผัสสะ ๑ เจตนาที่สัมปยุตด้วย

จิตที่สหคด้วยโลภะ ๑ วิญญาณคือตัวจิตเอง ๑ รวมทั้ง (๓ อย่าง) เหล่านี้ ได้แก่ผัสสาหาร มโนสัญเจตนาหาร และวิญญาณาหาร ที่เป็นอนุปาทินนกะ เกิดขึ้นแล้ว เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย ดังนี้แล.

ตัณหาดับ อาหารจึงดับ

สองบทว่า ตณฺหา นิโรธา อาหารนิโรโธ ความว่า ความดับแห่งอาหารย่อมปรากฏ เพราะความดับแห่งตัณหา ที่เป็นปัจจัยของอาหารทั้งหลาย ทั้งที่เป็นอนุปาทินนกะ และที่เป็นอนุปาทินนกะนี้.

คำที่เหลือ (จากที่อธิบายนี้) มีนัยดังที่ได้กล่าวไว้แล้วนั้นแหละ.

ในอาหารวาระนี้ ท่านพระสารีบุตรได้กล่าวถึงสัจจะทั้ง ๔ ไว้โดยสรุปแล้ว. และในทุกวาระนอกเหนือจากนี้ ท่านก็ได้กล่าวไว้เหมือนในอาหารวาระนี้ เพราะเหตุนี้แล ผู้ศึกษาที่ไม่หลงลืมควรยกสัจจะทั้งหลายขึ้นในทุกวาระ และการประมวลเทศนาในทุกวาระว่า **เอตตาวตปิ โข อาวุโส** นี้ ควรประกอบด้วยสามารตแห่งธรรมที่แสดงแล้วในวาระนั้น ๆ. นี่เป็นการประกอบเนื้อความนั้น ในวาระนี้ก่อน.

บทว่า **เอตตาวตปิ** นี้ ความว่า ด้วยเทศนาเรื่องอาหารนี้ มีอธิบายว่า แม้ด้วยสามารตแห่งการแทงตลอดด้วยมนสิการที่กล่าวมาแล้ว. แม้ในทุกบทที่ท่านอง (นัย) นี้.

จบ กถาพรรณนาอาหารวาระ

กถาพรรณนาสังฆวาระ

[๑๑๔] บัดนี้ ภิกษุเหล่านั้น ครั้นพากันชื่นชมอนุโมทนาภายิตของพระเถระนั้น โดยนัยที่กล่าวไว้แล้วในตอนก่อนว่า **สาธาวุโส** แล้วได้ถามปัญหาสูงขึ้นไปอีก และพระเถระก็ได้แก้ปัญหา โดยทำนองแม้อย่างอื่น แก่ภิกษุเหล่านั้น. ในทุกวาระเม้นอกจากวาระนี้ ก็มีนัยนี้.

[๑๑๕] เพราะฉะนั้น ต่อจากนี้ไปข้าพเจ้าจักขยายความของบรรยายที่พระเถระได้กล่าวแก้ไว้แล้ว ไม่พาดพิงถึงคำแบบนี้. แต่ด้วยการแสดงโดยย่อซึ่งวาระนี้ พระเถระได้แสดงทุกขสัจว่า ทุกข์ ในคำว่า **ทุกขญจ** **ปชานาติ**. ส่วนในการแสดงโดยพิสดาร คำที่จะต้องกล่าวทั้งหมด ได้กล่าวไว้แล้วในสังฆนิเทศ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคานั้นแล.

จบ กถาพรรณนาสังฆวาระ

กถาพรรณนาชรามรณวาระ

[๑๑๗] ต่อจากนี้ไป เป็นเทศนาว่าด้วยปฏิจจสมุปบาท.

ในจำนวนวาระเหล่านั้น ก่อนอื่นพึงทราบวินิจฉัยในชรามรณวาระว่า

บทว่า **เตสั เตสั** นี้ เป็นการแสดงทั่วไปถึงสัตว์จำนวนมากมายไว้โดยสังเขป. เพราะว่า เมื่อพูดอยู่ตลอดทั้งวันอย่างนี้ว่า ความแก่ของพระเทวทัตอันใด ความแก่ของท่านโสมทัตอันใด...ดังนี้ สัตว์ทั้งหลายจะไม่ถึงการครอบคลุมไว้ (จะไม่ครอบคลุมไปถึงสัตว์ทั้งหมด). แต่ด้วยบททั้ง ๒ นี้ (**เตสั เตสั**) สัตว์ตัวไหนจะไม่ถูกครอบคลุมเป็นไม่มี

(คลุมไปหมดทุกตัวสัตว์). เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้ว่า บทนี้เป็นการแสดงทั่วไปถึงสัตว์จำนวนมากไว้โดยสังเขป.

บททั้ง ๒ ว่า **ตมฺหิ ตมฺหิ** นี้. เป็นการแสดงทั่วไปถึงหมู่สัตว์จำนวนมากมายด้วยสามารถแห่งการเกิดในคติ.

บทว่า **สตุตฺตนิกาย** เป็นการแสดงสรุปถึงสัตว์ที่ได้แสดงไว้แล้วโดยสาธารณนิเทศ.

ก็บทว่า **ชรา** ในคำทั้งหลายมีอาทิว่า **ชรา ชีรณตา** เป็นการแสดงถึงสภาวะธรรม.

บทว่า **ชีรณตา** เป็นการแสดงถึงอาการ.

บททั้งหลายมี **ขณฺุทิจฺจํ** เป็นต้น เป็นการแสดงถึงหน้าที่ (ของชรา) ในเพราะผ่านกาลเวลาไป.

สองบทหลังเป็นการแสดงถึง (หน้าที่) ตามปกติ. เพราะวาชรานี้ ท่านพระสารีบุตรแสดงไว้โดยสภาวะด้วยบทว่า **ชรา** เพราะฉะนั้น บทนี้จึงเป็นบทแสดงถึงสภาวะของชรานั่น.

ด้วยบทว่า **ชีรณตา** นี้ พระเถระได้แสดงไว้โดยอาการ. เพราะฉะนั้น บทนี้จึงเป็นบทแสดงถึงอาการของชรานั่น

ด้วยบทว่า **ขณฺุทิจฺจํ** นี้ พระเถระได้แสดงโดยกิจคือการการท่าภาวะแห่งฟันและเล็บที่หักเป็นชิ้น ๆ ในเพราะล่วงกาลเวลาไป.

ด้วยบทว่า **ปาลิจฺจํ** นี้ พระเถระได้แสดงโดยกิจคือการท่าภาวะที่ผมและขนหงอก. ด้วยบทว่า **วลิตตจตา** นี้ พระเถระได้แสดงแม้โดยกิจคือการกระทำให้นื้อเหี่ยวแห้งย่น. ด้วยเหตุนี้ ศัพท์ทั้ง ๓ มี **ขณฺุทิจฺจํ** เป็นต้นเหล่านี้ จึงเป็นศัพท์แสดงถึงกิจของชรานั่น ในเพราะล่วงกาล

เวลาไป ด้วยศัพท์ทั้ง ๓ เหล่านั้น พระเถระได้แสดงถึงชราที่ปรากฏคือ เป็นสิ่งที่ปรากฏ ด้วยสามารถเห็นความพิการเหล่านี้ได้.

อุปมาเสมือนหนึ่งว่า ทางเดินของน้ำปรากฏ (ให้เห็นได้) เพราะ พัดหญ้าและต้นไม้เป็นต้นไม้ล้มราบ หรือทางเดินของไฟปรากฏ (ให้เห็นได้) เพราะหญ้าและต้นไม้เป็นต้นไม้ไหม้. และทางเดิน (ของน้ำ เป็นต้น) นั้น ก็ไม่ใช่เป็นต้นไม้เหล่านั้นเลย (เป็นคนละอย่าง) ฉะนั้น ทางเดินของชรา ก็ฉนั้นเหมือนกัน เป็นธรรมชาติปรากฏ (ให้เห็น) ในอวัยวะทั้งหลายมีพื้นเป็นต้น ด้วยสามารถแห่งความพิการทั้งหลาย มีความหักเป็นต้น คนแม้ล้มตาหูแล้ว ก็จับต้องได้. และทางเดินของชรา นั้น ด้วยความสามารถแห่งความพิการทั้งหลาย มีความหักเป็นต้น ก็ไม่ใช่ชรา. เพราะชราจะเป็นธรรมชาติรู้ได้ด้วยจักขุหามิได้เลย. (ต้องรู้ได้ด้วยปัญญา).

แต่ด้วยบทเหล่านี้ว่า อายุโน สํหาณี อินฺทฺริยานํ ปริปาโก พระเถระได้แสดงชราตามปกติ เพราะความสิ้นไปแห่งอายุเป็นสิ่งที่รู้ได้จากความห่อของอินทรีมีจักขุเป็นต้น ในเพราะการก้าวล่วงกาลเวลาเท่านั้น เหตุที่ท่านเป็นผู้ฉลาดยิ่ง.

เพราะฉะนั้น ๒ อาการหลังนี้พึงทราบว่าเป็นการแสดง (อาการ) ตามปกติของชรา.

บรรดาอายุและอินทรีทั้ง ๒ อย่างนั้น เพราะเหตุที่อายุของผู้ถึงความแก่ ย่อมเสื่อมไป (มากขึ้น) ฉะนั้น ท่านจึงได้กล่าวชราไว้โดย ใกล้ต่อผล (ใกล้ต่อความตาย) ว่า ได้แก่ความเสื่อมแห่งอายุ อายุมาก.

แต่เพราะเหตุที่เวลายังหนุ่ม อินทรีทั้งหลายมีตาเป็นต้น ยังสดใส

สามารถรับเอาอารมณ์ (มีรูปเป็นต้น) ของตน แม้ที่ละเอียดได้ โดย
ง่ายดาย เมื่อเข้าถึงขราแล้วจะห่อมน ชุ่มมัว ไม่สคโต อารมณ์ของตน
ถึงจะหยาบก็ไม่สามารถจะรับได้ ฉะนั้น ขราพระเถระจึงกล่าวไว้ โดย
ความใกล้ชิดต่อผลว่า ความห่อมนของอินทรีย์ทั้งหลายบ้าง

ขรา ๒ อย่าง

อนึ่ง ขรานี้ นั้น คือขราทั้งหมดที่แสดงมาแล้วอย่างนี้ มี ๒ อย่าง
คือ ปากฏขรา (ความแก่ที่ปรากฏ) ๑. ปฏิจันนขรา (ความแก่ที่
ปกปิด) ๑. ในจำนวนขราทั้ง ๒ อย่างนั้น ความแก่ในรูปธรรมทั้งหลาย
ชื่อว่า ปากฏขรา เพราะแสดงความวิการ มีความหักเป็นต้น ในอวัยวะ
ทั้งหลาย มีพื้นเป็นต้นให้เห็น ส่วนในรูปธรรมชื่อว่า ปฏิจันนขรา
เพราะไม่แสดงความวิการเช่นนั้นให้เห็น.

มีขรา ๒ อย่างอีก อย่างนี้ คือ อวิจขรา (แก่ไม่มีร่องรอยให้
เห็น) ๑ สวิจขรา (แก่มีร่องรอยให้เห็น) ๑. ในจำนวนขรา ๒
อย่างนั้น ขราของแก้วมณี. ทอง เงิน แก้วประพาพ ดวงจันทร์และดวง
อาทิตย์เป็นต้น พึงทราบว่ ชื่อว่า อวิจขรา อธิบายว่า ชื่อว่าขราไม่มี
ระหว่างชั้น (ไม่มีชั้นตอนให้เห็น) เพราะความแตกต่างของสีเป็นต้น
ในระหว่าง ๆ รู้ได้ยาก เหมือนความแตกต่างแห่งสีเป็นต้น ในระหว่าง ๆ
ของสัตว์มีปราณ ในวัยมันททสกะ (วัย ๑๐ ปีที่เยาว์) เป็นต้น และ
เหมือนความแตกต่างแห่งสีเป็นต้น ในระหว่าง ๆ ของสิ่งที่ไม่มิลมปราณ
ในดอกไม้ผลไม้และใบไม้เป็นต้น. แต่ขราในสิ่งอื่นนอกจากนั้น ตาม

ที่กล่าวมาแล้ว ชื่อว่า **สวิจิรา** เพราะความแตกต่างแห่งสี่เป็นต้น ในระหว่าง ๆ เป็นสิ่งที่พึงรู้ได้ง่าย.

ต่อแต่นี้ไป บทว่า **เตสฺ เตสฺ** เป็นต้น พึงทราบโดยนัยที่ได้กล่าวมาแล้วนั้นแหละ.

ก็บทว่า **จुติ** ในคำทั้งหลายมีอาทิว่า **จुติ จวนตา** เป็นต้น พระเถระกล่าวไว้ด้วยสามารถแห่งสัตว์ผู้เคลื่อนไป.

คำว่า **จुติ** นี้ เป็นคำทั่วไปสำหรับชั้น ๑ ชั้น ๔ และชั้น ๕.

คำว่า **จวนตา** เป็นคำแสดงถึงลักษณะ (ของชั้น) โดยการเคลื่อนจากภาวะ.

คำว่า **เกโท** เป็นคำแสดงถึงการแตกดับและการเกิดขึ้นแห่งชั้นทั้งหลายที่จุติ.

คำว่า **อนุทธาณํ** เป็นคำแสดงถึงภาวะของการเคลื่อนที่จากฐานหน โดยปริยายใดปริยายหนึ่ง แห่งจุติชั้นทั้งหลายที่แตกไป เหมือนกระออมที่แตกแล้วฉะนั้น. ความตายกล่าวคือมฤตยู ชื่อว่า มัจจุมรณะ.

ด้วยศัพท์ว่า **มัจจุมรณํ** นั้น พระเถระปฏิเสธสมุจเฉทมรณะเป็นต้น. (การตายโดยการตัดขาดซึ่งชาติเป็นต้น). มัจจุราชผู้ทำซึ่งที่สุด (จุดจบ) ชื่อว่า กาละ การทำกาละนั้น ชื่อว่า **กาลกิริยา** (การถึงแก่กรรม) ด้วยคำว่า **กาลกิริยา** นี้ พระเถระแสดงถึงความตายตามสมมติของชาวโลก. ต่อไปนี้ เพื่อจะแสดงถึงความตายโดยปรมัตถ์ พระเถระจึงได้กล่าวคำมีอาทิว่า **ขนุธานํ เกโท** ไว้.

อันที่จริง โดยปรมัตถ์ ชั้นทั้งหลายเท่านั้น แตกดับ ไม่ใช่สัตว์อะไร ๆ เลยตาย เนื้อชั้นทั้งหลายกำลังแตกดับอยู่ สัตว์ก็ชื่อว่า

กำลังตาย เมื่อแตกดับแล้ว ก็มีโวหารว่า ตายแล้ว.

ในชราภพขณะนี้ การแตกดับแห่งขั้นทั้งหลาย มีได้โดย จตุโวการภพ (นามขั้น ๔) การทอดทิ้งซากศพมีได้โดยเอกโวการภพ (รูปขั้น ๑) หรือการแตกดับแห่งขั้นทั้งหลาย ฟังทราบโดยจตุโวการภพ (ส่วน) การทอดทิ้งซากศพ ฟังทราบด้วยสามารถแห่งภพทั้ง ๒ ที่เหลือ (เอกโวการภพและปัญจโวการภพ).

เพราะเหตุไร ?

เพราะซากศพกล่าวคือรูปกายเกิดขึ้นเฉพาะใน ๒ ภพ.

อีกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุที่ขั้นทั้งหลายในเทวโลกและพรหมโลก มีชั้นจาตุมหาราชิกาเป็นต้นแตกดับไปอย่างเดียว ไม่ทิ้งอะไรไว้ฉะนั้น การแตกดับแห่งขั้นทั้งหลาย ฟังทราบด้วยสามารถแห่งขั้นทั้งหลายใน เทวโลกและพรหมโลก มีชั้นจาตุมหาราชิกาเป็นต้นเหล่านั้น. (ส่วน) การทอดทิ้งซากศพไว้มีอยู่ในสัตว์ทั้งหลายมีมนุษย์เป็นต้น. ความตาย โดยเหตุที่ทอดทิ้งซากศพไว้พระเถระกล่าวว่า การทอดทิ้งซากศพ. ฟัง ทราบอรรถาธิบายอย่างนี้ว่า ทั้งชรา ทั้งภพนี้ ฟังทราบดังที่พรรณนา มาแล้ว. ชื่อว่า อิทิ วุจฺจตา วุโส ความว่า ชราและภพทั้ง ๒ อย่างนี้ พระเถระกล่าวรวมกันว่า ชราภพ. คำที่เหลือมีนัยดังที่กล่าวมาแล้ว นั้นแหละ ฉะนั้นแล.

จบ กถาพรรณนาชราภพ

กถาพรรณนาชาติวาระ

[๑๐๘] ฟังทราบวินิจฉัย ในคำทั้งหลายมีอาทิว่า **ชาติ สยชาติ**
ในชาติวาระ (ดังต่อไปนี้) :-

ชื่อว่า **ชาติ** เพราะอรรถว่า. (เริ่ม) เกิด. ชาติ นั้น ประกอบแล้ว
ด้วยสามารถแห่งอายตนะยังไม่บริบูรณ์.

ชื่อว่า **สยชาติ** เพราะอรรถว่า เกิดครบแล้ว. สยชาติ นั้น
ประกอบแล้ว ด้วยสามารถแห่งอายตนะบริบูรณ์แล้ว.

ชื่อว่า **โอกุกนฺติ** เพราะอรรถว่า ก้าวลง (สู่ครรภ์). โอกันติ
นั้นประกอบด้วยอณฺฑทกกำเนิด (เกิดในฟอง) และชลาพุชกกำเนิด
(เกิดเป็นตัว). อธิบายว่า สัตว์เหล่านั้นก้าวลง คือถือปฏิสนธิ เหมือน
ก้าวย่างเข้าไปสู่กะเปาะไข่และรังมดลูก.

ชื่อว่า **อภินิพฺพตฺติ** เพราะอรรถว่า ผุดเกิด. อภินิพพตตินั้น
ประกอบด้วยสังเสททกกำเนิด (เกิดในถ้ำโคล) และโอปปาติกกำเนิด
(ผุดเกิด) อธิบายว่า สัตว์เหล่านั้น เกิดปรากฏขึ้นทีเดียว. นี้เป็นเทศนา
ตามโวหารก่อน. ต่อไปนี้จึงเป็นเทศนาโดยปรมัตถ์ อธิบายว่า โดย
ปรมมัตถ์ ชั้นทั้งหลายเท่านั้นแหละ ปรากฏขึ้น ไม่ใช่สัตว์ปรากฏ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ขมุชานํ** ฟังทราบว่ามีอายตนะ ๑
ในเอกโวการภพ ชั้น ๔ ในจตุโวการภพ และชั้น ๕ บ้าง ใน
ปัญจโวการภพ.

การอุปบัติ ชื่อว่า **ปาตุภาโว**. ฟังทราบการสงเคราะห์ด้วยอายตนะ
ที่กำลังเกิดขึ้นในภพนั้น ๆ เข้าในคำว่า **อายตนาณํ** นี้.

การปรากฏขึ้นในสันตตินั่นเอง ชื่อว่า ปฏิลาโภ อธิบายว่า
อายตนะเหล่านั้นที่ปรากฏอยู่นั้นแหละ ย่อมชื่อว่าเป็นอณัตว์ทั้งหลาย
กลับได้แล้ว.

ด้วยบทนี้ว่า อัย วุจจตาวิโสชาติ พระเถระกล่าวข้าชาติที่ได้
แสดงมาแล้ว ทั้งโดยโวหาร ทั้งโดยปรมัตถ์ ดังนี้แล.

ก็ผู้ศึกษาพึงทราบกรรมภพที่เป็นปัจจัยแห่งชาติ ในคำว่า ภว-
สมุทธานี้. คำที่เหลือมีนัยดังที่กล่าวมาแล้วนั้นแหละ.

จบ กถาพรรณนาชาติวาระ

กถาพรรณนาภววาระ

[๑๑๕] พึงทราบวินิจฉัยในภววาระดังต่อไปนี้ :-

กรรมภพและอุปัตติภพ ชื่อว่า กามภพ. บรรดาภพทั้ง ๒ อย่าง
นั้น กรรมที่เป็นเหตุให้เข้าถึงกามภพนั่นเอง ชื่อว่า กรรมภพ.

อธิบายว่า กรรมนั่นเองท่านกล่าวว่า ภพ โดยการกล่าวถึงผล
เหมือนคำทั้งหลายมีอาทิว่า การอุบัติขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลายเป็นเหตุ
นำมาซึ่งความสุข การสะสมบาปเป็นเหตุนำมาซึ่งทุกข์ดังนี้ เพราะกรรมภพ
นั้นเป็นเหตุแห่งอุปัตติภพ. ชันชปีญจกที่ค้นหาและทักขณียึดครองแล้ว
เกิดขึ้นแล้วด้วยกรรมนั้น ชื่อว่า อุปัตติภพ. เพราะว่าชันชปีญจกนั้น
ท่านกล่าวว่า ภพ เพราะตั้งวิเคราะห์ว่า เป็นที่เกิด (แห่งปฏิสนธิจิต).

เมื่อเป็นอย่างนี้ ทั้ง ๒ อย่างนี้ คือ กรรมภพนี้ ๑ อุปัตติภพ ๑
ท่านกล่าวว่า เป็นกามภพแม้โดยประการทั้งปวง. ในรูปภพและอรูปภพ

ก็ทำนองนี้. แต่อุปาทานในคำนี้ว่า **อุปาทานสมุทฺยา** นี้ เป็นปัจจัยของ
กรรมภพที่เป็นกุศล. โดยอุปนิสัยปัจจัยนั่นเอง. อุปาทานเป็นปัจจัย
ของกรรมภพที่เป็นอกุศล โดยอุปนิสัยปัจจัยบ้างโดยสหชาติปัจจัยเป็นต้น
บ้าง แต่เป็นปัจจัยของอุปปัตติภพ ของกรรมภพทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล
ทั้งหมดโดยอุปนิสัยปัจจัยบ้าง. คำที่เหลือมีนัยดังที่กล่าวมาแล้วนั้นแหละ
ดังนี้.

จบ กถาพรรณนาชาติวาระ

กถาพรรณนาอุปาทานวาระ

[๑๒๐] ฟังทราบวินิจฉัย ในคำทั้งหลายมีอาทิว่า **กามุปาทาน**
ในอุปาทานวาระ.

กิลสชาติ ชื่อว่า **กามุปาทาน** เพราะวิเคราะห์ว่า เป็นเหตุยึดมั่น
วัตถุกาม หรือเพราะยึดวัตถุกามนั่นเอง. อีกอย่างหนึ่ง กามนั้นด้วย
เป็นอุปาทานด้วย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **กามุปาทาน**.

การยึดมั่นท่านเรียกว่า **อุปาทาน**. เพราะว่ อุปศัพท์ ในคำว่า
อุปาทาน นี้ มีเนื้อความว่ามั่น เหมือนอุปศัพท์ ในคำทั้งหลายมีอาทิว่า
อุปายาส และ อุปกัฏฐะ.

คำว่า **กามุปาทาน** นี้ เป็นชื่อของราคะที่เป็นไปในกามคุณ. นี้
เป็นข้อความสังเขปในกามุปาทานนี้.

แต่โดยพิสดาร กามุปาทานนี้ ฟังทราบโดยนัยที่ได้ตรัสไว้แล้วว่า
บรรดาอุปาทานเหล่านั้น กามุปาทานเป็นไฉน? ได้แก่ความพอใจด้วย
อำนาจความใคร่ในกามทั้งหลาย.

ทิจฺจุปาทาน ก็อย่างนั้น คือ ทิจฺจุนั้นด้วย เป็นอุปทานด้วย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ทิจฺจุปาทาน. อีกอย่างหนึ่ง กิเลสขาด ชื่อว่า ทิจฺจุปาทาน เพราะยึดมั่นทิจฺจุนั้น. หรือชื่อว่า ทิจฺจุปาทาน เพราะวิเคราะห์ว่า เป็นเหตุให้ยึดมั่นทิจฺจุนั้น. อธิบายว่า กิเลสขาดโดยยอมยึดมั่นทิจฺจุนั้นเดิม ในคำทั้งหลายมีอาทิวา ทั้งอิตตา (อาตมัน) ทั้งโลก เป็นของเที่ยง เพราะฉะนั้น กิเลสชาตินั้น จึงชื่อว่าอย่างนั้น (ทิจฺจุปาทาน). อย่างที่ตรัสไว้มีอาทิวา ทั้งอิตตา (อาตมัน) ทั้งโลก เป็นของเที่ยง สิ่งนี้เท่านั้น เป็นสัตยะ (ของจริง) สิ่งอื่นเป็นโมฆะ. (ไร้ประโยชน์). คำว่า ทิจฺจุปาทานนี้ เป็นชื่อของทิจฺจุนั้นทั้งหมดเว้นไว้แต่สลัพพัตตูปาทาน และอิตตวาทูปาทาน. นี้เป็นข้อความสังเขปในทิจฺจุปาทานนี้. แต่โดยพิสดารทิจฺจุปาทานนี้ ฟังทราบโดยนัยที่ได้ตรัสไว้แล้วนั้นแหละว่า บรรดาอุปาทานเหล่านั้น ทิจฺจุปาทานเป็นอย่างไร? (ทิจฺจุปาทานคือ) ทานที่บุคคลให้แล้ว ไม่มีผล.

บรรดาอุปาทานเหล่านั้น ชื่อว่า สลัพพัตตูปาทาน เพราะเป็น เหตุยึดมั่นศีลและพรตบ้าง เพราะศีลและพรตนั้นยึดมั่นเองบ้าง เพราะ ศีลและพรตนั้นด้วยเป็นอุปทานด้วยบ้าง.

อธิบายว่า การยึดมั่นด้วยตนเองนั้นแหละโดยความเชื่อมั่นว่า ศีล และพรตทั้งหลายมีศีลของโคและวัตรของโคเป็นต้น เป็นของบริสุทธิดด้วย อาการอย่างนี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าอย่างนั้น (สลัพพัตตูปาทาน). นี้ เป็นข้อความสังเขปในสลัพพัตตูปาทานนี้.

แต่โดยพิสดารสลัพพัตตูปาทานนี้ ฟังทราบโดยนัยที่ตรัสไว้แล้วว่า บรรดาอุปาทานเหล่านั้น สลัพพัตตูปาทานเป็นไหน? คือ ความบริสุทธิ

ด้วยศีลของสมณพราหมณ์ทั้งหลายภายนอกศาสนานี้.

ชื่อว่า วาตะ เพราะเป็นเหตุกล่าวในบัดนี้. ชื่อว่า อูปาทาน เพราะเป็นเหตุยึดมั่น.

ถามว่า กล่าวหรือยึดมั่นอะไร ?

แก้วว่า กล่าวหรือยึดมั่นอัตตา (อาตมัน).

การยึดมั่นวาตะของตน ชื่อว่า อัตตวาทุปาทาน. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าอัตตวาทุปาทาน เพราะเป็นเหตุยึดมั่น เพียงแต่วาตะของตนเท่านั้น ว่าเป็นอัตตา (อาตมัน). คำว่า อัตตวาทุปาทาน นี้เป็นชื่อของ สักกายทิฏฐิมิวัดตุ ๒๐. นี้เป็นข้อความสังเขปในอัตตวาทุปาทานนี้.

ส่วนโดยพิสดารอัตตวาทุปาทานนี้ ฟังทราบโดยนัยที่ตรัสไว้แล้วว่า บรรดาอูปาทานเหล่านั้น อัตตวาทุปาทานเป็นไหน? อัตตวาทุปาทาน คือ ปุถุชนในพระศาสนานี้ ไม่ได้สดับแล้ว ไม่เห็นพระอริยเจ้าทั้งหลาย ดังนี้.

ค้นหาในคำว่า ตณฺหาสมุทฺทยา นี้ เป็นปัจจัยของกามูปาทานโดย อูปนิสสยปัจจัย หรือโดยอนันตรปัจจัย สมนันตรปัจจัย นัตถิปัจจัย และอาเสวนปัจจัย แต่เป็นปัจจัยของอูปาทานที่เหลือ คือแม้โดยเป็น สหชาติปัจจัยเป็นต้นบ้าง คำที่เหลือมีนัยดังกล่าวแล้วนั้นแหละ ดังนี้.

จบ กถาพรรณนาอูปาทานวาระ

กถาพรรณนาตัณหาวาระ

ตัณหา ๑๐๘

[๑๒๑] ฟังทราบวินิจฉัยในตัณหาวาระ (ต่อไป) :-

ตัณหาที่เป็นไปแล้วโดยชวนวิถี มีชื่อตามอารมณ์ที่คล้ายกับบิดา (ผู้ให้เกิด) ว่า รูปตัณหา ฯลฯ ธรรมตัณหา เหมือนกับ (คน) มีชื่อตามบิดาในคำทั้งหลาย มีอาทิวา เศรษฐีบุตร พรหมบุตร เป็นต้น .

ก็ในตัณหาวาระนี้ ตัณหามี ๓ ประการอย่างนี้ คือตัณหาที่มีรูป เป็นอารมณ์คือตัณหาในรูป เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่ารูปตัณหา รูปตัณหานั้น เมื่อยินดี เป็นไปโดยความเป็นกามราคะ ชื่อว่า กามตัณหา.

เมื่อยินดี (รูป) เป็นไปอย่างนี้ว่า รูปเที่ยง คือยังยืนได้แก่ติดต่อกันไป โดยความเป็นราคะที่เกิดร่วมกับสัสสตทัญญู ชื่อว่า ภวตัณหา.

เมื่อยินดี (รูป) เป็นไปอย่างนี้ว่า รูปขาดสูญ คือหายไป ได้แก่ละโลกนี้ไปแล้ว จักไม่มี โดยความเป็นราคะเกิดร่วมกับอุจเฉททัญญู ชื่อว่า วิภวตัณหา.

และสัพพตัณหาเป็นต้น ก็เหมือนกับรูปตัณหา ฉะนั้น จึงรวมเป็น ตัณหาวิปริต ๑๘ ประการ. ตัณหาวิปริตเหล่านั้น แจกออกเป็น ๑๘ ในอายตนะทั้งหลายมีรูปภายในเป็นต้น (และ) แจกออกเป็น ๑๘ ในอายตนะทั้งหลายมีรูปภายนอกเป็นต้น จึงรวมเป็น ๓๖ ประการ. แจกเป็นอดีต ๓๖ เป็นอนาคต ๓๖ เป็นปัจจุบัน ๓๖ ด้วยประการอย่างนี้ จึงเป็นตัณหาวิปริต ๑๐๘ ประการ.

อีกอย่างหนึ่ง ตัณหาวิปริต ๑๘ ประการ อาศัยรูปที่เป็นไปภายใน

เป็นต้น มีอาทิอย่างนี้ว่า เพราะอาศัยรูปเป็นภายใน มีตัณหาว่าเรามี เพราะรูปนี้ (และ) ว่า เมื่อเรามี เราก้เป็นที่ปรารถนา ฉะนั้น จึง รวมเป็นตัณหา ๓๖ แบ่งเป็นอดีต ๓๖ อนาคต ๓๖ ปัจจุบัน ๓๖ โดยประการอย่างนี้ รวมเป็นตัณหาวิปริต ๑๐๘ ดังที่พรรณนามานี้แล.

เมื่อทำการสังเคราะห์เข้ากันอีก ตัณหาก้มี ๖ หมวดเท่านั้น ใน อารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้น ด้วยอรรถที่ท่านแสดงไว้อย่างนี้ว่า ตัณหา มี ๓ อย่างเท่านั้น มีกามตัณหาเป็นต้น นักปราชญ์พึงทราบ ตัณหา โดยการสังเคราะห์ข้อความที่พิสดารเข้าด้วยกันอีก จากข้อความพิสดาร ที่แสดงไว้แล้ว ดังนี้.

ก็เวทนาที่เป็นวิบากพระเถระประสงค์เอาแล้วว่า เวทนา ในคำว่า เวทนาสมุทฺธา นี้.

ถ้าจะมีคำถามว่า เวทนานั้นเป็นปัจจัยแห่งตัณหาในทวาร ๖ อย่างไร ?

ตอบว่า เป็นปัจจัยเพราะเวทนาเป็นสิ่งที่น่ายินดี. อธิบายว่า เมื่อ สัตว์ทั้งหลายยึดมั่นเวทนาว่าเป็นของเราอยู่. ด้วยความชอบใจสุขเวทนา เขาจะเป็นผู้ยังความทะยานอยากเวทนาให้เกิดขึ้นแล้ว ยินดีแล้วด้วยความ กำหนดยินดีเวทนา ปรารถนารูปที่ได้เห็นแล้วนั้นแหละ และครั้นได้ รูปนั้นแล้ว ก็ชอบใจทั้งทำสักการะแก่ช่างเขียนเป็นต้น ผู้ให้อารมณ์.

ในโสตทวารเป็นต้น ก็เหมือนกัน สัตว์ทั้งหลายย่อมปรารถนา เสียงเป็นต้น ซึ่งเป็นที่น่าปรารถนาทีเดียว และครั้นได้แล้ว ก็ชอบใจ เสียงเป็นต้นเหล่านั้น ทั้งทำการสักการะ นักคิดพิณ ช่างปรุงน้ำหอม ช่างทอ และผู้แสดงศิลปนานาชนิดเป็นต้น.

เหมือนอะไร ?

เหมือนแม่ผู้รักลูก ทำสักการะแม่นมคือให้เขาค่อมและบริโภคนมโยส และนมที่อร่อยเป็นต้น. เพราะความเสน่หาในลูก. ถ้อยคำที่เหลือมีนัย ดังที่กล่าวแล้วนั้น แหะละ.

จบ กถาพรรณนาคัณหาวาระ

กถาพรรณนาเวทนาวาระ

[๑๒๒] พึงทราบวินิจฉัยในเวทนาวาระ (ต่อไป) :-

หมวดเวทนาชื่อว่า เวทนาภาวะ.

คำว่า จกฺขุสมฺมุสฺสชา เวทนา ฯลฯ มโนสมฺมุสฺสชา เวทนา นี้เป็นชื่อของเวทนาทั้งที่เป็นกุศลทั้งที่เป็นอกุศล และอัพยาภตที่เป็นไป แล้วในจักขุทวารเป็นต้น ตามวัตถุ (ที่ตั้ง) ที่คล้ายแม่ เหมือนกับชื่อ (ของลูก) ตามแม่ในคำทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ว่า สารีบุตร (ลูกนางสารี) มันทานีบุตร (ลูกนางมันทานี) เพราะมาแล้วในคัมภีร์วิภังค์อย่างนี้ว่า เวทนาที่เกิดจากจักขุสัมผัสที่เป็นกุศลก็มี ที่เป็นอกุศลก็มี ที่เป็นอัพยาภตก็มี ในคำมีอาทิว่า จกฺขุสมฺมุสฺสชา เวทนา นี้ มีอรรถพจน์ว่า เวทนาที่เกิดขึ้น เพราะจักขุสัมผัสเป็นเหตุ ชื่อว่า จักขุสัมผัสสชาเวทนา. ในทุกทวารมีโสตะเป็นต้น ก็ทำนองนี้. นี้เป็นกถาที่ว่าด้วยการสงเคราะห์ เข้ากันทุกอย่าง ในเวทนาวาระนี้ก่อน.

แต่ว่า เวทนาพึงทราบโดยเวทนาที่สัมปยุตด้วยธรรมเหล่านั้น คือ ในจักขุทวารโดยวิบาก มีจักขุวิญญาณ ๒ ดวง มโนธาตุ ๒ ดวง มโน-

วิญญาณธาตุ ๓ ดวง. ในโสตทวารเป็นต้น ก็ทำนองนี้. ส่วนมโนทวาร
พึงเข้าใจว่า เป็นเวทนาสัมปยุตด้วยมโนวิญญาณธาตุ.

ก็ในคำว่า **ผลุสสมุทยา** นี้ พึงทราบวินิจฉัยว่า ในทวารทั้ง ๕
เวทนาอาศัยวัตถุทั้ง ๕ มีการเกิดขึ้น เพราะจักขุสัมผัสที่เกิดขึ้นร่วมกัน
เป็นต้นเกิดขึ้น. จักขุสัมผัสเป็นต้น จึงเป็นปัจจัยของเวทนาที่เหลือทั้งหลาย
โดยเป็นอุปนิสสปัจจัยเป็นต้น เวทนาโนตทาลัมพณขณะ. ในมโนทวาร
และเวทนาในปฏิสนธิขณะ ภาวขณะและจุติขณะที่เป็นไปในทวารทั้ง ๖
มีการเกิดขึ้น เพราะการเกิดขึ้นแห่งมโนสัมผัสที่เกิดขึ้นร่วมกัน. คำที่เหลือ
มีนัยดังที่กล่าวมาแล้วนั่นแหละ.

จบ กถาพรรณนาเวทनावาระ

กถาพรรณนาผัสสวาระ

[๑๒๓] พึงทราบวินิจฉัยในผัสสวาระ (ต่อไป) :-

สัมผัสในเพราะจักขุชื่อว่า **จักขุสัมผัส**. ในทุกทวารก็ทำนองนี้.
และด้วยคำเพียงเท่านั้นว่า **จักขุสมุผลุโส** ฯลฯ **กายสมุผลุโส** เป็น
อันพระเถระได้กล่าวถึงสัมผัสทั้ง ๑๐ มีวัตถุ ๕ ทั้งที่เป็นกุศลวิบากและ
อกุศลวิบาก.

ด้วยคำว่า **มโนสมุผลุโส** นี้ เป็นอันพระเถระได้กล่าวถึงผัสสะที่
สัมปยุตด้วยโลกียวิบากที่เหลือ ๒๒ อย่าง.

บทว่า **สพายตนสมุทยา** ความว่า เพราะอายตนะ ๖ อย่าง มี
ภิกขุเป็นต้นเกิดขึ้น ผัสสะแม้ทั้ง ๖ อย่างนี้ ก็มีการเกิดขึ้น. คำที่เหลือ
มีนัยดังกล่าวมาแล้วนั่นแหละ.

จบ กถาพรรณนาผัสสวาระ

กถาพรรณนาสพายนวาระ

[๑๒๔] พึงทราบวินิจฉัยในสพายนวาระ (ต่อไป) ว่า
อายตนะทั้งหมด ที่ควรจะกล่าวในคำทั้งหลาย มีอาทิว่า จกฺขายตฺนํ
มีนัยดังที่ได้กล่าวไว้แล้วในชั้นชกนิกเทศและอายตนะนิกเทศในคัมภีร์วิสุทธิ-
มรรคนั่นเอง.

แต่ว่า ในคำว่า นามรูปสมุทฺทยา นี้ ผู้ศึกษาพึงทราบการเกิดขึ้น
แห่งสพายนะ เพราะนามรูปเกิด โดยนัยที่ได้กล่าวไว้แล้ว ในนิกเทศ
แห่งปฏิจจสมุปบาทในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ด้วยสามารถแห่งอายตนะที่มีรูป
(อย่างเดียว) และนาม (อย่างเดียว) และทั้งนามทั้งรูปเป็นปัจจัย.
คำที่เหลือมีประการดังที่กล่าวมาแล้วนั้นแล.

จบ กถาพรรณนาสพายนวาระ

กถาพรรณนานามรูปวาระ

[๑๒๕] พึงทราบวินิจฉัยในนามรูปวาระ (ต่อไป) :-

นามมีการน้อมไปเป็นลักษณะ. รูปมีการสลายไปเป็นลักษณะ.
แต่ว่าในวาระแห่งวิตถารนัยของนามรูปนั้น พึงทราบว่า เวทนา ได้แก่
เวทนาชั้น ๓ สัญญา ได้แก่สัญญาชั้น ๓ เจตนา ผัสสะ มนสิการุ ได้แก่
สังขารชั้น ๓. ถึงจะมีธรรมะแม้อย่างอื่นที่สงเคราะห์เข้าด้วยสังขารชั้น
ก็จริงอยู่ แต่ธรรม ๓ อย่างนี้ มีอยู่ในจิตที่มีพลังต่ำทุกดวง เพราะฉะนั้น
ในนามรูปวาระนี้ พระเถระก็ได้แสดงสังขารชั้น ๓ ด้วยอำนาจแห่งธรรม
๓ อย่างเหล่านี้นั่นเอง

คำว่า จตุตตาริ ในคำว่า จตุตตาริ มหาภูตานิ นี้ เป็นการกำหนด

การนับ (เป็นจำนวนนับ).

คำว่า มหาภูตานิ นี้ เป็นชื่อของดิน น้ำ ไฟ ลม แต่เหตุที่เรียกสิ่งทั้ง ๔ นั้นว่ามหาภูตและนัยแห่งการวินิจฉัยอย่างอื่นในนานารูปนี้ทั้งหมด ได้กล่าวไว้แล้ว ในนิเทศแห่งรูปชั้นในคัมภีร์วิสุทธิมรรค.

ส่วนคำว่า จตุนัน นคำว่า จตุนนลจ มหาภูตานิ อุปาทาย เป็นฉลฐวิภคตติ ใช้ในอรรคแห่งทุกยวิภคตติ มีอธิบายว่า อาศัยซึ่งมหาภูตทั้ง ๔.

บทว่า อุปาทาย ความว่า เข้าไปยึดไว้ คือจับไว้. อาจารย์บางพวกว่า นิสฺสาย (อาศัย) ก็มี.

ก็ศัพท์ว่า วตฺตมานัน นี้ เป็นปาฐะเหลือ (เกิน). อีกอย่างหนึ่งคำว่า วตฺตมานัน นี้ เป็นฉลฐวิภคตติ ใช้ในอรรคว่า ชุมนุมน เพราะเหตุนั้น พิงทราบอรรคอธิบายนี้ว่า รูปที่อาศัยการชุมนุมมหาภูตรูปทั้ง ๔ เป็นไปอยู่.

เมื่อเป็นอย่างนี้ แม้ในที่ทุกแห่ง มหาภูตรูป ๔ มีปฏิวิเป็นต้น และรูป ๒๓ อย่าง ที่อาศัยมหาภูต ๔ อย่างเป็นไป ที่ตรัสไว้ในพระบาลินั่นเองในคัมภีร์อภิธรรม โดยแยกประเภทเป็นจักขายตนะเป็นต้น แม้ทั้งหมดพึงทราบว่ ชื่อว่ารูป.

ก็ในคำว่า วิญฺญาณสมุทฺทยา นี้ วิญฺญาณใดเป็นปัจจัยของนาม (อย่างเดียว) ด้วย ของรูป (อย่างเดียว) ด้วย ทั้งของนามของรูปด้วย เพราะฉะนั้น ด้วยสามารถแห่งนาม แห่งรูป และทั้งนามทั้งรูปที่มีวิญฺญาณเป็นปัจจัยนั้น ผู้ศึกษาพึงทราบการเกิดขึ้นแห่งนามรูปเพราะวิญฺญาณเกิดขึ้น ตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้วในนิเทศแห่งปฏิจสมุปบาท

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้นเทอญ. คำที่เหลือมีนัยดังที่กล่าวมาแล้วนั้นแหละ
ดังนี้แล.

จบ กถาพรรณนานามรูปวาระ

กถาพรรณनावิญญาณวาระ

[๑๒๖] พึงทราบวินิจฉัย ในวิญญาณวาระ (ต่อไป) :-

วิญญาณในเพราะจักขุ ชื่อว่าจักขุวิญญาณ อีกอย่างหนึ่ง วิญญาณ
ที่เกิดขึ้นแล้วจากจักขุ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าจักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ
ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ และกายวิญญาณ ก็อย่างนี้เหมือนกัน.
แต่วิญญาณนี้ ได้แก่มนอนั่นเอง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่ามนวิญญาณ.
คำว่า มโนวิญญาณ นี้ เป็นชื่อของวิบากจิตที่เป็นไปในภุมิ ๓ เว้นทวิ-
ปัญญาวิญญาณ.

แต่ในคำว่า สงฺขารสมุทฺทยา นี้ ผู้ศึกษาพึงทราบการเกิดขึ้นแห่ง
วิญญาณ เพราะสังขารเกิด ตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้วในคัมภีร์วิสุทธิมรรค
นั่นเอง โดยวิญญาณที่มีสังขารเป็นปัจจัย. คำที่เหลือมีนัยดังกล่าวแล้ว
นั้นแหละ ดังนี้แล.

จบ กถาพรรณनावิญญาณวาระ

กถาพรรณนาสังขารวาระ

[๑๒๗] พึงทราบวินิจฉัยในสังขารวาระ (ต่อไป) :-

สังขารมีการปรุงแต่งเป็นลักษณะ. แต่ว่า ในวาระแห่งวิตถารนัย

ของสังขารนั้น สังขารที่เป็นไปแล้วทางกาย ชื่อว่ากายสังขาร.

คำว่า กายสังขาร นี้ เป็นชื่อของสัจเจตนา ๒ ดวง คือ ๘ ดวง จากกามาวจรกุศล และ ๑๒ ดวง จาก (กามาวจร) อกุศลที่เป็นไปแล้วโดยการไหวในกายทวาร.

คำว่า วจีสังขาร นี้ เป็นชื่อของวจีสัญเจตนา ๒๐ ดวงเหมือนกันที่เป็นไปแล้วโดยการเปล่งถ้อยคำในวจิตวาร.

สังขารที่เป็นไปแล้วทางจิต ชื่อว่าจิตตสังขาร คำว่า จิตตสังขาร นี้ เป็นชื่อของมโนสัญเจตนา ๑ ดวง โดยโลกียกุศลและโลกียอกุศลที่เป็นไปแล้ว (เกิดขึ้น) แก่ผู้นั่งคิดอยู่ในที่ลับโดยไม่ได้ทำการไหวกายและวาจา. ก็ในคำว่า อวิชาสมุทยา นี้ ฟังทราบวินิจฉัยว่า อวิชาของสังขารที่เป็นกุศลโดยอุปนิสัยปัจจัยบ้าง ของสังขารที่เป็นอกุศล โดยสหชาติปัจจัยเป็นต้นบ้าง. คำที่เหลือมีนัยดังที่กล่าวมาแล้วนั่นเอง ดังนี้แล

จบ กถาพรรณนาสังขารวาระ

กถาพรรณนาอวิชาวาระ

[๑๒๘] ฟังทราบวินิจฉัยในอวิชาวาระ. (ต่อไป) :-

ความไม่รู้ในทุกขสัจ ชื่อว่าความไม่รู้ในทุกข์. คำว่า ทุกเข อัญญาณ์ นี้ เป็นชื่อของโมหะ. ในคำทั้งหลายมีอาทิว่า สมุทเย อัญญาณ์ ก็มีนัยนี้.

ในจำนวนสัจจะทั้ง ๔ นั้น การไม่รู้ในทุกข์ ฟังทราบได้โดยเหตุ ๔ ประการ คือ โดยการหยั่งลงภายใน ๑ โดยฐาน (ที่ตั้ง) ๑ โดยอารมณ์ ๑ โดยการปกปิดไว้ ๑. จริงอย่างนั้น การไม่รู้ทุกข์นั้น ชื่อว่าหยั่งลง

ภายในทุกข์ เพราะนับเนื่องในทุกข์สัง ทุกข์สัง ชื่อว่าเป็นฐาน (ที่ตั้ง) เพราะเป็นนิสสัยปัจจัยของการไม่รู้ทุกข์นั้น ชื่อว่าเป็นอารมณ์ เพราะความเป็นอารมณ์ปัจจัย (ของการไม่รู้ทุกข์นั้น) และทุกข์สัง ย่อมปกปิด การไม่รู้ทุกข์นั้นไว้.

ในอริการแห่งวิชชาวาระ ความไม่รู้ในสมุทัย ฟังรู้ได้โดยเหตุ ๓ ประการ คือ โดยฐาน ๑ โดยอารมณ์ โดยการปิดบังไว้ ๑ เพราะสมุทัยนั้นห้ามกั้นการแทงตลอดลักษณะ ตามความจริง และเพราะไม่มอบให้ซึ่งความเป็นไปแห่งญาณ. ความไม่รู้ในนิโรธและปฏิบัติพา ฟังทราบได้โดยเหตุเดียวกันเท่านั้น คือ โดยการปิดบังไว้. ก็ความไม่รู้ที่ปิดบังไว้. ก็ความไม่รู้ที่ปิดบังนิโรธและปฏิบัติพาไว้นั้นเอง ฟังทราบได้ เพราะห้ามไว้ซึ่งการแทงตลอดลักษณะ ตามความจริงแห่งนิโรธสังและปฏิบัติพาเหล่านั้น และเพราะการไม่มอบให้ซึ่งความไม่เป็นไปแห่งญาณ ในสังจะทั้ง ๒ นั้น. แต่ความไม่รู้สังจะทั้ง ๒ นั้น ไม่เป็นการหยั่งลงสู่ภายใน ในสังจะทั้ง ๒ นั้น เพราะไม่นับเนื่องในสังจะทั้ง ๒ นั้น สังจะทั้ง ๒ นั้น ก็ไม่เป็นที่ตั้งของความไม่รู้สังจะทั้ง ๒ นั้น เพราะไม่เป็นธรรมเกิดร่วมกัน (และ) ไม่เป็นอารมณ์ เพราะไม่ปรารภสังจะทั้ง ๒ เป็นไป.

อธิบายว่า สังจะ ๒ ข้อหลัง เห็นได้ยาก เพราะลึกซึ้ง แต่ในเรื่องนี้ ความไม่รู้ไม่ใช่มีคบอด จึงเป็นไป. ส่วนสังจะ ๒ ข้อต้น ลึกซึ้ง เพราะลักษณะของสภาวะเห็นได้ยาก โดยความหมายว่าเป็นข้าศึกกัน จึงเป็นไปด้วยการถึงวิปัสสนาในสังจะทั้ง ๒ นั้น.

อีกอย่างหนึ่ง ด้วยคำเพียงเท่านั้นว่า **ทุกฺข** พระเถระได้แสดงอวิชาไว้ โดยการสงเคราะห์เข้าด้วยกัน ทั้งโดยฐาน (ที่ตั้ง) โดยอารมณ์ และ

โดยกิจ.

ด้วยคำเพียงเท่านี้ว่า **ทุกขสมุทเย** ท่านแสดงไว้โดยฐาน (ที่ตั้ง) โดยอารมณ์ และโดยกิจ.

ด้วยคำเพียงเท่านี้ว่า **ทุกขนิโรธะ ทุกขนิโรธคามินิยา ปฏิปทาย** ท่านแสดงไว้โดยกิจ. แต่โดยไม่แตกต่างกันแล้ว อวิชา พึงทราบว่าเป็นท่านแสดงไว้โดยสภาวะ. ด้วยคำว่า **อณฺเณ** นี้

ก็กามาสวะ ภวาสวะ ในคำว่า **อัสฺสสมุทฺทยา** นี้ เป็นปัจจัยแห่งอวิชา ด้วยสามารถแห่งสหชาติปัจจัยเป็นต้น. อวิชาสวะ พึงทราบว่า ก็อวิชาที่เกิดขึ้นก่อนโดยอุปนิสสยปัจจัยนั่นเอง ชื่อว่าอวิชาสวะ ในคำว่า **อัสฺสสมุทฺทยา** นี้. อวิชาสวะนั้นจะเป็นอุปนิสสยปัจจัย ของอวิชาที่เกิดขึ้นในเวลาต่อมา. คำที่เหลือมีนัยดังที่กล่าวมาแล้วนั้นแหละ ดังนี้แล.

จบ กถาพรรณนาอวิชาวาระ

กถาพรรณนาอัสววาระ

[๑๓๐] พึงทราบวินิจฉัยในอัสววาระ (ต่อไป) :-

อวิชาในคำว่า **อวิชาสมุทฺทยา** นี้ เป็นปัจจัยโดยสหชาติปัจจัยเป็นต้น ของกามาสวะและภวาสวะ และเป็นปัจจัยแห่งอวิชาสวะ โดยอุปนิสสยปัจจัยนั้นแหละ แต่ในคำว่า **อวิชาสมุทฺทยา** นี้ อวิชาที่เกิดขึ้นในเวลาต่อ ๆ มา พึงทราบว่า เป็นอวิชาสวะ. อวิชานั้นเองที่เกิดขึ้นในเวลาก่อน จะเป็นอุปนิสสยปัจจัยของอวิชาสวะที่เกิดขึ้นในเวลาต่อมา. คำที่เหลือมีนัยดังที่กล่าวมาแล้วนั้นแหละ ดังนี้แล.

วาระนี้ ท่านกล่าวไว้แล้ว โดยการแสดงปัจจัยของอวิชชา^๑ ที่เป็นประธานในบทปฏิจสมุขบาททั้งหลาย. ด้วยวาระที่ท่านกล่าวไว้แบบนี้ เป็นอันสำเร็จความที่สงสารมีที่สุดเบื้องต้น (เบื้องต้น) อันใครตามไปไม่รู้แล้ว.

ถามว่า 'ไม่รู้อย่างไร? แก้ว (ไม่รู้อย่างนี้คือ) เพราะว่า การเกิดขึ้นแห่งอวิชชา มีเพราะการเกิดขึ้นแห่งอาสวะ การเกิดขึ้นแห่งอาสวะก็มี แม้เพราะการเกิดขึ้นแห่งอวิชชา อาสวะเป็นปัจจัยของอวิชชา ถึงอวิชชาก็เป็นปัจจัยของอาสวะ เพราะอธิบายดังที่กล่าวมาแล้วนี้ ที่สุดเบื้องต้น (เบื้องต้น) จึงไม่ปรากฏ ภาวะที่สงสารมีเบื้องต้นที่ใครตามไปไม่รู้แล้ว เป็นอันสำเร็จแล้ว เพราะเบื้องต้นของอวิชชานั้น ไม่ปรากฏ.

วาระเหล่านั้นทั้งหมดคือ กัมมปถวาระ ๑ อาหารวาระ ๑ ทุกขวาระ ๑ ชรามรณวาระ ๑ ชาติวาระ ๑ ภววาระ ๑ อุปาทานวาระ ๑ ตัณหาวาระ ๑ เวทนาวาระ ๑ ผัสสวาระ ๑ สฬายตนวาระ ๑ นามรูปวาระ ๑ วิญญานวาระ ๑ สังขารวาระ ๑ อวิชชาวาระ ๑ อาสววาระ ๑ รวม ๑๖ วาระ พระเถระได้กล่าวไว้แล้วในพระสูตรนี้ ดังที่พรรณนามานี้.

เพราะในจำนวนวาระทั้ง ๑๖ วาระนั้น แต่ละวาระท่านวางไว้ ๒ อย่าง โดยอย่างย่อและอย่างพิสดาร จึงเป็น ๓๒ สถาน. ด้วยเหตุดังนี้ ในพระสูตรนี้ จึงเป็นอันพระเถระได้กล่าวสัจจะไว้ อย่าง ใน ๒๒ สถานเหล่านี้.

๑. ปาฐะ ปุพฺพา โภคิ แยกกัน แต่ฉบับพม่าติดกันเป็น ปุพฺพโภคิ จึงแปลตามที่ไม่แยก. ถ้าแยก ก็ต้องแปลว่า เบื้องต้น เบื้องปลาย...

พระเถระได้กล่าวอรหัตไว้ในที่ ๑๖ สถาน ที่กล่าวไว้แล้วโดย
พิสดารในบรรดาอย่างย่อและอย่างพิสดารนั้นนั่นเอง. แต่ตามมติของพระ
เถระท่านได้กล่าวถึงสัจจะทั้ง ๕ และมรรคทั้ง ๘ ไว้ใน ๓๒ สถานเท่านั้น
เพราะเหตุดังที่กล่าวมาแล้วนี้แล ในพระพุทธรูปที่พระธรรมสังคาห-
กาจารย์ได้รวบรวมไว้ในนิกายใหญ่ทั้ง ๕ นิกาย หมดทั้งสิ้น จึงไม่มีสูตร
ที่ประกาศสัจจะ ๔ อย่างไว้ถึง ๓๒ ครั้ง และประกาศอรหัตไว้ถึง ๓๒
ครั้ง นอกจากสัมมาทิฏฐิสูตรนี้แล.

คำว่า อิทนโวจายสุมา สาริปุตโต มีเนื้อความว่า ท่านพระ
สาริบุตร ได้กล่าวสัมมาทิฏฐิสูตรนี้ แพรวพราวไปด้วยเหตุ ๖๔ อย่าง
คือ ด้วยการบรรยายอริยสัจ ๔ ไว้ ๓๒ อย่าง และบรรยายพระอรหัตไว้
๓๒ อย่าง.

ภิกษุเหล่านั้น พอใจ ได้พากันชมเชยภายิตของท่านพระสาริบุตร
ดังนี้แล.

จบ อรรถกถาสัมมาทิฏฐิสูตร

จบ สูตรที่ ๕

๑๐. สติปัญญาสูตร

[๑๓๑] ข้าพเจ้าได้สดับมาอย่างนี้ :-

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า ประทับอยู่ในแคว้นกุรุทั้งหลาย (ทรงอาศัย) นิคมนิ่งของชาวกุรุ ชื่อว่า กัมมาสธัมมะ. ณ ที่นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่านั้นทูลรับพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว.

[๑๓๒] พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสพระพุทธานุญาตนี้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางเอก เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อก้าวล่วงความโศกและปริเทวะ เพื่อความดับสูญแห่งทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุธรรมที่ถูกต้อง เพื่อทำพระนิพพานให้แจ้ง. ทางนี้คือ สติปัญญา ๔ ประการ. ๔ ประการเป็นไหน ?

คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้

พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ
กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ ๑.

พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ
กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ ๑.

พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ
กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ ๑.

พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ
กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ ๑.

อานาปานบรรพ

[๑๓๓] คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายอยู่
อย่างไรเล่า ?

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ไปสู่ป่าก็ดี ไปสู่คควงไม้ก็ดี ไปสู่เรือนร้าง
ก็ดี นั่งขัดสมาธิตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า. เขามีสติหายใจ
ออก มีสติหายใจเข้า เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่า เราหายใจออกยาว.
เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ชัดว่า เราหายใจเข้ายาว. เมื่อหายใจออกสั้น
ก็รู้ชัดว่า เราหายใจออกสั้น. เมื่อหายใจเข้าสั้น ก็รู้ชัดว่า เราหายใจเข้า
สั้น. ย่อมสำเหนียกว่า เราจักเป็นผู้กำหนดรู้กองลมทั้งปวง หายใจออก.
ย่อมสำเหนียกว่า เราจักเป็นผู้กำหนดรู้กองลมทั้งปวง หายใจเข้า. ย่อม
สำเหนียกว่า เราจักระงับกายสังขาร หายใจออก. ย่อมสำเหนียกว่า เรา
จักระงับกายสังขาร (ลมหายใจ) หายใจเข้า.

นายช่างกลึง หรือลูกมือของนายช่างกลึงผู้ฉลาด เมื่อชักเชือก
กลึงยาว ก็รู้ชัดว่า เราชักยาว. เมื่อชักเชือกกลึงสั้น ก็รู้ชัดว่า เราชักสั้น
แม้ฉันใด. ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกัน เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่า เรา
หายใจออกยาว. เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ชัดว่า เราหายใจเข้ายาว. เมื่อ
หายใจออกสั้น ก็รู้ชัดว่า เราหายใจออกสั้น. เมื่อหายใจเข้าสั้น ก็รู้ชัดว่า
เราหายใจเข้าสั้น. ย่อมสำเหนียกว่า เราจักเป็นผู้กำหนดรู้กองลมทั้งปวง
หายใจออก. ย่อมสำเหนียกว่า เราจักเป็นผู้กำหนดรู้กองลมทั้งปวง
หายใจเข้า. ย่อมสำเหนียกว่า เราจักระงับกายสังขาร หายใจออก. ย่อม
สำเหนียกว่า เราจักระงับกายสังขาร หายใจเข้า ดังพรรณนามาฉะนี้.

ภิกษุยอมพิจารณาเห็นกายในกายภายในบ้าง พิจารณาเห็นกายใน
กายภายนอกบ้าง พิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกบ้าง
พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นในกายบ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือ
ความเสื่อมในกายบ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อม
ในกายบ้าง อยู่. อนึ่ง สติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่า กายมีอยู่ ก็เพียงเพื่อ
ความรู้ เพียงเพื่ออาศัยระลึกเท่านั้น เธอเป็นผู้อันค้นหาและทฤษฎีไม่อาศัย
อยู่แล้ว และไม่ถือมั่นอะไร ๆ ในโลก คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย แม้อย่างนี้
ภิกษุชื่อว่าพิจารณาเห็นกายในกาย อยู่.

จบ อานาปานบรรพ

อิริยาปถบรรพ

[๑๓๔] คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุเมื่อเดิน
ก็รู้ชัดว่า เราเดิน เมื่อยืน ก็รู้ชัดว่า เรายืน เมื่อนั่ง ก็รู้ชัดว่า เรานั่ง
เมื่อนอน ก็รู้ชัดว่า เรานอน หรือเธอทั้งกายไว้ด้วยอาการอย่างใด ๆ
ก็รู้ชัดอาการอย่างนั้น ๆ. ด้วยเหตุดังพรรณนานานี้ ภิกษุยอมพิจารณา
เห็นกายในกาย ภายในบ้าง ฯลฯ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย แม้อย่างนี้ ภิกษุ
ชื่อว่าพิจารณาเห็นกายในกายอยู่.

จบ อิริยาปถบรรพ

สัมปชัญญะบรรพ

[๑๓๕] คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุเป็นผู้กระทำ
สัมปชัญญะ ในการก้าวไปและถอยกลับ, ในการมอง และการเหลียว,

ในการคู้เข้าและเหยียดออก, ในการทรงผ้าสังฆาฏิ, บาตร และจีวร, ในการกิน ดื่ม เคี้ยว ลิ้ม ในการถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ ในเวลาเดิน ยืน นั่ง หลับ ตื่น พุด นิ่ง. ด้วยเหตุดังพรรณนามานี้ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกาย ภายในบ้าง ฯลฯ ก่อนภิกษุทั้งหลาย แม้อย่างนี้ ภิกษุชื่อว่าพิจารณาเห็นกายในกายอยู่.

จบ สัมปชัญญบรรพ

ปฏิญญบรรพ

[๑๓๖] ก่อนภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุยอมพิจารณาเห็นกายนี้แหละ เบื้องบนแต่พื้นเท้าขึ้นมา เบื้องต่ำแต่ปลายผมลงไป มีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มด้วยของไม่สะอาดมีประการต่าง ๆ ว่า มีอยู่ในกายนี้ คือผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังศิณ ไต ปอด ใส้ใหญ่ ใส้ย่อย อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร. ได้มีปากสองข้าง เต็มด้วยธัญญชาตินานาชนิด คือ ข้าวสาลี ข้าวเปลือก ถั่วเขียว ถั่วเหลือง งา ข้าวสาร บุรุษผู้มีนัยน์ตาดี แก่ไถ้ันแล้ว พึงเห็นได้ว่า นี้ข้าวสาลี นี้ข้าวเปลือก นี้ถั่วเขียว นี้ถั่วเหลือง นี้งา นี้ข้าวสาร ฉันใด ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมพิจารณาเห็นกายนี้แหละ. เบื้องบนแต่พื้นเท้าขึ้นมา เบื้องต่ำแต่ปลายผมลงไป มีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มด้วยของไม่สะอาดมีประการต่าง ๆ ว่า มีอยู่ในกายนี้ คือผม ขน ฯลฯ ไขข้อ มูตร. ด้วยเหตุดังพรรณนามานี้ ภิกษุยอมพิจารณาเห็นกายในกาย ภายในบ้าง ฯลฯ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย แม้อย่างนี้ ภิกษุชื่อว่าพิจารณาเห็นกายในกาย อยู่.

จบ ปฏิกูลบรรพ

ชาตบรรพ

[๑๓๗] ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุยอมพิจารณาเห็นกายนี้แหละ ตามที่ตั้งอยู่ โดยความเป็นธาตุว่า ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม มีอยู่ในกายนี้. คนฆ่าโคหรือลูกมือของคนฆ่าโคผู้ฉลาด ฆ่าแม่โคแล้ว นั่งแบ่งออกเป็นส่วน ๆ อยู่ที่หนทางใหญ่ ๔ แพร่ง ฉันใด ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมพิจารณาเห็นกายนี้แหละ ตามที่ตั้งอยู่ โดยความเป็นธาตุว่า ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม มีอยู่ในกายนี้. ด้วยเหตุดังพรรณนามานี้ ภิกษุยอมพิจารณาเห็นกายในกาย ภายในบ้าง ฯลฯ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย แม้อย่างนี้ ภิกษุชื่อว่าพิจารณาเห็นกายในกาย อยู่.

จบ ชาตบรรพ

นวลวิธีกาบรรพ

[๑๓๘] ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง เปรียบเหมือนภิกษุพึงเห็นสตรีระที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า ตายแล้ววันหนึ่งบ้าง สองวันบ้าง สามวันบ้าง ที่ขึ้นพองมีสีเขียว น้ำเหลืองไหล เธอยอมน้อมเข้าสู่กายนี้แหละว่า ถึงร่างกายอันนี้เล่า ก็มิอย่างนี้เป็นธรรมดา คงเป็นอย่างนี้ไม่ล่วงความเป็นอย่างนี้ไปได้. ด้วยเหตุดังพรรณนามานี้ ภิกษุยอมพิจารณาเห็นกายในกาย ภายในบ้าง ฯลฯ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย แม้อย่างนี้ ภิกษุ

ชื่อว่าพิจารณาเห็นกายในกาย อยู่.

อีกประการหนึ่ง เปรียบเหมือนภิกษุพึงเห็นสรีระที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า อันฝูงกาจิกกินอยู่บ้าง ฝูงแร้งจิกกินอยู่บ้าง ฝูงพญาแร้งจิกกินอยู่บ้าง หมูสุนัขบ้านกัดกินอยู่บ้าง หมูสุนัขจิ้งจอกกัดกินอยู่บ้าง หมูสัตว์ต่าง ๆ กัดกินอยู่บ้าง. เธอย่อมโน้มเข้ามาสู่กายนี้แหละว่า ถึงร่างกายนี้เล่า ก็มีอย่างนี้เป็นธรรมดา คงเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงความเป็นอย่างนี้ไปได้. ด้วยเหตุดังพรรณนามานี้ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายบ้าง ฯลฯ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย แม้อย่างนี้ ภิกษุชื่อว่าพิจารณาเห็นกายในกาย อยู่.

อีกประการหนึ่ง เปรียบเหมือนภิกษุพึงเห็นสรีระที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นร่างกระดูก ยังมีเนื้อและเลือด ยังมีเอ็นผูกมัดอยู่ ฯลฯ เป็นร่างกระดูก ยังเปื้อนเลือด แต่ปราศจากเนื้อ ยังมีเอ็นผูกมัดอยู่ ฯลฯ เป็นร่างกระดูก ปราศจากเนื้อและเลือดแล้ว ยังมีเอ็นผูกมัดอยู่ ฯลฯ เป็นร่างกระดูก ปราศจากเอ็นผูกมัดแล้ว เร็ยราดไปในทิศน้อยทิศใหญ่ คือกระดูกมือไปทางหนึ่ง กระดูกเท้าไปทางหนึ่ง กระดูกแข้งไปทางหนึ่ง กระดูกขาไปทางหนึ่ง กระดูกสะเอวไปทางหนึ่ง กระดูกข้อสันหลังไปทางหนึ่ง กระดูกซี่โครงไปทางหนึ่ง กระดูกหน้าอกไปทางหนึ่ง กระดูกแขนไปทางหนึ่ง กระดูกไหล่ไปทางหนึ่ง กระดูกคอไปทางหนึ่ง กระดูกคางไปทางหนึ่ง กระดูกฟันไปทางหนึ่ง กะโหลกศีรษะไปทางหนึ่ง. เธอย่อมโน้มเข้ามาสู่กายนี้แหละว่า ถึงร่างกายนี้เล่า ก็มีอย่างนี้เป็นธรรมดา คงเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงความเป็นอย่างนี้ไปได้. ด้วยเหตุดังพรรณนามานี้ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกาย ภายในบ้าง ฯลฯ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย แม้ด้วยอาการอย่างนี้ ภิกษุชื่อว่าพิจารณาเห็นกาย

ในกาย อยู่.

อีกประการหนึ่ง เปรียบเหมือนภิกษุพึงเห็นสตรีระที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นกระดูก มีสีขาว เปรียบด้วยสีสังข์... เป็นกระดูก เป็นกองเรี่ยราดแล้ว เก่าเกินปีหนึ่งไปแล้ว.. เป็นกระดูกผุละเอียด เธอข่มน้อมเข้ามาสู่กายนี้แหละว่า ถึงร่างกายนี้เล่า ก็มีอย่างนี้เป็นธรรมดา คงเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงความเป็นอย่างนี้ไปได้. ด้วยเหตุดังพรรณนามานี้ ภิกษุข่มพิจารณาเห็นกายในกายภายในบ้าง พิจารณาเห็นกายในกายภายนอกบ้าง พิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกบ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นในกายบ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อมในกายบ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมในกายบ้าง อยู่. อนึ่ง สติของเธอตั้งมั่นอยู่ว่า กายมีอยู่ ก็เพียงเพื่อความรู้อย่างเดียวเพื่ออาศัยระลึกเท่านั้น เธอเป็นผู้อันค้นหาและทิวฏฐิไม่อาศัยอยู่แล้ว และไม่ถือมั่นอะไร ๆ ในโลก คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย แม้อย่างนี้ ภิกษุชื่อว่าพิจารณาเห็นกายในกาย อยู่.

จบ นวสีวลิกาบรรพ

จบ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน

เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน

[๑๓๕] คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นเวทนาอยู่อย่างไรเล่า?

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เสวยสุขเวทนาอยู่ ก็รู้ชัดว่า เราเสวยสุขเวทนา เสวยทุกขเวทนาอยู่ ก็รู้ชัดว่า เราเสวยทุกขเวทนา เสวย-

อทุกขมสุขเวทนาอยู่ ก็รู้ซั้ดว่า เราเสวยอทุกขมสุขเวทนา. หรือเสวยสุข-
เวทนามีอามิส ก็รู้ซั้ดว่า เราเสวยสุขเวทนามีอามิส หรือเสวยสุขเวทนาไม่มี
อามิส ก็รู้ซั้ดว่า เราเสวยสุขเวทนาไม่มีอามิส. หรือเสวยทุกขเวทนามีอามิส
ก็รู้ซั้ดว่า เราเสวยทุกขเวทนามีอามิส. หรือเสวยทุกขเวทนาไม่มีอามิส
ก็รู้ซั้ดว่า เราเสวยทุกขเวทนาไม่มีอามิส. หรือเสวยอทุกขมสุขเวทนามี
อามิส ก็รู้ซั้ดว่า เราเสวยอทุกขมสุขเวทนามีอามิส หรือเสวยอทุกขมสุข-
เวทนาไม่มีอามิส ก็รู้ซั้ดว่า เราเสวยอทุกขมสุขเวทนาไม่มีอามิส. ด้วย
เหตุดังพรรณนามานี้ ภิคุษย้อมพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาภายในบาง
พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาภายนอกบ้าง พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา
ทั้งภายในทั้งภายนอกบ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นในเวทนา
บ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อมในเวทนาบ้าง พิจารณาเห็นธรรม
คือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมในเวทนาบ้าง อยู่. อนึ่ง สติของเธอ
ตั้งมั่นอยู่ว่า เวทนามีอยู่ ก็เพียงเพื่อความรู้ เพียงสักว่าอาศัยระลึก
เท่านั้น เธอเป็นผู้อันค้นหาและทักุฎฐิไม่อาศัยอยู่แล้ว และไม่ถือมั่นอะไรๆ
ในโลก คู่ก่อนภิคุษทั้งหลาย อย่างนี้แล ภิคุษชื่อว่าพิจารณาเห็น
เวทนาในเวทนา อยู่.

จบ เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน

จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน

[๑๔๐] คู่ก่อนภิคุษทั้งหลาย ภิคุษพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่
อย่างไรเล่า ?

ภิคุษในธรรมวินัยนี้ จิตมีราคะ ก็รู้ซั้ดว่า จิตมีราคะ หรือจิต

ปราศจากราคะ ก็รู้ชัดว่า จิตปราศจากราคะ. จิตมีโทสะ ก็รู้ชัด ว่าจิตมีโทสะ หรือจิตปราศจากโทสะ ก็รู้ชัดว่า จิตปราศจากโทสะ. หรือจิตมีโมหะ ก็รู้ชัดว่า จิตมีโมหะ หรือจิตปราศจากโมหะ ก็รู้ชัดว่า จิตปราศจากโมหะ. จิตหดหู่ ก็รู้ชัดว่า จิตหดหู่ หรือจิตฟุ้งซ่าน ก็รู้ชัดว่า จิตฟุ้งซ่าน. จิตเป็นมหัคคตะ ก็รู้ชัดว่า จิตเป็นมหัคคตะ จิตไม่เป็นมหัคคตะ ก็รู้ชัดว่า จิตไม่เป็นมหัคคตะ. จิตมีธรรมอื่นยิ่งกว่า ก็รู้ชัดว่า จิตมีธรรมอื่นยิ่งกว่า หรือจิตไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า ก็รู้ชัดว่า จิตไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า. จิตตั้งมั่น ก็รู้ชัดว่า จิตตั้งมั่น หรือจิตไม่ตั้งมั่น. ก็รู้ชัดว่า จิตไม่ตั้งมั่น. จิตหลุดพ้น ก็รู้ชัดว่า จิตหลุดพ้น หรือจิตยังไม่หลุดพ้น ก็รู้ชัดว่า จิตยังไม่หลุดพ้น. ด้วยเหตุดังพรรณนามานี้ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นจิตในจิตภายในบ้าง พิจารณาเห็นจิตในจิตภายนอกบ้าง พิจารณาเห็นจิตในจิตทั้งภายในทั้งภายนอกบ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นในจิตบ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อมในจิตบ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมในจิตบ้าง อยู่. อนึ่ง สติของเธอตั้งมั่นอยู่ว่า จิตมีอยู่ ก็เพียงสักว่าความรู้ เพียงสักว่าอาศัยระลึกเท่านั้น เธอเป็นผู้อันค้นหาและทักขิไม่อาศัยอยู่แล้ว และไม่ถือมั่นอะไร ๆ ในโลก คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่าพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่.

จบ จิตตานุปัสสนาสติปัญญา

ธัมมานุปัสสนาสติปัญญา

นิรณบรรพ

[๑๔๑] คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรม

อยู่อย่างไรเล่า ?

ภิกษุในธรรมวินัย พิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ นิเวศน์ ๕

ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ นิเวศน์ ๕ อย่างไรเล่า ?

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เมื่อกำมถันหะมีอยู่ ณ ภายในจิต ย่อมรู้
ชัดว่า กำมถันหะมีอยู่ ณ ภายในจิตของเรา หรือเมื่อกำมถันหะไม่มีอยู่
ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่า กำมถันหะไม่มีอยู่ ณ ภายในจิตของเรา. อนึ่ง
กำมถันหะที่ยังไม่เกิดจะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย
กำมถันหะที่เกิดขึ้นแล้ว จะละเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้น
ด้วย กำมถันหะที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้ชัด
ประการนั้นด้วย. อีกอย่างหนึ่ง เมื่อพยาบาทมีอยู่ ณ ภายในจิต ย่อม
รู้ชัดว่า พยาบาทมีอยู่ ณ ภายในจิตของเรา หรือเมื่อพยาบาทไม่มีอยู่
ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่า พยาบาทไม่มีอยู่ ณ ภายในจิตของเรา. อนึ่ง
พยาบาทที่ยังไม่เกิด จะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย
พยาบาทที่เกิดขึ้นแล้ว จะละเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้น
ด้วย พยาบาทที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้ชัด
ประการนั้นด้วย. อีกอย่างหนึ่ง เมื่อถีนมิทหะมีอยู่ ณ ภายในจิต ย่อมรู้
ชัดว่า ถีนมิทหะมีอยู่ ณ ภายในจิตของเรา หรือเมื่อถีนมิทหะไม่มีอยู่ ณ
ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่า ถีนมิทหะไม่มีอยู่ ณ ภายในจิตของเรา. อนึ่ง
ถีนมิทหะที่ยังไม่เกิด จะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย
ถีนมิทหะที่เกิดขึ้นแล้ว จะละเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้น
ด้วย ถีนมิทหะที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้ชัด
ประการนั้นด้วย. อีกอย่างหนึ่ง เมื่ออุทธัจจุกุกุจจะมีอยู่ ณ ภายในจิต

ย่อมรู้ซ้คว้า อุทธัจจกุกกุจะมียู่ ณ ภายในจิตของเรา หรือเมื่ออุทธัจจกุกกุจะไม่มีอยู่ ณ ภายในจิต ย่อมรู้ซ้คว้า อุทธัจจกุกกุจะไม่มีอยู่ ณ ภายในจิตของเรา. อนึ่ง อุทธัจจกุกกุจะที่ยังไม่เกิด จะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ซ้คว้าประการนั้นด้วย อุทธัจจกุกกุจะที่เกิดขึ้นแล้ว จะละเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ซ้คว้าประการนั้นด้วย อุทธัจจกุกกุจะที่ได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้ซ้คว้าประการนั้นด้วย. อีกอย่างหนึ่ง เมื่อวิจิกิจนามียู่ ณ ภายในจิต ย่อมรู้ซ้คว้า วิจิกิจนามียู่ ณ ภายในจิตของเรา หรือเมื่อวิจิกิจนามีไม่มีอยู่ ณ ภายในจิต ย่อมรู้ซ้คว้า วิจิกิจนามีไม่มีอยู่ ณ ภายในจิตของเรา. อนึ่ง วิจิกิจนาที่ยังไม่เกิด จะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ซ้คว้าประการนั้นด้วย วิจิกิจนาที่เกิดขึ้นแล้ว จะละเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ซ้คว้าประการนั้นด้วย วิจิกิจนาที่ได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้ซ้คว้าประการนั้นด้วย.

ด้วยเหตุดังพรรณนามานี้ ภิกษุยอมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายในบ้าง พิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายนอกบ้าง พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งภายในทั้งภายนอกบ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นในธรรมบ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อมในธรรมบ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมในธรรมบ้าง อยู่. อนึ่ง สติของเธอตั้งมั่นอยู่ว่า ธรรมมียู่ ก็เพียงสักว่าความรู้ เพียงสักว่าอาศัยระลึกเท่านั้น เธอเป็นผู้อันค้นหาและทิฏฐิไม่อาศัยอยู่แล้ว และไม่ถือมั่นอะไร ๆ ในโลก คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย แม้อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่าพิจารณาเห็นธรรมในธรรมคือนิวรรณ์ ๕ อยู่.

จบ นิวรรณ์บรรพ

จันทรบรรพ

[๑๔๒] คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ อุปาทานจันท์ ๕.

ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ อุปาทานจันท์ ๕ อย่างไรเล่า ?

ภิกษุในธรรมวินัยนี้พิจารณาเห็นดังนี้ว่า อย่างนี้รูป อย่างนี้ความเกิดขึ้นแห่งรูป อย่างนี้ความดับแห่งรูป อย่างนี้เวทนา อย่างนี้ความเกิดขึ้นแห่งเวทนา อย่างนี้ความดับแห่งเวทนา อย่างนี้สัญญา อย่างนี้ความเกิดขึ้นแห่งสัญญา อย่างนี้ความดับแห่งสัญญา อย่างนี้สังขาร อย่างนี้ความเกิดขึ้นแห่งสังขาร อย่างนี้ความดับแห่งสังขาร อย่างนี้วิญญาณ อย่างนี้ความเกิดขึ้นแห่งวิญญาณ อย่างนี้ความดับแห่งวิญญาณ. ด้วยเหตุดังพรรณนามานี้ ภิกษุย่อมพิจารณาเป็นธรรมในธรรมภายในบ้าง พิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายนอกบ้าง พิจารณาเห็นธรรมทั้งภายในทั้งภายนอก บ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นในธรรมบ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อมในธรรมบ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมในธรรมบ้าง อยู่. อนึ่ง สติของเธอตั้งมั่นอยู่ว่า ธรรมมีอยู่ก็เพียงสักว่าความรู้ เพียงสักว่าอาศัยระลึกเท่านั้น เธอเป็นผู้อันตัณหาและทิฎฐิไม่อาศัยอยู่แล้ว และไม่ถือมั่นอะไร ๆ ในโลก คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย แม้อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่าพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ อุปาทานจันท์ ๕ อยู่.

จบ จันทรบรรพ

อายตนบรรพ

[๑๔๓] คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ อายตนะภายในและภายนอก ๖.

ภิกษุพิจารณาเห็นธรรม คือ อายตนะภายในและภายนอก ๖
อย่างไรเล่า ?

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมรู้จักตา รู้จักรูป และรู้จักสังโยชน์ที่อาศัยตาและรูปทั้งสองนั้นเกิดขึ้น. อนึ่ง สังโยชน์ที่ยังไม่เกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้จักประการนั้นด้วย สังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้ว จะละเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้จักประการนั้นด้วย สังโยชน์ที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้จักประการนั้นด้วย.

ภิกษุย่อมรู้จักหู รู้จักเสียง ...

ภิกษุย่อมรู้จักจมูก รู้จักกลิ่น ...

ภิกษุย่อมรู้จักลิ้น รู้จักรส ...

ภิกษุย่อมรู้จักกาย รู้จักโผฏฐัพพะ ...

ภิกษุย่อมรู้จักใจ รู้จักธรรมารมณฺ์ และรู้จักสังโยชน์ที่อาศัยใจและธรรมารมณฺ์ทั้ง ๒ นั้นเกิดขึ้น.

อนึ่ง สังโยชน์ที่ยังไม่เกิด จะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้จักประการนั้นด้วย สังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้ว จะละเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้จักประการนั้นด้วย สังโยชน์ที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้จักประการนั้นด้วย. ด้วยเหตุดังพรรณนามาจะนี้ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายในบ้าง พิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายนอกบ้าง พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งภายในทั้งภายนอกบ้าง พิจารณาเห็นธรรม

คือความเกิดขึ้นในธรรมบ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อมในธรรมบ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมในธรรมบ้าง อยู่. อนึ่ง สติของเธอตั้งมั่นอยู่ว่า ธรรมมีอยู่ ก็เพียงสักว่าความรู้เพียงสักว่าอาศัยระลึก เท่านั้น เธอเป็นผู้อันค้นหาและทฤษฎีไม่อาศัยอยู่แล้ว และไม่ถือมั่นอะไร ๆ ในโลก คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย แม้อย่างนี้ ภิกษุชื่อว่าพิจารณาเห็นธรรม คืออายตนะภายในและอายตนะภายนอก ๖ อยู่.

จบ อายตนะบรรพ

โพชฌงคบรรพ

[๑๔๔] คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็น ธรรมในธรรม คือ โพชฌงค์ ๗.

ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือโพชฌงค์ ๗ อย่างไรเล่า?

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เมื่อสติสัมโพชฌงค์มีอยู่ ณ ภายในจิต ย่อม รู้ชัดว่า สติสัมโพชฌงค์มีอยู่ ณ ภายในจิตของเรา หรือเมื่อสติสัมโพชฌงค์ ไม่มีอยู่ ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่า สติสัมโพชฌงค์ไม่มีอยู่ ณ ภายในจิตของเรา. อนึ่ง สติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด จะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย สติสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว จะเจริญบริบูรณ์ ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย. อีกอย่างหนึ่ง เมื่อธัมมวิจย- สัมโพชฌงค์มีอยู่ ณ ภายในจิต...

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อวิริยสัมโพชฌงค์มีอยู่ ณ ภายในจิต...

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อปีติสัมโพชฌงค์มีอยู่ ณ ภายในจิต...

อีกอย่างหนึ่งเมื่อปีสัทธสัมโพชฌงค์มีอยู่ ณ ภายในจิต...

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อสมาธิสัมโพชฌงค์มีอยู่ ณ ภายในจิต...

อีกอย่างหนึ่ง เมื่ออุเบกขาสัมโพชฌงค์มีอยู่ ณ ภายในจิต ย่อมรู้
ชัดว่า อุเบกขาสัมโพชฌงค์มีอยู่ ณ ภายในจิตของเรา หรือเมื่ออุเบกขา-
สัมโพชฌงค์ไม่มีอยู่ ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่า อุเบกขาสัมโพชฌงค์ไม่มี
อยู่ ณ ภายในจิตของเรา. อนึ่ง อุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด จะเกิด
ขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย อุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่เกิด
ขึ้นแล้ว จะเจริญบริบูรณ์ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย. ด้วย
เหตุดังพรรณนามานี้ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายในบ้าง
พิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายนอกบ้าง พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้ง
ภายในทั้งภายนอกบ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นในธรรมบ้าง
พิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อมในธรรมบ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือทั้ง
ความเกิดขึ้นความเสื่อมในธรรมบ้าง อยู่. อนึ่ง สติของเธอตั้งมั่นอยู่ว่า ธรรม
มีอยู่ ก็เพียงสักว่าความรู้ เพียงสักว่าอาศัยระลึกเท่านั้น เธอเป็นผู้อัน
ค้นหาและทักขณิไม่อาศัยอยู่แล้ว และไม่ถือมั่นอะไร ๆ ในโลก คู่ก่อน
ภิกษุทั้งหลาย แม้อย่างนี้ ภิกษุชื่อว่าพิจารณาเห็นธรรมในธรรมคือ
โพชฌงค์ ๗.

จบ โพชฌงค์บรรพ

สังจบบรรพ

[๑๔๕] คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็น
ธรรมในธรรม คือ อริยสัจ ๔.

ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คืออริยสัจ ๔ อย่างไรเล่า ?

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมรู้ชัดตามเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย

นี่ทุกขนิโรธ นี่ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา. ด้วยเหตุดังพรรณนามานี้ ภิกษุ
ย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายในบ้าง พิจารณาเห็นธรรมในธรรม
ภายนอกบ้างพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งภายในทั้งภายนอกบ้างพิจารณา
เห็นธรรมคือความเกิดขึ้นในธรรมบ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อม
ในธรรมบ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมในธรรม
บ้าง อยู่. อนึ่ง สติของเธอตั้งมั่น อยู่ว่า ธรรมมีอยู่ ก็เพียงสักว่าความรู้
เพียงสักว่าอาศัยระลึกเท่านั้น เธอเป็นผู้อันค้นหาและทิวฐิไม่อาศัยอยู่แล้ว
และไม่ถือมั่นอะไร ๆ ในโลก คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย แม้อย่างนี้ ภิกษุชื่อ
ว่าพิจารณาเห็นธรรมในธรรมคืออริยสัจ ๔ อยู่.

[๑๔๖] คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ทุกขอริยสัจเป็นไฉน ?

แม้ชาติก็เป็นทุกข์ แม้ชราก็เป็นทุกข์ แม้ภริยาเป็นทุกข์ แม้โสกะ
ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ก็เป็นทุกข์ ความประจวบกับสิ่งไม่
เป็นที่รัก ก็เป็นทุกข์ ความพลัดพลากจากสิ่งที่รัก ก็เป็นทุกข์ ปรรตนา
สิ่งใดไม่ได้ แม้อันนั้นก็เป็นทุกข์ โคอยู่อุปาทานขันธทั้ง ๕ เป็นทุกข์.

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ชาติเป็นไฉน ?

ความเกิด ความบังเกิด ความหยังลงเกิด เกิดจำเพาะ ความปรากฏ
แห่งขันธ ความได้อายตนะครบในหมู่สัตว์นั้น ๆ อันนี้เรียกว่าชาติ.

ก็ชราเป็นไฉน ?

ความแก่ ภาวะของความแก่ ฟินหลุด ผมหงอก หนังก่อน ความ
เสื่อมแห่งอายุ ความแก่หง่อมแห่งอินทรีย์ในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์
นั้น ๆ อันนี้เรียกว่าชรา.

ก็ภริยาเป็นไฉน ?

ความเคลื่อนไหว ภาวะของความเคลื่อนไหวความแตกทำลาย ความหายไป มฤตยูความตาย การทำกาละ ความทำลายแห่งชั้น ๆ ความทอดทิ้งซากศพไว้ ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ในหมู่มสัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ อันนี้เรียกว่ามรณะ.

ก็โสกะเป็นไฉน ?

ความเห็งใจ กิริยาที่เห็งใจ ภาวะของบุคคลผู้เห็งใจ ความผกผันภายใน ความเห็งผกผัน ภายในของบุคคลผู้ประกอบด้วยความพิบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง ผู้ถูกรุณคือทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบแล้ว อันนี้เรียกว่าโสกะ.

ก็ปริเทวะเป็นไฉน ?

ความคร่ำครวญ ความร่ำไรร่ำพัน กิริยาที่คร่ำครวญ กิริยาที่ร่ำไรร่ำพัน ภาวะของบุคคลผู้คร่ำครวญ ภาวะของบุคคลผู้ร่ำไรร่ำพันของบุคคลผู้ประกอบด้วยความพิบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง ผู้ถูกรุณคือทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบแล้ว อันนี้เรียกว่าปริเทวะ.

ก็ทุกข์เป็นไฉน ?

ความลำบากทางกาย ความไม่สำราญทางกาย ความเสวยอารมณ์อันเป็นทุกข์ไม่สำราญ เกิดแต่กายสัมผัส อันนี้เรียกว่าทุกข์.

ก็โทมนัสเป็นไฉน ?

ความทุกข์ทางจิต ความไม่สำราญทางจิต ความเสวยอารมณ์อันเป็นทุกข์ไม่สำราญ เกิดแต่มนโสัมผัส อันนี้เรียกว่าโทมนัส.

ก็อุปายาสเป็นไฉน ?

ความแค้น ความคับแค้น ภาวะของบุคคลผู้แค้น ภาวะของ

บุคคลผู้คับแค้นของบุคคลผู้ประกอบด้วยความพิบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง ผู้ถูกระดมคือทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบแล้ว อันนี้เรียกว่าอุปายาส.

ก็ความประจวบกับสัตว์และสังขารไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ เป็นไฉน ?

ความประสบความพรั่งพร้อม ความร่วม ความระคนด้วยรูป เสียง กลิ่น รส โสภณัญจะ อันไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร่ ไม่น่าพอใจ หรือด้วยบุคคลผู้ปรารถนาสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ ปรารถนาสิ่งที่ไม่เกื้อกูล ปรารถนาความไม่ผาสุก ปรารถนาความไม่เกษมจากโยคะ ซึ่งมีแก่ผู้นั้น อันนี้เรียกว่า ความประจวบกับสัตว์และสังขารไม่เป็นที่รัก ก็เป็นทุกข์.

ก็ความพลัดพรากจากสัตว์และสังขารเป็นที่รักก็เป็นทุกข์ เป็นไฉน.

ความไม่ประสบ ความไม่พรั่งพร้อม ความไม่ร่วม ความไม่ระคน ด้วยรูป เสียง กลิ่น รส โสภณัญจะ อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ หรือด้วยบุคคลผู้ปรารถนาประโยชน์ ปรารถนาสิ่งที่จะเกื้อกูล ปรารถนาความผาสุก ปรารถนาความเกษมจากโยคะ ซึ่งมีแก่ผู้นั้น คือ มารดา บิดา พี่ชาย น้องชาย พี่หญิง น้องหญิง มิตร อำมาตย์ หรือญาติสาโลหิต อันนี้เรียกว่า ความพลัดพรากจากสัตว์และสังขารเป็นที่รักก็เป็นทุกข์.

ก็ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้แม้ผู้นั้นก็เป็นทุกข์ เป็นไฉน ?

ความปรารถนาข้อมบังเกิดแก่สัตว์ผู้มีความเกิดเป็นธรรมดาอย่างนี้ว่า โอหนอ ขอเราไม่พึงมีความเกิดเป็นธรรมดา ขอความเกิดอย่ามีมาถึงเราเลย ข้อนั้นสัตว์ไม่พึงได้สมความปรารถนา แม้ข้อนี้ก็ชื่อว่า ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้ แม้ผู้นั้นก็เป็นทุกข์.

ความปรารถนาข้อมบังเกิดแก่สัตว์ผู้มีความแก่เป็นธรรมดา ความปรารถนาข้อมบังเกิดแก่สัตว์ผู้มีความเจ็บเป็นธรรมดา . . .

ความปรารถน่าย่อมบังเกิดแก่สัตว์ผู้มีโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส
อุปายาส เป็นธรรมดา อย่างนี้ว่า โอหนอ ขอเราไม่พึงมีโสกะ ปริเทวะ
ทุกข์ โทมนัส อุปายาสเป็นธรรมดา ขอโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส
อุปายาส อย่ามีมาถึงเราเลย ชื่อนั้น สัตว์ไม่พึงได้สมความปรารถนา แม้
ชื่อนี้ก็ชื่อว่า ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้ แม้อันนั้นก็เป็นทุกข์.

ก็โดยย่อ อุปาทานชั้นทั้ง ๕ เป็นทุกข์เป็นไหน ?

อุปาทานชั้นทั้ง ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ
โดยย่อ เหล่านี้เรียกว่า อุปาทานชั้นทั้ง ๕ เป็นทุกข์ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย
อันนี้เรียกว่าทุกขอริยสัง.

[๑๔๗] คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ทุกขสมุทัยอริยสังเป็นไหน ?
ตัณหานี้ใด อันมีความเกิดอีก ประกอบด้วยนันทิราคะ เพลิดเพลินยิ่งนัก
ในอารณณ์นั้น ๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา.

ก็ตัณหานั้น เมื่อจะเกิด ย่อมเกิดในที่ไหน ? เมื่อจะตั้งอยู่ ย่อม
ตั้งอยู่ที่ไหน ? ที่ใดเป็นที่รักที่เจริญใจในโลก ตัณหานั้น เมื่อจะเกิด
ย่อมเกิดในที่นั้น เมื่อจะตั้งอยู่ ย่อมตั้งอยู่ในที่นั้น อะไรเป็นที่รักที่เจริญ
ใจในโลก ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
ตัณหาเมื่อจะเกิด ย่อมเกิดในที่นั้น เมื่อจะตั้งอยู่ ย่อมตั้งอยู่ที่นั้น. รูป เสียง
กลิ่น รส โสภณูปพะ ธรรมารมณ เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก ตัณหา
เมื่อจะเกิด ย่อมเกิดที่นี่ เมื่อจะตั้งอยู่ ย่อมตั้งอยู่ที่นี่. จักขุวิญญาณ
โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ จิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ
เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก ตัณหาเมื่อจะเกิด ย่อมเกิดที่นี่ เมื่อจะตั้งอยู่
ย่อมตั้งอยู่ที่นี่. จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส จิวหาสัมผัส กายสัมผัส

มโนสัมผัส เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก ตัณหาเมื่อจะเกิด ย่อมเกิดที่นี่
เมื่อจะตั้งอยู่ ย่อมตั้งอยู่ที่นี่. จักขุสัมผัสสชาเวทนา โสตสัมผัสสชาเวทนา
ฆานสัมผัสสชาเวทนา ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา กายสัมผัสสชาเวทนา
มโนสัมผัสสชาเวทนา เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก ตัณหาเมื่อจะเกิด ย่อม
เกิดที่นี่ เมื่อจะตั้งอยู่ ย่อมตั้งอยู่ที่นี่. รูปสัญญา สัททสัญญา คันธสัญญา
รสสัญญา โภกัญัพพสัญญา รัสมสัญญา เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก ตัณหา
เมื่อจะเกิด ย่อมเกิดที่นี่ เมื่อจะตั้งอยู่ ย่อมตั้งอยู่ที่นี่. รูปสัญญาเจตนา
สัททสัญญาเจตนา คันธสัญญาเจตนา รสสัญญาเจตนา โภกัญัพพสัญญาเจตนา
รัสมสัญญาเจตนา เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก ตัณหาเมื่อจะเกิด ย่อมเกิด
ที่นี่ เมื่อจะตั้งอยู่ ย่อมตั้งอยู่ที่นี่. รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา
รสตัณหา โภกัญัพพตัณหา รัสมตัณหา เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก ตัณหา
เมื่อจะเกิด ย่อมเกิดที่นี่ เมื่อจะตั้งอยู่ ย่อมตั้งอยู่ที่นี่. รูปวิตก สัททวิตก
คันธวิตก รสวิตก โภกัญัพพวิตก รัสมวิตก เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
ตัณหาเมื่อจะเกิด ย่อมเกิดที่นี่ เมื่อจะตั้งอยู่ ย่อมตั้งอยู่ที่นี่. รูปวิจารณ์
สัททวิจารณ์ คันธวิจารณ์ รสวิจารณ์ โภกัญัพพวิจารณ์ รัสมวิจารณ์ เป็นที่รัก
ที่เจริญใจในโลก ตัณหาเมื่อจะเกิด ย่อมเกิดที่นี่ เมื่อจะตั้งอยู่ ย่อมตั้ง
อยู่ที่นี่ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย อันนี้เรียกว่า ทุกขสมุทฺถยอริยสัง.

[๑๔๘] คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ทุกขนิโรธอริยสังเป็นไฉน ?

ความดับด้วยสามารถความสำรอกโดยไม่เหลือ ความสละ ความสละ
สิ้น ความปล่อยวาง ความไม่มีอาลัยในตัณหานั่น. ก็ตัณหานั่น เมื่อบุคคล
จะละ ย่อมละเสียได้ในที่ไหน ? เมื่อจะดับ ย่อมดับในที่ไหน ที่ใดเป็น
ที่รักที่เจริญใจในโลก ตัณหานั่น เมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ในที่นั่น

เมื่อจะดับ ย่อมดับได้ทีนั้น. ก็อะไรเป็นที่รักเจริญใจในโลก ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก ตัณหาเมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ทีนี้ เมื่อจะดับ ย่อมดับทีนี้. รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก ตัณหา เมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ทีนี้ เมื่อจะดับ ย่อมดับทีนี้. จักขุวิญญาณ โสทวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก ตัณหา เมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ทีนี้ เมื่อจะดับ ย่อมดับทีนี้. จักขุสัมผัส โสทสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก ตัณหา เมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ทีนี้ เมื่อจะดับ ย่อมดับทีนี้. จักขุสัมผัสสชาเวทนา โสทสัมผัสสชาเวทนา ฆานสัมผัสสชาเวทนา ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา กายสัมผัสสชาเวทนา มโนสัมผัสสชาเวทนา เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก ตัณหา เมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ทีนี้ เมื่อจะดับ ย่อมดับทีนี้. รูปสัญญา สัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โผฏฐัพพสัญญา รัมมสัญญา เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก ตัณหา เมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ทีนี้ เมื่อจะดับ ย่อมดับทีนี้. รูปสัญญาเจตนา สัททสัญญาเจตนา คันธสัญญาเจตนา รสสัญญาเจตนา โผฏฐัพพสัญญาเจตนา รัมมสัญญาเจตนา เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก ตัณหา เมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ทีนี้ เมื่อจะดับ ย่อมดับทีนี้. รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา รัมมตัณหา เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก ตัณหา เมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ทีนี้ เมื่อจะดับ ย่อมดับทีนี้. รูปวิตก สัททวิตก คันธวิตก รสวิตก โผฏฐัพพวิตก รัมมวิตก เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก ตัณหา เมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ทีนี้

เมื่อจะดับ ย่อมดับที่นี้. รูปวิจาร์ สัททวิจาร์ คันธวิจาร์ รสวิจาร์
โณภูฏัพพวิจาร์ ชัมมวิจาร์ เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก ตัณหา เมื่อบุคคล
จะละ ย่อมละเสียได้ทีนี้ เมื่อจะดับ ย่อมดับที่นี้ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย
อันนี้เรียกว่า ทุกขนิโรธอริยสัง.

[๑๔๕] คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง
เป็นไฉน ?

อริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ นี้แหละ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมา-
สังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ
สัมมาสติ สัมมาสมาธิ.

ก็สัมมาทิฏฐิเป็นไฉน ?

ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในเหตุให้ทุกข์เกิด ความรู้ในความดับทุกข์
ความรู้ในข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ อันนี้เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ.

สัมมาสังกัปปะเป็นไฉน ?

ความดำริในการออกจากกาม ความดำริในความไม่พยายาท ความ
ดำริในอันไม่เบียดเบียน อันนี้เรียกว่า สัมมาสังกัปปะ.

สัมมาวาจาเป็นไฉน ?

การงดเว้นจากการพูดเท็จ งดเว้นจากการพูดส่อเสียด งดเว้นจากพูด
คำหาญาบ งดเว้นจากพูดเพื่อเจ้อ อันนี้เรียกว่า สัมมาวาจา.

สัมมากัมมันตะเป็นไฉน ?

การงดเว้นจากสิ่งผลาญชีวิต งดเว้นจากถือเอาสิ่งของที่เขามิได้ให้
งดเว้น จากการประพฤตึผิดในกาม อันนี้เรียกว่า สัมมากัมมันตะ.

สัมมาอาชีวะเป็นไฉน ?

อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ ละการเลี้ยงชีพที่ผิด สำเร็จการเลี้ยงชีพ

ด้วยการเลี้ยงชีพที่ชอบ อันนี้เรียกว่า สัมมาอาชีพะ.

สัมมาวาเยเป็นไฉน.

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เกิดฉันทะพยายาม ปรารถนาความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งจิตไว้ เพื่อมิให้อกุศลธรรมอันลามกที่ยังไม่เกิดบังเกิดขึ้น เพื่อละอกุศลธรรมอันลามกที่บังเกิดขึ้นแล้ว เพื่อให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดบังเกิดขึ้น เพื่อความตั้งอยู่ไม่เลือนหาย เจริญยิ่ง ใพบูลย์ มีขึ้น เต็มเปี่ยม แห่งกุศลธรรมที่บังเกิดขึ้นแล้ว อันนี้เรียกว่า สัมมาวายามะ.

สัมมาสติเป็นไฉน ?

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่... พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่... พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัด อภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ อันนี้เรียกว่า สัมมาสติ.

สัมมาสมาธิเป็นไฉน ?

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรม เข้าถึงปฐมฌาน มีวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขเกิดแต่วิเวกอยู่ เธอเข้าถึงทุติยฌาน มีความผ่อนคลายแห่งจิตในภายใน เป็นธรรมเอกมุดขึ้น เพราะวิตกวิจารณ์สงบไป ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิอยู่ เธอมีอุเบกขา มีสติ มีสัมปชัญญะ. เสวยสุขด้วยนามกาย เพราะปีติสิ้นไป เข้าถึงตติยฌาน ที่พระอริยะทั้งหลายสรรเสริญว่า ผู้ได้ฌานนี้เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุข เธอเข้าถึงจตุตถฌาน ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะ

ละสุขและทุกข์ และดับโสมนัสโทมนัสก่อน ๆ ได้ มีอุเบกขาเป็นเหตุให้
สติบริสุทธิ์อยู่ อันนี้เรียกว่า สัมมาสมาธิ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย อันนี้เรียกว่า
ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ.

[๑๕๐] ดังพรรณนามาฉะนี้ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรม
ภายในบ้าง พิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายนอกบ้าง พิจารณาเห็นธรรม
คือความเกิดขึ้นในธรรมบ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อมในธรรม
บ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมในธรรมบ้าง อยู่.
อนึ่ง สติของเธอ ตั้งมั่นอยู่ว่า ธรรมมีอยู่ ก็เพียงสักว่าความรู้ เพียงสัก
ว่าอาศัยระลึกเท่านั้น เธอเป็นผู้อันค้นหาและทฤษฎีไม่อาศัยอยู่แล้ว และ
ไม่ถือมั่นอะไร ๆ ในโลก คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย แม้อย่างนี้ ภิกษุชื่อว่า
พิจารณาเห็นธรรมอยู่.

จบ รัชมานุสัสตนาสตีปฏฐาน

[๑๕๑] คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ผู้ใดผู้หนึ่ง ฟังเจริญสติปฏฐาน ๔ นี้
อย่างนี้ตลอด ๗ ปี เขาพึงหวังผล ๒ ประการ อย่างใดอย่างหนึ่ง คือ
พระอรหัตตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีขันธปัญจกเหลืออยู่ เป็นพระ
อนาคามี ๗ ปี ยกไว้ ผู้ใดผู้หนึ่ง ฟังเจริญสติปฏฐาน ๔ นี้ อย่างนี้
ตลอด ๖ ปี ๕ ปี ๔ ปี ๓ ปี ๒ ปี ๑ ปี... ๑ ปี ยกไว้ ผู้ใด
ผู้หนึ่ง ฟังเจริญสติปฏฐาน ๔ อย่างนี้ตลอด ๗ เดือน เขาพึงหวังผล
๒ ประการ อย่างใดอย่างหนึ่ง คือพระอรหัตตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อ
อุปาทิ (สังโยชน์) มีเหลืออยู่ เป็นพระอนาคามี ๗ เดือน ยกไว้ ผู้ใด
ผู้หนึ่ง ฟังเจริญสติปฏฐาน ๔ นี้ อย่างนี้ตลอด ๖ เดือน ๕ เดือน
๔ เดือน ๓ เดือน ๒ เดือน ๑ เดือน กิ่งเดือน... กิ่งเดือนยกไว้

ผู้ใดผู้หนึ่ง ฟังเจริญสติปัฏฐาน ๔ นี้ อย่างนี้ตลอด ๗ วัน เขาพึงหวัง
ผล ๒ ประการ อย่างใดอย่างหนึ่ง คือพระอรหัตตผลในปัจจุบัน หรือ
เมื่ออุปาทิ (คือสังโยชน์) ยังเหลืออยู่เป็นพระอนาคามี.

จบ สัจจบรรพ

จบ ธรรมานุปัตสนาสติปัฏฐาน

นิคมวจนะ

[๑๕๒] ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย หนทางนี้เป็นที่ไปอันเอก เพื่อ
ความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์เพื่อล่วงความโศกและปริเทวะ เพื่อความดับสูญ
แห่งทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลुरुธรรมที่ถูกต้อง เพื่อทำพระนิพพานให้แจ้ง
หนทางนี้ คือสติปัฏฐาน ๔ ประการ ฉะนั้นแล คำที่เรากล่าวดังพรรณนามา
ฉะนี้ เราอาศัยเอกายนมรรคกล่าวแล้ว.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระพุทธรพจน์นี้แล้ว ภิกษุเหล่านั้นยินดี
ชื่นชมภายิตของพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วแล.

จบ สติปัฏฐานสูตรที่ ๑๐

จบ มูลปริยายวรรคที่ ๑

ประมวลพระสูตรแห่งวรรคนี้

วรรคอัน ประเสริฐประดับด้วย มูลปริยายสูตร สัพพาสวสังวรสูตร
ธัมมทายาทสูตร ภัยเกรวสูตร อนังคณสูตร อากังเขยยสูตร
วัตถุปมสูตร สัลเลขสูตร สัมมาทิฏฐิสูตร และ สติปัฏฐานสูตร จบ
บริบูรณ์แล้ว.

อรรถกถาปติปฏิฐานสูตร

[๑๓๑] สติปฏิฐานสูตร มีคำเริ่มต้นว่า ข้าพเจ้าสดับมาแล้ว
อย่างนี้.

ที่มาของคำว่า กुरु

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า กुरुสุ วิหริติ ความว่า ชนบทแม่
แห่งหนึ่ง เป็นที่อยู่ของราชกุมารผู้อยู่ในชนบทชื่อว่า กुरु เขาเรียกว่า
กुरु ด้วยรูปหิศัพท (คำที่ออกไปจากคำเดิม) (พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จ
ประทับ) ที่กुरुชนบทนั้น.

แต่พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า ในรัชสมัยของพระเจ้า
มันธาตุราช มนุษย์ใน ๓ ทวีป ได้ยิน (คำเล่าลือ) ว่า ขึ้นชื่อว่า
ทวีปชมพู เป็นดินแดนที่อุบัติของยอดคน (อุดมบุรุษ) จำเดิมแต่
พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระเจ้าจักรพรรดิทั้งหลาย เป็นถิ่น
อภิรมย์อุดมทวีป จึงได้พากันมาพร้อมด้วยพระเจ้าจักรพรรดิมันธาตุราช
ผู้ทรงส่งจักรแก้วออกหน้าแล้วเสด็จติดตามมายังทวีปทั้ง ๔.

จากนั้นมา พระราชาได้ตรัสถามปริณายกแล้วว่า ยังมีหรือไม่
ถามที่ ๆ เป็นรมณีสถานยิ่งกว่ามนุษย์โลก ?

ปริณายกแก้วได้กราบทูลว่า ขอเดชะ พระอาชญาไม่พินเกล้า
ไฉนได้ฝ่าละอองธุลีพระบาทจึงตรัสอย่างนี้ ได้ฝ่าละอองธุลีพระบาทมิได้
ทอดพระเนตรอานุภาพของดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์หรือ ? สถานที่ดวง

จันทร์และดวงอาทิตย์เหล่านี้ เป็นรมณีสถานยิ่งกว่ามนุษย์โลกนี้แน่.

พระราชาริงทรงส่งจักรแก้วไปก่อนแล้ว ได้เสด็จไป ณ ที่นั้น.

ท้าวจาทุมมหาราชได้ทราบว่ พระเจ้ามั่นธาตุราชเสด็จมาแล้ว ทรงดำริว่ พระราชาผู้ทรงฤทธิ์มาก (เสด็จมาแล้ว) เราไม่อาจจะต่อต้านได้ด้วย การรบ จึงได้มอบราชสมบัติของตนถวาย.

พระองค์ทรงรับราชสมบัตินั้นแล้ว ได้ตรัสถามอีกว่ ยังมีอยู่หรือไม่ สถานที่ที่เป็นรมณีสถานยิ่งกว่านี้ ?

ท้าวจาทุมมหาราชได้กราบทูลถึงดาวดิ่งสภาพแต่พระองค์ว่ พระพุทธเจ้าข้า ดาวดิ่งสภาพเป็นรมณีสถานยิ่งกว่า (นี้). บนดาวดิ่งสภาพนั้น มหาราชทั้ง ๔ เหล่านี้ เป็นผู้รักษาการ (ปริจาริกา) ของท้าวสักกเทวราชนั้น จะประทับยืนที่พระทวาร ท้าวสักกเทวราชทรงมีฤทธิ์มาก ทรงมีอานุภาพมาก และพระองค์ทรงมีเทวสถานสำหรับใช้ เหล่านี้คือ เวชยันตปราสาทสูง ๑ โยชน์ สุทธรรมาเทวสภาสูง ๕๐๐ โยชน์ เวชยันตรถสูง ๑๕๐ โยชน์ ช้างเอราวัณก็สูงเท่านั้น สวณันทวัน สวณจิตรลดาวัน สวณปารุสกัน สวณมิสกัน ประดับประดาด้วยทิพยพฤษาจำนวนพันต้น ต้นไม้สวรรค์ ชื่อปารินิตตกะ สูง ๑๐๐ โยชน์ ภายใต้อันปารินิตตกะนั้น มีพระที่นั่งบัณฑุกัมพลศิลาอาสน์ มีสีเหมือนดอกหงอนไก่ ยาว ๖๐ โยชน์ กว้าง ๕๐ โยชน์ สูง ๕ โยชน์ ซึ่งอ่อนนุ่ม เมื่อท้าวสักกเทวราชทรงประทับนั่ง พระวรกายจะจมลงครึ่งพระองค์. ครั้นทรงสดับคำกราบบังคมทูลนั้นแล้ว พระราชามีพระราชประสงค์จะเสด็จไป ณ ดาวดิ่งสภาพนั้น จึงทรงโยนจักรแก้วขึ้นไป.

จักรแก้วนั้นประดิษฐานอยู่บนอากาศพร้อมด้วยจตุรงคเสนา. ต่อมา จักรแก้วก็ร่อนลงจากท่ามกลางเทวโลกทั้ง ๒ ประดิษฐานอยู่ที่พื้นดิน พร้อมด้วยจตุรงคเสนา มีปริณายกแก้วเป็นประมุข. พระราชาได้เสด็จไปยังดาวดึงส์ภพล้าพังพระองค์เดียวเท่านั้น.

ท้าวสักกะพอได้ทรงทราบว่า พระเจ้ามนุษธาตุดำเนินมาเท่านั้น ก็เสด็จต้องรับพระองค์กราบบังคมทูลว่า ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาท ปกเกล้าปกกระหม่อม พระมหากรุณาธิคุณล้นเกล้าล้นกระหม่อมที่ได้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเสด็จมา (นี่เป็น) ราชสมบัติของใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเอง ขอทูลเชิญปกครองเถิดพระพุทธเจ้าข้า ด้วยเกล้าด้วยด้วยกระหม่อมขอเดชะ แล้วได้ทรงแบ่งเทวราชสมบัติออกเป็น ๒ ส่วน พร้อมด้วยเทพธิดาฟ้อนรำ ได้น้อมถวาย ๑ ส่วน พระราชาเพียงแต่เสด็จประทับที่ดาวดึงส์ภพเท่านั้น ความเป็นมนุษย์ก็หายไป ความเป็นเทวดาก็ปรากฏขึ้นแทนที่. ได้ทราบว่า พระองค์ประทับนั่งบนพระที่นั่งบัณฑุกัมพลศิลาอาสน์ร่วมกับท้าวสักกะ ด้วยเหตุเพียงลี้มพระเนตรขึ้นจึงจะปรากฏแตกต่างกัน. ทวยเทพเมื่อไปสังเกตพระองค์ ก็จะลี้มไปในความแตกต่างระหว่างท้าวสักกะกับพระองค์. พระองค์เมื่อทรงเสวยทิพยสมบัติในดาวดึงส์ภพนั้น ทรงครองเทวราชสมบัติอยู่ จนท้าวสักกะเสด็จอุบัติแล้วจุติไปถึง ๓๖ พระองค์ ก็ไม่ทรงอิมด้วยกามคุณเลย ครั้นทรงจุติจากเทวโลกนั้นแล้ว ก็ทรงดำรงอยู่ที่พระราชอุทยานของพระองค์ มีพระ

๑. ปาฐะ เป็น อากาเสน อุกุทธิ ฉบับพม่าเป็น อากาเส ปติฐจาสิ แปลตามพม่า.
๒. ปาฐะ ว่า มนุสฺสตุตภาโว เทวตุตภาโว ฉบับพม่าเป็น มนุสฺสกาโว เทวกาโว แปลตามพม่า.
๓. ปาฐะ ปติโต ฉบับพม่าเป็น ปติฐฺจิติโต จึงแปลตามพม่า.

วรกายอุกกลมและแตกกระตบจึงได้สวรรคต. ก็เมื่อจักรแก้วประดิษฐาน
ที่พื้นดิน ปริณายกแก้วก็ประทับฉลองพระบาทของพระเจ้ามณฑล ลง
ในพระสุพรรณบัฏ แล้วมอบถวายราชสมบัติว่า นี่เป็นราชสมบัติของ
พระเจ้ามณฑล. มนุษย์ที่มาจากทวีปทั้ง ๓ แม่เหล่านั้ ไม่อาจจะไป
ได้อีก ได้พากันเข้าไปหาปริณายกแก้ว แล้วร้องเรียนว่า ได้ทำขอรับ
เหล่ากระผมมาด้วยพระบรมราชานุญาต บัดนี้จึงไม่อาจจะไปได้ ขอได้ทำ
ได้กรุณาให้ที่อยู่แก่เหล่ากระผมเถิด. ปริณายกแก้วได้มอบชนบทให้แก่เขา
เหล่านั้น เพื่อประโยชน์แก่การอยู่คนละแห่ง.

ในจำนวนชนบทเหล่านั้น ถิ่นที่มีคนมาจากบุพพิเทททวีปอาศัย
อยู่ ได้นามว่า วิเทหรัฐ ตามชื่อแก่นั้เอง. ถิ่นที่มีคนมาจากอมร-
โคยานทวีปอาศัยอยู่ ได้นามว่า อปรินตชนบท. ถิ่นที่มีคนมาจากอูตร-
กูรทวีปอาศัยอยู่ ได้นามว่า กูรรัฐ. แต่คนทั้งหลายเรียกด้วยพหูพจน์
โดยหมายถึงบ้านและนิคม จำนวนมาก เพราะเหตุดังที่กล่าวมาแล้วนี้
ท่านพระอานนทจึงกล่าวว่ประทับอยู่ที่หมู่บ้านกูรทั้งหลาย (เป็นพหูพจน์)
ดังนี้.

ที่มาของคำว่า กัมมาสัทัมมะ

ในบทว่า กมฺมาสัทมฺมึ ในบรรดาคำว่า กมฺมาสัทมฺมึ นาม
กูรฺนํ นิคโม นี้ อาจารย์บางพวกกล่าวอธิบายความ โดย (แปลง)
ธ อักษร เป็น ท อักษร. สถานที่ชื่อว่า กัมมาสัทัมมะ เพราะเป็นที่
๑. ปาฐะว่า สุกฺขิตฺตคฺคโต พมฺวาเป็น สุกฺขิตฺตโต จึงแปลตามพมฺวา.

ถูกทรมานของคนเท่าต่าง. พระเจ้าปรีสาท ผู้มีพระบาทต่าง เขา
เรียกว่า กัมมาสะ (เจ้าองค์ต่าง).

เล่ากันมาว่า แผลเป็นที่พระบาทในที่ที่ถูกต่อตำ งอกขึ้นคล้ายไม้
มีลาย เพราะฉะนั้น จึงปรากฏว่ามีพระบาทต่าง. และในโอกาสนั้น
พระองค์ถูกทรมาน แล้วถูกห้ามจากความเป็นมนุษย์กินคน.

ใครทรมาน ?

พระมหาสัตว์.

ถามว่า ในชาติทำอะไร ?

แก้วว่า พระเถระพวกหนึ่ง (อ้างว่ามา) ในสุตตโสมชาดก.

แต่พระเถระเหล่านี้บอกว่า มาในขยทิสชาดก. จริงอย่างนั้น
พระมหาสัตว์เจ้าได้ทรงทรมานพระเจ้าปรีสาท ผู้มีพระบาทต่าง. ดังที่
ท่านกล่าวไว้ว่า :-

ปางเมื่อเราเป็นพระบรมโอรสาธิราชของพระเจ้า

ขยทิส ผู้ทรงเป็นราชาธิบดีแห่งปัญจาลรัฐได้สละชีวิต

ปลดเปลื้องพระราชบิดาแล้ว อีกอย่างหนึ่ง เราได้

ให้พระเจ้าปรีสาทผู้มีพระบาทต่างเลื่อมใสแล้ว ดังนี้.

แต่กลางอาจารย์อรรถาธิบายด้วย ๖ อักษรอย่างเดียว. ดังที่เล่า
กันมาว่า ชาวกรุงรัฐมีขนบธรรมเนียมประจำกรุงรัฐ แต่เกิดความต่างพริ้ว
ขึ้นในขนบธรรมเนียมนั้น เพราะฉะนั้น ที่ที่ต่างพริ้วนั้นจึงถูกเรียกว่า
กัมมาสัหมมะ เพราะมีธรรมคือความต่างพริ้วเกิดขึ้น.

ถามว่า เหตุไฉนท่านจึงไม่กล่าวซึ่งนิคมที่อยู่อาศัยกันแห่งนี้เท่านั้น
ไว้ด้วยสัตตมวิภักติ ในคำว่า กัมมาสัหมมะ นั้น ?

แล้วว่า เพราะ (พระผู้มีพระภาคเจ้า) ไม่มีโอกาสที่จะประทับ.

ได้ทราบว่ามีวิหารอะไรที่เป็นโอกาสให้พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับในนิคมนั้น. แต่ห่างออกจากนิคมไป ได้มีไพร่สมณทั้ใหญ่ในภูมิภาคแห่งหนึ่ง สมบูรณ์ด้วยน้ำเป็นรมณียสถาน. พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จประทับที่มหาไพร่สมณทั้ นั้น ทรงเอานิคมนั้นเป็นโคจรคาม (บ้านรับบิณฑบาต). เพราะฉะนั้น ควรเข้าใจความหมายในเรื่องนี้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า เสด็จประทับที่หมู่บ้าน กุรุ ทรงเอานิคมของชาวกุรุที่ชื่อว่า กัมมาสธัมมะ เป็นโคจรคาม.

[๑๓๒] พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า เอกายโน อัย ภิกขเว มคโค ดังต่อไปนี้ :-

ทำไมจึงตรัสสติปัญฐานสูตรที่กุรุรัฐ ?

ถามว่า เหตุไฉน พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสพระสูตรนี้ในแคว้นกุรุรัฐนั้น ?

ตอบว่า เหตุไฉน พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสพระสูตรนี้ในแคว้นกุรุรัฐนั้น ?

ตอบว่า เพราะชาวกุรุสามารถจะรับเอาพระธรรมเทศนาที่ลึกซึ้งได้.

ได้ทราบว่ามี ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก และอุบาสิกาทั้งหลาย ชาวกุรุรัฐ เป็นผู้รูปร่างกายและจิตใจเหมาะสมเป็นนิจ ด้วยสามารถแห่งปัจฉัยคือฤดูเป็นที่สบาย เพราะรัฐนั้นสมบูรณ์ด้วยปัจฉัยคือฤดู. คนเหล่านั้นมีกำลังปัญญา อันความเหมาะสมแห่งจิตใจและร่างกายอนุเคราะห์แล้ว จะเป็นผู้สามารถรับ (ฟัง) ถ้อยคำที่ลึกซึ้งได้. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงเล็งเห็นว่าคนเหล่านั้นสามารถจะรับ (ฟัง)

พระธรรมเทศนาอันลึกซึ้งนี้ได้ จึงได้ตรัส**สติปัญญาสูตร**ที่มีอรรถลึกล้ำนี้ โดยเพิ่มพระกรรมฐานเข้าในพระอรรถในฐานะ ๑๕ อย่าง.

อุปมาเหมือนบุรุษได้ผอบทองคำแล้ว บรรจุกอกไม้ขนานชนิดไว้ในนั้น หรือได้หีบทองคำแล้ว เก็บรัตนะทั้ง ๗ ไว้ (ในนั้น) ฉันท. พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ฉันทันนั้น ครั้นทรงได้**ชาวสุรรัฐ** บริษัท จึงได้ทรงแสดงพระธรรมเทศนาที่ลึกซึ้ง. ด้วยเหตุที่นั่นแหละ ในมัชฌิมนิกาย มูลปณณาสกนี้ จึงได้ทรงแสดงพระสูตรที่มีเนื้อความลึกซึ้งไว้อย่างหนึ่งในทีฆนิกาย ได้ทรงแสดงไว้อีกอย่างหนึ่งคือ **มหานิทานสูตร ๑ มหาสติปัญญาสูตร ๑** (และ) ในมัชฌิมนิกายนี้ ได้ทรงแสดงพระสูตรไว้อีกอย่างหนึ่ง คือ **สารุปมสูตร ๑ รุกขุปมสูตร ๑ รัฏฐपालสูตร ๑ มัคคันทิยสูตร ๑ อานัญชตัปปายสูตร ๑.**

อีกอย่างหนึ่ง ในชนบทนั้น ตามปกติแล้ว บริษัททั้ง ๔ พากันประกอบความเพียรเนื่อง ๆ ใน**สติปัญญาภาวนา**อยู่ โดยที่สุคนธ์แม่พวก ทาส, กรรม และบริวารชน ก็พูดจากันเกี่ยวกับ**สติปัญญา**นั้น. แม้แต่ที่ทำน้ำและสถานที่ปั่นด้ายกันเป็นต้น ขึ้นชื่อว่าพูดกันในเรื่องไร้ประโยชน์จะเป็นไปไม่ได้เลย.

ถ้าหญิงคนใดคนหนึ่งถูกถามว่า คุณแม่จ๋า คุณแม่มนสิการ**สติปัญญา**ภาวนาข้อไหน ? แล้วตอบว่า ไม่ได้มนสิการข้อไหนเลย. คนทั้งหลายจะตำหนิเธอว่า ชีวิตของเธอไร้ประโยชน์ เธอถึงจะมีชีวิตอยู่ก็เช่น กับคนตายแล้ว. จึงได้ให้โอวาทเธอว่า ทีนี้อย่าได้ทำอย่างนี้ แล้วให้เรียนเอา**สติปัญญา**อย่างใดอย่างหนึ่ง. แต่ (ถ้า) หญิงใดพูดว่า ฉันมนสิการ **๑. ปาฐะว่า** **กुरुภูจจาสิณ** จบัปพมาเป็น **กुरुภูจจาสิปริสิ** แปลตามพม่า.

สติปัญญาขึ้นชื่อโน้น. คนทั้งหลายจะพากันให้สาธุการว่า สาธุ สาธุ แล้วสรรเสริญด้วยถ้อยคำทั้งหลายมีอาทิว่า ชีวิตของเธอเป็นชีวิตที่ดีแล้ว เธอชื่อว่าเป็นมนุษย์สมบูรณ์แล้ว พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จอาบัติขึ้นมาเพื่อประโยชน์แก่เธอ. ก็ในเรื่องนี้ไม่เฉพาะแต่มนุษย์ชาติอย่างเดียวเท่านั้น ที่พากันประกอบมนสิการสติปัญญา แม้แต่พวกสัตว์เดียรัจฉานที่อาศัยเขาอยู่ (ก็มนสิการสติปัญญา) ในการทำมนสิการสติปัญญาของสัตว์นั้น มีเรื่องเล่าดังต่อไปนี้ :-

นกแขกเต้าเจริญสติปัญญา

เล่ากันว่า นักพ่อนำคนหนึ่ง เทียวจับลูกนกแขกเต้ามาฝึกนางอาศัยสำนักภิกษุณีอยู่ เวลาไปก็ไป (แต่ตัว) ลืมลูกนกแขกเต้า เหล่าสามเณริจึงจับมันมาเลี้ยงไว้. ตั้งชื่อให้มันว่า พุทธรักจิต (พุทธ-รักษา). อยู่มาวันหนึ่ง พระเถรีเห็นมันเจ้าอยู่ข้างหน้า จึงเรียกว่า พุทธ-รักษา.

มันขานรับว่า อะไระคะ คุณแม่.

มีมนสิการภาวนา อะไบบ้างไหม? พระเถรีถาม

ไม่มีคะ คุณแม่ นกตอบ.

พระเถรีพูดว่า แกเอ๊ย ธรรมดาผู้อยู่ในสำนักบรรพชิต ไม่ควรจะเป็นอยู่โดยปล่อยอัตภาพเสีย (ปล่อยตัว) ควรปรารธนามนสิการอะไรบางอย่างนะ แล้วได้บอกว่า แต่อย่างอื่นเจ้าไม่สามารถ (ทำได้) จงสาธยาย (บริกรรม) ว่า อภฺจฺจึ อภฺจฺจึ (กระตุก กระตุก). มันตั้งอยู่

ในโอวาทของพระเถรี เทียวสาธยายว่า อฏฺฐิ อฏฺฐิ (กระดุก กระดุก).
อยู่มาวันหนึ่ง ตอนเช้ามันเกาะปลายเสาฝั่งแดดอ่อนอยู่ นกตัวหนึ่ง ได้
เอากรงเล็บเกี่ยวเอาไป. มันส่งเสียงร้อง แจ๊ด แจ๊ด. สามเณรีทั้งหลาย
ได้ยินเสียงร้อง จึงพูดว่า คุณแม่ข้า พุทธรักษาถูกนกเกี่ยวไป หนูจะ
ไปช่วยให้มันปล่อย แล้วพากันถือเอาก่อนดินเป็นต้นติดตามไป ให้มัน
ปล่อยจนได้. พระเถรีถามมัน ผู้ที่เขายำนำมา เกาะอยู่ข้างหน้าว่า
พุทธรักษาเวลานกเกี่ยวเอาไป เกิดคิดอะไร ?

มันตอบว่า คุณแม่เจ้าข้า ดิฉันไม่ได้คิดอย่างอื่น คุณแม่ ดิฉัน
คิดถึงกองกระดุกเท่านั้น อย่างนี้ว่า กองกระดุกนั้นแหละ เกี่ยวเอากอง
กระดุกไป กองกระดุกจะเคลื่อนกลาดไป ไม่ว่าแม่ในที่ไหน ?

ดีแล้ว ดีแล้ว พุทธรักษา (การมนสิการอย่างนั้น) จักเป็น
ปัจจัยของความสิ้นไปแห่งภพของเธอในอนาคต พระเถรีกล่าว.

แม้สัตว์เดียรัจฉานในชนบทนั้น ก็ประกอบมนสิการในสติปัญญา
ดังที่กล่าวมาแล้วนี้ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงยัง
ความเจริญในสติปัญญานั้นเองให้เกิดแก่เขาเหล่านั้น จึงได้ตรัสพระสูตร
นี้ไว้.

ความหมายของเอกายนะ

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า เอกายโน แปลว่า ทางเอก.

เพราะว่าทางมีชื่อมากอย่าง คือ มรรคา, ปันละ, ปละ,
ปัสชะ, อัญชชะ, วฏฺฐมะ, อายคนะ, นาวา,
อุตฺตรเสตฺถ, กุลละ, ภิติ, และสังกมะ.

ในสติปัฏฐานสูตรนี้ พระองค์ตรัสทางนี้นั้นไว้โดยชื่อว่า อยนะ. เพราะฉะนั้น ในคำว่า เอกายโน อัย ภิกขเว มคฺโค (คู่ออนภิกขุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางเอก) นี้ควรเข้าใจความหมายอย่างนี้ว่า คู่ออนภิกขุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางสายเดียว ไม่ใช่เป็นทาง ๒ สาย.

อีกอย่างหนึ่ง ทางชื่อว่า เอกายนะ เพราะคนคนเดียวเท่านั้นฟังไป. คำว่า คนเดียว คือควรละการคลุกคลีด้วยหมู่ ปลีกตัวออกเสียบสังค ดำเนินไป คือปฏิบัติ (คนเดียว) หรือชื่อว่าอยนะ เพราะเพราะเป็นเหตุดำเนินไป คือไปจากสงสาร ถึงพระนิพพาน.

ทางดำเนินของผู้เป็นเอก ชื่อว่า เอกายนะ คำว่า ผู้เป็นเอก ได้แก่ผู้ประเสริฐที่สุด. และผู้ประเสริฐที่สุดกว่าสรรพสัตว์ คือ พระผู้มีพระภาคเจ้า เพราะฉะนั้น จึงมีอธิบายว่า ได้แก่ (ทางดำเนิน) ของพระผู้มีพระภาคเจ้า.

อันที่จริง ถึงคนอื่นก็ดำเนินไปตามทางนั้นได้ แต่ถึงอย่างนั้น ทางนั้นก็ชื่อว่าเป็นทางเสด็จดำเนินของพระผู้มีพระภาคเจ้า เพราะพระองค์ทรงสร้างขึ้น. ดังที่ท่านได้กล่าวไว้ว่า คู่ออนพราหมณ์ ความจริงพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงยังทางที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้นแล้ว ดังนี้ เป็นต้น.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อยนะ เพราะไป คือดำเนินไป อธิบายว่าเป็นไป. มีอธิบายว่า ไปในที่เดียวกัน คือเป็นไปในธรรมวินัย (ศาสนา) นี้เท่านั้น ไม่ใช่ไปที่อื่น. ดังที่ตรัสไว้ว่า คู่ออนสุภัททะ อริยมรรคมีองค์ ๘ หาได้ในพระธรรมวินัย (ศาสนา) นี้เอง. ความจริง เนื้อความ

ทั้ง ๒ นี้ ต่างกันเพียงเทศนา (โวหาร) เท่านั้น แต่ก็มีเนื้อความเป็นอันเดียวกัน.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า เอกายนะ เพราะไปสู่จุดหมายเดียวกัน มีอธิบายว่า ในตอนต้นถึงแม้จะเป็นไปโดยนัยแห่งภavanaที่เป็นหลักแตกต่างกัน แต่ตอนหลัง ก็จะไปถึงนิพพานแห่งเดียวกันนั้นแหละ. ดังที่ท้าวสหัมบดีพรหมได้กล่าวไว้ว่า :-

พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงเห็นที่สุดแห่งการสิ้นความ
เกิด ทรงอนุเคราะห์เกื้อกูล (ทรงมีพระมหากรุณา-
ธิคุณ) ทรงทราบทางไปสู่ที่แห่งเดียว (พระนิพพาน)
ด้วยทางสายนี้ที่คนทั้งหลายได้เคยข้ามโอฆะห้วงน้ำ
มาแล้ว กำลังข้ามอยู่ และจักข้ามต่อไป.

แต่อาจารย์ต่างเหล่ากล่าวว่า ชื่อว่า เอกายนะ เพราะไปถึงนิพพานครั้งเดียว ตามนัยแห่งความว่า ไม่ไปถึงฝั่ง (คือพระนิพพาน) ถึง ๒ ครั้ง. คำนั้น ไม่ถูก. เพราะว่า อรรถะ (ความหมาย) อย่างนี้ พยัญชนะควรจะเป็นอย่างนี้ว่า สกั อโยโน (ไม่ใช่เอกายโน). แต่ถ้าจะกล่าวประกอบความอย่างนี้ว่า ทางนั้นมีทางไปอย่างเดียว คือมีคติ ได้แก่มีความเป็นไปอย่างเดียว ดังนี้ พยัญชนะก็ใช้ได้. แต่อรรถใช้ไม่ได้ทั้ง ๒ อย่าง.

เพราะเหตุไร ?

เพราะในที่นี้ทรงประสงค์เอามรรคที่เป็นบุพพภาค.

อธิบายว่า ในที่นี้พระองค์ทรงประสงค์เอามรรคเป็นที่ตั้งสติ (สติ-
ปัญญา) อันเป็นส่วนเบื้องต้น เป็นไปในอารมณ์ทั้ง ๔ มีกายเป็นต้น.

ไม่ใช่มรรคที่เป็นโลกุตตระ. และมรรคที่เป็นส่วนเบื้องต้นนั้นก็ไปได้ไม่ใช่ครั้งเดียวด้วย ทั้งมีการไปไม่ใช่อย่างเดียว.

ศิษย์กับอาจารย์สนทนากัน

อนึ่ง แม้เมื่อก่อน ในบทนี้ พระมหาเถระทั้งหลาย ก็ได้มีการสนทนากันมาแล้วเหมือนกัน. (คือ) พระตรีปิฎกจุลนาคเถระ ได้กล่าวไว้ว่า เป็นทางสติปัญญาที่เป็นบุพพภาค. แต่อาจารย์ของท่าน คือ พระตรีปิฎกจุลสุมนเถระ ได้กล่าวไว้ว่า เป็นทางปนกันไป (ทั้งโลกิยะและโลกุตตระ).

เป็นทางเบื้องต้น ครับ ได้เท่า ท่านตรีปิฎกจุลนาคเถระกล่าว

เป็นทางปนกันไป คุณ ท่านตรีปิฎกจุลสุมนเถระค้าน.

เมื่ออาจารย์กล่าวซ้ำแล้วซ้ำอีก ศิษย์ก็นิ่งไม่คัดค้าน. (ทั้ง ๒ ท่าน) ก็ลุกขึ้นโดยไม่วินิจฉัย (ชี้ขาด) ปัญหาเลย. ภายหลังพระเถระผู้เป็นอาจารย์ไปที่ห้องอาบน้ำ คิดว่า เราพูดว่า เป็นทางปนกันไป แต่คุณจุลนาคอ้างเอาว่า เป็นทางเบื้องต้น ในปัญหานี้ จะมีวินิจฉัยกันอย่างไรนะ จึงร้ายพระสูตรตั้งแต่ต้น ไป กำหนด (ยติ) ลงตรงนี้ว่า โย หิ โภจิ ภิกขเว อิม จตุตทาโร สติปัญญาเน เอว ภาเวยฺย สตุต รสุตานิ (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดผู้หนึ่งก็ตาม เจริญสติปัญญาทั้ง ๔ เหล่านี้ อย่างนี้ ตลอด ๗ ปี) ดังนี้ ท่านก็รู้ว่า ธรรมดาโลกุตตรมรรค ครั้นเกิดขึ้นแล้ว จะหยุดชะงักอยู่ตลอด ๗ ปี ไม่มี มรรคที่ปนกันไปที่เรา กล่าวแล้วนั้นมิได้ ส่วนมรรคที่เป็นบุพพภาค ที่คุณจุลนาคแสดง

แล้วมิได้ จึงได้ไป ณ ที่ที่สำหรับประกาศในวันธัมมัสสวนะ ๘ คำ.

ได้ทราบว่ พระเถระในปางก่อนชอบฟังธรรม. พอได้ยินเสียงเท่านั้น ก็คิดว่า เรา (จะฟัง) ก่อน เรา (จะฟัง) ก่อนแล้ว ลงฟังกันอย่างพร้อมพร่งทีเดียว. และวันนั้นก็เป็นวาระของท่านจุลลนาคเถระ. เมื่อท่านนั่งบนธรรมาสน์ จับพัดแล้วกล่าวอารัมภบท (บุพพกถา) พระเถระที่ยืนอยู่หลังอาสนะได้มีความคิดว่า เราจะนั่งในที่ลับ ไม่พูด (อะไร). เพราะว่า พระเถระในปางก่อน เป็นนักฟัง. จะไม่เที่ยวยกความพอใจของตนขึ้นเป็นใหญ่อย่างเดียว เหมือนคนแบกมัดอ้อยไว้จะนั้น ถือเหตุผลอย่างเดียว. สัตว์สิ่งที่ไม่มิเหตุผลทั้ง. เพราะฉะนั้น พระเถระจึงพูดว่า คุณ จุลลนาค.

ท่าน (จุลลนาค) สงสัยว่า คุณเหมือนเสียงท่านอาจารย์ได้หยุดแสดงธรรมแล้ว เรียนว่า อะไรครับ ได้เท่า ?

คุณจุลลนาค มรรคปนกันไปที่ฉันทันนั้น ไม่มี แต่มรรคคือสติปัญญาที่เป็นบุพพกถา ที่คุณว่านั้น มี พระเถระพูดตอบ.

พระเถระ (จุลลนาค) คิดว่า อาจารย์ของเรา เรียนปริยัติทั่วถึง ทรงจำไตรปิฎกไว้ได้เป็นสุตพุทธ ปัญหานี้ ยังมีว่สำหรับพระภิกษุถึงขนาดนี้ (ชั้นอาจารย์) พระภิกษุที่เป็นรุ่นน้องในอนาคตจักพิศวงปัญหานี้ (แน่นอน) เราจักเอาพระสูตรมาแก้ปัญหานี้ไม่ให้คืนได้. จากัมภีร์ ปฏิสัมภิทามรรค บุพพกถาสติปัญญาธรรมคุณ ท่านเรียกว่า เอกายนมรรค. พระเถระได้นำเอาพระสูตรมาตั้งว่า

บรรดาทางทั้งหลาย ทางมีองค์ ๘ ประเสริฐที่สุด

บรรดาสัจจะทั้งหลาย บท (สัจจะ) ทั้ง ๔

ประเสริฐที่สุด บรรดาธรรมทั้งหลาย วิราคะธรรม
ประเสริฐที่สุด และบรรดาสัตว์ ๒ เท้าทั้งหลาย
พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงมีปัญญาจักขุ ประเสริฐ
ที่สุด ทางสายนี้เท่านั้นไม่มีทางสายอื่นที่เป็นไป
เพื่อความบริสุทธิ์แห่งทัตสนะ. เธอทั้งหลาย จง
เดินทางสายนั้นเถิด ที่ให้มารและเสนามารหลง.
เพราะว่าเธอทั้งหลายเดินทางสายนั้นแล้ว จักทำที่สุด
แห่งทุกขได้.

อธิบายมรรค

ทางชื่อว่า มรรค เพราะหมายความว่า อย่างไร ?

เพราะหมายความว่า เป็นเหตุให้ถึงพระนิพพาน และเพราะหมาย
ความว่า ผู้มีความต้องการพระนิพพานจะต้องดำเนินไป.

บทว่า สตฺตานํ วิสุทฺธิยา (เพื่อความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย)
ความว่า เพื่อประโยชน์แก่ความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย ผู้มีจิตเศร้า
หมองแล้ว เพราะมลทินทั้งหลาย มีราคะเป็นต้น และเพราะอุปกิเลส
ทั้งหลาย มีอภิชฌาวิสมโลภเป็นต้น.

จริงอย่างนั้น ก็สัตว์เหล่านี้ คือ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า จำนวน
มากพระองค์ ตั้งแต่พระพุทฺธเจ้า ทรงพระนามว่า ทัตถังกร,
เมตฺถังกร, สรณังกร, ทีปังกร ที่ได้เสด็จอุบัติแล้ว ในกัปป์เดียวกัน
นั้นแหละ ก่อนแต่กัปป์นี้ไป ๔ อสงไขย เศษแสนกัป จนถึงพระ

ศากยมุณีเป็นที่สุดก็ดี พระปัจเจกสัมพุทธเจ้า หลายร้อยพระองค์ก็ดี พระอริยสาวก เหลือที่จะคณานับก็ดี ได้ทรงลอยและลอยมลทินของจิต ทั้งมวลแล้ว ทรงบรรลुและบรรลุความบริสุทธิ์อย่างยอดเยี่ยม ก็ด้วย ทางสายนี้. แต่ด้วยสามารถแห่งมลทินของรูป จะไม่มีการบัญญัติความ เสร้าหมองและความส่องแผ้วเลย. จริงอย่างนั้น

พระมหาฤาษี (พระพุทธเจ้า) ไม่ได้ตรัสไว้ว่า
มาณพ (คน) ทั้งหลายเสร้าหมอง เพราะรูป
เสร้าหมอง บริสุทธิในเพราะรูปบริสุทธิ์ แต่พระ
มหาฤาษีได้ตรัสไว้อย่างนี้ว่า มาณพ (คน)
ทั้งหลายเสร้าหมอง เพราะจิตเสร้าหมอง บริสุทธิ
ในเพราะจิตบริสุทธิ์.

ดังที่พระองค์ได้ตรัสไว้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลาย
เสร้าหมอง เพราะจิตเสร้าหมอง ส่องแผ้ว เพราะจิตส่องแผ้ว. และ
ความส่องแผ้วของจิตนั้นนี้ได้ เพราะทางคือสติปัญญาอันนี้. เพราะเหตุอัน
พระองค์จึงตรัสไว้ว่า เพื่อความบริสุทธิ์แห่งสัตว์ทั้งหลาย.

บทว่า โสภปริเทวนั สมตักกมย (เพื่อระงับโสภปริเทวะ
ทั้งหลาย) ความว่า เพื่อระงับ อธิบายว่า เพื่อละความโสภเสร้า และ
การคร่ำครวญทั้งหลาย.

เพราะว่า มรรคนี้ บุคคลอบรมแล้ว เป็นไปเพื่อระงับความ
โสภเสร้า (ของคนทั้งหลายได้) เหมือนสันตติมหาอำมาตย์เป็นต้น
และระงับการคร่ำครวญ (ของคนทั้งหลาย) ได้ เหมือนปฎาจาราเถรี

เป็นต้น. เพราะเหตุนี้ **พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ว่า โสภปริเทวาน์ สมตักกมย** เพื่อก้าวล่วงโสกะและปริเทวะทั้งหลาย.

ความจริง **สันตติมหาอำมาตย์** ถึงจะได้สดับพระคาถาบทนี้ว่า
สิ่งใดจะมีข้างหน้า เธอจงละมันเสีย เธออย่าได้มี
ความกังวลอะไรในภายหลัง ถ้าเธอก็ไม่มีอะไร
ในท่ามกลาง เธอก็เป็นผู้สงบ เทียบไป ดังนี้.

แล้วได้บรรลุอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิทาทั้งหลาย.

พระปฎาจารย์ ได้สดับพระคาถาบทนี้ว่า
บุตรไม่มีเพื่อการต้านทาน แม้บิดาและพวกพ้องก็
ไม่มีเพื่อการต้านทาน เมื่อหมู่สัตว์ถูกมัจจุรอบงำ
ย่อมไม่มีการต้านทานในหมู่ญาติทั้งหลาย.

แล้วได้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล ก็จริงแล. แต่ว่า เพราะขึ้น
ชื่อว่า ภาวนา แล้ว จะไม่เกี่ยวกับกรรมะข้อไหนในกาย, เวทนา, จิต,
กรรม เป็นไม่มี เพราะฉะนั้น แม้ทั้ง ๒ ท่านนั้น ก็ต้องทราบไว้ด้วยว่า
ก้าวล่วงโสภปริเทวะไปได้ เพราะทางสายนี้เหมือนกัน.

บทว่า **ทุกขโทมนสุสานิ อตุลญคมย** (เพื่อระงับทุกข์โทมนัส
ทั้งหลาย) หมายความว่า เพื่อระงับ อธิบายว่า เพื่อดับทุกข์ทั้ง ๒
อย่างนี้ คือ **ทุกข์ทางกาย ๑ โทมนัสทางใจ ๑.** ด้วยว่า มรรคนี้ คน
อบรมแล้ว จะขึ้นไปเพื่อดับทุกข์ของคนทั้งหลาย เหมือนของพระ

ติสสเถระ เป็นต้น และเพื่อดับโทมนัสของตนทั้งหลาย เหมือนของ
ท้าวสักกะ เป็นต้น . ในเรื่องนั้น มีการแสดงเนื้อความดังต่อไปนี้ :-

พระเถระทูปเท้า

เล่ากันมาว่า ในนครสาวัตถี บุตรชาวกุฎุมพี ชื่อว่า ติสสเถระ
ละทิ้งเงิน ๔๐ โกฎิ ออกบวช แล้วอยู่ในป่า ที่ไม่มีบ้าน. ภรรยาน้องชาย
คนสุดท้องของเขา ส่งโจร ๕๐๐ คนไปโดยสั่งว่า ไปเถอะ พวกเจ้า
จงปลงชีวิตพระรูปนั้น พวกเขาพากันไปนั่งล้อมพระเถระไว้.

พระเถระพูดว่า พวกท่านทำไม อุบาสก ?

พวกผมจักปลงชีวิตท่าน โจรบอก.

อุบาสก ท่านทั้งหลาย จงยึดเอาตัวอาตมาไว้เป็นประกันแล้วให้
ชีวิตอาตมาไว้คืนวันนี้ลิ้มเดี๋ยวเถิด พระเถระขอร้อง.

ท่านสมณะ ใครจักเป็นผู้ค้ำประกันให้ท่านให้ที่นี่ ? โจรถาม.

พระเถระหยิบหินก้อนใหญ่มาทูปกระดุกขาทั้ง ๒ ข้างให้หักแล้ว
บอกว่า อุบาสกเอ๋ย ตัวประกัน (คนนี้) สมควร (ไหม ?)

พวกเขาพากันหลีกไปก่อไฟนอนที่ต้นทางเดินจงกรม (ของท่าน).
เมื่อพระเถระข่มเวทนาไว้แล้ว พิจารณาศีล เพราะอาศัยศีลบริสุทธิ์ ปีติ-
ปราโมทย์จึงเกิดขึ้น. ลำดับต่อจากนั้น ท่านก็เจริญวิปัสสนา บำเพ็ญ
สมณธรรมตลอดราตรีทั้ง ๓ ยาม เวลารุ่งอรุณ ได้บรรลุพระอรหัต
แล้วได้เปล่งอุทานบทนี้ว่า

เราทูปเท้าทั้ง ๒ ข้าง สัตถุญจะท่านทั้งหลายไว้

เราเอือมระอาความตายทั้ง ๆ ที่ยังมีราคะ ครันคิด
อย่างนี้แล้ว เราก็เห็นแจ้งตามความจริง เมื่อถึงเวลา
อรุณขึ้น จึงได้บรรลुพระอรหัต.

พระได้บรรลุพระอรหัตในปากเสือโคร่ง

ภิกษุแม่เหล้าอื่นอีก ๓๐ รูป เรียนเอากรรมฐาน ในสำนักของ
พระผู้มีพระภาคเจ้า แล้วจำพรรษาที่อรัญวิหาร พุด (ตกลงกันไว้)
ว่า คุณ เราทั้งหลายต้องบำเพ็ญสมณธรรมกันตลอดราตรีทั้ง ๓ ยาม
และไม่ควรไปมาหาสู่กัน ดังนี้แล้ว จึงพากันอยู่. เมื่อท่านเหล่านั้นบำเพ็ญ
สมณธรรมแล้ว เวลาเช้าออกไป (จากวัด) เสือโคร่งตัวหนึ่งมาคาบ
เอาพระไปคราวละ ๑ รูป ไม่มีใครสงสัยเลยเถว่า เสือโคร่งตะครุบผม.
เมื่อภิกษุถูกเสือกาบไปกินถึง ๑๕ รูปอย่างนี้ ในวันอุโบสถ จึงถามกันว่า
พระนอกนี้ไปไหนกันคุณ? พอรู้เรื่องแล้วก็พุด (ตกลงกันใหม่) ว่า
ต่อไปนี้ ใครถูกเสือกโคร่งตะครุบควรบอกกันว่า เสือกโคร่งตะครุบผม
ดังนี้แล้ว อยู่กันต่อไป. ภายหลัง เสือกโคร่งได้ตะครุบภิกษุหนุ่มรูปหนึ่ง
แบบครั้งก่อนนั้นแหละ. เธอได้บอกว่า ท่านครับ เสือกโคร่ง. ภิกษุ
ทั้งหลายพากันถืไม้เท้าและคอบเพลิงติดตามไปด้วยหมายใจว่า จะให้มัน
ปล่อย. เสือกโคร่งได้ขึ้นไปชองเขาขาดที่พระขึ้นไปไม่ได้ เริ่มจะกิน
พระนั้น ตั้งแต่ขึ้นเท้าขึ้นไป. พระภิกษุนอกจากนี้ได้พากันกล่าววว่า ท่าน
ผู้เป็นสัตบุรุษเอ๋ย บัดนี้ พวกผมช่วยอะไรคุณไม่ได้แล้ว ธรรมดาคุณ-
วิเศษของภิกษุทั้งหลายจะปรากฏ (ให้เห็น) ก็ในสถานการณ์เช่นนี้

แหละ. ท่านนอนอยู่ใกล้ปากเสื่อโครงนั้นแหละ ชมเวทนานั้นไว้ เจริญ
วิปัสสนาในเวลาเสื่อโครงกินไปจนถึงข้อเท้า เป็นพระโสดา เวลากินถึง
เข่า เป็นพระสกทาคามี เวลากินถึงท้องเป็นพระอนาคามี ขณะกินยังไม่
ถึงหัวใจนั้นแหละ. ก็บรรลुพระอรหัต พร้อมด้วยปฏิสัมภิทา ได้
เปล่งอุทานบทนี้ว่า :-

เรามีศีล สมบูรณ์ด้วยวัตร มีสมาธิ มีปัญญา ผล
ตัวไปชั่วครู่ ไม่ได้ระมัดระวังเสื่อโครง เสื่อโครง
ตะครุบเราไว้ในกรงเล็บ นำเข้ามาที่ภูเขา จะกินเรา
แน่ กาย (ของเรา) ที่ไม่มีจิตใจจะเป็นอาหาร
(มัน) เมื่อ (เรา) กลับได้กรรมฐาน มรณสติ
จะเจริญ.

พระเถระถูกแทงบรรลุพระอรหัต

อีกรูปหนึ่ง ชื่อว่า ทิปมัลลเถระ เวลาเป็นคฤหัสถ์ ถือเอาผ้าที่
กองขยะ ๓ กอง มายั้งคัมพปณณิทวีป เฝ้าพระราชา แล้วได้รับราชา-
นุเคราะห์. วันหนึ่ง เดินไปทางประตูลาลกัลยชกาสนะ ได้ฟังนตุมหา-
กัฏฐว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย รูปไม่ใช่ของพวกเธอ เธอทั้งหลายจง
ละทิ้งมันไป รูปนั้นที่เธอทั้งหลายละได้แล้ว จักมีประโยชน์เกื้อกูลและ
ความสุขตลอดกาลนาน แล้วคิดว่า นัยว่า รูปไม่ใช่ของตนเลย เวทนา
ก็ไม่ใช่ของตน. เขาทำนตุมหากัฏฐนั้นให้เป็นเหมือนขอช้าง ออกไปยัง
มหาวิหาร ขอบรรพชา บรรพชาอุปสมบท เล่าท่องมาติกาทั้ง ๒ ได้
คล่องแคล่ว แล้วพาภิกษุ ๓๐ รูปไปยังเนิน ชื่อว่า ครวาลิยะ บำเพ็ญ

สมณธรรม. เมื่อทำบวมก็เดินจงกรมด้วยเขา. ในคืนวันนั้น พรานเนื้อ
คนหนึ่ง เข้าใจว่า ท่านเป็นเนื้อ จึงแทงท่าน. หอกทะลุเข้าไป ท่าน
ให้เขาเอาหอกออก แล้วเอาม้วนหญ้าอุดปากแผลไว้ให้เต็ม พุงตนนั่ง
เหนือลานหิน ถือโอกาสเจริญวิปัสสนา บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วย
ปฏิสัมภิทา. พยากรณ์แก่ภิกษุผู้มาเพราะเสียงไอ (ของท่าน) แล้วได้
เปล่งอุทานนี้ว่า :-

พระพุทธรเจ้าผู้ประเสริฐที่สุด (ผู้มีปกติตรัสธรรมอัน
เลิศแก่สรรพสัตว์) ตรัสไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
รูปนี้ไม่ใช่ของพวกเธอ เธอทั้งหลายจงละทิ้งมันไป
สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ มีความเกิดขึ้น และ
เสื่อมไปเป็นธรรมดา ครั้นเกิดขึ้นแล้ว ก็ดับไป
ความระงับแห่งสังขารเหล่านั้น เป็นสุข.

ครั้งนั้น ภิกษุทั้งหลาย ได้พูดกะท่านว่า ท่านผู้เจริญ ถ้าพระ
สัมมาสัมพุทธรเจ้าไม่ทรงประจวบแล้วไซริ้ พระองค์จะต้องทรงเหยียดพระ
หัตถ์ (ข้ามสมุทร) มาลูบศีรษะท่านเป็นแน่.

ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น ทางสายนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความดับทุกข์ของ
สัตว์ทั้งหลาย เหมือนของพระติสสเถระ เป็นต้น.

ท้าวสักกะจตุแล้วอุบัติทันที

ก็ท้าวสักกะจอมเทพ ครั้นทรงเห็นบุพพนิมิต ๕ อย่างของ
พระองค์แล้ว ทรงถูกมรณภัยคุกคาม เกิดเสียพระทัย จึงเข้าไปเฝ้า

พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงถามปัญหา. ในอวสานแห่งการวิชันาปัญหา
ท้าวเธอได้บรรลุโศคาปัตติผล พร้อมด้วยเทวดา ๘ หมื่นตน ท้าวเธอ
(จติแล้ว) ได้เสด็จอุบัติขึ้นใหม่เป็นปกติดังเดิมอีก.

เทวดาทกนรก

แม่สุพรหมเทพบุตร มีเทพอัปสรพันหนึ่ง เป็นบริวาร เสวย
สวรรค์สมบัติ บรรดาเทพอัปสรสาวสวรรค์พันหนึ่งนั้น เทพอัปสร ๕๐๐
ตน กำลังเก็บดอกไม้ จากต้นอยู่หัดๆ ก็จติ* แล้วเกิดในนรก. ท้าวเธอ
ทรงใคร่ครวญคิดว่า สาวอัปสรเหล่านี้ เหตุใดจึงซำอยู่? ได้ทรงเห็นว่า
เขาเหล่านั้น เกิดในนรกแล้ว ทรงตรวจดูว่า อายุของเรา จะทำอะไร
หนอ? พอทรงทราบพระชนมายุของพระองค์ก็จักสิ้นไปเหมือนกัน ก็
ทรงเห็นว่า พระองค์จะทรงเกิดในนรกนั้นแหละ จึงตกพระทัย ทรง
โทมน์สเหลือเกิน ทรงดำริว่า พระศาสดาจักขจัดโทมน์สของเรานี้ได้ ผู้อื่น
ขจัดไม่ได้ แล้วได้ทรงพาเทพอัปสรสาวสวรรค์ ๕๐๐ ที่ยังเหลือไปเฝ้า
พระผู้มีพระภาคเจ้าทูลถามปัญหาว่า :-

จิตนี้สะดุ้งอยู่เนื่องนิตย์ จิตคือใจนี้หวาดผวายเป็น
ประจำ เมื่อกิจ (เหตุ) เกิดขึ้นแล้วและยัง
ไม่เกิดขึ้น ถ้าหากความไม่สะดุ้งกลัวมีอยู่ ขอพระองค์
ผู้อันข้าพระองค์ทูลถนแล้ว จงตรัสบอกความไม่
สะดุ้งนั้นแก่ข้าพระองค์ด้วยเถิด.

ลำดับนั้น **พระผู้มีพระภาคเจ้า** ได้ตรัสกะท้าวเธอว่า :

เรามองไม่เห็นความสวัสดีอย่างอื่นของสัตว์ทั้งหลาย

๑. ปาฐะเป็น จริตฺวา ลบบัพฺมาเป็น จวิตฺวา จึงแปลตามลบบัพฺมา.

นอกจากการบำเพ็ญเพียร อันเป็นองค์แห่งการตรัสรู้
นอกจากการสํารวมอินทรีย์ (และ) นอกจากการ
ปล่อยวางทั้งหมด.

ในเวลาจบพระธรรมเทศนา ท้าวเธอ ดำรงอยู่ในโศดาปัตติผล
พร้อมด้วยเทพอัปสร ๕๐๐ ทรงทำทิพยสมบัตินั้นให้มีเสถียรภาพแล้ว
ได้เสด็จไปยังเทวโลกตามเดิม.

ทางนี้บุคคลผู้เจริญแล้ว พึงเข้าใจว่า เป็นไปเพื่อดับโทมนัสของ
สัตว์ทั้งหลาย เหมือนของท้าวสักกะ เป็นต้น ดังที่พรรณนามานี้.

อริยมรรคมีองค์ ๘ นั้น ท่านเรียกว่า ญายะ ในคำว่า ญายสุต
อริคมาย เพื่อบรรลु อธิบายว่า เพื่อถึงอริยมรรคนั้น. เพราะว่ามีมรรค
สติปัญญาอันเป็นโลกิยะในส่วนเบื้องต้นนี้ อันบุคคลเจริญแล้ว ย่อม
เป็นไปเพื่อบรรลुโลกุตตรมรรค. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึง
ตรัสว่า ญายสุต อริคมาย.

บทว่า นิพพานสุต สจฺจิกิริยาย (เพื่อกระทำให้แจ้งซึ่งพระ
นิพพาน) ความว่า เพื่อกระทำให้แจ้ง ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า เพื่อประจักษ์
ด้วยตนเอง ซึ่งอมตธรรมที่ได้นามว่าพระนิพพาน เพราะเว้นจากตัณหา
เครื่องร้อยรัด. เพราะว่ามีมรรคนี้ที่บุคคลอบรมแล้ว ให้สำเร็จการทำให้
แจ้งพระนิพพาน ตามลำดับ. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัส
ว่า นิพพานสุต สจฺจิกิริยาย.

บรรดาคำเหล่านั้น เมื่อพระองค์ตรัสว่า เพื่อความบริสุทธิ์ของ
สัตว์ทั้งหลาย คำว่าก้าวล่วงความโศกเป็นต้น ก็เป็นอันสำเร็จความหมาย
ไปด้วย ก็จริง แต่ก็ยังไม่ปรากฏแก่ผู้อื่น นอกจากผู้ฉลาดในข้อยุติของ

ศาสนา. และ**พระผู้มีพระภาคเจ้า** มิได้ทรงทำให้คนเป็นผู้ฉลาดในข้อ
ยุติของศาสนามาก่อนแล้ว จึงทรงแสดงธรรมภายหลัง. แต่ทรงให้เข้าใจผล
ที่ต้องการนั้น ๆ ด้วยสูตรนั้น ๆ เท่านั้น เพราะฉะนั้น ในสติปัฏฐาน-
สูตรนี้ เมื่อพระองค์จะทรงแสดงผลที่ต้องการซึ่งเอกายนมรรคจะให้สำเร็จ
ได้ให้ปรากฏ จึงได้ตรัสไว้ว่า **โสภปริเทวานํ สมตักกมาย** เพื่อก้าว
ล่วงโสกะและปริเทวะทั้งหลาย ดังนี้ เป็นต้น.

อีกอย่างหนึ่ง เพราะความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย จะเป็นไป
พร้อม ก็ด้วยเอกายนมรรค ความบริสุทธิ์จะมีได้ เพราะก้าวล่วง
โสภปริเทวะ การก้าวล่วง**โสภปริเทวะ**จะมีได้ เพราะ**ทุกขโทมนัส**
ดับไป การดับ**ทุกขโทมนัส**จะมีได้ เพราะได้บรรลุนายธรรม การบรรลุนายธรรมจะมีได้ เพราะการทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน ฉะนั้น พระองค์
เพื่อทรงแสดงลำดับนี้แล้ว จึงตรัสว่า **สตุดานํ วิสุทฺธิยา** เพื่อความ
บริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย แล้วได้ตรัสคำนี้อาทินี้ไว้ว่า **โสภปริเทวานํ
สมตักกมาย** เพื่อระงับโสกะและปริเทวะ.

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า **สตุดานํ วิสุทฺธิยา** เป็นต้นนี้ เป็นคำกล่าว
สรรเสริญ เอกายนมรรค เหมือนอย่างว่า **พระผู้มีพระภาคเจ้า**ได้ตรัส
สรรเสริญเทศนา ๖ หมวด หมวดละ ๖ ข้อ ด้วยบท ๘ บทว่า ภิกขุ
ทั้งหลาย เราตถาคตจักแสดงธรรมงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง
งามในที่สุด จักประกาศพรหมจรรย์ (ศาสนา) ที่บริสุทธิ์ บริบูรณ์
สิ้นเชิง พร้อมทั้งอรรถะ พร้อมทั้งพยัญชนะ คือพรหมจรรย์ ๖ หมวด
หมวดละ ๖ ข้อ แก่เธอทั้งหลาย และได้ตรัสสรรเสริญ**อริยวงศ์เทศนา**
ไว้ ด้วยบท ๕ บทว่า ภิกขุทั้งหลาย **อริยวงศ์ ๔** อย่างเหล่านี้ เป็นของ

ที่ผู้รู้รู้ว่าเลิศ รู้กันมานาน รู้กันว่าเป็นวงศ์ (ของพระอริยเจ้า)
เป็นของเก่าไม่เคยถลอกถาด ไม่เคยถลอกถาด ไม่ถูกระเวง ไม่ถูก
สมณพราหมณ์ผู้รู้คัดค้านฉันใจ. พระองค์ก็ได้ตรัสสรรเสริญเอกายนมรรค
เมื่อนี้ไว้ ด้วยบท ๘ บท มีบทว่า เพื่อความบริสุทธิ์แห่งสัตว์ทั้งหลาย
เป็นต้นฉันนั้น.

หากจะถามว่า เพราะเหตุไร ?

แก้วว่า เพื่อจะให้เกิดอุตสาหะแก่ภิกษุเหล่านั้น.

ด้วยว่า ภิกษุเหล่านั้น ครั้นได้สดับการตรัสสรรเสริญแล้ว จักเกิด
อุตสาหะขึ้นว่า ทางสายนี้จะนำอุปัทวะทั้ง ๔ ออกไป คือ ความโศกที่เป็น
สิ่งแผดเผาใจ ๑ ความคร่ำครวญที่เป็นการรำพันทางวาจา ๑ ความ
ทุกข์ที่เป็นความไม่สำราญทางกาย ๑ ความเสียใจซึ่งเป็นความไม่
แจ่มชื่นทางใจ ๑ (และ) นำคุณวิเศษ ๓ อย่างมาให้ คือ วิสุทธิ
ความหมดจด ๑ ญายธรรมที่ควรรู้ ๑ นิพพานความดับ (กิเลส) ๑
ดังนี้แล้ว จักสำคัญพระธรรมเทศนานี้ว่า ต้องเรียน ต้องท่อง ต้องจำทรง
ต้องบอกสอน และจักสำคัญทางสายนี้ว่าต้องเจริญ (ดำเนิน). พระผู้มี
พระภาคเจ้าได้ตรัสสรรเสริญ (เอกายนมรรค) เพื่อให้ภิกษุเหล่านั้น
เกิดอุตสาหะ ด้วยประการดังที่พรรณนามานี้ เหมือนกับพ่อค้าผ้าขนสัตว์
เป็นต้น กล่าวสรรเสริญคุณภาพผ้าขนสัตว์เป็นต้นฉันนั้น.

ความพิสดารว่า เมื่อพ่อค้าผ้าขนสัตว์สีเหลือง (ปิ่นทุกัมพล)
ราคาแสน โฆษณาว่า เชิญรับผ้าขนสัตว์ครับ คนทั้งหลายยังไม่ทราบ
ก่อนว่า เป็นผ้ากัมพลชนิดโน้น. เพราะว่า แม่ผ้ากัมพลและผ้า
พาลกัมพลเป็นต้น ที่มีกลิ่นเหม็น เนื้อหยาบ (ห่มสาก) เขาก็เรียกว่า

ฝักัมลเหมือนกัน. แต่เมื่อใดเขาโฆษณาว่า ฝักัมลแดง จาก
คันธารราช เนื้อละเอียด มันเป็นเงา ห่มนุ่มนวล.

เมื่อนั้น คนที่มีทรัพย์พอ ก็จะได้รับ (ซื้อ) ส่วนคนที่มีไม่พอ
ก็อยากชม จันใด. แม้เมื่อพระองค์ ตรัสว่า ทางสายนี้เป็นทางสายเอก
ก็ยังไม่ชัดเจนแจ้งว่า เป็นทางสายโน้น จันนั้นเหมือนกัน. เพราะว่า ทาง
ที่ไม่นำออกจากทุกขานำปการ เขาก็เรียกว่าทางเหมือนกัน. แต่
เมื่อตรัสคำมีอาทิว่า สุตตานิ วิสุทฺธิยา เพื่อความหมดจดของสัตว์
ทั้งหลาย ภิกษุทั้งหลายก็จะเกิดอุตสาหะว่า ได้ทราบว่ ทางสายนี้
นำอุปัฑะทั้ง ๔ ออกไป นำคุณวิเศษ ๓ ประการมาให้ จักสำคัญ
พระธรรมเทศนาที่ว่า ต้องเรียน ต้องท่อง ต้องทรงจำ ต้องบอกสอน
จักสำคัญทางนี้ว่าต้องเจริญ (ดำเนินตาม) ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า
เมื่อจะตรัสสรรเสริญ (เอกายนมรรค) จึงได้ตรัสไว้ว่า สุตตานิ
วิสุทฺธิยา.

และในเรื่องนี้ ควรนำข้อเปรียบเทียบกับพ่อค้าทองชมพูทลีแดง
พ่อค้าแก้วมณี น้ำใสสะอาด พ่อค้าแก้วมุกดาหาร ใสสะอาด และ
พ่อค้าแก้วประพาฬ ที่เจียรไนแล้วเป็นคันมา เหมือนข้อเปรียบเทียบกับ
พ่อค้าปิ่นทุกัมลราคาแสนฉนั้น.

อธิบายศัพท์ว่า ยทิท

ศัพท์ว่า ยทิท เป็นนิบาท มีเนื้อความเท่ากับ เย อิม. ศัพท์ว่า
จตุตทาโร เป็นการกำหนดนับ (จำนวนนับ). ด้วยศัพท์นั้น พระองค์
ทรงแสดงถึงการกำหนด (จำนวน) สติปัญญาว่า มีไม่ต่ำไม่สูงไปกว่า
จำนวนนั้น.

แก้สติปัญฐาน

บทว่า สติปัญฐาน ได้แก้สติปัญฐาน ๓ อย่าง คือ อารมณแห่งสติ ๑ การที่พระศาสดาไม่ทรงดีพระทัย และเสียพระทัย ในเมื่อสาวกทั้งหลายปฏิบัติในสติปัญฐาน ๓ อย่าง ๑ สติ ๑.

อธิบายว่า อารมณแห่งสติท่านเรียกว่า สติปัญฐาน (เช่น) ในพระพุทธรพจน์ทั้งหลาย มีอาทิว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราตถาคคจักแสดงการเกิด และการดับของสติปัญฐาน ๔ อย่าง เธอทั้งหลายจงฟังเทศนานั้น ฯลฯ ภิกษุทั้งหลาย ก็ความเกิดขึ้นแห่งกาย คืออะไร ? การเกิดขึ้นแห่งอาหาร คือการเกิดขึ้นแห่งกาย.

อีกอย่างหนึ่ง อารมณของสติท่านเรียกว่า สติปัญฐาน (เช่น) ในคำทั้งหลายมีอาทิว่า กายเป็นที่เข้าไปตั้ง (ของสติ) ไม่ใช่ตัวสติ สติเป็นที่ตั้งด้วย เป็นตัวสติด้วย (ชื่อว่าสติปัญฐาน) ดังนี้บ้าง.

สติปัญฐานนั้นมีอรรถว่า ชื่อว่า ปัญฐาน เพราะเป็นที่ตั้ง. อะไรตั้ง? สติตั้ง. ที่ตั้งของสติ ชื่อว่า สติปัญฐาน. อีกอย่างหนึ่ง สถานที่เป็นที่จอด (ประธาน) ฉะนั้น จึงชื่อว่า ปัญฐาน. สถานที่เป็นที่จอดของสตินั้น ชื่อว่า สติปัญฐาน เหมือนกับสถานที่ยื่นของช้าง และสถานที่ยื่นของม้าเป็นต้นฉะนั้น.

สติปัญฐาน ๓ อย่าง คือ การที่พระศาสดาไม่ทรงดีพระทัย และเสียพระทัย ในเพราะสาวกทั้งหลายปฏิบัติในสติปัญฐาน ๓ อย่าง ท่านเรียกว่า สติปัญฐาน (เช่น) ในพระพุทธรพจน์แม้เห็นว่า พระศาสดาผู้ทรงเป็นพระอริยเจ้า เมื่อทรงสร้องเสพสิ่งทีพระอริยเจ้าสร้องเสพกัน ควรตามสอนหมู่คณะ ดังนี้. ข้อนั้น มีเนื้อความว่า ชื่อว่า

ปัญฐานะ เพราะควรให้เริ่มตั้งไว้ อธิบายว่า เพราะควรให้เป็นไป (ประพฤติ).

เพราะควรให้อะไรตั้ง ?

ควรให้สติตั้ง การตั้งสติ ชื่อว่าสติปัญฐาน ดังนี้.

ก็สตินั้นเอง ท่านเรียกว่า **สติปัญฐาน** ในคำทั้งหลายมีอาทิว่า **สติปัญฐาน** ที่อบรมแล้ว ทำให้มากแล้ว ให้โพชนงค์ ๗ ประการ บริบูรณ์ได้. ในข้อนั้นมีเนื้อความว่า ชื่อว่า **ปัญฐาน** เพราะตั้งไว้ อธิบายว่า เข้าไปตั้งไว้ คือ ก้าวลง แล่นไป เป็นไป. **ปัญฐาน** คือ สตินั้นเอง จึงชื่อว่า **สติปัญฐาน**.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **สติ** เพราะอรรถว่า ระลึก ชื่อว่า **ปัญฐาน** เพราะอรรถว่า เข้าไปตั้งไว้, สตินั้นด้วย การตั้งไว้ด้วย ฉะนั้น จึงชื่อว่า **สติปัญฐาน** ด้วยประการดังนี้บ้าง. ใน**สติปัญฐาน**สูตรนี้ ท่าน ประสงค์**สติปัญฐาน**ข้อนี้.

ถามว่า ถ้าเป็นอย่างนั้น เหตุไฉน คำว่า **สติปัญฐาน** จึงเป็น พหูพจน์ ?

เพราะสติมีมาก.

ความจริง ว่าโดยประเภทแห่งอารมณ์ สตินั้นมีมาก.

เมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุไร คำว่า **มรรค** (ซึ่งมีมากเหมือนกัน) จึงเป็นเอกพจน์.

เพราะมีอย่างเดียว โดยอรรถว่า จะต้องดำเนินไป.

จริงอยู่ สติเหล่านั้นแม้จะมี ๔ อย่าง แต่ก็ถึงความเป็นอย่างเดียวกัน ด้วยอรรถว่า ต้องดำเนินไป. สมจริงดังที่ที่กล่าวไว้ว่า ทาง

ชื่อว่ามรรค เพราะหมายความว่าอะไร ?

เพราะหมายความว่า เป็นเครื่องไปสู่นิพพาน และเพราะหมายความว่า ผู้มีความต้องการนิพพานจะต้องดำเนินไป.

ก็สติแม่ทั้ง ๔ อย่างเหล่านั้น เมื่อยังกิจให้สำเร็จ ในอารมณ์ทั้งหลาย มีกายเป็นต้น (จน) ถึงนิพพานในกาลภายหลัง และผู้มุ่งนิพพาน ก็ดำเนินไปตั้งแต่นั้น เพราะเหตุดังที่กล่าวมาแล้วนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ว่า สติแม่ทั้ง ๔ อย่างเป็นทางสายเอก.

เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงมีเทศนาที่มีการสืบทอดกันมาตามลำดับทีเดียว ด้วยการสืบทอดถ้อยคำกันมา เหมือนในพระพุทธพจน์ทั้งหลายมีอาทิว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตจักแสดงทางสำหรับย่ำยีมารและเสนามาร เธอทั้งหลายจงฟัง ฯลฯ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ทางสำหรับย่ำยีมารและเสนามารคืออะไร ? คือโพชฌงค์ ๗ (องค์แห่งธรรมเป็นเหตุตรัสรู้) ทั้งทางสำหรับย่ำยีมาร และโพชฌงค์ ๗ โดยอรรถ ก็เป็นอันเดียวกัน แต่พยัญชนะเท่านั้นต่างกัน ฉันทใด เอกายนมรรค กับสติปัญญาสูตร ๔ ก็ฉันทนั้น โดยอรรถเป็นอันเดียวกัน ในที่นี้ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น. เพราะฉะนั้น ควรเข้าใจว่า (มรรค) เป็นเอกพจน์ เพราะเป็นอย่างเดียวกัน โดยอรรถว่า จะต้องดำเนินไป (และ) ควรเข้าใจ (สติปัญญา) ว่าเป็นพหูพจน์ เพราะสติมีมาก โดยประเภทแห่งอารมณ์.

เหตุที่ตรัสสติปัญญาไว้ ๔ อย่าง

แต่เหตุไฉน พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสสติปัญญาไว้ ๔ อย่างเท่านั้น ไม่ยิ่งไปหย่อน (ไปกว่านั้น) ?

เพราะทรงเกื้อกูลแก่เวไนยสัตว์.

อธิบายว่า บรรดาเวไนยสัตว์ทั้งหลาย พวกตัณหาจริต พวก
ทัญญูจริต พวกสมถยานิกะ และวิปัสสนายานิกะ (แยก) เป็นพวก
ละ ๒ ตามอ่อนและแก่กล้า ผู้มีตัณหาจริตอย่างอ่อน มีกายนุปัสสนา-
สติปฏฐาน มีอารมณ์หยาบเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์. แต่ผู้มีตัณหาจริต
แก่กล้า มีเวทนานุปัสสนาสติปฏฐานที่ละเอียด เป็นทางแห่งความบริสุทธิ์.
แม้ผู้มีทัญญูจริตอย่างอ่อน มีจิตตานุปัสสนาสติปฏฐาน ที่มีอารมณ์แยกออก
ไม่มากนักเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์. แต่ผู้มีทัญญูจริตแก่กล้า มีธัมมา-
นุปัสสนาสติปฏฐาน ที่มีอารมณ์แยกประเภทออกไปมาก เป็นทางแห่ง
วิสุทธิ. และสติปฏฐานข้อแรกที่มีนิमितจะที่พึงประสบได้ไม่ยาก เป็น
ทางแห่งความบริสุทธิ์ของสมถยานิกบุคคลประเภทยังอ่อน. ข้อที่ ๒ เป็น
ทางแห่งวิสุทธิสมถยานิกบุคคลประเภทแก่กล้า. เพราะท่านดำรงอยู่ได้
ไม่มั่นคงในอารมณ์ที่หยาบ. ข้อที่ ๓ ที่มีอารมณ์แยกประเภทออกไปไม่
มากนัก เป็นทางแห่งความบริสุทธิ์แม้ของวิปัสสนายานิกบุคคลประเภท
ยังอ่อน. ข้อที่ ๔ ที่มีอารมณ์แยกประเภทออกไปมาก เป็นทางแห่งความ
บริสุทธิ์ของวิปัสสนายานิกบุคคลประเภทแก่กล้า. สติปฏฐานจึงตรัสไว้ ๔
อย่างเท่านั้น ไม่ยิ่งไม่หย่อน ด้วยประการดังที่พรรณนามาน ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง (ที่ทรงแสดงไว้ ๔ อย่างเท่านั้น) เพื่อละวิปลาส
คือความงาม ความสุข ความเที่ยง และความเป็นตน. ความจริง กาย
เป็นของไม่งาม แต่สัตว์ทั้งหลายดำรงอยู่อย่างวิปริต สำคัญผิดในกายนั้น
ว่างามสติปฏฐานข้อที่ ๑ ตรัสไว้สำหรับสัตว์เหล่านั้น เพื่อให้ละสุภวิปลาส
นั้น ด้วยการเห็นว่าไม่งามในกายนั้น. และในเวทนาเป็นต้น แม้ที่สัตว์

ทั้งหลายยึดถือว่า เป็นสุข เทียง เป็นอัตตา (ก็มีนัยนี้คือ) เวทนา เป็นทุกข์ จิตไม่เที่ยง ธรรมทั้งหลายเป็นอนัตตา แต่สัตว์เหล่านั้นดำรงอยู่อย่างวิปริต สำคัญผิดในเวทนา จิต และธรรมเหล่านั้นว่า เป็นสุข เทียง และเป็นอัตตา ตรีส ๓ อย่างที่เหลือไว้สำหรับสัตว์เหล่านั้น เพื่อให้ละวิปลาสที่เหลือเหล่านั้น ด้วยการเห็นเวทนาเป็นต้นเหล่านั้นว่า เป็นทุกข์ เป็นต้น ดังนี้.

เมื่อเป็นเช่นนี้ สติปัญญา ก็ควรเข้าใจไว้ว่า พระองค์ตรัสไว้ ๔ อย่างเท่านั้น ไม่ยิ่งไม่หย่อน (ไปกว่านี้) ก็เพื่อให้ละสุกวิปลาส สุขวิปลาส นิจวิปลาส และอตตวิปลาส. และไม่ใช่เพียงตรัสไว้เพื่อให้ละวิปลาสอย่างเดียวเท่านั้น แต่ควรเข้าใจไว้ว่า ตรีสไว้ ๔ อย่างเท่านั้น ก็เพื่อให้ละโสมะ ๔ โยคะ ๔ อาสวะ ๔ คันถะ ๔ และอุปทาน ทั้ง ๔ และอคติ ๔ ด้วย เพื่อให้กำหนดรู้อาหารทั้ง ๔ ด้วย. นี่เป็นนัยตามปกรณ์ก่อน.

มติของอรรถกถา

ส่วนในอรรถกถา ท่านกล่าวไว้เท่านี้เท่านั้นแหละว่า โดยระลึกและโดยการประมวลลงสู่จุดเดียวกันแล้ว สติปัญญาก็มีอย่างเดียวกัน แต่โดยอารมณ์ ๔ อย่าง. อุปมาเสมือนหนึ่งว่าในพระนครที่มีประตู ๔ ประตู คนมาจากทิศตะวันออก ถือเอาสิ่งของที่มีขึ้นมาทางทิศตะวันออก แล้วเข้าพระนครนั่นเอง ทางประตูด้านตะวันออก คนมาจากทิศใต้ ทิศตะวันตก ทิศอุดร ถือเอาสิ่งของที่มีขึ้นทางทิศอุดรแล้ว เข้าสู่พระนคร

นั่นเอง ทางทิศอุดรอันใด ข้ออุปไมยที่ให้อุปมาถึงพร้อมนี้ ก็ควรทราบ
กันนั้น.

ข้อเปรียบเทียบ

ความจริง พระนิพพาน เหมือนพระนคร.

โลกุตตรมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ เหมือนประตูพระนครหลวง.

กายเป็นต้น เหมือนทิศตะวันออก เป็นต้น.

และพระโยคาวจรทั้งหลาย เมื่อมาด้วยอำนาจกายานุปัสสนา

เจริญกายานุปัสสนาสติปัฏฐานโดยวิธี ๑๔ อย่างแล้ว จะไปรวมลงสู่ที่เดียวกัน
คือพระนิพพานนั่นเอง ด้วยอริยมรรคที่เกิดขึ้นด้วยอานุภาพของ
กายานุปัสสนา เหมือนคนทั้งหลายที่มาจากทิศตะวันออก ถือเอาสิ่งของ
ที่มีขึ้นทางทิศตะวันออกแล้ว ก็เข้าถึงพระนครได้เหมือนกันทางประตู
ทิศตะวันออกได้ฉะนั้น.

พระโยคาวจร เมื่อดำเนินมาทางประตูเวทนานุปัสสนา เจริญ
เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน โดยวิธี ๕ อย่าง ก็ไปรวมลงสู่ที่เดียวกัน
คือพระนิพพานนั่นเอง ด้วยอริยมรรคที่เกิดขึ้นด้วยอานุภาพของเวทนา-
นุปัสสนาสติปัฏฐาน เหมือนผู้มาจากทิศใต้ ถือเอาสิ่งของที่มีขึ้นจากทิศใต้
ก็เข้าถึงพระนครเหมือนกันทางประตูทิศใต้ฉะนั้น.

พระโยคาวจรทั้งหลาย เมื่อดำเนินมาทางประตูจิตตานุปัสสนา
เจริญจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน โดยวิธี ๑๖ อย่าง จะไปรวมที่เดียวกัน
คือพระนิพพานนั่นเอง ด้วยอริยมรรคที่เกิดขึ้นด้วยอานุภาพของจิตตา-
นุปัสสนาสติปัฏฐาน เหมือนผู้มาจากทิศตะวันตก ถือเอาสิ่งของที่มีขึ้น

จากทิศตะวันตก ก็เข้าถึงพระนครเหมือนกันทางทิศตะวันตกฉะนั้น.

และพระโยคาวจรทั้งหลาย เมื่อดำเนินมาทางประตูรั้วมานุปัสสนา เจริญรั้วมานุปัสสนาสติปัฏฐาน โดยวิธี ๕ อย่างแล้ว จะไปรวมที่เดียวกัน คือ พระนิพพานนั่นเอง ด้วยอริยมรรคที่เกิดขึ้นด้วยอานุภาพของรั้วมานุปัสสนาสติปัฏฐาน เหมือนกับผู้มาจากทิศเหนือ ถือเอาสิ่งของที่มีขึ้นจากทิศเหนือ ก็เข้าถึงพระนครเหมือนกันทางประตูทิศเหนือได้ฉะนั้น.

สติปัฏฐาน ฟังทราบว่ามีอย่างเดียวกันเท่านั้น โดยการระลึก และโดยการรวมลงสู่จุดเดียวกัน ฟังทราบว่ามี ๔ อย่างนั้นแหละ โดยอารมณ์ ด้วยประการฉะนี้.

ความหมายของภิกขุ

บทว่า กตเม จตุตทาโร (๔ อย่าง คืออะไร) เป็น กตตูกมม-
ยตาปจฺจนา (คำถามเพื่อจะตอบเอง).

บทว่า อิธ ได้แก่ อิมสฺมี โยก สาสเน แปลว่า ในศาสนานี้.
คำว่า ภิกขเว นี้เป็นคำเรียกบุคคลผู้จะรับธรรมะ. คำว่า ภิกขุ เป็น
คำแสดงถึงบุคคล ผู้จะยังข้อปฏิบัติให้ถึงพร้อม อีกอย่างหนึ่ง เทวดา
และมนุษย์แม่เหล่าอื่น ก็ยังข้อปฏิบัติให้ถึงพร้อมได้เหมือนกัน.

แต่พระองค์ตรัสเรียกว่า ภิกขุ เพราะเป็นผู้ประเสริฐ และเพราะทรง
แสดงถึงภิกขุภาวะด้วยข้อปฏิบัติ.

เพราะว่า เมื่อภิกขุทั้งหลาย ปฏิบัติตามอนุศาสน์ ของพระผู้มี
พระภาคเจ้าแล้ว ภิกขุทั้งหลายก็จะเป็นผู้ประเสริฐที่สุด เพราะเป็น
(เสมือน) ภาชนะ (รองรับ) อนุศาสน์ทุกประการ. เพราะฉะนั้น

พระองค์จึงตรัสว่า **ภิกษุ** เพราะเป็นผู้ประเสริฐที่สุด.

ก็ทรงระบุดังภิกษุนั้นแล้ว เทวดาและมนุษย์ที่เหลือก็เป็นอันทรง
ระบุดังด้วยเหมือนกัน เหมือนบริษัทที่เหลือถูกระบุดังด้วยราชศัพท์ในกิจ
ทั้งหลายมีการเสด็จพระราชดำเนินเป็นต้น.

และผู้ใดปฏิบัติข้อปฏิบัตินี้ ผู้นั้น ก็ชื่อว่า **ภิกษุ** เพราะฉะนั้น
พระองค์จึงตรัสว่า **ภิกษุ** เพราะทรงแสดงถึงภิกษุภาวะ. ด้วยข้อปฏิบัติ
บ้าง. ผู้ปฏิบัติจะเป็นเทวดาหรือมนุษย์ก็ตาม เข้าถึงการนับว่าเป็นภิกษุ
ทั้งนั้น. สมดังที่ตรัสไว้ว่า

ถึงผู้ที่ประดับประดาแล้ว หากประพฤติธรรมสมาเสมอ
สงบแล้ว ฝึกแล้ว มีคติที่แน่นอน ประพฤติพรหม-
จรรย์ เขาเว้นอาชญาในสัตว์ทั้งมวลเสียแล้ว ย่อม
ชื่อว่าเป็นพราหมณ์ เป็นสมณะ เป็นภิกษุ.

อธิบายคำว่า กาย

บทว่า กาย ได้แก่ในรูปกาย. ความจริง รูปกายพระองค์ทรง
ประสงค์ว่า กายในพระสูตรนี้ เหมือนกายช้าง และกายม้าเป็นต้น.
เพราะอรรถว่า เป็นที่รวมของอวัยวะน้อยใหญ่ และของรูปธรรมทั้งหลาย
มีผมเป็นต้น.

ก็ (รูปกาย) ชื่อว่า กาย เพราะอรรถว่า เป็นที่ชุมนุม (แห่ง
อวัยวะน้อยใหญ่ทั้งหลาย) ฉนใด ชื่อว่า กาย เพราะอรรถว่า เป็น
ที่มาถึง แห่งสิ่งที่น่าเกลียดทั้งหลาย ฉนนั้น.

เพราะว่า รูปกายนั้น เป็นที่มาถึง แห่งสิ่งที่น่าเกลียดทั้งหลาย

คือสิ่งที่น่าขะเขยงอย่างยิ่ง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่ากายบ้าง.

บทว่า อายิ ได้แก่แดนเกิด (ของสิ่งน่าเกลียด) ในบทว่า กายินัน มีอรรถพจน์ดังต่อไปนี้ :-

ชื่อว่า อายะ เพราะเป็นแดนเกิด.

อะไรเกิด ?

อวัยวะทั้งหลายมีผมเป็นต้น ที่น่าเกลียดเกิด ชื่อว่า กาย เพราะเป็นแดนเกิด แห่งสิ่งที่น่าเกลียดทั้งหลาย ด้วยประการอย่างนี้.

บทว่า กายานุปลุติ ได้แก่ผู้พิจารณา เห็นกายเนื่อง ๆ เป็นปกติ หรือผู้พิจารณาเห็นอยู่เนื่อง ๆ ซึ่งกาย.

แลควรทราบไว้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าถึงแม้ตรัสไว้แล้วว่า กายแต่ก็ทรงทำ (ตรัส) กายศัพท์ไว้เป็นครั้งที่ ๒ อีกว่า กายานุปลุติ เพื่อจะทรงแสดงถึงการแยกก่อน (ฉนัตถญา) ออกไปด้วยการกำหนด ด้วยจตุราศูวัตถานกรรมฐาน โดยไม่ให้ปะปนกัน พระโยคาวจรไม่ใช่เป็นผู้พิจารณาเห็นเวทนาในกาย หรือพิจารณาเห็นจิตและธรรมในกาย. โดยที่แท้แล้ว เป็นผู้พิจารณาเห็นกาย (ในกาย) นั้นเอง. เพราะฉะนั้น ด้วยบทว่า กายานุปลุติ นั้น จึงเป็นอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงถึงการกำหนดโดยมิให้ปนกัน ด้วยการทรงแสดงเฉพาะอาการคือการพิจารณาเห็นกายในวัตถุกล่าวคือกายนั่นเอง.

อนึ่ง ไม่ใช่เป็นผู้พิจารณาเห็นธรรมอย่างเอก นอกเหนือไปจาก อวัยวะน้อยใหญ่ในกาย ทั้งไม่ใช่เป็นผู้พิจารณาเห็นหญิงหรือบุรุษนอกเหนือไปจากผม ขน เป็นต้น ในกาย.

พิจารณากาย

และในคำว่า กาย กายานุปัสสี นี้ ไม่ใช่พิจารณาเห็นธรรมอย่างเอนกนอกเหนือจาก (มหา) ภูตรูป และอุปาทายรูป แม้ในกาย กล่าวคือขมขม (มหา) ภูตรูป และอุปาทายรูป มี ผม ขน เป็นต้น. โดยที่แท้แล้ว ก็เป็นผู้พิจารณาเห็นขมขมแห่งองคาพยพ เหมือนผู้มองเห็นเครื่องประกอบของรถฉะนั้น เป็นผู้พิจารณาเห็นขมขมแห่งผม ขน เป็นต้น เหมือนผู้เห็นส่วนต่างๆ ของตัวเมืองฉะนั้น และเป็นผู้พิจารณาเห็นขมขมแห่ง (มหา) ภูตรูป และอุปาทายรูปนั้นแหละ เหมือนคนลอกกาบกล้วยออกจากต้นกล้วยฉะนั้น และเหมือนคนแบกกำมือเปล่าออกอย่างนั้นแหละ เพราะฉะนั้น โดยการทรงแสดงวัตถุ กล่าวคือกายด้วยอำนาจแห่งขมขม โดยประการต่างๆ นั้นเอง เป็นอันพระองค์ทรงแสดงกายแยกมนัสสัญญาออกไปแล้ว. เพราะว่า ในคำว่า กาย กายานุปัสสี นี้ จะไม่เห็นเป็นกาย เป็นหญิง เป็นชาย หรือเป็นธรรมอะไรอื่น นอกเหนือไปจากขมขมแห่งธรรมตามที่กล่าวแล้ว. แต่สัตว์ทั้งหลาย ทำความเชื่อมั่นผิดๆ อย่างนั้นอย่างนั้น ในสภาวะเพียงการขมขมธรรมตามที่กล่าวแล้วเท่านั้น. เพราะฉะนั้น พระโบราณจารย์จึงได้กล่าวไว้ว่า :-

สิ่งใดที่บุคคลเห็นอยู่ สิ่งนั้นไม่ใช่สิ่งที่เขาเห็นแล้ว
สิ่งใดที่บุคคลเห็นแล้ว สิ่งนั้นไม่ใช่สิ่งที่เขาเห็นอยู่
เมื่อไม่เห็น (ตามความเป็นจริง) จึงหลงติดอยู่
เมื่อ (หลง) ติดอยู่ ย่อมไม่หลุดพ้น.

มีอธิบายว่า เพื่อแสดงถึงการแยก ความเป็นก้อน (ฉนสัญญา) ออกไป
เป็นต้น.

และด้วยอาทิศัพท์ ในคำว่า **ฉนวินิพฺโกลคาคิทฺตฺสฺสนฺตฺถํ** นี้ ก็
ควรทราบอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ :-

ความจริง พระโยคาวจรนี้พิจารณาเห็นกายอย่างเดียวก่อนนั้น ไม่ใช่
พิจารณาเห็นธรรมอย่างอื่น.

มีอธิบายไว้อย่างไร ?

มีอธิบายไว้ว่า คน (ทั่วไป) มองเห็นยับแตก ที่ไม่ใช่หน้าเลย
ว่าเป็นหน้าจันใด พระโยคาวจรไม่ใช่เหมือนอย่างนั้น คือไม่เห็นกายนี้
ที่เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา และไม่งามเลยว่าเป็นของ
เที่ยง เป็นสุข เป็นอัตตา และเป็นของงามไป โดยที่แท้แล้ว พิจารณา
เห็นเป็น (แต่สักว่า) กาย คือพิจารณาเห็นว่า เป็นที่ประชุมของ
กายที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา และเป็นของไม่งาม เท่านั้น.

อีกอย่างหนึ่ง ควรทราบเนื้อความเมื่อนี้ว่า กายนี้ใด มีลม
หายใจออก หายใจเข้าเป็นเบื้องต้น มีกระดูกที่กลายเป็นผุยผงไปเป็นที่สุด
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ก่อนแล้ว โดยนัยมีอาทิว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย**
ภิกษุนี้ในศาสนานี้ไปสู่ป่าหรือ ฯลฯ ภิกษุนั้น มีสติ หายใจออก
และกายใดที่พระสารีบุตรกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทามรรค ว่า พระโยคาวจร
ลงรูปในศาสนานี้ พิจารณาเห็นกายคือดิน กายคือน้ำ กายคือไฟ
กายคือลม กายคือผม กายคือขน กายคือผิว กายคือหนัง กาย
คือเนื้อ กายคือเลือด กายคือเอ็น กายคือกระดูก และกายคือเยื่อใน
กระดูก โดยเป็นของไม่เที่ยง เพราะพิจารณาเห็นกายนั้นทั้งหมดใน

กายนี้ นั่นแล พระโยคาวจรจึงชื่อว่า พิจารณาเห็นกายในกาย

อีกอย่างหนึ่ง ควรทราบเนื้อความอย่างนี้ว่า พิจารณาเห็นกาย กล่าวคือที่ประชุมรูปธรรมมีผม เป็นต้น ในกายต่าง ๆ เพราะไม่เห็น สิ่งใดสิ่งหนึ่งในกายที่จะต้องยึดถืออย่างนี้ว่า เราหรือของเรา แต่เพราะ พิจารณาเห็นขุมนุมของรูปธรรมต่าง ๆ นั้น ๆ เอง มีผมและขน เป็นต้น

อีกอย่างหนึ่งควรเข้าใจเนื้อความอย่างนี้ว่า เป็นผู้พิจารณาเห็นกาย ในกาย แม้เพราะพิจารณาเห็นกาย กล่าวคือขุมนุมอาการมีอนิจจ-ลักษณะ เป็นต้น ทั่วทุกอย่างในกายนี้ มีนัยดังที่มาแล้วในปฏิสัมภิทามรรค โดยนัยมีอาทิว่าพิจารณาเห็น โดยความเป็นของไม่เที่ยง ไม่ใช่เห็น โดยความเป็นของเที่ยง.

จริงอย่างนั้น ภิกษุผู้ปฏิบัติ กาย กายานุปัสสนาปฏิปทา (ข้อ ปฏิบัติว่าด้วยการพิจารณาภายในกาย) นี้ พึงทราบว่า จะพิจารณาเห็น กายนี้ ด้วยอำนาจของอนุปัสสนา ๗ ประการ มีอนิจจานุปัสสนา เป็นต้น คือจะพิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง ไม่ใช่จะพิจารณา เห็นโดยความเป็นของเที่ยง จะพิจารณาเห็นโดยเป็นทุกข์ ไม่ใช่จะพิจารณา เห็นโดยเป็นสุข จะพิจารณาเห็นโดยเป็นอนัตตา ไม่ใช่จะพิจารณาเห็น โดยเป็นอัตตา จะเบื่อหน่าย ไม่ใช่จะเพลิดเพลีน จะคลายความกำหนัด ยินดี ไม่ใช่จะกำหนดยินดี จะดับ (ตัณหา) ไม่ใช่จะให้เกิด (ตัณหา) จะ สลัดออกไป ไม่ใช่จะยึดมั่นไว้ เธอเมื่อพิจารณาเห็นกายนั้น โดยความเป็นของไม่เที่ยง ก็จะละนิจจสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ก็จะละสุขสัญญา ได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา ก็จะละอัตตสัญญาได้ เมื่อเบื่อ หน่ายก็จะละนันทิธรรม ความเพลิดเพลีนได้ เมื่อคลายกำหนัด ก็จะละราคะ

ได้ เมื่อดับ (ตัณหา) ก็จะละสมุทัยได้ เมื่อสลัดออกได้ ก็จะละการยึดมั่นได้.

อธิบายบท อาตาปี สติมา สมุปชาโน

บทว่า วิหริติ ได้แก่การดำเนินไป.

ในบทว่า อาตาปี พิงทราบวิเคราะห์ดังนี้ ชื่อว่า อาตาปะ เพราะอรรถว่า ย่อมเผาผลาญกิเลสในภพ ๓. คำว่า อาตาปะนี้เป็นชื่อของวิริยะ. อาตาปะ ของภิกษุนั้นมีอยู่ เหตุฉะนั้น ภิกษุนั้นจึงชื่อว่า อาตาปี.

บทว่า สมุปชาโน ได้แก่ประกอบด้วยญาณ กล่าวคือสัมปชัญญะ.

บทว่า สติมา คือประกอบด้วยสติที่ใช้กำหนดกาย.

ก็ธรรมดาว่า อนุปัสสนา นี้ จะไม่มีแก่ผู้ปราศจากสติเลย เพราะพระโยคาวจรใช้สติกำหนดอารมณ์แล้ว จึงพิจารณาเห็น (กายเป็นตน) ด้วยปัญญา เพราะเหตุฉะนั้นแหละ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ก็แลภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตพูดถึงสติว่ามีประโยชน์ในธรรมทั้งปวง เพราะฉะนั้น ในพระสูตรนี้ พระองค์จึงตรัสไว้ว่า กายะ กายานุปสุติ วิหริติ (พิจารณาเห็นกายในกายอยู่). ด้วยคำเพียงเท่านี้ เป็นอันพระองค์ตรัส กายานุปัสสนาสติปฏฐานกรรณฐาน.

อีกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุที่ผู้ที่ไม่มีความเพียร ความหุดหู่ภายใน ย่อมทำอันตรายให้ได้ ผู้ที่ไม่มีสัมปชัญญะ ย่อมเป็นผู้หลงลืมสติ ในการกำหนดอุบาย และในการเว้นสิ่งที่ไม่ใช่อุบาย คือเป็นผู้ไม่สามารถในการกำหนดอุบาย และในการสลัดทิ้งสิ่งที่ไม่ใช่อุบาย (และ) กรรณฐานนั้น จะไม่สำเร็จแก่เธอด้วยวิธีนั้น ฉะนั้น พิงทราบว่า เพื่อจะทรงแสดงธรรมทั้งหลายที่มีอานุภาพเป็นเหตุสำเร็จแห่งกรรณฐานนั้น พระ

องค์จึงตรัสคำนี้ไว้ว่า อาตมปี มีความเพียร สมุชชาโน มีสัมปชัญญะ
สติมา มีสติ.

อธิบายบท วินยยุ โลก อภิขณาโทมนสุต

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงกายานุสัสสนาสติปิฎฐาน
และวิธีประกอบกายานุสัสสนาสติปิฎฐานนั้น ด้วยประการอย่างนี้แล้ว
บัดนี้ เพื่อจะแสดงองค์แห่งการละกิเลส จึงได้ตรัสว่า วินยยุ โลก
อภิขณาโทมนสุต พึงจัดอภิขณาและโทมนัสในโลกรอกได้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า วินยยุ ได้แก่พรากรอกไปด้วยการ
พรากรอกไปด้วยองค์นั้น หรือด้วยการพรากรอกไปด้วยการข่มไว้.

บทว่า โลก ได้แก่ในกายนั่นเอง. ความจริง กาย พระองค์
ทรงประสงค์เอาว่าโลกในที่นี้ เพราะอรรถว่า แตกสลาย. แต่เพราะเหตุ
ที่เธอไม่ใช่จะละอภิขณาและโทมนัสได้เฉพาะเพียงแต่ในกายเท่านั้น แม้
ในเวทนาเป็นต้นก็ละได้เหมือนกัน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ในคัมภีร์วิภังค์
ว่า โลก คือ อุปาทานชั้นทั้ง ๕.

อีกอย่างหนึ่ง เพราะกรรมเหล่านั้นถูกนับว่าเป็นโลก คำว่า โลก
นั้น ท่านจึงกล่าวไว้โดยอรรถุทธธานัย (โดยการขยายความ) ส่วนคำใด
ที่ท่านกล่าวไว้ว่า ในกรรมเหล่านั้น อันไหนเป็นโลก กายนั้นแหละเป็น
โลก. นี้แหละเป็นอรรถาธิบายในคำนี้. พึงเห็นการสัมพันธ์ความอย่างนี้
ว่า กำจัดอภิขณาและโทมนัสในโลกรอกได้.

ก็เพราะเหตุที่ในสูตรนี้ กามฉันทะสงเคราะห์เข้ากับศัพท์ว่า
อภิขณา พยาบาทสงเคราะห์เข้ากับศัพท์ว่าโทมนัส ฉะนั้น พึงทราบว่

การละนิวรณ์เป็นอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้ว ด้วยการแสดงธรรมสองอย่างที่มีกำลังอันนับเนื่อง (กับการละ) นิวรณ์ แต่โดยพิเศษแล้ว ในสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสการละ ความยินดีที่มีกายสมบัติเป็นมูล ด้วยการขจัดอภิชฌา (และ) ความยินร้ายที่มีกายวิบัติเป็นมูลอีกด้วยการกำจัดโทมนัส อนึ่ง ตรัสการละความยินดีในกาย ด้วยการกำจัดอภิชฌา (และ) ความไม่ยินดีในการเจริญกายภาวนา ด้วยการกำจัดโทมนัส ตรัสการละ การเพิ่มความสวยงาม และความสุขเป็นต้น ที่ไม่มีอยู่จริงในกายด้วยการกำจัดอภิชฌา และการนำออกซึ่งความไม่สวยงาม และความเป็นทุกข์ที่มีอยู่จริงในกาย ด้วยการกำจัดโทมนัส.

ด้วยคำว่า วิเนยฺย โลก อภิชฺฐา โทมนสฺสํ นั้น เป็นอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงอานุภาพแห่งการบำเพ็ญเพียร และความเป็นผู้สามารถในการบำเพ็ญเพียรของพระโยคาวจรไว้แล้ว. ความจริงอานุภาพของความเพียรนั้น ได้แก่การที่พระโยคาวจรเป็นผู้ปลดพันไปจากความยินดีและความยินร้าย เป็นผู้ข่มความยินดีและความยินร้ายเสียได้ และเป็นผู้เว้นจากการเพิ่มสิ่งที่ไม่เป็นจริงเข้าไป และนำสิ่งที่เป็นจริงออกมา. ก็พระโยคาวจรนี้ เมื่อปลดพันจากความยินดีและความยินร้าย ข่มเสียได้ซึ่งความยินดีและไม่ยินดี ไม่เพิ่มสิ่งที่ไม่เป็นจริงเข้าไป และไม่นำสิ่งที่เป็นจริงออกมา ย่อมเชื่อว่าเป็นผู้สามารถในการบำเพ็ญเพียรแล.

อีกนัยหนึ่ง พึงทราบว่ พระองค์ตรัสกรรมฐานไว้ด้วยอนุปัสสนา (การพิจารณาเนื่อง ๆ) ในบทว่า กายเย กายานุปสฺสุตี นี้. ตรัสการบริหารกายไว้ สำหรับผู้บำเพ็ญกรรมฐาน ด้วยการพักผ่อนดังที่กล่าวไว้แล้วในบทว่า วิหฺรติ.

ในบทว่า **อาตาปี** เป็นต้น พระองค์ตรัส **สัมมปฺปราน** (ความเพียรชอบ) **ไว้ด้วยอาตาปะ** (ความเพียรเป็นเหตุให้กิเลสเร่าร้อน) ตรัสกรรมฐานที่ให้สำเร็จประโยชน์ทุกอย่าง หรืออุบายสำหรับบริหารกรรมฐานไว้ด้วยสติสัมปชัญญะ. อีกอย่างหนึ่ง ตรัสสมณะที่ได้มาแล้ว ด้วยอำนาจกายานุปัสสนาไว้ด้วยสติ. ตรัสวิปัสสนาด้วยสติสัมปชัญญะ. ตรัสพลังแห่งภavanaไว้ด้วยการขจัดอภิชณาและโทมนัสออกไป.

อธิบายบท อนุปสฺสู

แต่ในคัมภีร์วิภังค์ พระองค์ตรัสไว้ว่า บทว่า **อนุปสฺสู** ความว่า บรรดาธรรมเหล่านั้น **อนุปัสสนา** คืออะไร ?

คือปัญญา การรู้ทั่วถึง ฯลฯ **สัมมาทิฏฐิ** นี้เรียกว่า **อนุปัสสนา**. ภิกษุเข้าถึง เข้าถึงเรียบร้อยแล้ว เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงเรียบร้อยแล้ว เข้าไปถึงแล้ว ถึงพร้อมแล้ว ประกอบแล้วด้วยอนุปัสสนานี้ เพราะเหตุ นั้น จึงตรัสเรียกว่า **อนุปสฺสู** ผู้พิจารณาเห็นเนื่อง ๆ

บทว่า **วิหฺรติ** ความว่า ย่อมผลัดเปลี่ยน เป็นไป รักษาไว้ ดำเนินไปเอง ใ้ (ร่างกาย) ดำเนินไป นำไป พักผ่อน ด้วยเหตุ นั้น จึงตรัสเรียกว่า **วิหฺรติ**.

บทว่า **อาตาปี** ความว่า บรรดาธรรมเหล่านั้น **อาตาปะ** (ความเพียร) คืออะไร ?

คือ การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ ความพยายามชอบ นี้เรียกว่า **อาตาปะ** ภิกษุเป็นผู้เข้าถึงแล้ว ฯลฯ ประกอบพร้อมแล้ว ด้วยอาตาปะนี้ ด้วยเหตุ นั้น จึงตรัสเรียกว่า **อาตาปี**.

บทว่า สมุปชานโน ความว่า บรรดาธรรมเหล่านั้น สัมปชัญญะ
คืออะไร ?

คือ ปัญญา ความรู้ทั่วถึง ฯลฯ สัมมาทิฏฐิ นี้เรียกว่า
สัมปชัญญะ. ภิกษุเป็นผู้เข้าถึงแล้ว ฯลฯ ประกอบพร้อมแล้วด้วย
สัมปชัญญะนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงตรัสเรียกว่า สมุปชานโน.

บทว่า สติมา ความว่า บรรดาธรรมเหล่านั้น สติ คืออะไร ?

คือ สติ ความระลึกได้ อนุสสติ ความระลึกถึงเนื่อง ๆ ฯลฯ
สัมมาสติ ความระลึกชอบ นี้เรียกว่า สติ. ภิกษุเป็นผู้เข้าถึงแล้ว ฯลฯ
ประกอบพร้อมแล้วด้วยสตินี้ ด้วยเหตุนี้ จึงตรัสเรียกว่า ผู้มีสติ.

บทว่า วินยยุ โลก อภิขณาโทมนสุต ความว่า บรรดาธรรม
เหล่านั้น โลก คืออะไร ?

กายนั่นเอง ชื่อว่า โลก โลกคืออุปาทานชั้นทั้ง ๕ นี้เรียกว่า โลก.

บรรดาธรรมเหล่านั้น อภิขณา คืออะไร ?

คือ ความกำหนด ความกำหนดแรงกล้า ความยินดี ความ
คล้อยตาม ความเพติดเพลิน ความกำหนดด้วยอำนาจความเพติดเพลิน
ความกำหนดแรงกล้าแห่งจิต นี้เรียกว่า อภิขณา.

บรรดาธรรมเหล่านั้น โทมนัส คืออะไร ? คือ ความไม่ยินดีทางใจ
ความทุกข์ทางใจ ความไม่ยินดี ทุกขเวทนา เกิดแต่สัมผัสทางใจ นี้
เรียกว่า โทมนัส.

ทั้งอภิขณา ทั้งโทมนัสในโลก คือ กายนี้ เป็นอันถูกขจัดแล้ว
ถูกกำจัดออกไปแล้ว สงบแล้ว เจริบแล้ว เจริบแล้ว ระงับแล้ว ถึงการดับแล้ว
ถึงการตั้งอยู่ไม่ได้แล้ว ถึงการดับสูญไป ไม่อัมเอบแล้ว สิ้นปริดาแล้ว

ชูปชิตแล้ว เขียวแห้งแล้ว ทำให้เสื่อมสิ้นแล้ว ด้วยเหตุนี้ พระองค์ จึงตรัสว่า ขจัดอภิชณาและโทมนัสในโลก ก็กายได้ เนื้อความของ บทเหล่านั้น ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วอย่างที่พรรณนามานี้ นักศึกษาพึงทราบ นัยแห่งอรรถกถา นี้ พร้อมด้วยเนื้อความนั้น โดยการเทียบเคียงกันเถิด นี้เป็นกถาพรรณนาความแห่งอุเทศแห่งกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ก่อน.

อธิบายเวทนานุปัสสนา

บัดนี้ ผู้ศึกษาพึงทราบประโยชน์ ในการกล่าวซ้ำ เวทนาเป็นต้น ในคำมโหธาธิอย่างนี้ว่า เวทนาสุ เวทนานุปสฺสู วิหฺรติ (ซึ่งมีรวมอยู่ใน คำนี้ว่า เวทนาสุ...จิตฺเต...ชฺมฺเมสุ...ชฺมฺมานุปสฺสู วิหฺรติ ฯลฯ วินิยฺยุ โลก อภิชฺฐมาโทมนสฺสํ โดยนัยดังที่ได้กล่าวไว้แล้ว ในกายา- นุปัสสนา.

ก็ในคำว่า เวทนาสุ เวทนานุปสฺสู วิหฺรติ จิตฺเต จิตฺตานุปสฺสู ชฺมฺเมสุ ชฺมฺมานุปสฺสู นี้ คำว่า เวทนา ได้แก่เวทนา ๓ และ เวทนานั้น เป็นโลกียะอย่างเดียว ถึงแม้จิตก็เหมือนกัน เป็นโลกียะ. ธรรมก็เช่นนั้นเหมือนกัน (เป็นโลกียะ). การจำแนกเวทนาเป็นต้น เหล่านั้น จักปรากฏในนิเทศวาร. แต่ในที่นี้ พึงทราบการจำแนก เวทนาด่วน ๆ ไว้ว่า เวทนาต้องพิจารณาเห็นอย่างไร พระโยคาวจร เมื่อพิจารณาเห็นอย่างนั้น ก็ชื่อว่าพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา. ใน จิตตานุปัสสนา และชฺรฺรฺมานุปัสสนา ก็นัยนี้เหมือนกัน.

ถามว่า ก็เวทนาควรพิจารณาเห็นอย่างไร ?

ตอบว่า ก่อนอื่น สุขเวทนาควรพิจารณาให้เห็นโดยเป็นทุกข์

ทุกขเวทนาควรพิจารณาให้เห็นโดยเป็นเสมือนลูกศร อทุกขมสุขเวทนา (เวทนาไม่ทุกข์ ไม่สุข) ควรพิจารณาให้เห็นโดยเป็นของไม่เที่ยง. ดังที่ตรัสไว้ว่า :-

ภิกษุรูปใดได้เห็นความสุขโดยเป็นความทุกข์ ได้เห็น
ความทุกข์โดยเป็นลูกศร ได้เห็นความไม่ทุกข์ไม่สุข
ที่มีอยู่ โดยเป็นสิ่งไม่เที่ยง แน่นนอนแล้ว ภิกษุรูป
นั้นเป็นผู้เห็นชอบ จักเป็นผู้สงบ เทียวไป.

ก็เวทนาหมดทุกอย่างนี้ ควรพิจารณาให้เห็นว่าเป็นทุกข์. สมจริงตามที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ได้เสวยแล้ว เราตถาคคกล่าวถึงนั่นทั้งหมดว่า (รวมลงใน) ทุกข์.

อีกอย่างหนึ่ง สุขเวทนา ก็ควรพิจารณาให้เห็นโดยเป็นทุกข์. ดังที่ตรัสไว้ว่า เวทนานี้เป็นสุข ความสุขที่ดำรงอยู่ เป็นวิปริณามทุกข์ เพราะฉะนั้น ควรขยายให้พิสดารทุกข้อ.

อีกอย่างหนึ่ง เวทนาจึงควรพิจารณาให้เห็น แม้โดยอนุปัสสนาทั้ง ๗ มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น. คำที่เหลือ จักมีปรากฏในนิเทศวารนั้นแหละ.

แม้บรรดาจิต และธรรม จิตก็ควรพิจารณาให้เห็น โดยการแยกออกไปเป็นจิตมีราคะเป็นต้น ที่มาแล้ว ในนิเทศวารแห่งอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น ที่จำแนกออกเป็นต่างๆ กัน มีอารมณ์ อธิบดี สหชาตธรรม ภูมิ กรรม วิบาก และกิริยา เป็นต้น. (ธรรม) ก็ควรพิจารณาให้เห็นโดยลักษณะของตน และลักษณะที่เสมอกัน ของธรรม. โดยสุญญตธรรม, โดยอนุปัสสนาทั้ง ๗ มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น

และโดยจำแนกออกเป็น**สันตธรรม** (ธรรมที่สงบ) และ**อสันตธรรม** (ธรรมที่ไม่สงบ) เป็นต้น ที่มาแล้วในนิเทศวาร. คำที่เหลือ มีนัยคฺจ ที่กล่าวมาแล้วนั้นแหละ.

ก็ในการละอภิชฌาและโทมนัสเป็นต้นนี้ ผู้ใด ละอภิชฌาและโทมนัสในโลก กล่าวคือกายได้แล้ว ผู้นั้น ก็ละอภิชฌาและโทมนัสแม้ในโลก คือเวทนาเป็นต้นได้อยู่แน่นอน ก็จริง แต่ถึงกระนั้นพระองค์ก็ได้ตรัสทุก ๆ นิเทศวาร โดยบุคคลแตกต่างกัน และโดย**สติปัญญา-ภาวนา** ที่ปรากฏขึ้นในขณะจิตแตกต่างกัน. อีกอย่างหนึ่ง ฟังทราบวา โดยเหตุที่อภิชฌาและโทมนัสที่ละได้ในวาระหนึ่งแล้ว ก็เป็นอันละได้แม้ในวาระที่เหลือนั้นแหละ แม้เพื่อทรงแสดงการละอภิชฌาและโทมนัสไว้ในวาระนั้น จึงได้ตรัสไว้แบบนี้ ดังนี้แล.

จบ อรรถกถาว่าด้วยอุเทศวาร

สมาธิ ๔

[๑๓๓] บัดนี้ **พระผู้มีพระภาคเจ้า** ทรงมีพุทธประสงค์จะให้สัตว์ทั้งหลายบรรลุคุณวิเศษมากประการ ด้วยพระธรรมเทศนาว่าด้วย**สติปัญญา** จึงทรงจำแนก**สัมมาสมาธิ**ข้อเดียวนั้นแหละ ออกเป็น ๔ ข้อตามอารมณ์ โดยนัยมีอาทิว่า **สติปัญญา**มี ๔ อย่าง ๔ อย่างคืออะไร ? คือ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นกายในกาย ดังนี้แล้ว ต่อไป เมื่อจะทรงเอา**สติปัญญา**แต่ละข้อมาจำแนกออกไป (อีก) จึงได้ทรงปรารภเพื่อตรัส**นิเทศวาร**ไว้โดยนัยมีอาทิว่า **กถณฺจ**

ภิกขเว (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็เป็นไฉน ?) อุปมาเหมือนกับช่างจักสาน ผู้ฉลาด ประสงค์จะทำเครื่องใช้สอยมีเสื่อลำแพนหยาบ เสื่อลำแพนละเอียด ผอบ หีบ และลั้ง เป็นต้น ได้ไม้ไผ่ใหญ่มา ๑ ลำ ฝ่าออกเป็น ๔ ซีก เอาแต่ละซีกมาจัก (ให้เป็นดอก) แล้วสานเครื่องใช้สอยจะนั้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **กถญจ** เป็นต้น เป็นคำถามโดยตรง น่าจะหมายจะตรัสตอบให้พิสดารด้วยพระองค์เอง. ก็ในบทนี้ มีอรรถาธิบาย โดยสังเขปดังต่อไปนี้ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย โดยประการอย่างไร ? ภิกษุ จึงเป็นผู้พิจารณาเห็นภายในกายอยู่. นัยนี้ จะมีในทุกวาระแห่งคำถาม.

บทว่า **อิธ ภิกขเว ภิกขุ** ความว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุ ในศาสนานี้. เพราะว่า **อิธ** ศัพท์นี้ ในคำว่า **อิธ ภิกขเว ภิกขุ** นี้ บ่งชี้ถึงศาสนาอันเป็นที่พำนักอาศัยของบุคคลผู้ให้เกิดกายานุปัสสนา ทุกประการ และปฏิเสธศาสนาอื่นว่าไม่เป็นเช่นนั้น. สมจริงตามที่ **พระผู้มีพระภาคเจ้า**ตรัสไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในศาสนานี้เท่านั้น มีสมณะ ศาสนาอื่น (ปรปป์วาท ลัทธิที่โจมตีลัทธิอื่น) วางจากสมณะ เหล่าอื่น. ด้วยเหตุนั้น พระองค์จึงได้ตรัสไว้ว่า ภิกษุในศาสนานี้.

คำว่า **อรณฺณคโตะ วา ๗เป๗ สฺสญฺญาคารคโตะ วา** (ไปสู่ป่า ฯลฯ หรือไปสู่เรือนร้าง) นี้เป็นคำแสดงถึงการทรงกำหนดเสนาสนะที่เหมาะสมแก่การบำเพ็ญสติปัฏฐานไว้.

อุปมาจิตเหมือนลูกวัว

เพราะว่า จิตของภิกษุนี้ ที่ชานไปในรูปารมณ เป็นตัน มานานแล้ว ไม่ประสงค์จะเข้าร่องรอยกรรมฐานได้ ว่างออกนอกทางถ่ายเดียว เหมือนรถที่เทียมด้วยวัวพยศก็ปานกัน เพราะฉะนั้น จึงอุปมาเสมือนหนึ่งว่า คนเลี้ยงวัว (เจ้าของ) เมื่อประสงค์จะฝึกลูกวัวพยศ ที่ค่อมนมทุกหยดจากแม่วัวพยศ เติบโตขึ้นมา ต้องพราก (มัน) ออกจากแม่ดอกหลักใหญ่หลักหนึ่งไว้ในที่เหมาะสม แล้วเอาเชือกผูก (มัน) ไว้ที่หลักนั้น. ครั้นลูกวัวของเขาตัวนั้น ทะยานไปทางโน้นทางนี้ ก็ไม่อาจหนีไปได้ จะต้องยั้งคิด หรืออนยั้งคิดหลักนั้นเองฉันใด. ภิกษุรูปนี้เองก็ฉันนั้นเหมือนกัน เมื่อประสงค์จะฝึกจิตร้ายของตน ที่เจริญขึ้นจากการค่อมสรูปารมณเป็นต้นมานานแล้ว ต้องพราก (มัน) จากรูปารมณเป็นต้น เข้าไปสู่ป่า หรือรุกขมุต หรือเรือนร้าง เอาเชือกคือสติผูกมันไว้ที่หลัก คืออารมณ์ของสติปัญญาฐานนั้น. จิตของเธอนั้นถึงจะคั่นรนไปทางโน้นทางนี้อย่างนี้ เมื่อไม่ได้อารมณ์ที่เคยชินมาก่อน ไม่อาจจะทำลายเชือกคือสติ (ให้ขาด) แล้วหนีไป ก็จะชบเซา และเงื่องหงอย อยู่กะอารมณ์นั้นเอง ด้วยอุปจารสมาธิ. ด้วยเหตุนี้ พระโบราณจารย์ จึงได้กล่าวไว้ว่า :-

พระโยคาวจร (ผู้บำเพ็ญเพียร) ต้องเอาสติผูกจิต
ของตนไว้ที่อารมณ์ (กรรมฐาน) ให้มัน เหมือน
กับคนในโลกนี้ เมื่อจะฝึกวัว ต้องผูกวัวที่จะต้องฝึก
ไว้ที่หลักฉะนั้น.

๑. ปาฐะว่า ทมัม แต่ลบบัพพมาเป็น ทมัม แปลตามลบบัพพมา.

เสนาสนะนั้นเป็นเสนาสนะเหมาะสมที่จะบำเพ็ญ (กรรมฐาน) สำหรับเธอ ด้วยประการดังที่พรรณนามานี้. ด้วยเหตุนั้น พระองค์จึงได้ตรัสไว้ว่า อรณฺยคโตะ วา ๗เป๗ สฺสยฺยาคารคโตะ วา นี้บ่งชี้ถึงการกำหนดเสนาสนะที่เหมาะสมกับการบำเพ็ญสติปัฏฐาน.

เสียงเป็นข้าศึกต่อฌาน

ก็อีกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุที่พระโยคาวจรยังสละเสนาสนะทำยบ้านที่อีกทีก็ด้วยเสียงสตรี เสียงบุรุษ เสียงช้าง และเสียงม้า เป็นต้น ไม่ได้ จะยังอานาปานสติกรรมฐาน อันเป็นยอดแห่งกายานุปัสสนา เป็นเหตุใกล้เคียงแห่งการบรรลุคุณพิเศษและทิฏฐุธรรมสุขวิหารธรรมของพระพุทฺธเจ้า พระปัจเจกพุทฺธเจ้า และพระสาวกทุก ๆ พระองค์นี้ ให้สมบูรณ์ ไม่ใช่ของที่จะทำได้ง่าย เพราะฌานมีเสียงเป็นเสียงหนาม (อุปสรรค). แต่ในป่าที่ไม่มีหมู่บ้าน การกำหนดเอาพระกรรมฐานนี้แล้วยังฌานที่ ๔ มีอานาปานสติเป็นอารมณ์ ทำฌานนั่นเองให้เป็นเบื้องบาท (ของวิปัสสนา) พิจารณาสังขารแล้วได้บรรลุพระอรหัตต์อันเป็นผลชั้นยอด เป็นสิ่งที่พระโยคาวจรทำได้ง่าย ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงเสนาสนะอันสมควรแก่พระโยคาวจรนั้น จึงตรัสว่า อรณฺยคโตะ วา ดังนี้ เป็นต้น.

ด้วยว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงเป็นเหมือนอาจารย์ผู้รู้พื้นที่ (นักคู่มือ หรือนักธรณีวิทยา). พระองค์ ครั้นทรงใคร่ครวญเห็นเสนาสนะที่สมควรแก่พระโยคาวจรอย่างนี้แล้ว จึงทรงชี้ว่า ควรบำเพ็ญพระ

กรรมฐาน ณ ที่นี้ ต่อขึ้นไป พระโยคี (ภิกษุผู้บำเพ็ญเพียร) บำเพ็ญกรรมฐานอยู่ เมื่อได้บรรลุพระอรหัตตามลำดับแล้ว พระองค์ทรงได้รับสักการะอย่างมากมายด้วยคำสรรเสริญว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงเป็นผู้ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ (จริง ๆ) หนอ เหมือนกับอาจารย์ผู้รู้พื้นที่ คูพื้นที่ที่จะตั้งพระนครแล้ว พิจารณาคูถ้ำถ้วนแล้ว ชี้บอกว่า ท่านทั้งหลายจงสร้างพระนคร ณ ที่นี้ และเมื่อพระนครสร้างสำเร็จโดยสวัสดิ (เรียบร้อย) แล้ว จะได้รับพระราชทานสักการะมากมายจากราชตระกูลนั้น.

ทรงเปรียบพระเหมือนเสือเหลือง

แต่ภิกษุรูปนี้ ท่านกล่าวว่า เป็นเช่นกับเสือเหลือง. อธิบายว่า พญาเสือเหลืองใหญ่อาศัยพงหญ้า หรือพงป่า พงเขาในป่า ชุ่มจับหม่อมฤคมีควายป่า เนื้อสัตว์ และหมูป่าเป็นต้น (กิน) ฉันทใด ภิกษุนี้ก็ฉันทนั้นเหมือนกัน บำเพ็ญพระกรรมฐานบ่อยๆ ในป่าเป็นต้น จะบรรลุอรหัตผล ๔ และอรหัตผล ๔ ตามลำดับ. เพราะฉะนั้น พระโหราณาจารย์จึงได้กล่าวไว้ว่า :-

ภิกษุผู้เป็นพุทธบุตร บำเพ็ญวิปัสสนา ประกอบ
ความเพียรนี้ เข้าไปสู่ป่า แล้วบรรลุอรหัตผล
เหมือนเสือเหลือง ชุ่มจับเนื้อกินฉะนั้น.

ด้วยเหตุนี้ **พระผู้มีพระภาคเจ้า** เมื่อจะทรงแสดงเสนาสนะป่าอันเป็น
พื้นที่ซึ่งเหมาะสมแก่การรีบเร่งในการประกอบความเพียรแก่ภิกษุนี้ จึง
ได้ตรัสไว้ว่า **อรุณคโตะ** วา ดังนี้ เป็นต้น.

ต่อแต่นี้ไป คำใดที่ข้าพเจ้าจะต้องกล่าว (อธิบาย) ในอานา-
ปานบรรพนี้ก่อน คำนั้นข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้นแล้ว.

เจริญอานาปานสติ

ก็เมื่อพระโยคาวจรนั้น ศึกษาอยู่ด้วยอำนาจแห่งลมหายใจเข้าและ
ลมหายใจออกเหล่านี้ ที่**พระผู้มีพระภาคเจ้า**ได้ตรัสไว้เช่นนี้ว่า ภิกษุ
สำเนียงกว่า เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่า เราหายใจออกยาว ฌาน
ทั้ง ๔ จะเกิดขึ้นในเพราะนิमित คือ **อัสสาสะ** และ **ปัสสาสะ**.

เธอออกจากฌานแล้ว กำหนดลมหายใจออก ลมหายใจเข้า หรือ
กำหนดองค์ฌาน, ในจำนวน**อัสสาสะ** **ปัสสาสะ** และองค์ฌานทั้ง ๒
อย่างนั้น. (ถ้า) เป็นผู้กำหนด**อัสสาสะ****ปัสสาสะ**เป็นอารมณ์ ก็กำหนดรูป
อย่างนี้ว่า **อัสสาสะ****ปัสสาสะ**อาศัยอยู่กับอะไร ? อาศัยอยู่กับ**วัตถุ**
กรชกาย ชื่อว่า **วัตถุ**, **มหาภูตรูป ๔** และ**อุปาทายรูป (๒๔)** ชื่อว่า
กรชกาย.

ต่อมา กำหนดนามรูปอย่างนี้ว่า นามมีอยู่ ในอารมณ์นั้น มี
ผัสสะเป็นที่ ๕ เมื่อแสวงหาปัจจัยของนามรูปนั้นจะเห็น**ปฏิจจสมุปบาท**
มี**วิชชา**เป็นต้น ชำมสงสัยได้ว่า นี่เป็นเพียงปัจจัยและธรรมที่อาศัย
ปัจจัยเกิดขึ้นเท่านั้น ไม่มีสัตว์ หรือบุคคล อื่นต่างหาก (จาก**อัสสาสะ**-

ปีศาจะนั้น) ยกนามรูปพร้อมทั้งปัจจัยขึ้นสู่ไตรลักษณ์ เจริญวิปัสสนา บรรลุพระอรหัตตามลำดับ.

นี่เป็นช่องทางแห่งการออกไป (จากทุกข์) จนถึงอรหัตของภิกษุรูปหนึ่ง.

ส่วนผู้กำหนดความเป็นอารมณ์ จะกำหนดนามรูปว่า องค์ฌานทั้งหลายเหล่านี้ อาศัยอยู่กับอะไร อาศัยอยู่กับวัตถุ กรชกาย ชื่อว่า วัตถุ องค์ฌานเป็นนาม กรชกายเป็นรูป เมื่อแสวงหาปัจจัยของนามรูปนั้น จะเห็นปัจจัยการมีวิชาเป็นต้น ข้ามความสงสัยเสียได้ว่า นี่เป็นเพียงปัจจัยและธรรมที่อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นเท่านั้น ไม่มีสัตว์หรือบุคคลอื่นต่างหาก (จากนามรูปนั้น) ยกนามรูปพร้อมทั้งปัจจัยขึ้นสู่ไตรลักษณ์ เจริญวิปัสสนา บรรลุอรหัตตามลำดับ. นี่เป็นช่องทางแห่งการออกไป (จากทุกข์) จนถึงพระอรหัตของภิกษุรูปหนึ่ง.

บทว่า **อิติ อหฺมตฺตํ** วา ความว่า ภิกษุพิจารณาเห็นภายในกาย คือลมหายใจออกหายใจเข้าของตนอยู่อย่างนี้หรือ.

บทว่า **พหิทฺธา** วา ความว่า หรือ (พิจารณาเห็นภายในกาย) ในกาย คือลมหายใจออกหายใจเข้าของคนอื่น.

บทว่า **อหฺมตฺตพหิทฺธา** วา ความว่า ในกายคือลมหายใจออกหายใจเข้าของคน (และ) ของผู้อื่น ตามกาลเวลาอย่างนี้.

ด้วยบทว่า **อหฺมตฺตพหิทฺธา** วา นี้ พระองค์ตรัสถึงกาลเวลาที่ลมหายใจนั้นออก ๆ เข้า ๆ โดยไม่พักกรรมฐานที่ซ้ำของไว้. แต่ทั้ง ๒ อย่างนี้ จะมีในเวลาเดียวกันไม่ได้.

๑. ปาฐะว่า อิทานิ พมาเป็น อิมานิ แปลตามฉบับพม่า.

บทว่า สมุทฺถมฺมานุปลฺลตี วา ความว่า อุปมาเสมือนหนึ่งว่า
อาศัยทั้งสูกของช่างทองทั้งกำนสูกและความพยายามอันเกิดจากทั้ง ๒ อย่าง
นั้น (สูกและกำนสูก) ลมจึงเดินไปมาได้ฉับไฉน. กายคืออัสสาสะ
ปัสสาสะของภิกษุก็ฉับไฉนนั้น อาศัยกรรกาย โครงจุมก และจิต จึงสัญจร
ไปมาได้. ธรรมทั้งหลายมีกายเป็นต้น เป็นสมุทฺถ ภิกษุเมื่อพิจารณา
ธรรมเหล่านั้น เรียกว่า พิจารณาเห็นธรรม คือความเกิดขึ้นในกายอยู่.

บทว่า วยธมฺมานุปลฺลตี วา ความว่า เมื่อกายแตกดับ โครง
จุมกโห่ว และเมื่อจิตดับ ขึ้นชื่อว่ากายคืออัสสาสะและปัสสาสะจะสัญจร
ไม่ได้ เหมือนกับเมื่อสูกถูกนำออกไปแล้ว เมื่อกำนสูกหัก และเมื่อ
ไม่มีความพยายามอันเกิดแต่สูกและกำนสูกนั้น ลมนั้นจะไม่เดินฉับไฉน
เพราะฉะนั้น ลมหายใจออกและหายใจเข้าดับไป เพราะกายเป็นต้น
แตกดับไป ภิกษุเมื่อพิจารณาเห็นอยู่อย่างนี้ พระองค์จึงตรัสเรียกว่า
พิจารณาเห็นธรรมคือความดับไปในกายอยู่.

บทว่า สมุทฺถวยธมฺมานุปลฺลตี ความว่า พิจารณาเห็นความเกิด
ตามกาลเวลา ความดับไปตามกาลเวลา.

บทว่า อตฺถิ กาโย วา ปนสฺส ความว่า สติ เป็นอันเธอ
เข้าไปตั้งไว้อย่างนี้ว่า กายมีอยู่ แต่ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล. ไม่ใช่หญิง
ไม่ใช่ชาย ไม่ใช่อัตตา ไม่ใช่สิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา
ไม่ใช่ใคร ไม่ใช่ของใคร.

คำว่า ยาวเทว นี้ เป็นคำกำหนดการชี้ขาดประโยชน์. มีคำ
อธิบายว่า สติที่เข้าไปตั้งไว้เช่นนั้น ไม่ใช่เพื่อประโยชน์อย่างอื่น. โดยที่แท้

แล้ว เพียงเพื่อความรู้เท่านั้น คือเพื่อประโยชน์แก่ญาติที่ยิ่งขึ้นไปเป็น
ประมาณต่อ ๆ ไป และเพื่อต้องการสติเป็นประมาณ อธิบายว่า เพื่อ
ต้องการให้สติและสัมปชัญญะเจริญขึ้น.

บทว่า อนิสฺสโต จ วิหฺรติ ความว่า เป็นผู้ไม่อาศัย (อะไร)
ด้วยอำนาจแห่งตัณหานิสัยและทิกฺขุณิสัย.

ชื่อว่า น จ กิณฺจ โลก อุปาทิยติ (และเธอจะไม่ยึดมั่น อะไร
ในโลก) ความว่า เธอจะไม่ยึดถืออะไร คือ รูป ฯลฯ หรือวิญญูณ
ในโลกว่า นี่เป็นอัตตาหรือสิ่งที่เกิดด้วยอัตตาของเรา.

ปิ อักษร ในคำว่า เอวปิ ใช้ในความหมายว่า รวมเอาเนื้อความ
ข้างหน้ามาไว้. อนึ่ง ด้วยบทนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงพระธรรม
เทศนาว่าด้วยอานาปานบรรพ มอบให้ (สาวกทั้งหลาย) ดังนี้แล.

อริยสัจ ๔ ในอานาปานะ

บรรดาสัจจะเหล่านั้น สติที่กำหนด อัสนาสะ และปัสสาสะ
เป็นทุกขสัจ ตัณหาที่มีแต่ก่อนที่เป็นสมุฏฐานของสตินั้น เป็นทุกขสมุทัย
ความไม่เป็นไปแห่งสติ และตัณหาทั้ง ๒ อย่างนั้น เป็นนิโรธ อริยมรรค
ที่มีการกำหนดรู้ทุกข์ มีการละสมุทัย มินิโรธเป็นอารมณ์ เป็นมรรคสัจ.

เธอชวนขวยด้วยอำนาจสัจจะทั้ง ๔ อย่างนี้แล้ว จะบรรลุความดับ
(นิพพาน) ฉะนั้น ข้อนี้จึงเป็นช่องทางแห่งการออกไปจาก (ทุกข์)
จนถึงอรหัต ของภิกษุผู้ไม่ยึดมั่นด้วยอำนาจอัสนาสะและปัสสาสะ รูป
หนึ่ง.

จบ อานาปานบรรพ

พิจารณาอุบายโดยอิริยาบถ

[๑๓๔] พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงจำแนกการพิจารณาอุบาย โดยอัสสาสะและปัสสาสะอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงจำแนกโดยอิริยาบถ จึงได้ตรัสคำมีอาทิไว้ว่า ปุณ จ ปรี.

จะวินิจฉัยในบทเหล่านั้นต่อไป :-

ความรู้ที่เป็นสติปัญฐานภาวนา

ถึงสุนัขบ้าน และสุนัขจิ้งจอก เมื่อเดินไปก็รู้โดยแท้ว่า เรากำลังเดิน. แต่การรู้นั้น พระองค์มิได้ตรัสหมายเอาการรู้แบบนี้. เพราะว่าการรู้แบบนี้ ละสัจตูลัทธิ (การยึดถือว่าเป็นสัตว์) ไม่ได้. ถอนอัตตัตถัญญา (ความสำคัญว่าเป็นอัตตา) ไม่ออก. ไม่เป็นกรรมฐาน หรือสติปัญฐานภาวนา.

แต่การรู้ของภิกษุนี้ ละสัจตูลัทธิได้ ถอนอัตตัตถัญญาได้ เป็นกรรมฐาน หรือเป็นสติปัญฐานภาวนา.

ความจริง การรู้นี้ พระองค์ตรัสหมายเอาการรู้สักตัวอย่างนี้ว่า ใครเดิน ? การเดินของใคร ? เดินเพราะเหตุอะไร ? ถึงในการยืน ก็นัยนี้เหมือนกัน.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ใครเดิน ความว่า ไม่ใช่สัตว์ตัวไหน หรือคนคนไหนเดิน.

บทว่า การเดินของใคร ความว่า ไม่มีการเดินของสัตว์ตัวไหน

บทว่า เดินเพราะเหตุอะไร ความว่า เดินไป โดยการแผ่ขยายของวาโยธาตุที่เกิดจากกิริยาของจิต.

วาโยธาตุเกิดจากจิต

เพราะฉะนั้น ภิกษุนี้ จะรู้ชัด (อิริยาบถ) อย่างนี้ว่า จิต (ความคิด) เกิดขึ้นว่า เราจักเดิน จิตนั้นจะให้วาโยเกิด จะให้การไหววาโยเกิด. การเคลื่อนไหวกายทั้งหมดไปข้างหน้า โดยการแผ่ขยายของวาโยธาตุอันเกิดจากกิริยาของจิต เรียกว่า การเดิน. แม้ในการยืนเป็นต้น ก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

แม้ในบรรดาการยืนเป็นต้นนั้น พึงทราบวินิจฉัยต่อไป จิต (ความคิด) เกิดขึ้นว่า เราจะยืน จิตนั้นจะให้วาโยเกิด จะให้การไหววาโยเกิด.

ภาวะที่กายทั้งหมดตั้งแต่ที่สุด (คือศีรษะถึงปลายเท้า) ยึดขึ้น โดยการแผ่ขยายของวาโยธาตุที่เกิดจากกิริยาของจิต เรียกว่า การยืน.

จิตเกิดขึ้นว่า เราจะนั่ง จิตนั้นจะให้วาโยเกิด จะให้การไหววาโยเกิด การย่อกายตอนล่างลง การยึดกายตอนบนขึ้น โดยการแผ่ขยายของวาโยธาตุที่เกิดจากกิริยาของจิต เรียกว่า การนั่ง.

จิตเกิดขึ้นว่า เราจะนอน จิตจะให้วาโยนั้นเกิด จะให้การเคลื่อนไหววาโยเกิด. การเหยียดร่างกายทั้งหมดออกไปตามทางขวาง โดยการแผ่ขยายของวาโยธาตุที่เกิดจากกิริยาของจิต เรียกว่า การนอน อาการของเขาผู้รู้เห็นอยู่อย่างนี้ เรียกว่า สัตว์เดิน สัตว์ยืน.

ถามว่า มีสัตว์อะไรเดินหรือยืนหรือ ?

ตอบว่า ไม่มี.

แต่เหมือนคำที่เรียกว่า เถวียนไป เถวียนหยุด. ก็ไม่มีอะไรที่ชื่อ

ว่าเกวียนจะไปหรือจะหยุด. แต่เมื่อสารถีสู่ตลาด เทียมโค ๔ ตัวขับไป จะมีก็แต่เพียงการเรียกขานกันว่า เกวียนไป เกวียนหยุด ฉันไค. กายเหมือนเกวียน เพราะอรรถว่าไม่รู้ ลมที่เกิดจากจิตเหมือนโค จิตเหมือนสารถิ เมื่อจิตเกิดขึ้นว่า เราจะเดิน วาโยธาตุที่จะให้เกิดวิญญูติ ก็จะเกิดขึ้น การเดินเป็นต้น จะเป็นไปโดยการแผ่ขยายของวาโยธาตุที่เกิดจากกิริยาของจิต จะมีแต่เพียงการเรียกขานกันว่าสัตว์เดิน สัตว์ยืน ฉันไป ฉันยืน ฉันนั้นเหมือนกัน.

เรื่อวิ่งไปได้ เพราะกำลังของลม ลูกศรวิ่งไปได้
เพราะกำลังของสาย ฉันไค ร่างกายนี้ก็ฉันนั้น
เดินไปได้ เพราะลม (ภายใน) พัดผัน. แม้
กายยนต์นี้ ที่ (นายช่างคือค้นหาประกอบไว้) เดิน
ยืน นั่ง ได้ ด้วยอำนาจของสายชักคือจิต เหมือน
หุ่นยนต์ เคลื่อนไหวได้ ด้วยอำนาจของสายชัก
ในเรื่องนี้ จะมีสัตว์อะไร นอกจากเหตุ ปัจจัย ที่ยืน
หรือเดินไป ด้วยอานุภาพของตน.

เพราะฉะนั้น พระโยคาวจรนั้นกำหนดอยู่ซึ่งอิริยาบถเดิน เป็นต้น ที่เป็นไปโดยเหตุและปัจจัยเท่านั้นอย่างนี้ ฟังทราบเถิดว่า บุคคลนั้นเมื่อเดิน ก็รู้ชัดว่า เราเดิน (เมื่อยืน นั่ง หรือนอน) ก็รู้ชัดว่า เรายืน นั่งหรือนอน.

คำว่า ยถา ยถา วา ปนสฺส กาโย ปณฺหิตो โหติ ตถา
ตถา นํ ปชานาติ (ก็หรือว่า เธอย่อมรู้ชัดกายนั้น ตามที่ตนดำรงอยู่

แล้ว) นี้ เป็นคำที่ประมวลอิริยาบถทุกอย่างไว้.

มีคำอธิบายไว้ดังต่อไปนี้ว่า กายของเธอ สถิตอยู่แล้ว โดยอาการใด ๆ เธอก็รู้ซัดกายนั้น โดยอาการนั้น ๆ คือ รู้ซัดกายที่สถิตอยู่โดยอาการที่เดิน ว่า กำลังเดิน รู้ซัดกายที่ดำรงอยู่โดยอาการที่ยืน นั่ง หรือนอน ว่า (กำลัง) นอน เป็นต้น.

บทว่า **อิติ อหุณตฺตํ** วา ความว่า หรือเธอพิจารณาเห็นกายในกาย โดยการพิจารณาอิริยาบถ ๔ ของตนอย่างนี้อยู่.

บทว่า **พหิทฺธา** วา ความว่า หรือโดยการกำหนดอิริยาบถ ๔ ของผู้อื่น.

บทว่า **อหุณตฺตพหิทฺธา** วา ความว่า พิจารณาเห็นกายในกาย โดยการกำหนดอิริยาบถ ๔ ของตน (หรือ) ของผู้อื่นตามกาลเวลา.

ส่วนในบทว่า **สมุทฺยธมฺมานุปฺสฺสึ** วา เป็นต้น ผู้ศึกษาควรนำเอาความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งรูปขันธ์ด้วยอาการ ๕ อย่างมา โดยนัยมีอาทิว่า เพราะอวิชชาเกิด รูปขันธ์จึงเกิด.

ความจริง คำว่า **สมุทฺยธมฺมานุปฺสฺสึ** วา นี้ ในอิริยาปถบรรพนี้ พระองค์ตรัสหมายเอาคำนั้น.

คำว่า **อตุติ กาโยติ** วา ปนฺสฺส เป็นต้น ก็เช่นเดียวกับที่กล่าวมาแล้วนั่นแหละ.

อริยสังในอริยาบถ

แต่ในอริยาปถบรรพนี้ สติที่กำหนดอริยาบถทั้ง ๔ เป็นทุกขสัง
ค้นหาค่าที่เป็นสมุฏฐานของสติ เป็นสมุทัยสัง การไม่เป็นไปแห่งสติ
กับค้นหาทั้ง ๒ อย่างนั้น เป็นนิโรธสัง อริยมรรคที่กำหนดรู้ทุกข์ ที่
ละสมุทัย ที่มีนิโรธเป็นอารมณ์ เป็นมรรคสัง.

พระโยคาวจรชวนชวายเป็นด้วยอำนาจสังจะทั้ง ๔ อย่างนี้แล้ว จะ
บรรลुकความดับ (นิพพาน). ถ้อยคำดังที่พรรณนามานี้ เป็นช่องทาง
การนำออก (จากทุกข์) จนถึงพระอรหัต ของภิกษุผู้กำหนดอริยาบถ ๔
รูปหนึ่ง ดังนี้แล.

จบ อริยาปถบรรพ

พิจารณาดูกายโดยสัมปชัญญะ ๔

[๑๓๕] พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงจำแนกการพิจารณา
เห็นกายในกายโดยอริยาบถอย่างนี้แล้ว. บัดนี้ เพื่อจะทรงจำแนกโดย
สัมปชัญญะ ๔ จึงตรัสคำมีอาทิว่า ปุณ จปรี ไว้.

ก่อนอื่น บรรดาคำเหล่านั้น ในคำว่า อภิกกนฺเต ปฏิกกนฺเต นี้
การเดินไปพระองค์ตรัสเรียกว่า อภิกกนฺเต การเดินกลับตรัสเรียกว่า
ปฏิกกนฺเต. แม้ทั้ง ๒ อย่างนั้น ได้ในอริยาบถทั้ง ๔.

(จะว่า) ในการเดินก่อน เมื่อโยกกายไปข้างหน้า ก็ชื่อว่าก้าวไป.
เมื่อเอนกลับก็ชื่อว่าถอยกลับ. แม้ในการยืน ผู้ยืนนั้นแหละ เมื่อโยกกาย

ไปข้างหน้า ก็ชื่อว่าก้าวไป เมื่อเอนตัวมาข้างหลัง ก็ชื่อว่าถอยกลับ.

ในการนั่ง ผู้นั่งนั่งเอง เมื่อโน้มตัวด้านหน้าไป เฉพาะหน้าอาสนะ
ชื่อว่าก้าวไป เมื่อโยกร่างกายด้านหลังไปทางหลัง ชื่อว่าถอยกลับ. แม้
ในการนอนก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

บทว่า สมบุชานการิ โหติ ความว่า เป็นผู้ประกอบกิจทุกอย่าง
ด้วยสัมปชัญญะ (ความรู้ตัว) เป็นปกติ หรือเป็นผู้ทำความรู้สึกตัว
นั้นแหละเป็นปกติ เพราะว่า เธอทำความรู้สึกตัวอยู่ที่เดียว ในการก้าว.
ไปข้างหน้าเป็นต้น ไม่ว่าในอิริยาบถไหน ๆ ก็ไม่เว้นสัมปชัญญะ.

สัมปชัญญะ ๔

สัมปชัญญะ ในคำว่า สมบุชานการิ นั้นมี ๔ อย่างคือ สาทถก-
สัมปชัญญะ ๑ สัปพายสัมปชัญญะ ๑ โจรสัมปชัญญะ ๑ อสัม-
โมหสัมปชัญญะ ๑.

๑. สาทถกสัมปชัญญะ

บรรดาสัมปชัญญะทั้ง ๔ อย่างนั้น การไม่ไปตามอำนาจความคิด
ที่เกิดขึ้นที่เดียว ในเมื่อคิดจะก้าวไป กำหนดผลได้ผลเสีย (ก่อน) ว่า
การไปที่นี่ จะมีประโยชน์แก่เรา หรือไม่มี แล้วถือเอาแต่ประโยชน์
ชื่อว่าสาทถกสัมปชัญญะ.

ก็บรรดาอตัละและอนัตตะ (ผลได้ผลเสีย) ทั้ง ๒ อย่างนั้น ความ
เจริญทางธรรมด้วยได้เห็นพระเจดีย์ ได้เห็นต้นโพธิ์ ได้เห็นพระสงฆ์
ได้เห็นพระเถระ และได้เห็นอสุภารมณั เป็นต้น ชื่อว่า อตัละ. เพราะว่า
แม้ได้เห็นพระเจดีย์แล้ว ยังปิติให้เกิด มีพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์ขึ้นได้

(และ) เพราะได้เห็นพระสงฆ์ ก็ให้เกิดปีติมีพระสงฆ์เป็นอารมณ์ขึ้นได้ แล้ว เมื่อพิจารณาอารมณ์นั้นแหละ โดยความสิ้นไปและความเสื่อมไป ก็จะบรรลुพระอรหัต. ได้เห็นพระเถระทั้งหลายแล้ว ตั้งอยู่ในโอวาทของท่าน ได้เห็นอสุภารมณ์แล้ว ยังปฐมฌานให้เกิดในอสุภารมณ์นั้นขึ้นได้ เมื่อพิจารณาอสุภารมณ์นั้นแหละไป โดยความสิ้นไปและความเสื่อมไป ก็ จะบรรลุพระอรหัต. เพราะฉะนั้น การเห็นสิ่งเหล่านั้น จึงชื่อว่า มีประโยชน์. แต่อาจารย์ต่างพวกกล่าวว่า ความเจริญด้านอามิสเอง ก็ชื่อว่า เป็นประโยชน์ (ผล) ได้เหมือนกัน เพราะอาศัยประโยชน์นั้นแล้ว ได้ปฏิบัติ (ธรรม) เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์.

๒. สัปายสัมปชัญญะ

ส่วนการกำหนด สัปายะ และ อสัปายะ (ความสบายหรือไม่สบาย) ในการเดินนั้นแล้วกำหนดเอาสัปายะ ชื่อว่า สัปายสัมปชัญญะ.

ได้แก่อะไร ?

ได้แก่ การเห็นพระเจดีย์ ชื่อว่ามีประโยชน์ก่อน ก็ถ้าบริษัทประชุมกัน ระยะ ๑๐ หรือ ๑๒ โยชน์ เพื่อบูชามหาเจดีย์เป็นการใหญ่ ผู้หญิงบ้าง ผู้ชายบ้าง แต่งตัวด้วยเครื่องประดับ ตามควรแก่สมบัติของตน (ตามฐานะารูป) เดินเที่ยวกันไปเหมือนกับภาพจิตรกรรม (รูปเขียน) ไซ้รี เธอก็จะเกิดความอยากได้ (โลก) ในอิฏฐารมณ์นั้น จะเกิดความขัดเคืองในเพราะอนิฏฐารมณ์ และจะเกิดความหลงใหลขึ้นในเพราะการมองไม่เหมาะสม. จะต้องอาบัติ กายสังสัคคะ (จับต้องกายหญิง) หรือ

จะมีอันตรายแก่ชีวิตและพรหมจรรย์. สถานที่ดังที่พรรณนามานี้ นั่นชื่อว่า เป็นอสังขยา. แม้การเห็นพระสงฆ์ที่เป็นสังขยา ชื่อว่ามีประโยชน์ ในเพราะไม่มีอันตรายมีประการดังที่กล่าวมาแล้ว.

แต่ถ้าเมื่อมนุษย์พากันสร้างปะรำใหญ่ไว้ภายในหมู่บ้านแล้วฟังธรรมเทศนากันตลอดทั้งคืน การชุมนุมของประชาชนและอันตราย ก็จะมี โดยประการดังที่กล่าวแล้วนั้นแหละ. สถานที่ดังกล่าวมาแล้วนั้น เป็นอสังขยา (แต่) เป็นสังขยาได้ เพราะไม่มีอันตราย แม้ในการเห็นพระเถระทั้งหลายผู้มีบริษัทธิวารมาก ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. ถึงการเห็นอสุภารมณ์ ก็ชื่อว่ามีประโยชน์. และมีเรื่องดังต่อไปนี้เป็นการแสดงเนื้อความนั้น (ตัวอย่าง) :-

เรื่องภิกษุหนุ่ม

เล่ากันมาว่า ภิกษุหนุ่มรูปหนึ่งพาสามเณรไปหาไม้ชำระฟัน. สามเณรแหวะออกนอกทางเดินล่วงหน้าไป เห็นอสุภารมณ์ แล้วยังปลุกมณฑลให้เกิดขึ้น ทำปลุกมณฑลนั้นแหละให้เป็นเบื้องบาทพิจารณาสังขาร ทำผลทั้ง ๓ ให้แจ้งชัดแล้ว ได้ยื่นกำหนดกรรมฐาน เพื่อผลประโยชน์แก่มรรคเบื้องสูง (อรหัตตมรรค). ภิกษุหนุ่มเมื่อไม่เห็นสามเณรนั้น จึงร้องเรียกว่าสามเณร. สามเณรนั้นคิดว่า ตั้งแต่บวชแล้ว เราไม่เคยให้พระเรียกถึง ๒ ครั้งเลย เราจักให้คุณวิเศษเบื้องสูงเกิดขึ้นในวันอื่นเถอะ ดังนี้แล้ว จึงให้คำตอบว่า อะไรครับท่าน? และสามเณรนั้นที่ภิกษุหนุ่มบอกว่า มาเกิดสามเณร เพียงคำเดียวเท่านั้นก็มาได้แล้วพูดว่า ท่านครับ ขอได้โปรดเดินไปตามทางนี้ก่อน แล้วยืนหันหน้ามองไปทางทิศตะวันออก ตักครู่หนึ่ง ณ โอกาสที่ผมยีน. เธอได้ทำตามนั้นแล้ว ได้บรรลुकุณวิเศษ

ที่สามเณรนั้นได้แล้วบรรลุแล้ว. อสุภกรรมณ์เดียว ได้เกิดประโยชน์แก่คน ๒ คน ดังที่พรรณนามานี้.

ก็อสุภกรรมณ์นี้ แม้จะมีประโยชน์ดังที่พรรณนามานี้ (แต่) อสุภกรรมณ์คือหญิง ก็เป็นอสังขยาของชาย และอสุภกรรมณ์คือชาย ก็เป็นอสังขยาของหญิง. อสุภกรรมณ์ที่เป็นสภาคกันเท่านั้น จึงจะเป็นสังขยา เพราะฉะนั้น การกำหนดสังขยาอย่างนั้น ชื่อว่า สังขยาสัมปชัญญะ.

๓. โจรสัมปชัญญะ

แต่การเรียนเอา โจรระ กล่าวคือกรรมฐาน ซึ่งเป็นที่ชบใจ ของตน ในจำนวนกรรมฐาน ๓๘ ประการ แล้วรับเอากรรมฐานนั้น เดินไปในที่โจรเพื่อภิกขาจาร ชื่อว่า โจรสัมปชัญญะ สำหรับผู้มีสังขยาที่มีประโยชน์ที่กำหนดแล้วอย่างนี้.

เพื่อความแจ่มชัดแห่งโจรสัมปชัญญะนั้น ผู้ศึกษาควรทราบ สัมปชัญญะ ๔ หมวด ดังต่อไปนี้ คือ ภิกขุลงรูปในศาสนา นี้ นำไป ไม่น่ากลับ ลงรูปไม่นำไป ไม่น่ากลับ ลงรูปทั้งนำไปไม่น่ากลับ.

ภิกขุนำไปไม่น่ากลับ

บรรดาภิกษุทั้ง ๔ รูปนั้น ภิกษุรูปใด ชำระจิตให้สงบใสจาก นีวรณธรรม ด้วยการจงกรม ด้วยการนั่งตลอดทั้งวัน ตลอดปฐมยามแห่ง ราตรีก็เช่นนั้น ในมัชฌิมยามจำวัด แม้ในปัจฉิมยามก็ให้เวลาผ่านไปด้วยการนั่ง การจงกรม จะป่วยกล่าวไปใยถึงจะทำวัตรที่ลานพระเจดีย์ ลาน โพธิ์พฤกษ์ จะรดน้ำต้นโพธิ์ จะตั้งน้ำคั้นน้ำใช้ไว้ สมาทาน ปฏิบัติวัตร

ในคัมภีร์ขันธกะทุกอย่าง มีอาจารย์วัตร และอุปัชฌายวัตรเป็นต้น เธอทำธุระเกี่ยวกับร่างกายแล้ว เข้าไปยังที่นั่งที่นอน และนั่งขัดสมาธิ ๒-๓ ท่า พอให้อบอุ่นแล้วปฏิบัติธรรมฐาน ลุกขึ้นในเวลาภิกขาจาร ถือนาบาตรและจีวรออกไปจากเสนาสนะ มนสิการกรรมฐานอยู่ ด้วยหัวข้อกรรมฐานนั่นเอง เดินไปสู่ลานเจดีย์แล้ว ถ้ามีกรรมฐานมีพุทธานุสสติเป็นอารมณ์ไซ้ร ก็อย่าทิ้งกรรมฐานนั้นเสีย เข้าไปยังลานพระเจดีย์. ถ้ามีกรรมฐานอย่างอื่นไซ้ร ควรพักกรรมฐานนั้นไว้ เหมือนกับเอามือจับสิ่งของวางไว้ที่เชิงบันได แล้วกำหนดเอาปีติมีพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์ขึ้นไปยังลานพระเจดีย์ (ถ้า) เป็นเจดีย์องค์ใหญ่ ควรทำประทักษิณ ๓ ครั้งแล้วไหว้ทั้ง ๔ ด้าน (ถ้า) เป็นเจดีย์องค์เล็ก ควรทำประทักษิณอย่างนั้นเหมือนกัน แล้วไหว้ทั้ง ๘ ด้าน. ครั้นไหว้พระเจดีย์เสร็จ ไปถึงลานโพธิ์แล้ว ควรวันทาต้นโพธิ์แสดงความยำเกรง เหมือนอยู่ต่อพระพักตร์พระผู้มีพระภาคเจ้า. เธอไหว้พระเจดีย์และต้นโพธิ์อย่างนี้แล้ว ไปยังที่ที่ตนพักกรรมฐานไว้ รับเอากรรมฐานที่พักไว้ (เก็บไว้ชั่วคราว) เหมือนกับเอามือจับเอาสิ่งของที่ตนเก็บไว้จะนั้น แล้วห่มจีวรในที่ใกล้บ้าน โดยมีกรรมฐานเป็นสำคัญนั้นเอง เข้าบ้านไปเพื่อบิณฑบาต.

ครั้นคนทั้งหลายเห็นท่านแล้ว บอกกันว่า พระคุณเจ้าของเรามาแล้ว พวกเราต้อนรับท่าน รับเอาบาตรแล้วให้นั่งบนศาลาโรงฉัน หรือบนเรือน ถวายข้าวยาคุ ล้างเท้าทาด้วยน้ำมันให้จนกว่าจะเสร็จกัตตกิจ พวกเรานั่งข้างหน้า บ้างก็ถามปัญหา บ้างก็ต้องการจะฟังธรรม แต่ถ้าเขาจะให้กล่าว (ธรรมกถา) พระอรรถกถาจารย์ก็กล่าวไว้ว่า ขึ้นชื่อว่า

๑. ปาฐะ เป็น ขนฺธกวตฺตาทินิ แต่ฉบับพม่าเป็น ขนฺธกวตฺตานิ จึงแปลตามฉบับพม่า.

ธรรมกถา ควรแสดงทีเดียว เพื่อสงเคราะห์ประชาชน. เพราะขึ้นชื่อว่า **ธรรมกถา** จะหนีไปจากกรรมฐานไม่มี เพราะฉะนั้น ครั้นท่านแสดงธรรมโดยมีกรรมฐานเป็นสำคัญนั่นเอง ฉันทอาหารโดยมีกรรมฐานเป็นสำคัญนั่นเอง ทำอนุโมทนาแล้ว เมื่อเขาให้กลับ ก็ให้ตามคนเขาไปแล้ว กลับ ณ ที่นั้นนั่นเอง แล้วจึงเดินทางต่อไป. ครั้นสามเณรและภิกษุหนุ่มผู้ออกไปก่อน ฉันทเสร็จแล้ว เห็นท่านจึงพากันไปต้อนรับ ภัตตาหารและจีวรของท่าน.

ได้ทราบว่ภิกษุรุ่นเก๋าคูหน้าเห็นว่า ไม่ใช่อุปัชฌาจารย์ของคนแล้ว ทำ (อาคันตุกะ) วัตรอยู่ แต่ทำตามกำหนดที่มาเผชิญเข้าเท่านั้น. ภิกษุเหล่านั้นจะถามท่านว่า คนเหล่านั้นเป็นอะไรกับท่าน* เกี่ยวข้องกันทางโยมผู้หญิงหรือทางฝ่ายโยมผู้ชาย ?

ท่านจะตอบว่า พวกคุณเห็นอะไรจึงถาม ?

สามเณรและภิกษุหนุ่มเหล่านั้นเรียนว่า คนเหล่านี้มีความรักความนับถือมาก* ในเพราะได้เท่า.

คุณครับ สิ่งใด ที่แม้แต่โยมผู้หญิง โยมผู้ชาย (ของผม) ก็ทำได้ยาก คนเหล่านั้นทำสิ่งนั้นให้ผม แม้ภัตตาหารและจีวรของผม ก็เป็นของคนเหล่านั้นเหมือนกัน (ถวาย) ด้วยอานุภาพของคนเหล่านั้น เมื่อมีภัยผมก็ไม่รู้จักภัยเลย เมื่อมีความหิว ผมก็ไม่รู้จักหิว ขึ้นชื่อว่า เหล่าชนผู้มีอุปการะแก่ผมเช่นนี้จะไม่มี เธอพูดถึงคุณของคนเหล่านั้นอยู่อย่างนี้ เดินไป ภิกษุนี้ท่านเรียกว่า ชื่อนำไป ไม่น่ากลับ.

๑. ฉบับพม่ามี **คุมุหาก** แปลตามฉบับพม่า.

๒. ในระหว่างนี้ ฉบับพม่ามีศัพท์ว่า **เปมิ** จึงแปลตามฉบับพม่า.

ภิกษุไม่นำไปไม่นำกลับ

แต่ว่า จะป่วยกล่าวไปไย เมื่อภิกษุใด ทำวัตรปฏิบัติมีประการดัง
ที่กล่าวมาแล้ว เดชที่เกิดแต่กรรม จะสำแดงออก จะปล่อยวางอนุปา-
ทินนกสังขาร ยึดอนุปาทินนกสังขาร เหนือจะไหลออกจากร่างกาย จะ
ไม่ขึ้นสู่วิถีทางของกรรมฐาน. จะป่วยกล่าวไปไย ถึงภิกษุนั้นจะถือเอา
บาตรและจีวร จะรีบไปไหว้พระเจดีย์ เข้าบ้าน เพื่อข้ายาคูและภิกษา
ในเวลาที่โศกทั้งหลายออกไป (หากิน) นั่นเอง ได้ข้ายาคูแล้ว ไปยัง
อาสนศาลา (หอฉัน) แล้วดื่ม. ภายหลังด้วยเหตุเพียงการดื่มข้ายาคู.
๒-๓ อิกของท่านเท่านั้น เดช (ความร้อน) ที่เกิดแต่กรรมจะปล่อยวาง
อนุปาทินนกสังขาร ยึดอนุปาทินนกสังขาร. เธอจะดับความกระวนกระ-
วายที่เกิดแต่เตโชธาตุ เหมือนอาบน้ำร้อยหม้อ ฉันทข้ายาคูโดยมีกรรม-
ฐานเป็นสำคัญ ล้างบาตรและบ้วนปากแล้ว มนสิการกรรมฐานในระหว่าง
ภัต เทียวไปบิณฑบาตในที่ที่เหลือ ฉันทอาหารโดยมีกรรมฐานเป็นสำคัญ
ตั้งแต่นั้นไปจะรับเอากรรมฐานที่ปรากฏขึ้นติดต่อกันไป แล้วเดินไป ภิกษุ
นี้เรียกว่าไม่นำไป แต่นำกลับ. ก็ขึ้นชื่อว่า ภิกษุทั้งหลายผู้ดื่มข้ายาคู
ปรารภวิปัสสนา แล้วบรรลुพระอรหัตในพระพุทธศาสนา เช่นนี้นับ
จำนวนไม่ถ้วน. ในเกาะสี่หลั่นเอง บนอาสนศาลา อาสนะสำหรับนั่ง
ดื่มข้ายาคูก็ไม่มี ภิกษุที่ดื่มข้ายาคูแล้ว บรรลุอรหัต ก็ไม่มี. แต่ภิกษุใด
เป็นผู้อยู่อย่างประมาทเป็นปกติ ทอดทิ้งธุระ ทำลายวัตรทุกอย่าง มีจิต
ผูกพันอยู่กับเจโตศีลธรรม ๕ ประการ ไม่ทำสัญญาไว้บ้างว่า ขึ้นชื่อว่า
กรรมฐานมีอยู่ เข้าไปบ้านเพื่อบิณฑบาตเที่ยวคลุกคลีด้วยการคลุกคลีกับ
คฤหัสถ์ที่ไม่เหมาะสม และฉันทแล้ว (มีบาตร) เปล่าออกไป ภิกษุนี้เรียก

ว่าไม่นำไป และไม่นำกลับ.

ภิกษุทั้งนำไปนำกลับ

ส่วนภิกษุนี้ใด ที่ท่านกล่าวว่า นำไปด้วย นำกลับด้วย ภิกษุนั้น
พึงทราบได้ด้วยคตปัจจากติวัตรของผู้เดินกลับไปกลับมา. เพราะว่า
กุลบุตรทั้งหลายผู้มุ่งประโยชน์ บวชในศาสนาแล้ว เมื่อจะอยู่โดยลำพัง
๑๐ ปีบ้าง ๒๐ ปีบ้าง ๕๐ ปีบ้าง ๑๐๐ ปีบ้าง อยู่โดยทำกติกาวัตรกัน
ไว้ว่า ท่านครับ ท่านทั้งหลายไม่ใช่บวชหลบหนี ไม่ใช่บวชหลบภัย ไม่
ใช่บวชเลี้ยงชีพ แต่ประสงค์จะพ้นจากทุกข์ จึงได้บวชในพระศาสนานี้
เพราะฉะนั้น ในขณะที่เดินนั่นแหละ ท่านทั้งหลายจงข่มกิเลสที่เกิดขึ้นใน
เวลาเดิน ในขณะที่ยืน ก็ข่มกิเลสที่เกิดขึ้นในเวลายืน ในขณะที่นั่ง ก็จง
ข่มกิเลสที่เกิดขึ้นในเวลานั่ง ในขณะที่นอนนั่นแหละ ก็จงข่มกิเลสที่เกิด
ขึ้นในเวลาอน. ภิกษุเหล่านั้น ครั้นทำกติกาวัตรกันไว้อย่างนี้แล้ว เมื่อ
ไปภิกขาจารก็เดินไปมนสิการกรรมฐานไป ตามสัญญาอันนั้น ถ้าหากกิเลส
เกิดขึ้นแก่ใคร ในขณะที่เดิน ในระหว่างครึ่งอุสุกะ หนึ่งอุสุกะ ครึ่งคาวุต
หรือหนึ่งคาวุต มีก้อนหินอยู่ ภิกษุนั้นจะข่มกิเลสที่นั่นในที่นั่นเอง เมื่อ
ไม่อาจ (ข่มได้) อย่างนั้น ก็จะหยุดยืน. ถัดนั้นภิกษุ (รูปอื่น) แม้
ตามหลังเธอมาก็จะหยุดยืนตาม เธอจะเตือนตนเองว่า ภิกษุนี้รู้วิตกที่เกิด
แก่เจ้าแล้ว ข้อนี้นี้ไม่สมควรแก่เจ้า แล้วเจริญวิปัสสนาก้าวลงสู่อริยมุขิน
ที่นั่นนั่นเอง ในคำว่า เมื่อไม่อาจอย่างนั้น เธอก็จะนั่ง ถัดนั้น แม้ภิกษุ
ผู้มาข้างหลัง เธอก็จะนั่งตาม ก็มีนัยนั้นเหมือนกัน. ถึงไม่สามารถก้าว
ลงสู่อริยมุขินได้ ก็ข่มกิเลสที่นั่นไว้ เดินมนสิการกรรมฐานไปทีเดียว ไม่

ยกเท้าขึ้นทั้งที่มีจิตปราศจากกรรมฐาน ถ้ายก (โดยที่มีจิตปราศจากกรรมฐาน) ก็จะกลับไปยังที่เดิมนั่นเอง เหมือนมหาปุสสเทวเถระ ชาวอาลินทกะ.

เรื่องพระมหาปุสสเทวเถระ

เล่ากันมาว่า ท่านได้บำเพ็ญคตปัจจากติกวัตร* (วัตรของผู้เดินกลับไปกลับมา) อยู่ที่เดียวเป็นเวลา ๑๕ พรรษา. ได้ยินว่า แม้นคนทั้งหลายกำลังไถ กำลังหว่าน กำลังนวด ทำงานกันอยู่ เห็นพระเถระเดินอย่างนั้น จึงสนทนากันว่า พระเถระรูปนี้ เดินกลับไปกลับมา คงจะหลงทางหรือไม่ก็คงลืมอะไรกรรมมัง? ท่านไม่คำนึงถึงคำพูดนั้น ทำสมณธรรมด้วยทั้งจิตที่ประกอบด้วยกรรมฐานนั้นแหละ ได้บรรลุอรหัตภายใน ๒๐ พรรษา. ในวันที่ท่านได้บรรลุพระอรหัตนั้นเอง เทวดาที่สิงอยู่ที่ปลายทางจงกรมของท่าน ได้ยื่นชูนิ้วแทนประทีป^๒ ถึงท้าวมหาราชทั้ง ๔ ท้าวสักกะจอมเทพ และสหัมบดีพรหม ก็ได้พากันมาอย่างที่ท่านบำรุง (ท่าน). และท่านนวนวาสิติสสมหาเถระ เห็นแสงสว่างนั้นแล้ว ในวันที่ ๒ จึงได้ถามท่านมหาปุสสเถระ ชาวอาลินทกะว่า เวลากลางคืน ที่สำนักของท่าน ได้มีแสงสว่าง แสงสว่างนั้นเป็นแสงสว่างอะไร? พระเถระเมื่อจะทำการกลบเกลื่อน จึงได้พูดคำมีอาทิอย่างนี้ว่า ธรรมดาแสงสว่าง ก็คงเป็นแสงสว่างของประทีปบ้าง เป็นแสงสว่างของแก้วมณีบ้าง ต่อมาท่านกำชับท่านนวนวาสิติสเถระไว้ว่า ท่านจงปกปิดไว้ รู้ว่าท่านรับคำแล้วจึงบอก. และเหมือนกับท่านมหานาคเถระ ชาวกาลวัลลิกะ

๑. ปาฐะว่า คตปัจจากตวัตตัง จบับพมาเปเน คตปัจจากตีกวัตตัง แปลตามฉบับพม่า.
๒. ปาฐะว่า กตวา พมาเปเน อุษุชาเสตวา แปลตามฉบับพม่า.

มณฑป

เรื่องพระมหานาคเถระ

ได้ทราบว่ แม่พระเถระรูปนั้น เมื่อบำเพ็ญศตปีจาคติวัตร ได้
อธิษฐานจงกรมอย่างเดียว สิ้นเวลา๗ ปี ว่าเราจักบูชาความเพียรอัน
ยิ่งใหญ่ ของพระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นปฐมก่อน ได้บำเพ็ญศตปีจา-
คติวัตรอีก ๑๖ ปี จึงได้บรรลุพระอรหัต ท่านมีจิตประกอบด้วยพระ-
กรรมฐานนั่นเอง ยกเท้าขึ้น ถอยกลับในขณะยก (เท้า) ขึ้นโดยจิต
ปราศจาก (กรรมฐาน) เดินไปใกล้บ้าน ยืนห่มผ้า ณ ที่ที่ชวนให้คน
สงสัยว่า แม่ว้าวหรือพระกันแน่? ใช้น้ำจากที่ระหว่างต้นไทรล้างบาตร
แล้วก็อมน้ำไว้. เพราะเหตุไร? เพราะท่านคิดว่า ขอเราอย่าได้ทอดทิ้ง
กรรมฐาน แม้ด้วยเหตุที่พูดกะคนที่มาถวายภิกษาหรือมนสิการว่า ของ
มีอายุยืนเถิด. แต่ (ถ้า) ถูกถามถึงวันว่า วันนี้เป็นวันอะไรครับ หรือ
ถามจำนวนภิกษุถามปัญหา ก็จะกลืนน้ำแล้วจึงบอก ถึงหากไม่มีผู้ถามถึง
วันเป็นต้น เวลาออกไปก็จะบ้วนน้ำออก (จากปาก) ที่ประตูบ้านแล้ว
จึงไป เหมือนภิกษุ ๕๐ รูป ที่จำพรรษาที่กัลมพิตตวิหาร.

เรื่องพระ ๕๐ รูป

ได้ทราบว่ ในวันอาสาฬหบูชา (กลางเดือน ๘) ท่านเหล่า
นั้นได้ทำคติวัตรกันไว้ว่า ถ้าพวกเรายังไม่บรรลุอรหัตแล้ว จะไม่พูด
คุยกัน. และเมื่อจะเข้าบ้านบิณฑบาต (แต่ละรูป) ก็อมน้ำแล้ว จึงเข้าไป
เมื่อถูกถามถึงวันเป็นต้น ก็ปฏิบัติดังที่กล่าวมาแล้วนั้นแหละ. คนทั้งหลาย
เห็นรอยบ้วนน้ำ ณ ที่นั้นแล้ว ก็รู้ว่า วันนี้พระมารูปเดียว วันนี้มา ๒ รูป

จึงคิดกันอย่างนี้ว่า ท่านเหล่านี้ไม่พูดเฉพาะกับพวกเราหรืออย่างไร ? หรือแม้แต่พวกกันเองก็ไม่พูด ? ถ้าหากท่านไม่พูดกัน ท่านจักวิวาทกันเป็นแน่ มาเถิด เราทั้งหลายจักให้ท่านขอขมากัน ทุกคนจึงพากันไปวัด ไม่ได้เห็นพระภิกษุในที่แห่งเดียวกันถึง ๒ รูป ในจำนวนพระ ๕๐ รูป. ต่อมาบรรดาคณทั้งหลายเหล่านั้น ผู้มีตาคีก็จะพูดว่า พ่อคุณเอ๋ย คนทะเลาะกัน จะไม่มีโอกาสเช่นนี้ ลานเจดีย์ ลานโพธิ์ ก็กวาดเรียบร้อยไม้กวาด ก็เก็บไว้ดี น้ำฉันทน้ำใช้ ก็จัดไว้เรียบร้อย. ต่อจากนั้น เขาเหล่านั้นก็พากันกลับ. ในภายในพรรษานั้นเอง พระภิกษุแม่เหล่านั้น ก็บรรลุดรหัต ในวันมหาปวารณา จึงปวารณาไปด้วยวิสุทธิปวารณา.

ภิกษุผู้มีจิตประกอบด้วยกรรมฐานนั่นเอง ยกเท้าขึ้น (เดินไป) ถึงใกล้บ้านแล้วอมน้ำไว้ พิจารณาดูทางหลายสาย ที่ไม่มีผู้คนทะเลาะกัน ไม่มีนักเลงสุราและนักเลงการพนันเป็นต้น หรือไม่มีช้างคูด ม้าคูด เป็นต้นแล้ว เดินไปทางนั้น เหมือนท่านมหานาคเถระ ชาวกาลวัลลิมณฑป และเหมือนกับภิกษุผู้จำพรรษาในกลัมพตัตถวิหาร ดังที่พรรณนามานี้. เธอเมื่อจะไปบิณฑบาตในบ้านนั้น ก็จะไม่เดินเร็ว เหมือนคนรีบร้อน. เพราะที่ไม่มีธุคงค์อะไร ที่มีชื่อว่าเป็นธุคงค์สำหรับผู้เดินบิณฑบาตเร็ว. แต่ว่าเดินไม่โคลงกายเหมือนเกวียนบรรทุกน้ำเต็ม (ไป) ถึงพื้นที่ราบเรียบ. และเข้าไปตามลำดับเรือน (ยื่น) คอยเวลาพอสมควร เพื่อสังเกตดูว่าเขาประสงค์จะถวาย (ตักบาตร) หรือไม่ประสงค์จะถวาย รับภิกษาแล้ว (อยู่) ในบ้านหรือนอกบ้าน หรือมายังวิหารนั่นเอง นั่งในโอกาสที่สมควรตามสบายแล้ว มนสิการกรรมฐาน กำหนดปฎิภูตัตถุญาในอาหาร พิจารณาโดยเปรียบเทียบกับน้ำมันหยอดเพลลา ผ้าพันแผล และเนื้อมนุตร

นำอาหารที่ประกอบด้วยองค์ ๘ มา ไม่ใช่ฉันเพื่อจะเล่น ไม่ใช่ฉันเพื่อจะ
ตกแต่ง ไม่ใช่ฉัน เพื่อจะประดับประดา และฉันแล้ว จัดเรื่องเกี่ยวกับน้ำ
(ดื่ม, ล้าง) เสร็จแล้ว ระวังความลำบากที่เกิดจากอาหาร (เมาข้าวสุก)
สักครู่หนึ่งแล้ว จึงมณสิการกรรมฐานนั้นแหละ ในเวลาหลังฉันเหมือน
กับเวลาเวลาก่อนฉัน และในเวลาปัจฉิมยามเหมือนกับเวลาปฐมยาม.
ภิกษุรูปนี้ เรียกได้ว่า ทั้งนำไปและนำกลับ.

ก็เธอเมื่อบำเพ็ญศบปัจจากตักวัตร กล่าวคือการนำไปและนำกลับ
นี้ ถ้าหากมีอุปนิสัยสมบุรณ์ไชรี้ ก็จะบรรลุดรหัตในปฐมยามนั่นเอง ถ้า
หากไม่บรรลุดรในปฐมยาม ต่อไปก็จะบรรลุดรในมัชฌิมยาม ถ้าหากในมัช-
ฌิมยามไม่บรรลุดรไชรี้ ต่อไปก็จะบรรลุดรในมรณสมัย ถ้าหากในมรณสมัย
ไม่บรรลุดรไชรี้ ต่อไปก็จะเป็นเทพบุตรแล้วบรรลุดร ถ้าหากเป็นเทพบุตร
แล้วก็ยังไม่บรรลุดรไชรี้ เมื่อพระพุทธเจ้ายังไม่เสด็จอุบัติ จะเกิดขึ้นแล้ว
ทำให้แจ้งปัจเจกโพธิญาณ ถ้าไม่ทำให้แจ้งปัจเจกโพธิญาณไชรี้ ต่อไป
จะเป็นผู้รู้โดยเร็ว (ฉิปปาภิญญาบุคคล) ต่อพระพักตร์ของพระพุทธเจ้า
ทั้งหลาย เหมือนพระพาหิยทารุจิริยเถระ จะมีปัญญามาก เหมือนพระ
สารีบุตรเถระ จะมีฤทธิ์มาก เหมือนพระโมคคัลลานเถระ จะเป็นผู้บอก
ดุรงค์เหมือนพระมหากัสสปเถระ จะเป็นผู้มีทิพยจักขุเหมือนพระอนุ-
รุธเถระ จะเป็นพระวินัยธรเหมือนพระอุบาลีเถระ จะเป็นพระธรรม-
กถีกเหมือนพระปุลณมันตานีบุตรเถระ จะเป็นผู้อยู่ป่าเป็นประจำเหมือน
พระเรวตเถระ จะเป็นพหูสูตรเหมือนพระอานนทเถระ หรือจะเป็นผู้ใคร่
การศึกษาเหมือนพระราหุลเถระพุทธบุตร ดังนี้.

ภิกษุผู้นำไปและนำกลับใน ๔ วาระนี้ จะมีโคจรสัมปชัญญะ ถึง

ยอด (วิปัสสนา) ด้วยประการดังที่พรรณนามานี้.

๔. อสัโมหสัมปชัญญะ

ส่วนการไม่หลงลืม ในการก้าวไปข้างหน้าเป็นต้น ชื่อว่าอัสสัม-
โหมหสัมปชัญญะ อัสสัมโหมหสัมปชัญญะนั้น ฟังทราบอย่างนี้. ภิกษุใน
พระศาสนา นี้ เมื่อก้าวไปข้างหน้า หรือถอยกลับ จะไม่ลืมเหมือนอันธ-
บุดูชน (หลง) ไปว่า อุตตกาก้าวไปข้างหน้า อุตตาให้เกิดการก้าวไป
ข้างหน้า หรือว่าเราก้าวไปข้างหน้า เราให้เกิดการก้าวไปข้างหน้า ใน
การก้าวไปข้างหน้าเป็นต้น เมื่อเกิดความคิด (จิต) ขึ้นว่า เราจะไม่
หลงลืมก้าวไปข้างหน้า วาโยธาตุที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน เมื่อให้เกิดวิญญูติ
ขึ้น จะเกิดขึ้นพร้อมกับจิตดวงนั้นนั่นเอง. โครงกระดูกที่สมมติว่ากายนี้
จะก้าวไปข้างหน้าตามอำนาจของการแผ่ขยายแห่งวาโยธาตุที่เกิดแต่กิริยา
จิตด้วยประการอย่างนี้ เมื่อโครงกระดูกนั้นนั่นแหละก้าวไปข้างหน้า ใน
การยกเท้าแต่ละข้างขึ้น ธาตุ ๒ ชนิด คือ ปฐวีธาตุ และอาโปธาตุ
จะหย่อนจะอ่อนลง. ธาตุอีก ๒ อย่าง นอกจากนี้ (เตโชธาตุ) จะมี
กำลังมากยิ่งขึ้น. ในการย่างเท้าไป และการสืบเท้าไป เตโชธาตุ วาโย-
ธาตุ (ที่เป็นไปแล้ว) ในการเหวี่ยง (เท้า) ออกไปจะหย่อน จะอ่อนลง.
ธาตุอีก ๒ อย่าง นอกจากนี้ (ปฐม, อาโป) จะมีกำลังมากยิ่งขึ้น. ใน
การเหยียบและการยัน รูปธรรมและอรูปธรรม ที่ใช้ในการยก (เท้า)
ขึ้นนั้น ก็เป็นเช่นนั้น ไม่ถึงการย่างเท้าไปที่ใช้ในการย่างเท้าไปก็ทำนอง
เดียวกัน ไม่ถึงการสืบเท้าไป ที่ใช้ในการสืบเท้าไป ก็ไม่ถึงการเหวี่ยง
(เท้า) ออกไป ที่ใช้ในการเหวี่ยง (เท้า) ออกไป ก็ไม่ถึงการเหยียบ
ที่ใช้ในการเหยียบ ก็ไม่ถึงการยัน. ข้อทุกข้อ (และ ที่ต่อทุกแห่ง

เป็นไปตามระบบในที่นั้น ๆ นั้นแหละ จะลั่นเปาะแปะ ๆ เหมือนเมล็ดงา
ที่โยนลงโนกะทะที่ร้อน. ในเรื่องนั้นจะมีใครคนหนึ่งก้าวไป หรือจะมี
การก้าวไปของใครคนหนึ่งเล่า. ความจริง (ว่า) โดยปรมาตถ์แล้ว คือ
การเดินทางของธาตุเท่านั้น การยืน, การนั่ง, การนอน, กิจของธาตุ (ไม่
ใช่ของใคร).

เพราะว่าในส่วนนั้น ๆ จิตดวงอื่นเกิด ดวงอื่นดับ
พร้อมกับรูป (เป็นคนละดวง ไม่ใช่ดวงเดียวกัน)
เหมือนกระแสน้ำที่ไหลติดต่อกันไป เป็นระลอกะนั้น
ดังนี้แล.

ความไม่หลงในการก้าวไปข้างหน้า เป็นต้น ดังที่พรรณนามานี้
ชื่อว่า อสัมมอหสัมปชัญญะ ดังนี้แล. เป็นอันจบอรรถาธิบายว่า เป็น
ผู้ทำความรู้ตัวในการก้าวไปข้างหน้าและการถอยกลับ.

ก็การมองไปข้างหน้า ชื่อว่า อาโลกิตะ (การแลทรง) ในคำว่า
อาโลกิตะ วิลอกิตะ นี้ การมองไปตามอนุทิศ (ทิศเฉียง) ชื่อว่า วิลอกิตะ
(การแลซ้ายแลขวา) มีอิริยาบถแม้อย่างอื่นอีก ชื่อว่า การก้มลง, การ
เงยขึ้น และการหันไปมา โดยการมองข้างล่าง มองข้างบน มองข้าง ๆ.
อิริยาบถเหล่านี้ ไม่ทรงถือเอาในที่นี้. แต่โดยความเหมาะสม ทรงถือเอา
๒ อย่างนี้ เท่านั้น หรือโดยความสำคัญ (मुख) นี้ ทรงถือเอาแม้ทั้งหมด
นั้นนั่นแหละ ดังนี้.

บรรดาอสัมปชัญญะเหล่านั้น การคำนึงถึงประโยชน์โดยไม่มองดู
ด้วยอำนาจจิตเท่านั้น ในเมื่อเกิดความคิดขึ้นว่า เราจะมองดู ชื่อว่า
สาตถกสัมปชัญญะ. สาตถกสัมปชัญญะนั้น ควรทราบโดยยกเอาท่าน

พระนันทะ ผู้มีกายเป็นพยาน (มาเป็นตัวอย่าง). สมจริงตามที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าหากพระนันทะ จำต้องมองคูทิสตะวันตก ไชร์ พระนันทะก็จะประมวลเอาทุกสิ่งทุกอย่างโดยจิต แล้วจึงมองคูทิสตะวันตก ด้วยคิดว่า เมื่อเรามองคูทิสตะวันตกอย่างนี้แล้ว อภิขณาโทมนัส คือ อกุศลกรรมที่ลามก จักไม่ท่วมทับเรา. ด้วยประการดังนี้ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ จะเป็นผู้มีความรู้ตัว ในสาตถกสัมปชัญญะนั้น. คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าหากพระนันทะจะต้องมองคูทิสตะวันตก ทิศเหนือ ทิศใต้ ทิศเบื้องบน ทิศเบื้องต่ำ และทิศเฉียงทั้งหลาย ไชร์ พระนันทะก็จะประมวลเอาทุกสิ่งทุกอย่างโดยจิต แล้วจึงจะมองคูทิสเฉียงทั้งหลาย ด้วยคิดว่า เมื่อเรามองทิศเฉียงทั้งหลายอยู่อย่างนี้ ๆ ล ๆ จะเป็นผู้มีความรู้ตัวในสาตถกสัมปชัญญะนั้น.

ก็อีกอย่างหนึ่ง แม้ในสัมปชัญญะบรรพนี้ ควรจะทราบสาตถกสัมปชัญญะ และสัปปายสัมปชัญญะ โดยการเห็นพระเจดีย์ ที่ได้กล่าวมาแล้วในตอนต้นเป็นต้นเกิด.

ส่วนการไม่ละกรรมฐานนั้นแหละ ชื่อว่าโคจรสัมปชัญญะ เพราะฉะนั้น ผู้เจริญกรรมฐาน มีขันธธาตุและอายตนะเป็นอารมณ์ ควรทำการแลตรงและการแลซ้ายแลขวา ด้วยอำนาจกรรมฐานของตนเท่านั้น หรือว่า ผู้เจริญกรรมฐานมีกสิณเป็นต้น (เป็นอารมณ์) ควรทำการแลตรงและการแลซ้ายแลขวา ด้วยอาการมีกรรมฐานเป็นสำคัญเหมือนกัน.

ธรรมคาถัตตาในภายในชื่อว่า เป็นผู้แลตรงและแลซ้ายแลขวา ไม่มี แต่เมื่อเกิดความคิดขึ้นว่า เราจักแลตรง วาโยธาตุที่เกิดแต่จิต เมื่อจะให้วิญญูติเกิด ก็จักเกิดขึ้นพร้อมกับจิตดวงนั้นนั่นเอง.

ด้วยประการดังนี้ เปลือกตา (หนังตา) ข้างล่าง ก็จะร่นลง เบื้องล่าง เปลือกตา (หนังตา) ข้างบนก็จะเลิกขึ้นข้างบน โดยอำนาจ การแผ่ขยายของวาโยธาตุ ที่เกิดแต่กิริยาของจิต. ไม่มีใครที่ชื่อว่าเปิด (เปลือกตา) ด้วยเครื่องยนต์กลไก.

ต่อจากนั้นไป จักขุวิญญาณจะเกิดขึ้นให้สำเร็จทัตสนกิจ (การ เห็น) ก็ความรู้ตัว ดังที่พรรณนามานี้ ชื่อว่า อสัมโมหสัมปชัญญะ ในอริการแห่งสัมปชัญญะนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ในเรื่องสัมปชัญญะนี้ พึงทราบอสัมโมหสัมปชัญญะ แม้ด้วยอำนาจเป็นมูลปริญญา (การกำหนดรู้ขั้นต้น) เป็นอาคันตุกะ (เป็นแขก) และเป็นดาวกาลิก (เป็นไปชั่วคราว). ก่อนอื่น ควรทราบอสัมโมหสัมปชัญญะ ด้วยอำนาจมูลปริญญา (ดังต่อไปนี้) :-

ภวังค์ (จิตอยู่ในภวังค์) ๑ อาวัชชนะ (การระลึก ถึงอารมณ์) ๑ ทัตสนะ (การเห็นอารมณ์) ๑ สัมปฏิจฉนะ (การรับเอาอารมณ์) ๑ สันติริณะ (การพิจารณาอารมณ์) ๑ โวภูฏัพพะ (การตัดสิน อารมณ์) ๑ ที่ ๗ คือ ชวนะ ๑.

หน้าที่ของจิตแต่ละขณะ

บรรดาจิตทั้ง ๗ นั้น ภวังค์ ให้กิจคือเป็นเหตุแห่งอุปัตติภพ สำเร็จเป็นไป. กิริยามโนธาตุ ครั้นยังภวังค์นั้นให้หมุนกลับ แล้วจะ ให้อาวัชชนกิจสำเร็จอยู่ เพราะอาวัชชนกิจนั้นดับไป จักขุวิญญาณจะ ให้ทัตสนกิจสำเร็จเป็นไป เพราะทัตสนกิจนั้นดับไป วิปากมโนธาตุ

จะให้สัมปฏิจจนกิจสำเร็จเป็นไป เพราะสัมปฏิจจนกิจนั้นดับไป มโน-
วิญญาณธาตุที่เป็นวิบาก จะให้สันตிரณกิจสำเร็จเป็นไป เพราะสัน-
ตிரณกิจนั้นดับไป มโนวิญญาณธาตุที่เป็นกิริยาจะให้โฆฏฐัพพนกิจสำเร็จ
เป็นไป เพราะโฆฏฐัพพนกิจนั้นดับไป ชวนะจะเล่นไป ๗ ครั้ง บรรดา
ชวนะทั้ง ๗ นั้น ถึงในชวนะแรก การแลตรง และการแลซ้ายแลขวา
ด้วยอำนาจความกำหนัด ความขัดเคือง และความหลงว่า นี่เป็นหญิง
นี่เป็นชาย จะไม่มี ในชวนะที่ ๒ ก็ดี ฯลฯ ในชวนะที่ ๗ ก็ดี (ก็จะ
ไม่มี). แต่เมื่อวิถีจิตเหล่านี้แตกดับเป็นไปแล้ว ด้วยอำนาจจิตดวงแรก
จนถึงจิตดวงสุดท้าย เหมือนทหารในสนามรบ การแลตรงและการแล
ซ้ายแลขวา ด้วยอำนาจความกำหนัดเป็นต้นว่า นี่เป็นหญิง นี่เป็นชาย
ก็จะมี. พึงทราบอัสสัมโมหสัมปชัญญะ ด้วยอำนาจเป็นมุลปริญญา ใน
อิริยาบถบรรพนี้ ดังที่พรรณนามานี้ก่อน.

ก็เมื่อรูปปรากฏในจักขุทวารแล้ว ต่อจากภวังคจลนะ (ภวังค์
ไหว) ไป เมื่อวิถีจิตมีอาวัชชนะเป็นต้น เกิดขึ้นแล้วดับไปด้วยอำนาจ
ทำกิจของตนให้สำเร็จ ในที่สุด ชวนะก็จะเกิดขึ้น ชวนะนั้นจะเป็นเหมือน
ชายที่เป็นแขกของวิถีจิตมีอาวัชชนะเป็นต้นที่เกิดขึ้นก่อน (มาเยี่ยมถึง)
ประตู คือตา (จักขุทวาร) ที่เท่ากับเป็นเรือน แม้เมื่อวิถีจิตมีอาวัชชนะ
เป็นต้น ไม่กำหนัด ไม่ขัดเคือง ไม่ลุ่มหลงในจักขุทวาร ที่เท่ากับเป็น
เรือนของอาวัชชนะเป็นต้น ชวนะนั้นจะกำหนัด จะขัดเคือง จะลุ่มหลง
ก็ไม่ถูก เหมือนกับชายที่เป็นแขก เข้าไปขอะไรวางอย่างที่ว่าเรือนคนอื่น
เมื่อเจ้าของบ้านนั่งนิ่ง จะทำการบังคับ ก็ไม่ถูกฉะนั้น พึงทราบอัสสัม-
โมหสัมปชัญญะ โดยเป็นเสมือนแขก ดังที่พรรณนามานี้.

อนึ่ง จิตมิโวลุฏัพพะพะเป็นที่สุด ที่เกิดขึ้น ในจักขุทวารเหล่านี้ จะแตกดับไปในที่นั้น ๆ นั้นแหละพร้อมกับสัมปยุตตธรรม จะไม่ประจวบกันเลย เพราะฉะนั้น จิตนอกนี้ จึงเป็นไปชั่วคราวเท่านั้น.

ในข้อนั้น ผู้ศึกษาควรทราบอัสโมหสัมปชัญญะ โดยความเป็นไปชั่วคราวอย่างนี้ว่า ในเรือนหลังเดียวกัน เมื่อคนตายกันหมดแล้ว คนคนเดียวที่ยังเหลืออยู่ ซึ่งธรรมดาก็จะตายไปอีกในไม่ช้าเหมือนกัน ชื่อว่า จะยังมีความร่าเริงในการฟ้อนและการร้องรำเป็นต้น ไม่ถูก ฉันทใด เมื่ออาวัชชนจิต เป็นต้น ที่สัมปยุตแล้วในทวารเดียวกัน แตกดับไปในที่นั้น ๆ นั้นเอง แม้ชวนจิตที่ยังเหลืออยู่ ซึ่งก็จะมีแตกดับไปเป็นธรรมดา ภายในไม่ช้าเหมือนกัน ชื่อว่า จะยังมีความร่าเริงอยู่ด้วยอำนาจความกำหนด ความขัดเคือง และความลุ่มหลง ไม่ถูกแล้ว ฉันทนั้นเหมือนกัน.

เออ ก็ อีกอย่างหนึ่ง ฟังทราบอัสโมหสัมปชัญญะนี้ โดยการพิจารณาขันธ อายตนะ ธาตุ และปัจจัย (ดังต่อไปนี้) :-

อธิบายว่า ในคำว่าขันธเป็นต้นนี้ ทั้งจักขุทั้งรูป ชื่อว่ารูปขันธ การเห็น ชื่อว่าวิญญาณขันธ การเสวยอารมณ์ที่สัมปยุตด้วยวิญญาณขันธนั้น ชื่อว่าเวทนาขันธ ความจำได้หมายรู้ ชื่อว่าสัญญาขันธ ธรรมมีผัสสะเป็นต้น ชื่อว่าสังขารขันธ ในเพราะขันธเหล่านี้มาประจวบกันเข้า การแลตรง และการแลซ้ายแลขวาจึงปรากฏ. เมื่อการแลตรง และการแลซ้ายแลขวาปรากฏด้วยอำนาจเบญจขันธนั้น (แล้วจะมี) ใครสักคนมาแลตรง จะมีใครสักคนมาแลขวาเล่า.

อีกประการหนึ่ง จักขุ ชื่อว่าจักขุขวยตนะ รูป ชื่อว่ารูปายตนะ

การเห็น ชื่อว่านายตนะ สัมปยุตตธรรมทั้งหลาย มีเวทนาเป็นต้น
ชื่อว่าธรรมายตนะ ในเพราะอายตนะ ๔ เหล่านี้มาประจวบกันอย่างนี้
นั่นแหละ การแลตรง และการแลซ้ายแลขวาจึงปรากฏ. เมื่อการแลตรง
และการแลซ้ายแลขวาปรากฏด้วยอำนาจอายตนะ ๔ อยู่ นั่น แล้วจะมีใคร
สักคนมาแลตรง จะมีใครสักคนมาแลซ้ายแลขวาเล่า. อีกประการหนึ่ง จักขุ
ชื่อว่าจักขุธาตุ รูป ชื่อว่ารูปธาตุ การเห็น ชื่อว่าจักขุวิญญาณธาตุ
เวทนาเป็นต้นที่สัมปยุตด้วยจักขุวิญญาณธาตุนั้น ชื่อว่าธรรมธาตุ ใน
เพราะธาตุ ๘ เหล่านี้มาประจวบกันอย่างนี้ การแลตรง และการแลซ้าย
แลขวาจึงปรากฏ เมื่อการแลตรง และการแลซ้ายแลขวาปรากฏด้วยอำนาจ
ธาตุ ๔ อยู่ นั่น แล้วจะมีใครสักคนมาแลตรง จะมีใครสักคนมาแลซ้าย
แลขวา.

อีกประการหนึ่ง จักขุเป็นนิสสัยปัจจัย รูปเป็นอาร์มมณปัจจัย
อวิชชนะเป็นอนันตรปัจจัย สมันตรปัจจัย อุปนิสสัยปัจจัย นัตติ-
ปัจจัย และวิคตปัจจัย อาโลกะ (แสงสว่าง) เป็นอุปนิสสัยปัจจัย
เวทนาเป็นต้น เป็นสหชาติปัจจัย. ในเพราะปัจจัยเหล่านี้ประจวบกัน
อย่างนั้น การแลตรง และการแลซ้ายแลขวาจึงปรากฏ เมื่อการแลตรง
และการแลซ้ายแลขวาปรากฏด้วยอำนาจปัจจัยอยู่ นั่น แล้วจะมีใครสักคน
มาแลตรง จะมีใครสักคนมาแลซ้ายแลขวาเล่า. พึงทราบอสัมโมหสัมป-
ัญญะ แม้โดยการพิจารณาขั้น อายตนะ ธาตุ และปัจจัย ในการแลตรง
และแลซ้ายแลขวานี้ ดังที่พรรณนามานี้แล.

บทว่า สมฺมิลฺลชิตะ ปสริเต ได้แก่ในการคู่เข้าและเหยียดข้อพับ
(ศอก, เข่า) ออกไป.

บรรดาสัมปชัญญะทั้ง ๔ นั้น การไม่ทำการคู้เข้าและการเหยียดออกไปด้วยอำนาจจิต (ความคิด) อย่างเดียว แต่พิเคราะห์คู้ผลได้ผลเสีย เพราะมีการคู้เข้าและเหยียดมือหรือเท้าออกไปเป็นปัจจัยแล้ว เลือกเอาแต่ประโยชน์ ชื่อว่า **ศาสถกสัมปชัญญะ** ในการคู้เข้าและเหยียดออกไปนั้น พึงทราบการพิเคราะห์ถึงผลเสียอย่างนี้ว่า เมื่อเธอคู้มือหรือเท้าเข้ามาวางไว้นาน ๆ หรือเหยียดมือหรือเท้าออกไปวางไว้นาน ๆ เวทนาจะเกิดขึ้นทุก ๆ ครั้ง. จิตก็จะไม่ได้อารมณ์เลิศอันเดียว (ไม่เป็นสมาธิ) กรรมฐานก็จะล้มเหลว เธอจะไม่ได้บรรลุคุณวิเศษ. แต่เมื่อคู้เข้าพอเหมาะเหยียดออกไปพอดี เวทนาจะไม่เกิดขึ้น (เลย) จิตจะเป็นเอกัคคตา กรรมฐานก็จะถึงความเจริญ เธอจะได้บรรลุคุณวิเศษ.

ส่วนการที่เมื่อปัจจัยแม้มีอยู่ พระโยคาวจรยังพิเคราะห์สถานที่ ๆ เป็นสัพปาเยและไม่ใช่สัพปาเย แล้วเลือกเอาสถานที่ ๆ เป็นสัพปาเย ชื่อว่า **สัพปาเยสัมปชัญญะ**. ในสัพปาเยสัมปชัญญะ มีนัยดังต่อไปนี้ :-

ทราบมาว่า ภิกษุหนุ่ม ๆ พากันสวดมนต์ที่ลานพระเจดีย์ใหญ่ เบื้องหลังของภิกษุเหล่านั้น ภิกษุณีสาว ๆ กำลังฟังธรรมกัน. ในจำนวนภิกษุเหล่านั้น ภิกษุหนุ่มรูปหนึ่งเหยียดมือออกไปถูกกายภิกษุณี แล้วได้กลายเป็นคฤหัสถ์ไปเพราะเหตุที่นั่นนั่นเอง. ภิกษุอีกรูปหนึ่งเมื่อเหยียดเท้าออกไป ได้เหยียดไปที่ไฟ ไฟไหม้เท้าถึงกระดูก. อีกรูปหนึ่งเหยียดไปที่จอมปลวก ท่านถูกงูพิษกัด. อีกรูปหนึ่งเหยียดไปที่ด้ามกลดงูเห่าปีแก้วกัดท่าน. เพราะฉะนั้น (เมื่อจะเหยียดเท้า) ก็อย่าเหยียดไปในที่ที่ไม่เป็นสัพปาเยเช่นนี้ ควรเหยียดไปในที่ที่เป็นสัพปาเย. นี่เป็น

สัปปายสัมปชัญญะ ในอิริยาปถบรพณี ส่วนโคจรสัมปชัญญะ ควรแสดงด้วยเรื่องพระมหาเถระ.

เรื่องพระมหาเถระ

เล่ากันมาว่า พระมหาเถระนั่งในที่พักกลางวัน เมื่อจะสนทนากับเหล่าอันเตวาสิก ได้กำมือเข้าแล้วแบออกอย่างเดิม (จากนั้น) จึงค่อยๆ กำเข้าอีก เหล่าอันเตวาสิกได้เรียนถามท่านว่า ได้เท่า ขอรับ เหตุไฉนได้เท่าจึงกำมือเข้าอย่างรวดเร็ว แล้วกลับแบไว้อย่างเดิม จากนั้นจึงค่อยๆ กำเข้าอีก. พระมหาเถระตอบว่า คุณ ตั้งแต่ผมเริ่มใส่ใจกรรมฐาน ผมไม่เคยละกรรมฐานแล้วกำมือเลย แต่บัดนี้ผมจะพูดกับพวกคุณ ได้ละกรรมฐานแล้วจึงกำมือ เพราะฉะนั้น ผมจึงได้แบมือออกไปตามเดิมแล้วค่อยๆ กำเข้าอีก. อันเตวาสิกทั้งหลายกราบเรียนว่า ดีแล้ว ขอรับได้เท่า ธรรมคาถิกษุควรจะเป็นแบบนี้. แม้ในอิริยาปถบรพณี การไม่ละกรรมฐาน ฟังทราบว่าเป็นชื่อว่าโคจรสัมปชัญญะ ด้วยประการฉะนี้.

ไม่มีอะไรในภายในที่ชื่อว่า อตตะตา คู้เข้ามาหรือเหยียดออกไปอยู่. แต่การคู้เข้าและเหยียดออก มิได้โดยการแผ่ขยายของวาโยธาตุที่เกิดแต่กิริยาจิตมีประการดังที่กล่าวมาแล้ว เหมือนการเคลื่อนไหวมือและเท้าของหุ่นโดยการชักด้วยเชือก เพราะฉะนั้น ก็กำหนัดรู้ (ดังที่กล่าวมานี้) ฟังทราบเถิดว่า ชื่อว่ามีสัมโมหสัมปชัญญะ ในอิริยาปถบรพณี.

การใช้ผ้าสังฆาฏิ และผ้าจีวร โดยการนุ่งการห่ม การใช้บาตร โดยการรักษาเป็นต้น ชื่อว่าธารณะ ในคำว่า สงฆาฏิปตุตจีวรธารณะนี้. การได้อามิสของภิกษุผู้นุ่งและห่มแล้ว เทียวไปบิณฑบาต และประ-

๑. ปาฐะว่า นิवासนปารูปนวเสน น่าจะเป็นปารูปนวเสน ซึ่งแปลว่า ห่ม เพราะเป็นผ้าห่ม ไม่ใช่ฝ้านุ่ง, (ผู้แปล).

โยชน์มีประการดั่งที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ นั่นแหละ โดยนัยมีอาทิว่า
สัตตสุต ปฏิฆาตตาย (เพื่อบำบัดหนาว) ชื่อว่าประโยชน์ในการครอง
ผ้าสังฆาฏิ และผ้าจีวรนั้น ผู้ศึกษาควรเข้าใจสาตถกสัมปชัญญะ ด้วย
สามารถแห่งประโยชน์นั้นก่อน.

ส่วนจีวรเนื้อละเอียด เป็นสัปบายะของผู้มีปกติร้อน (จีวร้อน) และ
ผู้มีกำลังน้อย (แต่) จีวรเนื้อหยาบหนา เป็นสัปบายะของผู้มีปกติหนาว
มาก (จีหนาว) ผิดไปจากนี้ก็ไม่เป็นสัปบายะ. จีวรเก่าไม่เป็นสัปบายะ
ของใคร ๆ เลย. เพราะมันทำความกังวลใจให้ท่านโดยให้ความข้องใจ
เป็นต้น. ผ้าจีวรชนิดชิ้นเดียว (ไม่ได้ตัดให้เป็นซัณฑ์) และผ้าเปลือกไม้
เป็นต้นที่เป็นที่ตั้งแห่งความโลภก็อย่างนั้น เพราะผ้าเช่นนั้นทำอันตราย
แก่การอยู่โดดเดี่ยวในป่า หรือทำอันตรายถึงแก่ชีวิตก็มี และโดยตรง
แล้วผ้าจีวรผืนใดที่เกิดขึ้น (ได้มา) ด้วยอำนาจมิจฉาชีพ มีการทำนินิต
เป็นต้น และจีวรใดเมื่อท่านใช้อยู่ อกุศลธรรมเจริญขึ้น กุศลธรรมเสื่อมลง
จีวรนั้น เป็นอัสัปบายะ แต่จีวรที่ผิดแผกไปจากนี้ เป็นสัปบายะ.

ในสัมปชัญญะบรรพนี้ ผู้ศึกษาพึงเข้าใจสัปบายะสัมปชัญญะ ด้วย
อำนาจของจีวรนั้น และโคจรสัมปชัญญะ ด้วยอำนาจการไม่ละทิ้งกรรม-
ฐานเลย.

ไม่มีอะไรที่ชื่อว่าอัตตานิภายในของภิกษุผู้ห่มจีวรอยู่ มีแต่การ
ห่มจีวร โดยการแผ่ขยายของวาโยธาตุที่เกิดแต่กิริยาของจิตมีประการดั่งที่
กล่าวแล้วเท่านั้น. บรรดาจีวรและกายทั้ง ๒ อย่างนั้น ถึงจีวรก็ไม่มี ความ
ตั้งใจ ถึงกายก็ไม่มี ความตั้งใจ จีวรก็ไม่รู้ว่าเราห่มกาย. ถึงกายก็ไม่รู้ว่า
จีวรห่มเรา. ธาตุทั้งหลายเท่านั้น ปกคลุมกลุ่มธาตุไว้ เหมือนเอาผ้าเก่า

ห่อรูปคือคัมภีร์ เพราะฉะนั้น ได้จิวรที่ดีแล้ว ก็ไม่ควรทำความดีใจเลย ได้ไม่ดี ก็ไม่ควรเสียใจ อธิบายว่า คนบางพวกพากันสักการะ นาค จอมปลวกเจดีย์และต้นไม้เป็นต้น ด้วยดอกไม้ของหอมและผ้าเป็นต้น. แต่คนกลางเหล่า ทำสิ่งที่ไม่ใช่สักการะ เช่น ถ้ายอจวาระปีสสาวะรด เอาโคลนทา เอาท่อนไม้ดีและศัสตราประหาร เป็นต้น นาค จอมปลวก และต้นไม้ เป็นต้น จะไม่ทำความยินดียินดีร้ายด้วยสักการะหรืออัสการะ นั้น (ฉันได) ภิกษุก็เช่นนั้นเหมือนกัน ได้จิวรดีแล้ว ก็ไม่ควรทำความดีใจ ได้ไม่ดี ก็ไม่ควรเสียใจ. ในสัมปชัญญะบรรพนี้ ผู้ศึกษา ควรเข้าใจสัมโมหสัมปชัญญะ ด้วยอำนาจการพิจารณาที่เป็นไปแล้ว ดังที่พรรณนามานี้เทอญ.

แม้ในการอุ้มบาตร ก็ควรทราบอสัมโมหสัมปชัญญะ ด้วยอำนาจประโยชน์ที่จะพึงได้ เพราะมีการถือบาตรเป็นปัจจัยอย่างนี้ว่า เราจักไม่รีบร้อนถือบาตร แต่จะถือเอาบาตร (โดยมีกรรมฐานเป็นสำคัญ) เทียวไปบิณฑบาต ก็จักได้ภิกษา.

ส่วนบาตรหนัก ไม่เป็นสัปปายะ สำหรับภิกษุผู้มีร่างกายผอม และแรงน้อย และบาตรที่เชื่อม (เหล็ก) เข้ากัน ๔ - ๕ แผ่น ตะใบ ไม่เรียบร้อย ไม่เป็นสัปปายะแก่คนใดคนหนึ่งเลย เพราะวา บาตรที่ล้างยาก ไม่เหมาะ ก็เมื่อล้างบาตรนั้นแหละ เธอจะมีความกังวล. ส่วนบาตรที่มีสีเหมือน แก้วมณี เป็น ที่ตั้งแห่งความโลก ไม่เป็นสัปปายะ โดย

๑. ปาฐะว่า นานาวมมิกเจติยรูกษาทีสุ จบับพมาเป็น นควมมิกเจติยรูกษาทีสุ แพลตามฉบับพมา.
๒. ปาฐะว่า ปฎิลกิตพพุ อตุตวเสน พมาเป็น ปฎิลกิตพพุอตุตวเสน แพลตามฉบับพมา.
๓. ปาฐะว่า อสปปาโย จ พมาเป็น อสปปาโยว แพลตามพมา.

นัยที่ได้กล่าวไว้แล้วในจิวรนั้นแหละ แต่บาตรที่ได้มาโดยการทำนิมิต เป็นต้น ซึ่งเมื่อภิกษุนั้นใช้ อกุศลธรรมจะเจริญขึ้น กุศลธรรมจะเสื่อมลง บาตรนี้เป็นอสังขยาโดยส่วนเดียวเท่านั้น บาตรที่ผิดแผกไป (จากนี้) เป็นสังขยา. พึงทราบสังขยาสัมปชัญญะ ด้วยสามารถแห่งบาตรนั้น พึงทราบโจรสัมปชัญญะ โดยไม่ละกรรมฐาน.

ไม่มีอะไรที่เชื่อว่าเป็นอัตตาในภายในแก่ภิกษุอุ้มบาตรอยู่ ธรรมดาการอุ้มบาตร จะมีได้ก็โดยการแผ่ขยายของวาโยธาตุที่เกิดขึ้น เพราะกิริยาของจิตมีประการดังที่กล่าวมาแล้ว บรรดามือและบาตรทั้ง ๒ อย่างนั้น ทั้งบาตรก็ไม่มีความตั้งใจ ทั้งมือก็ไม่มีความตั้งใจ บาตรก็ไม่รู้ว่ามืออุ้มเรา ถึงมือก็ไม่รู้ว่า เราอุ้มบาตร ธาตุทั้งหลายเท่านั้นอุ้มกลุ่มธาตุ เหมือนกับในเวลาเอาคีมคีบบาตรที่สุ่มไฟ เพราะฉะนั้น ในสัมปชัญญะบรรพนี้ พึงทราบอสังขยาสัมปชัญญะ โดยการพิจารณาที่เป็นไปแล้ว ดังที่พรรณนามานี้.

อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุใด พิจารณาเห็นจิวรเหมือนผ้าพันแผล บาตรเหมือนกระเบื้องใส่ยา และภิกษาที่ได้มาในบาตรเหมือนยาในกระเบื้อง ภิกษุนี้พึงทราบเกิดว่า เป็นผู้มึนปกติทำความรู้ตัวสูงสุดเป็นปกติ ด้วยอสังขยาสัมปชัญญะ ในการพาดสังขยา อุ้มบาตร และห่มจิวร เหมือนกับชายที่มีความเอ็นดู เห็นคนอนาถานอนอยู่ที่ศาลา สำหรับคนอนาถามีมือเท้าด้วน มีน้ำเหลืองและเลือดทั้งหมูหนอนไหลออกจากปากแผล มีแมลงวันหัวเขียวตอมหึ่ง จึงได้หาผ้าพันแผลและยา พร้อมทั้งกระเบื้องใส่ยาไปมอบให้เขาเหล่านั้น ในจำนวนสิ่งของเหล่านั้น แม้ผ้าที่เนื้อ

๑. พมามีศัพท นิปนฺเน ในระหว่างนี้ จึงแปลตามพม่า.

ละเอียดก็ตกแก่กลางพวก ที่เนื้อหยาบก็ตกแก่กลางพวก ถึงกะลาใส่ยาที่
ทรวคทรงงามก็ตกแก่กลางพวก ที่ทรวคทรงไม่งามก็ตกแก่กลางพวก พวก
เขาจะไม่ดีใจหรือเสียใจในสิ่งของเหล่านั้น เพราะพวกเขามีความต้องการ
ผ้าเพียงแต่ใช้ปิดแผลเท่านั้น และกะลาเพียงแต่ใช้รับยาเท่านั้นฉะนั้น.

พึงทราบวินิจฉัย ในการฉันเป็นต้น (ดังต่อไปนี้) :-

บทว่า อสิตะ ความว่า ในการฉันบิณฑบาต.

บทว่า ปิตะ ความว่า ในการดื่มข้าวยาคุเป็นต้น.

บทว่า ขาทิตะ ความว่า ในการเคี้ยวของเคี้ยวที่ทำด้วยแป้งเป็นต้น.

บทว่า สทายิตะ ความว่า ในการดื่มของดื่มมีน้ำอ้อยเป็นต้น.

ในการฉันเป็นต้นนั้น ประโยชน์ทั้ง ๘ อย่าง ที่พระพุทธเจ้า
ตรัสไว้โดยนัยนี้อาทิว่า เนว ทวาย (ไม่ใช่เพื่อเล่น) ชื่อว่าประโยชน์
ผู้ศึกษาพึงทราบสาตถกสัมปชัญญะ ด้วยสามารถแห่งประโยชน์นั้น.

ก็ผู้ใดมีความไม่สบาย เพราะโภชนะใด โภชนะนั้นเป็นอสัปปายะ
สำหรับผู้นั้น ส่วนโภชนะใดได้มาโดยการทำนินิต เป็นต้น และเมื่อเธอ
ฉันโภชนะใด อกุศลธรรมทั้งหลายเจริญขึ้น กุศลธรรมทั้งหลายเสื่อมสิ้น
ไป. โภชนะนั้นเป็นอสัปปายะโดยถ่ายเดียวเท่านั้น. แต่ที่ผิดเพี้ยนไป
(จากนี้) เป็นสัปปายะ.

ผู้ศึกษาควรเข้าใจสัปปายสัมปชัญญะ ด้วยอำนาจแห่งโภชนะที่
เป็นสัปปายะนั้น และพึงทราบโคจรสัมปชัญญะ โดยไม่ละทิ้งกรรมฐาน
เลย.

ไม่มีใครชื่อว่า อัตตา ในภายในเป็นผู้กิน มีแต่การรับบาตรธรรมดา
โดยการแผ่ขยายแห่งวาโยธาตุที่เกิดแต่กิริยาของจิตมีประการดังที่กล่าวมา

แล้วเท่านั้น มีแต่การหย่อนมือลงในบาตรธรรมดา โดยการแผ่ขยายแห่ง
วาโยธาตุอันเกิดแต่กิริยาของจิตเท่านั้น มีแต่การปั้นคำข้าว การยก
คำข้าวขึ้น และการอ้าปากรับ โดยการแผ่ขยายของวาโยธาตุที่เกิดแต่กิริยา
ของจิตเท่านั้น ไม่มีใครเอาบุญแจและเครื่องยนต์เปิดกระตุกคาง มีแต่การ
วางคำข้าวไว้ในปาก การให้ฟันบนทำหน้าที่แทนสาก การให้ฟันข้างล่าง
ทำหน้าที่แทนครก และการให้ลิ้นทำหน้าที่แทนมือ โดยการแผ่ขยายของ
วาโยธาตุที่เกิดแต่กิริยาของจิตเท่านั้น.

ด้วยเหตุอย่างนี้ น้ำลายจำนวนเล็กน้อยจากปลายลิ้น ในบรรดา
ปลายและโคนนั้น (และ) น้ำลายจำนวนมากจากโคนลิ้น ก็จะคลุก
เคล้าคำข้าวนั้น คำข้าวนั้นจะพลิกไปมาด้วยมือคือลิ้นในครกคือฟัน (กราม)
ล่าง เปียกชุ่มไปด้วยน้ำคือเขพะ บดละเอียดด้วยสากคือฟัน (กราม)
บน, ขึ้นชื่อว่าใคร ๆ จะเอาช้อนหรือทัพพีสอดเข้าไปข้างใน (ปาก)
ไม่มี. (คำข้าว) เข้าไปได้ เพราะวาโยธาตุนั่นเอง คำข้าวที่เข้า ๆ ไป
แล้ว ใคร ๆ ชื่อว่าจะยังไว้ ทำให้เป็น (เหมือน) สุมกองฟางไว้ไม่มี
แต่จะวางไว้ได้ด้วยอำนาจวาโยธาตุเท่านั้น, ที่วาง ๆ ไว้แล้ว ใคร ๆ ชื่อว่า
จะตั้งเตาติดไฟต้มให้เปื่อยไม่มี แต่จะเปื่อยได้เพราะเตโชธาตุเท่านั้น, ที่
เปื่อยแล้ว ๆ ใคร ๆ ชื่อว่าจะเอาไม้ถือหรือไม้เท้า เขี่ยออกไปข้างนอก
ก็ไม่มี, วาโยธาตุเท่านั้นจะนำออกไป. ด้วยเหตุอย่างนี้ วาโยธาตุนำ
(คำข้าว) เข้าไปด้วย นำออกไปด้วย ให้หยุดอยู่ด้วย ให้พลิกไปมา
ด้วย ให้ย่อยไปด้วย ให้นำ (กาก) ออกไปด้วย, ปฐวีธาตุทรงไว้
ด้วย ให้พลิกไปด้วย ให้ย่อยด้วย, อาโปธาตุให้เกาะกุมกันไว้ด้วย รักษา
ไว้ให้สดอยู่ด้วย, เตโชธาตุจะย่อยคำข้าวที่เข้าไปข้างในแล้ว อากาศธาตุ

เป็นช่องทาง, วิญญาณธาตุค้ำึงถึงโดยอาศัยการประกอบกันโดยชอบ
ในชาตุนั้น ๆ ผู้ศึกษาพึงเข้าใจสัมโมหสัมปชัญญะ ในสัมปชัญญบรรพ
โดยการพิจารณาที่เป็นไปแล้ว ดังที่พรรณนามานี้เทอญ.

ปฏิกูล ๑๐

อีกอย่างหนึ่ง พระโยคาวจรควรทราบอสัมโมหสัมปชัญญะ ใน
สัมปชัญญบรรพนี้ โดยการพิจารณาถึงความปฏิกูล ๑๐ อย่างนี้คือ โดย
การไป ๑ โดยการแสวงหา ๑ โดยการฉัน ๑ โดยอหยาศัย ๑
โดยการเก็บไว้ (ในกระเพาะอาหาร) ๑ โดยส่วนที่ยังไม่ย่อย ๑
โดยส่วนที่ย่อยแล้ว ๑ โดยผล ๑ โดยซึมซาบ ๑ โดยเปราะเปื้อน ๑
ส่วนกลาอย่างพิสดาร ในสัมปชัญญบรรพนี้ ควรถือเอาจากนิเทศแห่ง
อาหารปฏิกูลสัตถุญา ในคัมภีร์วิสุทฺธิมรรคเทอญ.

บทว่า อจฺจารปฺสฺตาวกฺกมฺเม ความว่า ในการถ่ายอุจจาระและ
ปัสสาวะ (เพราะว่า) ถึงเวลานั้นแล้ว เมื่อไม่ถ่ายอุจจาระปัสสาวะ. เหนือ
จะไหลออกทั่วร่างกาย นัยน์ตาจะพร่า จิตไม่เป็นเอกัคคตา และโรคอื่น ๆ
ก็จะเกิดขึ้น. แต่เมื่อถ่ายแล้วสิ่งทั้งหมดนั้นจะไม่มี เพราะฉะนั้น ข้อความ
นี้เป็นอรรถาธิบายในคำว่า อจฺจารปฺสฺตาวกฺกมฺเม นี้. ผู้ศึกษาพึงเข้าใจ
สาตถกสัมปชัญญะ ด้วยอำนาจแห่งเนื้อความนั้น.

ที่เมื่อถ่ายอุจจาระปัสสาวะในที่ที่ไม่สมควรจะเป็นอาบัติ จะเสื่อมยศ
(เสียเกียรติ) จะเป็นอันตรายแก่ชีวิต แต่เมื่อถ่ายในที่เหมาะสม สิ่งทั้ง
หมดนั้นจะไม่มี เพราะฉะนั้น การถ่ายในที่เหมาะสมนี้ จึงเป็นสัปปายะ
ในอุจจารปัสสาวกรรมนี้ ผู้ศึกษาพึงทราบสัปปายสัมปชัญญะ ด้วย

อำนาจแห่งสัพปาเยนั้น ส่วนโคจรสันปชัญญะ พึงทราบด้วยอำนาจการไม่ละทิ้งกรรมฐานนั้นแหละ.

ไม่มีใครเชื่อว่าเป็นอตฺตาในภายใน ถ้ายอจจาละปัสสาวะ มีแต่การถ่ายอจจาละปัสสาวะ เพราะการแผ่ขยายแห่งวาโยธาตุที่เกิดแต่กิริยาของจิตเท่านั้น, ก็อจจาละและปัสสาวะที่ขังอยู่ในไส้แก่ และกระเพาะปัสสาวะ ถูกกำลังลมดันไป ก็จะออกไปเอง โดยไม่ยอกให้ออกเลย เหมือนเมื่อฝึแก่แล้ว หนองและเลือดจะไหลออกไปเอง โดยไม่ยอก (ให้ไหล) เพราะฝึแตก และเหมือนกับน้ำจะไหลออกจากภาชนะใสน้ำที่คั้นแล้ว โดยไม่ยอก (ให้ไหล) ฉะนั้น.

ก็อจจาละและปัสสาวะนี้ใด ที่ถ่ายออกไปแล้ว อจจาละและปัสสาวะนี้นั้นแห่งอตฺตาของภิกษุ นั้น จะไม่มีเลย ของผู้อื่นก็ไม่มี จะมีก็แต่การขับถ่ายของร่างกายเท่านั้น.

เหมือนอะไรหรือ ?

เหมือนเมื่อเทน้ำเก่าทิ้งจากหม้อน้ำแล้ว หม้อก็ไม่มีน้ำนั้นเลย สิ่งอื่นก็ไม่มี คงมีแต่เพียงปฏิบัติการอย่างเดียวเท่านั้น ฉนั้นใด ผู้ศึกษาพึงเข้าใจสัมโมหสัมปชัญญะ ในอสัมปชัญญบรรพนี้ โดยการพิจารณาภิรยาอาการที่เป็นไปแล้ว ฉนั้นนั้น.

พึงทราบวินิจฉัยในการเดินเป็นต้น (ดังต่อไปนี้) :-

บทว่า คเต ได้แก่ในการเดินไป.

บทว่า จิต ได้แก่ในการยืน.

บทว่า นิสินฺเน ได้แก่ในการนั่ง.

บทว่า สุตฺเต ได้แก่ในการนอนหลับ.

บทว่า ชาคริต ได้แก่ในการตื่น.

บทว่า ภาสิต ได้แก่ในการกล่าว.

บทว่า ตุณฺหิภาเว ได้แก่ในการไม่พูด.

พระองค์ได้ตรัสอธิบายยาวนานไว้ในฐานะนี้ว่า เมื่อเดินไปก็รู้ว่าเรากำลังเดินบ้าง, ยืนแล้วก็รู้ว่าเรายืนแล้วบ้าง, นั่งแล้วก็รู้ว่าเรานั่งแล้วบ้าง นอนแล้วก็รู้ว่าเรานอนแล้วบ้าง. ตรัสอธิบายถกกลาง ๆ ไว้ในฐานะนี้ว่า ในการก้าวไปข้างหน้า, ในการถอยกลับ, ในการแลตรง. ในการแลซ้ายแลขวา, ในการเหยียดออก แต่ในบรรพนี้ ตรัสอธิบายปลีกย่อยเล็ก ๆ น้อย ๆ ไว้ว่า ในการเดิน, ในการยืน, ในการนั่ง ในการหลับ ในการตื่น เพราะฉะนั้น ฟังทราบความเป็นผู้ทำความรู้สึกตัวเป็นปกติ โดยนัยที่ตรัสไว้ในฐานะเหล่านี้แหละ.

ก็ท่านมหาสิวเถระผู้ทรงพระไตรปิฎก ได้กล่าวไว้ว่า ผู้ใดเดินไปหรือจงกรมนาน ๆ แล้วต่อมาจึงยืน พิจารณาเห็นอย่างนี้ว่า รูปธรรมและอรูปธรรมที่เป็นไปแล้วในเวลาจงกรม ได้ดับไปแล้วในเวลาจงกรมนี้เอง ผู้นี้ นั่น ชื่อว่าทำความรู้สึกตัวในการเดิน.

ผู้ใด เมื่อทำการสาธยาย, แก้ปัญหา หรือมนสิการกรรมฐาน ยืนอยู่นาน ๆ แล้วต่อมาจึงนั่ง พิจารณาเห็นอย่างนี้ว่า รูปธรรมและอรูปธรรม ที่เป็นไปแล้ว ในเวลาอื่น ได้ดับไปแล้ว ในเวลาอื่นนี้เอง ผู้นี้ นั่น ชื่อว่าทำความรู้สึกตัวในการยืน.

ผู้ใด นั่งนาน ๆ โดยทำการสาธยายเป็นต้นนั่นเอง แล้วต่อมาจึงนอน พิจารณาเห็นอย่างนี้ รูปธรรมและอรูปธรรมที่เป็นไปแล้วในเวลาหนึ่ง ได้ดับไปแล้วในเวลาหนึ่งนี้เอง ผู้นี้ นั่น ชื่อว่าทำความรู้สึกตัว

ในการนี้.

ผู้ใด นอนอยู่นั้นแหละ ทำการสาธยายไปพลาง หรือมนสิการกรรมฐานไปพลาง ก้าวลงสู่ความหลับ ต่อมาจึงลุกขึ้น พิจารณาเห็นอย่างนี้ว่า รูปธรรมและอรูปธรรมที่เป็นไปแล้วในเวลานอน ได้ดับไปแล้วในเวลานอนนี้เอง ผู้นี้ผู้นั้น ชื่อว่าทำความรู้สึกตัวทั้งในการหลับ ทั้งในการตื่น. เพราะว่าจิตที่สำเร็จด้วยกิริยา ไม่มีการเป็นไป (ไม่ขึ้นสู่วิถี) ชื่อว่าหลับ มีการเป็นไป ชื่อว่าตื่น เพราะฉะนั้น (ผู้นั้นจึงชื่อว่าทำความรู้สึกตัวทั้งในการหลับ ทั้งในการตื่น).

ส่วนผู้ใด เมื่อพูด ก็พูดมีสติ รู้สึกตัวว่า ธรรมดาว่าเสียงนี้อาศัยริมฝีปาก อาศัยฟัน, ลิ้น, เพดาน และประโยชน์ของจิต ที่เหมาะสมกับจิตนั้น แล้วจึงเกิดขึ้นได้.

อีกอย่างหนึ่ง ผู้ใด ทำการสาธยายธรรม บอกรธรรม แปลกรรม (สอน) กรรมฐาน หรือวิชันาปัญหาเป็นเวลานาน ต่อมาจึงนั่ง พิจารณาเห็นอย่างนี้ว่า รูปธรรมและอรูปธรรมที่เป็นไปแล้วในเวลาพูด ก็ดับไปแล้วในเวลาพูดนี้เอง. ผู้นี้ผู้นั้น ชื่อว่าทำความรู้สึกตัวในการพูด.

ผู้ใด คุษณิภาพ มนสิการถึงธรรม หรือกรรมฐาน นานๆ ต่อมาพิจารณาเห็นอย่างนี้ว่า รูปธรรมและอรูปธรรมที่เป็นไปในเวลานั่ง ก็ได้ดับไปแล้วในเวลานั่งนี้เอง เมื่อมีการเป็นไปแห่งอุปาทายรูป (เขา) ก็ชื่อว่าพูด เมื่อไม่มี ก็ชื่อว่าเป็นผู้นิ่ง ผู้นี้ผู้นั้น ชื่อว่าทำความรู้สึกในคุษณิภาพ.

สัมปชัญญะที่มีอัมโหะเป็นฐานะ ที่พระมหาเถระกล่าวไว้แล้วนี้ นั้น พระองค์ทรงประสงค์เอาแล้วในสติปัฏฐานสูตรนี้. ส่วนในสามัญญะ-

ผลสูตร ได้สัมปชัญญะหมดทั้ง ๔ อย่าง. เพราะฉะนั้น ในสามัญญผลสูตรนี้ ผู้ศึกษาพึงทราบความเป็นผู้กระทำความรู้สึกตัวไว้เป็นพิเศษ ด้วยอำนาจสัมปชัญญะที่ไม่ลี้มหลง. และในทุก ๆ บทว่า. สมุชานการี สมุชานการี ผู้ศึกษาพึงทราบอรรถาธิบาย ด้วยอำนาจสัมปชัญญะที่ประกอบด้วยสติเหมือนกัน.

ส่วนในวิภังคปกรณ์ พระองค์ทรงจำแนกบทเหล่านี้ไว้แบบนี้เหมือนกันว่า พระโยคาวจรมีสติ มีสัมปชัญญะ ก้าวไปข้างหน้า มีสติ มีสัมปชัญญะถอยกลับ .

บทว่า อิติ อชฺมตฺตํ วา ความว่า พระโยคาวจร ชื่อว่าพิจารณาเห็นกายในกายของตน หรือของผู้อื่น คือในกายของตนตามกาล (ที่ควร) หรือกายของผู้อื่นตามกาล (ที่ควร) โดยการกำหนดด้วยสัมปชัญญะ ๘ ประการอย่างนี้.

แม้ในจตุสัมปชัญญะบรรพนี้ ก็ควรนำเอาความเกิดความเสื่อมแห่งรูปชั้นนั้นเอง ไปไว้ในคำทั้งหลายมีอาทิว่า สมุทฺยวยธฺมมานุสฺสตี วา คำที่ยังเหลือ เป็นเช่นเดียวกันกับคำที่ได้กล่าวมาแล้วนั้นแหละ.

อริยสังข์ในสัมปชัญญะ

ในที่นี้ สติที่กำหนดด้วยสัมปชัญญะ ๔ ประการ เป็นทุกขสังข์ ตัณหาเดิมที่ยังสติให้ปรากฏ (เป็นสมุฏฐานของสติ) เป็นสมุทฺยสังข์ การไม่เป็นไปของสติและตัณหาเดิมทั้ง ๒ นั้น เป็นนิโรธสังข์ อริยมรรคมีประการดังที่กล่าวมาแล้ว เป็นมรรคสังข์ พระโยคาวจรชวนชวาย ด้วย ๑. ปาฐะว่า อิทานิ เตจฺจบัปฺมาเปเน อิติ แปลตามจบัปฺมา.

อำนาจสี่จะทั้ง ๔ อย่างนี้แล้ว จะบรรลุ ความดับ (ตัณหา) เพราะฉะนั้น จึงเป็นช่องทางแห่งธรรมเป็นเหตุนำออกจากทุกข์ จนถึงพระอรหันต์ ด้วยอำนาจแห่งพระโยคาวจร ผู้กำหนดด้วยสัมปชัญญะ ๔ ประการ รูปหนึ่งแล.

จบ จตุสัมปชัญญะบรรพ

ปฏิภูมมนสิการบรรพ

[๑๓๖] พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงจำแนกกายานุปัสสนา ด้วยอำนาจแห่งสัมปชัญญะ ๔ ประการดังพรรณานี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงจำแนกด้วยอำนาจมนสิการ โดยเป็นของปฏิภูม จึงได้ตรัสคำมีอาทิว่า ปุณ จปร ดังนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในปฏิภูมมนสิการบรรพ ดังต่อไปนี้ :-

คำใดที่จะต้องกล่าวในคำว่า อิมเมว กายํ เป็นต้น คำนั้นทั้งหมด ได้กล่าวไว้แล้วในกายคตาสติกรรมฐาน ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค โดยพิสดาร ด้วยอาการทุกอย่าง.

บทว่า อุกโตมุขา ความว่า (ไถ้) ประกอบด้วยปาก ๒ ทาง คือทั้งทางล่างทั้งทางบน. บทว่า นานาวิहितสุส แปลว่า มีอย่างต่าง ๆ.

ก็ในเรื่องนี้มีข้ออุปมาเป็นการเทียบเคียงกันดังนี้ :-

อธิบายว่า กาย คือมหาภูตรูป ๔ พึงทราบว่า เหมือนไถ้มีปาก ๒ ทาง อาการ ๓๒ มีผมเป็นต้น พึงทราบว่า เหมือนธัญญาชานานาชนิดที่เทปนกันในไถ้, พระโยคาวจร พึงทราบว่า เหมือนบุรุษมีตาดิ, อาการปรากฏแจ่มชัดแห่งอาการ ๓๒ แก่พระโยคี พึงทราบว่า เหมือน ๑. ฉบับพม่ามีคำว่า สพุพิ จึงแปลตามบาลีของพม่า.

เวลาที่รัชัญชาตินานาชนิด* ปราภฏแก่บุรุษนั้นผู้แก้ไถ่นั้นแล้ว ตรวจดู
ฉะนั้น.

บทว่า **อิติ อชุตตัม** ภา ความว่า พระโยคาวจร ชื่อว่า พิจารณา
เห็นภายในกายของตน หรือในกายของผู้อื่น คือในกายของตนตามกาล
(ที่เหมาะสม) หรือในกายของผู้อื่นตามกาล (ที่เหมาะสม) ด้วยการ
กำหนดในผมเป็นต้น. คำต่อจากนี้ไป มีนัยดังที่ได้กล่าวมาแล้วนั้นแหละ.
จริงอยู่ในปฏิภูมมนสิการบรรพนี้ สติที่กำหนดอาการ ๓๒ เป็นทุกขสัง
อย่างเดียว ผู้ศึกษาควรทำการประกอบความดังที่พรรณนามาอย่างนี้แล้ว
ทราบมุขแห่งการออกไป (จากทุกข์). คำที่เหลือ (จากที่อธิบายมา
แล้วนี้) เป็นเช่นกับคำก่อนนั่นเอง ดังนี้แล.

จบ ปฏิภูมมนสิการบรรพ

ธาตุมนสิการบรรพ

[๑๓๓] **พระผู้มีพระภาคเจ้า** ครั้นทรงจำแนกกายานุปัสสนา
ด้วยอำนาจปฏิภูมมนสิการอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงจำแนกด้วยอำนาจ
การมนสิการถึงธาตุ จึงตรัสคำมีอาทิว่า **ปุณ จปร** ไว้. ในคำเหล่านั้น
มีการพรรณนาความพร้อมทั้งคำอุปมาเป็นการเปรียบเทียบกัน ดังนี้ :-

เปรียบพระเหมือนคนฆ่าวัว

คนฆ่าวัววางคนหรือลูกมือของเขาที่เป็นลูกจ้าง ฆ่าวัวแล้ว ซ้ำแหละ
แล้ว ต้องแบ่งแยกออกเป็นส่วน ๆ นิ่ง (ขาย) อยู่ที่ทาง ๔ แพร่ง
๑. ปาฐะว่า ปกัจจิตนนานาวิธชุลล์ ฉบบัพมาเป็น ปกัจจิตนนานาวิธชุลล์สุส แผลตามพมา.

กล่าวคือที่ท่ามกลางถนนใหญ่ ที่แยกไป ๔ ทิศ ฉันได ภิกษุก็ฉันนั้น เหมือนกัน พิจารณากาย ตามที่สถิตอยู่แล้วโดยอาการอย่างใดอย่างหนึ่ง แห่งอิริยาบถทั้ง ๘ และตามที่ดำรงอยู่แล้ว เพราะตามที่ได้ตั้งปณิธานไว้ อย่างนี้ว่า มีอยู่ในกายนี้ (คือ) ธาตุดิน ๗ ล ๗ ธาตุลม.

มีพุทธานิบายไว้อย่างไร ?

มีพุทธานิบายไว้ว่า :- คนฆ่าโค เมื่อกำลังเลี้ยงโคก็ดี กำลังจูงไป สู่ที่ฆ่าสัตว์ก็ดี ครั้นจูงไปแล้วกำลังผูกให้ยืนอยู่ที่นั่นก็ดี กำลังฆ่าก็ดี กำลังคว่ำที่เขาฆ่าแล้วก็ดี ความหมายรู้ว่า แม่โค ยังไม่จางหายไป ตลอดเวลาที่ยังไม่ฆ่าแหละแม่โคนั้นแบ่งแยกออกเป็นส่วน ๆ แต่ครั้นนั่ง แบ่ง (เนื้อ) แล้ว ความหมายรู้ว่า แม่โค ก็จะจางหายไป, ความหมาย รู้ว่า เนื้อ ก็จะเป็นไปเข้ามาแทนที่ เขาจะไม่มีความคิดอย่างนี้ว่า เราขาย แม่โค เขาเหล่านี้ซื้อแม่โค, โดยที่แท้แล้ว เขาจะมีความคิดอย่างนี้เท่านั้นว่า เราขายเนื้อ เขาเหล่านี้ซื้อเนื้อ ฉันได. ในเวลาที่ภิกษุแม้รูปนี้ยังเป็นพาลปุถุชนอยู่ก่อนก็เช่นนั้นเหมือนกัน ความหมายรู้ว่าสัตว์หรือบุคคล ของท่านผู้เป็นภคหัตถ์ก็ดี ผู้บวชแล้วก็ดี ยังไม่อันตรายกันไป ตลอดเวลาที่ ยังไม่ได้ทำกายนี้ นั่นเอง ตามที่สถิตอยู่แล้ว ตามที่ตั้งอยู่แล้วให้เป็นการ แยกออกไปจากก้อนแล้วเห็นโดยเป็นธาตุ แต่เมื่อท่านพิจารณาเห็นอยู่ โดยเป็นธาตุ สัตตสัจจะ (ความหมายรู้ว่าสัตว์) ของท่านก็จะอันตรายกันไป จิตจะตั้งอยู่ด้วยอำนาจของธาตุนั่นเอง.

เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสไว้ว่า เธอจะพิจารณา เห็นกายนี้ ตามที่สถิตอยู่แล้ว ตามที่ตั้งอยู่แล้วโดยเป็นธาตุว่า ในกายนี้มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลมอยู่ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย นายโคฆาตก์

ผู้ขยัน หรือ ฯลฯ วาโยชาตุ แมจันโค.

อธิบายว่า ภิกษุผู้บำเพ็ญเพียร (โยคี) เหมือนคนฆ่าโค ความหมายรู้ว่าสัตว์ เหมือนความหมายรู้ว่า แม่โค อิริยาบถ ๔ เหมือนทางใหญ่ ๔ แพร่ง การพิจารณาเห็น (กาย) โดยเป็นธาตุ เหมือนนายโคฆาตก์ผู้นั่งแบ่ง (เนื้อ) ออกเป็นส่วน ๆ. นี่คือการพรรณนาความตามพระบาลีในชาตุมนสิการบรรพนี้. ส่วนกล่าวด้วยกรรมฐาน ได้ให้พิสดารไว้แล้วในคัมภีร์วิสุทธิมรรค

บทว่า อิติ อหฺมตฺตํ วา ความว่า พระโยคาวจรมีปกติพิจารณาเห็นกายในกายของตน หรือในกายของผู้อื่น คือมีปกติพิจารณาเห็นกายในกายของตนตามกาล หรือในกายของผู้อื่นตามกาล อยู่อย่างนี้ คือโดยการกำหนดธาตุ ๔ คำต่อจากนี้ไปมีนัยดังที่กล่าวมาแล้วนั้นแหละ. เพราะว่าในชาตุมนสิการบรรพนี้ สติที่กำหนดธาตุ ๔ เป็นทุกขสังขอย่างเดียว.

บัณฑิตพึงทราบช่องทางแห่งธรรมเครื่องนำออก (จากทุกข์) ตามที่ได้อธิบายความประกอบมาอย่างนี้แล. คำที่เหลือ เช่นกับคำก่อนนั้นเอง ดังนี้แล.

จบ ชาตุมนสิการบรรพ

นวสีวิทิกาบรรพ

[๑๓๘] พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงจำแนกกายานุปัสสนา ด้วยอำนาจการมนสิการถึงธาตุอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงจำแนกด้วย

นวลีสิวติกาบรรพ (ข้อธรรมที่ว่าด้วยปาชา ๕) จึงตรัสคำเป็นต้นว่า **ปุน
จปรี** ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **เสยฺยถาปี ปสฺเสยฺย** ได้แก่ **ยถา
ปสฺเสยฺย** (แปลว่า ฟังเห็นฉันใด).

บทว่า **สรีริ** ได้แก่ร่างกายของคนตายแล้ว

บทว่า **สิวลิกาย นทฺทิตฺ** ความว่า ที่เขาทอดทิ้งไว้ที่ปาชา

ร่างของคนตายแล้ววันเดียว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **เอกาหมตะ**.

ร่างกายของคนตายแล้ว ๒ วัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **ทวิหมตะ**.

ร่างกายของคนตายแล้ว ๓ วัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **ติหมตะ**.

ศพที่พองลมเหมือนสุบ ชื่อ **อุทฺธุมาทกะ** (จิ้นพอง) เพราะ
จิ้นพอง โดยอืดขึ้นไปตามลำดับหลังจากสิ้นชีวิตแล้ว.

สีช้ำดำเขียว เขาเรียกว่า **วินีละ**. **วินีละ** ก็คือวินีละนั่นเอง

อีกอย่างหนึ่ง ศพที่มีสีเขียวปัด น่าเกลียด เพราะเป็นของปฏิกูล
เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **วินีละ**. คำว่า **วินีละ** นี้ เป็นชื่อของซากศพที่
มีสีแดง ในที่ที่มีเนื้อนุ่ม มีสีขาวในที่ที่หนองคั่งอยู่ แต่โดยมากมีสีเขียว
ในที่ที่มีสีเขียว ก็เหมือนคลุ้มด้วยผ้าสีเขียว.

อีกอย่างหนึ่ง หนองที่ไหลออกจากปากแผลทั้ง ๕ แห่ง แม้ในที่
ที่แตกปริแล้ว ชื่อว่า **วิปฺพพะ**. **วิปฺพพะ** ก็คือ**วิปฺพพะ**นั่นเอง. อีก
อย่างหนึ่ง หนองที่ช้ำน่าเกลียด เพราะปฏิกูล เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า
วิปฺพพะ. ศพที่กลายเป็นช้ำหนอง คือถึงภาวะอย่างนั้น เพราะฉะนั้น
จึงชื่อว่า **วิปฺพพฺพชาตะ**.

บทว่า **โส อิมเมว** กายั ความว่า ภิกษุนี้ น้อมกายของตน

นี้เข้าไป (เปรียบเทียบ) กับกายนั้นด้วยญาณ.

บทว่า **อุปสัหริติ** แปลว่า น้อมนำเข้าไป.

น้อมนำเข้าไปอย่างไร ?

น้อมนำเข้าไปอย่างนี้ว่า ถึงกายนี้ก็เถอะ เป็นธรรมดาอย่างนี้มีสภาพอย่างนี้ ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนี้ไปได้.

ท่านกล่าวอธิบายไว้อย่างไร ?

ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า เพราะมีกรรม ๓ อย่างเหล่านี้ คือ **อายุ ใ้อุ่น วิญญูณ** กายนี้จึงทนต่อ (การผลัดเปลี่ยน อิริยาบถ) มียืนและเดินเป็นต้นได้ แต่เพราะไม่มีกรรม ๓ เหล่านี้ ร่างกายแม้นี้จึงมีอย่างนี้เป็นธรรมดา คือมีสภาพเป็นของเนาเปื่อยอย่างนี้เหมือนกัน.

บทว่า **เอวภาวี** ความว่า (กายนี้) จักเป็นอย่างนี้เหมือนกัน คือ จักเป็นประเภท (ต่าง ๆ) มีเป็นร่างกายที่พองอืดเป็นต้น.

บทว่า **เอว อนติโต** ความว่า ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนี้ คือ ความเป็นร่างกายที่พองอืดเป็นต้นไปได้

บทว่า **อิติ อชฺมตฺตํ** วา ความว่า พระโยคาวจรมีปกติพิจารณาเห็นกายในกายของตน หรือในกายของผู้อื่น คือมีปกติพิจารณาเห็นกายของตนตามกาล หรือในกายของผู้อื่นตามกาลอยู่ด้วยอาการอย่างนี้ คือด้วยการกำหนดร่างกายมีเป็นร่างกายที่พองอืดเป็นต้น.

บทว่า **ขขุขฺมานํ** ความว่า ร่างกายที่ถูกสัตว์ทั้งหลายมีกากับแรงแเป็นต้น จิกกิน โดยจับอยู่ที่อวัยวะมีท้องเป็นต้น แล้วจิกเอาเนื้อท้องเนื้อริมฝีปาก (และ) กระบอกตาเป็นต้น ออกมา (กิน).

บทว่า **สมสโลหิตํ** ความว่า ร่างกายที่ประกอบไปด้วยเนื้อและ

เลือดอันเหลือเศษติดอยู่.

บทว่า **นิมฺมัลโลหิตมกฺขิตฺ** ความว่า ถึงเมื่อเนื้อหมดไปแล้ว เลือดก็ยังไม่แห้ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายเอาเลือดนั้น จึงตรัสว่า **โลหิตมกฺขิตฺ** ดังนี้.

บทว่า **อญฺเณน** ได้แก่โดยทิสภาภาคอื่น.

บทว่า **หตฺถกฺกฺกฺ** ความว่า กระดูกมือทั้ง ๖๔ ชิ้น กระจายกระจัดกระจายไปต่างทิศต่างทางกัน. แม้ในกระดูกเท้าเป็นต้น ก็น้อยเดียวกันนี้.

บทว่า **เตโรวสุตฺติกานิ** ได้แก่ (กระดูก) ค้างปี.

บทว่า **ปฺปฺตฺติ** ความว่า กระดูกที่อยู่ในที่กลางแจ้ง เมื่อต้องลมแดด และฝนจึงผุ กระดูกค้างปียังไม่ผุ แต่กระดูกที่ฝังอยู่ภายในดิน ย่อมอยู่ได้นานกว่า.

บทว่า **จฺญฺณณฺชาตานิ** ได้แก่เหล็กละเอียดกระจัดกระจายไป.

ในทุกบาท บัณฑิตพึงแต่งถ้อยคำประกอบความด้วยอำนาจแห่งกาย ที่ถูกกากับแรงจิกกินเป็นต้น ตามนัยที่กล่าวไว้แล้วว่า **โส อิมเม** ดังนี้

บทว่า **อิติ อชฺชมฺตฺ** วา ความว่า พระโยคาวจรมีปกติพิจารณา เห็นกายในกายของตน หรือในกายของผู้อื่น คือมีปกติพิจารณาเห็นกาย ในกายของตนตามกาล หรือในกายของผู้อื่นตามกาลอยู่ด้วยอาการอย่างนี้ คือด้วยการกำหนดกายมีกายที่ถูกแรงกาเป็นต้น จิกกินเป็นอาทิ จนกระทั่ง ถึงเป็นของเหล็กละเอียดเป็นผุยผง.

ป่าช้า ๕

ก็ป่าช้า ๕ พึงประมวลไว้ในที่ตรงนี้ (คือ) :-

ป่าช้าทั้งหมดที่ตรัสไว้โดยนัยเป็นต้นว่า **เอกาหมตฺ** วา (ซาก

ศพที่ตายได้แล้ว ๑ วัน) บ้าง ๑,

ป่าช้า (ที่ตรัสไว้) เป็นต้นว่า กาเกหิ วา ขชชมานัน (ซากศพที่ถูกพวกกาจิกกิน) บ้าง ๑,

ป่าช้า (ที่ตรัสไว้) ว่า อฏฺฐจิกสขงฺลิกิ สมนฺสโลหิตํ นหารุสมฺพนุชฺชํ (ซากศพที่มีแต่ร่างกระดูกยังมีเนื้อและเลือดติดอยู่ ยังมีเส้นเอ็นร้อยรัด) ๑,

ป่าช้า (ที่ตรัสไว้) ว่า นิมนฺสโลหิตมกฺขิตํ นหารุสมฺพนุชฺชํ (ซากศพที่ไม่มีเนื้อ แต่ยังเป็นเลือด ยังมีเส้นเอ็นร้อยรัด) ๑.

ป่าช้า (ที่ตรัสไว้) ว่า อปคตมฺสโลหิตํ นหารุสมฺพนุชฺชํ (ซากศพที่ไม่มีเนื้อและเลือดติดอยู่ แต่ยังมีเส้นเอ็นร้อยรัด) ๑,

ป่าช้า (ที่ตรัสไว้) เป็นต้นว่า อฏฺฐจิกานิ อปคตสมฺพนุชฺชนานิ (กระดูกที่ไม่มีเส้นเอ็นร้อยรัด) ๑,

ป่าช้า (ที่ตรัสไว้) ว่า อฏฺฐจิกานิ เสตานิ สงฺขวณฺณปฏฺฐิกานิ (กระดูกขาวดั่งสีสังข์) ๑,

ป่าช้า (ที่ตรัสไว้) ว่า ปุณฺขกิตานิ เตโรวสุตฺติกานิ (กระดูกที่รวมอยู่เป็นกอง ค้างปี) ๑,

ป่าช้า (ที่ตรัสไว้) ว่า ปุตีนิ จุณฺณกษาทานิ (กระดูกผุแตก เป็นผุยผง) ๑,

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงป่าช้า ๕ อย่างไว้ในที่นี้แล้ว เมื่อจะจบกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน จึงตรัสว่า เหวံ โข ภิกฺขเว ดังนี้ .

อริยสัจจในนวสัวถิกา

สติเป็นเครื่องกำหนดป่าช้า ๕ ในนวสัวถิกาบรรพนั้น เป็นทุกขสัจ

ตัณหาเก่าที่เป็นตัวการให้เกิดสตินั้น เป็นสมุททยสัง ความไม่เป็นไปแห่ง
ทุกขสังและสมุททยสัง ทั้ง ๒ เป็นนิโรธสัง. อริยมรรคที่เป็นตัวการ
กำหนดรู้ทุกข์ ละสมุททัย มินิโรธ (นิพพาน) เป็นอารมณฺ์ เป็นมคฺคสัง.

พระโยคาวจร ย่อมก้าวบรรลุถึงนิพพานด้วยอำนาจสังจะ ๔ ดัง
พรรณนามานี้ สรุปว่านี่เป็นทางแห่งธรรมเครื่องนำออก จนถึงพระอรหัต
ของภิกษุผู้กำหนดป่าช้า ๕ แล.

จบ นวสีวธิกาบรรพ

กัถายานุปัสสนา ๑๔ บรรพ คือ อานาปานบรรพ ๑ อิริยาปล-
บรรพ ๑ จตุสัมปชัญญบรรพ ๑ ปฏิกุลมนสิการบรรพ ๑ ธาตุ-
มนสิการบรรพ ๑ นวสีวธิกาบรรพ ๕ เป็นอันจบลงแล้ว ด้วยคำมี
ประมาณเท่านั้น.

บรรดาบรรพเหล่านั้น เฉพาะ ๒ บรรพนี้คือ อานาปานบรรพ ๑
ปฏิกุลมนสิการบรรพ ๑ เป็นอัปนากรรมมัญฐาน (กรรมมัญฐานที่ให้บรรลุ
อัปนาสมาธิ) ส่วนที่เหลือทั้ง ๑๒ บรรพ เป็นอุปจารกรรมมัญฐาน
(กรรมมัญฐานที่ให้บรรลุอุปจารสมาธิ) เท่านั้น เพราะตรัสป่าช้าทั้งหลายไว้
ด้วยอำนาจอาทินวานุปัสสนาแล.

จบ กายานุปัสสนา

เวทนานุปัสสนา

[๑๓๕] พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งตรัสกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน
ด้วยวิธี ๑๔ อย่างดังพรรณนามานี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะตรัสเวทนานุปัสสนา
ด้วยวิธี ๕ อย่าง จึงตรัสคำมีอาทิว่า กถญจ ภิกฺขเว.

ความรู้ที่ไม่เป็นสติปัญญาภาวนา

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สุข เวทน มีอธิบายว่า พระโยคาวจร เมื่อเสวยสุขเวทนาที่เป็นไปทางกาย หรือเป็นไปทางจิต ย่อมรู้ชัดว่า เรากำลังเสวยสุขเวทนา ดังนี้. ในข้อนั้น แม้แต่ก่อนยังนอนหงายอยู่ เมื่อเสวยความสุขในเวลาตื่นน้ำมันเป็นต้น ก็รู้ชัดว่า เรากำลังเสวยสุขก็จริง ถึงกระนั้น คำนี้ พระองค์ก็มิได้ตรัสหมายเอาความรู้是这样 เพราะความรู้แบบนี้ ละสังคตูปัลลธิไม่ได้ ถอนสังคตสัญญาไม่ได้ ไม่เป็น กัมมัญฐาน หรือไม่เป็นสติปัญญาภาวนา.

ความรู้ที่เป็นสติปัญญาภาวนา

ส่วนการรู้ของภิกษุนี้ ละสังคตูปัลลธิได้ ถอนสังคตสัญญาได้ เป็นทั้งกัมมัญฐาน เป็นทั้งสติปัญญาภาวนา. ก็ความรู้นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายเอาการเสวยโดยการรู้สีกตัวอย่างนี้ว่า ใครเสวย การเสวยของใคร เพราะเหตุไรจึงเสวย.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า โภ เวทยติ (ใครเสวย) ความว่า ไม่ใช่ใคร คือสัตว์หรือบุคคลเสวย.

บทว่า กสุส เวทนา (การเสวยของใคร) ความว่า ไม่ใช่การเสวยของใคร คือของสัตว์หรือบุคคล.

บทว่า ก็ การณา เวทนา (เพราะเหตุไรจึงเสวย) ความว่า ก็เพราะมีวัตถุเป็นอารมณ์ เขาจึงมีการเสวย.

เพราะเหตุนั้น เขารู้ชัดอยู่อย่างนี้ว่า เวทนานั้นเองเสวย โดยทำ

วัตถุแห่งความสุขเป็นต้นนั้น ๆ ให้เป็นอารมณ์. แต่เพราะหมายเอาความเป็นไปแห่งเวทนานั้น. คำว่า **อหิ เวทยามิ** (เราเสวยเวทนา) จึงเป็นเพียงโวหารเท่านั้น.

พระโยคาวจรนั้น เมื่อกำหนดอยู่ว่า เวทนานั้นเองเสวย โดยทำวัตถุให้เป็นอารมณ์อย่างนี้ ผู้ศึกษาพึงเข้าใจว่า เธอรู้ชัดว่า เรากำลังเสวยสุขเวทนา. เหมือนพระเถระรูปใดรูปหนึ่ง **ที่จิตตลดาบรพตละนั้น**

เรื่องพระเถระรูปใดรูปหนึ่ง

ได้ยินว่า พระเถระในเวลาที่ท่านไม่สบาย ถอนหายใจพลาง นอนกลิ้งไปมาอยู่.

ภิกษุหนุ่มรูปหนึ่งถามท่านว่า ท่านขอรับ ที่ตรงไหนของท่านที่โรคเสียดแทง ?

พระเถระตอบว่า คุณ ชื่อว่าที่ซึ่งโรคเสียดเฉพาะแห่งไม่มี เวทนาต่างหากเสวย โดยกระทำวัตถุให้เป็นอารมณ์.

ภิกษุหนุ่มเรียนว่า เมื่อเป็นเช่นนี้ ท่านควรจะยับยั้งไว้ตั้งแต่เวลาที่รู้ มิใช่หรือ ท่านขอรับ ?

พระเถระตอบว่า ผมกำลังยับยั้ง คุณ.

ภิกษุหนุ่มเรียนว่า ท่านขอรับ การยับยั้งไว้เป็นของประเสริฐ.

พระเถระได้ยับยั้งไว้แล้ว.

ลำดับนั้นลมเสียดแทงถึงหัวใจ. ใส้ใหญ่ได้ออกมากองอยู่บนเตียง พระเถระได้ชี้ให้ภิกษุหนุ่มดูว่า ยับยั้งไว้ขนาดนี้ สมควรหรือยัง คุณ. ภิกษุหนุ่มนิ่ง. พระเถระประกอบความเพียรสม่ำเสมอ แล้วได้บรรลुพระ

อรหัต พร้อมด้วยปฏิสัมภิทา เป็นพระอรหันต์ (ประเภท) ชีวิต-
สมลีสี ปรีนิพพานแล้ว.

ก็เมื่อพระโยคาวจร รู้ชัด (ว่า) สุขอย่างไร ทุกข์อย่างนั้น ฯลฯ
เมื่อเสวยอทุกข์มสุขเวทนาไม่อิงอามิส ก็รู้ชัดว่า เรากำลังเสวยอทุกข์ม-
สุขเวทนา ไม่อิงอามิส.

รูปกัมมัฏฐาน - อรูปกัมมัฏฐาน

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งตรัสบอกปรูปกัมมัฏฐานด้วยอาการอย่างนี้
แล้ว เมื่อจะตรัสบอกอรูปกัมมัฏฐาน จึงได้ตรัสบอกด้วยอำนาจแห่ง
เวทนา. เพราะว่า กัมมัฏฐานมี ๒ อย่าง คือ รูปกัมมัฏฐาน ๑ อรูป-
กัมมัฏฐาน ๑. รูปกัมมัฏฐาน และอรูปกัมมัฏฐาน นี้ นั่นแหละ ตรัส
เรียกว่า รูปปริคคหะ (การกำหนดรูป) อรูปปริคคหะ (การกำหนด
อรูป) ก็มี. บรรดารูปกัมมัฏฐาน และอรูปกัมมัฏฐาน นั้น พระผู้มี
พระภาคเจ้า เมื่อจะตรัสบอกรูปกัมมัฏฐาน จึงตรัสจตุชาตวุตถาน
(การกำหนดชาต ๔) ไว้ด้วยอำนาจแห่งมณสิการโดยสังเขปบ้าง ด้วย
อำนาจการมณสิการโดยพิสดารบ้าง. กัมมัฏฐานแม้ทั้ง ๒ อย่างนั้นได้
แสดงไว้แล้วในคัมภีร์วิสุทธิมรรค โดยอาการทั้งปวงนั้นแหละ.

แต่พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะตรัสบอกอรูปกัมมัฏฐาน โดย
มากก็จะตรัสบอกด้วยอำนาจแห่งเวทนา. เพราะว่า ความพึงใจในอรูป-
กัมมัฏฐาน มี ๓ อย่าง คือ (พึง) ด้วยอำนาจแห่งผัสสะ ๑ ด้วย
อำนาจแห่งเวทนา ๑ ด้วยอำนาจแห่งจิต ๑.

พึงอย่างไร ?

(พึงอย่างนี้ คือ) จริงอยู่ ผัสสะ เมื่อถูกต้องอารมณ์นั้น เกิด

ขึ้นในขณะที่จิตและเจตสิกตกไปเฉพาะครั้งแรกในอารมณ์นั้น จะปรากฏแก่พระโยคาวจรลงรูปในรูปกัมมัฏฐานที่ท่านกำหนดแล้วโดยย่อ หรือโดยพิสดาร. เวทนาเมื่อเสวยอารมณ์นั้นเกิดขึ้นจะปรากฏแก่พระโยคาวจรลงรูป วิญญาณเมื่อกำหนดอารมณ์นั้น รู้ยู่เกิดขึ้นแก่พระโยคาวจรลงรูป.

บรรดาผัสสะ เวทนา วิญญาณ เหล่านี้ ผัสสะปรากฏแก่พระโยคาวจรใด ไม่เฉพาะผัสสะนั้นอย่างเดียวจะเกิดขึ้น ถึงเวทนาที่เสวยอารมณ์นั้นนั้นแหละอยู่ ก็จะเกิดขึ้นกับผัสสะนั้น ถึงสัญญาที่จำได้หมายรู้ถึงเจตนาที่จงใจอยู่ ถึงวิญญาณที่รู้แจ้งอารมณ์นั้นอยู่ ก็จะเกิดขึ้นพร้อมกับผัสสะนั้น เพราะฉะนั้น พระโยคาวจรนั้นย่อมกำหนดเจตสิกธรรม มีผัสสะเป็นที่ ๕ อยู่นั่นเอง.

เวทนาใดปรากฏแก่พระโยคาวจร ไม่เฉพาะเวทนาอย่างเดียวเท่านั้นจะเกิดขึ้น ผัสสะที่ถูกต้องอยู่ ก็จะเกิดขึ้นกับเวทนานั้น ถึงสัญญาที่หมายอยู่ ถึงเจตนาที่จงใจอยู่ ถึงวิญญาณที่รู้แจ้งอยู่ ก็จะเกิดขึ้นกับเวทนานั้น เพราะฉะนั้น พระโยคาวจรนั้น ก็ย่อมกำหนดเจตสิกธรรม มีผัสสะเป็นที่ ๕ อยู่นั่นเอง.

ถึงวิญญาณจะปรากฏแก่พระโยคาวจรใด ไม่เฉพาะแต่วิญญาณนั้นอย่างเดียวจะเกิดขึ้น ถึงผัสสะที่ถูกต้องอารมณ์นั้นนั้นแหละอยู่ ก็จะเกิดขึ้นกับวิญญาณนั้น ถึงเวทนาที่เสวยอยู่ ถึงสัญญาที่จำได้หมายรู้อยู่ ถึงเจตนาที่จงใจอยู่ ซึ่งอารมณ์นั้น ก็จะเกิดขึ้นกับวิญญาณนั้น เพราะฉะนั้น พระโยคาวจรนั้นย่อมกำหนดเจตสิกธรรม มีผัสสะเป็นที่ ๕ อยู่นั่นเอง

พระโยคาวจรนั้น เมื่อพิจารณาว่า ธรรมมีผัสสะเป็นที่ ๕ เหล่านี้ อาศัยอยู่.

จะทราบชัดว่า อาศัยวัตถุอยู่.

กรรกายชื่อว่า วัตถุ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายเอาว่า ก็แล วิญญาณของเรานี้อาศัยอยู่ในกรรกายนี้ ผูกพันอยู่ในกรรกายนี้.

โดยเนื้อความ พระโยคาวจรนั้นย่อมเห็นทั้ง (มหา) ภูตรูป ทั้งอุปาทายรูป เมื่อเป็นเช่นนี้ในเวทนาบรรพนี้ พระโยคาวจร จะเห็นเพียง นามรูปเท่านั้นว่า วัตถุเป็นรูป เจตสิกธรรมมีผัสสะเป็นที่ ๕ เป็นนาม. และในข้อนี้ รูปได้แก่รูปขันธ์ นามได้แก่รูปขันธ์ทั้ง ๔ เพราะฉะนั้น จึงมีเพียงเบญจขันธ์เท่านั้น. เพราะว่า เบญจขันธ์ที่จะพ้นจากนามรูป หรือนามรูปที่จะพ้นไปจากเบญจขันธ์ไม่มี.

พระโยคาวจรนั้น เมื่อพิจารณาเห็นว่า เบญจขันธ์เหล่านี้มีอะไรเป็น เหตุ ก็จะทำให้เห็นว่า มีวิชาเป็นต้นเป็นเหตุ. แต่นั้นพระโยคาวจรจะยก (เบญจขันธ์) ขึ้นสู่ไตรลักษณ์ ด้วยอำนาจนามรูป พร้อมทั้งปัจจัยว่า นี้เป็น (เพียง) ปัจจัย และสิ่งที่อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น ไม่มีอย่างอื่นที่เป็น สัตว์หรือบุคคล มีเพียงกองสังขารล้วน ๆ เท่านั้น แล้วพิจารณาตรวจตรา ไปว่า อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ตามลำดับแห่งวิปัสสนา.

เธอหมายมั่นปฏิเวธว่า (จะได้บรรลุ) วันนี้ วันนี้ ได้อุตุสัพปาเย (อากาศสบาย) บุคคลสัพปาเย (บุคคลสบาย) โภชนสัพปาเย (โภชนะสบาย) รัสมัสสวะสัพปาเย (การพึงธรรมชาติ) นั่งขัดสมาธิ ทำเดียว ยังวิปัสสนาให้ถึงที่สุด แล้วตั้งอยู่ในพระอรหัตตมรรค ด้วย ประการดังกล่าวมานี้ เป็นอันตรัสบอกพระกัมมัญฐานแก่ชนทั้ง ๓ แม่ เหล่านี้ จนถึงพระอรหัต.

เวทนาคืออรุปกัมมัญฐาน

แต่ในสติปัญญาสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะตรัสบอก อรูปกัมมัญฐาน จึงได้ตรัสไว้ด้วยอำนาจแห่งเวทนา. เพราะว่า เมื่อตรัสบอกด้วยสามารถแห่งผัสสะ หรือด้วยสามารถแห่งวิญญาน กัมมัญฐานจะไม่ปรากฏ จะปรากฏเหมือนความมืด. ส่วนที่ตรัสบอกด้วยสามารถแห่งเวทนา กัมมัญฐานจะปรากฏ.

เพราะเหตุไร ?

เพราะกัมมัญฐานจะปรากฏ ก็เพราะเวทนาเกิดขึ้น.

จริงอยู่ ความเกิดขึ้นแห่งสุขเวทนา และทุกขเวทนา จะปรากฏต่อเมื่อความสุขเกิดขึ้น ได้แก่ความสุขที่เกิดขึ้นทำให้สิ้นไปทั้งร่าง ไหลเอิบอาบไปจนท่วมท้น (หัวใจ) เหมือนการได้ดื่มเนยใสที่กวนตั้งร้อยครั้ง เหมือนให้ทาน้ำมันที่หุงแล้วร้อยครั้ง และเหมือนให้ดับความร่ำร้อนด้วยน้ำพันหม้อ ทำให้เปล่งวาจาออกไปว่า สุขหนอ สุขหนอ ดังนี้ทีเดียว (และ) ต่อเมื่อทุกข์เกิดขึ้น ได้แก่ความทุกข์ที่เกิดขึ้น ทำให้สิ้นไปทั้งร่าง ไหลเอิบอาบไปจนท่วมท้น (หัวใจ) เหมือนให้เข้าไปสู่เปลวไฟที่ร้อนระอุเหมือนถูกลาดด้วยน้ำทองแดงที่ละลายกว้าง และเหมือนโยนค้อนไฟเข้าไปในป่าที่มีหญ้าแห้งและต้นไม้ยืนต้นตาย ถึงกับให้ร้องครวญครางว่า ทุกข์จริง ทุกข์จริง. การเกิดขึ้นแห่งสุขเวทนา และทุกขเวทนา จะปรากฏขึ้นได้ด้วยอาการอย่างนี้.

ส่วนอทุกขมสุขเวทนา แสดง (ให้เห็น) ได้ยาก มีคมน ไม่แจ่มชัด. อทุกขมสุขเวทนานั้น จะปรากฏแก่พระโยคาวจรผู้ยึดถือ โดยนัยว่า อทุกขมสุขเวทนา มีอาการเป็นกลาง โดยการทิ้งความสำราญและไม่สำราญ

ในเมื่อสุขและทุกข์หมดไป.

เปรียบเหมือนอะไร ?

เปรียบเหมือนนายพรานเนื้อ ตามรอยเนื้อตัวที่กระโดดขึ้นพลาญหิน ในระหว่างทาง แล้วหนีไปได้ (เขา) เห็นรอยเท้า ทั้งฟากนี้ ทั้งฟากโน้น ของพลาญหิน แม้จะไม่เห็น (รอยเท้า) ตรงกลาง (บนพลาญหิน) ก็ทราบได้โดยนัยว่า เนื้อตัวที่ขึ้นทางฟากนี้ แล้วไปลงทางฟากโน้น คงจะผ่านไปด้านนี้บนพลาญหินตรงกลาง ฉันทใด ความเกิดขึ้น แห่ง สุขเวทนา ก็ฉันทนั้น จะปรากฏเหมือนรอยเท้า (ของเนื้อปรากฏ) ในที่ ที่มันจะขึ้นไป ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์เวทนา จะปรากฏเหมือนรอยเท้า (ของเนื้อปรากฏ) ในที่ ๆ มันลงแล้วฉันทนั้น. อทุกขมสุขเวทนา จะปรากฏแก่พระโยคาวจรผู้ยึดถือโดยนัยว่า อทุกขมสุขเวทนา มีอาการ เป็นกลาง โดยทั้งความสำราญ และความไม่สำราญ ในเมื่อสุขและทุกข์ หายไป เหมือนการยึดถือโดยนัยว่า ผ่านไปตรงกลางนี้แหละ โดยขึ้น ทางฟากข้างนี้ แล้วลงทางฟากข้างโน้นฉันทนั้น. พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรง แสดงสติปัญญา โดยตรัสรูปกัมมัญฐานก่อนแล้ว ยังอรูปกัมมัญฐานให้ บังเกิด ด้วยอำนาจแห่งเวทนาในภายหลัง.

เวทนาคืออรูปกัมมัญฐานมีในพระสูตรหลายแห่ง

พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงไว้ว่าอย่างนี้ เฉพาะในสติปัญญาสูตร นี้แห่งเดียว ก็หาไม่ได้ (แต่) ได้ทรงแสดงโดยตรัสรูปกัมมัญฐานก่อน แล้วยังอรูปกัมมัญฐานให้บังเกิด ด้วยอำนาจเวทนาในภายหลัง ในพระสูตร หลายพระสูตรหลายแห่งอย่างนี้ คือ ในจุลลัตถมหาสังขยสูตร ใน มหาัตถมหาสังขยสูตร ในจุลลเวทลสูตร ในมหาเวทลสูตร

ในรัฐपालสูตร ในมาคัณฑยสูตร ในชาตวิภังคสูตร ในอานนช-
ลัปปายสูตร ในมหานิพพานสูตร ในสักกปัญหสูตร ในมหาสติ-
ปัญญาสูตร ในทิมนิกาย ในจุลลนิทานสูตร ในรุจโฆปมสูตร ใน
ปริวิมังสนสูตร และในเวทนาสังยุต ทั้งหมดในสังยุตตนิคาย และแม้
ในสติปัญญาสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงแสดงโดยตรัสบอก
รูปกัมมัญฐานก่อนแล้ว จึงทรงยังรูปกัมมัญฐานให้บังเกิด ด้วยอำนาจ
แห่งเวทนาในภายหลัง เหมือนในพระสูตรเหล่านั้น.

บรรดาบทเหล่านั้น มีปริยายแห่งการรู้ชัด (เวทนา) แม้อีกอย่าง
หนึ่ง ดังต่อไปนี้ :-

สุขเวทนาแปรปรวน

ชื่อว่า สุข เวทน เวทียมิติ ปชานาติ ความว่า เพราะไม่มี
ทุกข์เวทนาในขณะที่แห่งสุขเวทนา พระโยคาวจรเมื่อเสวยสุขเวทนา ก็รู้ชัด
ว่า เรากำลังเสวยสุขเวทนา. เวทนาชื่อว่า ไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน
มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา เพราะทุกข์เวทนาที่เคยเสวยมาก่อน ใน
บัดนี้ ไม่มีแล้ว และเพราะสุขเวทนานี้ก่อนแต่นี้ ก็ไม่มี เพราะฉะนั้น
พระโยคาวจรจึงเป็นอันรู้ชัด ในสุขเวทนาและทุกข์เวทนานั้น ดังพรรณนา
มาละนี้ ด้วยคำว่า สุข เวทน เวทียมิติ ปชานาติ นั้น.

สมจริงดังคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ ดังนี้ว่า :-

ดูก่อนอัครศิเวสนะ ในสมัยใด บุคคลเสวยสุขเวทนาอยู่
ในสมัยนั้นจะไม่เสวยทุกข์เวทนา จะไม่เสวยทุกข์ขมสุขเวทนา
ในสมัยนั้นเสวยแต่สุขเวทนาอย่างเดียว ดูก่อนอัครศิเวสนะ
ในสมัยใดบุคคลเสวยทุกข์เวทนา ฯลฯ เสวยทุกข์ขมสุขเวทนา

อยู่ ในสมัยนั้นจะไม่เสวยสุขเวทนาเลย ในสมัยนั้นเสวยแต่
อทุกขมสุขเวทนาอย่างเดียว คุณก่อนอัคคิเวสนะ แม้สุข-
เวทนาเอง ก็ไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยเกิดขึ้น
มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มี
ความคลายความกำหนดเป็นธรรมดา มีความดับเป็นธรรมดา
แม้ทุกขเวทนาเอง ฯลฯ คุณก่อนอัคคิเวสนะ ถึงอทุกขมสุข-
เวทนาเองก็ไม่เที่ยง ฯลฯ มีความดับเป็นธรรมดา คุณก่อน
อัคคิเวสนะ พระอริยสาวกผู้ได้สดับ เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อม
เบื่อหน่ายทั้งในสุขเวทนา ย่อมเบื่อหน่ายทั้งในทุกขเวทนา
ย่อมเบื่อหน่ายทั้งในอทุกขมสุขเวทนา เมื่อเบื่อหน่ายย่อม
คลายกำหนด เพราะคลายกำหนด จึงหลุดพ้น เมื่อหลุดพ้น
แล้ว ก็รู้ว่า เราหลุดพ้นแล้ว ย่อมรู้ชัด ชาติสิ้นแล้ว
พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว กิจที่ควร
ทำอย่างอื่น เพื่อความเป็นอย่างนี้ ไม่มี.

ในคำว่า สามิส วา สุข เป็นต้น พึงทราบวินิจฉัย ดังต่อไปนี้ :-

โสมนัสสเวทนาที่อาศัย (เกิดมาจาก) เรือน (ตัณหาอุปาทาน)

๖ อย่าง เจือด้วยอามิสคือ เบญจกามคุณ ชื่อว่า สามิสสุขเวทนา.

โสมนัสสเวทนาที่อาศัย (เกิดมาจาก) เนกขัมมะ ๖ อย่าง ชื่อว่า
นिरามิสสุขเวทนา.

โทมนัสสเวทนาที่อาศัย (เกิดมาจาก) เรือน (ตัณหาอุปาทาน)

๖ อย่าง ชื่อว่า สามิสทุกขเวทนา โทมนัสสเวทนา ที่อาศัย (เกิดมา
จาก) เนกขัมมะ ๖ อย่าง ชื่อว่า นีรามิสทุกขเวทนา.

อุเบกขาเวทนาที่อาศัย (เกิดมาจาก) เรือน (ตัณหาอุปาทาน)

๖ อย่าง ชื่อว่า สามิสอทุกขมสุขเวทนา.

อุเบกขาเวทนาที่อาศัย (เกิดมาจาก) เนกขัมมะ ๖ อย่าง ชื่อว่า นีรามิสอทุกขมสุขเวทนา การจำแนกเวทนาเหล่านั้น มาจัดแล้วใน พระบาลี ในอุปัฏฐกปิณณาสกั.

บทว่า อิติ อชฺมตฺต วา ความว่า พระโยคาวจรมีปกติพิจารณา เห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายของคนหรือในเวทนาทั้งหลายของผู้อื่น คือ ในเวทนาทั้งหลายของตนตามกาล หรือในเวทนาทั้งหลายของผู้อื่นตาม กาลอยู่.

ก็ในบทว่า สมุทฺยวยธมฺมานุปสฺสุตี วา นี้ พึงทราบความว่า พระโยคาวจรเมื่อเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปของเวทนาทั้งหลาย ด้วย อาการ ๕ มีอาทิจคือ เพราะอวิชชาเกิด เวทนาจึงเกิด ชื่อว่า มีปกติ พิจารณาเห็นธรรม คือความเกิดขึ้นในเวทนาทั้งหลายอยู่ หรือมีปกติ พิจารณาเห็นธรรม คือความเสื่อมในเวทนาทั้งหลายอยู่ คือมีปกติพิจารณา เห็นธรรม คือ ความเกิดขึ้นในเวทนาทั้งหลายตามกาลหรือมีปกติพิจารณา เห็นธรรมคือความเสื่อมในเวทนาทั้งหลายตามกาลอยู่. คำนอกเหนือจากนี้ มีนัยดังกล่าวแล้วในกายนุปัสสนานั่นเอง.

อริยสังข์ในเวทนา

กีสติเป็นเครื่องกำหนดเวทนาในเวทนานุปัสสนา นี้เป็นทุกขสังข์ อย่างเดียว บัณฑิตพึงทราบทางแห่งธรรมเครื่องนำออกของภิกษุผู้กำหนด เวทนาเพราะอธิบายประกอบความดังว่ามานี้แล. คำที่เหลือ เป็นเช่น (คำที่กล่าวมาแล้ว) นั้นแล.

จบ เวทนานุปัสสนา

แก้จิตตานุปัสสนา

[๑๔๐] พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสสติปัฏฐาน คือ เวทนานุปัสสนา โดยอาการ ๘ อย่าง ๆ นี้แล้ว บัดนี้เพื่อจะตรัสจิตตานุปัสสนา โดยอาการ ๑๖ อย่าง จึงตรัสคำว่า กถญจ ภิกขเว ดังนี้เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สราคัม ได้แก้จิตที่สหระคด้วยโลภะ ๘ อย่าง.

บทว่า วิตรากัม ได้แก้กุศลจิตฝ่ายโลกิยะและอัปยาคตจิตะ ก็จิตที่ปราศจากราคะนี้ ในจิตตานุปัสสนานี้ ไม่ได้หมายถึงโลกุตตรจิตแม้ในบทหนึ่ง เพราะการพิจารณาไม่ใช่เป็นการประชุมธรรม (ส่วน) อกุศลจิต ๔ ดวงที่เหลือไม่จัดเข้าในบทแรก ทั้งไม่จัดเข้าในบทหลัง.

บทว่า สโทลัม ได้แก้จิตที่สหระคด้วยโทมนัส ๒ ดวง.

บทว่า วิตโทลัม ได้แก้กุศลจิตฝ่ายโลกิยะ และอัปยาคตจิต.

อกุศลจิต ๑๐ ดวงที่เหลือไม่จัดเข้าในบทแรก ทั้งไม่จัดเข้าในบทหลัง.

บทว่า สโมหัม ได้แก้กุศลจิต ๒ ดวง คือ อกุศลจิตที่สหระคด้วยวิจิกิจฉา ๑ ดวง อกุศลจิตที่สหระคด้วยอุทธัจจะ ๑ ดวง.

ก็เพราะโมหะย่อมเกิดขึ้นในอกุศลจิตทุกดวง ฉะนั้นอกุศลจิตทั้งหมดแม้นั้น จึงเหมาะ (ที่จะจัดเข้า) ในจิตตานุปัสสนานี้ โดยแท้ทีเดียว. จริงอยู่ ในจิตที่เป็นคู่กันนี้แหละ ท่านจัดอกุศลจิต ๑๒ ดวง เข้าไว้แล้วแล.

บทว่า วิตโมหัม ได้แก้กุศลจิตฝ่ายโลกิยะ และอัปยาคตจิต.

บทว่า สขุจิตุตัม ได้แก้จิตที่ตกไปตามถีนมิทระ, ก็จิตที่ตกไปตามถีนมิทระนั้น ชื่อว่า จิตหดหู่.

บทว่า วิภจิตฺตํ ได้แก่จิตที่สหระคตด้วยอุทฺธจจะ ก็จิตที่สหระคตด้วยอุทฺธจจะนั้น ชื่อว่า จิตฟุ้งซ่าน.

บทว่า มหคฺคตํ ได้แก่รูปาวจรจิต และอรูปาวจรจิต.

บทว่า อมหคฺคตํ ได้แก่กามาวจรจิต.

บทว่า สตฺตฺตริ ได้แก่กามาวจรจิต.

บทว่า อนฺตฺตฺตริ ได้แก่รูปาวจรจิต และอรูปาวจรจิต.

อนึ่ง ในบททั้ง ๒ ว่า สตฺตฺตริ อนฺตฺตฺตริ นั้น สตฺตฺตริจิต ได้แก่รูปาวจรจิต อนฺตฺตฺตริจิต ได้แก่อรูปาวจรจิตนั่นเอง.

บทว่า สมหิตฺตํ ได้แก่จิตที่มีอัปนาสมาธิ หรืออุปจารสมาธิ.

บทว่า อสมहितฺตํ ได้แก่จิตที่ไม่มีสมาธิทั้ง ๒.

บทว่า วิมฺตฺตํ ได้แก่จิตที่หลุดพ้นแล้ว ด้วยตทังควิมุตติ และวิกขัมภณวิมุตติ.

บทว่า อวิมฺตฺตํ ได้แก่จิตที่ไม่มีวิมุตติทั้ง ๒.

ส่วน สมฺมจฺเจทวิมุตติ ปฏิปฺปสฺสทฺทวิมุตติ และนิสฺสเรณวิมุตติ ไม่มีโอกาส (ไม่ได้พูดถึง) ในจิตตานุปัสสนานี้เลย.

บทว่า อิติ อชฺฌมฺตฺตํ วา ความว่า พระโยคาวจร เมื่อกำหนดจิตที่เป็นไปอยู่ทุกขณะ ด้วยการกำหนดจิต มีสราคจิตเป็นต้นอยู่อย่างนี้ ชื่อว่า มีปกติ ตามเห็นจิตในจิตของตน หรือในจิตของผู้อื่นอยู่ (บ้าง) ชื่อว่า มีปกติตามเห็นจิตในจิตของตน ตามกาล หรือในจิตของบุคคลอื่นตามกาลอยู่ (บ้าง).

ส่วนในบทว่า สมฺมทฺทวชฺชมนุสฺสตี (มีปกติตามเห็นธรรมคือ ความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป) นี้ควรขยายความเกิดและความดับของ

วิญญาณออกเป็นอย่างละ ๕ อาการ อย่างนี้ คือ เพราะอวิชาเกิด
วิญญาณจึงเกิดเป็นต้น. คำนี้นอกจากนี้ มีนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล.

อริยสัจจในจิตตานุปัสสนา

ก็สติเป็นเครื่องกำหนดจิตในจิตตานุปัสสนานี้ เป็นทุกขสัจอย่างเดียว
บัญญัติพึงทราบมุขแห่งธรรมเป็นเครื่องนำออกของภิกษุผู้กำหนดจิต ตาม
ที่ได้อธิบายมาอย่างนี้แล. คำที่เหลือ (มีความหมาย) เช่น (กับที่กล่าว
มา) นั้นแล.

จบ จิตตานุปัสสนา

แก้ธรรมานุปัสสนา

[๑๔๑] ครั้นตรัสจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน โดยอาการ ๑๖ อย่าง
ดังพรรณนามานี้ บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงธรรมานุปัสสนาโดยอาการ ๕
อย่าง พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสคำว่า **กถญจ ภิกขเว** ดังนี้เป็นต้น.

อีกประการหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสการกำหนดรูปล้วน ๆ
ด้วยกายานุปัสสนา ตรัสการกำหนดนามล้วน ๆ ด้วยเวทนานุปัสสนา และ
จิตตานุปัสสนา บัดนี้ เพื่อจะต้องการกำหนดรวมกันทั้งรูปและนาม จึง
ตรัสคำว่า **กถญจ ภิกขเว** ดังนี้เป็นต้น.

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเฉพาะการกำหนดรูปขั้น
ด้วยกายานุปัสสนา ตรัสเฉพาะการกำหนดเวทนาขั้นด้วยเวทนานุปัสสนา
ตรัสเฉพาะการกำหนดวิญญาณขั้นด้วยจิตตานุปัสสนา. บัดนี้ เพื่อจะตรัส
การกำหนดวิญญาณขั้น และสังขารขั้นบ้าง จึงตรัสคำว่า **กถญจ ภิกขเว**
ดังนี้เป็นต้น.

นិเวรณบรรพ

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สนฺตุ ได้แก่มืออยู่โดยการเกิดขึ้นเนื่อง ๆ
บทว่า อสนฺตุ ได้แก่มืออยู่ โดยการไม่เกิดขึ้น หรือไม่มีอยู่
เพราะละได้แล้ว.

บทว่า ยถา จ ความว่า กามฉันทะย่อมเกิดขึ้นได้ด้วยเหตุใด.

บทว่า ตยฺจ ปชานาติ ได้แก่อยอมรู้เหตุนั้นด้วย. พึงทราบอธิบาย
ในทุก ๆ บทโดยนัยนี้.

ในบทว่า ยถา จ เป็นต้นนั้น พึงทราบวินิจฉัยว่า :-

อธิบายสุกนิमित

กามฉันทะย่อมเกิดขึ้น เพราะการทำไว้ในใจโดยไม่แยบคายใน
สุกนิमित. ที่ชื่อว่า สุกนิमित ได้แก่มุขนิมิตที่งามบ้าง สุกนิमितที่มี
อารมณ์งามบ้าง ที่ชื่อว่าการทำไว้ในใจโดยไม่แยบคาย ได้แก่มุขนิมิตที่
ใจโดยไม่ถูกอุบาย การทำไว้ในใจโดยไม่ถูกทาง คือ การทำไว้ในใจ
ในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่า เที่ยงบ้าง ในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่า สุขบ้าง ในสิ่งที่เป็น
อนัตตาว่า เป็นอัตตาบ้าง ในสิ่งที่ไม่งามว่า งามบ้าง เมื่อพระโยคาวจร
ยังการทำไว้ในใจโดยไม่แยบคายนั้น ให้เป็นไปในสุกนิमितนั้นมากครั้งเข้า
กามฉันทะย่อมเกิดขึ้น. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า คู่ก่อน
ภิกษุทั้งหลาย มีอยู่ สุกนิमित การทำไว้ในใจโดยไม่แยบคาย และการ
ทำมากครั้งเข้าในสุกนิमितนั้น นี้เป็นอาหาร (ปัจจัย) ให้กามฉันทะที่
ยังไม่เกิด เกิดขึ้นบ้าง ให้กามฉันทะที่เกิดขึ้นแล้ว ใพบูลย์ยิ่งขึ้นบ้าง

อธิบายอสุกนิมิต

ส่วนในอสุกนิมิต การระย้อมมิได้ด้วยการทำให้ไว้ในใจโดยแยบคาย ที่ชื่อว่า อสุกนิมิต ได้แก่ อสุกนิมิตที่ไม่งามบ้าง อสุกนิมิตที่มีอารมณ์ไม่งามบ้าง ที่ชื่อว่า การทำให้ไว้ในใจโดยแยบคาย ได้แก่ การทำให้ไว้ในใจโดยถูกอุบาย การทำให้ไว้ในใจโดยถูกทาง คือ การทำให้ไว้ในใจในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าไม่เที่ยงบ้าง ในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่า เป็นทุกข์บ้าง ในสิ่งที่เป็นอนัตตาว่า เป็นอนัตตาบ้าง ในสิ่งที่ไม่งามว่า ไม่งามบ้าง เมื่อพระโยคาวจรยังการทำไว้ในใจโดยแยบคายนั้น ให้เป็นไปในอสุกนิมิตนั้นมากครั้งเข้า ก็ย่อมละกามฉันทะได้ ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย มีอยู่ อสุกนิมิต การทำให้ไว้ในใจโดยแยบคาย และการทำมากครั้ง ในอสุกนิมิตนั้น นี้เป็นอาหาร (ปัจจัย) ให้กามฉันทะที่ยังไม่เกิดขึ้น เกิดขึ้นไม่ได้บ้าง ให้ละกามฉันทะที่เกิดขึ้นแล้วบ้าง.

ละกามฉันทะด้วยธรรม ๖ ประการ

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อละกามฉันทะ คือ การเรียนอสุกนิมิต ๑ การบำเพ็ญอุสุกภาวนา ๑ ความเป็นผู้คุ้มครองทวารไว้ได้ในอินทรีย์ทั้งหลาย ๑ ความเป็นผู้รู้จักประมาณ โภชนะ ๑ ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร ๑ สนทนาเรื่องที่เป็นสัพปาเย ๑.

ก็เมื่อพระโยคาวจรแม้เรียนอสุกนิมิต ๑ อย่างอยู่ (ในระหว่างนี้) กามฉันทะอันเธอระย้อมละได้ เมื่อเธอเจริญอสุกนิมิตอยู่ก็ดี ปิดกั้นทวารในอินทรีย์ทั้งหลายอยู่ก็ดี รู้จักประมาณในโภชนะโดยที่มีช่องจะฉันทได้อีก

๔ - ๕ คำ (แต่เธอก็อดเสีย) แล้วดื่มน้ำแทน เป็นประจำก็ดี กามฉันทะอันเธอยอมละได้. ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงได้กล่าวคาถาประพันธ์นี้ไว้ว่า

(เหลืออีก) ๔ - ๕ คำจะอิม พระโยคาวจรอย่างฉันทะ
ควรดื่มน้ำแทน (เพราะว่า) เพียงเท่านี้ ก็เพียงพอ
จะอยู่อย่างสำราญ สำหรับภิกษุผู้มีตนอันส่งไปแล้ว.

แม้เมื่อพระโยคาวจรคบหากัลยาณมิตร ผู้ยินดีในอสุภกาวนา เช่น พระติสสเถระผู้เจริญอสุภกัมมัฏฐาน กามฉันทะอันเธอยอมละได้ เธอยอมละกามฉันทะได้ แม้ด้วยการสนทนาถึงที่เป็นสัปปายะอันอาศัยอสุภะ ๑๐ ในอิริยาบถทั้งหลาย มีอิริยาบถยืนและนั่งเป็นต้น. ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อละกามฉันทะ. ก็พระโยคาวจรย่อมรู้ชัดว่า กามฉันทะที่ละได้แล้ว ด้วยธรรม ๖ ประการนี้ ย่อมจะเกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไปด้วยอรหัตตมรรค.

อธิบายปฏิฆณิมิต

อนึ่ง เพราะการทำไว้ในใจโดยไม่แยกกายในปฏิฆณิมิต พยาบาทย่อมเกิดขึ้นได้. ในปฏิฆะนิมิตนั้น ได้แก่ปฏิฆณิมิตที่เป็นปฏิฆะบ้าง ปฏิฆณิมิตที่มีปฏิฆะเป็นอารมณ์บ้าง. การทำไว้ในใจโดยไม่แยกกายมีลักษณะอย่างเดียวกันในทุกแห่งแล. เมื่อพระโยคาวจรยังการทำไว้ในใจโดยไม่แยกกายนั้นให้เป็นที่ไปในนิมิตนั้นมาครั้งเข้า พยาบาทย่อมเกิดขึ้นได้. ด้วยเหตุนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย มีอยู่ ปฏิฆณิมิตการทำไว้ในใจโดยไม่แยกกาย และกระทำมาครั้ง ในปฏิฆณิมิตนั้น นี้เป็นอาหาร (ปัจจัย) ให้พยาบาทที่ยังไม่เกิดเกิดขึ้น

ได้บ้าง ให้พยายามที่เกิดขึ้นแล้วไปพลอยยิ่งขึ้นบ้าง. ก็การละพยายามนั้น ย่อมมิได้ด้วยการทำเมตตาเจโตวิมุติไว้ในใจโดยแยบคาย ในเมตตาเจโตวิมุตินั้น พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า เมตตาย่อมควรทั้งอุปนาสมาธิ ทั้งอุچارสมาธิ เมื่อตรัสว่า เจโตวิมุติย่อมควรเฉพาะอุปนาอย่างเดียว การทำ (เมตตาเจโตวิมุติ) ไว้ในใจโดยแยบคาย มีลักษณะดังกล่าวมาแล้วแล เมื่อพระโยคาวจรยังการทำไว้ในใจโดยแยบคายนั้น ให้เป็นไปในเมตตาเจโตวิมุตินั้น มากครั้งเข้า เธอก็ย่อมละพยายามได้.

ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า มีอยู่ ภิกษุทั้งหลาย เมตตาเจโตวิมุติ การทำไว้ในใจโดยแยบคายและการทำให้มากในเมตตาเจโตวิมุตินั้น นี้เป็นอาหาร (ปัจจัย) ไม่ให้พยายามที่ยังไม่เกิดเกิดขึ้น บ้าง ให้ละพยายามที่เกิดขึ้นแล้วบ้าง.

ละพยายามด้วยธรรม ๖ ประการ

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อละพยายาม คือ การเรียนเมตตานิมิต ๑ การบำเพ็ญเมตตาภาวนา ๑ การพิจารณาว่า สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน ๑ ความเป็นผู้มากด้วยการพิจารณา ๑ ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร ๑ การสนทนาถึงเรื่องที่เป็นสัพปาเย ๑.

อธิบายว่า เมื่อพระโยคาวจรแม้เรียนเมตตาอยู่ ด้วยอำนาจการแผ่ไปโดยเจาะจงทิศ และไม่เจาะจงทิศ อย่างใดอย่างหนึ่ง พยายามอันเธอย่อมละได้.

แม้เมื่อพระโยคาวจรเจริญเมตตา โดยแผ่ไปสู่ทิศโดยเจาะจง พยายาม

อันเธอยอมละได้.

เมื่อพระโยคาวจร พิจารณาเห็นว่าคนและคนอื่นมีกรรมเป็นของตน
อย่างนี้ว่า เจ้าโกรธเขาแล้ว จักทำอะไรได้ เจ้าจักสามารถทำคุณธรรม
มีศีลเป็นต้น ของเขาให้พินาศได้หรือ เจ้ามาตามกรรมของตนแล้ว ก็จักไป
ตามกรรมของตนนั่นเอง มิใช่หรือ? ชื่อว่า การโกรธคนอื่นเป็นเหมือน
กับการที่บุคคลประสงคจะคว้าเอาแก้วที่ปราศจากเปลว หลาวเหล็กที่ร้อน
และถูกเป็นต้น ขว้างปาบุคคลอื่น ถึงเขาโกรธเจ้าแล้วก็จักทำอะไรให้
เจ้าจักสามารถให้คุณธรรมมีศีลเป็นต้น ของเจ้าพินาศได้หรือ? เขามา
ตามกรรมของตน ก็จักไปตามกรรมของตนเหมือนกัน ความโกรธนั้น
ก็จักตรุดหัวเขานั้นแหละ เหมือนของที่ส่งไป ไม่มีใครรับ (ก็จะกลับ
มาหาผู้ส่ง) และเหมือนกำฝุ่นที่ซัดไป ทวนลม (ก็จะปลิวกลับมาถูกผู้
ขว้าง) ฉะนั้นบ้าง พิจารณาเห็นว่า ทั้งคนทั้งคนอื่น มีกรรมเป็นของตน
และดำรงอยู่ในการพิจารณาบ้าง คบหากัลยาณมิตรผู้ยินดีในเมตตาภาวนา
เช่นพระอัสสสุตตเถระบ้าง, พยายามอันเธอยอมละได้.

เธอยอมละพยายามได้ แม้ด้วยการสนทนาถึงสิ่งที่เป็นสัพปายะ
เกี่ยวเนื่องด้วยเมตตา ในอิริยาบถทั้งหลาย มีอิริยาบถยืนและนั่งเป็นต้น

ก็พระโยคาวจรย่อมรู้ชัดว่า พยายามที่ละได้แล้ว ด้วยธรรม ๖
ประการนี้ จะเกิดขึ้นไม่ได้ต่อไป ด้วยอนาคามีมรรค.

อธิบายอติ เป็นต้น

เพราะทำไว้ในใจโดยไม่แยบคาย ในธรรมทั้งหลายคือสติ เป็นต้น
ถึงนิมิตระยอมเกิดขึ้นได้.

ที่ชื่อว่า อรติ ได้แก่ความเป็นผู้ระอา.

ที่ชื่อว่า ตนุติ ได้แก่ความเป็นผู้อดอาหาร.

ที่ชื่อว่า วิชฌุติ ได้แก่การเอี้ยวบิดกาย.

ที่ชื่อว่า เมออาหาร ได้แก่ความเชื่องซึมที่เกิดจากอาหาร และ
ความกระวนกระวายที่เกิดจากอาหาร.

ที่ชื่อว่า ความหดหู่แห่งจิต ได้แก่การที่จิตหงอยเหงา.

ก็เมื่อพระโยคาวจรยังการทำไว้ในใจโดยไม่แยบคาย ให้เป็นไปใน
ธรรมทั้งหลายมีอรติเป็นต้นนี้มากครั้งเข้า ถิ่นมิตระย่อมเกิดขึ้นได้.

ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า มีอยู่ระ ภิกษุทั้งหลาย
ความเอือมระอา ความอดอาหาร ความบิดเบี้ยว ความเมออาหาร และ
ความที่จิตหดหู่ การทำไว้ในใจโดยไม่แยบคาย และการทำให้มากใน
ธรรมทั้งหลายมีความเอือมระอาเป็นต้นนั้น นี้เป็นอาหาร (ปัจจัย) ให้
ถิ่นมิตระที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้นได้บ้าง ให้ถิ่นมิตระที่เกิดขึ้นแล้ว ไพบูลย์
ยิ่งขึ้นบ้าง.

อธิบายอรัพพธาตุ เป็นต้น

ก็การละถิ่นมิตระนั้น ย่อมมีได้โดยโยนิโสมนสิการในเพราะธาตุ
ทั้งหลาย มี อรัพพธาตุ เป็นต้น.

ที่ชื่อว่า อรัพพธาตุ ได้แก่ความเพียรที่เริ่มครั้งแรก.

ที่ชื่อว่า นิกมมธาตุ ได้แก่ความเพียรที่มีพลังมากกว่าความเพียร
ที่เริ่มครั้งแรกนั้น เพราะออกไปแล้วจากความเกียจคร้าน.

ที่ชื่อว่า ปรักมมธาตุ ได้แก่ความเพียรที่มีพลังมากกว่านิกมมธาตุ

แต่นั้น เพราะก้าวไปสู่ฐานะยิ่ง ๆ ขึ้นไป.

เมื่อพระโยคาวจรยังการทำไว้ในใจโดยแยกกายให้เป็นไปในความเพียร ๓ ประเภทนี้มากครั้งเข้า เธอย่อมละถีนมิทระได้.

ด้วยเหตุนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ว่า มีอยู่นะ ภิกษุทั้งหลาย อารัพภธาตุ นิกกมธาตุ (และ) ปรักกมธาตุ การทำไว้ในใจโดยแยกกาย และการทำให้มากในอารัพภธาตุเป็นต้นนั้น นี้เป็นอาหาร (ปัจจัย) ไม่ให้ถีนมิทระที่ยังไม่เกิดเกิดขึ้นบ้าง ให้ละถีนมิทระที่เกิดขึ้นแล้วบ้าง.

ละถีนมิทระด้วยกรรม ๖ ประการ

อีกอย่างหนึ่ง กรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อละถีนมิทระ คือ การเอานิมิตในการบริโภคมามากเกินไป ๑ การผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ ๑ มนสิการถึงอาโลกสัญญา ๑ การอยู่ในที่กลางแจ้ง ๑ ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร ๑ การสนทนาถึงเรื่องที่เป็นสัพปายะ ๑.

ก็เมื่อพระโยคาวจรฉัน (มากเกินไป) อย่างอาหารหัตถก พราหมณ์ ภูตตอมิตกพราหมณ์ ตัตตรวฏกพราหมณ์ อลังสาฎกพราหมณ์ และกามาสกพราหมณ์ แล้วนั่งบำเพ็ญสมณธรรมอยู่ในที่พักกลางคืน และในที่พักกลางวัน ถีนมิทระย่อมมาครอบงำได้ เหมือนช้างใหญ่มาเหยียบฉะนั้น.

แต่สำหรับภิกษุผู้งดโอกาสที่จะฉันได้อีก ๔ - ๕ คำเสีย แล้วดื่มน้ำแทนอยู่เป็นประจำ ถีนมิทระนั้นย่อมไม่มี เมื่อพระโยคาวจร แม้ถือเอานิมิตในการฉันมากเกินไปอย่างว่ามานี้แล เธอย่อมละถีนมิทระได้.

ในอิริยาบถใด พระโยคาวจรตกอยู่ใต้อำนาจดินมิทระ เมื่อเธอเปลี่ยนเป็นอิริยาบถอื่นจากอิริยาบถนั้นก็ดี มนสิการถึงแสงจันทร์ แสงประทีป และแสงคบเพลิงในตอนกลางคืน (และ) แสงพระอาทิตย์ในตอนกลางวันก็ดี อยู่ในที่กลางแจ้งก็ดี คบหากัลยาณมิตรผู้ละดินมิทระได้แล้ว เช่นกับพระมหากัสสปเถระก็ดี ดินมิทระอันเธอยอมละได้.

เธอยอมละดินมิทระได้ แม้ด้วยการสนทนา ถึงเรื่องที่เป็นสัปปายะเกี่ยวกับบุคคลในอิริยาบถทั้งหลายมีอิริยาบถยืนและนั่งเป็นต้น.

ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ธรรม ๖ ประการยอมเป็นไปเพื่อละดินมิทระ. ก็พระโยคาวจรย่อมรู้ชัดว่า ดินมิทระที่ละได้แล้วด้วยธรรม ๖ ประการนี้ จะเกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไปด้วยอรหัตตมรรค.

อธิบายอุทัจจกุกุจจะ

เมื่อใจไม่สงบ อุทัจจกุกุจจะยอมเกิดขึ้นได้ โดยการไม่ได้กระทำไว้ในใจโดยแยบคาย (ไม่มีโยนิโสมนสิการ). อาการที่จิตไม่สงบชื่อว่า ออุปสมะ. โดยอรรถ คำว่า ออุปสมะนั้น คืออุทัจจกุกุจจะนั่นเอง. เมื่อพระโยคาวจร ยังอโยนิโสมนสิการให้เป็นไปในออุปสมะนั้น มากครั้งเข้า อุทัจจกุกุจจะยอมเกิดขึ้น.

ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า มีอยู่ ภิกษุทั้งหลาย ความไม่สงบใจ การทำไว้ในใจโดยไม่แยบคาย และการทำให้มากครั้งเข้า ในความไม่สงบใจนั้น นี้เป็นอาหาร (ปัจจัย) เพื่อให้อุทัจจกุกุจจะที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้นบ้าง เพื่อความไพบูลย์ยิ่ง ๆ ขึ้นไปแห่งอุทัจจ-

กุกกุงจะที่เกิดขึ้นแล้วบ้าง.

ก็การละอุทธัจจกุกกุงจะนั้น มิได้ด้วยโยนิโสมนสิการในเพราะจิตสงบ กล่าวคือสมาธิ. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า มีอยู่ ภิกษุทั้งหลาย ความสงบใจ การมนสิการโดยแยบคาย และการกระทำมากครั้ง ในความสงบใจนั้น นี้เป็นอาหาร (ปัจจัย) เพื่อไม่ให้อุทธัจจกุกกุงจะที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้นบ้าง เพื่อละอุทธัจจกุกกุงจะที่เกิดขึ้นแล้วบ้าง.

ละอุทธัจจกุกกุงจะด้วยธรรม ๖ ประการ

อีกอย่างหนึ่ง ธรรมทั้ง ๖ อย่าง ย่อมเป็นไปเพื่อละอุทธัจจกุกกุงจะ คือ ความเป็นพหูสูต ๑ ความเป็นผู้สอบถาม ๑ ความเป็นผู้รู้ปกติในพระวินัย ๑ การคบหาคนเจริญแล้ว ๑ ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร ๑ การกล่าวถ้อยคำที่เป็นสัพปายะ ๑.

อธิบายว่า เธอแม่เรียนนิกาย ๑ บ้าง ๒ นิกายบ้าง ๓ นิกายบ้าง ๔ นิกายบ้าง ๕ นิกายบ้าง ทั้งโดยพระบาลีทั้งโดยอรรถกถา ย่อมละอุทธัจจกุกกุงจะได้. เธอผู้มากไปด้วยการสอบถามซึ่งที่เป็นกัมปิยะและอกัมปิยะก็ดี ผู้รู้ความเป็นปกติในวินัยบัญญัติ เพราะความเป็นผู้เป็นไปในอำนาจวินัยที่ตนชำชองแล้วก็ดี เข้าไปหาท่านผู้เจริญ คือพระเถระผู้ใหญ่ก็ดี คบหาสมาคมกับกัลยาณมิตรผู้ทรงวินัย เช่น พระอุบาลีเถระก็ดี ย่อมละอุทธัจจกุกกุงจะได้.

ในอิริยาบถทั้งหลาย มีการยืนและการนั่งเป็นต้น เธอย่อมละได้ ด้วยการกล่าวถ้อยคำที่เป็นสัพปายะเกี่ยวกับสิ่งที่เป็นกัมปิยะและอกัมปิยะ.

ด้วยเหตุนี้ **พระผู้มีพระภาคเจ้า**จึงตรัสว่า ธรรม ๖ อย่างย่อม
เป็นไปเพื่อละอุทธัจจกุกกุจจะ. เธอย่อมรู้ว่า* บรรดาอุทธัจจกุกกุจจะ
ที่ละได้แล้ว ด้วยธรรม ๖ อย่างเหล่านี้ อุทธัจจะจะไม่เกิดขึ้นต่อไป
เพราะอรหัตตมรรค กุกกุจจะไม่มีการเกิดขึ้นต่อไป ด้วยอนาคามิมรรค.

อธิบายวิจิกิจฉา

วิจิกิจฉาย่อมเกิดขึ้นได้ โดยไม่มนสิการในธรรมทั้งหลายอันเป็นที่
ตั้งแห่งวิจิกิจฉา. ที่ชื่อว่าธรรมเป็นที่ตั้งแห่งวิจิกิจฉา ก็ได้แก่วิจิกิจฉานั้น
เอง เพราะเป็นเหตุแห่งความสงสัย. เมื่อเรายังอโยนิโสมนสิการในวิจิกิจฉา
นั้นให้เป็นที่ไปมากครั้งเข้า วิจิกิจฉาย่อมเกิดขึ้น.

ด้วยเหตุนี้ **พระผู้มีพระภาคเจ้า**จึงตรัสว่า มีอยู่ ภิกษุทั้งหลาย
ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งวิจิกิจฉา การทำให้ไว้ในใจโดยไม่แยกกาย และการทำ
ให้มากในธรรมนั้น นี้เป็นอาหาร (ปัจจัย) เพื่อให้วิจิกิจฉาที่ยังไม่เกิด
เกิดขึ้นบ้าง เพื่อความไพบูลย์ยิ่งขึ้นแห่งวิจิกิจฉาที่เกิดขึ้นแล้วบ้าง.

ก็การละวิจิกิจฉาเมื่อนั้น ย่อมมีได้ด้วยอโยนิโสมนสิการในธรรม
ทั้งหลายมีกุศลเป็นต้น. ด้วยเหตุนี้ **พระผู้มีพระภาคเจ้า**จึงตรัสว่า
มีอยู่ ภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่เป็นกุศลและอกุศล ธรรมที่มีโทษและไม่มีโทษ
ธรรมที่ควรส้องเสพและไม่ควรส้องเสพ ธรรมที่เลวและประณีต ธรรม
ที่มีส่วนคล้ายกับธรรมดำและธรรมขาว การทำให้ไว้ในใจโดยแยกกาย และ
การทำให้มากในธรรมเหล่านั้น นี้เป็นอาหาร (ปัจจัย) เพื่อไม่ให้

๑. ปาฐะว่า อิมหิ ปน จหิ ฐมฺเมหิ ปหีนฺสุส อุตฺตจฺจสุส อรหตฺติมฺกุเคน ฯลฯ ปชานาติ.
ฉบับพม่าเป็น อิมหิ ปน จหิ ฐมฺเมหิ ปหีน อุตฺตจฺจกุกกุจฺเจ อุตฺตจฺจ ฯลฯ ปชานาติ
แปลตามฉบับพม่า.

วิจิจจนาที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้นบ้าง เพื่อละวิจิจจนาที่เกิดขึ้นแล้วบ้าง.*

ละวิจิจจนาด้วยกรรม ๖ อย่าง

อีกอย่างหนึ่ง กรรมทั้ง ๖ อย่าง ย่อมเป็นไปเพื่อละวิจิจจนาคือ
ความเป็นพหูสูต ๑ ความเป็นผู้สอบถาม ๑ ความเป็นผู้รู้ปกติใน
พระวินัย ๑ ความเป็นผู้มากด้วยอิโมกษ์ ๑ ความเป็นผู้มีกัลยาณ-
มิตร ๑ การกล่าวถ้อยคำที่เป็นสัปปายะ ๑.

อธิบายว่า เธอแม่เรียน นิกาย ๑ บ้าง ฯลฯ ๕ นิกายบ้าง
ทั้งโดยพระบาลี ทั้งโดยอรรถกถา ย่อมละวิจิจจนาได้แม้ด้วยพหูสูตจะ.
ผู้มากด้วยการสอบถามโดยการปรารภพระรัตนตรัยก็ดี ผู้มีความชำนาญ
ชำรองในพระวินัยก็ดี ผู้มากไปด้วยอิโมกษ์ กล่าวคือมีศรัทธามั่นคงใน
พระรัตนตรัยก็ดี ผู้คบหากัลยาณมิตร ผู้เป็นสัทธาวิมุติเช่นพระวัคคิเถระ
ก็ดี ย่อมละวิจิจจนาได้ด้วยพหูสูตจะ.

ในอิริยาบถทั้งหลายมีการย่นการนั่งเป็นต้น เธอย่อมละวิจิจจนาได้
แม้ด้วยถ้อยคำที่เป็นสัปปายะเกี่ยวกับคุณของพระรัตนตรัย. ด้วยเหตุนี้
พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ว่า กรรม ๖ อย่าง ย่อมเป็นไปเพื่อละ
วิจิจจนา ก็พระโยคาวจรย่อมทราบชัดว่า วิจิจจนาที่ละได้ด้วยกรรม ๖
อย่าง เหล่านี้จะไม่มีการเกิดขึ้นต่อไป เพราะโศคาปัตติมรรค.

บทว่า อิติ อชฺฐตฺตฺ วา ความว่า พระโยคาวจรพิจารณาเห็น

๑. ปาฐะว่า อยมาหาโร อนุปฺปนฺนาย วา วิจิจฺจาย อุปฺปาทย อุปฺปนฺนาย วา วิจิจฺจาย
ภิกฺขุโยภาวาย เวปฺปุลายาคิ. ฉบบฺพมาเป็น อยมาหาโร อนุปฺปนฺนาย วา วิจิจฺจาย อนุปฺปาทย
อุปฺปนฺนาย วา วิจิจฺจาย วา ปหานายาคิ. แปลตามฉบบฺพมา.

ธรรมในธรรมทั้งหลายของตน หรือในธรรมทั้งหลายของผู้อื่น คือในธรรม
ทั้งหลายของตนตามกาล (ที่เหมาะสม) หรือของผู้อื่นตามกาล (ที่เหมาะสม)
ด้วยการกำหนดเห็นนิวรรณ์ ๕ อย่างนี้อยู่.

แต่ในนิวรรณ์บรรพนี้ พระโยคาวจรควรนำความเกิดขึ้นและความ
เสื่อมออกไปด้วยอโยนิโสมนสิการ หรือโยนิโสมนสิการในสุกนิมิตเป็นต้น
โดยนัยที่ตรัสไว้แล้วในนิวรรณ์ ๕. ข้อความต่อจากนี้ไปมีนัยดังกล่าวแล้ว
นั่นแล.

อริยสังข์ในนิวรรณ์

ก็สติเป็นเครื่องกำหนดนิวรรณ์ ในนิวรรณ์บรรพนี้ เป็นทุกขสังข์
อย่างเดียว บัณฑิตพึงประกอบความดังที่พรรณหามา นี้ แล้วทราบมุข
แห่งธรรมเป็นเครื่องนำออกจากทุกข์ ของภิกษุผู้กำหนดนิวรรณ์เป็นอารมณ์
ข้อความที่เหลือก็เป็นเช่นนั้นเหมือนกันแล.

จบ นิวรรณ์บรรพ

ชั้นธบรรพ

[๑๔๒] พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งทรงจำแนกธรรมมานุปีตสนาโดย
นิวรรณ์ ๕ อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงจำแนกโดยเบญจชั้นธิ์ จึงตรัส
คำมีอาทิว่า **ปุณ จปริ.**

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ปลฺลจฺสุ อฺปาทานกฺขนฺนุเชฺสุ** ความว่า กอง
แห่งอุปาทาน ชื่อว่าอุปาทานชั้นธิ์ อธิบายว่า กลุ่มแห่งธรรมคือกองแห่ง
ธรรมอันเป็นปัจจัยแห่งอุปาทาน ชื่อว่าธมฺมราสี ความสังเขปในเบญจชั้นธิ์

นี้มีเท่านี้. ส่วนความพิสดารเรื่องขันธกล่าวไว้แล้วในคัมภีร์วิสุทธิมรรค.

บทว่า อิติ รูป ความว่า รูปร่างโดยสภาวะว่า นี้รูป รูปเท่านี้ รูปอื่นจากนี้ไม่มี. แม้ในเวทนาเป็นต้นก็นัยนี้เหมือนกัน. ความสังเขปใน คำนี้มีเท่านี้. ส่วนโดยพิสดาร รูปเป็นต้น ท่านกล่าวไว้แล้วในเรื่องขันธ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้นแหละ.

บทว่า อิติ รูปสุต สมุทโย ความว่า ความเกิดแห่งรูปโดย อาการ ๕ โดยมีอวิชาเป็นที่เกิดเป็นต้นอย่างนี้.

บทว่า อิติ รูปสุต อตุลฺลโม ความว่า ความดับแห่งรูป โดย อาการ ๕ โดยมีความดับแห่งอวิชาเป็นต้นอย่างนี้. แม้ในเวทนาเป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน. นี้เป็นความสังเขปในข้อนี้ ส่วนความพิสดารกล่าวไว้ แล้วในเรื่องอุทฺทัพพญาณ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค.

บทว่า อิติ อชฺฌตฺตํ วา ความว่า พิจารณาเห็นธรรมในธรรม ทั้งหลาย ไม่ว่าจะของตนหรือของคนอื่น ไม่ว่าจะตามกาลของตนหรือคนอื่น ด้วยการกำหนดเบญจขันธเป็นอารมณ์อย่างนี้อยู่. ก็ในคำนี้สมุทฺยธรรม และวยธรรม พึงยกขึ้นพิจารณาลักษณะ ๕๐ ที่ท่านกล่าวไว้ในขันธทั้งหลาย มีอาทิว่า เพราะอวิชาเกิด รูปจึงเกิด. ต่อจากนี้ ก็มีนัยดังกล่าวแล้ว นั้นแล.

อริยสัจจในเบญจขันธ

กัสดิเป็นเครื่องกำหนดขันธเป็นอารมณ์ ในขันธบรรพนี้ เป็น ทุกขสัจจอย่างเดียว พึงประกอบความดังกล่าวมานี้ แล้วพึงทราบมุขคือ ข้อปฏิบัติได้ออกจากทุกข์ของภิกษุผู้กำหนดถือขันธเป็นอารมณ์. คำที่

เหลือ ก็อย่างนั้นเหมือนกัน.

จบ ชั้นบรรพ

อายตนบรรพ

[๑๔๑] พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงจำแนกธรรมานุปัสสนาโดยเบญจขันธ์อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงจำแนกโดยอายตนะ จึงตรัสคำมีอาทิว่า ปุณ จปริ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ฉสุ อหฺมตฺตติกพาหิเรสุ** อายตเนสุ ได้แก่อายตนะภายใน ๖ เหล่านี้คือ **ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ** (และ) อายตนะภายนอก ๖ เหล่านี้คือ **รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์.**

บทว่า **จกฺขุ จ ปชานาติ** ได้แก่รู้จักอุปสาท โดยลักษณะแห่งกิจตามความเป็นจริง.

บทว่า **รูเป จ ปชานาติ** ความว่า รู้ชัดรูปที่มีสมุฏฐาน ๔ อย่าง ภายนอกด้วย โดยลักษณะแห่งกิจตามความเป็นจริง.

ชื่อว่า **ยถุจ ตทฺถุญฺญํ ปฏิจฺจ อฺบุปฺปชชาติ สญฺโญชนํ** ความว่า ก็เพราะอาศัยอายตนะทั้ง ๒ อย่าง คือทั้งตาด้วย ทั้งรูปด้วยสังโยชน์ ๑๐ อย่าง คือ **กามราคสังโยชน์, ปฏิฆะ, มานะ, ทิฏฐิ, วิจิกิจฉา, สีลัพพต-ปรามาส, ภวราคะ, อิตสา, มัจฉริยะ** และ**อวิชา** สังโยชน์อันใด ย่อมเกิดขึ้น เธอรู้ชัดสังโยชน์นั้น โดยลักษณะตามความเป็นจริงด้วย.

การเกิดของสังโยชน์

ถามว่า กี่สังโยชน์นี้เกิดขึ้นได้อย่างไร ?

แก้ว่า จะกล่าวในจักขุทวารก่อน เมื่อเธอชอบใจเพติดเพตินยินดี อกุศลารมณฺ์ที่มาสู่คลอง (จักขุ) ด้วยอำนาจแห่งความพอใจในอกุศลารมณฺ์ กามราคสังโยชน์จะเกิดขึ้น. เมื่อโกรธในเพราะอกุศลารมณฺ์ ปฏิฆสังโยชน์ จะเกิดขึ้น. เมื่อสำคัญว่า นอกจากเราแล้วไม่มีใครอื่นจะสามารถสำแดง อารมณฺ์นี้ให้แจ่มแจ้งได้ มานสังโยชน์จะเกิดขึ้น. เมื่อยึดถือว่า รูปารมณฺ์นี้^๑ เทียง ยั่งยืน ทิฏฐิสังโยชน์จะเกิดขึ้น. เมื่อสงสัยว่า รูปารมณฺ์นี้^๒ เป็น สัตว์หรือหนอ หรือเป็นของสัตว์ วิจิกิจฉาสังโยชน์จะเกิดขึ้น เมื่อ ประารถนาภพว่า ภพ (การเกิด) นี้มิใช่จะหาได้ง่าย ในสัมปตติภพเลย ภวราคสังโยชน์^๓ จะเกิดขึ้น, เมื่อยึดมั่นศีลและพรตว่า เราสมาทานศีล และพรตแบบนี้แล้วอาจจะได้ (บรรลुकุณพิเศษ) ต่อไป สิล্পพต- ปรามาสสังโยชน์จะเกิดขึ้น. เมื่อริษยาว่า โฉนหนอ คนอื่น ๆ จึงจะไม่ ได้รูปารมณฺ์นี้ อิสสาสังโยชน์จะเกิดขึ้น. เมื่อตระหนักรูปารมณฺ์อันตนได้ แล้วต่อผู้อื่น มัจฉริยสังโยชน์จะเกิดขึ้น. เมื่อไม่รู้ โดยไม่รู้ธรรมที่เกิด ขึ้นพร้อมกับธรรมเหล่านั้นทั้งหมดนั้นแหละ อวิชชาสังโยชน์จะเกิดขึ้นได้.

บทว่า ยถา จ อนุปฺปนฺนสฺส ความว่า สังโยชน์ทั้ง ๑๐ อย่าง นั้น ที่ยังไม่ได้เกิด จะเกิดขึ้นด้วยเหตุ คือด้วยการไม่ฟังขึ้นอันใด เธอ รู้ชัดเหตุนี้ด้วย.

๑. ปาฐะว่า เอกํ ฉบบฺพมาเป็น เอตํ แปลตามฉบบฺพมา.
๒. ปาฐะว่า เอวํ ฉบบฺพมาเป็น เอตํ แปลตามฉบบฺพมา.
๓. ปาฐะว่า สมฺปตฺติภเว อตฺตโน พมาเป็น สมฺปตฺติภเว วน โต แปลตามฉบบฺพมา.
๔. ปาฐะว่า ภวสฺโยชน์ ฉบบฺพมเป็น ภวราคสฺโยชน์ แปลตามฉบบฺพมา.

บทว่า **ยถา จ อูปปนฺนสฺส** ความว่า ส่วนการละสังโยชน์นี้แม้ ทั้ง ๑๐ อย่างนั้น ที่เกิดขึ้นแล้วโดยความหมายว่า ยังละไม่ได้ก็ดี โดยการฟุ้งขึ้นก็ดี ด้วยเหตุใด เธอย่อมรู้ชัดซึ่งเหตุนั้นด้วย.

บทว่า **ยถา จ ปหีนฺสฺส** ความว่า สังโยชน์ ๑๐ อย่างนั้นแม้ ที่ละได้แล้วโดยตทังคปหานและวิกขัมภนปหาน จะไม่มีการเกิดขึ้นต่อไป เพราะเหตุใด เธอก็รู้เหตุนี้ด้วย. อธิบายว่า ก็สังโยชน์นั้นจะไม่มีการเกิดขึ้นต่อไป ก็สังโยชน์ ๔ อย่าง ต่างด้วยทวิภูฏี วิภิกิจฉา สีสัพพต-
ปรามาส อิสสา และ มัจฉริยะ จะไม่มีการเกิดขึ้นต่อไป เพราะโศดา-
ปัตติมรรคก่อน.

สังโยชน์ทั้งคู่ คือกามราคะและปฏิฆะอย่างหยาบจะไม่มีการเกิดขึ้นต่อไป เพราะสกทาคามิมรรค สังโยชน์ทั้งคู่คือ **กามราคะและปฏิฆะ** ที่ไปด้วยกันอย่างละเอียด จะไม่มีการเกิดขึ้นต่อไป เพราะอนาคามิมรรค, สังโยชน์ ๓ อย่าง คือ **มานะ ภวราคะ และอวิชา** จะไม่มีการเกิดขึ้นต่อไป เพราะอรหัตตมรรค ด้วยเหตุใด เธอก็รู้เหตุนี้ด้วย. แม้ในบทว่า ในเสียงเป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน. อีกอย่างหนึ่ง ในข้อนี้ ฟังทราบถาว่าด้วยอายตนะ โดยพิสดารตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้วใน **อายตนะนิเทศ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค**นั้นเทอญ.

พระโยคาวจร พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายของตนด้วยการ กำหนดอายตนะภายในหรือในธรรมทั้งหลายของผู้อื่นด้วยการกำหนดอายตนะภายนอก คือในธรรมทั้งหลายของตน ตามกาล (เหมาะสม) หรือของผู้อื่นตามกาล (เหมาะสม) อยู่ด้วยประการอย่างนี้. ก็ในอายตนะบรรพนี้ **สมุทฺยธรรม และวยธรรม** ควรนำออกไปโดยนัยแห่งรูปาย-

คณะที่ตรัสไว้แล้วในรูปจันท์ แห่งอายตนะในบรรดาอรูปายตนะทั้งหลาย
ที่ตรัสไว้ในวิญญาณจันท์ แห่งธรรมายตนะ ที่ตรัสไว้ในจันท์ที่เหลือว่า
เพราะอวิชชาเกิด จักขุจึงเกิด. ไม่ควรหมายถึงโลกุตตรธรรม. คำต่อ
แต่นี้ไป มีนัยดังกล่าวแล้วนั้นแหละ.

อริยสัจจในอายตนะ

ก็สติเป็นเครื่องกำหนดอายตนะ ในอายตนะบรรพนี้ เป็นทุกขสัจ
อย่างเดียว ฟังประกอบความดังกล่าวมานี้ แล้วทราบ मुखคือข้อปฏิบัติที่
เป็นเหตุนำออก (จากทุกข) แห่งภิกษุผู้กำหนดอายตนะเป็นอารมณ์.
คำที่เหลือก็อย่างนั้นเหมือนกันแล.

จบ อายตนะบรรพ

โพชฌงคบรรพ

[๑๔๔] พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งทรงจำแนกธรรมานุปีสสนา โดย
อายตนะที่เป็นไปในภายในและภายนอกอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรง
จำแนกโดยโพชฌงค จึงตรัสคำมีอาทิว่า ปุณ จปร.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า โพชฌงคสุ ได้แก่องค์แห่งบุคคลผู้
ช้องอยู่ในการตรัสรู้.

บทว่า สนตฺ ได้แก่มืออยู่โดยการกลับได้.

บทว่า สติสมุโพชฌงคฺ ได้แก่องค์แห่งธรรมเป็นเครื่องตรัสรู้
กล่าวคือสติ.

ความหมายของสัมโพธิ

อธิบายว่า พระโยคาวจรย่อมรู้พร้อมสรรพในธรรมทั้ง ๗ นี้ จำเดิมแต่ปรารถนาวิปัสสนา เพราะฉะนั้น ธรรมทั้ง ๗ นั้นจึงชื่อว่า สัมโพชฌงค์. อีกอย่างหนึ่ง พระโยคาวจรนั้น ต้น คือลุกขึ้นจากกิเลสนิทรา หรือแห่งตลอดสัจจะทั้งหลาย ด้วยธรรมสามัคคี ๗ ประการใด มีสติเป็นต้น ธรรมสามัคคีนั่น ชื่อว่า สัมโพธิ. ชื่อว่า สัมโพชฌงค์ เพราะเป็นองค์แห่งสัมโพธิธรรมหรือสัมโพธิธรรมสามัคคีนั่น. ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่ สัมโพชฌงค์ กล่าวคือสติ. แม้ในสัมโพชฌงค์ที่เหลือก็พึงทราบอรรถพจน์โดยนัยนี้เหมือนกัน.

บทว่า อสนฺตุ ความว่า ไม่มีโดยการไม่กลับได้. ก็ในบททั้งหลาย มีอาทิว่า ยถา จ อหฺนุปฺปนฺนสฺส มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

การเกิดของสติสัมโพชฌงค์

อันดับแรก สติสัมโพชฌงค์ จะมีการขึ้นอย่างนี้ คือ มีอยู่ภิกษุทั้งหลาย ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติสัมโพชฌงค์ การกระทำไว้ในใจ โดยแยบคาย และการกระทำให้มากในธรรมเหล่านั้น นี้เป็นอาหาร (ปัจจัย) ย่อมเป็นไป เพื่อให้สติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้นบ้าง เพื่อความเจริญยิ่ง เพื่อความบริบูรณ์แห่งการเจริญสติสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วบ้าง. เมื่อสตินั้นมีอยู่นั่นเอง ธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งสติสัมโพชฌงค์มีอยู่ โยนิโสมนสิการมีลักษณะดังกล่าวแล้วนั้นแหละ เมื่อพระโยคาวจรยังโยนิโสมนสิการนั้นให้เป็นไปในธรรมเหล่านั้นบ่อยครั้งเข้า สติสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดขึ้น.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๔ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อการเกิดขึ้นแห่ง สติสัมโพชฌงค์ คือ สติสัมปชัญญะ ๑ การเว้นจากบุคคลผู้มีสติหลง ลืม ๑ การคบหาสมาคมกับบุคคลผู้มีสติตั้งมั่น ๑ ความเป็นผู้น้อมไป หาสตินั้น ๑.

จริงอยู่ สติสัมโพชฌงค์ จะเกิดขึ้นในที่ ๗ สถาน มีการก้าวไป ข้างหน้าเป็นต้น เพราะมีสติสัมปชัญญะ เพราะเว้นบุคคลผู้มีสติหลงลืม เช่นกับการเก็บอาหารไว้ เพราะคบหาสมาคมกับบุคคลผู้มีสติตั้งมั่นเช่น พระตีสสทัตตเถระ และพระอภยเถระเป็นต้น และเพราะเป็นผู้มีจิต โอนเอียงโน้มน้อมไปเพื่อให้สติตั้งขึ้นในอิริยาบถทั้งหลาย มีการนั่ง การ นอนเป็นต้น. เธอย่อมรู้ชัดว่า ก็ความบริบูรณ์แห่งการเจริญสติสัมโพชฌงค์ นั้น ที่เกิดขึ้นแล้วด้วยเหตุ ๔ อย่างอย่างนี้ จะมีได้ด้วยอรหัตตมรรค.

การเกิดของธัมมวิจยสัมโพชฌงค์

ส่วนธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ มีการเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า มีอยู่ ภิกษุ ทั้งหลาย กุศลธรรมและอกุศลธรรมทั้งหลาย ฯลฯ ธรรมที่มีส่วนคล้าย คลึงกับกัณหาธรรมและสุกกาธรรมเหล่าใด การกระทำไว้ในใจโดยแยกกาย ในธรรมเหล่านั้น นี้เป็นอาหาร (ปัจจัย) เป็นไปเพื่อให้ธัมมวิจย- สัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้นบ้าง เพื่อภิกษุโยภาภ เพื่อความไปบุญแห่ง ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ เพื่อเจริญธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ เพื่อให้ธัมมวิจย- สัมโพชฌงค์บริบูรณ์บ้าง.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรมทั้ง ๗ ประการ คือ การสอบถาม ๑ การ ทำวัตถุให้พอใจ ๑ การปรับอินทรีให้สม่ำเสมอ ๑ การเว้นบุคคล ผู้มีปัญหาทรม ๑ การคบหาสมาคมกับผู้แก้ปัญหา ๑ การพิจารณาความ

ประพุดติด้วยญาณอันลึกซึ้ง ๑ การน้อมใจไปในธรรมวิจยะนั้น ๑ ย่อม
เป็นไปเพื่อการเกิดขึ้นแห่งธรรมวิจยสัมโพชฌงค์. ความเป็นผู้มากด้วยการ
สอบถามเกี่ยวกับเนื้อความของ **ขันธ ชาติ อายตนะ. อินทรีย์ พละ**
โพชฌงค์ มรรค องค์ฌาน สมณะ และวิปัสสนา ชื่อว่า **ปริปฺพจกตา**
ในบรรดาธรรม ๘ เหล่านี้.

การกระทำวัตถุทั้งภายในและภายนอกให้ส่องใส ชื่อว่า **วัตถุ-**
วิสทกิริยา. เพราะว่า เมื่อใด ผม เล็บ และขน ของเธอยาวเกินไป
หรือร่างกายของเธอมีโรค (โทษ) มาก และแปดเปื้อนไปด้วยมลภาวะ
คือเหงื่อ เมื่อนั้น วัตถุอันมีอยู่ในภายในใจจะไม่ส่องใส ไม่บริสุทธิ์.
แต่เมื่อใด จีวรของเธอเก่า เส้าหมอง มีกลิ่น หรือเสนาสนะ เปราะ
เปื้อน เมื่อนั้น วัตถุที่มีในภายนอก จะไม่ส่องใส ไม่บริสุทธิ์ เพราะ-
ฉะนั้น วัตถุภายใน เธอต้องกระทำให้ส่องใส โดยการปลงผมเป็นต้น
โดยการทำร่างกายให้เบาสบาย ด้วยการชำระทั้งข้างบนข้างล่าง เป็นต้น
(และ) โดยการอบ อาบ.

วัตถุภายนอก ต้องทำให้ส่องใสด้วยการเช็ด การซัก การข้อม
และการทำเครื่องใช้ เป็นต้น. เพราะว่า แม้ญาณในจิต และเจตสิก
ที่เกิดขึ้นในเพราะวัตถุภายใน และภายนอกนี้ที่ไม่ส่องใส ก็จะไม่ส่องใส
(ไปด้วย) เหมือนแสงสว่างของเปลวประทีป ที่เกิดขึ้นโดยอาศัย
ตะเกียงใส่น้ำมันที่ไม่สะอาดฉะนั้น ส่วนแม้ญาณในจิตและเจตสิก
ทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วในเพราะวัตถุภายในและภายนอกที่ส่องใส ก็จะไม่ส่องใส
(ไปด้วย) เหมือนแสงสว่างของเปลวประทีปที่เกิดขึ้น โดยอาศัย
ตะเกียงใส่น้ำมันที่สะอาดฉะนั้น. ด้วยเหตุนี้ **พระผู้มีพระภาคเจ้า**

จึงตรัสว่า การทำวัตถุให้ส่องใส ย่อมเป็นไปเพื่อการเกิดขึ้นแห่งธัมมวิย-
สัมโพชฌงค์.

การทำอินทรีย์มีศรัทธาเป็นต้นให้มีความเสมอกัน ชื่อว่า การปรับ
อินทรีย์ให้เสมอกัน . เพราะถ้าว่าสัทธินทรีย์ของเขามีพลัง อินทรีย์นอกนี้
อ่อน. ต่อขึ้นไป วิริยินทรีย์ก็ไม่อาจจะทำหน้าที่ประคองไว้ได้ สตินทรีย์
ก็ไม่อาจจะทำหน้าที่ปรากฏได้. สมาธินทรีย์ก็ไม่อาจจะทำหน้าที่ไม่ให้ฟุ้ง
ซ่านได้ ปัญญินทรีย์ก็ไม่อาจจะทำหน้าที่พิจารณาเห็นได้. เพราะฉะนั้น
พระโยคาวจรพึงให้สัทธินทรีย์นั้นเสื่อมไปโดยพิจารณาถึงสภาวะธรรม หรือ
โดยไม่ใส่ใจถึง โดยทำนองที่เมื่อใส่ใจถึง สัทธินทรีย์จะมีพลัง. ก็ในข้อนี้
มีเรื่องของพระวัคคิเถระเป็นตัวอย่าง. แต่ถ้าวิริยินทรีย์มีพลัง ภายหลัง
สัทธินทรีย์จะไม่สามารถทำหน้าที่น้อมใจเชื่อได้เลย อินทรีย์นอกนี้
ก็ไม่อาจทำหน้าที่ต่างประเภทนอกนี้ได้ เพราะฉะนั้น พระโยคาวจร
พึงให้วิริยินทรีย์นั้นเสื่อมไปด้วยการเจริญปีสัทธินทรีย์เป็นต้น. แม้ในข้อนั้น
พึงแสดงเรื่องของพระโสณเถระให้เห็น. แม้ในอินทรีย์ที่เหลือก็พึง
ทราบอย่างนั้น. เมื่ออินทรีย์อย่างเดียวมีพลัง พึงทราบว่า อินทรีย์นอกนี้
ก็หมดสมรรถภาพในหน้าที่ของตน.

แต่ในเรื่องนี้ ท่านสรรเสริญ ความที่ศรัทธากับปัญญาเสมอกัน
และสมาธิกับวิริยะเสมอกันไว้โดยพิเศษ. เพราะว่ามีศรัทธามีพลัง แต่มี
ปัญญาอ่อน จะมีความเลื่อมใสอย่างงมงาย คือเลื่อมใสในสิ่งที่ไม่ใช่วัตถุ
ผู้มีปัญญามีพลัง (แต่) มีศรัทธาอ่อน ย่อมจะกระเจียดไปทางข้างเเกร
แก้ไยยาก เหมือนโรคคื้อยา ไม่ทำกุศลมีทานเป็นต้น โดยคิดเลยเถิดไป
ว่า กุศลจะมีได้ด้วยเหตุเพียงจิตตูปบาทเท่านั้น ย่อมเกิดในนรก. (แต่)

เพราะศรัทธาและปัญญาทั้งคู่เสมอกัน เขาจะเลื่อมใสในพระรัตนตรัยที่เดียว. ส่วนสมาธิมีพลัง แต่วิริยะหย่อน โกศลชชะ (ความเกียจคร้าน) จะครอบงำ (เธอ) เพราะสมาธิเป็นฝักฝ่ายแห่งโกศลชชะ ความเกียจคร้าน. (ถ้า) วิริยะมีพลัง แต่สมาธิหย่อน อุทธัจจะ (ความฟุ้งซ่าน) จะครอบงำเธอ เพราะวิริยะเป็นฝ่ายแห่งอุทธัจจะ ก็สมาธิที่ประกอบไปด้วยวิริยะ จะไม่มีตกไปในโกศลชชะ. ความเกียจคร้าน. วิริยะที่ประกอบไปด้วยสมาธิจะไม่มีตกไปในอุทธัจจะ เพราะฉะนั้น ควรทำสมาธิและวิริยะทั้งคู่ให้เสมอกัน. ด้วยว่า อับปนาจะมีได้เพราะวิริยะและสมาธิทั้งคู่ให้เสมอกัน.

อีกอย่างหนึ่ง สำหรับผู้เริ่มบำเพ็ญสมาธิ ศรัทธาถึงจะมีพลังก็ใช้ได้. เมื่อเธออย่างนี้ กำหนดอยู่ จะถึงอับปนา. ในสมาธิและปัญญา สำหรับผู้เริ่มบำเพ็ญสมาธิ เอกกัคคตา (สมาธิ) มีพลังยอมใช้ได้. ด้วยว่า เมื่อเป็นเช่นนี้ เธอก็จะบรรลุอับปนา. สำหรับผู้เริ่มบำเพ็ญวิปัสสนา ปัญญามีพลังยอมใช้ได้. ด้วยว่า เมื่อเป็นเช่นนี้ เธอก็จะถึงการแทงตลอดลักษณะ (พระไตรลักษณ์). ก็เพราะทั้งสองอย่างนั้นเสมอกัน อับปนา ก็จะมีทีเดียว. ส่วนสติ มีพลัง ใช้งานได้ในทุกสถาน. เพราะว่าสติจะรักษาจิตไว้ได้ จากการตกไปสู่อุทธัจจะ ด้วยอำนาจของศรัทธา วิริยะ และปัญญา ซึ่งเป็นฝักฝ่ายแห่งอุทธัจจะ จะรักษาจิตไว้ได้จากการตกไปสู่โกศลชชะ ด้วยสมาธิ ที่เป็นฝักฝ่ายแห่งโกศลชชะ เพราะฉะนั้น สตินั้นจึงจำต้องปรารภนาในที่ทั้งปวง เหมือนในแกงทุกอย่างต้องเหยาะเกลือ และเหมือนในราชกิจทุกชนิด ต้องประสงค์ผู้สำเร็จราชการ. ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่ ก็แลสติจำปรารภนาในที่ทั้งปวง

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้ว.

เพราะเหตุไร ?

เพราะว่าจิตมีสติเป็นที่พึ่งอาศัย และสติมีการอารักขาเป็นเครื่องปรากฏ. เว้นสติเสียแล้ว การระคองและการข่มจิตจะมีไม่ได้.

การเว้นให้ห่างไกล ซึ่งบุคคลผู้มีปัญญาทราม คือ ผู้มีปัญญาไม่หยั่งลงในธรรมประเภทมีขั้นเป็นต้น ชื่อว่าการเว้นบุคคลผู้มีปัญญาทราม. การคบหาบุคคลผู้ประกอบด้วยปัญญาเครื่องพิจารณาเห็นความเกิดและความดับที่กำหนดคฤกษ์ณะ (ความเกิดความดับ) ๕๐ ถ้วน ชื่อว่าการคบหาบุคคลผู้มีปัญญา. การพิจารณาประเภทแห่งปัญญาอันลึกซึ้ง ที่เป็นไปแล้วในขั้นทั้งหลายอันลึกซึ้ง ชื่อว่าการพิจารณาความเป็นไปแห่งญาณอันลึกซึ้ง. ความที่จิตโน้มนุ่มและโอนไปเพื่อให้ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ตั้งขึ้น ในอิริยาบถนั่ง และอิริยามถนอมเป็นต้น ชื่อว่าความโน้มจิตไปในธัมมวิจยสัมโพชฌงค์นั้น. เธอรู้ชัดว่า ก็ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์นั้น ที่เกิดขึ้นแล้วอย่างนี้ จะมีการให้ภาวนาบริบูรณ์ด้วยอรหัตตมรรค.

การเกิดของวิริยสัมโพชฌงค์

วิริยสัมโพชฌงค์มีการเกิดขึ้นอย่างนี้ คือ มีอยู่

อาร์พธตุ นิกกมธตุ ปรักกมธตุ การทำให้ไว้ในใจโดยแยบคาย

และการกระทำให้มากในอาร์พธธตุเป็นต้นนั้น นี้เป็นอาหาร (ปัจจัย)

จะเป็นไปเพื่อให้วิริยสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้นบ้าง เพื่อภิญโญภาพ เพื่อความไพบูลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อความบริบูรณ์ แห่งวิริยสัมโพชฌงค์ ที่เกิดขึ้นแล้วบ้าง.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๑๑ ประการ คือการพิจารณาเห็นภัยใน
อบาย ๑ การเห็นอนิสงส์ ๑ การพิจารณาเห็นทางดำเนินไป ๑ การ
ประพุดที่อ่อนนุ่มต่อบิณฑบาต ๑ การพิจารณาเห็นความเป็นใหญ่
โดยความเป็นทายาท ๑ การพิจารณาเห็นความเป็นใหญ่ของพระ
ศาสดา ๑ การพิจารณาเห็นความเป็นใหญ่โดยชาติ ๑ การพิจารณา
เห็นความเป็นใหญ่โดยเป็นเพื่อนสหพรหมจารี ๑ การเว้นบุคคลผู้เกียจ-
คร้าน ๑ การคบหาบุคคลผู้ปรารถนาความเพียร ๑ ความเป็นผู้มีจิตนุ่ม
ไปในวิริยสัมโพชฌงค์นั้น ๑ ย่อมเป็นไปเพื่อความเกิดแห่งวิริยสัม-
โพชฌงค์.

ในธรรม ๑ ประการนั้น ฟังทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

เราไม่อาจเพื่อให้วิริยสัมโพชฌงค์เกิดขึ้น ในเวลาเสวยทุกข์อย่าง
ใหญ่หลวง จำเดิมแต่ต้องกรรมกรณด้วยเครื่องจองจำครบ ๕ ประการใน
นรกทั้งหลายก็ดี ในเวลาถูกจับด้วยเครื่องจับสัตว์น้ำ มีการทอดแห และ
ดักไซเป็นต้น และในเวลาที่ถูกเกี่ยวเป็นต้นไป ของสัตว์ผู้ถูกบังคับ
ด้วยการแทงด้วยปฏัก และตีด้วยเรียวหนามเป็นต้น ในกำเนิดเดียรัจฉาน
ก็ดี ในเวลาอาดูรด้วยความหิว ความกระหาย เป็นเวลาหลายพันปีบ้าง
พุทธันดรหนึ่งบ้าง ในวิสัยแห่งเปรตก็ดี. ในเวลาเสวยทุกข์ มีลมและ
แดดเป็นต้น ด้วยอัฐภาพที่มีเพียงหนังหุ้มกระดูกเท่านั้น (สูง) ประมาณ
๖๐ ศอก และ ๘๐ ศอก ในเหล่าอสูรชื่อกาลกัญชิกะก็ดี คู่ก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย เวลานี้ นั่นแหละเป็นเวลาที่จะบำเพ็ญความเพียร* แม้เมื่อ
๑. ปาฐะว่า กาลโถติ เอวั ฉบับพม่าเป็น กาลโ วิริยกรณายาติ เอวั แปลตามฉบับพม่า.

เธอพิจารณาเห็นภัยในอบายดังที่พรรณนามานี้ วิริยสัมโพชฌงค์ก็จะเกิดขึ้น.

วิริยสัมโพชฌงค์จะเกิดขึ้น แม้แก่ผู้เห็นอนิสงส์ (ของความเพียร) อย่างนี้ว่า คนเกียจคร้านไม่อาจจะได้ นวโลกุตตรธรรม คนปรารภความเพียรเท่านั้นจึงอาจได้ นี่เป็นอนิสงส์ของวิริยะ.

วิริยสัมโพชฌงค์จะเกิดขึ้น แม้แก่ผู้พิจารณาเห็นทางดำเนินอย่างนี้ว่า เธอพึงเดินทางที่พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระมหาสาวกของพระพุทธเจ้าทั้งหมด ได้เสด็จดำเนินไปและเดินไปแล้ว และทางนั้นคนเกียจคร้านไม่อาจจะดำเนินไปได้.

วิริยสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดขึ้นแม้แก่ภิกษุผู้พิจารณาเห็นความยำเกรงซึ่งบิณฑบาต เหมือนที่เกิดขึ้นแก่พระมหามิตตเถระอย่างนี้ว่า เหล่าชนผู้บำรุงท่านด้วยปัจจัย มีบิณฑบาตเป็นต้นเหล่านี้ ไม่ใช่ญาติของท่านเลย ไม่ใช่ทาสกรรมกรของท่านทั้งเขาไม่ได้ให้บิณฑบาตเป็นต้นอันประณีต แก่ท่านด้วยคิดว่า พวกเราจักดำรงอยู่ได้เพราะอาศัยท่าน โดยที่แท้เขาหวังว่า สักการะของตนจะมีผลมาก จึงพากันถวาย แม้พระศาสดา ก็มีได้ทรงเห็นอย่างนี้ว่า ภิกษุนี้ ฉันปัจจัยเหล่านี้แล้ว จักเป็นผู้มีกายมั่นคงมาก อยู่อย่างสบาย ได้ทรงอนุญาตไว้แก่ท่าน โดยที่แท้ทรงอนุญาตปัจจัยเหล่านี้ด้วยทรงพระประสงค์ว่า ภิกษุนี้เมื่อบริโภคนปัจจัยเหล่านี้ จักบำเพ็ญสมณธรรมแล้วพ้นจากทุกข์ บัดนี้ เธอเกียจคร้านอยู่ จักไม่ยำเกรงบิณฑบาตนั้น เพราะขึ้นชื่อว่า ความยำเกรงบิณฑบาตจะมีแก่ภิกษุผู้ปรารภความเพียรเท่านั้น.

เรื่องพระมหามิตตเถระ

ได้ทราบว่ พระเถระ อาศัยอยู่ในที่ชื่อว่า กัสสกลณะ และมหาอุบาสิกาคนหนึ่ง ในโคจรคาม ของพระเถระนั้น ได้ปฏิบัติพระเถระอย่างลูกชาย. วันหนึ่ง นางเมื่อจะเข้าป่าได้บอกลูกสาวว่า แม่หนู ข้าวเก่าอยู่ในที่โน้น น้ํานมอยู่ที่โน้น เนยใสอยู่ที่โน้น น้ํ้าอ้อยอยู่ที่โน้น ในเวลาที่คุณมิตร พี่ชายของเจ้ามา เจ้าจงหุงข้าวถวายพร้อมกับ นมเนยใส และน้ํ้าอ้อย เจ้าก็ควรกินด้วย ส่วนแม่ เมื่อวานกินข้าวตั้งกับน้ํ้าผักคอง.

ลูกสาวถามว่า กลางวันแม่จะกินอะไรเล่าแม่?

เจ้าจงเอาข้าวป่น (ปลายข้าว) ต้มให้เป็นข้าวยาคุเปรี้ยว เติมผักคองลงไป ตั้งไว้เถิดลูก แม่บอก.

พระเถระห่มจีวร แล้วนำบาตรออก ได้ยินเสียงนั้นแล้วกล่าวสอนตนว่า ได้ยินว่า มหาอุบาสิกาบริโภคน้ำผักคองกับน้ํ้าผักคอง แม่ตอนกลางวัน จักต้องบริโภคน้ำผักคองอีก. แม่บอก (ให้หุง) ข้าวเก่าเป็นต้น เพื่อประโยชน์แก่เจ้า ก็แลนางไม่ได้ปรารถนา นา สวน ภัตตร ผ้า เพราะอาศัยเธอ แต่ปรารถนาสมบัติ ๓ จึงถวาย เจ้าจักสามารถให้สมบัติเหล่านั้นแก่เธอ หรือว่าจักไม่สามารถ ก็แลบิณฑบาตนี้ อันเจ้าผู้ยังมีราคะ โทสะ และโมหะ ไม่สามารถจะรับได้ จึงเก็บบาตรเข้าถู่ ปล่อยให้ร้อนงาไว้ กลับไปยังกัสสกลณะตามเดิม เก็บบาตรไว้ได้เพียง พาดจีวรไว้บนราวจีวร คิดว่า เรายังไม่บรรลุพระอรหัตแล้ว จักไม่ออกไป นั่งบำเพ็ญเพียรแล้ว ท่านไม่ประมาท เป็นพระเก็บตัวอยู่อย่างไม่ประมาทตลอดกาลนาน เจริญวิปัสสนา บรรลุพระอรหัต

ก่อนหน้านั้นเอง เป็นพระมหาจีณาสพ ยิ้มแย้มออกมาเหมือนดอกปทุม
ที่แย้มบานฉะนั้น เทวดาผู้สิงสถิตอยู่ที่ต้นไม้ ไกลี่ประตูล้ำ (เห็นท่าน
แล้ว) เปล่งอุทานอย่างนี้ว่า

ข้าแต่บุรุษอาชาไนย ข้าพเจ้าขออนอบน้อมท่าน
ข้าแต่ท่านผู้สูงสุด ข้าพเจ้าขออนอบน้อมท่าน ข้าแต่
ท่านผู้นิรทุกข์ ท่านละอาสวะได้แล้ว จึงเป็นผู้สมควร
รับทักษิณา.

ดังนี้แล้ว กล่าววาทานเจ้าข้า พวกหญิงแก่ ถวายภิกษาแด่
พระอรหันต์เช่นท่านผู้เข้าไปรับบิณฑบาตแล้ว จักพ้นทุกข์ได้.

พระเถระลุกขึ้นเปิดประตูเวลา ทราบว่ายังเข้าอยู่ จึงอุ้มบาตร
ครองจีวรเข้าไปยังหมู่บ้าน. ฝ่ายลูกสาวเตรียมภัตแล้ว (ก็ออกมา) นั่ง
มองดูที่ประตู ด้วยหวังว่า หลวงพี่ของเราจักมาเดี๋ยวนี้ จักมาเดี๋ยวนี้.
เมื่อพระเถระมาถึงประตูเรือน เธอก็รับบาตร ไปใส่ข้าวก้อนเจือด้วยน้ำมัน
ผสมด้วยเนยใสและน้ำอ้อย จนเต็มแล้ว นำมาประเคนที่มีมือ. พระเถระ
ทำการอนุโมทนาว่า จงมีความสุขเถิด ดังนี้ หลีกไป. ฝ่ายลูกสาวนั้น
ก็ได้ยืนมองท่านเพลินอยู่. เพราะเวลานั้น จิวรรณของพระเถระผุดส่อง
ยิ่งนัก อินทรีย์ทั้งหลายก็ส่องใส ดวงหน้าก็แจ่มใสอย่างยิ่ง เหมือนผล
ตาลสุกที่เพิ่งหล่นจากขั้วฉะนั้น.

มหาอุบาสิกา กลับมาจากป่า ถามว่า แม่หนู หลวงพี่ของเจ้ามา
แล้วหรือ?

นางได้เล่าเรื่องราวทั้งหมดให้ฟัง. อุบาสิกาทราบวาทานนี้ กิจ

บรรพชิตของพระลูกชายเรา ถึงที่สุดแล้ว จึงพูดว่า ลูกเอ๋ย หลวงพี่
ของเจ้า ยังอภิมรย์ ไม่เบื่อน่ายในพระพุทธศาสนา.

วิริยสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดแม้แก่ภิกษุผู้พิจารณาเห็นความยิ่งใหญ่
แห่งมรคก ก็แลมรคกของพระศาสดานี้ คือ อริยทรัพย์ ๘ เป็นของ
ใหญ่หลวง ผู้เกียจคร้านไม่สามารถจะรับมรคกนั้นไว้ได้ เหมือนอย่างว่า
มารดาบิดาย่อมขจัดบุตรผู้เกรไห้ออกจากกองมรคก ด้วยสำคัญว่า เจ้านี้
ไม่ใช่ลูกของเรา (อีกต่อไป) เพราะปัจจัย (คือการตัดขาด) ของ
พ่อแม่ นั่น บุตรผู้เกรไห้อ่อนไม่ได้รับมรคกนั้นใด ถึงภิกษุผู้เกียจคร้าน
ก็ฉนั้นนั้น จะไม่ได้รับมรคก คืออริยทรัพย์นี้ ภิกษุผู้ปรารภความเพียร
เท่านั้นจึงจะได้รับ.

วิริยสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้แม้พิจารณาถึงความยิ่งใหญ่
ของพระศาสดาอย่างนี้ว่า ก็แลพระศาสดาของเจ้ายิ่งใหญ่แน่ เพราะว่าใน
เวลาที่พระศาสดาทรงถือปฏิสนธิในพระครรภ์พระมารดาก็ดี ในเวลา
เสด็จออกมหาภิเนษกรรมก็ดี ในเวลาตรัสรู้พระอนุตตรสัมโพธิญาณก็ดี
ในเวลาแสดงพระธรรมจักรก็ดี ในเวลาทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์ เสด็จ
ลงจากเทวโลก และปลงพระชนมายุสังขารก็ดี หมิ่นโลกธาตุก็หวั่นไหว
แล้ว ควรแล้วหรือที่เจ้าบวชในศาสนาของพระศาสดาเห็นปานนี้ แล้วจะ
มาเกียจคร้านอยู่.

วิริยสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดแก่ภิกษุผู้แม้พิจารณาถึงความยิ่งใหญ่แห่ง
ชาติ (กำเนิด) อย่างนี้ว่า แม้ว่าโดยกำเนิด บัดนี้ เจ้าก็ไม่ใช่คนที่มี
กำเนิดต่ำ เข้ามาจากเชื้อสายของพระเจ้ามหาสมมต ไม่เจือปน (กับ
คนวรรณะอื่น) ทั้งได้เกิดในราชวงศ์ของพระเจ้าโอกากราช ได้เป็น

พระนัคดาของพระเจ้าสุทโธทนมหาราช กับ พระนางมหายาเทวี (และ) เป็นพระกนิษฐภคินีของพระเจ้าพีราหุล อันธรรมด่าว่าเจ้าได้ เป็นชินบุตรเห็นปานนี้ จะมามัวว่เกียจคร้านอยู่ ไม่สมควรเลย.

วิริยสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้แม้พิจารณาถึงความยิ่งใหญ่ ของเพื่อนสหพรหมจารีอย่างนี้ว่า พระสารีบุตร พระโมคคัลลานะ และ พระอสีติมหาสาวก แห่งตลอดโลกุตตรธรรม ด้วยความเพียรโดยแท้ เข้าจักดำเนินไปตามทางของเพื่อนสหพรหมจารีเหล่านั้น หรือจักไม่ดำเนิน ตาม.

วิริยสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้หลีกเลี่ยงนุกคณผู้เกียจคร้าน สลัดทิ้งความเพียรทางกายและทางจิต ผู้เป็นเช่นกับงูเหลือม อืดอืด เพราะกินเหยื่อจนเต็มท้อง แก่ภิกษุผู้คบหาบุคคลผู้มีตนตั้งมั่น ปราศจากความเพียร ทั้งแก่ภิกษุผู้มีจิตนุ่ม โน้ม นำไป เพื่อให้เกิดความเพียร ในอิริยาบถทั้งหลาย มีอิริยาบถยืนและนั่งเป็นต้น.

ก็เมื่อวิริยสัมโพชฌงค์นั้นเกิดขึ้นแล้วอย่างนี้ ภิกษุย่อมทราบชัดว่า ความเจริญเต็มที่ (แห่งวิริยสัมโพชฌงค์) มีได้ด้วยพระอรหัตตมรรค.

การเกิดขึ้นของปีติสัมโพชฌงค์

ปีติสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดขึ้นอย่างนี้ คือ มีอยู่ ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งปีติสัมโพชฌงค์ การทำไว้ในใจโดยแยบคาย และการทำให้มากในธรรม นี้เป็นอาหาร (ปัจจัย) เพื่อให้ปีติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น หรือเป็นไปเพื่อให้ปีติสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้น แล้ว ภิญโญภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มที่

ในพระพุทธพจน์นั้น ปิตินั่นเอง ชื่อว่าธรรมเป็นที่ตั้งแห่งปิติสัมโพชฌงค์ การทำให้ไว้ในใจ ที่ให้ปิติสัมโพชฌงค์นั้นเกิดขึ้น ชื่อว่าการทำให้ไว้ในใจโดยแยกกาย.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๑๑ ประการ คือ พุทธานุสสติ ๑ ธรรมานุสสติ ๑ สังฆานุสสติ ๑ สีลานุสสติ ๑ จาคานุสสติ ๑ และเทวดานุสสติ ๑ อุปสมมานุสสติ ๑ การหลีกเลี่ยงบุคคลผู้เป็นโทษ ๑ การคบหาบุคคลผู้เป็นคุณ ๑ การพิจารณาถึงพระสูตรอันเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส ๑ ความเป็นผู้น้อมไปในปิติสัมโพชฌงค์นั้น ๑. ย่อมเป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นแห่งปิติสัมโพชฌงค์.

อธิบายว่า สำหรับภิกษุผู้แม่หมั้นระลึกถึงพระพุทธคุณ ปิติสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดขึ้นแผ่ไปทั่วร่างจนถึงอุปจารสมาธิ. สำหรับภิกษุผู้หมั้นระลึกถึงพระธรรมคุณ พระสังฆคุณก็ดี ผู้พิจารณาถึงจตุปาริสุทธิศีล ที่รักษาไว้ไม่ขาด ตลอดกาลนานก็ดี ปิติสัมโพชฌงค์ ก็ย่อมเกิดขึ้นได้.

แม้สำหรับคฤหัสถ์ ผู้พิจารณาถึงศีล ๑๐ ศีล ๕ ก็ดี ผู้ถวายโภชนะอันประณีต แก่ท่านผู้เป็นสพรหมจารี ในคราวเกิดทุกข์ภิกขภัย เป็นต้น แล้วพิจารณาถึงการบริจาค (ของตน) ว่า เราได้ถวายอย่างนี้ ก็ดี ปิติสัมโพชฌงค์จะเกิดขึ้นได้.

อนึ่ง สำหรับคฤหัสถ์ผู้พิจารณาถึงทาน ที่ถวายแก่ท่านผู้มีศีล ใน การเช่นนี้ก็ดี ผู้พิจารณาเห็นว่าเทวดาประกอบด้วยคุณเหล่าใด จึงถึงความ เป็นเทวดา คุณเหล่านั้น มีอยู่ในตนก็ดี ปิติสัมโพชฌงค์ก็เกิดขึ้นได้.

สำหรับภิกษุผู้พิจารณาเห็นกิเลสที่ข่มได้แล้วด้วยสมบัติว่า (กิเลสเหล่านี้) ไม่ฟุ้งขึ้น เป็นเวลา ๖๐ ปีบ้าง ๓๐ ปีบ้างก็ดี ผู้หลีกเว้นบุคคลผู้เศร้าหมองอันปรากฏชัดด้วยการไม่กระทำโดยความเคารพ ในเมื่อได้เห็นพระเจดีย์ เห็นต้นโพธิ์ และเห็นพระเถระ ผู้ชื่อว่าเป็นเช่นกับฝุ่นละออง (ที่จับเกาะ) บนหลังคา เพราะไม่มีความเลื่อมใสและความรักในพระรัตนตรัยมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นก็ดี ผู้คบหาบุคคลผู้ฟ่องใส มีจิตอันอ่อนโยน มากด้วยความเลื่อมใสในพระรัตนตรัยมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นก็ดี ผู้พิจารณาถึงพระสูตรอันก่อให้เกิดความเลื่อมใส แสดงคุณของพระรัตนตรัยก็ดี ผู้มีจิตโน้ม น้อม นำไป เพื่อให้เกิดปีติ ในอิริยาบถยืนและนั่งเป็นต้นก็ดี ปีติสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดขึ้นได้.

ก็เมื่อปีติสัมโพชฌงค์นั้น เกิดขึ้นแล้วอย่างนั้น ภิกษุย่อมรู้ชัดว่า ความเจริญเต็มที่ (แห่งปีติสัมโพชฌงค์) มีได้ด้วยอรหัตตมรรค.

การเกิดขึ้นของปีสัทธัมโพชฌงค์

ปีสัทธัมโพชฌงค์ย่อมเกิดขึ้นอย่างนี้ คือ มีอยู่ ภิกษุทั้งหลาย กายปีสัทธัม จิตตปีสัทธัม การทำในใจโดยแยบคาย และการทำให้มากในกายปีสัทธัม นั้นเป็นอาหาร (ปัจจัย) ให้ปีสัทธัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น หรือยอมเป็นไปเพื่อให้ปีสัทธัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว ภิญโญภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มที่

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๗ ประการ คือ การบริโภคนิเวศน์อัน ประณีต ๑ การเสพสุขตามฤดู ๑ การเสพสุขตามอิริยาบถ ๑ ความเป็นผู้มีมัทธัตตปโยคะ ๑ การหลีกเว้นบุคคลผู้มีกายกระสับกระส่าย ๑

การคบหาบุคคลผู้มีกายสงบ ๑ ความเป็นผู้น้อมไปในปัสสัทธิสัม-

โพชฌงค์นั้น ๑ ย่อมเป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นแห่งปัสสัทธิสัมโพชฌงค์.

อธิบายว่า สำหรับภิกษุผู้บริโภคโภชนะ ที่เป็นสัปปายะ มีรสกลมกล่อม ประณีตก็ดี ผู้เสพฤดู ที่เป็นสัปปายะในบรรดาฤดูหนาวและร้อน และอิริยาบถ ที่เป็นสัปปายะในบรรดาอิริยาบถยืนเป็นต้นก็ดี ปัสสัทธิย่อมเกิดขึ้น.

ส่วนภิกษุใดมีลักษณะนิสัยเป็นมหาบุรุษย่อมอดทนต่อฤดูและอิริยาบถทั้งปวงได้ที่เดียว คำนี้ท่านไม่ได้กล่าวหมายเอาภิกษุนั้น.

สำหรับภิกษุใด มีฤดูและอิริยาบถที่เป็นสภาค (ที่เป็นสัปปายะ) และวิสภาค (อสัปปายะ) ปัสสัทธิย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุนั้นนั่นแล ผู้แม้เว้นฤดู และอิริยาบถ ที่เป็นวิสภาคเสีย แล้วเสพฤดูและอิริยาบถที่เป็นสภาค.

การพิจารณาเห็นว่า ตน และบุคคลอื่น มีกรรมเป็นของตน ท่านเรียกว่า มัชฌัตตปโปคะ ปัสสัทธิย่อมเกิดขึ้นได้ เพราะมัชฌัตตปโปคะนี้.

สำหรับภิกษุผู้หลีกเลี่ยงบุคคลผู้มีกายกระสับกระส่าย ผู้เที่ยวเบียดเบียนบุคคลอื่นอยู่ตลอดเวลา ด้วยก้อนดินและท่อนไม้เป็นต้น ผู้คบหาบุคคลผู้มีกายสงบ ผู้สำรวจมือและเท้าก็ดี ผู้มีจิตโน้ม น้อม นำไปเพื่อให้เกิดปัสสัทธิในอิริยาบถทั้งหลาย มียืนและนั่งเป็นต้นก็ดี ปัสสัทธิย่อมเกิดขึ้นได้.

ก็เมื่อปัสสัทธิสัมโพชฌงค์นั้นเกิดขึ้นแล้วอย่างนั้น ภิกษุย่อมรู้ชัดว่า ความเจริญเต็มที (ของปัสสัทธิสัมโพชฌงค์) ย่อมมีด้วยอรหัตตมรรค).

การเกิดขึ้นของสมาธิสัมโพชฌงค์

สมาธิสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดขึ้นอย่างนี้ คือ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มีอยู่สมณนิมิต ที่เป็นอภัยคณินิมิต การทำไว้ในใจโดยแยบคาย และ การทำให้มากในสมณนิมิตนั้น นี้เป็นอาหาร (ปัจจัย) ให้สมาธิสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดเกิดขึ้น หรือยอมเป็นไปเพื่อให้สมาธิสัมโพชฌงค์ ที่เกิดขึ้นแล้วภิกษุโณภภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มที่. ในสมาธิสัมโพชฌงค์นั้น สมณนิมิตเป็นสมณะด้วย ชื่อว่าเป็นอภัยคณินิมิต เพราะหมายความว่า ไม่ฟุ้งซ่านด้วย.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๑๑ ประการ ก็การทำวัตถุให้สะอาด หมดจด ๑ การประทับประคองอินทรีย์ให้ดำเนินไปอย่างสม่ำเสมอ ๑ ความเป็นผู้ฉลาดรู้ในนิมิต ๑ การยกจิตในสมัย (ที่ควรยก) ๑ การข่มจิตในสมัย (ที่ควรข่ม) ๑ การทำจิตให้ร่าเริงในสมัย (ที่ควรทำจิตให้ร่าเริง) ๑ การเพ่งดูจิตเฉย ๆ ในสมัย (ที่ควรเพ่งดู) ๑ การหลีกเลี่ยงบุคคลผู้มีจิตไม่เป็นสมาธิ ๑ การคบหาบุคคลผู้มีจิตเป็นสมาธิ ๑ การพิจารณาตามและวิโมกข์ ๑ ความเป็นผู้น้อมไปในสมาธิสัมโพชฌงค์นั้น ๑ ย่อมเป็นไปเพื่อการเกิดแห่งสมาธิสัมโพชฌงค์.

บรรดาธรรม ๑๑ ประการนั้น การทำวัตถุให้สะอาด หมดจด และ การประทับประคองอินทรีย์ให้ดำเนินไปอย่างสม่ำเสมอ ฟังทราบตามนัย ที่กล่าวแล้ว.

ความเป็นผู้ฉลาดในการเรียน กลิณนิมิต ชื่อว่าความเป็นผู้ฉลาด ในนิมิต.

บทว่า สมเย จิตตสุส ปคฺคณฺหนตา (การประคองจิตใจในสมัยที่ควรประคอง) มีอธิบายว่า ในสมัยใด จิตเป็นธรรมชาติหุดห้วยด้วยเหตุทั้งหลาย มีการทำย่อหย่อนเกินไปเป็นต้น การยกจิตนั้น ในสมัยนั้น ด้วยการยังธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ วิริยสัมโพชฌงค์ และปีติสัมโพชฌงค์ให้เกิดพร้อมกัน.

บทว่า สมเย จิตตสุส นิคฺคณฺหนตา (การข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม) ความว่า ในสมัยใด จิตเป็นธรรมชาติฟุ้งซ่านด้วยเหตุทั้งหลายมีการปรารถนาความเพียรมากเกินไปเป็นต้น การข่มจิตนั้น ในสมัยนั้น ด้วยการยังปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ สมာธิสัมโพชฌงค์ และอุเบกขาสัมโพชฌงค์ให้เกิดขึ้นพร้อมกัน.

บทว่า สมเย สมฺปหฺสฺนตา (การประคองจิตให้ร่าเริงในสมัยที่ควรประคองจิตให้ร่าเริง) ความว่า ในสมัยใด จิตเป็นธรรมชาติไม่สดชื่น เพราะมีปัญญาและความเพียรน้อย หรือเพราะไม่ได้บรรลุถึงความสุขอันเกิดจากความเข้าไปสงบ ในสมัยนั้น พระโยคาวจรย่อมยังจิตให้สังเวชด้วยการพิจารณาสังเวควัตถุ (ที่ตั้งแห่งความสังเวช) ๘ อย่าง ที่ชื่อว่า สังเวควัตถุ ๘ ได้แก่ ชาติ ชรา พยาธิ และ มรณะ รวมเป็น ๔ ทุกข์ในอบายเป็นที่ ๕ ทุกข์ที่มีวิภูฏะเป็นมูลในอดีต ทุกข์ที่มีวิภูฏะเป็นมูลในอนาคต ทุกข์มีการแสวงหาอาหารเป็นมูลในปัจจุบัน (ธรรมเป็น ๓). และให้เกิดความเลื่อมใส ด้วยการหมั่นระลึกถึงคุณของพระรัตนตรัย. นี้เรียกว่า การประคองจิตให้ร่าเริง ในสมัย (ที่ควรประคองจิตให้ร่าเริง).

ที่ชื่อว่า การเพ่งดูจิตเฉยๆ ในสมัยที่ (ควรเพ่งดูจิตเฉยๆ) ได้แก่

ในสมัยใดจิตเป็นธรรมชาติไม่หาคู่ ไม่ฟุ้งซ่าน มีความสดชื่น เป็นไปใน อารมณ์อย่างสม่ำเสมอ ดำเนินไปตามวิถีทางของสมณะเพราะอาศัยการปฏิบัติ ชอบ ในการยก การข่ม และการระคองจิตนั้นให้ร่าเริง เปรียบเหมือน นายสารถิ ไม่ต้องวุ่นวายในม้าที่วิ่งไปสม่ำเสมอ นี้เรียกว่า การเพ่งดูจิต เฉย ๆ ในสมัย (ที่ควรเพ่งดูเฉย ๆ).

ที่ชื่อว่า การหลีกเว้นบุคคลผู้มีจิตไม่เป็นสมาธิ ได้แก่การหลีกเว้น ให้ไกล ซึ่งบุคคลผู้ยังไม่ได้บรรลุอุปจารสมาธิ หรืออัปนาสมาธิ ผู้มีจิต ฟุ้งซ่าน.

ที่ชื่อว่า การคบหาบุคคลผู้มีจิตเป็นสมาธิ ได้แก่การช่งเสพ การ คบหา การเข้าไปนั่งใกล้บุคคลผู้มีจิตตั้งมั่นด้วยอุปจารสมาธิหรืออัปนา-สมาธิ.

ที่ชื่อว่า ความเป็นผู้น้อมไปในสมาธิสัมโพชฌงค์นั้น ได้แก่ความ เป็นผู้มีจิตน้อม โน้ม นำไปในอิริยาบถทั้งหลาย มียืน และนั่ง เป็นต้น แท้ที่เดียว.

ก็เมื่อพระโยคาวจรปฏิบัติอยู่อย่างนี้ สมาธิสัมโพชฌงค์นั้นย่อมเกิด ขึ้น. ก็เมื่อสมาธิสัมโพชฌงค์นั้นเกิดขึ้นอย่างนั้น พระโยคาวจรย่อมทราบ ชัดว่า ความเจริญเต็มที่ (ของสมาธิสัมโพชฌงค์) มีได้ด้วยอรหัตต-มรรค.

การเกิดขึ้นของอุเบกขาสัมโพชฌงค์

อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดขึ้นอย่างนี้คือ มีอยู่ ภิกษุทั้งหลาย ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์ การทำให้ไว้ในใจโดยแยกกาย

และการทำให้มากในธรรมนั้น นี่เป็นอาหาร (ปัจจัย) ให้อุเบกขา-
สัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น หรือยอมเป็นไป เพื่อให้อุเบกขาสัม-
โพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว ภิญญูปาท ไพบูลย์ เจริญเต็มที. ในพระดำรัส
นั้น อุเบกขานั้นแหละ ชื่อว่าธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๕ ประการคือ **ความเป็นผู้วางตนเป็นกลางใน**
สัตว์ ๑ ความเป็นผู้วางตนเป็นกลางในสังขาร ๑ การหลีกเว้นบุคคล
ผู้ผูกพันในสัตว์สังขาร ๑ การคบหาบุคคลผู้วางตนเป็นกลางในสัตว์
สังขาร ๑ ความเป็นผู้น้อมไปในอุเบกขาสัมโพชฌงค์นั้น ๑ ยอมเป็น
ไปเพื่อความเกิดขึ้นแห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์.

บรรดาธรรม ๕ ประการนั้น พระโยคาวจรยอมยังความวางตน
เป็นกลางในสัตว์ให้เกิดขึ้นด้วยอาการ ๒ อย่างคือ ด้วยการพิจารณาเห็นว่า
สัตว์มีกรรมเป็นของตนอย่างนี้ว่า เข้ามาตามกรรมของตนแล้ว ก็จักไป
ตามกรรมของตน (เหมือนกัน) เจ้าจะไปผูกพันใครกันเล่า? และ
ด้วยการพิจารณาเห็นว่า ไม่ใช่สัตว์อย่างนี้ว่า ว่าโดยปรมัตถ์แล้ว สัตว์ไม่มี
เลย เจ้านั้นจะไปผูกพันใครเล่า?

ยอมยังความวางตนเป็นกลางในสังขารให้เกิดขึ้นด้วยอาการ ๒ อย่าง
คือ ด้วยการพิจารณาเห็นว่า ไม่มีเจ้าของอย่างนี้ว่า จีวรผืนนี้ เข้าถึง
การเปลี่ยนสี และความคร่ำคร่า ตามลำดับ จักกลายเป็นผ้าเช็ดเท้า
ถูกเขาเหยียบทั้งด้วยปลายไม้เท้า ก็ถ้าว่า จีวรนั้นจะพึงมีเจ้าของไซ้ไร เจ้าของ
ก็จะไม่ยอมให้จีวรนั้นพินาศไปอย่างนั้น ๑ และด้วยการพิจารณาเห็นว่า
เป็นของชั่วคราวอย่างนี้ว่า จีวรนี้ ไม่ยั่งยืน อยู่ได้ชั่วคราว ๑.

อนึ่ง บัณฑิตพึงทำการประกอบความ แม้ในบาตรเป็นต้นเหมือน

อย่างในจีวรฉะนั้น.

ในคำว่า สตุตสขารเกพายนบุคคลปริวชชนตา (การหลีก
เว้นบุคคลผู้ผูกพันในสัตว์และสังขาร) พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บุคคลใด เป็นภคหัตถ์ ย่อมยึดถือปิยชนทั้งหลาย มีบุตรและธิดา
เป็นต้น ของคนว่าเป็นของเรา หรือเป็นบรรพชิต ย่อมยึดถืออันเตवासิก
กัทธิวิหาริก และผู้ร่วมอุปัชฌาย์เป็นต้น ของคนว่าเป็นของเรา ลงมือ
ทำการทำงานทั้งหลาย มีการปลงผม เย็บผ้า ซักจีวร ย้อมจีวร และระบม
บาตรเป็นต้นให้แก่บุคคลเหล่านั้นเองทีเดียว ไม่เห็นเพียงชั่วครู่ ก็เที่ยว
ตามหาให้จ้ำจะหว่าน ไม่ผิดอะไรกับเนื้อดินกัย (ร้องถามว่า) สามเณร
รูปโน้นไปไหน? ภิกษุหนุ่มรูปโน้นไปไหน แม้ถูกผู้อื่นขอว่า ขอท่าน
จงส่งภิกษุหนุ่ม หรือสามเณรรูปโน้นไปให้ ช่วยปลงผมเป็นต้นสักหน่อย
เถิด ก็ไม่ยอมให้ไป ด้วยอ้างว่า แม้พวกเรายังไม่ยอมใช้เขาให้ทำงาน
ของตนเลย พวกท่านยังจะมาเอาเขาไป (ใช้งาน) ให้ลำบาก บุคคลนี้
ชื่อว่าผู้ผูกพันในสัตว์.

ส่วนบุคคลใดยึดถือบาตร จีวร ถาด และไม้เท้าคนแก่เป็นต้น
ว่าเป็นของเรา ไม่ยอมให้ผู้อื่นแม้แต่จะเอามือแตะะ พอถูกขอยืมเข้า ก็พูด
ว่า พวกเราทั้งหลาย รักสิ่งของนี้ ไม่ยอมให้สอย พวกเราจักให้พวก
ท่านได้อย่างไร บุคคลนี้ ชื่อว่าผู้ผูกพันอยู่ในสังขาร.

ส่วนบุคคลใด เป็นผู้มิตนเป็นกลาง วางเฉยในวัตถุทั้ง ๒ นั้น
บุคคลนี้ ชื่อว่าผู้วางตนเป็นกลางในสัตว์และสังขาร.

อุเบกขาสัมโพชฌงค์นี้ ย่อมเกิดขึ้นแก่พระโยคาวจรผู้หลีกเว้น
ห่างไกลบุคคลผู้ผูกพันในสัตว์และสังขารเห็นปานนี้บ้าง ผู้คบหาบุคคล

ผู้วางตนเป็นกลางในสัตว์และสังขารบ้าง ผู้มีจิตโน้ม น้อม นำไป เพื่อให้เกิดอุเบกขาสัมโพชฌงค์นั้น ในอริยาบถทั้งหลาย มียืนและนั่งเป็นต้นบ้าง ดังพรรณนามาจะนี้.

ก็เมื่ออุเบกขาสัมโพชฌงค์นั้นเกิดขึ้นอย่างนั้น พระโยคาวจรย่อมทราบชัดว่า ความเจริญเต็มที่ (แห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์) มีได้ด้วยอรหัตตมรรค.

บทว่า อิติ อขุตฺตํ วา ความว่า พระโยคาวจรนั้นกำหนดโพชฌงค์ ๘ ของตน หรือของบุคคลอื่นอย่างนี้แล้ว คือ กำหนดโพชฌงค์ของตนตามกาล หรือโพชฌงค์ของบุคคลอื่นตามกาล เป็นผู้ปกติพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่อย่างนี้. ส่วนความเกิดขึ้นและความดับไปในโพชฌงคบรรพนี้ พึงทราบด้วยอำนาจการเกิดและการดับของสัมโพชฌงค์ทั้งหลาย. คำอื่นจากนี้ มีนัยดังกล่าวมาแล้ว.

อริยสังขในโพชฌงค์

ด้วยว่า ในโพชฌงคบรรพนี้ สติที่กำหนดโพชฌงค์ เป็นทุกขสังขอย่างเดียว นักศึกษาพึงทราบทางแห่งธรรมเครื่องนำออกของภิกษุผู้กำหนดโพชฌงค์ เพราะการประกอบความดังว่ามานี้แล. คำที่เหลือเป็นเช่น (กับที่กล่าวมาแล้ว) นั้นเหมือนกัน.

จบ โพชฌงคบรรพ

สังจบบรรพ

ครั้งทรงจำแนกชั้นมานุสสันนา ด้วยอำนาจโพชฌงค์ ๘ อย่างนี้

แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงจำแนกด้วยอำนาจสังขะ ๔ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสคำว่า ปุณ จปริ ดังนี้ เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อิทิ ทุกฺขนฺติ ยถาญฺจ ปชานาติ ความว่า พระโยคาวจรย่อมทราบชัดธรรมที่เป็นไปในภูมิ ๓ ยกเว้นตัณหา ตามสภาพที่เป็นจริงว่า นี้ทุกข์ ก็แลย่อมทราบชัดตัณหาเท่าที่เป็นตัวการณ ให้ทุกข์นั้นแลเกิด คือตั้งขึ้นตามสภาพเป็นจริงว่า นี้ทุกข์สมุทัย ย่อมทราบชัดพระนิพพาน คือความไม่เป็นไปของทุกข์และตัณหาทั้ง ๒ ตามสภาพที่เป็นจริงว่า นี้ทุกข์นิโรธ ย่อมทราบชัดอริยมรรคอันเป็นตัวกำหนดรู้ทุกข์ ละสมุทัย กระทำนิโรธให้แจ้ง ตามสภาพที่เป็นจริงว่า นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา. กล่าวด้วยอริยสังขะที่เหลือ ได้อธิบายให้พิสดารแล้วในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแล.

บทว่า อิทิ อหฺมตฺตํ วา ความว่า พระโยคาวจรกำหนดสังขะ ๔ ของตนหรือของบุคคลอื่นแล้ว คือกำหนดสังขะทั้ง ๔ ของตนตามกาล หรือของบุคคลอื่นตามกาล เป็นผู้ที่มีปกติพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ ส่วนความเกิดขึ้นและความดับไปในจุตฺตังจบรพฺนี พึงทราบด้วยอำนาจความเกิดและความดับของสังขะทั้ง ๔ ตามสภาพที่เป็นจริง. คำอื่นจากนี้ มีนัยดังกล่าวแล้วแล.

อริยสังขในอริยสังข

ด้วยว่า ในจุตฺตังจบรพฺนี สติเครื่องกำหนดสังขะ ๔ เป็นทุกขสังข อย่างเดียว บัณฑิตพึงทราบทางแห่งธรรมเป็นเครื่องนำออกของภิกษุผู้กำหนดสังขะ เพราะการประกอบความดังว่ามานี้แล. คำที่เหลือเป็นเช่น

(กับคำที่กล่าวมานี้แล้ว) นั่นแล.

จบ จตุสัจจบรรพ

ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ เป็นอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสกัมมัฏฐานไว้ ๒๑ อย่าง คือ อานาปานะ (ลมหายใจออก ลมหายใจเข้า) ๑ จตุอริยาบถ (อริยาบถ ๔) ๑ จตุสัมปชัญญะ (สัมปชัญญะ ๔) ๑ ทวัตติงสาการะ (อาการ ๓๒) ๑ จตุธาตุวัตถานะ (การกำหนดธาตุ ๔) ๑ นวสีวลิกา (ป่าช้า ๙) ๑ เวทนานุปัสสนา (การกำหนดนิเวรณ) ๑ จิตตานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นจิต) ๑ นิเวรณปริคคหะ (การกำหนดนิเวรณ) ๑ ชันธปริคคหะ (การกำหนดขันธ) ๑ อายตณปริคคหะ (การกำหนดอายตนะ) ๑ โภชนังคปริคคหะ (การกำหนดโภชนก) ๑ สัจจปริคคหะ (การกำหนดสัจจะ) ๑.

บรรดากัมมัฏฐาน ๒๑ อย่างนั้น อานาปานะ ๑ ทวัตติงสาการะ ๑ นวสีวลิกา (ป่าช้า ๙) ๑ รวมเป็นกัมมัฏฐานที่ให้ถึงอัปปนา ๑๑. ฝ่ายพระมหาสิวเถระผู้กล่าวกัมภีร์ทีฆนิกาย กล่าวว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสนวสีวลิกาไว้ ด้วยอำนาจการพิจารณาเห็นโทษ. เพราะฉะนั้น ตามมติของพระมหาสิวเถระนั้น กัมมัฏฐาน ๒ (คือ อานาปานะ และ ทวัตติงสาการะ) เท่านั้น เป็นกัมมัฏฐานที่ให้ถึงอัปปนา กัมมัฏฐานที่เหลือ เป็นกัมมัฏฐานที่ให้ถึงอุปจาร.

ถามว่า ก็ความยึดมั่น จะเกิดในกัมมัฏฐานเหล่านั้นทั้งหมดหรือไม่เกิด ?

ตอบว่า ไม่เกิด เพราะว่า ความยึดมั่นย่อมไม่เกิดในอริยาบถ

สัมปชัญญะ นิรวรณั และสัมโพชฌงค์ แต่จะเกิดในกัมมัฏฐานที่เหลือ.

ฝ่ายพระมหาสิวลเถระ กล่าวว่า ย่อมเกิดความยึดมั่นในกัมมัฏฐาน แม้เหล่านั้น (มีอิริยาบถเป็นต้น) เพราะว่า พระโยคาวจรนี้ย่อมกำหนด อย่างนี้ว่า อิริยาบถ ๔ ของเรา มี หรือไม่มี สัมปชัญญะ ๔ ของเรา มี หรือว่าไม่มี นิรวรณั ๕ ของเรา มี หรือว่าไม่มี โพชฌงค์ ๗ ของเรามี หรือว่าไม่มี เพราะฉะนั้น จึงเกิดความยึดมั่นในกัมมัฏฐานทุกข้อ.

อานิสงส์การเจริญสติปัฏฐาน

บทว่า โย หิ โภจิ ภิกขเว ความว่า ผู้ใดผู้หนึ่งจะเป็นภิกษุ หรือภิกษุณี อุบาสก หรืออุบาสิกาก็ตาม.

บทว่า เอว ภเวยฺย ความว่า พึงเจริญ (สติปัฏฐาน) ไป ตามลำดับแห่งภavana ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ตั้งแต่แรก.

บทว่า ปาฏิกงฺขิ แปลว่า พึงหวัง. อธิบายว่า มีแน่แท้.

บทว่า อญฺญา ได้แก่พระอรหัตตผล.

บทว่า สติ วา อุปาทิสเส ความว่า หรือ เมื่อยังมีอุปาทาน เหลืออยู่ ก็ยังไม่สิ้นไป.

บทว่า อนาคามิกา ได้แก่ความเป็นพระอนาคามี

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งทรงแสดงธรรมที่สาสนกรรมเป็นเครื่อง นำออกด้วยอำนาจ (ระยะเวลา) ๗ ปี อย่างนี้แล้ว เมื่อจะทรงแสดง ระยะเวลาที่สั้นกว่านั้นเข้าไปอีก จึงตรัสคำว่า ติญฺจนฺตฺตฺ ภิกขเว ดังนี้ เป็นต้น และธรรมทั้งหมดนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ ด้วยอำนาจ เวไนยบุคคลผู้ (มีสติปัญญา) ปานกลางเท่านั้น. ฝ่ายพระโบราณจารย์

หมายเอาบุคคลผู้มีปัญญาแก่กล้า จึงกล่าวไว้ว่า

บุคคลผู้มีปัญญาแก่กล้า ได้รับคำสอนในตอนเช้า

ก็จักบรรลุคุณวิเศษได้ในตอนเย็น ได้รับคำสอนใน

ตอนเย็น ก็จักบรรลุคุณวิเศษได้ในตอนเช้า.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ศาสนธรรมของเราตถาคต เป็นธรรมเครื่องนำออกอย่างนี้ ดังพรรณนามาฉะนี้แล้ว เมื่อจะทรงตบแต่งพระธรรมเทศนาที่พระองค์ทรงแสดงแล้ว ด้วยอคคือพระอรหัต ในฐานะแม่ ๒๑ อย่าง แก่พระสาวก จึงตรัสว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางสายเอก ฯลฯ เพราะอาศัยคำที่กล่าวไว้แล้วอย่างนี้ เราตถาคตจึงได้กล่าวสติปัฏฐานสูตรนี้ไว้. คำที่เหลือ มีความหมายง่ายทั้งนั้นแล.

จบ อรรถกถาสติปัฏฐานสูตร

สูตรที่ ๑๐

และจบวรรคที่ ๑ ชื่อมูลปริยายวรรค